

ग्रन्थनाम ।

मूल्यम् ।

रु० आ०

२९	उपनिषदां समुच्चयः—श्रीनारायणशंकरानन्दकृतदीपिकासहितः ।	६७५/१२	१२
३०	नृसिंहपूर्वोत्तरतापनीयोपनिषत्—भाष्याद्युपेता ।	१	१२
३१	बृहदारण्यकोपनिषन्मिताक्षरा—श्रीनित्यानन्दमुनिविरचिता ।	१०१२	१२
३२	ऐतरेयब्राह्मणम्—सायणभाष्यसमेतम् । भागद्वयात्मकम् ।	१०	१०
३३	धन्वन्तरीयनिघण्टुः—श्रीधन्वन्तरिविरचितः । वैद्यकग्रन्थः ।	६	४१
३४	श्रीमद्भगवद्गीता—शांकरभाष्योपेता ।	२	०
३४	श्रीमद्भगवद्गीता—सटीकशांकरभाष्योपेता ।	६	४
३५	संगीतरत्नाकरः—शार्ङ्गदेवकृतः सटीको द्विभागः । गानशास्त्रम् ।	१०	४
३६	तैत्तिरीयारण्यकम्—सायणभाष्यसमेतं भागद्वयात्मकम् ।	९	१२
३७	तैत्तिरीयब्राह्मणम्—सायणभाष्यसमेतं भागत्रयात्मकम् ।	१४	८
३८	ऐतरेयारण्यकम्—सायणभाष्यसहितम् ।	३	०
३९	संस्काररत्नमाला—गोपीनाथभट्टविरचिता । भागद्वयात्मिका ।	१२	८
४०	संध्याभाष्यसमुच्चयः—खण्डराजश्रीकृष्णषण्डितादिप्रणीतः ।	२	०
४१	अग्निपुराणम्—महर्षिव्यासप्रणीतम् । महापुराणम् ।	५	४
४२	तैत्तिरीयसंहिता—सायणभाष्यसमेता । भागनवकात्मिका ।	४८	१०
४३	वैयाकरणसिद्धान्तकारिकाः—भट्टोजीदीक्षितकृताः सटीकाः ।	१०	१२
४४	श्रीमद्भगवद्गीता—पैशाचभाष्यसमेता ।	१	८
४५	श्रीमद्भगवद्गीता—मधुसूदनश्रीधरकृतटीकोपेता ।	५	४
४६	याज्ञवल्क्यस्मृतिः अपरार्ककृतटीकासहिता भागद्वयात्मिका ।	१३	०
४७	पातञ्जलयोगसूत्राणि—भाष्यवृत्तिभ्यां समेतानि ।	३	०
४८	स्मृतीनां समुच्चयः—अङ्गिरःप्रभृतिसप्तविंशतिस्मृत्यात्मकः ।	५	०
४९	वायुपुराणम्—महर्षिव्यासप्रणीतम् । महापुराणम् ।	४	१२
५०	यतीन्द्रमतदीपिका—श्रीनिवासदासकृता । प्रकाशटीकोपेता ।	१	४
५१	सर्वदर्शनसंग्रहः—माधवाचार्यप्रणीतः ।	२	०
५२	श्रीमद्भगवद्गीता—नीलकण्ठकृतटीकोपेता ।	२	०
५३	सत्याषाढश्रौतसूत्रम्—सत्याषाढविरचितं भागदशकात्मकम् ।	२८	५
५४	मत्स्यपुराणम्—श्रीमद्वैपायनमुनिप्रणीतम् । महापुराणम् ।	६	०
५५	पुरुषार्थचिन्तामणिः—आठवलेइत्युपाह्वयिष्णुभट्टकृतः ।	४	०
५६	नित्याषोडाशिकार्णवः—भास्कररायोनीतटीकासहितः ।	३	८

ग्रन्थनाम ।

मूल्यम् ।

ख० आ०

५७ आचारभूषणम्—हिरण्यकेश्याहनिकमोकोपाह्वान्यम्बककृतम् ।	४	६.
५८ आचारेन्दुः—मादेइत्युपाह्वान्यम्बकविरचितः ।	४	०
५९ श्राद्धमञ्जरी—केळकरोपाह्ववापूभट्टविरचिता ।	२	०.
६० यतिधर्मसंग्रहः—विश्वेश्वरसरस्वतीकृतः ।	१	१२.
६१ गौतमप्रणीतधर्मसूत्रम्—हरदत्तकृतटीकासमेतम् ।	२	५.
६२ ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यानन्दवल्लीभृगूपनिषदः—सटीकाः २	२	५.
६३ छान्दोग्योपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	१२.
६४ बृहदारण्यकोपनिषत्—रङ्गरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	४.
६५ शाङ्खन्यनब्राह्मणम्—अग्वेदान्तर्गतचाप्लकशास्त्रीयम् ।	१	४.
६६ काव्यप्रकाशः—उद्द्योतयुतमदीपसहितः ।	६	४.
६७ ब्रह्मसूत्राणि—दीपिकासमेतानि ।	४	५.
६८ बृहद्ब्रह्मसंहिता—नारदपञ्चरात्रान्तर्गता ।	१	१२.
६९ ज्ञानार्णवतन्त्रम्—ईश्वरप्रोक्तम् । तन्त्रशास्त्रग्रन्थः ।	१	४.
७० स्मृत्यर्थसारः—श्रीधराचार्यविरचितः ।	१	१०.
७१ बृहद्योगतरङ्गिणी—निमल्लभट्टविरचिता भागद्वयोपेता ।	१०	१२.
७२ परिभाषेन्दुशेखरः—वैद्यनाथकृतगदाख्यटीकायुतः ।	२	६.
७३ गायत्रीपुरश्चरणपद्धतिः—श्रीमच्छंकराचार्यविरचिता ।	१	५.
७४ द्राह्यायणगृह्यसूत्रवृत्तिः—रुद्रस्कन्दप्रणीता ।	१	०.
७५ ब्रह्मसूत्रभाष्यार्थरत्नमाला—सुबलण्यविरचिता ।	४	४.
७६ ईशकेनकठोपनिषदः—दिगम्बरानुचरकृतव्याख्यासमेताः ।	१	०.
७७ वेदान्तसूत्रमुक्तावलिः—ब्रह्मानन्दसरस्वतीविरचितः ।	२	६.
७८ त्रिस्त्यलीसेतुः—नारायणभट्टविरचितः ।	३	१२.
७९ छान्दोग्योपनिषत्—मिताक्षराव्याख्यासमेता ।	२	०.
८० वाक्यवृत्तिः—श्रीमच्छंकराचार्यकृता सटीका ।	०	८
८१ आश्वलायनश्रौतसूत्रम्—नारायणकृतवृत्तिसमेतम् ।	४	११
८२ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—हरिदीक्षितविरचिता ।	२	७
८३ संक्षेपशारीरिकम्—व्याख्यासहितं भागद्वयोपेतम् ।	९	१
८४ अद्वैतामोदः—म. म. अभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिप्रणीतः ।	२	०.
८५ ज्योतिर्निबन्धः—शारमहाठश्रीशिवराजविरचितः ।	३	३.५

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ३४

श्रीवेदव्यासप्रणीतमहाभारतान्तर्गता—

श्रीमद्भगवद्गीता ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

(विषयानुक्रम—श्लोकानुक्रम—शब्दवर्णानुक्रमादिभिः

सनापीकृता च) ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० आगाशे इत्युपाह्वैः काशीनाथशास्त्रिभिः
संशोधितम् ।

तच्च

वी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् ' महादेव चिमणाजी आपटे ' इत्यभिधेय-

महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसासरेर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

तृतीयेषमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५८ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९३१ ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनामुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मुख्यं सपादरूपरूपद्वयम् (६०७) ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः पुस्तकानि यैः परहितैकपरायणमनीषया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामग्रासादिकं पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाशयन्ते—

- १ क. इति संज्ञितम्—सटीकभाष्योपेतम् । पुण्यपत्तनस्ये जगद्वितेच्छुनान्नि मुद्रणालये मुद्रितम् ।
- २ ख. इति संज्ञितम्—सटीकभाष्योपेतम् । पुण्यपत्तनस्थानां साठे इत्युपाह्वानां कै० रा० रा० ‘गोपालराव’ इत्येतेषाम् ।
- ३ ग. इति संज्ञितम्—सटीकभाष्योपेतमपूर्णम् । रा० रा० “मरहाराव पुरंदरे” इत्येतेषाम् ।
- ४ घ. इति संज्ञितम्—केवलभाष्यसमेतम् । श्रीयुवानां किचे इत्युपाह्वानां इन्दूरपुरानिवासिनां रा० रा० “भाऊसाहेव बाळासाहेव” इत्येतेषाम् । अस्य लेखनकाळः—संवत् १८१३ ।
- ५ ङ. इति संज्ञितम्—केवलटीकाया एव । श्रीयुवानां रा० रा० ‘मोरोबादादा फडणवीस’ इत्येतेषाम् ।
- ६ च. इति संज्ञितम्—सटीकभाष्योपेतमपूर्णम् । साठय्ये इत्युपाह्वानां रा० रा० “रामचन्द्र हरि” इत्येतेषाम् ।
- ७ छ. इति संज्ञितम्—केवलभाष्यसहितमपूर्णम् । कै० रा० रा० ‘बाळासाहेव देव’ इत्येतेषाम् ।
- ८ ज. इति संज्ञितम्—केवलटीकाया एव । पुण्यपत्तनस्थानां रा० रा० भाऊसाहेव नगरकर इत्येतेषाम् ।
- ९ झ. इति संज्ञितम्—केवलभाष्यसहितमेव । श्रीयुवानां रा० रा० ‘मोरोबादादा फडणवीस’ इत्येतेषाम् ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथ श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकान्तर्गतविषया- णामध्यायक्रमेणानुक्रमणिका ।

१ कर्मसंन्यासात्मकसाधनप्रधाना त्वंपदार्थप्रधाना
चाऽऽद्या पटध्यायी ।

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः	विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
प्रथमोऽध्यायः (९)		नार्यं श्रीकृष्णकृता विषादनाशिकोक्तिः	२—३
संजयं प्रति धृतराष्ट्रकृतप्रश्नः	१	अर्जुनस्य श्रीकृष्णं प्रति गुर्वोक्तिः	
संजयस्य धृतराष्ट्रकृतप्रश्नोत्तरारम्भः	२	सह युद्धमयोगमिति कथनपूर्वकं युद्धक-	
युद्धसाहाय्यार्थं दुर्योधनकृता द्रोणा-		रणाकरणार्थेन धर्मो श्रेयोनिश्चयार्थं शिक्ष-	
चार्यप्रार्थना	३—११	त्वेनेपसतिः	४—८
दुर्योधनसंतोषार्थं भीष्मादिकृतशङ्ख-		संजयोक्तिः	९—१०
वादनम्	१२—१३	अर्जुनस्य शोकमोहापनयनार्थं श्रीकृ-	
स्वसैन्यप्रोत्साहनार्थं कृष्णाजिनाद्वि-		ष्णकृता संसारनिवर्तकसत्यत्वज्ञान-	
वृत्तं शङ्खवादनम्	१४—१८	स्थोक्तिः	११—१२
पाण्डवास्तशङ्खवादनेन धार्तराष्ट्रहृद-		युद्धस्य क्षीयधर्मत्वेन कार्यदशकथनम्	१३
यज्यथा	१९	युद्धस्य स्वर्गप्रदत्वकथनम्	१४
युद्धार्थव्यवस्थितं मार्तराष्ट्रानवलोक्य		स्वधर्मभूतयुद्धकरणभावे स्वधर्मलो-	
विशेषतो युद्धभूमिद्विषययुद्धदर्शनार्थं		हित्वा पातककाननम्	१५
श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनकृता सेनाद्वयमध्ये रथ-		संभावितस्य मरणादप्यकीर्तयु-	
स्थापनप्रार्थना	२०—२३	द्धत्वप्रदर्शनम्	१६
सेनाद्वयमध्ये श्रीकृष्णकृतस्य रथ-		मयायुद्धनितृप्त इत्यदिनिन्दनाव-	
स्थापनपूर्वकसंभारणस्य धृतराष्ट्रं प्रति		नध्वेनेनात्यन्तं दुःखं स्पष्टितं कथनम्	१५—१६
संजयोक्तिः	२४—२५	युद्धभरणे स्वर्गश्रस्तेर्नये वा नह्यो-	
युद्धभूमौ विनादीन्दृष्ट्वाऽर्जुनस्य		प्राप्तेः सत्त्वायुद्धकरणकृतनिश्चयो भवे-	
विषादः	२६—२७	त्युक्तिः	१७
श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनस्य विषादप्रद-		जयामययोः सम वयुद्धया युद्धक-	
शिकोक्तिः	२८—४६	रणे दोषाभावकथनम्	२८
श्लोककुक्ष्णार्जुनस्य चापवाणौ		आ मतत्त्वज्ञानकारणस्य निष्कामक-	
रथवत्त्वा रथोपस्थे पवेशनम्	४७	मानुष्यस्य समाधियोगस्य च निरूप-	
द्वितीयोऽध्यायः (११)		णम्	२९—५३
संजयवचनम्	१	अर्जुनकृतः स्थितप्रज्ञत्वज्ञानविषयकः	
विषयिदन्तपदुर्भं प्रति युद्धप्रवर्त-		प्रश्नः	५४
		स्थितप्रज्ञत्वज्ञानकथनम्	५५—५८

विषयक्रम-	श्लोकः	विषयक्रमः	श्लोकः
इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्येऽपि तद्विषयरागादुत्पत्तौ कथं प्रज्ञालाभः स्यादिति शङ्कायामुत्तरम्	५९	चतुर्थोऽध्यायः (१३४)	
यत्तमानस्य विपश्चितोऽपीन्द्रियाणि मनो हरन्तीति कथनम्	६०	उक्तस्य ज्ञानयोगस्य कृत्रिमत्वश-	
इन्द्रियाणि संयम्य यो युक्त आसीत् तस्य प्र हर्षे भवतीति कथनम्	६१	इहा नैवृत्तये र्वांशकथनपूर्विका स्तुतिः	१—३
विषयध्यानेन सङ्गाद्विश्रान्तिः प्रणाश- कथनम्	६२—६३	भगवति लोकास्थानीश्वरत्वशङ्का	
मोक्षकारणकथनम्	६४—६५	निर्वाणितुमर्जुनप्रश्नः	४
अज्ञानतस्य सुखाभावकथनम्	६६	अतीतानेकजन्मवत्त्वस्य सर्वप्राणि-	
अजितेन्द्रियाणां मनः प्रज्ञा हरती-		साधारणत्वप्रदर्शनम्, स्वस्य तज्ज्ञानस-	
त्यन दृष्टान्तकथनम्	६७	त्वंस्य प्रदर्शनम्	५
जितेन्द्रियस्य प्रज्ञास्थैर्यकथनम्	६८	भगवतो जन्मस्वरूपतः प्रयोजनयो	
सर्वभूतनिगाथा परमार्थत्वलक्ष- णाया योगी जायतेति कथनम्	६९	रुक्तिः	६—८
विदुषस्त्यक्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यत्तेरेव मोक्षप्र सिर्गैव संन्यासिन इत्यन		अकृष्णकृतं स्वदिनाजन्मकर्मवेद-	
दृष्टान्तप्रतिपादनम्	७०	नेन पुनर्जन्माभावकथनम्	९
सर्वकामत्यागिन पुरुषस्य शान्ति- प्राप्तिरूपकथनम्	७१	पूर्वेषां प्रज्ञविदामप्रेतमोक्षमार्गा-	
ज्ञाननिष्ठास्तुतिः	७२	धरणेनैव प्राप्तैवेत्यस्त्वनिरूपणम्	१०
तृतीयोऽध्यायः (९६)		अकृष्णकृतं साक्षात् कामनासारेण	
ध्यायसी चेत्कर्मणस्त इत्यादिर्जु- नस्य प्रश्नः	१—२	फलप्रदात्तुरेव कथनम्	११
कर्मयोगज्ञानयोगयोर्भिन्नाधिकारेऽ- स्त्वकथनम्	३	कर्मजसिद्धेः क्षिप्रमावित्येन सर्वेषां	
अनाद इत्थं कर्मयोगवत्परमत्वप्र-		कर्मप्रवृत्तिरूपकथनम्	१२
तिपादनम्	४—१६	आशु, शान्ति, सुख, शत्रुरपि भयवत्तद-	
आरम्भस्य कर्मयोगानावरणकरस्य-		कर्तृत्वबोधनम्	१३
तिपादनम्	१७—१८	अकृष्णकृतं स्वसाकर्तृत्वज्ञानेनापि	
अर्जुनस्य स्वर्गस्य फलसंकीर्त्यवस्था		ज्ञानः कर्मयोगाभावकथनम्	१४
स्वर्गमैव प्रवर्तनम्	१९—२५	न हं कर्ता न मे कर्मफले इष्टहेति	
अर्जुनकृतः पापावरणप्रवृत्तिहेतु-		ज्ञा वा कर्म कुर्यात्तुक्तिः	१५
विषयः प्रश्नः	२६	कर्तृकर्मबंधनप्रतिज्ञा	१६
सर्वनष्टहेतुभूतकर्मस्य वैतिवप्र-		कर्मणो दुर्विज्ञेयत्वकथनम्	१७
तिपादनपुरःसरमिन्द्रियगया दिना नाश-		कर्मादितत्त्वप्रदर्शनम्	१८
प्रतिपादनम्	२७—४३	कर्माकर्माणोऽकर्मकर्मदर्शनस्तुतिः	१९—२३
		उक्तज्ञानस्य यत्कृतसंपादनम्	२४
		देवयज्ञादिव्यनपुनरुत्तरं सर्वयज्ञेभ्यो	
		ज्ञानयज्ञस्य श्रेष्ठत्वप्रतिपादनम्	२५—३३
		उक्तज्ञानस्य मुख्यविपातदिना	
		प्राप्तिकथनम्	३४
		ज्ञानमाहात्म्यकथनम्	३५—३८
		ज्ञानप्राप्त्युपायप्रदर्शनपूर्वकं ज्ञान-	
		हेतौ कर्मयोगेऽर्जुनस्य प्रवर्तनम्	३९—४२
		पञ्चमोऽध्यायः (१८४)	
		ज्ञानरहितसंन्यासकर्मयोगमोक्षो	
		किं प्रशस्ततरमित्यर्जुनप्रश्नः	१

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः	विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
ज्ञानरहितसंन्यासात्मकयोगस्य हेतु- युतं प्रशङ्क्यतरत्वकथनम्	२—३	सोढुं समर्थस्यैव युक्तत्वमुक्तिरित्योः कथ- नम्	२३
ज्ञानसहितसंन्याससंयोगरूपयोः सांख्ययोगयोः फलैवत्वकथनम्	४—५	अन्तःसुखादिविशिष्टस्य ब्रह्मप्राप्ति- कथनम्	२४—२६
कर्मयोगं विना शरमाधिकसंन्या- सस्य दुःखफलकत्वकथनम्	६	संक्षेपतो ध्यानयोगस्योपक्षेपः	२७—२९
सम्यग्दर्शने वर्तमानस्य लोकसंम- हाय कर्म कुर्वतोऽपि तत्फलत्वेत्योप- पादनम्	७—१०	षष्ठोऽध्यायः (२१०) निष्कामकर्मयोगस्य सत्त्वंशुद्धिद्वारा ध्यानयोगारोहणसाधनत्वात्सुतिः	१—२
योगि नस्तरफालोपरवे हेतुद्वयकथ- नम्	११—१२	ध्यानयोगेऽवस्थासुमसमर्थस्य निष्का- मकर्मयोगः समर्थस्य तु सर्वकर्मसं- न्यास इत्युक्तिः	३
वितुषः सुप्तेन देहस्थितिकथनम्	१३	ध्यानयोगारोहणक्षणकथनम्	४—९
अत्मनः प्रभोः कारयितृत्वाभा- वप्रतिपादनपुरःसरं स्वभावस्य वा- यितृत्वादिप्रतिपादनम्	१४—१५	विस्तरेणाऽऽसनाहारविहारादिनिय- मकथनद्वतं सफलध्यानयोगनिरूपणम्	१०—३१
ज्ञानिना ज्ञानेन ब्रह्मप्राप्तिप्रतिपाद- नम्	१६—१७	उक्तध्यानयोगस्य मनध्यायस्येन सुदुष्करत्वप्रतिपादकप्रश्नः	३३—३४
ज्ञानिनो ब्राह्मणादौ समदर्शित्वकथ- नम्	१८	अभ्यासवैराग्याभ्या मनोनिग्रहे ध्यानयोगासिद्धिकथनम्	३५
ज्ञानिनां समदर्शित्वेऽपि दोषवत्त्वा- भावप्रतिपादनम्	१९	असंयत त्मना ध्यानयोगस्य दुष्प्र- वृत्तकथनम्	३६
ब्रह्मणि स्थितस्य प्रियाप्रियप्राप्त- यपि हृष्येद्विगरहितत्वकथनम्	२०	ध्यानयोगे प्रवृत्तस्य त्वक्तसर्वकर्मण- स्तरफलसम्यग्दर्शनप्राप्तेः प्रागेव देहवि- योगे का गतिरित्यर्जुनप्रश्नः	३७—३९
ब्रह्मणि स्थितस्य रुच्यादिविषयेष्व- सक्तस्याक्षरसुखानामित्वकथनम्	२१	योगभ्रष्टस्य विनाशाभावप्रतिपादन- पूर्वकमुत्तमगतिप्राप्तिप्रतिपादनम्	४०—४५
विषयेभ्यः सकशदिन्द्रियनिवर्तने कारणकथनम्	२२	ध्यानयोगिनः सर्वथेष्टत्वकथनपूर्वकं ध्यानयोगेऽर्जुनस्य प्रवर्तनम्	४६
प्राक्करीरस्यागात्कामभोघोद्भवं वेधं		रुद्रादित्यादिध्यानपराणा मध्ये वासु- देवध्यानपरस्य युक्ततमत्वबोधनम्	४७

२ उपास्यनिष्ठा तत्पदार्थनिष्ठा वा मध्यमा पद्धध्यायी ।

सप्तमोऽध्यायः (२३९)

भगवद्ध्यानयोगं कुर्वतः समस्तवि-
स्मृतिरुपशान्त्यर्थश्चादिगुणसंपन्नभगव-
ज्ज्ञानप्राप्तिप्रकारोपदेशप्रतिपा

१—२

ज्ञानदुर्लभाभावप्रकटनम्	३
अपराधवृत्तरक्षणमित्रवकथनम्	४
जीवभूतपरःशुद्धतकथनम्	५
उक्तप्रकृतिद्वयद्वारेणैश्वरस्य जग- त्कारणत्वप्रदर्शनम्	६

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः	विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
दृष्टान्तेन सर्वभूतानां परमेश्वरे प्राथ-		त्वकथनम्	२२
तत्त्वकथनम्	७	ध्यानयोगिनां कर्मिणां च क्रमेण	
संक्षेपेण रसादिविभूतिकथनम्	८—१२	देवयानपितृयाणामार्गद्वयकथनम्	२३—२५
मूढानां त्रिविधसात्त्विकादिभावमौ-		सुकृष्णमार्गद्वयगतानां क्रमेणा-	
हितत्वाद्भगवत्तत्त्वानभिज्ञतावर्णनम्	१३	वृत्त्यवृत्तिकथनम्	२६
भगवदेष्वारण्यतया तत्त्वज्ञानद्वारेण		मार्गद्वयविन्तनफलम्	२७
मायातिक्रमकथनम्	१४	योगमाहात्म्यम्	२८
सुकृतिना भगवद्भजनपरात्मसुख-			
कथनम्	१५	नवमोऽध्यायः (२७७)	
सुकृतिरत्वेन भगवद्भजनप्रवृत्तिबोध-		गुह्यतमपरब्रह्मतत्त्वज्ञानोपदेश	१—१०
नपुर सरं भक्त्या चतुर्विधत्वकथनम्	१६	श्रीकृष्णकृतं मूढवृत्तस्वावज्ञाय	
चतुर्विधभक्त्यैषु ज्ञानिनो येष्वप्र-		स्वतत्त्वज्ञानाभावरूपक रणस्य कथनम्	११—१२
तिपादनम्	१७—१९	महात्मनां भगवद्भक्तिलक्षणमोक्ष	
अन्यदेवताभजनेऽप्यहतविवेकविज्ञा		मार्गे प्रवृत्तिकथनम्	१३—१५
नत्वेहेतुवधनम्	२०	संक्षेपेण विभूतिकथनम्	१६—१९
अन्यदेवतोपासकानां तत्त्वदेवतोपा-		सकामानां संसारप्राप्तिकथनम्	२०—२१
सनभक्त्यादात्तैर्भक्त्येन तत्त्वदेवतारवरु-		नित्यकामसत्त्वानां सम्यग्दर्शना भग-	
पिणो रक्त एव कामप्राप्तिरिति कथनम्	२१—२२	वतो योगक्षेमप्रापकत्वनिरूपणम्	२३
अन्यदेवतोपासकानां फलस्यान्त-		अन्यदेवताभक्त्यानामपि भगवद्भक्त-	
वत्त्वकथनम्	२३	त्वप्रतिपादनपूर्वकं भजनानुसरणेन फल-	
परमावैतत्वाज्ञाने हेतुकथनम्	२४—२७	प्राप्तिकथनम्	२३—२५
सुकृतिना भगवद्भजनेनोत्तमगति-		भगवदाराधनस्य सुकरत्वप्रतिपाद-	
प्राप्तिकथनम्	२८—३०	नम्	२६
अष्टमोऽध्यायः (२५७)		भगवदाराधनेऽर्जुनस्य प्रवर्तनम्	२७—२९
किं तद्विभूत्यै प्रियभक्तसत्त्वम्	१—२	भक्तिमाहात्म्यप्रतिपादनपूर्वकमर्जु-	
नक्तप्रशस्तस्त्वैतत्त्वम्	३—५	नस्य भक्तिमार्गे प्रवर्तनम्	३०—३३
अन्यभाषानुसारेण देहान्तरप्राप्ति-		ईश्वरभजनेतिकर्तव्यताप्रदर्शनम्	३४
कथनम्	६	दशमोऽध्यायः (२९८)	
सर्वेषु बालेषु भगवद्भक्त्यापूर्वकं युद्धा-		संक्षेपतो भगवत्कृतविभूतियोगज्ञा	
दिद्वारेऽर्जुनस्य प्रवर्तनम्	७	नोपदेशस्तत्फलक्यनघहित	१—११
योगयुक्तचेतसः परमपुरुषायाः स्तिर-		विस्तरेण विभूतियोगकथनार्थमर्जु-	
यनम्	८—१०	नप्रशः	१२—१८
प्रणवोपासनकथनम्	११—१४	विस्तरेण भगवत्कृतो विभूतियोगो-	
ईश्वरं प्राप्तानामपुनरावृत्तिकथनम्	१५	पदेश	१९—४२
स्वर्गादिभयलोकान्तरेऽप्युगतानां		एकादशोऽध्यायः (३१५)	
घटेतुं पुनरावृत्तिरथनम्	१६—१९	विभवरूपादिदृष्टयाऽर्जुनहृता भगव-	
परतत्त्वस्वरूपप्रदर्शनम्	२०—२१	त्प्रार्थना	१—४
परपुरुषस्य ज्ञानलक्षणमपिलक्ष्य-		पश्य मे पापं यादि भगवद्भाषणम्	५—८

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
धृतराष्ट्रं प्रति संजयवृत्तं हरिः पर्याय विश्वरूपं दर्शयामासेत्यादि भाषणम्	१—१४
भगवद्दर्शितविश्वरूपस्य स्वानुभव प्रकटीकरणार्थमर्जुनवाक्यम्	१५—३१
इस्य भूभारहरणार्थं प्रवृत्तं वन्म- धैवंते हतास्त्वे निमित्तमाध्रं भवेत्त्यादि- श्रीकृष्णभाषणम्	३२—३४
पराजयभयात्करिष्यति संधिषिति बुद्ध्या संजयस्य धृतराष्ट्रं प्रति वृत्तान्त- कथनम्	३५
अर्जुनकृता भगवत्स्तुतिः	३६—४३
पूर्वरूपप्रदर्शनार्थमर्जुनश्च तभगवत्प्रा- र्थना	४४—४६
अर्जुनं भीतमुपलभ्य विश्वरूपमुपलं- ह्य त्रिधैवचनेनाऽऽश्वासनार्थं श्रीकृ- ष्णहोक्तिः	४७—४९
संजयभाषणम्	५०
पूर्वरूपदर्शनेनार्जुनवृत्तं इव चित्तार्थ-	

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
संप्रदर्शनम्	५१
विश्वरूपदर्शनस्य भगवत्कृतं भक्त्ये- कसांस्त्वप्रतिपादनम्	५२—५४
भगवदर्थं र्मादयुतस्य भगवत्प्रा- प्तिप्रतिपादनम्	५५
द्वादशोऽध्यायः (३४३)	
विश्वरूपोपासकानामक्षरोपासकानां च मध्ये केषां योगवित्तमत्वमित्यर्जुन- प्रश्नः	१
विश्वरूपोपासकानामक्षरोपासकानां च तत्तत्तत्त्वप्रतिपादनम्	२—७
विश्वरूपप्यानरूपे भक्तियोगेऽर्जु- नस्य श्रीकृष्णकृतं प्रवर्तनम्	८
उक्तभक्तियोगेऽन्तर्भवत्याभ्यासरो- गादिसाधनकथनम्	९—११
सर्वकर्मफलत्यागस्तुतिः	१२
अद्वैतत्वाक्षरोपासकधर्मकथनम्	१३—१९
श्रीकृष्णकृतमुक्तधर्मानुप्रादिनां स्वत्या- त्यंतिप्रियावनिरूपणम्	२०

३ तत्त्वंपदार्थैक्यरूपवाक्यार्थनिष्ठा सम्प्रगृहीतप्रधानाऽन्तिमा पंडध्यायी ।

अष्टोदशोऽध्यायः (३५६)	
संक्षेपेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपक- थनम्	१
सर्वक्षेत्रस्थक्षेत्रज्ञस्येश्वराभिन्नत्वक- थनमुक्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानस्य स्वाभि- तज्ञानत्वकथनम्	२
विशेषतः क्षेत्रक्षेत्रज्ञायाधात्म्यकथन- प्रतिज्ञा	३
क्षेत्रक्षेत्रज्ञायाधात्म्यस्तुतिः	४
विशेषतः क्षेत्रज्ञायाधात्म्यकथनम्	५—६
अमानित्वादिज्ञानसाधनानां कथनम्	७—११
क्षेत्रज्ञायाधात्म्यकथनम्	१२—१७
क्षेत्रक्षेत्रज्ञायाधात्म्यज्ञानफलकथनम्	१८

प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वप्रदर्शनम्	१९
कार्यकारणकर्तृत्वे प्रकृतेरारम्भक- त्वेन हेतुत्वस्य, पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुत्वस्य च कथनम्	२०
पुरुषस्य भोक्तृत्वनिमित्तकथनम्	२१
पुरुषस्योपद्रष्टृत्वादिनिर्देशः	२२
प्रकृतिपुरुषज्ञानफलकथनम्	२३
आत्मदर्शने ध्यान-शुभायविकल्परक- थनम्	२४—२६
सम्यग्दर्शनतत्फलयोः कथनम्	२७—३४
चतुर्दशोऽध्यायः (४०९)	
उत्तमज्ञोपदेशप्रतिज्ञा	१—२

विषयक्रम.	श्लोकाङ्क	विषयक्रम	श्लोकाङ्क:
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोजनेन हिरण्यगर्भो-		त्रिविधयज्ञकथनम्	११—१३
त्पत्तिद्वारा सर्वभूतोत्पत्तिकथनम्	३—४	कायिकवाचिकमानसभेदेन तपस-	
स्त्वादिगुणानां भेदवन्धवत्त्वकथ-		नैविविध्यकथनम्	१४—१६
नम्	५	सात्त्विकराजसतामसभेदेन तपस-	
सत्त्वादिगुणस्वरूपकार्मादिऽद्वयं नम्	६—१८	नैविविध्यकथनम्	१७—१९
सम्पन्नज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वकथनम्	१९—२०	सात्त्विकवादिभेदेन दानस्य त्रैविध्य	
गुणार्तितलक्षणप्रश्नः	२१	प्रदर्शनम्	२०—२२
गुणातीतत्वक्षणकथनम्	२२—२५	यज्ञादीनां साद्गुण्याद्योत्तररुदितिश-	
अध्यभिचारमन्त्रयोगेन गुणाती-		ब्दत्रयस्य विनियोगप्रदर्शनम्	२३—२७
त्वादिदिदिवधनम्	२६	अश्रद्धा दृढतस्य ह्वनादेः सर्वकर्म-	
आत्मन सर्वप्रतिष्ठात्वकथनम्	२७	णोऽस्तत्त्वप्रतिपादनम्	२८
पञ्चदशोऽध्यायः (४२५)		अष्टादशोऽध्यायः (४६४)	
संसारस्य दुःखपक्षरूपता	१—२	संन्यास्यागथोरतत्त्वविषयकः प्रश्नः	१
संसारदृष्टस्यासङ्गच्छेन स्तेदने		संन्यासस्याप्यपदार्थोक्तिः	२
ब्रह्मपदप्रतिषेधकथनम्	३—५	कर्मणस्स्यात्कालाध्ययो सांख्यमीमा-	
ब्रह्मपदलक्षणकथनम्	६	सकपक्षद्वयप्रदर्शनम्	३
जीवस्य भगवद्वत्तया लक्षणंति-		फलासक्तिं त्यक्त्वा नित्यनैमित्तिकानि	
काल इन्द्रियावर्षकत्वादेश्च कथनम्	७—९	वर्माणि कर्तव्यानीति स्वरूपप्रदर्शनम्	४—६
मूढानाम् तन्नाशसंभवकथनम्	१०—११	नित्यकर्मस्यागोप्यस्यभावकथनम्	७—९
संक्षेपेण विभूतिवर्णनम्	१२—१५	सर्वं तामसादिभेदेन त्वयस्य त्रैविध्य-	
क्षराक्षरोत्तमपुरयाणां निरूपणम्	१६—१७	प्रतिपादनम्	७—९
हेतुवधनपुर सर्वं भगवतः पुरोत्त-		फलासक्तिं त्यक्त्वा नित्यकर्मं कुर्वतो	
मत्स्य सज्ज्ञानफलस्य च निरूपणम्	१८—१९	नैवैर्म्यलक्ष्णज्ञाननिष्ठाप्राप्तिप्रतिपाद-	
भगवत्तत्त्वज्ञानप्रशंसा	२०	नम्	१०
षोडशोऽध्यायः (४४०)		यर्मफलत्यागिनस्त्यागित्यभिधान-	
देवासुरसंपदोः स्वरूपस्य फलस्य च		कथनम्	११
वर्णनम्	१—५	संन्यासिनामनिष्ठादिविविधफलाभा-	
विस्तरेणाऽऽसुरसंपदज्ञानतत्त्वज्ञ-		वकथनम्	१२
तयोः कथनम्	६—२२	सर्वकर्मणामपिष्ठानादिवारणपक्षक-	
शास्त्रविधिशृङ्खल्य ऽवृत्तस्य सिद्धय-		वर्णनम्	१३—१५
भावकथनम्	२३	वेवलात्मनि कर्तृत्वाभिमानिना दुर्म-	
शास्त्रीये कर्मणि, धीकृष्णकृतमजु-		तिवस्य कथनम्	१६
नस्य प्रवर्तनम्	२४	कर्तृत्वाभिमानरहितस्य सुप्रतित-	
सप्तदशोऽध्यायः (४५२)		कथनम्	१७
शास्त्राभिमुख्यं भद्रया कर्म		कर्मप्रवर्तकज्ञानादिभद्रस्य वरणदि-	
कुर्वतो का गरितियजुर्वस्य प्रश्नः	१	त्रयस्य च प्रदर्शनम्	१८
भद्राप्रवीणवरणम्	२—६	ज्ञानकर्मकर्तृणां गुणभेदेन त्रैविध्यक-	
त्रिविधाभारकथनम्	७—१०	थनप्रतिष्ठा	१९

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः	विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
सात्त्विकादिभेदेन ज्ञानकर्तृवर्तुणां		चेत्तरे चित्तस्वापनोपदेष्टः	५७
त्रैविध्यप्रदर्शनम्	२०—२८	अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णकृतं सच्चित्तत्वे	
बुद्धिधृत्योर्गुणभेदेन त्रैविध्यकथनप्र-		मत्प्रसादात्सर्वदुर्भतरास्यान्यथा विना-	
तिज्ञा, सात्त्विकादिभेदेन बुद्धिधृतिसु-		शस्य च कथनम्	५८
खाना त्रैविध्यकथनम्	३०—३९	अहंकाराश्रयणेन युद्धाकरणानिश्च	
संतारान्तर्गतस्य सर्वस्य त्रिसुगताम-		यस्य मिथ्यानिश्चयत्वकथनपूर्वकमर्जु-	
धत्वकथनम्	४०	नस्य प्रकृतिपरतः तत्त्वकथनम्	५९—६०
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यसूद्रकर्मणा प्रवि-		इधरस्यान्तर्यामित्रत्वेन सर्वभूतप्रेर-	
भागकथनम्	४१—४४	कत्वकथनम्	६१
ब्राह्मणादीना स्वस्वकर्मणा भगवदा-		सर्वभावेनेध्वराश्रयणेन शाश्वतपद-	
राधनेन ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणसिद्धि-		प्राप्तिकथनम्	६२
प्रतिपादनम्	४५—४६	उक्तगुणानुरज्ञानविचारेणेच्छानुरूप-	
स्वधर्मसंश्लेषाज्यताप्रतिपादनम्	४७—४८	करणावुत्ता	६३—
आसक्त्यादिरहितस्य संन्यासेन ज्ञान-		अर्जुनस्य परमप्रियत्वात्सर्वगुणतम-	
निष्ठालक्षणैककर्म्यसिद्धिप्रतिपादनम्	४९	वचनश्रवणप्रवर्तनम्	६४
केवलरामज्ञाननिष्ठारूपनैककर्म्यलक्ष-		गुणतमस्य कर्मयोगनिष्ठारहस्यस्ये-	
णसिद्धिप्राप्तिकथनप्रतिज्ञा	५०	श्वरारण्यस्य कर्मयोगनिष्ठाफलस्य च	
विस्तरेण परज्ञाननिष्ठाप्राप्तिकथन-		सम्पददर्शनस्योपदेशः	६५—६६
थनम्	५१—५३	अपाने शास्त्रोपदेशनिषेधस्य पाने	
उक्तक्रमेण ज्ञानलक्षणभक्तिप्राप्ति-		तदुपदेशफलस्य च कथनम्	६७—६९
कथनम्	५४	एतच्छब्दव्ययश्रवणयोः फलरु-	
ज्ञानलक्षणभक्त्या भगवत्तत्त्वज्ञान-		थनम्	७०—७१
सिद्धिकथनम्	५५	मदुक्तगीतासास्त्रप्रवृत्तौ ज्ञानसंमोह-	
ज्ञाननिष्ठायैवताफलकस्य भगव-		प्रवृत्तः कश्चिदित्यर्जुनं प्रति श्रीकृष्णप्रश्नः	७२
द्वक्ति योगस्य स्तुतिः	५६	नष्टो मोहः स्मृतिश्चेत्येवार्जुनो-	
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णकृतो विवेकयु-		त्तरम्	७३
द्धस्त मयोधरे सर्वकर्मसंग्रहपूर्वकं		इत्यहं बाबुदेवस्तेत्यादि संक्षेपभाष-	
समाहितबुद्धित्वाश्रयणेन सर्वदा मदभि-		णम्	७४—७५

इति श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकान्तर्गतविषयाणामध्यायक्रमे-
णानुक्रमणिका ॥

=====

अथ शांकरभाष्यस्थविशेषविषयानुक्रमणिका ।

विषयक्रम	पृष्ठाङ्क	विषयक्रम	पृष्ठाङ्क
प्रथमोऽध्यायः (१)		अथ द्वितीयोऽध्यायः (२१)	
श्रीमद्भगवद्गीताशास्त्रं यावत्प्राप्तस्य निष्प्रपञ्चवशमनादिप्रयोगेन मनसिद्धिद्वारा निष्प्रत्ययमपोक्षितप्राप्तानि कार्यव्यवहारप्र माणकेष्टदेवतापराशरामस्मरणरूपमङ्गला स्वरगतपत्न्यै मनस्यनवशेषेणेतिहासपु- राणयोर्व्याख्येयं सितगताशास्त्रेणैक वाक्यतामाभिप्रेत्य भाष्यकारकृतमन्त्र शान्तिविषयकपौर्णानिकश्लोकदोहरणम् ।		शास्त्रस्य विषयप्रदर्शनम्, एतच्छा- स्त्रस्यानुबन्धनस्य विशिष्टत्वं द्वयाकथ्यत्वं मित्युक्तिः	७
स्वात्पादितजगत्स्थिर्नयं मयी-याही मुत्पाद्य वेदोक्तप्रवृत्तिलक्षणधर्मोपदेशपु- नैक भगवत्कृतस्य तेषां तदर्थप्रवर्त- नस्य सनकादाजुत्पत्त्यै वेदोक्तज्ञानविरा- ग्यलक्षणनिवृत्तिधर्मोपदेशपुरस्सरं तेषां तदर्थं भगवत्कृतप्रवर्तनस्य च कथ- नम्, विषयवेदोक्तधर्मप्रयोगमनकथनम् ।	३	दृष्टं तु पण्डवनीकमित्यादि न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव हेत्येतद-तत्र-यस्य शोकमेव हृदि सार- कारणाविद्यादिप्रदर्शनार्थेऽप्रदर्शनम्, समृद्धीतार्थविवरणम्	२५
कालमाहात्म्येन कागोद्भववादीयमा नविषेकविज्ञानहेतुकनायमानाभिभूय माने धर्मे प्रवर्धमाने चाधर्मे जगत्स्थि- तिपरिणामनेच्छया विष्णोर्गोपयस्य रक्षणार्थं देवक्या बभूवदेवादौने-रगति- कथनम्, ब्राह्मण्यरक्षणेन वेदोक्तधर्म संरक्षणोक्तिः	३	शोकमोहयो संसारवीजयोगोपाद- नम्, अज्ञोऽप्यनित्यं दितदर्शनस्य सर्व- कमसन्धासत्पूर्वकादात्मज्ञानादेव शोक- मेव ह्योनेहृत्तिरिति सहेतुसंसारनिवर्त- कसम्पन्नबोधोपदेशे तात्पर्यमिति प्रदर्श- नम्, सर्वलोकांशुप्रहृष्टमेवार्थानुनाय ज्ञान- भगवत्पदिष्टमिति कथनम्	२६
भूतानुमिषूक्ष्मा गीताद्वारा भगव- द्भूतोऽर्जुनाय वेदोक्तधर्मद्वयस्योपदेश- इत्युक्तिः, व्याप्तेन भगवदुपदिष्टधर्मस्य गीतार्थं सप्तमि श्लोकशतैकानेव न्धनं कृतमित्युक्तिः	४	ज्ञापककथनयुतं श्रौतस्मृतिकर्मसहि- तज्ञानसर्वस्वलयप्राप्तिरिति मतप्र- नम्, द्विंसाविशुक्तत्वाद्देविकं कर्म धर्मादेवेत्या- द्याङ्गानिरसनम्	२७
समस्तवेदार्थसारसप्रभूतगीताशा- स्त्रस्य दुर्विशेषार्थरक्षातदयाविष्करणस्य रूपेण विवरणकथनस्य भाष्यकृतप्र- तिज्ञा	५	समुच्चयपक्षस्य भगवदुक्तविभागव- चनविरोधेनाशुक्तप्रदर्शनम्, साध्य- योगसंस्थायेक्यकथनम्	२८
गीताशास्त्रस्य सनाथानि प्रेयसा- दप्रयोगमनकथनम्	५	भगवदुक्तविभागवचनस्य मूलत्वेन घातपथीयवाङ्मनस्य प्रदर्शनम्	३०
	५	समुच्चयपक्षे ज्यायसी चेकमेणस्त- द्व्यावर्जुनप्रश्नानुपपत्तेर्विहीरेण कथ- नम्	३१
	६	पुनः प्रकारान्तरेण समुच्चयपक्षसम- र्थेन निरसनम्	३२
	६	केचन देव तत्त्वज्ञाना योऽहं इति वि- दन्तीषु सहा	३५
	७	दृष्टं न्तदिकथनपुरस्सरं विकाराभ- स्यप्रतिपादनम्	३५

विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः
आत्मनोऽप्रमेयत्वस्य साक्षात्समाधा- नाभ्यां समर्थनम्	४६
साहचानिरसनपूर्वकं विदुषः कर्मासं- भेदकारणकथनम्	५१
आत्मदर्शिनो विदुषो मुमुक्षोश्च सर्व- कर्मसंन्यासाधिकारप्रतिपादनम्	५३
शास्त्राचार्योपदेशमदमादिसंस्कृत- स्य मनस आत्मदर्शने साधनत्वकथ- नम्	५५
विदुषो ज्ञानेऽधिकारबोधनम्, मन- चेति ध्वनारसबन्धकर्मसंन्यासाभावसाह- चर्या निरसनम्	५६
पुनः पुनरी मानस्यस्वाशुक्लेः पौनरु- पत्याभावप्रतिपादनम्	५९
अथ तृतीयोऽध्यायः (९६)	
संक्षेपेण द्वितीयाध्यायोक्तार्थस्यानु- वादः	९६
गृहस्थस्य श्रौतस्मार्तकर्मसहितज्ञा- नात्कैवल्यप्राप्तिरितरेषामाश्रमिणा तु स्मार्तकर्ममात्रसमुचितज्ञानात्कैवल्य- प्राप्तिरित्यस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयभादिम- तस्य निरासप्रदर्शनम्	९९
पापकर्मक्षयस्य ज्ञानोत्पत्तिहेतुकत्वे प्रमाणत्वेन ज्ञानमुत्पद्यत इति श्लोकोप- न्यासः	१०८
पञ्चमनाहृतकित्तिवपादेवमज्ञादिनिर्व- सनेन मुक्तिकथनम्	११४
यहात्पर्जन्योत्पत्तिः ' अग्नौ प्रा- स्ताऽऽहुतिः ' इति स्मृतिकथनम्	११५
अधिकृतस्याप्ययनादिद्वारा अग्न्य- कानुवर्तनरूपाज्ञात्तिलक्ष्मिणः प्रत्यवा- योक्तिः	११५
क्षयस्य भूतवर्गस्य प्रवृत्तिवशवर्तित्वे लौकिकवैदिकपुरुषकारविषयाभावादि- धिनियेधानर्थक्यमिति साहचानिरासः	१२७
भगवत्पदार्थवर्णनम्	१२९

विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः
अथ चतुर्थोऽध्यायः (१३४)	
वर्णाश्रमादिधर्माधिकारो मृत्युशोक एवेति प्रतिपादनम्	१४३
कर्मण्यकर्मस्य श्लोके सप्तम्यन्तयोः कर्माकर्मपदयोगित्यकर्मनित्यकर्माकरण परतया वृत्तिभारव्याख्यानास्य दूषणप्र- तिपादनम्	१५०
शारीरं केवलं कर्मस्य शारीर- दार्थनिरूपणम्	१५६
अक्षार्पणमित्यक्षार्पणद्वारा मन्त्रादौ- विधिरिति पक्षमनूय दूषणकथनम्	१६३
अक्षपरत्वं सत्परत्वं सत्येति त्रयत्वसाध- नाना समुचितानां ज्ञानेन सहैकान्तिक- त्वप्रदर्शनपूर्वकं प्रणिपातादिसाधनस्य बहिरङ्गसाधनत्वप्रदर्शनम्	१७४
अथ पञ्चमोऽध्यायः (१७६)	
तृतीये ज्ञानयोगकर्मयोगयोर्विभिन्न- पुरुषानुष्ठेयत्वेनोक्तत्वेऽपि पुनः पञ्चमे कर्मसंन्यासकर्मयोगयोः प्रशस्त्यन्तरप्रभ- स्यानुनवृत्तस्य संप्रतिप्रतिपादनम्	१७८
संन्यासकर्मयोगशब्दार्थानिर्धेय- सत्त्वेन योगो अत्राप्यसंख्ययोगयोः फलैकत्वकथनमसंगतमितिशङ्कानिराकरण- म्	१८७
' सर्वधर्माणि मनसा ' इत्यत्र ' नव- हारे पुरे ' इति विशेषणप्रयोगनकथनम्	१९३
सात्त्विकेषु राज्ञेषु ताम्रसेषु च सत्त्वेषु समत्वदर्शनमनुवृत्तिमित्यस्याः साहचर्या निरसनम्	१९८
अथ षष्ठोऽध्यायः (२०६)	
षष्ठ्यायस्य पद्यामान्तोपश्लिष्टधा- नयोगविवरणरूपत्वस्य प्रतिपादनम्	२०६
कर्मयोगानुष्ठानस्य ध्यानयोगादौ- नपथ्येनत्वमेवेति व्यवस्थापनम्	२०७
फलच्छां त्यक्त्वा कर्म कुर्वत सातोः सकियस्य संन्यासि वयोमिश्रयोगांशक- कथनम्	२११

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः	विषयक्रम	श्लोकाङ्कः
नित्यानुष्ठानायासदुःखस्वोपासदुरि- तफलत्वभावप्रतिपादनम्	५२६	कृत्वेच्छाप्रयत्नेरस्य कर्तृत्व वास्तव- मिति मतमनूय तद्विरसनम्	५२३
आत्मज्ञानवदमिहोनादीना मोक्षे साक्षादन्वयो नेत्यत्र कारणप्रदर्शनम्	५२८	संसारभ्रमस्य भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त- त्वेन तस्य सम्यग्ज्ञानादेवात्यन्तोपरम इति सिद्धान्तप्रदर्शनम्	५२८
सपातेऽर्हाधियो मिथ्याधीत्वेऽपि न तत्कृतमात्मनि कर्तृत्व किन्तु-अपमयै-			

इति भीमज्जगवद्गीतासांकरभाष्यविशेषविषयानुक्रम-
णिका समाप्ता ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीवेदव्यासप्रणीतमहाभारतान्तर्गता—

श्रीमद्भगवद्गीता

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

[तन्त्रोपाद्व्याख्यानम्]

दृष्टिं मयि * विशिष्टार्थां कृपापीयूषवर्णिनीम् ।

हेरम्ब देहि + प्रस्यूहक्ष्वेडन्यूहानिवारिणीम् ॥ १ ॥

यद्वक्त्रपङ्केरुहसंप्रसृतं निष्ठाभृतं विश्वविमाणनिष्ठम् ।

साध्येतराभ्यां परिनिष्ठितान्तं तं वासुदेवं सततं नतोऽस्मि ॥ २ ॥

प्रस्यञ्चमच्युतं नत्वा गुरुनपि गरीयसः ।

क्रियते शिष्यशिक्षायै गीतायाव्यविवेचनम् ॥ ३ ॥

कर्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठेत्पुपापोपेयमूलं निष्ठाद्वयपक्षिकृत्य प्रवृत्तं गीताशास्त्रं स्याद्विद्वत्-
सुर्भगवान्माध्यकाशो विज्ञोपज्ञोपशमनादिप्रयोजनप्रसिद्धये प्रामाणिकव्यवहारप्रमाणक-
मिष्टदेवतातत्त्वानुस्मरणं मङ्गलाचरणं संपादयन्ननवशेषेणेतिहासपुराणयोर्व्याचिख्यासित-
गीताशास्त्रेणैकवाक्यतामभिप्रेत्य पौराणिकस्त्रोक्रमेकमेकान्तार्थमिदमिदमुदाहरति—

ॐ नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् ।

अण्डस्यान्वस्त्वमे लोकाः समद्वीपा च मेदिनी ॥ १ ॥

नारायण इति । आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवैः ।

अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

इति स्मृतिसिद्धः स्थूलदृशां नारायणशब्दार्थः । सूक्ष्मदर्शिनः पुनराचक्षते—नर-

शब्देन चराचरात्मकं शरीरजातमुच्यते । तत्र नित्यसंनिहिताधिदायासा जीवा नारा

इति निरुच्यन्ते । तेषामयनमाश्रयो नियामकोऽन्तर्यामी नारायण इति । यमावेकृत्या-

न्तर्यामिनाहाणं धीनारायणाख्यं मन्त्राद्यायं चाधीयते । तदनेन शास्त्रप्रतिपाद्यं विशिष्टं

तत्त्वमादिष्टं भवति । ननु परस्याऽऽत्मनो मायासंख्यादन्तर्यामित्वं शास्त्रप्रतिपाद्यत्वं

* विशिष्टः सर्वोत्तमोऽर्थो मोक्षरूपः प्रयोजनं मत्स्यास्ताम् । + प्रस्यूहक्ष्वेडः स्नेहप्यूहो
विषसमुदायस्यप्रवर्तिकाम् ।

१ च. गीतायतं । २. घ. ग. च. 'वः । त्वं' यदस्यायनं पुं ।

च वक्तव्यमन्यथा कूटस्यासद्भाविषयाद्वितीयस्य तदयोगात्, तथा च शुद्धतासिद्धौ
 वथं यथोक्ता परदेवता शास्त्रादावनुसर्ग्यते । शुद्धस्य हि तत्त्वस्यानुस्मरणमपीष्टफलव-
 द्मीष्टं तत्राऽऽह—परोऽव्यक्तादिति । अव्यक्तमव्याकृतं मायेत्यनर्थान्तरं तस्मात्परो
 व्यतिरिक्तस्तेनासंस्पृष्टोऽयं परः “अक्षरात्परतः परः” इति श्रुतेर्गृहीतः । तत्त्वतो
 मायासंबन्धमावेऽपि कल्पनया तदीयसंगतिमङ्गीकृत्यान्तर्यामिवादिक्मुनेयम् ।
 परमादीश्वरस्य व्यतिरेको विवक्षितस्तस्मिन्नव्यक्ते सात्त्विसिद्धेऽपि कार्यलिङ्गकमनुमान-
 मुपन्यस्यति—अण्डमिति । अपञ्चीकृतपञ्चमहामुतात्मकं हिरण्यगर्भं तत्त्वमण्डमित्य-
 भिलष्यते । तदव्यक्तात्पूर्वोक्तादुत्पद्यते । प्रसिद्धा हि श्रुतिस्मृतिवादेषु हिरण्यगर्भस्य
 मूलकारणादुत्पत्तिः । तथा च कार्यलिङ्गादव्यक्तादभिव्यक्तिरित्यर्थः । हिरण्यगर्भे श्रुति-
 स्मृतिसमधिगतेऽपि कार्यलिङ्गककमनुपानमस्तीति मन्वानो विराडुत्पत्तिमुपदर्शयति—
 अण्डस्येति । उक्तस्याण्डस्य हिरण्यगर्भाभिधानीयस्यान्तरिमे भूरादयो लोका विराडा-
 स्मका वर्तन्ते । कार्यं हि कारणस्यानर्भवति । तेन हिरण्यगर्भा-तर्भूता भूरादयो लोका
 विराडात्मानस्तेन सृष्टा इति तल्लिङ्गाद्विरण्यगर्भसिद्धिरित्यर्थः । लोकानेव पञ्चीकृतपञ्च-
 महामुतात्मकाविराडात्मत्वेन व्युत्पादयति—सप्तद्वीपेति । “सा पृथिव्यभवत्” इति
 श्रुतौ विराजो जन्म संवीतितमित्यङ्गीकारादशेषद्वीपोपेता पृथिवीत्यनेन सर्वलोकात्मको
 विराड्वोच्यते । चशब्देन विराजो हि हिरण्यगर्भे पूर्वोक्ताण्डात्मन्यन्तर्भावात्ततः संभ-
 वोऽनुकूप्यते । परमात्मा हि स्वाज्ञानद्वारा जगदशेषमुत्पाद्याऽऽत्मन्येवान्तर्भाव्याखण्डे-
 कसप्तसिद्धिदानन्दात्मना स्वे महिम्नि तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र च नारायणशब्देनाभिधेयमु-
 क्तम् । नरा एव नारा जीवास्त्वंपदवाच्यास्तेमानयनमधिष्ठानं तत्पदवाच्यं परं ब्रह्म । तथा
 च कल्पितस्याधिष्ठानातिरिक्तस्वरूपाभावाद्वाच्यस्य कल्पितत्वेऽपि लक्ष्यस्य ब्रह्ममात्र-
 स्वाद्ब्रह्मात्मैक्यं विषयोऽत्र सूच्यते । तेनार्थाद्विषयविषयीभावः संबन्धोऽपि श्रानितः ।
 परोऽव्यक्तादित्यनेन मायासंस्पृक्षाभावोक्त्या सर्वानर्थानिवृत्त्या परमानन्दाविर्भावलक्षणो
 मोक्षो विवक्षितः । तेन च तत्कामस्याधिकारो ध्योतितः । परिशिष्टेन तु वस्तुनो वास्तव-
 मद्वितीयत्वमावेदितम् । तेन च वस्तुद्वारा परमविषयत्वं तज्ज्ञाननिष्ठायास्तदुपायभूतवर्मे-
 निष्ठायाश्चावान्तरविषयत्वमित्यर्थादुक्तमित्यवधेयम् ॥ १ ॥

ननु नैव साध्यसाधनमून निष्ठाद्वयमत्र भगवता प्रतिपाद्यते भूमिप्रार्थितेन ब्रह्मणाऽभ्य-
 र्थितस्य भगवतो भूमिमारापहारार्थं वसुदेवेन देवक्यामाविर्भूतस्य तादृश्येन मन्वये पृथा-
 सुते प्रथितमहिमानं भेरयिष्ठं धर्मयोः रिहानूयमानत्वादतो नास्य शास्त्रस्य निष्ठाद्वयं परा-
 दुविषयभावंमनुभवितुमशक्यमिति । तत्र भगवतो धर्मसंस्थापनस्वाप्तव्यग्रं व्याद्धर्मद्वयस्थापना-

* धिष्यहकुरादिकार्यं कर्तृजन्यं कार्यत्वादित्याकारकम् ।

१ ख. ग. घ. “वन्धेऽपि । २ ख. ग. ड. घ. ज. “कं हिरण्यगर्भतः” । ३ ख. ग. ड. घ. ज.
 “ता लो” । ४ ड. परशब्देन । ५ क तुशब्देन च ।

धर्मैव प्रादुर्भावाभ्युपगमाद्भारपरिहारस्य चाऽऽर्थिकत्वादुर्जुन निमित्तीकृत्याधिकारिणं स्वधर्मप्रवर्तनद्वारा ज्ञाननिष्ठायामवतारयितुं गीताशास्त्रस्य प्रणीतत्वाद्बुचितमस्य निष्ठा-
द्वयविषयत्वमिति परिहरति—स भगवानित्यादिना धर्मद्वयमर्जुनायोपदिदेशेत्यन्तेन
भाष्येण ।

स भगवान्सृष्टेदं जगत्तस्य च स्थितिं चिकीर्षुर्भरीच्यादीनग्रे सृष्ट्वा
प्रजापतीन्प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं ग्राहयामास वेदोक्तम् । ततोऽन्याश्च सनक-
सनन्दनादीनुत्पाद्य निवृत्तिलक्षणं धर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणं ग्राहयामास ।

तत्र नेदं गीताशास्त्रं व्याख्यातुमुचितमाप्तप्रणीतत्वानिर्धारणा तथाविधशास्त्रान्तरव्यादि-
त्याशङ्क्य मङ्गलाचरणस्योद्देश्यं दर्शयन्नादौ शास्त्रप्रणेतुरास्तत्त्वनिर्धारणार्थं सर्वज्ञत्वादि-
प्रतिज्ञापूर्वकं सर्वजगज्जनयितृत्वमाह—स भगवानिति । प्रकृतो नारायणारूपो देवः
सर्वज्ञ सर्वेश्वर समस्तमपि प्रपञ्चमुत्पाद्य व्यवस्थितः । न च तस्यानास्तत्त्वमीश्वरानुगृ-
हीतानामास्तत्त्वप्राप्तिद्वया तस्य परमास्तत्त्वसिद्धेरित्यर्थः । ननु भगवता सृष्टमपि चातुर्वर्ष्या-
दिविशिष्ट हिरण्यगर्भादिलक्षणं जगत् व्यवस्थितिमास्थातुं शक्यते व्यवस्थापकामा-
षात्र च परस्यैवेश्वरस्य व्यवस्थापकत्वं द्वैपम्यादिप्रसङ्गात्तत्राऽऽह—तस्य चेति । सृष्टस्य
जगतो मर्त्यादाविरहितत्वे शङ्किते तदीया व्यवस्थां कर्तुमिच्छन्व्यवस्थापकमालोच्य क्ष-
त्रस्यापि सत्त्वेन प्रसिद्ध धर्मं तथाविधमधिगम्य सृष्टवानित्यर्थः । सृष्टस्य धर्मस्य साध्यत्व-
मावतथा साधयितारमन्तरेणासम्भवात्तस्यैव तदनुष्ठातृत्वाभ्युपगमात्प्राणिप्रभेदानामवर्गपा-
याणां तदयोगात्कुनस्तदीया सृष्टिरित्याशङ्क्याऽऽह—मरीच्यादीनिति । तेषां भगवता सृ-
ष्टानां प्रजासृष्टिहेतूनां भागदानादिप्रवृत्तिसाध्यं धर्ममनुष्ठापयिष्कृतानां स्वकीयत्वेन तदु-
पादानमपपन्नमित्यर्थः । चैरव्यवन्दनादिभ्यो विशेषार्थं धर्मं विशिनष्टि—वेदोक्तमिति । ननु
नैतावता जगद्वैशेष्यमपि व्यवस्थापयितुं शक्यते प्रवृत्तिमार्गस्य पूर्वोक्तधर्मं प्रति नियतत्वेऽ-
पि निवृत्तिमार्गस्य तेन व्यवस्थापनायोग्यत्वात्तत्राऽऽह—ततोऽन्याश्चेति । निवृत्तिकृ-
पस्य धर्मस्य शमदमाद्यात्मनो गमकमाह—ज्ञानेति । विवेकवैराग्यातिशये शमाद्यति-
शयो गम्यते ततो विवेकादि तस्य गमकमित्यर्थः ।

द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः, प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च ।
जगतःस्थितिकारणं प्राणिनां साक्षादभ्युदयानि श्रेयसहेतुर्यः स धर्मो
प्राक्षणाद्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिश्च श्रेयोधिभिरनुष्ठायमानः । दीर्घेण
कालेनानुष्ठातृणां कामोद्भवादीपमानविवेकविज्ञानहेतुकेनापेक्षामि-
भ्यमाने धर्मे प्रवर्धमाने चापेक्षे जगत् स्थितिं परिपिपाळपिपुः

स आदिकर्ता नारायणारूपो विष्णुर्भौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्व-
स्य रक्षणार्थं देवधर्मां वसुदेवादंशेन किल संभव । ब्राह्मणत्वस्य हि
रक्षणेन रक्षितः स्याद्वैदिको धर्मस्तदधीनत्वाद्वर्णाश्रमभेदानाम् ।

धर्मे बहुविदां विवाददर्शनाज्जगतः * स्थेन्ने कारणाभूतधर्मान्तरमपि स्रष्टव्यमस्तीत्याश-
ङ्क्याऽऽह—द्विविधो हीति । अतिप्रसङ्गाप्रसङ्गव्यावृत्तये प्रकृतं धर्मं लक्षयति—पाणि-
नामिवि । प्रवृत्तिरक्षणो धर्मोऽभ्युदयार्थिनां साक्षादभ्युदयहेतुः, निःश्रेयसार्थिनां परम्प-
पया निःश्रेयसहेतुः, निवृत्तिरक्षणस्तु धर्मः साक्षादेव निःश्रेयसहेतुरिति विभागः । ज्ञान-
स्यैव निःश्रेयसहेतुत्वेऽपि शमादीनां ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वम् । ज्ञानातिरिक्तव्यवधानाभा-
वाच्च साक्षादित्युक्तम् । यद्येवं धर्मो ह्यस्यते तर्हि वर्णाश्रममित्रत्वं चोपेक्ष्य सर्वैरेव पुरु-
षार्थार्थमिद्वौषपि धर्मो यथायोग्यमनुष्ठेयावित्यनुष्ठातृनियमासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—
ब्राह्मणाद्यैरिति । अर्थित्वाविशेषेऽपि श्रुतिस्मृतिपर्यालोचनयाऽनुष्ठानान्निवमसिद्धि-
रित्यर्थः । नित्यवैमित्तिकेषु यावज्जीवमनुष्ठानं वार्य्येषु करणांशे रागाधीना प्रवृत्ति-
रितिकर्तव्यतांशे वैधीति विभागेऽपि कदाचिदेवानुष्ठानमिति विभागमभिप्रेत्याऽऽह—
दीर्घेणोषि । अथ यथोक्तधर्मवशादेव जगतो विवक्षितस्थितिसिद्धिर्मगवतो नारायणस्याऽऽ-
दिकर्तृत्वेनैकानर्थक्यपित्तशरीरपरिमहासंघवादभ्यस्येव कस्यचिदनाप्तस्य वैषम्यनैर्घृण्य-
वतो निग्रहपरिग्रहद्वारेण गीताशास्त्रमणयनमिति कुतोऽस्याऽऽस्रपणीतत्वं तत्राऽऽह—
अनुष्ठातृणामिवि । अथवा यथोक्तशङ्काया दीर्घेणेत्यारम्भोत्तरम् । महता कालेन
कृतत्रेतात्यये ह्यापरावसाने साधकानां कामक्रोधादिपूर्वकादविवेकादधर्मबाहुल्याद्धर्मा-
भिमवाधधर्माभिवृद्धेश्च जगतो मर्यादामेदे तदीयां मर्यादामात्मनिर्मितां पालयितुमिच्छ-
न्प्रकृतो मगवानेतदर्थेन चातुर्वर्ण्यादिसंरक्षणार्थं छीलाभयं मायाशक्तिप्रयुक्तस्वेच्छा-
विग्रहं मग्राहेत्यर्थः । ' भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै वसुदेवादजीजनत् ' इति स्मृतिमनु-
ष्ठस्य पदद्वयमनूद्य व्याचष्टे—भौमस्येति । अंशेनेति । स्वेच्छानिर्मितेन मायामयेनै-
स्वरूपेणेत्यर्थः । किलेत्यस्मिन्नर्थे पौराणिकी प्रसिद्धिरनूद्यते । न हि भगवतो व्यति-
रिक्तस्येदं जन्नेति युज्यते बहुविधायमविरोधादिति भावः । ननु वैदिकधर्मसंरक्ष-
णार्थं भगवतो जन्म, यदा यदा हि धर्मस्येत्यादिदर्शनात्, किमिदं ब्राह्मणत्वस्य रक्ष-
णार्थमिति तत्राऽऽह—ब्राह्मणत्वस्य हीति । तथाऽपि वर्णाश्रमभेदव्यवस्थापनं विना
कथं यथोक्तधर्मरक्षणमित्याशङ्क्याऽऽह—तदधीनत्वादिति । ब्राह्मणं हि पुरोधा-
य क्षत्रादि प्रतिष्ठां प्रतिपद्यते याजनाद्यापनयोस्तद्धर्मत्वाच्चक्षरा च वर्णाश्रमभेदव्यवस्थाप-
नादतो ब्राह्मण्ये स्मृते सर्वमपि सुरक्षितं भवतीत्यर्थः ।

* स्थेन्ने स्थितौ ।

स च भगवान्ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा संपन्नस्त्रिगुणा-
त्मिकां वैष्णवीं स्वां मार्यां मूलप्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययो भूताना-
मीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन्स्वमायया देहवानिव जात
इव च लोकानुग्रहं कुर्वन्निव लक्ष्यते । स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानु-
जिघृक्षया वैदिकं हि धर्मद्वयमर्जुनाय शोकमोहपहोदयो निमग्नायोपदि-
देश गुणाधिकैर्हि गृहीतोऽनुग्रीयमानश्च धर्मः प्रचर्य गमिष्यतीति । तं
धर्मं भगवता यथोपदिष्टं वेदव्यासः सर्वज्ञो भगवान्गीतारूपैः सप्तभिः
श्लोकशतैरुपनिबबन्ध ।

नन्वेवमपि भगवतो नारायणस्य शरीरादिमत्त्वे सत्यस्मदादिभिरविशेषादनीश्वरत्व-
प्रसक्तिरित्याशङ्क्य ज्ञानादिकृतं विशेषमाह—स चेति । ज्ञानं ज्ञप्तिरर्थपरिच्छितिः ।
ऐश्वर्यमीश्वरत्वं स्वातन्त्र्यं, शक्तिस्तदर्थनिर्वर्तनसामर्थ्यं, बलं सहायसंपत्तिः, धीर्यं परा-
क्रमवत्त्वं, तेजास्तु प्रागल्भ्यमप्रघृण्यत्वम्, एते च षड्गुणाः सर्वविषयाः सर्वदा भग-
वति वर्तन्ते । तथा च तस्य शरीरादिमत्त्वेऽपि नास्मदादिसाम्यमित्यर्थः । 'अथैवमपि
कथमीश्वरस्यानादिनिघनस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य स्वभावविपरीतं जन्मादि
संभवति, नहि भूतानामीशेता स्वतन्त्रश्चाऽऽत्मनोऽनर्थं स्वयमेव संपादयितुमर्हति ।
न चास्य देहादिग्रहे किमपि फलमुपलभ्यते तत्राऽऽह—त्रिगुणात्मिकमिति ।
सिद्धक्षितदेहादिगतवैरूप्यसिद्ध्यर्थमिदं विशेषणम् । तस्या व्यापकत्वं वक्तुं वैष्णवी-
मित्युक्तम् । ईश्वरपारवश्यं तस्या दर्शयति—स्वामिति । तस्याश्च प्रतिभासमात्र-
शरीरत्वमेव न तु वस्तुत्वमित्याह—मायामिति । तस्या नानाविधकार्याकारेण परिणा-
मित्वं सूचयति—मूलप्रकृतिमिति । ईश्वरस्य प्रकृत्यधीनत्वं वारयति—वशीकृत्येति ।
नित्यत्वं कार्याकारविरहित्वं, शुद्धत्वमकारणत्वं बुद्धत्वमजडत्वं, मुक्तत्वमविद्याकाम-
कर्मपारतन्त्र्यराहित्यम् । न च नित्यत्वादयः संसारावस्थायामसन्नो मोक्षावस्थायां भव-
न्तीति युक्तमित्याह—स्वभावा इति । देहग्रहे प्राधान्यं मायाया दर्शयितुं पुनः स्वमायये-
त्युक्तम् । “स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमाप्तिपद्यमानः” इति श्रुतिमाश्रित्याऽऽह—
देहवानिति । इवकाराभ्यां देहादेरवस्तुत्वेन कल्पितत्वं द्योत्यते । धर्मद्वयोपदेशद्वारा प्राणि-
वर्गस्याभ्युदयनिःश्रेयसैतत्परत्वापादनं लोकानुग्रहः । यद्यपि कूटस्थः स्वतन्त्रो नित्यत्वा-
दिलक्षणश्चायमीश्वरः स्वतो हृदयते तथाऽपि यथोक्तमायाशक्त्या देहादि गृहीत्वा प्राणिना-
मनुग्रहमादधानो न स्वभावविपर्ययं प्रयातीत्यर्थः । ननु—“प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि
प्रवर्तते” इति न्यायादीश्वरस्याऽऽप्तकामतया कृतकृत्यस्य प्रयोजनाभावादनुप्राध्यानां
चाद्वैतवादे व्यतिरिक्तानामसत्त्वाच्च धर्मद्वयमुपदेष्टुमुचितमिति तत्राऽऽह—स्वप्रयोजनेति ।

कल्पितभेदमाज्ञि भूतान्युपादाय तदनुग्रहेच्छया चैत्यवन्दनादिविलक्षणं धर्मद्वयमर्जुनं
निमित्तीकृत्याऽऽप्तकामोऽपि भगवानुपादिष्टवानित्यर्थः । अर्जुनस्योपदेशावेक्षाऽऽतीति दर्श-
यितुं विशिनष्टि-शोकेति । ननु भूतानुग्रहे कर्तव्ये किमित्यर्जुनाय धर्मद्वयं भगवतोप-
दिश्यते तत्राऽऽह-—गुणाधिकैरिति । प्रचयं गमिष्यतीति मत्वा धर्मद्वयमर्जुनायोप-
दिदेशोति संवन्धः । अयं सुगतोपदिष्टधर्मवदयमापि भगवदुपदिष्टो धर्मो न प्रामाणि-
कोपादेयतामुपगच्छेदित्याशङ्क्य वेदोक्तत्वान्नास्य तत्सुत्यत्वमित्युत्तरमभिप्रेत्य शिष्टप-
रिगृहीतत्वाच्च मैकमित्याह-—सं धर्ममिति । अयं धर्मबुद्धिर्षेदव्याप्तस्य जातेत्याश-
ङ्क्याऽऽह-—सर्वज्ञ इति । 'कृष्णद्वैपायनं विद्धि व्यासं नारायणं प्रभुम्' इति स्मृते-
सज्जनोपकारकभगवदवतारत्वाच्च व्याप्तस्य नान्यवानुद्धिरित्याह-—भगवानिति ।

तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थम् । तदर्था-
विष्फुरणायानेकैर्विस्तृतपदपदार्थवाक्यार्थन्यायमप्यत्यन्तविरुद्धानेकार्थत्वे-
न लौकिकैर्गृह्यमाणमुपलभ्याहं विवेकतोऽर्थनिर्धारणार्थं संक्षेपतो विव-
रणं करिष्यामि ।

गीताशास्त्रस्यानास्रप्रणीतत्वमपाकृत्य व्याख्येयत्वमुपपादितमुपसंहरति-तदिदमिति
पौरुषेयस्य वचसो मूलप्रमाणामावेनाप्रामाण्यमिति मत्वा विशिनष्टि-समस्तेति । शास्त्रा-
क्षरैरेव तदर्थप्रतिपत्तिसंभवे किमिति व्याख्यानमित्याशङ्क्याऽऽह-दुर्विज्ञेयार्थमिति

पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना । ,

ॐ आक्षेपस्य समाधानं व्याख्यानं यच्चलक्षणम् ॥

इत्यादिक्रमेणास्य शास्त्रस्य पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातत्वात्किमर्थमिदमारभ्यते गतार्थत्वात्-
त्राऽऽह-तदर्थेति । गीताशास्त्रार्थस्य प्रकटीकरणार्थं पदविभागस्तदर्थोक्तिः समाप्त-
द्वारा वाक्यार्थनिर्देशस्तत्रापेक्षितो न्यायश्चाऽऽक्षेपसमाधानलक्षणो वृत्तिकारैर्दिशितस्त-
थाऽपि तथैविवधेव शास्त्रं शास्त्रपरिचयशून्यैः समुर्ध्वयासमुच्चयवादिभिर्विरुद्धार्थत्वेना-
नेकार्थत्वेन च गृहीतमाहस्य तदबुद्धिमनुरोद्धिमदमारब्धव्यामित्यर्थः । येषां प्रार्चने
व्याख्याने बुद्धिरप्राविष्टा तेषां संप्रतिपत्तिर एतस्मिन्सौ भवेक्ष्यतीति कुनो नियमस्तत्राऽऽह-
विवेकत इति । पूर्वव्याख्याने तत्तदर्थनिर्धारणार्थो न्यायः संकीर्णविद्वातीति न तत्र
वैपाचिन्मनीषा समुन्मिषति प्रकृते त्वसंपर्कार्गतया तत्तत्पदार्थनिर्णयोपयोगी न्यायो
विविधते । तेनात्र मन्दगध्यमयोरापि बुद्धिरवतरतीत्यर्थः । किञ्चानपेक्षिताधिकग्रन्थस-

* आक्षेपोऽयं समाधानं व्याख्याने बह्विधं स्मृतम्, एवमपि कवित्वमिच्छते ।

ज्ञावाञ्च प्राचीने व्याख्याने श्रोतॄणां प्रवृत्तिश्च त्वेषेतिवाक्यग्रन्थे विवरणे प्रापशः सर्वेषां प्रवृत्तिः स्यादिति मत्वाऽऽह—संक्षेपत इति ।

तस्यास्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमलक्षणम् । तच्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञान-निष्ठारूपाद्धर्माद्भवति । तथेममेव गीतार्थधर्ममुद्दिश्य भगवतेवोक्तम्—

“स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने” इत्यनुगीतासु । तत्रैव चोक्तम्—नैव धर्मो न चाधर्मो न चैव हि शुभाशुभी ।

यः स्यादेकासने लीनस्तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन् ॥

‘ज्ञानं संन्यासलक्षणम्’ इति च ।

इहापि चान्त उक्तमर्जुनाय—‘सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज’ इति । अभ्युदयार्थोऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्णाश्रमांश्चोद्दिश्य विहितः स देवादिस्थानमाप्तिहेतुरपि सभीश्वरार्पणबुद्ध्याऽलुष्टीयमानः सत्त्वशुद्धये भवति फलाभिसंधिवर्जितः । शुद्धमत्त्वस्य च ज्ञाननिष्ठायोग्यतामाप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निःश्रेयसहेतुत्वमपि प्रतिपद्यते । तयो वेममेवार्थमभिसंधाय वरूपति—‘ब्रह्मण्यापाय कर्माणि’ ‘योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये’ इति ।

नन्वनासपणीतत्वाभावेऽपि नेदं शास्त्रं व्याख्येयं विषयाद्यनुबन्धस्थानमिहान्वेन शास्त्रत्वाभावादित्याशङ्क्य सर्वव्यापाराणां प्रयोजनार्थत्वादादौ प्रयोजनमाह—तस्येति । प्रसाधितप्रामाण्यस्य व्याख्येयत्वेन मनसि संनिहितस्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपः संग्रहः संपिण्डितत्वमेकवाक्यत्वं तेनेदं परमं फलं यत्निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसं कैवल्यम्, अशान्तरफलं तु तत्र तत्रान्तरवाक्यमेदेन मनोनिग्रहादि विवक्ष्यते । निःश्रेयसं च द्विविधं—निरतिशयसुखाविर्भावो निःशेषानर्थोच्छिन्नतिष्ठ । तत्राऽऽद्यमुदाहरति—परमिति । द्वितीयं दर्शयति—सहेतुकस्येति । संसारोपरमस्याऽऽत्यन्तिकत्वं प्रतियोगिनः संसारस्य पुनरुत्पत्त्ययोग्यत्वं, तच्च स्नापमूर्च्छादिव्यवच्छेदार्थं विशेषणं तदेव साधयितुं सहेतुकस्येत्युक्तम् । उक्तं फलं समुचितादेकाभिनेयो वा कर्मणः स्यादिति तस्यैव शास्त्रप्रतिपाद्यतेत्याशङ्क्यामिषेयमभिविरेतमानः समा-

× आदिपदेन प्रयोजनाधिकारिष्वन्या गृह्यन्ते ।

१ क. घ. ‘सु । किंचाग्यदपि त’ । २ क. घ. ग. च. ‘त्रैवोक्त’ । ३ ख. ग. च. न. चापि स्याच्छुभा । ४ घ. न. चापि हि । ५ ख. ग. च. न. स. ‘सर्वधर्म’ । ६ ख. ग. च. न. स. ‘या च’ । ७ ग. घ. न. ‘स्वेनाभा’ ।

धत्ते—तथेति । आत्मज्ञाननिष्ठाशेषत्वेनः कर्मनिष्ठाऽत्रोच्यते । प्राधान्येन त्वात्मज्ञान-
निष्ठैवात्र प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । ननु शेषिणी निष्ठा कुतो भवति न संन्यासात्, कर्मनि-
ष्ठायाः शेषत्वात्तत्राऽऽह—सर्वेति । संन्यासद्वारेणासकृदनुष्ठितश्रवणादेः शेषिणी निष्ठा
सिध्यति शेषत्वं च कर्मणस्तत्र परम्परायत्तमित्यर्थः । ननु—‘यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं
कार्यमेव तत्’ इति वाक्यशेषादसमुचितमात्मज्ञानमत्र न प्रतिपाद्यते नेत्याह—तथेति ।
सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकमात्मज्ञाननिष्ठारूपं धर्म निःश्रेयसप्रयोजनं प्रागुक्तं परामृशति—
इममेवेति । वक्तृमेवादभिप्रायमेवादाशङ्कां धारयति—भगवतैवेति । उक्तंमनुगीता-
स्त्विति संबन्धः । ब्रह्मणः पदं पूर्वोक्तं निःश्रेयसं तस्य वेदनं लाभस्तत्र विशिष्टज्ञान-
निष्ठारूपो धर्मः समर्थो भवतीत्यर्थः । यज्ञदानादिवाक्यस्य तु तद्व्याख्यानावसरे
तात्पर्यं वक्ष्यते । कर्मत्यागस्य भगवतोऽभिमतत्वे वाक्यान्तरमनुगीतागतमेवादहरति—
तथैवेति । धर्माधर्मपूर्वासंसर्गित्वे हेतुमाह—नैवेति । क्रियाद्वयसंबन्धामावात्तानि-
र्वर्त्यापूर्वाभ्यामसंबन्धे प्राप्तमर्थमाह—यः स्यादिति । वागादिवाङ्मकरणव्यापारवि-
रहितत्वं तूष्णीमित्युच्यते । किञ्चिदचिन्तयन्तिन्यन्तःकरणव्यापारामावोऽभिमतः ।
द्विविधकरणव्यापारविरहितः सन्प्रागुक्तो योऽधिकारी केवलभेकस्मिन्नद्वितीये ब्रह्मव्या-
सनमवस्थानं तत्र लीनस्तस्मिन्नेव समाप्तिमागी स्यात्तस्यासंप्रज्ञातसमाधिनिष्ठस्य सर्व-
धर्मत्यागहेतुकं ज्ञानं मुक्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः । न केवलमनुगीतास्त्वेव यथोक्तं ज्ञानमुक्तं
नितु प्रकृतेऽपि ज्ञात्रे समाप्त्यवसरे दर्शितमित्याह—इहापीति । नन्वत्र निवृ-
त्तिलक्षणधर्मात्मकं संन्यासमात्मज्ञानमेव न प्रतिपाद्यते ‘कुरु कर्मैव तस्मात्स्वम्’
इत्यादौ प्रवृत्तिलक्षणस्यापि धर्मस्य वक्ष्यमाणत्वोद्धर्मयोश्च प्रकृतत्वाविशेषात्तत्राऽऽह—
अभ्युदयार्थोऽपीति । ननु वर्णिमिराश्रमिभिश्चानुष्ठेयत्वेनान्यत्र विहितस्यापि तस्य
न युक्तं मोक्षसाधनत्वाधिकारे विधानं देवादित्यानप्राप्तिहेतुत्वेन मोक्षप्रतिपक्षत्वात्,
सत्यम्, तथाऽपि फलाभिरूपमन्तरेणेश्वरार्पणधिया कृतस्य बुद्धिशुद्धिहेतुत्वात्त-
स्येह वचनमित्याह—स देवादीति । फलाभिसंघिद्वारा कृतः सज्जति शेषः ।
प्रवृत्तिलक्षणधर्मस्योक्तरीत्या चित्तशुद्धिहेतुत्वेऽपि मोक्षहेतुत्वेन कुतो मोक्षाधिकारे
निर्देशः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—शुद्धेति । प्रतिपाद्यते प्रागुक्तो धर्म इति शेषः ।
यदुक्तं फलाभिसंघिवर्तिनमीश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितं कर्म बुद्धिशुद्धये भवतीति तत्र
वाक्यशेषमनुकूलयति—तथा चेति ।

इमं द्विप्रकारं धर्म निःश्रेयसप्रयोजनं परमार्थतत्त्वं च वासुदेवाख्यं परं
ब्रह्माभिधेयभूतं विशेषतोऽभिव्यञ्जयद्विशिष्टप्रयोजनसंबन्धाभिधेयवद्गी-
ताशास्त्रम् । यत्तदर्थं विज्ञाते समस्तपुरुषार्थसिद्धिरित्यतस्तद्विवरणे
यतनः क्रियते मया ।

शास्त्रस्य प्रयोजनं साधनमुक्तं नूतनं विषयं दर्शयति—इयमिति । दर्शितेन फलेन शास्त्रस्य निष्ठाद्वयद्वारा साध्यसाधनभावः संबन्धो विषयेण विषयविषयित्वमिति विवक्षित्वाऽऽह—विशेषत इति । एवमनुबन्धनविशिष्टं शास्त्रं व्याख्यानार्हमित्युपसंहरति—विशिष्टेति । सिद्धे व्याख्यानयोग्यत्वे व्याख्येयत्वं फलितमाह—यत इति ।

अत्र च—

एवं गीताशास्त्रस्य साध्यसाधनभूतनिष्ठाद्वयविषयस्य परापरामिधेयप्रयोजनवतो व्याख्येयत्वं प्रतिपाद्य व्याख्यातुकर्मः शास्त्रं तदेकदेशस्य प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायैकदेशसहितस्य तात्पर्यमाह—अत्र चेति । गीताशास्त्रे प्रथमाध्याये प्रथमश्लोको कथासंबन्धप्रदर्शनपरे स्थिते सतीति यावत् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

तत्रैषाऽक्षरयोजना—धृतराष्ट्रो हि प्रज्ञाचक्षुर्नास्ति चक्षुरभावाद्वाक्यमर्थं प्रत्यक्षयितुमर्थाः सन्नम्याशान्तिनं संजयमात्मनो हितोपदेष्टारं दृच्छति—धर्मक्षेत्रे इति । धर्मस्य तद्वबुद्धेश्च क्षेत्रमभिवृद्धिकारणं दृढयते कुरुक्षेत्रमिति तत्र समवेताः संगता युयुत्सवो योद्धुकामास्ते च केचिन्मदीया दुर्योधनभूतयः पाण्डवाश्च परे युधिष्ठिरादयस्ते च सर्वे युद्धमूर्ता संगता भूत्वा किं कृतवन्तः ॥ १ ॥

संजय उवाच—

दृष्ट्वा तु पाण्डवानोत्तमं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ॥

आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

किमस्मीनां प्रबलं बलं श्रितिलभ्य धीरपुत्रैर्भाष्पादिभिराभिष्टितं परेषा मयमाविरभूत्, यद्वा पक्षद्वयहिंसानिमित्ताधर्मभण्णमासीद्येनैते युद्धादुपरमेरान्नित्येवं पुनरारब्धं पुनस्तेहाभिनिविष्टस्य धृतराष्ट्रस्य शस्त्रे संजयस्य प्रतिवचनम्—दृष्ट्वेत्यादि । पाण्डवानां मयप्रसङ्गो नातीत्येतत्तुल्यबुद्धेन द्योत्यते । प्रत्युत दुर्योधनस्यैव राज्ञो मय प्रभूतं प्रादुर्भव । पाण्डवानां पाण्डुमुत्तमानां युधिष्ठिरादीनामनोके सैन्यं घृष्टयुद्धादिभिरतिघृष्टे-

व्याधिष्ठितं दृष्ट्वा प्रत्यक्षेण प्रतीत्य अस्तद्वद्वयो दुर्योधनो राजा तदा तस्या संग्रामो-
द्योगावस्थायामाचार्य द्रोणनामानमात्मनः शिशितारं रसितारं च इष्टाद्यनुपसंगम्य
तदीयं(स्थ) समीपं विनयेन प्राप्य भयोद्विग्नहृदयत्वेऽपि तेजगित्वादेव वचनमर्थसहितं
वाक्यमुक्तवानित्यर्थः ॥ २ ॥

तदेव वचनमुदाहरति—

पश्येतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

पश्येति । एतामस्मदभ्यां महापुरुषानपि भव-प्रमुखानपरिगणय्य मयलेशशून्या-
मवस्थिता चमूनिमा सेना पाण्डुपुत्रैर्युधिष्ठिरादिभिरानीता महतीमनेकाक्षौहिणीसहिता-
मसौम्या पश्येत्पाचार्य दुर्योधनो नियुक्ते । नियागद्वारा च तस्मिन्परेषामवज्ञा निज्ञा-
पयन्कोषातिरेकमुत्पादयितुमुरसहते । परकीयसेनाया वैशिष्ट्याभिधानद्वारा परपक्षेऽपि
स्वदीक्षमेव बलमिति सूचयन्नाचार्यस्य तज्जिरसनं सुकरमिति मन्यानः सन्नाह—
व्यूढामिति । राज्ञो द्रुपदस्य पुत्रस्तत्र च शिष्यो घृष्टशून्यो लोके ख्यातिमुपगतः
स्वयं च शस्त्रास्त्रविद्यासंपन्नो महामहिमा तेन व्यूहमापाद्याधिष्ठितामिमा चमू किमिति
न प्रतिपद्यसे किमिति वा मृष्यसीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्येऽपि प्रतिपक्षे पराक्रममाजो बहवः सन्तीत्यनुपेक्षणीयत्वं परपक्षस्य विवक्षयन्नाह—

अत्र शूरा मेहेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।

युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।

पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।

सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

अत्रेति । अस्या हि प्रतिपक्षभूताया सेनाया शूराः स्वयमभीरवः शस्त्रास्त्रकुशला
भीमार्जुनाभ्या सर्वसंप्रतिपक्षवीर्याभ्या दुर्वा युद्धभूमिपुण्यवन्ते । तेषा युद्धशौण्डीरं(यं)
विशदीकर्तुं विशिनष्टि—मेहेष्वासा इति । इपुरस्थतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या धनुस्तदु-
च्यते । तच्च महदन्वैरप्रभृष्यं तद्यथा ते राजानस्तथा विवक्षन्ते । तामेव परसेनामप्य-
मध्यासीनान्वरपत्तानुरागेणो राज्ञो विज्ञापयति—युयुधान इत्यादिना सौमद्रो द्रौप-
देयाश्चेत्यन्तेन । तेषा सर्वेषामपि महाबलपराक्रममावत्त्वादनुरोधत्वं पुनर्विवक्षति—
सर्व एवेति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

यद्येवं परकीयं बलमाप्तप्रभृतं प्रतीत्यातिभौतवदभिदधांसि ह्यन संधिरेव परैरिष्यतामलं
विप्रह्राग्ग्रेणेत्याचार्याभिप्रायमाशङ्क्य ब्रवीति—

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।

नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

अस्माकमिति । तुशब्देनान्तरूपज्ञमपि स्वकीयं मयं तिरस्त्रानो घृष्टतामात्मनो
घोतयति । ये खल्वस्मत्पक्षे व्यवस्थिताः सर्वेभ्यः समुत्कर्षजुपस्तान्मयोच्यमानान्निबोध
निश्चयेन मद्वचनादवधारयेत्यर्थः । यद्यपि त्वमेव त्रैवर्णिकेषु त्रैविद्यवृद्धेषु प्रधानत्वात्ता-
न्यातिपत्तुं प्रभवसि तथाऽपि मदीयसैन्यस्य मे मुख्यास्तानहं ते तुभ्यं संज्ञार्थमसंख्येषु
तेषु मध्ये कतिचिन्नामभिर्गृहीत्वा परिशिष्टानुल्लस्यितुं विज्ञापनं करोमि न त्वज्ञातं
किंचित्तव ज्ञापयामीति मत्वाऽऽह—द्विजोत्तमेति ॥ ७ ॥

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिजयः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

तानेव स्वसेनानिषिष्टानुरूपधौरेयान्भीयमयपरिहारार्थं परिगणयति—भवानि-
त्यादिना ॥ ८ ॥

द्रोणादिपरिगणनस्य परिशिष्टपरिसंख्यार्थत्वं व्यावर्तयति—

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे तृणजीविताः ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

अन्ये चेति । सर्वेऽपि भवन्तमारम्य मदीयवृत्तनायां प्रविष्टाः स्वजीवितादपि मद्यं
पृह्यन्तीत्याह—मदर्थं इति । यत्तु तेषां शूरत्वमुक्तं तदिदानीं विशदयति—नानेति ।
नानाविधान्यनेकप्रकाराणि शस्त्राण्युधानि प्रहरणानि प्रहरणसाधनानि येषां ते तथा ।
बहुविधायुधसंस्तवपि तत्प्रयोगे नैपुण्याभावे तद्वैफल्यमिति चेज्जेत्याह—सर्वे इति
॥ ९ ॥

राजा पुनरपि स्वकीयभावे हेतवन्तरमाचार्यं प्रत्यवेदयति—

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ १० ॥

अपर्याप्तमिति । अस्माकं खल्विदमेकादशसंख्याकासौहिणीपरिगणितमपरिमितं बलं
भीष्मेण च प्रथितमहामहिम्ना सूक्ष्मबुद्धिना सर्वतो रक्षितं पर्याप्तं परेषां परिभवं समर्थम् ।

एतेषां पुनस्तदल्पं सप्तसंख्याकासौहिर्णापरिमितं बलं भीमेन चपलबुद्धिना कुशलतावि-
 षलेन परिपालितमपर्याप्तमस्मानभिभवितुमसमर्पमित्यर्थः । अथवा तदिदमस्माकं बलं
 भीष्माविष्टमपर्याप्तमपरिमितमवृष्यमशोभ्यमेतेषां तु पाण्डवानां बलं भीमेनाभिरक्षितं
 पर्याप्तं परिमितं सोढुं शक्यमित्यर्थः । अथवा तत्पाण्डवानां बलमपर्याप्तं नालमस्माकम-
 स्मभ्यं भीष्माभिरक्षितं भीष्मोऽभिरक्षितोऽस्मै परबलनिवृत्त्यर्थमिति तदेव तथोच्यते,
 इदं पुनरस्मदीयं बलमेतेषां पाण्डवानां पर्याप्तं परिमेवे समर्थं भीष्माभिरक्षितं भीष्मो दुर्ब-
 लहृदयो यस्मादस्मै परबलनिवृत्त्यर्थमभिरक्षितस्तस्मादस्माकं न किञ्चिदपि भयकारण-
 मस्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

स्वकीयनलस्य भीष्माविष्टितत्वेन बलिष्ठत्वमुक्त्वा भीष्मशेषत्वेन तदनुगुणत्वं द्रोणा-
 षीनां धार्थ्यते—

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

अयनेष्विति । कर्तव्यविशेषद्योती चैशब्दः । समरसमारम्भसमये योधानां यथा-
 ग्रधानं युद्धभूमौ पूर्वापरादिति विभागेनावस्थितिस्थानानि नियम्यन्ते तान्मन्त्रायनान्यु-
 च्यन्ते । सेनापतिश्च सर्वसैन्यमविष्टाय मध्ये तिष्ठति तेषु सर्वेषु प्रकल्लसं प्रविभागमप-
 स्यारुष्याम भवान्मत्स्यामा वर्णश्रेष्ठेयवमादयो भवन्त सर्वेऽवास्पताः सन्तो भीष्ममेव
 सेनापतिं सर्वतो रक्षन्तु । तस्य हि रक्षणे सर्वमस्मदीयं बलं रक्षितं स्यात्परबलनिवृत्त्य-
 र्थत्वेन तस्यास्माभौ रक्षितत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

तमेवमाचार्यं प्रति संवादं कुर्वन्तं भयाग्निं राजानं दृष्ट्वा तदस्त्रासवतीं पितामह-
 स्तद्बुद्धयनुरोधार्थमित्थं कृतवानित्याह—

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनयोच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

तस्योक्तिः । राज्ञो दुर्धौघनस्य हर्षं बुद्धिगतमुल्लासविशेषं परपरिमवद्वारा स्वकीय-
 विजयद्वारकं सम्पद्गुणादध्मन्मयं तदीयमपानेनीपुरुचैः सिंहनादं कृत्वा शङ्खमापूरित-
 वान् । किमिति दुर्धौघनाय हर्षमुत्पादयितुं पितामहो यतने कुरुवृद्धस्तत्तस्य कुराज-
 त्वात्पितामहत्वाच्चास्य दुर्धौघनमयावर्णार्थां प्रवृत्तिरिति । तदुपजीवितया तद्वशत्वाच्च
 तस्य च सिंहनादे शङ्खशब्दे च परेषां हृदयव्यथा संभाव्यते दूरादेवारातिनिरहं प्रति
 भयजननलक्षणप्रतापत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।

सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

राजाभिप्रायं प्रतीत्य भिष्मप्रवृत्त्यनन्तरं तत्पक्षैस्तैस्तै राजभिः शङ्खादयो वाद्यविशेषा
अदिति शब्दवन्तः संपादिताः । स च शङ्खादिप्रयुक्तशब्दस्तुमुलो बहुलं मयं परेषां
परिचोतयन्नामदित्याह—तत इति ॥ १३ ॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ॥

माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

एवं दुर्योधनपक्षे प्रवृत्तिमालक्ष्य परिसरवातेनौ केशवार्जुनौ श्वेतैर्हयैरतिबलपराक्रमै-
र्युक्ते महत्प्रभृत्पथे रथे व्यवस्थितावप्राकृतौ शङ्खौ पूरितवन्तावित्याह—ततः श्वेतै-
र्हयैरिति ॥ १४ ॥

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।

पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

तयोः शङ्खयोर्दिव्यत्वमेवाऽऽवेदयति—पाञ्चजन्यमिति । केशवार्जुनयोर्युद्धाभि-
मुख्यं दृष्ट्वा संदृष्ट्वा स्वारस्येन समररसिको भीमसेनोऽपि युद्धाभिमुखोऽभूदित्याह—
पौण्ड्रमिति ॥ १५ ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

एतेषामिदृशीं प्रवृत्तिं प्रतीत्य परिपालनावकाशमाप्त्य राज्ञो युधिष्ठिरस्यापि प्रवृत्तिं
दर्शयति—अनन्तेति । ऽण्यसा भ्रातृणामनुसरणमावश्यकमिति यत्वा तयोर्यथीयसो-
भ्रात्रोऽपि प्रशस्तिमाह—नकुल इति ॥ १६ ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।

सौजन्धश्च महाबाहुः शास्त्रान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥

अन्वेषामपि सत्पत्नीयाणां राज्ञामेकमन्यं विज्ञापयन्वृत्तराष्ट्रं यदुशाशा संजयो व्युदस्यति—
फा० ११ श्लो० १८ ॥ परमेष्वासादिविवेक्षणचतुष्टयं नयेक संनश्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥

स घोपो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।

नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

तैस्ते राजभिः शङ्खानांपूरयद्भिरापादितो महान्भोपस्तुमुलोऽतिमैरवो नभश्चान्तरिक्षं पृथिवीं च भुवनं लोकत्रयं सर्वमेव विशेषेणानुक्रमेण नादयन्नादयुक्तं कुर्वन् धार्तराष्ट्राणां दुर्योधनादीनां हृदयान्यन्तःकरणानि व्यदारयद्दिदारितवान् । युज्यते हि तस्मैरितशङ्खघोषध्वना-
स्तैर्लोकपात्रोऽत्र तमुपशृण्वतां तेषां हृदयेषु दाघूयमानत्वं तदाह-स घोप इति ॥ १९ ॥

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।

प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुन उवाच-

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

दुर्योधनादीनां धार्तराष्ट्राणामेवं भयप्राप्तिं प्रदर्श्य पार्थादीनां पाण्डवानां तद्वैतपरीत्य-
मिदानीमुदाहरति-अयेत्यादिना । भीतिप्रत्युपाधितरनन्तरं पलायने प्राप्तेऽपि वैपरी-
त्याद्यवधिगतानप्रचलितानेव परान्प्रत्यक्षेणोपलभ्य हनुमन्तं वानरवरं ध्वजलक्षणत्वे-
नाऽऽदायावास्थितोऽर्जुनो भगवन्तमाहेति संबन्धः । किमाहेत्यपेक्षायामिदं वक्ष्यमाणं
हेतुमद्वचनमित्याह-वाक्यमिदमिति । कस्यामवस्थायामिदमुक्तवानिति तत्राऽऽह-
प्रवृत्त इति । शस्त्राणामिपुत्रासप्रभृतीनां संपातेः समुदायस्तास्मिन्प्रवृत्ते प्रयोगामिमुखे
सतीति यावत् । किं कृत्वा भगवन्तं प्रत्युक्तवानिति तदाह-धनुरिति । महीपतिश-
ब्देन राजा प्रज्ञाचक्षुः संजयेन संबोध्यते । तदेव गाण्डीवध्वन्यो वाक्यमनुकामति-
सेनयोरिति । उभयोरपि सेनयोः संहितयोर्मध्ये मदीयं रथं स्थापयेत्यर्जुनेन सारथ्ये
सर्वेश्वरो निगुड्यते । किं हि नृत्तानामशक्यं रुद्रगवानपि तन्नियोगमनुतिष्ठति । युक्तं हि
भगवतो नृत्तपारकश्यम् । अच्युतेतिसंबोधनतया भगवतः स्वरूपं न वदाच्चिदापि
प्रच्युतिं प्राप्नोतीत्युच्यते ॥ २० ॥ २१ ॥

मध्ये रथं स्थापयेत्युक्तं तदेव रथस्थापनस्थानं निर्धारयति-

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

कैर्मया संहं योद्धव्यमस्मिन्रणसंमुखे ॥ २२ ॥

यावदिति । प्रतान्प्रतिपक्षेः प्रतिष्ठितान् । भीष्मद्रोणादीनस्माभिः सार्धं योद्धव्येता-

वतो यावद्भूत्वा निरीक्षितुमर्हं क्षमः स्यां तावति प्रदेशे रथस्य स्थापनं कर्तव्यमित्यर्थः ।
किंच प्रवृत्ते युद्धप्रारम्भे बहवो राजानोऽभूष्यां युद्धभूमावुपलभ्यन्ते तेषां मध्ये कैः
सह मया योद्धव्यं न हि कचिदपि मम गतिप्रतिहितरस्तीत्याह—कैर्मयेति ॥ २२ ॥

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्दुष्टे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

प्रतियोगिनामभावे कथं तव युद्धैस्तु कथं फलवद्भवेदिति तत्राऽऽह—योत्स्यमाना-
निति । ये केचिदेते राजानो नानादेशेभ्योऽत्र कुलक्षेत्रे समवेतास्तानहं योत्स्यमाना-
न्यारिगृहीतप्रहरणोपायानतिरां संप्राप्तसमुत्सुकानुपलभे । तेन प्रतियोगिनां बाहुव्य-
मित्यर्थः । तेषामस्माभिः सह पूर्ववैराभावे कथं प्रतियोगित्वं प्रकल्प्यते तत्राऽऽह—
धार्तराष्ट्रस्येति । धृतराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः स्वराजोपायमप्रतिपद्यमानस्य
युद्धाय संरम्भं कुर्वतो युद्धे युद्धममौ स्थित्वा प्रियं कर्तुमिच्छतो राजानः समागता
दृश्यन्ते । तेन तेषामौपाधिकमस्मत्प्रतियोगित्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ २३ ॥

संजय उवाच—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकरोन भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरुनिति ॥ २५ ॥

एवमर्जुनेन प्रेरितो भगवानर्हिसारूपं धर्ममाश्रित्य प्राशशो युद्धात्तं निवर्तयेत्पतीति
धृतराष्ट्रस्य मनीषां द्रुपदविशुः संजयो राजानं प्रमुक्तवानित्याह—संजय इति ।
भगवतोऽपि मूढाराधहारार्थं प्रवृत्तस्त्वर्जुनमभिगमयतिवतिद्वारेण स्वाभिसंविं प्रतिष्ठम-
मानस्य परोक्तिमनुसृत्य स्वाभिगमयानुकूलमनुष्ठानपादर्शवान्—एवमिति । भीष्मद्रो-
णादीनामन्येषां च राज्ञामन्तिके रथं स्थापयित्वा भगवान्किं कृतवानिति तदाह—उवा-
चेति । एतान्मयासे वर्तमानान्कुरुकुलवंशममूगान्ममहिः सर्वे युद्धार्थं संगताम्पश्य ।
दृष्ट्वा च ये सहस्रं व्युत्ता तवोपावर्तते तैः सां युद्धं कुरु । नो खरेतेषां शय्या-
श्रिशिष्यावतां महीक्षितामुपेक्षोपपद्यते, सारथ्ये तु न मनः खेदनीयमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

एवं स्थिते महानघर्षो हिंसेति निवर्तितयुद्धया युद्धादुपरिरंसा पार्थस्य संप्रवृत्तेति
कथयति—

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।

आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ।

श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥

सत्रेत्यादिना । सप्तम्या भगवदभ्यनुज्ञाने समरसमारम्भाय संवृत्ते सतीत्येतदुच्यते ।
सेनयोरुभयोरपि स्थितान्गार्थोऽपश्यदिति संबन्धः । अथशब्दस्तथाशब्दपर्यायः । श्वशुरा
भार्याणां जनायितारः । सुहृदो मित्राणि कृतवर्मप्रभृतयः ॥ २६ ॥

तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्वन्धूनवस्थितान् ।

कृपया पर्याऽऽविष्टो विपीदन्निदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

सेनाद्वये व्यथस्थितान्बन्धोक्तान्पितृपितामहादीनालीच्य परमकृपापरवशः सन्नर्जुनो
। मगन्तमुक्तवानित्याह—तानिति । विपीदन्त्योक्तानां पित्रादीनां हिंसासंस्मदिव-
धनं विपादमुपतापं कुर्वन्नित्यर्थः ॥ २७ ॥

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ।

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥ २८ ॥

तदेवेदंशब्दवाच्यं वचनमुदाहरति—दृष्ट्वेति । आत्मीयं बन्धुवर्गं युद्धेच्छया
युद्धभूतवुपस्थितमुपलभ्य शोकप्रवृत्तिं दर्शयति—सीदन्तीति । देवाशस्यैवार्जुनस्यानात्म-
विदः स्वपरदेहेष्वात्मात्मीयाभिमानवतस्तत्प्रियस्य युद्धारम्भे तन्मृत्युपसङ्गदर्शनशोको
महानासीदित्यर्थः ॥ २८ ॥

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ।

गाण्डीवं स्रंसते हस्तास्त्वक्चैव परिदह्यते ॥ २९ ॥

अङ्गेषु व्यथां मुले परिशोषश्चेत्युभयं शोकलिङ्गमुक्तम् । संप्रति वेपथुभृतीनि भीति-
लिङ्गान्युपन्यस्यति—वेपथुश्चेति । रोमहर्षो रोम्भा गात्रेषु पुलकितत्वम् ॥ २९ ॥
किंचाघेयमपि संवृत्तमित्याह—

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमेतीव च मे मनः ।

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥ ३० ॥

न चेति । मोहोऽपि महान्प्रतीत्याह—भ्रमतीवेति । विपरीतनिमित्तप्रतीतेरपि

मोहो भवतीत्याह—निमित्तानीति । तानि विपरीतानि निमित्तानि यानि वामनेत्र-
स्फुरणादीनि ॥ ३० ॥

युद्धे स्वजनहिंसया फलानुपलम्भादपि तस्मादुपरिरंसा जायत इत्याह—

न च श्रेयो नु पश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ।

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥ ३१ ॥

न चेति—प्राप्तानां युयुत्सूनां हिंसया विजयो राज्यं सुखानि च लब्धुं शक्यानीति
कृतो युद्धादुपरतिरित्याशङ्क्याऽऽह—न काङ्क्षे इति ॥ ३१ ॥

किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥

विमिति राज्यादिकं सर्वाकाङ्क्षितत्वाच्च काङ्क्ष्यते । तेन हि पुत्रभ्रात्रादीनां स्वास्त्य-
मावाप्तुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—किमिति । राज्यादीनामाक्षेपे हेतुमाह—येषा-
मिति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥

तैर्नैव विशिनष्टि—आचार्या इति । श्याला भार्याणां भ्रातरो धृष्टद्युम्नपभृतयः ॥ ३४ ॥

मध्येऽपि स्वराज्यपरिषन्धिन्वाततामिषु कृपायुद्ध्या स्वधर्माद्युद्धात्पूर्वोक्तमोहादिव-
शात्प्रच्युतिं प्रदर्शयति—

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसून ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

एतानिति । जिघांसन्तं जिघांसीयादिति न्यायादेतेषां हिंसा न दोषाभेत्याशङ्क्याऽऽ-
ह—घ्नतोऽपीति । पृथिवीप्राप्त्यर्थं हि हननमेतेषां मिष्यते । न च तस्माप्तिः सप्तीहितेति
पैमुक्तिक्रपायेन दर्शयति—अपीति । न हि महदपि त्रैलोक्यलक्षणं राज्यं लब्धुं

स्वजनहिंसायै तन्नो मदीयं स्पृहयति । प्रायिवीपाप्सुर्पथं पुनर्नन्धुवधं न श्रद्देषामीति किं
वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

दुर्योधनादीना शत्रूणा निग्रहे प्रीतिप्राप्तिसंभवाद्युद्धं कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।

पापमेवाऽऽश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

निहत्येति । यदि पुनरभी दुर्योधनादयो न निगृह्येन्मवन्स्तर्हि तैर्निगृहीता दुःखि-
ताः स्युरित्याशङ्क्याऽऽह—पापमेवेति । तदमी दुर्योधनादयो निर्दोषानेवंस्मानक-
स्माद्युद्धभूमौ हन्त्युः, तद्वैतान्निद्रो गरदधेत्यादिलक्षणोपेतानाततायिनो निर्दोषस्वजन-
हिंसाप्रयुक्तं पापं पूर्वमेव पापिनः समाश्रयेदित्यर्थः । अथवा यद्यप्येते मवन्त्यातता-
यिनस्तथाऽप्येतानतिशोच्यान्दुर्योधनादीर्हिंसित्वा हिंसाकृतं पापमस्मानेवाऽऽश्रयेदतो
नास्माप्तिरेते हन्तव्या इत्यर्थः । अथवा गुरुभ्रातृसुहृत्प्रभृतीनिनाहत्या वधमाततायिनः
स्याम ततश्चैतान्हन्त्वा तत्कृतं पापमाततायिनोऽस्मानेव समाश्रयेदिति युद्धादुपरमणम-
स्माकं श्रेयस्करमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

फलमावादनर्थसंभवाच्च परहिंसा न कर्तव्येत्युपसंहरति—

तस्मान्नाहर्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्ववान्धवान् ।

स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

तस्मादिति । किंच राज्यसुखमुद्दिश्य युद्धमुपक्रम्यते न च स्वजनपरित्यजे सुखमुप-
पद्यते नेन च कर्तव्यं युद्धमित्याह—स्वजनं ह्येति ॥ ३७ ॥

कथं तर्हि परेषां कुलक्षये स्वजनहिंसायां च प्रवृत्तिस्तत्राऽऽह—

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥

यद्यपीति । लोभोपहतबुद्धित्वेन तेषां कुलक्षयादिप्रयुक्तदोषमतीत्यभावात्प्रवृत्तिवि-
शम्भः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

परेषामिव तस्माकमपि प्रवृत्तिविशम्भः संभवेदिनि चेत्तेत्याह—

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।

कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्याद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

कथमिति । कुलक्षये मित्रद्रोहे च दोषं प्रपश्याद्विरस्माभिस्तदोपशब्दितं पापं कथं न

ज्ञातव्यं तदज्ञाने तत्परिहारासंभवादतोऽस्मात्पापजिवृत्त्यर्थं तज्ज्ञानमपेक्षितमिति पौर्वं ।
परिहारार्थिनामस्माकं न युक्ता युद्धे प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ १९ ॥

कोऽसौ कुलक्षये दोषो यदर्शनाद्युष्माकं युद्धादुपरतिरेप्यसे तत्राऽऽह—

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मो नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

कुरुते । कुलस्य हि स्ये कुलसंभान्वितश्चिरंतना धर्मास्तत्तदग्निहोत्रादिक्रियासाध्या
नाशमुपयान्ति कर्तुरभावादित्यर्थः । 'धर्मनाशोऽपि' किं स्यादिति चेत्तत्राऽऽह—धर्म
इति । कुलप्रयुक्ते धर्मो कुलनाशादेव नष्टे कुलस्य कर्तृस्य कुलं परिशिष्टमखिलमपि तदी-
योऽधर्मोऽमिमवत्यधर्ममूषिष्ठं तस्य कुलं भवतीत्यर्थः ॥ ४०-॥ /

कुलक्षयकृतोऽवशिष्टकुलस्याधर्मप्रवणत्वे को दोषः स्यादिति तत्राऽऽह—

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टासु वाष्ण्यै जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥

अधर्मेति । पापप्रचुरे कुले प्रभूतानां स्त्रीणां प्रदुष्यन्ते किं दुष्यति तत्राऽऽह—
स्त्रीष्विति ॥ ४१ ॥

वर्णसंकरस्य दोषपर्यवसायितामादर्शयति—

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

संकर इति । कुलक्षयकाराणां दोषान्तरं समुच्चिनोति—पतन्तीति । कुलक्षयकृता
पितरो निरयगामिनो भवन्तीत्यर्थं हेतुमाह—लुप्तेति । 'पुत्रादीनां कर्तृणां भिन्ना-
स्तुष्टा पिण्डस्योदकस्य च क्रिया येना ते तथा' नतश्च भेतत्परावृत्तिकारणामावासर-
कपतनमेवाऽऽवश्यमापतेदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।

उत्सायन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥

कुलक्षयकृतमतेरुदाहृतैर्दोषैर्वर्णसंकरहेतुभिर्जातिप्रयुक्ता वंशप्रयुक्ताश्च धर्माः सर्वे सप्त-
स्तापन्ते तेन कुलक्षयकारणाद्युद्धादुपरतिरेव श्रेयसीत्याह—दोषैरिति ॥ ४३ ॥

किं च जातिधर्मेषु कुलधर्मेषु चोत्सङ्गेषु तत्तद्भर्माभिधानां मनुष्याणामनधिकृतानां
नरकपतनश्रौत्यादनयेकरमिदमेव हेयमित्याह—

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।

नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

उत्सङ्गोति । यथोक्तानां मनुष्याणां नरकपातस्याऽऽवश्यकत्वे प्रमाणमाह—इत्य-
नुशुश्रुमोति ॥ ४४ ॥

अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्वाज्यसुरबलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

राज्यप्राप्तिप्रयुक्तमुखोपयोगलुब्धतया स्वजनहिंसायां प्रवृत्तिरस्माकं गुणदोषविभाग-
विज्ञानवत्तामतिवद्वेति परिभ्रष्टहृदयः सप्ताह—अहो वतेति ॥ ४५ ॥

यथेवं युद्धे विमुख सन्परिभवप्रतीकाररहितो वर्तेथास्तर्हि त्वां शस्त्रपरिग्रहहितं
शत्रु शस्त्रपाणयो धार्तराष्ट्रा निगृह्णायुरित्याशङ्क्याऽऽह—

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

यदीति । प्राणश्राणादपि प्रवृष्टो धर्मः प्राणभृतामहिंसेति भावः ॥ ४६ ॥

संजय उवाच—

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽर्जुनविषादयोगो

नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

यथोक्तमर्जुनस्य वृत्तान्तं सजयो धृतराष्ट्र राजान प्रति प्रवेदितवास्तमेव प्रवेदनप्रकारं
दर्शयति—एवमिति । प्रदर्शितेन प्रकारेण भगवन्तः प्रति विज्ञापनं कृत्वा शोकमोहान्म्या

परिभूतमानसः सन्नर्जुनः संख्ये युद्धमव्ये शरेण सहितं गाण्डीवं त्यक्त्वा न योत्स्येऽ-
हमिति ब्रुवन्मध्ये रथस्य संन्यासमेव श्रेयस्कं रात्रौषविष्टवानित्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते
श्रीभगवद्गीताशाकरभाष्यव्याख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अहिंसा परमो धर्मो मित्राशनं चेत्येवंलक्षणया बुद्ध्या युद्धैवमुख्यमर्जुनस्य श्रुत्वा
स्वपुत्राणां राज्यैश्वर्यमप्रचलितमवधार्य स्वस्थद्वयं धृतराष्ट्रं दृष्ट्वा तस्य दुराशामपने-
प्यामीति मनीषया संजयस्तं प्रत्युक्तवानित्याह—

संजय उवाच—

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।

विपीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

संजय इति । परमेश्वरेण स्मार्यमाणोऽपि कृत्याकृत्ये सहसा नार्जुनः सस्मार विप-
र्यप्रयुक्तस्य शोकस्य दृढतरमोहहेतुत्वाच्चयाऽपि तं मगवाशोपेक्षितवानित्याह—
तयेति । तं प्रकृतं पार्थ तथा स्वजनमरणप्रसङ्गदर्शनेन कृपया करुणयाऽऽविष्टमधि-
ष्ठितमश्रुभिः पूर्णं समाकुले चक्षणे यस्य तमश्रुव्याप्ततरलाश्रं विपीदन्तं शोचन्तमिदं
वक्ष्यमाणं वाक्यं सोपपत्तिकं वचनं मधुनामानमसुरं सूदितवानिति मधुसूदनो मगवानु-
क्तवान् तु यथोक्तमर्जुनमुपेक्षितवानित्यर्थः ॥ १ ॥

किं तद्वाक्यमित्यपेक्षायामाह—

श्रीभगवानुवाच—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

श्रीभगवानिति । कुतो हेतोस्त्वा त्वा सर्वशत्रियप्रवर कश्मलं मलिनं शिष्टगर्हितं
युद्धात्पराङ्मुखत्वं विषमे समयस्थाने समुपस्थितं प्राप्तमनार्यं शास्त्रार्थमविद्वद्भिर्जुष्टं
तेवितमस्वर्ग्यं स्वर्गानर्हं प्रत्यवायकारणमिह चाकीर्तिकरमयशोस्करमर्जुननाम्ना प्रख्यातस्य
तव भैतपुक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

पुनरपि भगवानर्जुने प्रत्याह—

‘कैव्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते’ ।

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

कैव्यमिति । कैव्य क्लृप्तभावमधैर्यं मा स्म गमो मा गा हे पार्थ पृथातनय । न हि स्वपि महेश्वरेणापि कृताहवे प्रख्यातपौरुषे महामहिमन्येतदुपपद्यते । क्षुद्रं क्षुद्रत्वकारणं हृदयदौर्बल्यं मनसो दुर्बलत्वमधैर्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ-युद्धायोपक्रम कुरु हे परंतप परं शत्रुं तापयतीति तथा संबोध्यते ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच—

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।

इपुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

एवं भगवता प्रतिबोध्यमानोऽपि ‘शोकमिमुतषेतस्त्वादप्रतिबुध्यमानः सत्तर्जुनः स्वामिप्रायमेव प्रकृत मगन्त प्रत्युक्तवान्—कथमित्यादिना’ । ‘सीमं गपितामहं द्रोणं चोऽऽत्रापि सख्ये रणे हे-मधुसूदन, इपुभिः सायकैस्तैः कथं प्रतियोत्स्यामि प्रतियोत्स्ये’ तौ हि पूजार्हा कुसुमादिभिरर्चनयोग्यौ, हेऽरिसूदन-सर्वानेवारितयस्तेन मूढितवानिति भगवानेव संबोध्यते ॥ ४ ॥

राज्ञा धर्मोऽपि युद्धेऽगुर्वादिवधे वृत्तिमात्रफलत्वं गृहीत्वा-पापमारोप्य-भूते—

गुरुनहत्वा हि महानुभावा-

ऽश्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ।

हत्वाऽर्थकामास्तु गुरुनिहैव

भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

गुरुनिति । गुरुन्भीष्मद्रोणादीन्प्रात्रादीत्यात्र प्राप्तार्हाहितित्वा महानुभावान्महामाहात्प्राञ्छताभ्ययनसपत्नाऽश्रेयः प्रशस्यतर युक्त-भोक्तुमव्यवहर्तुं भैक्षं भिक्षाणां समूहं भिक्षाशत-नृपादीना निषिद्धमपीह लोके-व्यवहारभूयै । न हि गुर्वादिर्हिसपा-राक्ष्य-भोगोऽपेक्ष्यते । किंच हत्वा गुर्वादीनर्थकामानेव भुञ्जीय न भोक्ष्यन्नुभवेयमित्येव भोगो न स्वर्गः । अर्थकामानेव विक्षिपति—भोक्ष्यामिति । मुन्यन्त-इति भोगास्तान् रुधिरप्रदिग्धान् दिग्वाहोदितक्षिपानिवात्यन्तगर्हितानतो भोगान्गुरुवधादिसाध्यान्परित्यज्य-भिक्षाशम-मेव युक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

सत्रियाणां स्वधर्मत्वाद्युद्धमेव श्रेयस्करमित्याशङ्क्याऽऽह—

न चैतद्विद्वाः कतरन्नो गरीयो

यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानिव हत्वा न जिजीविषाम-

स्तेज्वंस्यताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

न अत्रेति । एतदपि न गरीयो भैस्युद्धयोः कतरन्नोऽस्माकं गरीयः श्रेष्ठं किं भैसं हिंसाशून्यत्वादुक्तं युद्धं स्ववृत्तित्वादिति । संदिग्धा च जयस्थितिः । किं साम्य-
मेवोपयेयां यद्वा यमं जयेयातिशयोक्तिरिति यदि वा नोऽस्मान् धार्तराष्ट्रादुर्घोषनादयो जयेयुः ।
जातोऽपि जयो न फलवान्मतो चान्धून्हत्वा न जिजीविषामो जीवितं नेच्छामस्त
एवावस्थिताः प्रमुखे संमुखे धार्तराष्ट्रा धृतराष्ट्रस्यापत्यानि । तस्माद्भैसाद्युद्धस्य श्रेष्ठत्वं न
सिद्धमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सप्तविंशतसंसारदोषजातस्यातितरां निर्विण्णस्य सुमुखोरुपसन्नस्याऽऽत्मोपदेशसंग्रह-
णेऽधिकारं सूचयति—

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः

पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्थान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे

शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

कार्पण्येति । योऽस्त्वं स्वस्यापि स्वसक्तिं न क्षमते स कृपणस्तद्विषयत्वादलिलोऽना-
त्मविदमासपरमपुरुषार्थतया कृपणो भवति “ यो वा एतदस्मिन् गार्ह्यविदित्वाऽस्माहो-
काम्येति स कृपणः ” इति श्रुतेः । तस्य यावः कार्पण्यं दैन्यं तेन देयेणोपहतो
वृषितः स्वमावाञ्छितमस्येति विग्रहः । सोऽहं पृच्छाम्यनुयुजे त्वा त्वा धर्मसंमूढचेता
धर्मो धारयतीति परं ब्रह्म तस्मिन्संमूढमविनेकता गतं चेत्तु यस्य भवेति तथाऽहमुक्तः ।
किं पृच्छसि, यन्निश्चितमेतान्तिकमनापेक्षिकं श्रेयः स्यान्न रोगनिवृत्तिवदनेकान्तिकम-
नात्यन्तिकं स्वर्गवदापेक्षिकं वा तन्निःश्रेयसं मे मया ब्रूहि नार्पुत्रापाशिष्यायेति निवे-
धान्न प्रवक्ष्यमिति मा मंस्या यतः शिष्यस्तेऽहं भवानि । शाध्यनुशाधि मा निःश्रे-
यसं स्वामहं प्रपन्नोऽस्मि ॥ ७ ॥

कुतो निःश्रेयसमेवेच्छसि तत्राऽऽह—

न हि प्रपश्यामि ममापनुया-

वच्छोकमुच्छोपणमिन्द्रियाणाम् ।

अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं

राज्यं सुराणामपि चाऽऽधिपयम् ॥ ८ ॥

न हीति । यस्मान्न प्रपश्यामि । किं न पश्यसि । ममापनुयादपनयेद्यच्छोकमु-
च्छोपणं प्रतपनमिन्द्रियाणां तन्न पश्यामि । ननु शत्रून्निहत्य राज्ये प्राप्ते शोकनिवृ-
त्तिस्ते भविष्यति नेत्याह—अवाप्येति । आविद्यमानः सपत्नः शत्रुर्धस्य तद्दृढं
राज्यं राज्ञः कर्म प्रजारक्षणप्रशासनादि तदिदमस्या भूमाववाप्यापि शोकापनयकारणं
न पश्यामीत्यर्थः । तर्हि देवेन्द्रत्वादिप्राप्त्या शोकापनयस्ते भविष्यति नेत्याह—
सुराणामपीति । तेषामाधिपत्यमाधिपतित्वं स्वाम्यमिन्द्रत्वं ब्रह्मत्वं वा तदवाप्यापि
मम शोको नौपर्गेच्छेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

एवमर्जुनेन स्वाभिप्रायं भगवन्तं प्रति प्रकाशितं सजयो राजानमावेदितवानित्याह—

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

संजय इति । एवं प्रागुक्तप्रकारेण भगवन्तं प्रत्युक्त्वा परंतपोऽर्जुनो न योत्स्ये न
संप्रहरिष्येऽत्यन्तासह्यशोकप्रसङ्गादिति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीमब्रुवन्बभूव ह किञ्चेत्यर्थः ।

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

तमर्जुनं सेनयोर्वाहिन्योरुभयोर्मध्ये विषीदन्तं विषादं कुर्वन्तमतिदुःखितं शोकयो-
हाम्यामभिभूतं स्वधर्मात्प्रच्युतप्रायं प्रतीत्य प्रहसन्निवोपहासं कुर्वन्निव तदाश्वासार्थं हे
भारत भरतान्वयेत्येवं संबोध्य भगवानिदं प्रश्नोत्तरं निःश्रेयसाविगमसाधनं वचनमुचि-
वानित्याह—तमुवाचेति ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच—

तदेव वचनमुदाहरति—श्रीभगवानिति ।

‘दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्’ इत्यारभ्य ‘न योत्स्य इति गोविन्द-
मुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह’ इत्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसं-
सारबीजदोषोद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयो ग्रन्थः ।

अतीतसंदर्भस्येत्यमक्षरोत्थमर्थे विवक्षित्वा तस्मिन्नेव वाक्यविभागमवगमयति—दृष्ट्वा
त्विति । ‘धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे, इत्यादिप्राथम्यश्लोकस्तावदेक वाक्यं शास्त्रस्य कथासंबन्ध-
रत्वेन पर्यवसानात्, दृष्ट्वा इत्यारभ्य यावत्तूष्णीं बभूव हेति तावच्चैकं वाक्यम्, इत
आरभ्य ‘इदं वचः’ इत्येतदन्तो ग्रन्थो भवत्यपरं वाक्यमिति विभागः । नन्वाद्यश्लो-
कस्य युक्तमेकवाक्यत्वं प्रकृतशास्त्रस्य महामारतेऽवतारावद्योतित्वादान्तिमस्यापि संभव-
त्येकवाक्यत्वमर्जुनाश्वार्थतया प्रवृत्तत्वात्तन्मध्यमस्य तु कथमेकवाक्यत्वमित्याशङ्क्या-
र्थकत्वादित्याह—प्राणिनामिति । शोको मानसस्तापो मोहो विवेकामावः । आदि-
शब्दस्तदवन्तरभेदार्थः । स एवं संसारस्य दुःखात्मनो बीजभूतो दोषस्तस्योद्भवे
कारणमहंकारो ममकारस्तद्धेतुविद्या च तत्प्रदर्शनार्थत्वेनेति योजना ।

तथा ह्यर्जुनेन राज्यगुरुपुत्रभिन्नसुहृत्स्वजनसंवन्धिवान्धवेष्वादिभेदां ममेव
इत्येवंप्रत्ययनिमित्तस्नेहविच्छेदादिनिमित्तावात्मनः शोकमोहौ प्रदर्शितौ
‘कथं भीष्ममहं संख्ये’ इत्यादिना । शोकमोहाभ्यां ह्यभिभूतविवेक-
विज्ञानः स्वत एव सत्त्वधर्मे युद्धे प्रवृत्तोऽपि तस्मान्मुखादुपरराम । परधर्मः
च भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं भवत्येव ।

संगृहीतमर्थं विवृणोति—तथा हीति । राज्यं राज्ञः कर्म परिपालनादि । पूनाहं
गुरवो भीष्मद्रोणादयः । पुत्राः स्वयमुपादिताः सौमद्रादयः । संवन्धान्तरम-
न्तरेण जेहगोचरा गुरुपुत्रप्रभृतयो भिन्नशब्देनोच्यन्ते । उपकारनिरपेक्षतया स्वय-
मुपकारिणो हृदयानुरागभाजो भगवत्प्रमुखाः सुहृदः । स्वजना ज्ञातयो दुर्बोधनादयः ।
संवन्धिनः श्वशुरश्पाळप्रभृतां दुष्टदृष्टद्युम्नादयः । परम्परया पितृपितामहादिपुत्र-
रागभाजो राजानो बान्धवास्तेषु यथोक्तं प्रत्ययं निमित्तीकृत्य यः स्नेहो यश्च तैः सह
विच्छेदो यश्च तेषामुपवर्ति पातकं या च लोकगर्हा सन् तन्निमित्तं पयोरात्मनः शोक-
मोहयोस्तावेतौ संसारबीजभूतौ कथमित्यादिना दर्शितवित्यर्थः । कथं पुनरनयोः
संसारबीजयोरर्जुने संभावनोपपद्यने न हि प्रयितयहराहिभ्यो विवेकाविज्ञानवतः स्वधर्मे

१ क. ग. घ. च. छ. ‘भ्य नावम यो’ । २ क. च. ‘रदुःखी’ । ३ क. घ. ब. ‘ममूतदो’ ।
४ क. घ. ब. ‘गद्वेदुष’ । ५ छ. ग. ‘स्वायाम्याऽऽय’ । ६ क. ‘स्वाय’ । ७ क. ‘संस्तपो’ ।
८ क. ‘धर्मप्रतिष्ठ’ । ९ क. ‘शा. स्नेहोपा’ । १० क. ग. ट. ज. ‘स्वाधनेन सं’ ।

प्रवृत्तस्य तस्य शोकमोहावनर्पहेतू संभावितावित्याशङ्क्य विवेकतिरस्कारेण तयोर्वि-
हिताकरणप्रतिपिद्धाचरणकारणत्वादन्वयायकयोरस्ति तस्मिन्संभावेनेत्याह-शोकमो-
हाभ्यामिति । मितया जीवनं प्राणधारणम् । आदिशब्दादशेषकर्मसंन्यासलक्षणं
पारिभाष्यमात्माभिधानमित्यादि गृह्यते ।

तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां स्वभावत एव
स्वधर्मपरित्यागः प्रतिपिद्धसेवा च स्यात् । स्वधर्मं प्रवृत्तानामपि तेषां
वाङ्मनःकायादीनां प्रवृत्तिः फलाभिसंधिपूर्विकैव साहंकारा च भवति ।
तथैवं सति धर्माधर्मोपचयादिष्टानिष्टजन्यसुखदुःखसंप्राप्तिलक्षणाः संसा-
रोऽनुपगतौ भवतीत्यतः संसारबीजभूतौ शोकमोहौ । तयोश्च सर्वकर्मसं-
न्यासपूर्वकादात्मज्ञानाभ्यान्वतो निवृत्तिरिति तदुपदिदिक्षुः सर्वलोकानुप्र-
हार्यमर्जुनं निमित्रीकृत्याऽऽह भगवान्वासुदेवः—अश्वात्पानित्यादि ।

किंचार्जुने दृश्यमानौ शोकमोहौ संसारबीजं । शोकमोहत्वादस्मदादिनिष्ठशोकमोह-
पदित्युपलब्धौ शोकमोहौ प्रत्येकं पक्षीकृत्यानुभातन्वमित्याह—तथा चेति । शोकमो-
हादीत्यादिशब्देन मिथ्याभिमानस्नेहगर्हादयो गृह्यन्ते स्वभावतश्चित्तदोषतामर्थ्यादि-
इत्यर्थः । अस्मदादीनामपि स्वधर्मं प्रवृत्तं ना विहिताकरणत्वाद्यभावात् शोकोदेः संसा-
रबीजतेति दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति चेत्तत्र ऽऽह—स्वधर्म इति । कायादीनामि-
त्यादिशब्दादवशिष्टानिन्द्रियाण्यदीन्ते । फलाभिसंधिस्तद्विषयोऽमिहाप । कर्तृत्व-
भोक्तृत्वाभिमानोऽहंकारः । प्रागुक्तं च रिण बागादिभ्यापरि सति किं सिध्यति तत्राऽऽह—
अत्रेति । शुभकर्मनुष्ठानेन धर्मोपचयादिष्टं देवादिजन्म ततः सुखप्राप्तिः, अशुभकर्म-
नुष्ठानेनाधर्मोपचयादिष्टं तिर्यगादिजन्म ततो दुःखप्राप्तिः, वानिअर्त्मनुष्ठानादुभयां
धर्मवर्णाभ्यां अनुपपन्नम् ततः सुखदुःखे भवतः, एवमात्मकं संसारं सतता वर्तत इत्यर्थः ।
अर्जुनेत्यान्वेषा च शोकमाहयोः संसारबीजत्वमुपपादितमुसंहरति—इत्यत इति । तदेवं
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायैकदेशसहितस्याऽऽत्माज्ञानोत्पत्तिवर्तनीयशोकमोहाद्वयसंसा-
रबीजमदर्शनपरत्वं दर्शयित्वा वक्ष्यमाणानन्दमस्य सहैऽसंसारनिवर्तकसम्यग्ज्ञानोपदेशो
ज्ञानमपि दर्शयति—तथोच्येति । तद्यथोक्तं ज्ञानमन्विद्विरुपदेष्टुमेच्छन्मगवानाहेति
संनवः । सर्वलोकानुप्रहार्यं यथोक्तं ज्ञानं भगवानुपदिदसतीत्युक्तमर्जुनं प्रत्येकोपदे-
शादित्याशङ्क्याऽऽह—अर्जुनामिति । न हि तस्याभवत्प्रायामर्जुनस्य भगवता

यथोक्तं ज्ञानमुपदेष्टुमिष्टं किंतु स्वधर्मानुष्ठानाद्बुद्धिशुद्ध्युत्तरकालमित्यभिप्रेत्योक्तम्—
निमित्तीकृत्येति ।

तत्र कोचिदाहुः, सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठामात्रादेव केव-
लात्कैवल्यं न प्राप्यत एव किं तर्ह्यग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्तकर्मसहिताज्ज्ञा-
नात्कैवल्यप्राप्तिरिति सर्वासु गीतासु निश्चितोऽर्थ इति । ज्ञापकं चाऽऽ-
हुरस्यार्थस्य—अथ चेत्त्वमिमं धर्म्य संग्रामं न करिष्यसि ' ' कर्मण्ये-
वाधिकारस्ते ' ' कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम् ' इत्यादि ।

सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञानादेव केवलात्कैवल्यप्राप्तिरिति गीताशास्त्रार्थः स्वामि-
प्रेतो व्याख्यातः संप्रति वृत्तिकृतमभिप्रेतं निरसितुमनुवदति—तत्रेति । निर्धारितः
शास्त्रार्थः सतिसप्तस्था परामृश्यते । तेषामुक्तिमेव विवृण्वन्नादौ सैद्धान्तिकमभ्युपगमं
प्रत्यादिशति—सर्वकर्मोति । वैदिकेन कर्मणा समुच्चयं व्युदासितुं मात्रपदम् । स्मार्तेन
कर्मणा समुच्चयं निरसितुमवधारणम् । ज्ञानासत्संबन्धं धुनीते—केवलादिति । नैवे-
स्थेषकारः संबध्यते । केन तर्हि प्रकारेण ज्ञानं कैवल्यप्राप्तिकारणमित्याशङ्क्याऽऽह—
किं तर्ह्येति । किं तत्र प्रापकमित्याशङ्क्येदमेव शास्त्रमित्याह—इति सर्वास्त्विति ।
यथा प्रयानुपानुपानाद्युपकृतमेव दर्शय (पौ)र्णमासादि स्वर्गसाधनं तथा श्रौतस्मा-
तैर्कर्मोपकृतमेव ब्रह्मज्ञानं कैवल्यं साधयति । विमतं सेतिकर्तव्यताकमेव स्वफलसाधकं
करणत्वाद्दर्शयौर्णमासादिवत् । तदेवं ज्ञानकर्मसमुच्चयपरं शास्त्रमित्यर्थः । इतिपदमाहु-
रित्यनेन पूर्वेषां संबध्यते । पौर्वापर्यालोचनायां शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वं न निर्धारित-
मित्याशङ्क्याऽऽह—ज्ञापकं चेति । न केवलं ज्ञानं मुक्तिहेतुरपि तु समुच्चितमित्य-
स्यस्यार्थस्य स्वधर्मानुष्ठाने पापप्राप्तिवचनसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं गमकमित्यर्थः ।
शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वे लिङ्गवद्वाक्यमपि प्रमाणमित्याह—कर्मण्येवेति । तत्रैव
वाक्यान्तरमुदाहरति—कुरु कर्मोति ।

हिंसादियुक्तत्वाद्वैदिकं कर्माधर्मायेतीयमप्याशङ्क्य न कार्या, कथं
साधं कर्म युद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसालक्षणमत्यन्तक्रूरमपि स्वधर्मं
इति कृत्वा नाधर्माय, तदकरणे च 'ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पाप-
मवाप्स्यसि' इति द्रुवता यावज्जीवादिश्रुतिचोदितोर्ना पश्वादिहिंसा-
लक्षणानां च कर्मणां प्रागेव नाधर्मत्वमिति सुनिश्चितमुक्तं भवतीति ।

१ ख. ग. ड. ज. 'सार्थधामि' । २ ख. ग. 'भिमर्त नि' । ड. ज. 'भिमर्त मर्त नि' ।
३ ख. ग. 'अज्ञानम्या' । य. 'अज्ञानस' । ४ क. 'अ प्रमाण' । ५ ख. ग. 'धादिल' । ६ ख. ग.
'रतारम' । ७ ख. ग. 'ज्ञानमर्थमेवादिधाना प' । ८ क. 'नो स्वधर्मो प' ।

ननु 'न हिंसात्सर्वा भूतानि' इत्यादिना प्रतिषिद्धत्वेन हिंसादेरनर्थहेतुत्वावग-
मात्तदुपेतं वैदिकं कर्माधर्मायेति नानुष्ठानं शक्यते । तथा च तस्य मोक्षे ज्ञानेन समु-
च्चयो न सिध्यतीति सांख्यमतमाशङ्क्य परिहरति—हिंसादीति । आदिशब्दादु-
च्छिद्यमक्षणं गृह्यते । यथोक्ताशङ्का न वर्तव्येत्यत्राऽऽकाङ्क्षापूर्वकं हेतुमाह—कथ-
मित्यादिना । स्वशब्देन सप्रियो विरक्ष्यते । युद्धाकरणे साध्रियस्य प्रत्यवायश्रवणा-
सम्य तं प्रति निरूप्यत्वेनावश्यकर्तव्यत्वप्रतीतेर्गुर्वादिहिंसायुक्तमातिक्लृमपि कर्म नाध-
र्मायेति हेतुन्तरमाह—तदकरणे चेति । आचार्यादिहिंसायुक्तमातिक्लृमपि युद्धं
नाधर्मायेति भुवता भगवता श्रोतानां हिंसादियुक्तानामपि कर्मणां दूरतो नावर्मत्वमिति
स्पष्टमुपदिष्टं भवति । सामान्यशास्त्रस्य व्यर्थहिंसानिवेधार्थत्वात्क्रतुविषये चोदितहिं-
सायास्तदविषयत्वात्क्रतुो वैदिककर्मानुष्ठानानुपपत्तिरित्यर्थः । ज्ञानकर्मसमुच्चयात्कैव-
ल्यसिद्धिरित्युपसंहर्षमिति शब्दः ।

तदसत्, ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभागवचनादबुद्धिद्वयाश्रययोरशोचयानि-
त्यादिनां भगवता यावत् 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्येतदन्तेन ग्रन्थेन
यत्परमार्थात्मतत्त्वनिरूपणं कृतं तत्सारूप्यं तद्विषया बुद्धिरात्मनो जन्मा-
दिपद्विक्रियाभावादकर्ताऽऽत्मेति प्रकरणार्थनिरूपणाद्या जायते सा
सांख्यबुद्धिः सा चेपां ज्ञानिनामुचिता भवति ते सांख्याः ।

यत्तावद्ब्रह्मज्ञानं भेति कर्तव्यताकं स्वफलसाधकं करणत्वादित्यनुमानं तदुद्भूयति—तद-
सदिति । न हि शुक्तिवादिज्ञानमज्ञाननिवृत्तौ स्वफले सहकारि किंचिदपेक्षते, तथा
च व्यभिचारादसाधकं करणत्वमित्यर्थः । यत्तु गीताशास्त्रे समुच्चयस्यैव प्रतिपाद्यतेति
प्रतिज्ञातं तदपि विभागवचनविरुद्धमित्याह—ज्ञानेति । सांख्यबुद्धिर्योगबुद्धिश्चेति
बुद्धिद्वयं तत्र सांख्यबुद्ध्याश्रयो ज्ञाननिष्ठा व्याख्यातुं सांख्यशब्दापमाह—अशोचया-
नित्यादिनेति । अशोचयानित्यादि स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्येतदन्ते वाक्यं व्याख्या-
प्यति तावता ग्रन्थेन यत्परमार्थभूतमात्मतत्त्वं भगवता निरूपितं तद्यथा सम्यक्ख्यायते
प्रकाश्यते सा वैदिकी सम्यग्बुद्धिः संख्या तथा प्रकाश्यत्वेन संबन्धि प्रकृतं तत्त्वं
सांख्यमित्यर्थः । सांख्यशब्दार्थमुक्त्वा तत्प्रकाशिकां बुद्धिं तद्वत्तश्च सांख्यान्याक-
रोति—तद्विषयेति । तद्विषया बुद्धिः सांख्यबुद्धिरिति संबन्धः । तामैव प्रकटयति—
आत्मन इति । न जायते त्रियते वेत्यादिप्रकरणार्थनिरूपणद्वारेणाऽऽत्मनः पदमा-
वधिक्रियासंभवात्कूटस्थोऽसाविति या बुद्धिरुत्पद्यते सा सांख्यबुद्धिः, तत्पराः संन्या-
सिनः सांख्या इत्यर्थः ।

एतस्या बुद्धेर्जन्मनः प्रागात्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वा-

द्यपेक्षो धर्माधर्मविवेकपूर्वको मोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणलक्षणो योगः,
तद्विषया बुद्धिर्योगबुद्धिः । सा येषां कर्मिणामुचिता भवति ते योगिनः ।
संप्रति योगबुद्ध्याश्रयां कर्मनिष्ठां व्याख्यातुकामो योगशब्दार्थमाह—एतस्या इति ।
यथोक्तबुद्ध्याश्रयतौ विरोधोदेवानुष्ठानायोगात्तस्यास्तन्निवर्तकत्वात्पूर्वमेव तदुत्पत्तेरात्मनो
देहादिव्यनिरिक्तत्वाद्यपेक्षया धर्माधर्म निष्कृष्य तेनेश्वराराधनरूपेण कर्मणा पुरुषो मोक्षाय
युज्यते योग्यः संपद्यते तेन मोक्षसिद्धये परम्परया साधनीभूतप्रागुक्तधर्मानुष्ठानात्मको
योग इत्यर्थः । अथ योगबुद्धिं विमज्जयोगिनो विमजते—तद्विषयेति ।

तथा च भगवता विभक्ते द्वे बुद्धौ निर्दिष्टे—‘एषा वेऽभिहिता सांख्ये
‘बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु’ इति । तयोश्च सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोगेन
निष्ठां सांख्यानां विभक्तां वक्ष्यति—‘पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ता’ इति ।
तथा च योगबुद्ध्याश्रयां कर्मयोगेन (ण) निष्ठां विभक्तां वक्ष्यति—
‘कर्मयोगेन (ण) योगिनाम्’ इति । एवं सांख्यबुद्धिं योगबुद्धिं चाऽऽ-
श्रित्य द्वे निष्ठे विभक्तं भगवतैवोक्ते ज्ञानकर्मणोः कर्तृत्वाकर्तृत्वैकत्वाने-
कत्वबुद्ध्याश्रययोरैकपुरुषाश्रयत्वासंभवं पश्यता ।

उक्ते बुद्धिद्वये भगवतोऽभिपतिं दर्शयति—तथा चेति । सांख्यबुद्ध्याश्रया ज्ञाननि-
ष्ठेत्येतदपि भगवतोऽभिमतमित्याह—तयोश्चेति । ज्ञानमेव योगो ज्ञानयोगस्तेन हि
ब्रह्मणा युज्यते तादात्म्यमापद्यते तेन संन्यासिनां निष्ठा निश्चयेन स्थितिस्तात्पर्येण परिसमा-
सिता कर्मनिष्ठातो व्यतिरिक्ता निष्ठयोर्मध्ये निष्कृष्य भगवान्वक्ष्यतीति योजनम् । “लोकेऽ-
स्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्” इत्येतद्वाक्यमुक्तार्थ-
विषयमर्थतोऽनुवदति—पुरेति । योगबुद्ध्याश्रया कर्मनिष्ठेत्यत्रापि भगवदनुमतिमादर्शयति—
तथा चेति । कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन हि बुद्धिशुद्धिद्वारा मोक्षहेतुज्ञानाय पुमान्युज्यते
तेन निष्ठां कर्मिणां ज्ञाननिष्ठातो विभक्त्यां कर्मयोगेन (णे) त्यागिना वक्ष्यति भगवानिति
योजनम् । निष्ठाद्वयं बुद्धिद्वयाश्रयं भगवता विमज्जोक्तमुपसंहरति—एवमिति । कथा
पुनरनुपपत्त्या भगवता निष्ठाद्वयं विमज्जोक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—ज्ञानकर्मणोरिति । कर्म
हि कर्तृत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रयम्, ज्ञानं पुनरकर्तृत्वैकत्वबुद्ध्याश्रयम्, तदुभयमित्थं वि-
द्वसाधनसाध्यत्वाच्चैकवक्ष्यत्येव पुरुषस्य संभवत्पतो युक्तमेवं तयोर्बिभागवचनमित्यर्थः ।

- यथैताद्विभागवचनं तथैव दर्शितं शतपथीये ब्राह्मणे—“एवमेव मयः-
जिनो लोकमिच्छन्तो ब्राह्मणाः मयजन्ति” इति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय

ननु 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इत्यादिना प्रतिषिद्धत्वेन हिंसादेरनर्थहेतुत्वावग-
मात्तदुपेतं वैदिकं कर्मधर्मायेति नानुष्ठानं शक्यते । तथा च तस्य मोक्षे ज्ञानेन समु-
च्चयो न सिध्यतीति सांख्यमतमाशङ्क्य परिहरति—हिंसादीति । आदिशब्दादु-
च्छिष्टमक्षणं गृह्यते । यथोक्ताशङ्का न कर्तव्येत्यत्राऽऽकाङ्क्षापूर्वकं हेतुमाह—कथ-
मित्यादिना । स्वशब्देन सत्रियो विवक्ष्यते । युद्धाकरणे साध्वियस्य प्रत्यवायश्रवणा-
त्तस्य तं प्रति निरस्यत्वेनावश्यकर्तव्यत्वप्रतीतिर्गुर्वादिहिंसायुक्तमतिकरमपि कर्म नाध-
र्मायेति हेत्वन्तरमाह—तदकरणे चेति । आचार्यादिहिंसायुक्तमतिकरमपि युद्धं
नाधर्मायेति ब्रुवता भगवता श्रौतानां हिंसादियुक्तानामपि कर्मणा दूरतो नाधर्मत्वमिति
स्पष्टमुपदिष्टं भवति । सामान्यशास्त्रस्य व्यर्थहिंसानियेधार्थत्वात्क्रतुविषये चोदितहिं-
सायास्तदविषयत्वात्कुतो वैदिककर्मानुष्ठानानुपपत्तिरित्यर्थः । ज्ञानकर्मसमुच्चयात्कैव-
ल्यसिद्धिरित्युपसंहर्षमिति शब्दः ।

तदसद्, ज्ञानकर्मेनिष्ठयोर्विभागवचनादबुद्धिद्वयाश्रयोदशोच्यमानि-
'इत्यादिनां भगवता यावत्' स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्येतदन्तेन ग्रन्थेन
'यत्परमार्थात्मतत्त्वनिरूपणं कृतं तत्सांख्यं तद्विषया बुद्धिरात्मनो जन्मा-
दिषद्विविक्रियाभावादकर्ताऽऽत्मेति प्रकरणार्थनिरूपणाद्या जायते सा
सांख्यबुद्धिः सा येषां ज्ञानिनामुचिता भवति ते सांख्याः ।

यत्तावद्ब्रह्मज्ञानं सेतिकर्तव्यताकं स्वफलसाधकं करणत्वादित्यनुमानं तद्वदुपयति—तद-
सदिति । न हि शुक्तिकादिज्ञानमज्ञाननिवृत्तौ स्वफले सहकारि किञ्चिदपेक्षते, तथा
च व्यभिचारादसाधकं करणत्वमित्यर्थः । यत्तु गीताशास्त्रे समुच्चयस्यैव प्रतिपाद्यतेति
प्रतिज्ञातं तदपि विभागवचनविरुद्धमित्याह—ज्ञानेति । सांख्यबुद्धिर्योगबुद्धिश्चेति
बुद्धिद्वयं तत्र सांख्यबुद्ध्याश्रया ज्ञाननिष्ठा व्याख्यातुं सांख्यशब्दोपमाह—अशोच्या-
नित्यादिनेति । अशोच्यानित्यादि स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्येतदन्तं वाक्यं यावद्भावि-
प्यति तावता ग्रन्थेन यत्परमार्थभूतमात्मतत्त्वं भगवता निरूपितं तद्यथा सम्प्रवक्ष्यायते
प्रकाश्यते सा वैदिकी सम्प्रबुद्धिः संख्या तथा प्रकाश्यत्वेन संबन्धि प्रकृतं तत्त्वं
सांख्यमित्यर्थः । सांख्यशब्दार्थमुक्त्वा तत्प्रकाशिकां बुद्धिं तद्वत्तश्च सांख्यान्प्राक-
रोति—तद्विषयेति । तद्विषया बुद्धिः सांख्यबुद्धिरिति संबन्धः । तमेव प्रकटयानि-
आत्मन इति । न जायते त्रियते वेत्यादिप्रकरणार्थनिरूपणद्वारेणाऽऽत्मनः पद्मा
वविक्रियासंभवात्कूटस्थोऽसाविति या बुद्धिरुत्पद्यते सा सांख्यबुद्धिः, तत्पराः संन्या-
सिनः सांख्या इत्यर्थः ।

एतस्या बुद्धिर्जन्मनः प्रागात्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वकर्तृत्वमोक्तत्वा-

द्यपेक्षो 'धर्माधर्मविवेकपूर्वको मोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणलक्षणो योगः,
तद्विषया बुद्धिर्योगबुद्धिः । सा येषां कर्मिणामुचिता भवति ते योगिनः ।
संप्रति योगबुद्ध्याश्रयां कर्मनिष्ठां व्याख्यातुकामो योगशब्दार्थमाह—एतस्या इति ।
यथोक्तबुद्ध्युत्पत्तौ विरोधादेवानुष्ठानायोगात्तस्यास्तन्निवर्तकत्वात्पूर्वमेव तदुत्पत्तेरात्मनो
देहादिव्यनिरिक्तत्वाद्यपेक्षया धर्माधर्म निष्कृष्य तेनेश्वराराधनरूपेण कर्मणा पुरुषो मोक्षाय
युज्यते योग्यः संपद्यते तेन मोक्षसिद्धये परम्परया साधनीभूतप्रागुक्तधर्मानुष्ठानात्मको
योग इत्यर्थः । अथ योगबुद्धिं विमज्जयोगिनो विमज्जते—तद्विषयेति ।

तथा च भगवता विभक्ते द्वे बुद्धी निर्दिष्टे—'एषा तेऽभिहिता सांख्ये
। बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु' इति । तयोश्च सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोगेन
। निष्ठां सांख्यानां विभक्तां वक्ष्यति—'पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ता' इति ।
। तथा च योगबुद्ध्याश्रयां कर्मयोगेन(ण) निष्ठां विभक्तां वक्ष्यति—
'कर्मयोगेन(ण) योगिनाम्' इति । एवं सांख्यबुद्धिं योगबुद्धिं चाऽऽ-
श्रित्य द्वे निष्ठे विभक्तं भगवत्तदोक्तं ज्ञानकर्मणोः कर्तृत्वाकर्तृत्वैकत्वाने-
। कर्त्वबुद्ध्याश्रययोरैकपुरुषाश्रयत्वासंभवं पश्यता ।

उक्ते बुद्धिद्वये भगवतोऽभिपत्तिं दर्शयति—तथा चेति । सांख्यबुद्ध्याश्रया ज्ञाननि-
ष्ठेत्येतदपि भगवतोऽभिमतमित्याह—तयोश्चेति । ज्ञानमेव योगो ज्ञानयोगस्तेन हि
ब्रह्मणा युज्यते तादात्म्यमापद्यते तेन संन्यासिनां निष्ठा निश्चयेन स्थितिस्तात्पर्येण परिसमा-
सिस्तां कर्मनिष्ठातो व्यतिरिक्तां निष्ठयोर्मध्ये निष्कृष्य भगवान्वक्ष्यतीति योजनम् । "लोकेऽ-
स्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्" इत्येतद्वाक्यमुक्तार्थ-
विषयमर्थतोऽनुवदति—पुरेति । योगबुद्ध्याश्रया कर्मनिष्ठेत्यत्रापि भगवदनुमतिमादर्शयति—
तथा चेति । कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन हि बुद्धिशुद्धिद्वारा मोक्षहेतुज्ञानाय पुमान्युज्यते
तेन निष्ठां कर्मिणां ज्ञाननिष्ठातो विरक्षणं कर्मयोगेन(ण)स्थादिना वक्ष्यति भगवानिति
योजनम् । निष्ठाद्वयं बुद्धिद्वयाश्रयं भगवता विमज्ज्योक्तमुपसंहरति—एवमिति । कथा
पुनरनुपपत्त्या भगवता निष्ठाद्वयं विमज्ज्योक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—ज्ञानकर्मणोरिति । कर्म
हि कर्तृत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रयम्, ज्ञानं पुनर्कर्तृत्वैकत्वबुद्ध्याश्रयम्, तदुभयमित्यं विरु-
द्धसाधनसाध्यत्वाच्चावस्थस्यैव पुरुषस्य संभवत्यतो युक्तमेवं तयोर्विभागवचनमित्यर्थः ।

यथैतद्विभागवचनं तथैव दर्शितं श्रुतपथीये ब्राह्मणे—“एतमेव मयः-
। जिनो लोकमिच्छन्तो ब्राह्मणाः मय्यगन्ति” इति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय

तच्छेषेण—“किं प्रजया कस्मिन्पामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः” इति ।
 तत्रैव च—“मागदारपरिग्रहात्पुरुष आत्मा प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तरकालं
 लोकत्रयसाधनं पुत्रं द्विपकारं च वित्तं मानुषं दैवं च, तत्र मानुषं वित्तं
 कर्मरूपं पितृलोकप्राप्तिसाधनं विद्यां च दैवं वित्तं देवलोकप्राप्तिसाधनं
 “सोऽकामयत” इत्यविद्याकामवत् एवं सर्वाणि कर्माणि श्रौतादीनि
 दर्शितानि । “तेभ्यो व्युत्थाय प्रव्रजन्ति” इति व्युत्थानमात्मानमेव
 लोकमिच्छतोऽकामस्य विहितम् । तदेतद्विभागवचनमनुपपन्नं स्याद्यदि
 श्रौतकर्मज्ञानयोः समुच्चयोऽभिप्रेतः स्याद्भवतः ।

भागवदुक्तविभागवचनस्य मूलत्वेन श्रुतिमुदाहरति—यथेति । तत्र ज्ञाननिष्ठाविषयं
 वाक्यं पठति—एतमेवेति । प्रकृतमात्मानं नित्यविज्ञातिस्वभावं वेदितुमिच्छन्तस्त्रिविधेऽपि
 कर्मफले वैतृष्ण्यभाजः सर्वाणि कर्माणि पारित्यज्य ज्ञाननिष्ठा भवन्तीति, पञ्चमलकारस्वीकारेण
 संन्यासविधिं विवक्षित्वा तस्यैव विधेः शेषेणार्थवादेन किं प्रजयेत्यादिना मोक्षफलं ज्ञानमुक्त-
 मित्यर्थः । ननु फलभावात्प्रजासेपो नोपपद्यते पुत्रेणेतल्लोकत्रयस्य वाक्यान्तरसिद्धत्वादित्या-
 वाङ्मयं विदुषां प्रजासाध्यमनुप्यलोकस्याऽऽत्मव्यतिरेकेणामावादात्तन्मात्रासाध्यत्वाश्लेषो
 शुक्तिमानिति विवक्षित्वाऽऽह—येषामिति । इति ज्ञानं दर्शितमिति शेषः । तस्मिन्नेव
 ब्राह्मणे कर्मनिष्ठाविषयं वाक्यं दर्शयति—तमेवेति । प्राकृतस्त्वमतस्त्वदर्शित्वेनाज्ञात्वं
 स च ब्रह्मचारी सन्गुरुसमीपे यथाविधि वेदमधीत्यार्थज्ञानार्थं धर्मजिज्ञासां कृत्वा तदु-
 त्तरकालं लोकत्रयप्राप्तिसाधनं पुत्रादिव्रयं सोऽकामयत जाया मे स्यात्यादिना कामि-
 त्वानिति श्रुतमित्यर्थः । वित्तं विभजते—द्विपकारमिति । तदेव प्रकारद्वैतूप्यमाह—
 मानुषमिति । मानुषं वित्तं व्याचष्टे—कर्मरूपमिति । तस्य फलपर्यवसायित्वमाह—
 पितृलोकेति । दैवं वित्तं विभजते—विद्यां चेति । तस्यापि फलनिष्ठत्वमाह—देवेति ।
 कर्मनिष्ठाविषयत्वेनोदाहृतश्रुतेस्तात्पर्यमाह—अविद्येति । अज्ञस्य कामनाविशिष्टस्यैव
 कर्माणि सोऽकामयतेत्यादिना दर्शितानीत्यर्थः । ज्ञाननिष्ठाविषयत्वेन दर्शितश्रुतेरपि
 तात्पर्यं दर्शयति—तेभ्य इति । कर्मसु विरक्तस्यैव संन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा प्रागु-
 दाहृतश्रुत्या दर्शितेत्यर्थः । अवस्थाभेदेन ज्ञानकर्मणोभित्ताधिकारत्वस्य श्रुतत्वात्तन्मूलेन
 भगवतो विभागवचनेन शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वं प्रतिज्ञातमवगाधितमिति साधितम् ।
 किंच समुच्चयो ज्ञानस्य श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणा विवक्ष्यते यदि प्रथमतस्तत्राऽऽह—
 तदेवदिति ।

न चार्जुनस्य मत्त उपपन्नो भवति 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' इत्यादिः । एकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवं बुद्धिकर्मणोर्भगवता पूर्वमनुक्तं कथमर्जुनोऽश्रुतं बुद्धेश्च कर्मणो जायस्त्वं भगवत्पथ्यारोपयेन्मृषैव ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिरिति ।

समुच्चयेऽपि मेते प्रश्नानुपपत्तिं दोषान्तरमाह—न चेति । तामेवानुपपत्तिं प्रकटयति—एकपुरुषेति । यदि समुच्चयः शास्त्रार्थो भगवता विवक्षितस्तदा ज्ञानकर्मणोरेकेन पुरुषेणानुष्ठेयत्वमेव तेनोक्तमर्जुनेन च श्रुतं तत्कथं तदसंभवमनुक्तमश्रुतं च मिथ्यैव श्रोता भगवत्पारोपयेन्न च तदारोपाद्वेति किमिति मां कर्मण्येवातिवक्तुरे युद्धक्षणे निषेधयसीति प्रश्नोऽयं कल्पते । तथा च प्रश्नालोचनया प्रष्टृप्रतिवक्तृयोः शास्त्रार्थतया समुच्चयोऽपि मेतो न भवतीति प्रतिपातीयर्थः । किंच समुच्चयपक्षे कर्मापेक्षया बुद्धेर्ज्यायस्त्वं भगवता पूर्वमनुक्तमर्जुनेन चाश्रुतं कथमसौ तस्मिन्नारोपयितुमर्हति ततश्चा-नुवादवचनं श्रोतुरनुचितमित्याह—बुद्धेश्चेति ।

किंच यदि बुद्धिकर्मणोः सर्वेषां समुच्चय उक्तः स्यादर्जुनस्यापि स उक्त एवेति—'यच्छेय एतयोरेकं तन्ये ब्रूहि सुनिश्चितम्' इति कथमन्यतरविषय एव मत्तः स्यात् । न हि यितमर्थमार्थिनो ब्रूयेन मधुरं शीतं च भोक्तव्यमित्युपादिष्टे तयोरन्यतरतिपक्षमश्रुतमनकारणं ब्रूहीति मत्तो भवति ।

इतश्च समुच्चयः शास्त्रार्थो न भवत्यन्यथा पञ्चमादावर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेरित्याह—किंचेति । ननु सर्वान्प्रयुक्तोऽपि समुच्चये नार्जुनं प्रयुक्तोऽसावेति तदीयप्रश्नोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—यदीति । एतयोः कर्मतस्यागयोरिति यावत् । ननु कर्मापेक्षया कर्मत्यागपूर्वकस्य ज्ञानस्य प्राधान्याद्यस्य श्रेयस्त्वात्तद्विषयप्रश्नोपपत्तिरिति चेत्तेत्याह—न हीति । तथैव समुच्चये पुरुषार्थसाधने भगवता दर्शिते सत्यन्यतरगोचरो न प्रश्नो भवतीति शेषः ।

अयार्जुनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणनिमित्तः मत्तः कै-रूप्येत, तथाऽपि भगवता मत्तानुरूपं प्रतिवचनं देयं, मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चय उक्तः किमर्थमित्यं त्वं भ्रान्तोऽसीति । न तु पुनः प्रतिवचनमनुरूपं पृष्टादन्यदेव द्वे निष्ठे मया पुरा भोक्ते इति वक्तुं युक्तम् ।

१ य. श. 'मो एया' । २ य. य. क. अ. 'नोस्तेके' । ३ क. ख. ग. द. 'इत्यपे' । ४ क. ख. ग. य. 'यमुपयोरुपदेशे सत्यन्य' । ५ क. 'दामनार्थिना वे' । ६ क. दीवर्त । ७ य. 'महा' । ८ क. प्रभा. 'ईम' । ९ क. य. म. संभ' । १० य. ग. य. श. कस्तरे । ११ य. 'मनुपरमं मन्मथ' ।

समुच्चये भगवतोक्तेऽपि तदज्ञानादर्जुनस्य प्रश्नोपपत्तिरिति शङ्कते—अथेति । अज्ञाननिमित्त प्रश्नमङ्गीकृत्यापि प्रत्याक्षेपे—तथाऽपीति । भगवतो भ्रान्त्यभावेन पूर्वापरा-
नुसंधानसंभवादित्यर्थः । प्रश्नानुरूपत्वमेव प्रतिवचनस्य प्रकटयति—मयेति । व्यावर्त्यमं-
शमादर्शयति—न त्विति । प्रतिवचनस्य प्रश्नानुरूपत्वमेव स्पष्टयति—पृष्ठादिति ।

नापि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभिप्रेते विभागवचनादि सर्वमुप-
पन्नम् ।

श्रौतेन कर्मणा समुच्चयो ज्ञानस्येति पक्षः प्रतिसिध्य पक्षान्तरं प्रतिसिष्यति—
नापीति । श्रुतिस्मृत्योर्ज्ञानकर्मणोर्विभागवचनमादिशब्दगृहीतं बुद्धेर्गोपस्वं पक्षमादौ
प्रश्नो भगवत्प्रतिवचनं सर्वमिदं श्रौतेनैव स्मार्तेनापि कर्मणा बुद्धेः समुच्चये विरुद्धं
स्यादित्यर्थः ।

किंच साध्वियस्य युद्धं स्मार्तं कर्म स्वधर्म इति जानतस्त्वर्तिक कर्मणि
धोरे मां नियोजयसीत्युपाख्यभोऽनुपपन्नस्त्वस्माद्रीताशास्त्र ईषन्मात्रेणापि
श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणाऽऽत्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनाचिदर्शयितुं शक्यः ।

द्वितीयपक्षसंभवे हेत्वन्तरमाह—किंचेति । समुच्चयपक्षे प्रश्नप्रतिवचनयोरसंभवा-
त्तेदं गीताशास्त्रं तत्परमित्युपसंहरति—तस्मादिति । निशुद्धब्रह्मात्मज्ञानं स्वफलसिद्धौ
न सहकारिसापेक्षमज्ञाननिवृत्तिफलत्वादज्ज्ञादितत्त्वज्ञानवत् । अपवा बन्धः सहायान-
पेक्षेण ज्ञानेन निवर्त्यतेऽज्ञानात्मकत्वादनुसर्पादिवादिति भावः ।

यस्य त्वज्ञानाद्रागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यत्नेन दानेन तपसा
वा विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयमेकमेवेदं सर्वं प्रप्ता-
कर्तुं चेति, तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकासंग्रहार्थं येन-
पूर्वं यथा प्रवृत्तस्यैवं कर्मणि प्रवृत्तस्य यत्प्रवृत्तिरूपं दृश्यते न तत्कर्म
येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात् ।

ननु “कुर्याद्विद्वान्स्थयाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकासंग्रहम्” इति वक्ष्यमाणत्वात्कथं गीता-
शास्त्रे समुच्चयो नास्ति तत्राऽऽह—यस्य त्विति । चोदनासूत्रानुसारेण विधितोऽनु-
ष्ठेयस्य कर्मणो धर्मत्वाद्वापारमात्रस्य तयात्वाभावात्तत्त्वविदश्च वर्णाश्रम भिमानशून्य-
स्याधिकारप्रतिपक्षमाशौभाग्यदिप्रवृत्तीनामपिघालेशतो जायमानानां कर्माभासत्वात्कुर्या-
द्विद्वानित्यादिवाक्ये न समुच्चयपक्षमिति भावः । वाशब्दार्थः । द्वितीयपक्षे विवि-
दिषार्थक्यस्य साधनान्तरसंग्रहार्थः । सासारिक ज्ञानं व्यावर्त्ययति—परमार्थेति । तदे-

वाभिनयति—एकमिति । प्रवृत्तिरूपमिति रूपग्रहणमाभासत्वप्रदर्शनार्थं कर्माभासस-
मुच्चयस्तु यादृच्छिकत्वात् न मोक्षं फलयतीति शेषः ।

यथा भगवतो वासुदेवस्य साञ्चैकर्मचेष्टितम् न ज्ञानेन समुच्चीयते
पुरुषार्थसिद्धये तद्वत्तत्फलाभिसंधयहंकाराभावस्य तुल्यत्वाद्बिदुषः ।
तत्त्ववित्तु नाहं करोमीति मन्यते न च तत्फलमभिसंधये । यथा
च स्वर्गादिकामार्थिनोऽग्निहोत्रादिकामसाधनानुष्ठानायाऽऽहिनाग्नेः काम्य
एवाग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य सामिकृते विनष्टेऽपि कामे तदेवाग्निहोत्रायनु-
तिष्ठतोऽपि न तत्काम्यमग्निहोत्रादि भवति ।

किंच ज्ञानिनो^१ यागादिप्रवृत्तेर्न ज्ञानेन फले समुच्चीयते फलाभिसंधिविकलप्रवृत्ति-
त्वादहंकारविधुरप्रवृत्तिस्त्वाहं भगवत्प्रवृत्तिवदित्याह—यथेति । हेतुद्वयस्यासिद्धिमा-
शङ्क्य परिहरति—तत्त्वभेदिति । कूटस्थं ब्रह्मैवाहमिति मन्वानो विद्वान्प्रवृत्तिं
तत्फलं वा नैव स्वगतत्वेन पश्यति रूपादिषु दृश्यस्य ब्रह्मत्वयोगात् । किंतु कार्य-
करणसंघातगतत्वेनैव प्रवृत्त्यादि प्रतिपद्यते । तत्तत्तत्त्वविदो व्याख्यानभिलाटनादावहं-
कारस्य तुल्यादिफलाभिसंधेश्चाऽऽभासत्वात्तत्सिद्धं हेतुद्वयमित्यर्थः । ननु ज्ञानोदया-
त्प्रागवस्थायां विवेकोत्तरकालेऽपि प्रतिनियतप्रवृत्त्यादिदर्शनान्न तत्त्वदर्शिनोऽप्यवृत्त्यादे-
राभासत्वमिति तत्राऽऽह—यथा चेति । स्वर्गादिदेव काम्यमानत्वात्कामस्तदर्थिनः
स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादरेष्वेति स्वर्गादिसाधनस्यानुष्ठानार्थमाग्निमाधाय व्यवस्थितस्य
तस्मिन्नेव काम्ये कर्मणि प्रवृत्तस्यार्थकृते केनापि हेतुना कामे विनष्टे तदेवाग्निहोत्रादि
निर्वर्तयतो न तत्काम्यं भवति नित्यकाम्यविभागास्य स्वाभाविकत्वाभावात्कामोपबन्धा-
नुपबन्धकृतत्वात् । तथा विदुषोऽपि विध्यधिकाराभावाद्वा(या)गादिप्रवृत्तीनां कर्मा-
भासतेत्यर्थः ।

तथा च दर्शयति भगवान् ' कुर्वन्नापि ' ' न करोति न लिप्सते ' ^२
इति तत्र तत्र । यद्य ' पूर्वेः पूर्वतरं कृतम् ' ' कर्मणैव हि संसिद्धिमा-
स्थिता जनकादयः ' इति तत्तु प्रविषज्य विज्ञेयम् । तत्फलम्, यदि ताव-
त्पूर्वं जनकादस्तत्त्वविदोऽपि प्रवृत्तकर्माणः स्युस्ते लोकसंग्रहार्थं गुणा-
गुणेषु वर्तन्त इति ज्ञानेनैव संसिद्धिमास्थिताः, कर्मसंन्यासे प्राप्तेऽपि
कर्मणा सदैव संसिद्धिमास्थिता न कर्मसंन्यासं कृतवन्त इत्येवोऽर्थः ।

१ छ. ग. 'स्व धात्र्यधर्मः' । २ घ. 'त्यधर्मः' । च. 'त्रधर्मं ये' । ४ घ. घ. घ. 'द्वयम्' । ५ क.
घ. घ. 'त्वात् । त' । ५ क. घ. ग. 'दिकर्मलक्षणधर्मानु' । ५. 'दिकर्मणः' । घ. 'दिकाम्यका' ।
६ क. घ. च. ग. 'नो बाणः' । ७ क. न तत्कालेन च । ८ घ. घ. घ. 'इदं कर्म क' । ९ छ. ग.
घ. घ. तत्र ।

विद्वत्प्रवृत्तीनां कर्माभासत्वमित्यत्र भगवदनुमतिमुपन्यस्यति—तथा चेति । ननु विद्वद्व्यापारेऽपि कर्मशब्दप्रयोगदर्शनात्तद्व्यापारस्य कर्माभासत्वानुपपत्तेः समुच्चयासिद्धिरिति तत्राऽऽह—यच्चेति । ज्ञानकर्मणोः समुच्चित्वेव संसिद्धिहेतुत्वे प्रतिपन्ने कुतो विभज्यार्थज्ञानमिति पृच्छति—तत्कथमिति । तत्र किं जनकादयोऽपि तत्त्वविदः प्रवृत्तकर्माणाः स्युराहोस्विदतत्त्वविद इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—यदीति । तत्त्ववित्त्वे कथं प्रवृत्तकर्मत्वं कर्मणामकिञ्चित्करत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—ते लोकेति । तेषामुक्तप्रयोजनार्थमपि न प्रवृत्तिर्युक्ता सर्वत्रोदासीनत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—गुणा इति । इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिद्वारा तत्त्वविदा प्रवृत्तकर्मत्वेऽपि ज्ञानेनैव तेषां मुक्तिरित्याह—ज्ञानेनेति । उक्तमेवार्थं संक्षिप्य दर्शयति—कथमेति । कर्मणेत्यादौ बाधितानुवृत्त्या प्रवृत्त्याभासो गृह्यते ।

अथ न ते तत्त्वविद ईश्वरसमर्पितेन कर्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं सत्त्वशुद्धिं ज्ञानोत्पात्तिलक्षणा वा संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति व्याख्येयम् ।

द्वितीयमनुवदति—अथेति । तत्र वाक्यार्थं कथयति—ईश्वरेति । विभज्य विज्ञेयत्वं वाक्यार्थस्योक्तमुपसंहरति—इति व्याख्येयमिति ।

एतमेवार्थं वक्ष्यति भगवान्सत्त्वशुद्धये कर्मं कुर्वन्तीति । 'स्वकर्मणा समभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इत्युक्त्वा सिद्धिं प्राप्तस्य च पुनर्ज्ञाननिष्ठा वक्ष्यति 'सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म' इत्यादिना ।

कर्मणां वित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वमित्युक्तेऽर्थे वाक्यशेषं प्रमाणयति—एतमेवेति । योगिनः कर्मं कुर्वन्तीत्यादिवाक्यमर्थतोऽनुवदति—सत्त्वेति । स्वकर्मणेत्यादौ साक्षादेव मोक्षहेतुत्वं कर्मणां वक्ष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—स्वकर्मणेति । स्वकर्मानुष्ठानादीश्वरप्रसादद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता लभ्यते । ततो ज्ञाननिष्ठया मुक्तिस्तेन न साक्षात्कर्मणां मुक्तिहेतुतेत्यग्रे स्फुटी भविष्यतीत्यर्थः ।

तस्माद्रीतासु केवलादेव तत्त्वज्ञानान्मोक्षमाप्तिर्न कर्मसमुच्चितादिति निश्चितोऽर्थः । यथा चायमर्थस्तथा प्रकरणशो विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्यामः ।

तत्त्वज्ञानोत्तरकालं कर्मासम्भवे फलिनमुपसंहरति—तस्मादिति । ननु यद्यपि गीताशालं तत्त्वज्ञानप्रधानमेकं वाक्यं तथाऽपि तन्मध्ये श्रूयमाणं कर्म तदहमङ्गीकर्तव्यं प्रकरणप्रामाण्यादिति समुच्चयसिद्धिस्तत्राऽऽह—यथा चेति । अर्थशब्देनाऽऽमज्ञानमेव केवलं कैवल्यहेतुरिति गृह्यते ।

तत्रैवं धर्मसंभूदचेतसो महति शोकसागरे निमग्नस्यार्जुनस्यान्यत्राऽऽत्म-
ज्ञानादुद्धरणमपश्यन्भगवान्वासुदेवस्ततोऽर्जुनमुद्दिधारयिषुगत्प्रज्ञानाया-
षतारयन्नाह—

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

अशोच्यानित्यादे^१ । न शोच्या अशोच्या मीष्मद्रोणादयः सद्वृत्त-
त्वात्परमार्थरूपेण च नित्यत्वाद्, तानशोच्यानन्वशोचोऽनुशोचितवा-
नसि ते त्रियस्ते मन्निमित्तमहं तैर्विनाभूतः किं करिष्यामि राज्यसुखा-
दिनेति । त्वं प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि च भाषसे । तदेत-
न्मौढ्यं पाण्डित्यं च विरुद्धमात्मनि दर्शयिष्युमत्त इवेत्यभिप्रायः ।
यस्माद्गतासूनामप्रमाणान्मृतानगतासूनगतमाणाञ्जीवतश्च नानुशोचन्ति प-
ण्डिता आत्मज्ञाः पण्डाऽऽत्मविषया बुद्धिर्येषां ते हि पण्डिताः “पाण्डित्यं
निर्विघ्न” इति श्रुतेः । परमार्थतस्तु नित्यानशोच्याननुशोचस्यतो
मूढोऽसीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

शक्तिकृतमभिप्रायं प्रत्याख्याय स्वामिप्रेतः शास्त्रार्थः समर्थितः संप्रत्यशोच्यानि-
त्यस्मात्प्राक्तग्रन्थसंदर्भस्य प्रागुक्तं तात्पर्यार्थमनुशाशोच्यानित्यादेः स्वधर्ममपि चावे-
श्येत्येतदन्तस्य समुदायस्य तात्पर्यमाह—तत्रेति । अत्र हि शास्त्रे त्रीणि काण्डान्य-
ष्टादशसंख्याकानामध्यायानां षट्कञ्चितयमुपादाय त्रैविध्यात् । तत्र पूर्वषट्कारमकं
पूर्वकाण्डं त्वंपदार्थं विषयी करोति, मध्यमषट्करूपं मध्यमकाण्डं तत्पदार्थं गोचर-
यति, आन्तिमषट्कलक्षणमन्तिमं काण्डं त्वदर्थबोद्धेयं वाक्यार्थमधिकरोति ।
तज्ज्ञानसाधनानि च तत्र तत्र प्रसज्यादुषन्त्यस्यन्ते तज्ज्ञानस्य तदर्धानत्वात् । तत्त्व-
ज्ञानमेव केवलं वैवृत्यसाधनमिति च सर्वत्राविगीतम् । एवं पूर्वोक्तरीत्या गीता-
शास्त्रार्थे परिनिश्चिते सतीति यावत् । धर्मं संभूदं कर्तव्याकर्तव्यविवेकाविकलं चेतो
यस्य तस्य मिथ्याज्ञानवतोऽहंकारममकारवतः शोकाख्यसागरे दुर्हत्तारे प्रविश्य
हिंस्यतो ब्रह्मात्मैक्यलक्षणवाक्यार्थज्ञानमात्मज्ञानं तदातिरेकेणोद्धरणासिद्धेस्तम-

१ अ. ग. प. तत्र । २ क. “सो मिथ्याज्ञानवतो म” । ३ क. “वस्तं ततः कृपयाऽर्जु” । च.
न. “यस्तं सतो” । ४ घ. “ज्ञानमव” । ५ घ. ग. “दिना न । ६ ख. ग. यद्युम्” । ७ घ. ग.
“यस्त्वे नि” । ८ क. च. “शीलेतत् । ११ ॥ ९ क. “त्ययम” । १० ख. ग. द. न. “विष्यं द” ।
११ घ. ग. द. न. “तु” । १२ क. च. “इत्तरे” । १३ ख. ग. द. न. “गोचरणा” ।

तिभक्तमतिद्विग्यं शोकादुद्धर्तुमिच्छन्मग्नान्प्रयोजकज्ञानं तमर्जुनमतारयन्पदार्थपरि-
शोधने प्रार्तयन्नादेः स्वपदार्थं शोधयितुमशौच्यानित्यादि वाक्यमाहेति योजना ।
अस्याज्ञानं तस्य भ्रमो यस्य भ्रमस्तस्य पदार्थपरिशोधनपूर्वकं सम्यग्ज्ञानं वाक्यादुदे-
तीति ज्ञानाधिकारिणमभिप्रेत्याऽऽह—अशौच्यानित्यादीति । यत्तु कैश्चिदात्मैवा
अत्र द्रष्टव्य इत्याद्यात्मयाथात्म्यदर्शनविधिवाक्यार्थभेदेन श्लोकेन व्याचष्टे स्वयं हारि-
रित्युक्तं, कृतियोग्यतेरार्थसमवेतश्रेयःसाधनताया वा पराभिमतानियोगस्य वा विध्य-
र्थस्यात्राप्रतीयमानस्य वक्ष्यमहेत्वभावात् । न च दर्शने पुरुषतन्त्रत्यराहिते विधेयया-
गादिविलक्षणे विधिरपपद्यते कृत्या-तर्भूतैर्यार्थार्थत्वात्तयो न विधिमाधिकरोतित्याभि-
प्रेत्य व्याचष्टे—न शौच्या इति । कथं तेषामशौच्यत्वमित्युक्ते भीष्मादिशब्दवा-
च्यत्वात् वा शौच्यत्वं तत्पदलक्षणां वेति विवक्ष्याऽऽद्यं दूषयति—सद्वृत्तत्वादिति ।
ये भीष्मादिशब्दैरच्यन्ते ते श्रुतिमृत्युदीरिताविगोपाचारवत्त्वात् शौच्यतामनुवी-
रन्नित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—परमार्थेति । अरजते रजतबुद्धिष्वशौच्येषु शौच्य-
बुद्ध्या भ्रान्तोऽसीत्याह—तानिति । अनुशौचनप्रकारमभिनयन्भ्रान्तिमेव प्रकट-
यति—ते भ्रियन्त इति । पुत्रमार्गादिप्रयुक्तं सुखमादिशब्देन गृह्यमे । इत्यनुशौ-
चित्वानसीति संख्यः । विरुद्धार्थाभिधायित्वेनापि भ्रान्तत्वमर्जुनस्य साधयति—त्वं
प्रज्ञावत्तामिति । वचनन्युत्सन्नकुलधर्माणामित्यादीनि । किमेतावता कलितमिति
तदाह—तदेतदिति । तन्मौढ्यमशौच्येषु शौच्यहृष्टिबलमेतत्पाण्डित्यं बुद्धिमता
वचनमाविष्कमिति यावत् । अर्जुनस्य पूर्वोक्तभ्रान्तिमावत्त्वे निमित्तमाज्ञानमित्याह—
यस्मादिति । ननु सूक्ष्मबुद्धिमावत्त्वमेव पाण्डित्यं न त्वात्मज्ञत्वं हेत्वभावादित्या-
शङ्क्याऽऽह—तै हीति । पाण्डित्यं पण्डितमात्मज्ञानं निर्विघ्न निश्चयेन लब्ध्वा
वाक्येन तिष्ठति इति बृहदारण्यकश्रुतिमुक्तार्थाश्रुदाहरति—पाण्डित्यमिति । यथे-
क्तपाण्डित्येराहित्यं कथं ममावगतमित्याशङ्क्य कार्यदर्शनादित्याह—परमार्थत्वं
रित्वेति । यस्मादित्यस्यापेक्षितं दर्शयति—अथ इति ॥ ११ ॥

कुतस्तेऽशौच्या यतो नित्याः । कथम्—

न त्वेवाहं जातु नाऽऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः ॥

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

न त्वेष जातु कदाचिदहं नाऽऽसं कित्वासमेवावीतेषु देहोत्पत्ति-
विनाशेषु नित्यं एवाहमासमित्यभिप्रायः । तथा न त्वं नाऽऽसीः किं

त्वासीरेव । तथा नेमे जनाधिपा नाऽऽसत्किं त्वासंज्ञेव । तथा न चैव
न भविष्यामः, किंतु भविष्याम एव । सर्वे वयमतोऽस्माद्देहविनाशात्प-
रमुत्तरकालेऽपि त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः । देहभेदा-
नुवृत्त्या बहुवचनं नाऽऽत्मभेदामिप्रायेण ॥ १२ ॥

नित्यत्वमशोच्यत्वे कारणमिति सूचितं विवेचयितुं प्रश्नपूर्वकं प्रतिजार्जते—कुत
इत्यादिना । नित्यत्वमसिद्धं प्रमाणमावदिति चोदयति—कथमिति । आत्मा न
जायते प्रागभावशून्यत्वाच्चरविपाणवदिति परिहरति—न त्वेवेति । किंचाऽऽत्मा नित्यो
भावत्वे सत्यजातत्वाच्चतिरेकेण घटवदित्यनुमानान्तरमाह—न चैवेति । यत्तु कैश्च-
दात्मयायात्स्यं जिज्ञासितं भगवानुपादेशति न त्वित्यादिना श्लोकचतुष्टयेनेत्यादिष्टं
तदसद्विशेषवचने हेत्वभावात्सर्वत्रैवाऽऽत्मयायात्स्यप्रतिपादनावशेषादिस्थाशयेन । पद-
च्छेदः पदार्थोक्तिर्विवक्षयोजनेति त्रितयमपि व्याख्यानाङ्गं संपादयति—न त्वित्या-
दिना । नन्वात्मनो देहोत्पत्तिविनाशयोरुत्पत्तिविनाशप्रसिद्धेरुक्तमनुमानद्वयं प्रसिद्धिवि-
रुद्धतया कालात्ययापदिष्टमिति नेत्याह—अतीतेष्विति । चराचरव्यपाभ्यस्तु स्यादिति
न्यायेनाऽऽत्मनो जन्मविनाशप्रसिद्धेरौपाधिकजन्मविनाशविषयत्वान्निरुपाधिकस्य तस्य
जन्मादिराहित्यमिति भावः । यद्यपि तवैश्वरस्य जन्मराहित्यं तथाऽपि कथं ममेत्या-
शङ्क्याऽऽह—तथेति । तथाऽपि भीष्मादीनां कथं जन्माभावस्तत्राऽऽह—तथा नेम
इति । द्वितीयमनुमानं प्रपञ्चयन्नुत्तरार्धे व्याचष्टे—तथेत्यादिना । ननु देहोत्पत्तिवि-
नाशयोरात्मनो जन्मनाशमावेऽपि महासर्गमहाप्रलययोस्तस्याग्निविस्फुल्लिङ्गदृष्टान्तश्रुत्या
जन्मविनाशापेक्षत्वाविस्थाशङ्क्य नाऽऽत्माऽधुनेति न्यायेन परिहरति—त्रिष्वपीति ।
यावद्विकारं तु विभागो लोकवदिति न्यायेन मित्रत्वाद्विकारित्वपातयेनामनुमीयते ।
मित्रत्वं च बहुवचनप्रयोगप्रमितमित्याशङ्क्याऽऽह—देहेति ॥ १२ ॥

तत्र कथमिव नित्य आत्मेति दृष्टान्तमाह—

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धरिस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

देहिन इति । देहोऽस्यास्तीति देही तस्य देहिनो देहवदात्मनोऽस्मि-
न्वर्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं कुमारभावो बाल्यावस्था
यौवनं यूना भावो मध्यमावस्था जरा वयोहानिर्जाणविस्पष्टेयतास्त्वसोऽ
वस्था अन्त्योन्त्यविलसणास्तासां मयमावस्थानाद्ये न नाशो द्वितीयाव-
स्थापञ्जने नोपपन्नममात्मनः किं तर्ह्यविक्रियस्यैव द्वितीयतृतीयावस्था-

रूपक्षणम् । नित्यात्मदर्शनं त्वमर्थज्ञानम् । साधनचतुष्टयवन्तमधिकारिणमनूय त्वंप-
दार्थज्ञानवत्तस्य मोक्षोपयिकवान्वयार्थज्ञानयोग्यतामाह—स निरपेति ॥ १३ ॥

इत्थं शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनं युक्तं यस्मात्—

नासतो वियते भावो नाभावो वियते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

नासत इति । नासतोऽविद्यमानस्य शीतोष्णादेः सकारणस्य न
वियते नास्ति भावो भवनमस्तिता । न हि शीतोष्णादि सकारणं
प्रमाणेनिरूप्यमाणं वस्तु संभवति ।

अधिकारिविशेषणे तितिक्षुत्वे हेत्वन्तरपरत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयन्नि—इत्थेति ।
इतःशब्दार्थमेव स्फुटयति—यस्मादिति । यत्, शीतादेः शोकादिहेतोरनात्मनो
न स्ति वस्तुत्वं वस्तुनश्चाऽऽत्मनो निर्विकारत्वेनैकरूपत्वमतो मुमुक्षोर्विशेषण तिति-
क्षुत्वं युक्तमित्याह—नेत्यादिना । कार्यस्यासत्त्वेऽपि कारणस्य सत्त्वेनात्यन्तासत्त्वा-
सिद्धिरित्याशङ्क्य विशिनष्टि—सकारणस्येति । नासत इत्युपादाय पुनर्नकारानुक-
र्षणमन्वयार्थम् । असतः शून्यस्यास्तित्वप्रसङ्गाभावाद्यसत्प्रतिषेधप्रसक्तिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह—न हीति । विमतमतात्त्विकमप्रामाणिकत्वाद्वज्जुसर्पवत्, न हि धर्मग्राह-
कस्य प्रत्यक्षदेस्तत्त्वावेदकं प्रामाण्यं कल्प्यते विषयस्य दुर्निरूपत्वादतोऽनिर्वाच्यं
द्वैतमित्यर्थः ।

विकारो हि सः । विकारश्च व्यभिचरति, यथा घटादिसंस्थानं चक्षुर्वा
निरूप्यमाणं मृद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्तया सर्वो विकारः कारणव्यति-
रेकेणानुपलब्धेरसन् । जन्मप्रवृत्त्याभ्यां प्रागुर्ध्वं चानुपलब्धेः । मृदादि-
कारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वम् । तदसत्त्वे च सर्वा-
भावप्रसङ्ग इति चेत् । न, सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः सद्वुद्धिरसद्वुद्धि-
रिति । यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति तत्सत्, यद्विषया बुद्धिर्व्यभि-
चरति तदसदिति सदसद्विभागे बुद्धिबन्धे स्थिते सर्वत्र द्वे बुद्धौ सर्वेष-
पलब्धेते समानाधिकरणे ।

कथं पुनरध्यक्षादिविषयं यं शीतोष्णादिवैतस्य दुर्निरूपत्वेनानिर्वाच्यत्वं तत्राऽऽह—
विकारो हीति । तत्रश्च विमत मित्ययाऽऽगमाभावेतत्सप्रतिपन्नवदिति फलितमाह—
विकारश्चेति । वाचाऽऽत्मनःश्रुतेर्लक्षितेऽन्तस्त्वेऽनुग्राहकत्वं दर्शयितुं चकार । किंच कार्यं
कारणाद्विजयमभिन्न वेति निरूप्यऽऽद्यं दूषयति—यथेति । निरूप्यमाणमन-

वर्हिश्चेति शेषः । विमतं कारणात् तत्त्वतो मिथ्येति कार्यत्वादव्यवहित्यर्थः । इतोऽपि कारणाद्भेदेन नास्ति कार्यम् । 'आदावन्ते च यत्रास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति न्यायादित्याह—जन्मेति । यदि कार्यं कारणादिमित्रं तदा नस्य भेदेनासत्त्वे पूर्व-
स्मादविशेषः । तादात्म्येनावस्थानं तु न युक्तं तस्यापि कारणव्यतिरेकेणाभावात्कार्य-
कारणविभागविधुरे वस्तुनि कार्यकारणपरम्पराया विभ्रमादित्यभिप्रेत्याह—मृदादीति ।
कार्यकारणविभागविहीनं वस्तुत्वेव नास्तीति मन्वानश्चोदयति—तदसत्त्वं इति । अनु-
वृत्तव्यावृत्तबुद्धिद्वयदर्शनादनुवृत्ते च व्यावृत्तानां कल्पितत्वादकल्पितं सर्वभेदकल्पना-
धिष्ठानमकार्यकारणं वस्तु सिध्यतीति परिहरति—न सर्वत्रेति । संप्रति सती वस्तुत्वे
प्रमाणमनुमानमुपन्यस्यति—यद्विषयेति । यद्यावृत्तेऽनुवृत्तं तत्परमार्थसत्, यथा
सर्वधरादिष्वनुगतो रज्ज्वादेरिदमंशः, विमतं सत्यमव्यभिचारित्वात्संप्रतिपन्नवदि-
त्यर्थः । व्यावृत्तस्य कल्पितत्वे प्रमाणमाह—यद्विषयेत्यादिना । यद्यावृत्तं तन्मिथ्या
यथा सर्वधारादि, विमतं मिथ्या व्यभिचारित्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । इत्यनुमानद्वय-
मनुसृत्य सतोऽकल्पितत्वमसतश्च कल्पितत्वं स्थितमिति शेषः । ननु नेदमनुमानद्वयमु-
पपद्यते समस्तद्वैतवैतथ्यवादिनो विभागामावादानुमानादिव्यवहारानुपपत्तेस्तथाऽऽह—
सदसदिति । उक्ते विभागे बुद्धिद्वयाधीनस्थिते सत्यनुमानादिव्यवहारो निर्वहति
प्रातिभासिकविभागेन तद्योगात्परमार्थस्यैव तद्वेतुरवे केवलव्यतिरेकाभावादित्यर्थः ।
'कृतः सदसद्विभागस्य बुद्धिद्वयाधीनत्वं बुद्धिविभागस्यापि तत्रा(त्रा)पात्रात्तनऽऽह—
सर्वत्रेति । व्यवहारभूमिः सत्सम्बन्धः । बुद्धिविभागस्यापि कल्पितस्यैव बोध्यविभग-
प्रतिभासहेतुतेति भावः । बुद्धिद्वयमनुरुध्य सदसद्विभागे सतः सामान्यरूपतया विशे-
'पाकाद्व्यायां सामान्यविशेषौ द्वे वस्तुनी वस्तुभूते स्थानाभिति चेत्तेत्याह—समाना-
धिकरणे इति । पदयोः सामानाधिकरण्यं बुद्धयोरुपवर्धते सोऽयमिति सामान्य-
कारण्यवद्घटः सन्नित्वादि सामानाधिकरण्यमेव वस्तुनिष्ठं वस्तुभेदे घटपटयोरिव तद-
योगादित्यर्थः ।

न नीकोत्पलवत्सन्धटः सन्धटः सन्धस्तीति । एवं सर्वत्र । तयोर्बु-
द्धयोर्घटादिबुद्धिर्व्यभिचरति । तथा च दर्शितम् । न तु सदबुद्धिः ।
तस्मादघटादिबुद्धिविषयोऽसन्व्यभिचारात्, न तु सदबुद्धिविषयोऽ-
व्यभिचारात् । घटे विनष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्या सदबुद्धिरपि व्यभि-
चरतीति चेत् । न, पटादावपि सदबुद्धिदर्शनात् । विशेषणविषयैव सा
सदबुद्धिः । सदबुद्धिवद्घटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यते इति चेत् । न,
पटादावदर्शनात् ।

नीलमुत्पलमिति वद्धर्मवर्गविषयतया सामानाधिकरण्यस्य सुवचत्वात् न वस्तुवैषयवि-
 पयत्वमिति चेत्तस्याह—न नीलोति । न हि सामान्यविशेषयोर्भेदेऽभेदे च तद्भावो
 भेदाभेदौ च विरुद्धावतो जातिव्यवृत्योः सामानाधिकरण्यं नीलोत्पलयोरिव न गौणं
 किंतु व्यावृत्तमनुवृत्ते कल्पितमित्येकनिष्ठमित्यर्थः । सामान्यविशेषयोस्तुक्तन्यायं गुण-
 गुणपादाभावेदिशति—एवमिति । तुल्यौ हि सत्रापि विकल्पदोषाविति भावः ।
 सामानाधिकरण्यानुरूपस्या द्वे वस्तुनी सामान्यविशेषाविति पक्षं प्रतिसिध्य विशेषा एव
 वस्तुनीति पक्षं प्रतिसिध्यति—तयोरिति । बुद्धिव्यभिचारद्वयोऽप्यव्यभिचारोऽपि कथं
 व्यावृत्तानां विशेषाणामव्यभिचारमित्याशङ्क्याऽऽह—तथा चेति । विकारो हि स
 इत्यादाविति शेषः । न चेन्न वस्तु सामान्यविशेष इत्येकमेव द्वैतव्यभिचारोऽपि
 प्रेत्य सामान्यमेकमेव वस्तु तद्वुद्धेरव्यभिचारद्वयोऽप्यव्यभिचारोऽपि सततत्वात्वादित्याह—
 न विवक्षितं । व्यभिचारिणी पूर्वेण संबन्धः । विशेषाणां व्यभिचारित्वे सततव्यभि-
 चारित्वे फलितमुपसंहरति—तस्मादिति । असत्त्वं कल्पितत्वम् । तच्छब्दार्थ-
 मेव फोरयति—व्यभिचारादिति । सद्वुद्धिविषयस्य सतोऽकल्पितत्वे तच्छब्दो-
 पात्तमेव हेतुमाह—अव्यभिचारादिति । बुद्धिव्यभिचारद्वारा बोध्यव्यभिचारि-
 चारात्तदव्यभिचारित्वहेतोरसिद्धिरिति शङ्कते—घटे विनष्ट इति । सद्वुद्धे-
 र्घटबुद्धिवद्वद्विषयत्वाभावात् घटनाशे व्यभिचारोऽस्तीति परिहरति—न पटादा-
 विति । सद्वुद्धेरघटविषयत्वे निरात्मनस्त्वायोगाद्विषयान्न वक्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—
 विशेषणेति । सतोऽकल्पितत्वे हेतोरव्यभिचारित्वस्यासिद्धिमुक्त्य विशेषाणां कल्पि-
 तत्वहेतोरव्यभिचारित्वस्यासिद्धिः शङ्कते—सदिति । यथा सद्वुद्धेरघटे नष्टे पटादौ
 दृष्टत्वादव्यभिचारिणीत्यव्यभिचारः सतो दर्शितस्तथा घटबुद्धिरपि घटे नष्टे घटान्तरे
 दृष्टत्वव्यभिचाराद्वैते व्यभिचारासिद्धौ विशेषान्तरेऽपि कल्पितत्वहेतुर्द्वयोर्व्यभिचारो न
 सिध्यतीत्यर्थः । घटबुद्धेरघटान्तरे दृष्टत्वाऽपि पटाशब्ददृष्टत्वेन व्यभिचारोद्वेगादिविशे-
 षेऽपि व्यामनारित्वासाध्यमित्युत्तरमाह—न पटादाविति ।

सद्वुद्धिरपि नष्टे घट न दृश्यत इति चेत् । न, विशेष्यमाभावात् ।
 सद्वुद्धिर्विशेषणविषया सती विशेष्यमाभावे विशेषणानुपपत्तौ किंवि-
 पया स्यात्, नतु पुनः सद्वुद्धेर्विषयमाभावात् । एकाधिकरणत्वं
 घटादिविशेष्यमाभावे न युक्तमिति चेत् । नेदमुदकमिति मरीचपादा-

१ ख. ग. ड. ज. "शित्यैत्यपि" । २ ख. ग. ड. ज. बोध्येऽपि । ३ ख. ग. ड. ज.
 "तत्त्वे हे" । ४ ख. ग. घ. ड. ज. "चारस्या" । ५ ख. ग. ड. ज. "तत्त्वे हे" । ६ ख. ग. ड. ज.
 "चारस्या" । ७ ख. ग. ड. ज. "दृष्टव्य" । ८ क. च. "हेतोर्च्य" । ख. ग. "हेतुव्य" । ९ ख. ग.
 ड. ज. "साध्य" । १० क. घ. "तु । न सदिद" ।

यपादमात्मनः सर्वैकरूपनाधिष्ठानस्याकल्पितत्वेन वास्तुत्वप्रसाधनपरतया व्याकरोति—
 तथेति । नन्वात्मनः सदात्मनो विशेषेषु विनाशिषु तदुपरक्तस्य विनाशः स्यादित्या-
 शङ्क्य विशेषनाशेऽपि स्वरूपानाशस्योक्तत्वान्नेवमित्याह—सर्वत्रेति । ननु कदाचि-
 दसदेव पुनः सत्त्वमापद्यते प्रागसतो घटस्य जन्मना सत्त्वान्मुपगमात्, सद्य कदाचिद-
 सत्त्वं प्रतिपद्यते स्थितिकाळे सतो घटस्य पुनर्नाशेनासत्त्वाङ्गीकारादेवं सदसतो रव्यव-
 स्थितत्वाविशेषादुभयोरपि हेयत्वमुपादेयत्वं वा तुल्यं स्यादिति तत्राऽऽह—एवमिति ।
 तुल्यवत्त्वं दृष्टशब्देन संबध्यमानो दृष्टिमवधारयति । न हि प्रागसतो घटस्य सत्त्वम-
 सत्त्वे स्थिते सत्त्वप्राप्तिविरोधादसत्त्वानियुक्तिश्च सत्त्वप्राप्त्या चेत्प्राप्तमितरेतराश्रयत्वमन्तरे-
 णैव सत्त्वापत्तिमसत्त्वनिवृत्तावसत्त्वमनवकांशि भवेत्, एतेन सतोऽसत्त्वापत्तिरपि प्रति-
 नीतेति भावः । कथं तर्हि सतोऽसत्त्वमसत्तस्य सत्त्वं प्रतिभार्तीत्याशङ्क्य तत्त्वदर्शनाभा-
 वादित्याह—तत्त्वेति । तस्य भावस्तत्त्वम् । न च तच्छब्देन परामर्शयोग्यं किञ्चिदस्ति
 प्रकृतं प्रतिनियतमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—तदित्यादिना । ननु सदसतो रन्यथात्वं-
 नेचित्प्रतिपद्यन्ते केचित्तु तथोक्तनिर्णयमनुसृत्य तथात्वमेवाधिगच्छन्ति तत्र केषां
 मतमेपितव्यमिति तत्राऽऽह—स्वमपीति ॥ १६ ॥

किं पुनस्त्वद्यत्सदेव सर्वदेवास्तीति, उच्यते—

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

अविनाशीति । अविनाशि न विनष्टुं शीलमस्येति । तुल्यवदोऽसतो
 विशेषणार्थः । तद्विद्धि विजानीहि । किं येन सर्वमिदं जगत्तत्त्वं व्याप्तं
 सदाख्येन ब्रह्मणो साकाशमाकाशेनेव घटादयः । विनाशमदर्शनमभा-
 वमव्ययस्य न व्येति, उपचयापचयौ न यातीत्यव्ययं तस्याव्ययस्य ।
 नैतत्सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण व्येति व्यभिचरति निरवयवत्वाद्देहादि-
 वत् । नाप्यात्मीयेनाऽऽत्मीयाभावाद्यथा देवदत्तो धनहान्या व्येति न
 त्वेवं ब्रह्म व्येत्यतोऽव्ययस्यास्य ब्रह्मणो विनाशं न कश्चित्कर्तुमर्हति न
 कश्चिदात्मानं विनाशयितुं शक्नोतीत्यरोऽपि । आत्मा हि ब्रह्म स्वात्मनि
 च क्रियाविरोधात् ॥ १७ ॥

आत्मातिरिक्तानां विशेषाणां कार्यत्वाद्धीकारात्प्रलयावस्थायामनवस्थानादात्मनस्तु सामान्यात्मनो धर्मित्वादुक्तदोषात् । द्वितीये तु स्वरूपस्य व्यावृत्तत्वे कल्पितत्वादिनाशित्वमनुवृत्तत्वे तस्यैव सामान्यतया प्रागुक्तदोषानुषक्तिरिति मन्यानश्चोदयति—किं पुनरिति । सामान्यविशेषभावशून्यमखण्डैकरसं सदेवेत्यादिश्रुतिप्रामितं सर्वविक्रियारहितं वस्तु प्रकृतं सद्ब्रह्मिति मित्युत्तरमाह—उच्यते इति । आत्मनः सदात्मनो विनाशराहित्यविज्ञाने सर्वजगद्व्यापकत्वं हेतुमाह—येनेति । आमनो विनाशभावो युक्तिमाह—विनाशमिति । आत्मनो विनाशमिच्छता एततो वा परतो वा नाशस्तस्येप्यते नाऽऽद्य इत्याह—आविनाशीति । देहादिद्वैतमसदुच्यते ततः सतो विशेषणं एततो नाशराहित्यम् । तस्य चोतको निपात इत्याह—तुशब्द इति । आकाङ्क्षापूर्वकं विशेष्यं दर्शयति—किमित्यादिना । विमतमविनाशी व्यापकत्वादाकाशवत्, न हि प्रमितमेवोदाहरणं किंतु प्रसिद्धमपीति भावः । न द्वितीय इत्याह—विनाशमिति । न स्वरूपस्य विनाशं कर्तुं कश्चिदहंतीति संवन्धः । विनाशस्य सावशेषत्वनिरवशेषत्वाभ्यां द्वैराद्यमाश्रित्य व्याकरोति—अदर्शनमभावमिति । न कश्चिदस्याभावं कर्तुं शक्नोतीत्यत्र हेतुमाह—अव्ययस्येति । ब्रह्म हि स्वरूपेण व्येति स्वसंवाधिना वेति । विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—नैतदिति । न हि निरवयवस्य स्वावयवपचयरूपव्ययः संभवतीत्यत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह—देहादिवदिति । द्वितीयं निरस्यति—नापीति । तदेव व्यतिरेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । द्विविधेऽपि व्यापयोगे फलितमाह—अत इति । किंच ब्रह्म परतो न नश्यत्यात्मत्वाद्धात्वादित्याह—न कश्चिदिति । आत्मत्वहेतोरसिद्धिमुद्धरति—आत्मा हीति । तादात्म्यश्रुतिरत्र हीति हेतु क्रियते । अस्तु तर्हि स्वयमेव ब्रह्माऽऽत्मनो नाशकमुद्धन्वनादिदर्शनाज्ज्ञेत्याह—स्वात्मनीति ॥ १७ ॥

किं पुनस्तदसद्व्यवस्थात्मसत्तां व्यभिचरतीति । उच्यते—

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

अन्तवन्त इति । अन्तवन्तोऽन्तो विनाशो विद्यते येषां तेऽन्तवन्तो यथा मृगतृष्णिकोदकादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्यते स तस्यां अन्तस्तथेमे देहाः । स्वप्नमायादेहादिवचान्तवन्तो नित्यस्य शरीरिणः शरीरवतोऽनाशिनोऽप्रमेयस्याऽऽत्मनोऽन्तवन्त इत्युक्ता विवेकिभिरित्यर्थः । नित्यस्यानाशिन इति न पुनरुक्तं नित्यत्वस्य द्विविध-

यपादमात्मनः सर्वरूपनाविष्टानस्याकल्पितत्वेन वास्तुत्वप्रसाधनपरतया व्याकरोति-
 तयेति । नन्वात्मनः सदात्मनो विशेषेषु विनाशिषु तदुपरक्तस्य विनाशः स्यादित्या-
 शङ्क्य विशिष्टनाशोऽपि स्वरूपानाशस्योक्तत्वान्मैवमित्याह—सर्वत्रेति । ननु कदाचि-
 दसदेव पुनः सत्त्वमापद्यते प्रागसतो घटस्य जन्मना सत्त्वाम्युपगमात्, सच्च कदाचिद-
 सत्त्वं प्रतिपद्यते स्थितिकाले सतो घटस्य पुनर्नाशेनासत्त्वाङ्गीकारादेवं सदसतोर्व्यव-
 स्थितत्वाविशेषादुभयोरपि हेयत्वमुपादेयत्वं वा तुर्यं स्यादिति तत्राऽऽह—एवमिति ।
 तुशब्दो दृष्टशब्देन संबध्यमानो दृष्टिमवधारयति । न हि प्रागसतो घटस्य सत्त्वम-
 सत्त्वे स्थिते सत्त्वप्राप्तिविरोधादसत्त्वनिवृत्तिश्च सत्त्वप्राप्त्या चेत्प्राप्तमितरेतराश्रयत्वमन्तरे-
 णैव सत्त्वापत्तिमसत्त्वनिवृत्तावसत्त्वमनवकांशे भवेत्, एतेन सतोऽसत्त्वापत्तिरपि प्रति-
 नीतेति भावः । कथं नहि सतोऽसत्त्वमसत्तश्च सत्त्वं प्रतिभार्गव्याशङ्क्य तत्त्वदर्शनाभा-
 वादित्याह—तत्त्वेति । तस्य भावस्तत्त्वम् । न च तच्छब्देन पराभशयोक्तं किंचिदस्ति
 प्रकृतं प्रतिनियतमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—तदित्यादिना । ननु सदसतोर्व्यवस्था-
 वेचित्प्रतिपद्यन्ते केचित्तु तयोरुक्तनिर्णयमनुसृत्य तथात्वमेवाधिगच्छन्ति तत्र केषां
 मतमेपितव्यमिति तत्राऽऽह—त्वमपीति ॥ १६ ॥

किं पुनस्त्वद्यत्सदेव सर्वदैवास्तीति, लक्ष्यते—

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

अविनाशीति । अविनाशि न विनष्टुं शीलमस्येति । तुशब्दोऽसतो
 विशेषणार्थः । तद्विद्धि विजानीहि । किं येन सर्वमिदं जगत्तत्त्वं व्याप्तं
 सदाख्येन ब्रह्मणो साक्षाशमाकाशेनेव घटादयः । विनाशमदर्शनममा-
 वमव्ययस्य न व्येति, उपचयापचयो न यातीत्यव्ययं तस्याव्ययस्य ।
 नैतत्सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण व्येति व्यभिचरति निरवयवत्वाद्देहादि-
 वत् । नाप्यात्मीयेनाऽऽत्मीयाभावाद्यथा देवदत्तो धनहान्या व्येति न
 त्वेवं ब्रह्म व्येत्यतोऽव्ययस्यास्य ब्रह्मणो विनाशं न कश्चित्कर्तुमर्हति न
 कश्चिदात्मानं विनाशयितुं शक्नोतीश्वरोऽपि । आत्मा हि ब्रह्म स्वात्मानि
 च क्रियाविरोधात् ॥ १७ ॥

ननु सदिति सामान्यं स्वरूपं वा, प्रथमे तस्य विशेषसापेक्षतया प्रलयदशायामशेष-
 विशेषविनाशो विनाशः स्यात् । न चाऽऽत्मादयो विशेषास्तदाऽपि सन्तीति वाच्यम्,

आत्मातिरिक्तानां विशेषाणां कार्यत्वाद्भीकारात्प्रलयावस्थायामनवस्थानादात्मनस्तु सामान्यात्मनो धर्मित्वादुक्तदोषात् । द्वितीये तु स्वरूपस्य व्यावृत्तत्वे कल्पितत्वाद्भिनाशित्वमनुवृत्तत्वे तस्यैव सामान्यतया प्रागुक्तदोषानुपपत्तिरिति मन्त्रानश्चोदयति—किं पुनरिति । सामान्यविशेषभावशून्यमखण्डैकरसं सदेवेत्यादिश्रुतिप्रमितं सर्वविक्रियारहितं वस्तु प्रकृतं सद्भिवदितमित्युत्तरमाह—उच्यते इति । आत्मनः सदात्मनो विनाशराहित्यविज्ञाने सर्वजगद्भ्रष्टापकत्वं हेतुमाह—येनेति । आत्मनो विनाशाभावे युक्तिमाह—विनाशमिति । आत्मनो विनाशमिच्छता स्वतो वा परतो वा नाशस्तस्येप्यते नाऽऽद्य इत्याह—अविनाशीति । देहादद्वैतमसदुच्यते ततः सतो विवेक्षणं स्वतो नाशराहित्यम् । तस्य श्रोतव्यं निपात इत्याह—तुशब्द इति । आकाङ्क्षापूर्वकं विशेष्यं दर्शयति—किमित्यादिना । विमलमाविनाशि व्यापकत्वादाकाशवत्, न हि प्रमितमेवोदाहरणं किंतु प्रसिद्धमपीति भावः । न द्वितीय इत्याह—विनाशमिति । न खल्वस्य विनाशं कर्तुं कश्चिदर्थंतीति संबन्धः । विनाशस्य सावशेषत्वनिरवशेषत्वाभ्यां द्वैराश्रयमाश्रित्य व्याकरोति—अदर्शनमभाषमिति । न कश्चिदस्याभावं कर्तुं शक्नोतीत्यत्र हेतुमाह—अव्ययस्येति । ब्रह्म हि स्वरूपेण व्येति स्वसंज्ञधिना वेति विवरूप्याऽऽद्यं दूषयति—नैतदिति । न हि निरवयवस्य स्वावयवापचयरूपव्ययः संभवतीत्यत्र वैधर्म्यद्वष्टान्तमाह—देहादिवदिति । द्वितीयं निरस्यति—नापीति । तदेव व्यतिरेकद्वष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । द्विविधेऽपि व्ययायोगे फलितमाह—अत इति । किंच ब्रह्म परतो न नश्यत्यात्मत्वाद्ब्रह्मैवास्तीति—न कश्चिदिति । आत्मत्वहेतोरसिद्धिमुद्धरति—आत्मा हीति । तादात्म्यश्रुतिरत्र हीति हेतुं कियते । अस्तु तर्हि स्वयमेव वेदाऽऽत्मनो नाशकमुद्बन्धनादिदर्शनाच्चेत्याह—स्वात्मनीति ॥ १७ ॥

किं पुनस्तदसद्व्यस्वात्मसत्तां व्यभिचरतीति । उच्यते—

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

अन्तवन्त इति । अन्तवन्तोऽन्तो विनाशो विद्यते येषां तेऽन्तवन्तो यथा मृगतृष्णिकोदकादौ सदबुद्धिस्तुवृत्ता प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्यते स तस्यो अन्तस्तथेमे देहाः । स्वप्रपायादेहादिवच्चान्तवन्तो नित्यस्य शरीरिणः शरीरवतोऽनाशिनोऽप्रमेयस्याऽऽत्मनोऽन्तवन्त इत्युक्ता विवेकिभिरित्यर्थः । नित्यस्यानाशिन इति न पुनरुक्तं नित्यत्वस्य द्विविध-

‘त्वाल्लोके नाशस्य च । यथा देहो भस्मीभूतोऽदर्शनं गतो नष्ट उच्यते
विघमानोऽप्यन्यथापरिणतो व्याध्यादिद्युक्तो जातो नष्ट उच्यते ।
अनाशिनो नित्यस्येति द्विविधेनापि नाशेनासंबन्धोऽस्येत्यर्थः ।

सदसतोरनन्तरप्रकृतयो स्वरूपाव्यभिचारित्वेन परमार्थतया सन्निर्धारितमिदानीमस-
न्निर्दिष्टागणितया पृच्छति—किं पुनरिति । अमदसदेवेति निर्धारितत्वात्प्रश्नस्य निर-
वकाशत्वमाशङ्क्य शून्यं व्योवर्त्य विवक्षितमसन्निर्धारयितुं तस्य सावकाशत्वमाह—
यदस्वात्मेति । देहादेरनात्मवर्गस्य प्रकृत्यासच्छब्दविषयतेत्याह—उच्यत इति । तेषां
स्वातन्त्र्यं द्युदस्यति—नित्यस्येति । आकाशादिव्यावृत्तपथे विशिनष्टि—शरीरिण
इति । परिणामिनित्यत्वं व्यवाचित्त्वमिति—अनाशिन इति । तस्य प्रत्यक्षाद्यपि पद-
माह—अप्रमेयस्येति । देहादेरवस्तुत्वादात्मनश्चैकरूपत्वाद्युद्धे स्ववर्गे प्रवृत्तस्यापि तत्र
न हिंसादिदोषसंभावनेत्याह—तस्मादेति । ननु देहादिषु सद्बुद्धेरनुवृत्तेस्तस्या
विच्छेदाभावात्कथमन्तवत्त्वं तेषामिष्यते तत्राऽऽह—यथेति । तथेमे देहाः सद्बुद्धि-
भानोऽपि प्रमणतो निरूपणायामवसाने विच्छेदादन्तवन्तो भवन्तीति शेषः । देहत्वा-
दिना च जाग्रद्देहादेरन्तवत्त्वं संप्रतिपन्नवदनुमात्रं शक्यमित्याह—स्वमेति । शरीरादे-
रन्तवत्त्वेऽपि प्रवाहुरूपेणाऽऽत्मनस्तत्संबन्धस्थानन्तवत्त्वमाशङ्क्याऽऽह—नित्यस्येति ।
प्रवाहस्य प्रवाहिन्यातिरेकेणानिरूपणान्न तदा मग्न देहाद्यभावे संबन्धसिद्धिरित्यभिप्रे-
षायोक्तं—विवेकिभिरिति । षड्व्यस्यैकार्थत्वमुशङ्क्य निरस्यति—नित्यस्येत्या-
दिना । नित्यत्वस्य द्वैविध्यसिद्ध्यर्थं नाशद्वैविध्यं प्रतिज्ञातं प्रकटयति—यथेत्यादिना ।
नाशस्य निरवशेषत्वेन सावशेषत्वेन च सिद्धे द्वैविध्ये फलितमाह—तत्रेति । विशेष-
णाम्या कूटस्थनित्यत्वमात्मनो विवक्षितमित्यर्थः ।

अन्यथा पृथिव्यादिचर्दैपि नित्यत्वं स्यादात्मनस्तन्मा भूदिति नित्य-
स्यानाशेन इत्याह । अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणेरपरिच्छे-
द्येत्येत्यर्थः । नन्वागमेनाऽऽत्मा परिच्छिद्यते प्रत्यक्षादिर्ना च पूर्वम् ।
न, आत्मनः स्वतः सिद्धत्वात् । सिद्धे ह्यात्मानि प्रमातरि प्रमित्तोऽ-
प्रमाणान्वेषणा भवति । न हि पूर्वमित्यमहमित्यात्मनमवमाय पश्चात्प्र-
मेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते । न ह्यात्मा नाम कस्यचिदप्रसिद्धो भवति ।
अन्यतरविशेषणमात्रोपादाने परिणामिनित्यत्वमात्मनः शङ्क्येतेत्यनिष्टापात्तिमाशङ्क्याऽऽ-

१ ख ग तथा धन नाशोऽप्येवम् । तत्रा* । २ ख ग. ड. अ. शून्यव्यावृत्तं वि* । ३ च.
व्यावृत्तं । ४ ग. 'स्तस्य वि' । ५ ख ग ड न. 'त्वं स्वप्रव' । ६ क ख. झ. 'दनि' । ७ च झ.
'स्येत्येतत्' । न* । ८ ख. ग. 'ना चेति चेन्न पूर्वमात्म' । ९ क च न पूर्वमात्म । १० क. झ.
'त्मानं प्र' ।

ह—अन्यथेति । औपनिषदत्वविशेषणमाश्रित्याप्रमेयत्वमाक्षिपति—नान्विति । इतश्चाऽऽत्मनो नाप्रमेयत्वमित्याह—प्रत्यक्षादिनेति । तेन चाऽऽगमप्रवृत्त्यपेक्षया पूर्ववस्थायामात्मैव परिच्छिद्यते तस्मिन्नेवाज्ञातत्वसंभवादज्ञातज्ञापकं प्रमाणमिति च प्रमाणलक्षणादित्यर्थः । एतदप्रमेयमित्यादिश्रुतिमनुसृत्य परिहरति—नेत्यादिना । कथं मानमनपेक्षयाऽऽत्मनः सिद्धत्वमित्याशङ्क्योक्तं निवृणोति—सिद्धे हीति । प्रमित्तोः प्रमेयमिति शेषः । तदेव व्यतिरेकमुखेन(ण) विशदयति—न हीति । आत्मनः सर्वलोकप्रसिद्धत्वाच्च तस्मिन् प्रमाणमन्वेषणीयमित्याह—न ह्यात्मेति ।

शास्त्रं त्वन्त्यं प्रमाणमतद्धर्माध्यारोपणमात्रनिवर्तकत्वेन प्रमाणत्वमात्मनि प्रतिपद्यते न त्वज्ञातार्थज्ञापकत्वेन । तथा च श्रुतिः—“यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः” इति । यस्मादेवं नित्योऽविक्रियश्चाऽऽत्मा तस्माद्युध्यस्व युद्धादुपरमं मा कार्त्तरित्यर्थः । न ह्यत्र युद्धकर्तव्यता विधीयते । युद्धे प्रवृत्त एव क्षात्रो श्लोकमोहमतिवद्वस्तुष्णीमास्ते वर्यं कर्तव्यमतिवद्व्यापनयनमात्रं भगवता क्रियते तस्माद्युध्यस्वेत्यनुरादमात्रं न विधिः ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षादेरनात्मनिषयत्वाच्चत्र चाज्ञातताया व्यवहारे संभवात्तन्नामाणस्य च व्यावहारिकत्वाद्विशिष्टे तत्प्रवृत्तावपि केचले तदनुवृत्तेर्यथापि नाऽऽत्मनि तत्प्रामाण्यं तथाऽपि तद्विस्तृत्युत्था शास्त्रस्य तत्र प्रवृत्तिरवश्यं भाविनीत्याशङ्क्याऽऽह—शास्त्रं त्विति । शास्त्रेण प्रत्यक्षमूले लक्षाणि प्रतिपादिते प्रमाणादेविभागस्य व्यावृत्तत्वाद्युक्तवस्थान्त्यत्वमपौरुषेयतया निर्दोषत्वच्चौत्थ प्रामाण्यमित्यर्थः । तथाऽपि कथमस्य प्रत्यगात्मनि प्रामाण्यं तस्य स्वतःसिद्धत्वेनाविषयत्वादज्ञातज्ञापनायोगादित्याशङ्क्य स्वतो भावेऽपि प्रतीतो मनुष्योऽहं कर्ताऽहमित्यादिना मनुष्यत्वकर्तृत्वादीनामतद्धर्मागामधारोपणेनाऽऽत्मनि प्रतीयमानतन्मात्रनिवर्तकत्वेनाऽऽत्मना विषयत्वमनायेव शास्त्रं प्रामाण्यं प्रतिपद्यते सिद्धं च निवर्तकत्वादिनि न्यायादिनाह—अतद्धर्मेति । वडादाविव स्फुरणातिशयजनकत्वेन किमित्यात्मनि शास्त्रप्रामाण्यं नेष्टमित्याशङ्क्य जडत्वाजडत्वान्मया विशेषादिनि मत्वाऽऽह—न त्विति । ब्रह्मात्मनो मानपेक्षामन्तरेण स्वतःस्फुरणो प्रमाणमाह—तथा चेति । साक्षादनापेक्षामन्तरेणाश्लेषादपरोक्षस्फुरणात्मकं यद्ब्रह्म न च तत्त्वाऽऽत्मनोऽर्थान्तरत्वं सर्वभूतान्तरत्वेन सर्ववस्तुभूतत्वात्तन्मात्रमानं व्याचक्ष्वेति योजना । अप्रमेयत्वेनाविनाशित्वं प्रतिपाद्य फलितं निगमयति—यस्मादिति । स्वधर्म-

१ क. ख. ग. घ. झ. “त्मनः प्र” । २ ख. ग. घ. च. आत्मेति । ३ क. ख. ग. घ. “स्तेऽहं स्तस्य” । ४ ख. ग. घ. “स्य प्र” । ५ क. “तद्वातता” । च. “तद्वाततया” । ६ क. च. “द्वारध” । ७ क. च. “चाऽऽगमस्य” ।

निवृत्तिहेतुनिषेधे तात्पर्यं दर्शयति—युद्धादिति । आत्मनो नित्यत्वादित्येवमुप-
पाद्य युद्धकर्तव्यत्वविधानाज्ज्ञानकर्मममुच्चयोऽत्र मातीत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति ।
युध्यस्वेति वचनात्कर्तव्यत्वविधिरस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—युद्ध इति । कथं तर्हि कथं
भीष्ममहमित्याद्यर्जुनस्य युद्धोपरमपरं वचनमिति तत्राऽऽह—शोकेति । यदि स्वतो
युद्धे प्रवृत्तिरर्हति भगवद्वचनस्य का गतिरित्याशङ्क्याऽऽह—तस्येति । भगवद्वचनस्य
प्रतिबन्धनिवर्तकत्वे सत्यर्जुनप्रवृत्तेः स्वाभाविकत्वे कलिमाह—तस्मादिति ।

शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं न प्रवर्तकमित्येतस्या-
र्थस्य साक्षिभूते ऋचावानिनाय भगवान् । यत्तु मन्यसे युद्धे भीष्मा-
दयो मया हन्यन्तेऽहमेव तेषां हन्तेत्येषा बुद्धिर्मृषैव वे । कथम्—

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

य एनमिति । य एनं प्रकृतं देहिनं वेत्ति जानाति हन्तारं हनन-
क्रियायाः कर्तारं, यश्चैनमन्यते हवं देहहनने हतोऽहमिति हनन-
क्रियायाः कर्मभूतं, तावुभौ न विजानीतौ न ज्ञावन्तावविषेकेनाऽऽ-
त्मनमहंभत्ययाविषयं, हन्ताऽहं हतोऽस्म्यहमिति देहहननेनाऽऽ-
त्मनमहंभत्ययाविषयं यौ विजानीतस्तावात्मस्वरूपानभिज्ञावित्पर्यः । यस्मा-
न्नायमात्मा हन्ति न हननक्रियायाः कर्ता भवति, न हन्यते न च कर्म-
भवतीत्यर्थः । अविक्रियत्वात् ॥ १९ ॥

अविनाशि तु तद्विद्धीत्यत्र पूर्वार्धेन तत्पदार्थतमर्पणमूर्तत्वात् त्रिरीश्वरादस्य पारि-
णामषादस्य वा निराकरणमात्मनि न-मादिपतिभानस्योपचारिकत्वप्रदर्शनात्मनोऽवन्-
इत्यादि वचनमिति चेत् । अस्तु न मायमपि पन्थाः, पूर्वोक्तस्य गीतादेशात्त्रार्थः पो-
स्तेस्तामात्रमूलत्वं निराकर्तुं मन्त्रद्वयं भगवानानीतव निति श्लोऽद्वयस्य सगतिं दर्शयति—
शोकमोहादीति । तत्र प्रथममन्त्रस्य सगतिमाह—यैश्चित् । प्रत्यक्षनिबन्धनत्वादमु-
पपा बुद्धेर्भूतात्ममयुक्तमित्याक्षिपति—कथमिति । प्रत्यक्षस्याज्ञानसत्त्वेनाऽऽभासत्वा-
त्तत्कृता बुद्धिर्न प्रमेति परिहरति—य एनमिति । “हन्ता चेन्नन्ते हन्तुम्” इत्याश-
मृचमर्थतो दर्शयित्वा न्याचेष्टे—य एनं प्रकृतमिति । हन्तारं हनं वाऽऽत्मानं मन्यमानस्य
कथमज्ञानमित्याशङ्क्याऽऽह—हन्ताऽहमिति । हन्तृत्वादिक्रान्तमज्ञानमिति हेतुमाह—

यस्मादिति । आत्मनो हननं प्रति कर्तृत्वकर्मत्वयोरभावे हेतुं दर्शयति—अविक्रिय-
त्वादिति ॥ १९ ॥

कयमविक्रय आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः—

न जायते म्रियते वा कदाचि-

न्नायं भूत्वाऽभविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

न जायते नोत्पद्यते जनिलक्षणा वस्तुविक्रिया नाऽऽत्मनो विद्यत इत्यर्थः । न म्रियते वा । वाशब्दार्थः । न म्रियते चेत्यन्त्वा विनाश-
लक्षणा विक्रिया भविष्यते । कदाचिच्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः
संबध्यते न कदाचिज्जायते न कदाचिन्म्रियत इत्येवम् । यस्मादयमा-
त्मा भूत्वा भवनक्रियामनुभूय पश्चादभविताऽभावं गन्ता न भूयः पुन-
स्तस्मान्न म्रियते । यो हि भूत्वा न भविता स म्रियत इत्युच्यते लोके ।
वाशब्दान्नशब्दाच्चायमात्माऽभूत्वा भविता वा देहवन्न भूयः पुनस्त-
स्मान्न जायते । योऽभूत्वा भविता स जायत इत्युच्यते । नैवमा-
त्माऽजो न जायते । यस्मादेवं तस्मादजो यस्मान्न म्रियते तस्मान्नित्यश्च ।

तदेव साधयितुं न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादिमन्त्रान्तरमवतारयति—कय-
मिति । सर्वविक्रियाराहित्यप्रदर्शनेन हेतुं विशदयन्मन्त्रमेव पठति—न जायत इति ।
जन्ममरणविक्रियाद्वयप्रतिषेधं साधयति—नायमिति । अयमात्मा भूत्वा नाभविता, न वाऽ-
भूत्वा भूयो भवितेति योजना । न केवलं विक्रियाद्वयमेवात्र निषिध्यते किंतु सर्वमेव
विक्रियानातमित्याह—अज इति । वाच्यमर्थमुक्त्वा विवक्षितमर्थमाह—जनिलक्षणेति ।
विकल्पार्थत्वं व्यावर्तयति—वेति । निष्प्रज्ञमर्थं निर्दिशति—नेत्यादिना । संबन्धमे-
वाभिनयति—न कदाचिदिति । अन्त्यविक्रियाभावे हेतुत्वेन नायमित्यादि व्याचष्टे—
यस्मादिति । उक्तमेव व्यनक्ति—यो हीति । आत्मनि पुं भूत्वा पुनरभूत्वाभावा-
च्चास्ति मृत्युरित्यर्थः । आत्मनो जन्माभावेऽपि हेतुरिहैव विवक्षित इत्याह—वाश-
ब्दादिति । अभूवेति च्छेदः । देहवदिति व्यतिरेकोदाहरणम् । उक्तमर्थं साधय-
ति—यो हीति । जन्माभावे तत्पूर्विकाऽस्तित्वविक्रियाऽपि नाऽऽत्मनोऽस्तीत्याह—
यस्मादिति । प्राणवियोगात्मानो मृतेऽभावे सावशेषनाशाभाववान्निरवशेषनाशाभावोऽपि
सिध्यतीत्याह—यस्मादिति ।

यद्यप्याद्यन्तयोर्विक्रिययोः प्रतिषेधे सर्वा विक्रियाः प्रतिषिद्धा भवन्ति
तथाऽपि मध्यमाविनीनां विक्रियाणां स्वशब्देरेव तदर्थः प्रतिषेधः कर्तव्य
इत्यनुक्तानामपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथा स्यादि-
त्याह शाश्वत इत्यादिना । शाश्वत इत्यपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रति-
विध्यते शश्वद्भवः शाश्वतः । नापक्षीयते स्वरूपेण निरवयवत्वात्त्रि-
गुणत्वाच्च नापि गुणक्षयेणापक्षयः । अपक्षयविपरीताऽपि वृद्धिलक्षणा
विक्रिया प्रतिविध्यते पुराण इति । यो ह्यवयवागमेनोपचीयते स वर्ध-
तेऽभिनव इति चोच्यते । अयं त्वात्मा निरवयवत्वात्पुराऽपि नव
एवेति पुराणो न वर्धत इत्यर्थः । तथा न हन्यते न विपरिणम्यते हन्य-
माने विपरिणम्यमानेऽपि शरीरे । हन्तिरत्र विपरिणामार्थो द्रष्टव्योऽ-
पुनश्चकतायै न विपरिणम्यत इत्यर्थः । अस्मिन्मन्त्रे पदभावविकारा
लौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते । सर्वप्रकारविक्रियाराहित
आत्मेति वाक्यार्थः । यस्मादेवं तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण
मन्त्रेणास्य संबन्धः ॥ २ ॥

ननु जन्मनाशयोर्निषेधे तदन्तर्गतानां विक्रियान्तराणामपि निषेधसिद्धेस्तन्निषेधार्थं
न दृष्यप्रयतितव्यामिति तत्राऽऽह—यद्यपीति । स्वशब्देर्भेदवर्तिविक्रियानिषेधवा-
चकैरिति यावत् । आर्थिकेऽपि निषेधे निषेधस्य सिद्धतया शाब्दो-निषेधो न दृष्यग-
र्थवानित्याशङ्क्याऽऽह—अनुक्तानामिति । नित्यशब्देन शाश्वतशब्दस्य यौनरुक्त्यं
परिहरन्वाकरोति—शाश्वत इत्यादिना । अपक्षयो हि स्वरूपेण वा स्यादगुणापच-
यतो वेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति—नेत्यादिना । पुराणपदस्यागतार्थत्वं कप-
यति—अपक्षयेति । तदेव स्फुटयति—यो हीति । न म्रियते वेत्यनेन चतुर्थपा-
दस्य यौनरुक्त्यमाशङ्क्य व्याचष्टे—तथेत्यादिना । ननु हिंसार्थो हन्तिः श्रूयते
तत्कर्म विपरिणामो निषिध्यते तत्राऽऽह—हन्तिरिति । हिंसार्थत्वसंभवे किमित्य-
र्थान्तरं हन्तिरिष्यते तत्राऽऽह—अपुनश्चकताया इति । हिंसार्थत्वे मृत्तिनिषेधेन
यौनरुक्त्यं स्वात्तन्निषेधार्थं विपरिणामार्थत्वमेष्टव्यमित्यर्थः । पूर्ववत्स्यात्यागेनावस्थान्त-
रापत्तिर्विपरिणामस्तदर्थेदत्र हन्तिरिष्यते तदा निष्पन्नमर्थमाह—नेति । न जायत
इत्यादिमन्त्रार्थमुपसंहरति—अस्मिन्निति । पञ्चा विकाराणामात्मनि प्रतिषेधे फलि-
तमाह—सर्वेति । आत्मनः सर्वविक्रियाराहित्येऽपि क्रियायात्मित्याशङ्क्याऽऽह—
यस्मादिति ॥ २० ॥

य एनं वेति हन्तारमित्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः कर्त्ता कर्म च न

भवतीति प्रतिज्ञाय ' न जायते ' इत्यनेनाविक्रियत्वे हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञा-
सार्थमुपसंहरति—

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

वेदाविनाशिनमिति । वेद विजानात्यविनाशिनमन्त्यभावविकारर-
हितं नित्यं विपरिणामरहितं यो वेदेति संबन्धः । एनं पूर्वेण मन्त्रेणो-
क्तलक्षणपञ्चं जन्मरहितमव्ययमपस्यरहितं कथं केन प्रकारेण स विद्वा-
न्पुरुषोऽधिकृतो हन्ति इननक्रिया करोति । कथं वा घातयति हन्तारं
प्रयोजयति । न कथंचित्कंचिद्धन्ति न कथंचित्कंचिद्घातयतीत्युभय-
त्राऽऽक्षेप एवार्थः प्रश्नार्थासंभवात् । हेत्वर्थस्य तुल्यत्वाद्विदुषः सर्वक-
र्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थोऽभिप्रेतो भगवतः । हन्तेस्त्वाक्षेप उदाहरणा-
र्थत्वेन । विदुषः कं कर्मासंभवे हेतुविशेषं पश्यन्कर्माण्यासिपति भग-
वान्कथं स पुरुष इति ।

पूर्वश्लोकार्थस्थेवोत्तरत्रापि प्रतिमानात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्य वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोक-
मवतारयति— य एनमित्यादिना । कर्तृत्वाद्यभिमानविरोधाद्वैतकूटस्थानिश्चय-
सामर्थ्यात्प्राप्तं विदुषः सन्धासं विद्यापरिपाकार्थमन्यनुजानाति—वेदेति । पदद्वयस्य
पूर्वमेव पौनरुक्त्यपरिहारेऽपि प्रकारा-तरेणापौनरुक्त्यमाह—अविनाशिनमित्यादिना ।
प्रश्नेऽपि संभवति किमिति ननुहेत्वेन व्याख्यायते तत्राऽऽह—अभयमेति । उत्तरत्र
प्रतिषेधनादर्शनाज्ज्ञात्र प्रश्न-संभवतीत्यर्थः । विवक्षित प्रकरणार्थं निगमयति—हेत्वर्थ-
स्येति । अविक्रियत्व हेत्वर्थस्तस्य विदुषः सर्वकर्मनिषेधे समानत्वादिति यावत् ।
यदि विदुषः सर्वकर्मनिषेधोऽभिमतस्तर्हि किमिति हन्त्यर्थ एवाऽऽक्षिप्यते तत्राऽऽह—
हन्तेरिति । उक्त हेतुमाक्षेप्तुं पृच्छति—विदुष इति ।

ननुक्त एवाऽऽत्मनोऽविक्रियत्वं सर्वकर्मासंभवकारणविशेषः, सत्त्व-
मुक्तो न तु स कारणविशेषोऽन्यत्वाद्विदुषोऽविक्रियादात्मन इति । न
ह्यविक्रियं स्यात्तुं विदितवतः कर्म न संभवतीति चेत्, न । विदुष
आत्मत्वात् । न देहादिसंघातस्य विद्वत्ता । अतः पारिशेष्यादसंभव
आत्मा विद्वानविक्रिय इति तस्य विदुषः कर्मासंभवादाक्षेपो युक्तः
कथं स पुरुष इति । यथा बुद्ध्याद्याहृतस्य शब्दादर्थस्याविक्रिय एव

१ क. ग. च. झ. "अजमव्ययमुपलनाप" । २ ख. ग. "विद्वा घात" । च. झ. "विद्वा"
३ ख. ग. च. झ. "श्राव" । ४ ख. ग. घ. "हेत्याविक्रियत्वस्य तु" । झ.
प्रतिषेधमानत्वा" । ५ क. ख. भगवता । ६ ख. नन्विति ।

सन्बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानेनाविद्ययोपलब्धाऽऽत्मा कल्प्यते, एतन्मेव त्राऽऽ-
त्मानात्मविवेकज्ञानेन बुद्धिवृत्त्या विद्ययाऽसत्यरूपयैव परमार्थतोऽवि-
क्रिय एवाऽऽत्मा विद्वानुच्यते । विदुषः कर्मासंभववत्तदनाद्यानि कर्माणि
शास्त्रेण विधीयन्ते तान्यविदुषो विहितानीति भगवतो निश्चयोऽधगम्यते ।

अभिधायमप्रतिपन्नमानो हेतुविशेषं पूर्वोक्त स्मारयति—नन्विति । उक्तमद्वीकृ-
त्याऽऽक्षिपति—सत्यमिति । विदुषो विज्ञानात्मनो ब्रह्मणश्च वेद्यस्य विरुद्धधर्मत्वेन
दहनदहनवद्विजत्वाद्विदुषः सर्वकर्मत्यागे नास्ती कारणविशेषः स्यादित्याह—
अन्यत्वादिति । अविक्रियादिति च्छेदः । तथाऽपि कूटस्थमविक्रियं ब्रह्म प्रतिपद्य-
मानस्य कुतो विक्रिया संभवेद्ब्रह्मप्रतिपत्तिविरोधादित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति ।
“अयमात्मा ब्रह्म” इत्यादिश्रुत्या समावृत्ते—न विदुष इति । किंच विद्वत्ता
विशिष्टस्य वा, केवलस्य वा, नाऽऽद्यो विशिष्टस्य विद्वत्ताया विशेषणस्यापि तत्प्रस-
ङ्गात् न विशेषणीभूतसत्तावत्त्वात्तद्विद्वत्ता युक्तेत्याह—न देहादीति । द्वितीये
सु जीवब्रह्मविभगासिद्धिरित्याह—असंहत इति । किंच प्रामाणिक्यविरुद्धधर्मवत्त्व-
स्यासिद्धत्वात्प्रातिभासिकस्य च विम्बप्रतिविम्बयोरनैकान्तगद्गवानुमानायोगाज्जीव-
ब्रह्मणोरमेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्य फलितमाह—इति तस्येति । नन्वविक्रियस्य ब्रह्मत्व-
रूपतया सर्वकर्मासंभवे विदुषो विद्वत्ताऽपि कथं संभवति न हि ब्रह्मणोऽविक्रियस्य
विद्यालक्षणा विक्रिया स्वाक्रियामर्हति तत्राऽह—यथेति । अद्वैतान्दियादिसहकृत-
मन्तकरणं प्रदीपप्रभावद्विषयपर्यन्तं परिणत बुद्धिवृत्तिरुच्यते । तत्र प्रतिविम्बितं चैत-
न्यमभिव्यक्तकबुद्धिवृत्त्यविवेकाद्विषयज्ञानमिति व्यवह्रियते । तेनोऽऽत्मोपलब्धा कल्प्यते
तद्याविद्याप्रयुक्तमिथ्यासंबन्धनिबन्धनम् । तपेवाऽऽध्यासिकसंबन्धेन ब्रह्मात्मैक्याभि-
व्यक्तकवाक्योत्पन्नबुद्धिवृत्तिद्वारा विद्वानात्मा व्यपदिश्यते, न च मिथ्यासंबन्धेन पारमा-
र्थिकाविक्रियत्वविहितिरस्तीत्यर्थः । अहं ब्रह्मेति बुद्धिवृत्तेर्मेसावस्थाय मपि भावादात्मनः
सविशेषत्वमाशङ्क्य तस्या वाक्यदुपाधि सत्त्वमेवेत्याह—असत्योति । ननु कूटस्थस्याऽऽ-
त्मनो मिथ्याविद्यावत्त्वेऽपि तस्य कर्माधिकारनिवृत्तौ कार्य कर्माणि विधीयन्ते न हि
निरधिकाराणां तेषां विधिरित्याशङ्क्याऽह—विदुष इति ।

ननु विद्याऽप्यविदुष एव विधीयते विदितवित्यस्य पिष्टपेषणवद्विद्या-
विधानानर्थक्ययात् । तत्राविदुषः कर्माणि विधीयन्ते न विदुष इति
विशेषो नोपपद्यते । न, अनुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेः । अग्रिहोत्रा-

कृतत्वज्ञाने तथाविधं पुरयं प्रति कर्माणि विधीयन्ते । स च प्राचीनवचनादविद्वानेवेति निश्चीयते । न स्ववक्तृत्वादिज्ञानवतस्तद्विपरीतकर्तृत्वादिज्ञानद्वारा कर्मसु प्रवृत्तिरित्यर्थः । कर्मासंभवे ब्रह्मविदो हेत्वन्तरमाह—विशेषितस्येति । वेदाविनाशिनमित्यादिनेति शेषः । यद्यपि विदुषो नास्ति कर्म तथाऽपि विविदिषोः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । विद्यया विरुद्धत्वादिष्यमाणमोक्षप्रतिपक्षत्वाच्च कर्मणामित्यर्थः । यद्यपि मुमुक्षोराश्रमकर्माण्यपेक्षितानि तथाऽपि विद्यातत्फलान्यामविरुद्धान्येव तान्यभ्युपगतान्यन्यथा विविदिषासंन्यासविधिरोधादित्यभिप्रेत्योक्तेऽर्थे भगवतोऽनुमतिमाह—अत एवेति । विदुषां विविदिषोश्च संन्यासेऽधिकारोऽविदुषस्तु कर्मेणीति विभागस्येष्टत्वादित्यर्थः । अधिकारिभेदेन निष्ठाद्वयं भगवता वेदव्यासेनापि दर्शितमित्याह—तथा चेति । अध्ययनविधिना स्वाध्यायपाठे त्रैवर्णिकस्य प्रवृत्त्यनन्तरं तत्र क्रियामार्गो ज्ञानमार्गश्चेति द्वौ मार्गावधिकारिभेदेनाऽऽवेदेतावित्यर्थः । आविशब्दाच्चत्र वेदाः प्रतिष्ठिता इत्यादि गृह्यते ।

तथा च क्रियापथश्चैव पुरस्तात्पश्चात्संन्यासश्चेति । एतमेव विभागं पुनः पुनर्दर्शयिष्यति भगवान् । अतस्त्वविदहंकारविमूढात्मा कर्त्ताऽहमिति मन्यते, तत्त्ववित्तु, नाहं करोमीति । तथा च सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्त इत्यादि ।

उक्तयोर्मार्गयोस्तुल्यता परिहर्तुमुदाहरणान्तरमाह—तथेति । बुद्धिशुद्धिद्वारा कर्मतत्फलयोर्विशङ्कोदयात्पूर्वं कर्ममार्गो विहितो विरक्तस्य पुनः संन्यासपूर्वको ज्ञानमार्गो दर्शितः । स चैतरस्मादतिशयशालीति श्रुतमित्यर्थः । उक्ते विभागे पुनरपि वाक्यशेषानुस्यूमादर्शयति—एतमेवेति । अहंकारविमूढात्मेत्यस्य व्याख्यानम्—अतस्त्वविदिति । तत्त्ववित्त्वाति श्लोकमवतार्य तात्पर्यार्थं संगृह्णाति—नाहमिति । पूर्वेण क्रियापदेनेति शब्दः संबध्यते । विरक्तमविकृत्य वाक्यान्तरं पठति—तथा चेति । आदिशब्दस्तस्यैव श्लोकस्य शेषसंग्रहार्थः ।

तत्र केचित्पण्डितसंन्यासं वदन्ति जन्मादिपदं भावविक्रियारहितोऽविक्रियोऽकर्त्तकोऽहमात्मेति न कस्यचिज्ज्ञानमुत्पद्यते यस्मिन्सति सर्वकर्मसंन्यास उपदिश्यते । न, न जायत इत्यादिशास्त्रोपदेशानर्थक्यात् । यथा च शास्त्रोपदेशसाधर्म्याद्धर्मोस्त्वविज्ञानं कर्तृश्च देहान्तरसंबन्धिज्ञानं चोत्पद्यते, तथा शास्त्रात्तस्यैवाऽऽत्मनोऽविक्रियत्वाकर्तृत्वैकत्वादि विज्ञानं कस्माद्धोत्पद्यत इति प्रष्टव्यास्ते । करणानोचरत्वादिति

चेन्न, मनसैवानुदृष्टव्यमिति श्रुतेः । शास्त्राचार्योपदेशमदमादिसंस्कृतं
मन आत्मदर्शने करणम् । तथा च तदधिगमायानुमान आगमे च सति
ज्ञानं नोत्पद्यत इति साहसैवेतत् । ज्ञानं चोत्पद्यमानं तद्विपरीतमज्ञा-
नमवश्यं बाधत इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तच्चाज्ञानं दर्शितं हन्ताऽहं हतोऽ-
स्मीत्युभौ तौ न विजानीत इति । अत्र चाऽऽत्मनो हननाक्रियायाः
कर्तृत्वं कर्मत्वं हेतुकर्तृत्वं चाज्ञानकृतं दर्शितम् ।

अविक्रियात्मज्ञानात्कर्मसंन्यासे दर्शिते मीमांसकमतमुत्पापयति—तत्रेति । आत्मनो
ज्ञानक्रियाशक्त्याधारत्वेनाविक्रियत्वाभावादविक्रियात्मज्ञानं संन्यासकारणीभूतं न संभ-
वतीत्यर्थः । यथोक्तज्ञानाभावो विषयाभावाद्वा मानाभावाद्देति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—
नेत्यादिना । न तावदविक्रियात्माभावो न जायते, म्रियते वेत्यादिशास्त्रस्याऽऽसत्त्वा-
वयतया प्रमाणस्यान्तरेण कारणमानर्थक्यायोगादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—यथा चेति ।
पारलौकिककर्मविधिसामर्थ्यासिद्धं विज्ञानमुदाहरति—कर्तुंशेति । कर्मकाण्डादज्ञाते
धर्मादौ विज्ञानोत्पत्तिवज्ज्ञानकाण्डादज्ञाते ब्रह्मात्मनि विज्ञानोत्पत्तिरविरुद्धा प्रमाणत्वा-
विशेषादित्यर्थः । ज्ञानस्य मनःसंयोगजन्यत्वादात्मनश्च श्रुत्या मनोगोचरत्वनिरासा-
त्तः।ऽऽत्मज्ञाने साधनमस्तीति शङ्कते—करणेति । श्रुतिमाश्रित्य परिहरति—न,
मनसैति । तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थमनोवृत्त्यैव शास्त्राचार्योपदेशमनुसृत्य द्रष्टव्यं तत्त्व-
मिति श्रूयते स्वरूपेण स्वप्रकाशमपि ब्रह्मात्मवस्तु वाक्योत्थबुद्धिपृथगभिव्यक्तं सवि-
कल्पकल्पवहारादुन्मूलं भवतीति मनोगोचरत्वोपचारादसिद्धं करणागोचरत्वमित्यर्थः ।
कथं तर्हि ब्रह्मात्मनो-मनोविषयत्वनिषेधश्रुतिरियाशङ्क्यासंस्कृतमनोवृत्त्यविषयत्व-
विषया सेति मन्वानः सूत्राह—शास्त्रेति । सत्यपि श्रुत्यादौ तदनुग्राहकामावात्रात्मा-
कमविक्रियात्मज्ञानमुत्पत्तुमर्हतीत्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । तस्याविक्रियस्याऽऽत्मनोऽ-
धिगम्यर्थ, विमतो विकारो नाऽऽत्मवर्मा विकारत्वादुभयामेममतविकारवादित्यनुमाने
पूर्वोक्तश्रुतिरित्युक्तिरुपागमे च सत्येव तस्मिन्नोत्पद्यते ज्ञानमिति वचः साहसमात्रं,
सत्येव माने मेयं न आतीतिवदित्यर्थः । ननु यथोक्तं ज्ञानमुत्पन्नमपि हानायोपादा-
नाय वा न भवतीति कुतोऽस्य फलवत्त्वं तत्राऽऽह—ज्ञानं चेति । अवश्यमिति । प्रकाश-
प्रवृत्तेस्तमोनिवृत्तिव्यतिरेकेणानुपपत्तिवदात्माज्ञाननिवृत्तिमन्तरेणाऽऽत्मज्ञानोत्पत्तेरनुपपत्ते-
रित्यर्थः । नन्वज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावत्वात्तन्निवृत्तिरेव ज्ञानं न तु तन्निवर्तकमिति,
तत्राऽऽह—तच्चोति । कथं पुनर्भगवताऽपि ज्ञानाभावातिरिक्तमज्ञानं दर्शितमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—अत्र चेति । विमतं ज्ञानाभावा न भवत्युपादानत्वात्तदादिवदिति भवः ।

तच्च सर्वक्रियास्वपि समानं कर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वमविक्रियत्वा-
दात्मनः । विक्रियावान्हि कर्ताऽऽत्मनः कर्मभूतमन्यं प्रयोजयति
कुर्विति । तदेतदविशेषेण विदुषः सर्वक्रियासु कर्तृत्वं हेतुर्कर्तृत्वं च प्रति-
पेक्षति । भगवान्विदुषः कर्माधिकाराभावप्रदर्शनार्थं वेदाविनाशिनं कथं
स पुरुष इत्यादिना । क पुनर्विदुषोऽधिकार इत्येतदुक्तं पूर्वमेव ज्ञान-
योगेन सांख्यानमिति । तथा च सर्वकर्मसंन्यासं वक्ष्यति सर्वकर्माणि
मनसेत्यादिना ।

ननु हननक्रियाया न हिंस्यादिति निषिद्धत्वात्कर्तृत्वादेरज्ञानकृतत्वेऽपि विहितक्रि-
याकर्तृत्वादेर्न तथात्वमिति नेत्याह—तच्चेति । न तावदात्मनि कर्तृत्वादि नित्यमु-
क्तिप्रसङ्गाच्च चान्तिमपि निरुपादानं भावकार्यस्योपादाननियमान्न चानात्मा तदुपादा-
नमात्मनि तत्प्रतिभाञ्जनाऽऽभैव तदुपादानं कूटस्थस्य तस्याविद्या विना तदयोगा-
दित्थम्—अविक्रियत्वादिति । कर्तृत्वामावेऽपि कारयितृत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—
विक्रियावानिति । आत्मनि कर्तृत्वादिप्रतिभानस्यानाद्यनिर्वाच्यमज्ञानमुपादानं तानि-
वृत्तिश्च तत्त्वज्ञानादित्युक्तम्, इदानीं कर्तृत्वकारयितृत्वयोरविद्याकृतत्वे भगवतोऽनुमतिं
दर्शयति—तदेतदिति । विदुषो यदि कर्माधिकाराभावो भगवतोऽभिमतस्तर्हि कुत्र
तस्य जीवतोऽधिकारः स्यादिति शङ्क्यते—क पुनरिति । ज्ञाननिष्ठाभिमित्युक्त स्मार-
यति—उक्तमिति । तदुक्तमूले सर्वकर्मसंन्यासे च तस्याधिकारोऽस्तीत्याह—तयेति ।

ननु मनसेति वचनाच्च वाचिकानां कायिकानां च संन्यास इति
चेन्न, सर्वकर्माणीति विशेषितत्वात् । मानसानामेव सर्वकर्मणामिति चेन्न,
मनोव्यापारपूर्वकत्वाद्वाक्कायव्यापाराणां मनोव्यापाराभावे तदनुपपत्तेः ।
शास्त्रीयाणां वाक्यरूपेणाकारणानि मानसानि वर्जयित्वाऽन्यानि
सर्वकर्माणि मनसा संन्यसेदिति चेन्न, नैव कुर्वन्न कारयन्निति विशेष-
णत्वात् । सर्वकर्मसंन्यासोऽयं भगवतोक्तो मरिण्यतो न जीवत इति चेन्न,
नवद्वारे पुरे देहास्व इति विशेषणानुपपत्तेः ।

वक्ष्यमाणे वाक्ये सर्वकर्मसंन्यासो न प्रतिभाति मानसानामेव कर्मणा विशेषणवशा-
त्स्यागावगम इति शङ्कते—नन्वादि । विशेषणान्तरमत्रित्य दूषयति—न सर्वेति ।
मनसेति विशेषणान्मानसेष्वेव कर्मसु तर्कशब्दः संकुचितः स्यादिति शङ्कते—मानसाना-
मिति । सर्वात्मना मनोव्यापारत्यागे व्यापारान्तरागामनुपपत्तेः सर्वकर्मसंन्यासः सि-
ध्य-

तीति परिहरति—नेत्यादिना । मानमेवैव कर्मसु संन्यसे संकोचान्न वागादिव्यापारानुपपत्तिरिति शङ्कते—शास्त्रीयाणामिति । अन्यानीति । अशास्त्रीयाणां कर्मकारणान्यशास्त्रीयाणि मानसानि तानि च सर्वाणि कर्माणीत्यर्थः । वाक्यशेषमाशय दूषयति—न नैवेति । न हि विवेकबुद्ध्या सर्वाणि कर्माण्यशास्त्रीयाणि संन्यस्य तिष्ठतीति युक्तं नैव कुर्वन्नित्यादिविशेषणस्य विवेकबुद्धेश्च त्यागहेतोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । भगवदभिममतसर्वकर्मसंन्यासस्यावस्थाविशेषो संकोचं दर्शयन्नाशङ्कते—परिष्यत इति । संन्यासो जीवश्चत्वाद्यामेवान् विवर्तित इत्यत्र लिङ्गं दर्शयन्नुत्तरमाह—न नैवेति ।

न हि सर्वकर्मसंन्यासेन मृतस्य देह आसनं संभवति । अकुर्वतोऽकारयतश्च देहे संन्यस्येति संवन्धो न देह आस्त इति चेन्न, सर्वत्राऽऽत्मनोऽविक्रियत्वावधारणात् । आसनक्रियायाश्चाधिकरणापेक्षत्वात्तदनपेक्षत्वाच्च संन्यासस्य । संपूर्वस्तु न्यासशब्दस्यागार्यो न निक्षेपार्थः । तस्माद्गीताशास्त्र आत्मज्ञानवतः संन्यास एवाधिकारो न कर्मणीति तत्र तत्रोपनिष्ठादात्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः ॥ २१ ॥

अनुपपत्तिमेव स्फोरयति—न हीति । अन्यविशेषान्नाह्वयानेन लिङ्गासिद्धिं चोदयति—अकुर्वत इति । विवेकवशादशेषाण्यपि कर्माणि देहे यथोक्ते निसिन्धाकुर्वन्कारणं च विद्वानवतिष्ठते । तथा च देहे कर्माणि संन्यस्याकुर्वतोऽकारयतश्च सुखमासनमिति संवन्धसंभवाद्द्विशेषणस्य सति देहे कर्मत्यागविषयत्वाभावाज्जीवतः सर्वकर्मत्यागो नास्तीत्यर्थः । अथवाऽकुर्वत इत्यादि पूर्वत्रैव संवन्धीयं, लिङ्गासिद्धिचोद्यं तु देहे संन्यस्येत्यारम्भेत्युक्तेषु । आत्मनः सर्वत्राविक्रियत्वाविधारणादेहभन्धमन्तरेण कर्तृत्वकारयितृत्वाभावेरप्रसप्ततिपेक्षप्रसङ्गपरिहारार्थमस्मदुक्त एव संवन्धः साधीयानिति समाधत्ते—न सर्वत्रेति । श्रुतिषु स्मृतिषु चेत्यर्थः । किंच संवन्धस्याऽऽकाङ्क्षासंनिविशोभ्यताधीनत्वादाकाङ्क्षावशादस्मदभिममतसंन्यासिद्धिरित्याह—आसनेति । भगवद्वत्संन्यसो न सिद्धयत्याकाङ्क्षाभावादित्याह—उदनपेक्षत्वाच्चेति । संन्यासशब्दस्य निक्षेपार्थत्वात्तस्य चाधिकरणसापेक्षात्वादस्मदिष्टसंवन्धसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—संपूर्वस्त्विति । अन्यथोपसर्गवैयर्थ्यादित्यर्थः । मनसा विवेकविज्ञानेन सर्वाणि कर्माणि परित्यज्याऽऽस्ते देहे विद्वानित्यस्यैव संवन्धस्य साधुत्वं मत्त्वोपसंहरति—तस्मादिति । सर्वव्यापारेपरमात्मनः संन्यासस्याविक्रियात्मज्ञानाविरोधित्वत्प्रयोजकज्ञानात्तो वैधे संन्यासेऽधिकारः सन्त्यज्ञानवतस्त्वैधे स्वाभाविके फलात्मनीति विभागमभ्युपेत्योक्तेऽर्थे वाक्यशेषा गुण्यं दर्शयति—इति तत्र तत्रेति ॥ २१ ॥

प्रकृतं तु वक्ष्यामः, तत्राऽऽत्मनोऽविनाशित्वं प्रतिज्ञातं तत्किमिवेत्युच्यते—

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

वासासीति । वासांसि वस्त्राणि जीर्णानि दुर्वलतां गतानि यथा लोके विहाय परित्यज्य नवान्याभिनवानि गृह्णात्युपादत्ते नरः पुरुषोऽपराण्यन्यानि तथा तद्देव शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति संगच्छति नवानि देहात्मा पुरुषवदविक्रिय एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

आत्मनोऽविक्रियत्वेन कर्मासंभव प्रतिपादाविक्रियत्वहेतुसमर्पणार्थमेवोत्तरग्रन्थमवतारयति—प्रकृतं त्विति । किं तत्प्रकृतमिति शङ्कमानं प्रत्याह—तत्रोति । आवेनाशित्वमित्युपलक्षणमविक्रियत्वमित्यर्थः । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयितुमुत्तरश्लोकमुत्पापयति—तदित्यादिना । आत्मनः स्वतो विक्रियमावेऽपि पुरातनदेहत्यागे नूतनदेहोपादाने च विक्रियावच्छब्धौन्यादविक्रियत्वमसिद्धमिति चेत्तत्राऽऽह—वासांसि । शरीराणि जीर्णानि वयोहर्णि गतानि वलीपल्लितसंगतानीत्यर्थः । वाससां पुरातनानां परित्यागे नवानां चोपादाने त्यागोपादानकर्तृभूतलौकिकपुरुषस्याप्यविकारित्वेनैककालत्वमदात्मनो देहत्यागोपादानयोर्विरुद्धमविक्रियत्वमिति वाक्यार्थमाह—पुरुषवदिति ॥ २२ ॥

कस्मादविक्रियं एवेति । आह—

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

नैनं छिन्दन्तीति । एनं प्रकृतं देहिने न छिन्दन्ति शस्त्राणि निरवयवत्वात्त्रायवविभागं कुर्वन्ति शस्त्राण्यस्पादीनि । तथा नैनं दहति पावकोऽग्निरपि न भस्मी करोति । तथा नैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति । अपां हि सावयवस्य वस्तुन आर्द्राभावकरणेनावयवविश्लेषोपादाने सामर्थ्यं तत्र निरवयव आत्मनि संभवति । तथा स्नेहवद्द्रव्यं स्नेहशोषणेन नाशयति चागुरेनं स्वात्मानं न शोषयति मारुतोऽपि ॥ २३ ॥

प्रथिन्यादिभूतवृत्त्यप्युक्तानिक्रियाभाक्त्वादात्मनोऽसिद्धमविक्रियत्वमिति शङ्कते—

कस्मादिति । यतो न भूतान्यात्मानं गोचरायेतुमर्हन्त्यतो युक्तमाकाशवत्तस्याविक्रि-
यत्वमित्याह—आहेत्यादिना ॥ २३ ॥

यत एवं वस्मान्—

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

अच्छेद्योऽयमिति । यस्मादन्योन्यनाशहेतूनि भूतान्येनमात्मानं नाश-
यितुं नोत्सहन्ते तस्मान्निष्ठो नित्यत्वात्सर्वगतः सर्वगतत्वात्स्थाणुः
स्थाणुरिव स्थिर इत्येतत् । स्थिरत्वादचक्षोऽयमात्माऽतः सनातनश्चिरं-
तनो न कारणात्कुतश्चिन्निष्पन्नोऽभिनव इत्यर्थः । नैतेषां श्लोकानां पौन-
रुक्त्यं चोदनीयम् । यत एकेनैव श्लोकेनाऽऽत्मनो नित्यत्वमविक्रि-
यत्वं चोक्तं 'न जायते म्रियते वा' इत्यादिना । तत्र यदेवाऽऽत्मविषयं
किंचिदुच्यते तदेतस्माच्छ्रुत्वाकार्याभातिरिच्यते किंचिच्छब्दतः पुनरुक्तं
किंचिदर्थत इति । दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसङ्गमापाद्य
शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान्वासुदेवः कथं नु नाम संसा-
रिणामव्यक्तं तत्त्वं बुद्धिगोचरतामापन्नं सत्संसारनिवृत्तये स्यादिति ॥ २४ ॥

पृथिव्यादिभूतप्रयुक्तच्छेदनाद्यर्थक्रियाभावे योग्यताभावं कारणमाह—यत इति ।
पूर्वार्धमुत्तरार्धे हेतुत्वेन योजयति—यस्मादिति । नित्यत्वादीनामन्योन्यं हेतुहेतुमद्भावं
सूचयति—नित्यत्वादित्यादिना । न च नित्यत्वं परमाणुषु व्यभिचारादसाधकं
सर्वगतत्वस्येति वाच्यं तेषामेवाप्रामाणिकत्वेन व्यभिचारानवतारान्न च सर्वगतत्वेऽपि
विक्रियाशक्तिमत्त्वात्मनोऽस्तीति युक्तं विभुत्वेनाभिमाने नभसि तदनुपलम्भाच्च न
विक्रियाशक्तिमत्त्वे स्पर्धमास्थातुं शक्यं तथाविधस्य सृष्टादेशस्थिरत्वदर्शनादित्याशये-
नाऽऽह—स्थिरत्वादिति । स्वतो नित्यत्वेऽपि कारणाच्चाशंसंभवं दुष्पातिरपि संभावे-
तेति कुतश्चिरंतनत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—न कारणादिति । आत्मनोऽविक्रियत्वस्य
न जायते म्रियते वेत्यादिना साधितत्वात्तस्यैव पुनः पुनरभिधाने पुनरुक्तिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह—नैतेषामिति । अनाशङ्कनीयस्य चोद्यस्य प्रसङ्गं दर्शयति—यत इति ।
अतो वेदाविनाशिनमित्यादौ शङ्क्यते पौनरुक्त्यमिति शेषः । कथं तत्र पौनरुक्त्याशङ्का
समुन्निवर्ति तत्राऽऽह—तत्रेति । वेदाविनाशिनमित्यादिश्लोकः सप्तम्या परासृज्यते ।
श्लोकशब्देन न जायते म्रियते वेत्यादिरुच्यते । नन्विह श्लोके जन्मपरणाद्यभावोऽभि-
लक्ष्यते, वेदेत्यादौ पुनरपक्षयाद्यभावो विवक्ष्यते तत्र कथमर्थातिरेकाभावमादाय पौन-

रुक्त्वं चोचते तत्राऽऽह—किंचिदिति । कथं तर्हि पौनरुक्त्यं न चादनीयमिति मन्यसे तत्राऽऽह—दुर्बोधत्वादिति । पुन पुनर्विधानभेदेन वस्तु निरूपयतो भगवतोऽभिप्रायमाह—कथं न्विति ॥ २४ ॥

किंच—

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

अव्यक्तोऽयमिति । अव्यक्तः सर्वकरणाविषयत्वान्न व्यज्यत इत्यव्यक्तोऽयमात्मा । अत एवाचिन्त्योऽयम् । यद्दीन्द्रियगोचरं वस्तु तच्चिन्ताविषयत्वमापद्यतेऽयं स्वात्माऽनिन्द्रियगोचरत्वादचिन्त्यः । आविकार्योऽयम् । यथा धीरं दध्यातञ्चनादिना विकारि । न तथाऽयमात्मा । निरवयववत्त्वाच्चाविक्रियः । न हि निरवयवं किंचिद्विक्रियात्मकं दृष्टम् । अविक्रियत्वादविकार्योऽयमात्मोच्यते । तस्मादेवं यथोक्तप्रकारेणैतमात्मानं विदित्वा त्वं नानुशोचितुमर्हसि इत्याऽहमेवमप्येव इत्यन्त इति ॥ २५ ॥

त्वपदार्थपरिशोधनस्य प्रकृतत्वात्तत्रैव हेत्वन्तरमाह—किंचेति । आत्मनो नित्यत्वादिलक्षणस्य तथैव प्रेक्षा विमिति न भवति तत्राऽऽह—अव्यक्त इति । मा तर्हि प्रत्यक्षत्वं भूदनुमेयत्वं तु तस्य किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अत एवेति । तदेव प्रपञ्चयति—यद्दीति । अतीन्द्रियत्वेऽपि सामान्यतो दृष्टविषयत्वं मविष्यतीत्याशङ्क्य कूटस्थेनाऽऽत्मना व्योमिलिङ्गाभावान्मेवमित्याह—अविकार्य इति । अविकार्यत्वे व्यतिरेकदृष्टान्तमाह—यथेति । किंचाऽऽत्मा न विक्रियते निरवयवैद्रव्यत्वाद्विषयवदिति व्यतिरेक्यनुमानमाह—निरवयवत्वाच्चेति । निरवयवत्वेऽपि विक्रियावस्थे क्व क्षतिरित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । सावयवस्यैव विक्रियावत्त्वदर्शनाद्विक्रियावत्त्वे निरवयवत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । यद्धि सावयव सक्रिय क्षीरादि सहध्यादिना विकारमापद्यते न चाऽऽत्मन श्रुतिप्रामितनिरवयवत्वस्य सावयवत्वमतोऽविक्रियत्वान्नार्थं विकार्यो भवितुमलमिति फलितमाह—अविक्रियत्वादिति । आत्मयाथातम्योपदेशमशोच्यानन्वशोचरत्वमित्युपक्रम्य व्याख्यातमुपसहरति—तस्मादिति । अव्यक्तत्वाचिन्त्यत्वाविकार्यत्वनित्यत्वसर्वगतत्वादिरूपो यस्मादात्मा निर्धारितस्तस्मात्तथैव ज्ञानमुचितस्तज्ज्ञानस्य फलवत्त्वादित्यर्थः । प्रतिषेध्यमनुशोकमेवाभिनयति—इत्याऽहमिति ।

आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते—

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथाऽपि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

अथ चैनमिति । अथ चेत्यभ्युपगमार्थः । एनं प्रकृतमात्मानं नित्य-
जातं लोकप्रसिद्धया प्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातो जात इति मन्यसे ।
तथा प्रतिवदिनाशं नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतो मृत इति । तथाऽपि
तथाभाविभ्यस्तत्त्वानि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि जन्मवतो जन्म
नाशवतो नाशश्चेत्येतावद्वयं भाविनाविति ॥ २६ ॥

आत्मनो नित्यत्वस्य प्रागेव सिद्धत्वादुत्तरश्लोकांनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मन
इति । अनित्यत्वमिति च्छेदः । शाक्यानां लोकयत्नानां वा मतमिदम् । परामृश्यते ।
श्रोतुर्जुनस्य पूर्वोक्तमात्मणामात्म्यं श्रुत्वाऽपि तस्मिन्निर्धारणासिद्धेर्द्वयोर्मतयोरन्यतरम-
ताभ्युपगमः शङ्कितस्तदर्थो निपातद्वयप्रयोग इत्याह—अथ चेति । प्रकृतस्याऽऽत्मनो
नित्यत्वादिलक्षणस्य पुनः पुनर्जातत्वाभिमानो मानाभावादसंभवीत्याशङ्क्याऽऽह—
लोकैति । नित्यजातत्वाभिनिवेशे पौनःपुन्येन मृतत्वाभिनिवेशो व्याहतः स्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह—तथेति । परकीयमतमनुभावितमभ्युपेत्याहो वन महत्पापं कर्तुं व्यव-
सिता वयमित्यादेस्तदीयशोकस्य निरवकाशत्वमित्याह—तथाऽपीति । एवमित्यर्जु-
नस्य दृश्यमानमनुशोकप्रकारं दर्शयित्वा तस्य कर्तुमयोग्यत्वे हेतुमाह—जन्मवत इति ।
जन्मवन्तो नाशो नाशवतश्च जन्मेत्येतावद्वयं भाविनौ मिथो व्याप्ताविति योजना ॥ २६ ॥

तथा च सति—

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

जातस्येति । जातस्य हि लब्धजन्मनो ध्रुवोऽव्यभिचारी मृत्युर्मरणं
ध्रुवं जन्म मृतस्य च तस्मादपरिहार्योऽयं जन्ममरणलक्षणोऽर्थस्परिमज्ज-
परिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

तयोरवश्यंभावित्वे सत्यनुशोकस्याकर्तव्यत्वे हेत्वन्तरमाह—तथा चेति ॥ २७ ॥

कार्यकरणसंघातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न युक्तः कर्तुं यतः—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तादीन्यव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धिरादियेषां
भूतानां पुत्रमित्रादिकार्यकरणसंघातात्मकानां तान्यव्यक्तादीनि भूतानि
प्रागुत्पत्तेः । उत्पन्नानि च प्राङ्मरणाद्व्यक्तमध्यानि । अव्यक्तनिधना-
न्येव पुनरव्यक्तमदर्शनं निधनं मरणं येषां तान्यव्यक्तनिधनानि । मर-
णादूर्ध्वमव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ।

तथा चोक्तम्—अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः ।

नासौ तव न तस्य त्वं ह्यथा का परिदेवना ॥ इति ।

तत्र का परिदेवना को वा प्रलापोऽदृष्टदृष्टपनष्टभ्रान्तिभूतेषु भूतेष्वि-
त्यर्थः ॥ २८ ॥

आत्मानमुद्दिश्यानुशोकस्य कर्तुमयोग्यत्वेऽपि भूतसंघातात्मकानि भूतान्युद्दिश्य तस्य
कर्तव्यत्वमाह क्लृप्ताऽह—कार्येति । समनन्तरश्लोकस्तत्र हेतुरित्याह—एव इति ।
चाक्षुषदर्शनमात्रव्यावृत्तिं व्यावर्तयति—अनुपलब्धिरिति । न हि यथोक्तसंघातक-
पाणि भूतानि पूर्वमुत्पत्तेरुपलब्धे तेन तानि तथा व्यपदेशमाजि भवन्तीत्यर्थः । किं
तन्मध्यं यदेषां व्यक्तमिष्यते तदाह—उत्पत्तयानीति । उत्पत्तेरूर्ध्वं मरणाच्च पूर्व
व्यावहारिकं सत्त्वं मध्यमेपां व्यक्तमिति तथोक्त्यते । जन्मानुमारित्वं विलयस्य युक्त-
मिति मत्वा तात्पर्यार्थमाह—मरणादिति । उक्तेऽर्थे पौराणिकसंमतिमाह—तथा
चेति । तत्रेत्यस्यार्थमाह—अदृष्टेति । पूर्वमदृष्टानि सन्ति पुनर्दृष्टानि तान्येव पुनर्न-
ष्टानि तदेवं भ्रान्तिविषयतया घटीन्प्रवच्यक्रीभूतेषु भूतेषु शोकनिमित्तस्य प्रलापस्य
नावकाशोऽस्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

दुर्विज्ञेयोऽयं प्रकृत आत्मा किं त्वामेवैकमुपाकमे साधारणे भ्रान्ति-
निमित्ते । कथं दुर्विज्ञेयोऽयमात्मेति । आह—

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-

माश्चर्यवद्ब्रूदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

आश्चर्यवदिति । आश्चर्यवदाश्चर्यमदृष्टमद्भुतमकस्माद्दृश्यमानं तेन तुल्य-
माश्चर्यवदाश्चर्यमिवैवमात्मानं पश्यति कश्चित् । आश्चर्यवदेनं ब्रूदति तथैव

चान्यः । आश्चर्यवचैनमन्यः शृणोति । श्रुत्वा दृष्ट्वावत्त्वाऽप्येनं वेद न
चेव कश्चित् । अथवा योऽयमात्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यो यो वदति
यश्च शृणोति सोऽनेकसहस्रेषु काश्चिदेव भवति । अत्रो दुर्बोध आत्मेत्य-
भिप्रायः ॥ २९ ॥

अर्जुनं प्रत्युपालम्भं दर्शयित्वा प्रकृतस्याऽऽत्मनो दुर्निज्ञेयत्वात्तं प्रत्युपालम्भो न
संभवतीति मन्वानः सन्नाह—दुर्विज्ञेय इति । तथा चाऽऽत्माज्ञाननिमित्तावैश्वर्यस्य
साधारणत्वादसाधारणोपालम्भस्य निर्वकाशतेत्याह—किं त्वामेवेति । अहंप्रत्यय-
वेद्यत्वादात्मनो दुर्निज्ञेयत्वमसिद्धानि नि शङ्कते—कथमिति । विशिष्टस्याऽऽत्मनोऽ-
हंप्रत्ययदृष्टत्वेऽपि केवलस्य तदभावादस्ति दुर्विज्ञेयतेति श्लोक्रमवतारयति—आहेति ।
आश्चर्यवदित्याद्येन पादेनाऽऽत्मविषयदर्शनस्य दुर्लभत्वं दर्शयता द्रष्टुर्दौर्लभ्यमुच्यते ।
द्वितीयेन तद्विषयवदनस्य दुर्लभत्वोक्त्या तदुपदेष्टुस्तथात्वं कथ्यते । तृतीयेन तदीयश्रव-
णस्य दुर्लभत्वद्वारा श्रोतुर्विरलता विवक्षिता । श्रवणदर्शनोक्तीनां भावेऽपि तद्विषय-
साक्षात्कारस्यात्यन्तायासलभ्यत्वं चतुर्थेनाभिप्रेतयितुं विभागः । आत्मगोचरदर्शना-
दितुर्लभत्वद्वारा दुर्बोधत्वमात्मनः साधयति—आश्चर्यवदिति । संप्रत्यात्मनि द्रष्टु-
र्बन्धुः श्रोतुः साक्षात्कर्तृश्च दुर्लभत्वाभिधानेन तदीयं दुर्बोधत्वं कथयति—अथ-
वेति । व्याख्यानद्वयेऽपि फलितमाह—अत इति ॥ २९ ॥

अथेदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरन्मूले—

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

देहीति । + सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे बध्यमानेऽप्ययं देही न
ध्वयो यस्मात्तस्माद्जीष्वादीनि सर्वाणि भूताभ्युद्दिश्य न त्वं शोचितुम-
र्हसि ॥ ३० ॥

श्लोकान्तरमुत्पाशयति—अथेति । आत्मनो दुर्ज्ञानत्वप्रदर्शनात्तन्मरामिति यावन् । वस्तु-
पृत्तापेक्षया शोकमोहयोरकर्तव्यत्वं प्रकरणार्थः । देहे बध्यमानेऽपि देहिना बध्यत्वा-
भावे फलितमाह—तस्मादिति । हेतुविभाग विभजते—सर्वस्येति । फलितप्रदर्शनपरं
श्लोकार्थं व्याचष्टे—तस्माद्जीष्वादीनीति ॥ ३० ॥

+ इत्थं पूर्वं क. ख. ग. पुस्तकेषु 'देही शरीरे नित्यं सर्वदा सर्ववस्थास्त्ववध्यो निरनयवत्वा-
भिल्लात्वाच्च तत्रावध्योऽयं देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात्स्यावश्यादिषु स्थितोऽपि' इत्यधिकं भाष्य
दृश्यते ।

१ क. ख. ग. 'कृत्वाऽऽत्मानं' । २ क. 'विप्रलम्भस्य' । ३ ख. ग. च. ज. 'भिमत्' । ४ क.
ख. घ. 'यं उपसंहरति' । ५ क. 'ह—यस्मा' ।

इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोको मोहो वा न संभवतीत्युक्तं, न केवलं पर-
मार्थतत्त्वापेक्षायामेव किंतु—

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षेत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

स्वधर्ममिति । स्वधर्ममपि स्वो धर्मः क्षत्रियस्य युद्धं तमप्यवेक्ष्य त्वं
न विकम्पितुं प्रचलितुं नार्हसि । स्वाभाविकाद्धर्मादात्मस्वाभाव्यादित्य-
भिप्रायः । तच्च युद्धं पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं चेति धर्मा-
दनपेतं परं धर्म्यं तस्माद्धर्म्याद्युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षेत्रियस्य न विद्यते हि
यस्मात् ॥ ३१ ॥

श्लोकान्तरभवतारयन्वृत्तं कीर्तयति—इहेति । पूर्वश्लोकः ससम्पर्यः । यत्तारमार्थिकं
तत्त्वं तदपेक्षायामेव केवलं शोरुमोहयोरसंभवो न भवति किंतु स्वधर्ममपि चावे-
क्ष्येति संन्यधः । स्वकीयं क्षेत्रं धर्ममनुसंधाय ततश्चलनं परिहर्तव्यमित्यर्थः । यद्धि
क्षत्रियस्य धर्मादनपेतं श्रेयःसाधनं तदेव मयाऽनुवर्तितव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—धर्म्यादिति ।
जातिप्रयुक्तं स्वाभाविकं धर्ममेव विशिनष्टि—क्षत्रियस्येति । पुनर्नकारोपादानप्रवृत्त्या-
र्थम् । प्रचलितुमयोग्यत्वे प्रतियोगिनं दर्शयति—स्वाभाविकादिति । स्वाभाविकत्व-
मशास्त्रापत्तमिति शङ्का वारयितुं तात्पर्यमाह—आत्मेति । आत्मनः स्वस्यार्जुनस्य
स्वाभाव्यं क्षत्रियस्वभावप्रयुक्तं वर्णाश्रमोचितं कर्म तस्मादित्यर्थः । धर्मार्थं प्रजा-
परिपालनार्थं च प्रयत्नमनय युद्धादुत्तरिंसा श्रद्धानभेदेत्याशङ्क्याऽऽह—तच्चेति ।
ततोऽप्ये श्रेयस्करं किंचिदनुष्ठानं युद्धादुत्तरितचित्तेत्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति ।
तस्माद्युद्धात्प्रचलनमनुचितमिति शेषः ॥ ३१ ॥

कुतश्च तद्युद्धं कर्तव्यमिति । उच्यते—

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

यदृच्छयेति । यदृच्छया चापायितयोपपन्नमागनं स्वर्गद्वारमपावृतमु-

द्घातितं मे तदीदृशं युद्धं लभन्ते क्षत्रिया हे पार्थ किं न सुखिनस्ते ॥ ३२ ॥

युद्धस्य गुर्वाद्यनेकप्राणिर्हि सात्मकस्याहिंसाशास्त्रविरोधान्नास्ति कर्तव्यतेति शङ्कने-
कुतश्चेति । अग्नीषोमीयर्हिंसावद्युद्धमपि क्षत्रियस्य विहितत्वादनुरोधेन सामान्यशास्त्रो

विशेषशास्त्रस्य बलीयस्त्वादित्याह—उच्यते इति । तथाऽपि युद्धे प्रवृत्तानामैहिकामु-
ष्मिकस्थायिमुखामावाद्युपरतिरेव ततो युक्ता प्रणिभानां त्यागद्वयाऽऽह—यदृच्छयेति ।
चिरेण चिरंतरेण च यागाद्यनुष्ठायिनः स्वर्गादिमाजो भवन्ति युज्यमानास्तु क्षत्रिया
वहिर्मुखताविहीनाः सहसैव स्वर्गादिमुखभोकारस्तेन तव कर्णव्यमेव युद्धमिति व्याख्या-
नेन स्फुटयति—यदृच्छयेत्यादिना । इहामुत्र च भाविमुखतामेव क्षत्रियाणां स्व-
र्गभूतयुद्धसिद्धेस्तादर्थ्येनोत्थान शोकमोहौ हित्वा कर्णव्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवं कर्तव्यतामाप्तपि—

अथ चेत्त्वमिमं धर्मं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्मं धर्मादनपो संग्राम युद्ध न करिष्यसि चेत्
तस्तदकरणात्स्वधर्मं कीर्तिं च महादेवादिसमार्पणानिमित्ता हित्वा केवलं
पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

स्वधर्मस्य युद्धस्य श्रद्धया करणे स्वर्गादिमहाफलमाप्तिं प्रदर्श्य तदकरणे प्रत्यवाय-
माप्तिं प्रदर्शयन्नुत्तरश्लोकगताधशब्दार्थं कथयति—एवमिति । निहितत्व फलवत्त्वं
मित्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः । अन्वयार्थं पुनश्चेत्तित्यनूयते । महादेवादीत्यादिशब्देन महे-
न्द्रादयो गृह्यन्ते ॥ ३३ ॥

न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः—

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

संभावितस्य चाकीर्तिभरणदतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति ते तत्राव्यया दीर्घकालात् ।
धर्मात्मा शूर इत्येवमादिभिर्भुजैः संभावितस्य चाकीर्तिभरणदतिरिच्यते ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्भरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

युद्धाकरणे क्षत्रियस्य प्रत्यवायमासुभिरुपायस्य शिष्टमर्होत्तम दीर्घकालमाविर्भवे-
हिकमपि प्रत्यवाय प्रतिलम्बयति—न केवलमिति । युद्धे स्वमरणसदेहात्तत्परिहा-
रार्थमकीर्तिरपि सोढव्याऽऽत्मसरक्षणस्य श्रेयस्करत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—नर्भारमेति ।
मानयान मकीर्तिर्भजति मरणादपि दुःसहेति तात्पर्यार्थमाह—संभावितस्येति ॥ ३४ ॥

किंच—

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्पसि लाघवम् ॥ ३५ ॥

भयादिति । भयात्कर्णादिभ्यो रणाद्युद्धादुपरतं निवृत्तं मंस्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति न कृष्येति त्वा महारथा दुर्योधनप्रभृतयः । येषां च त्वं दुर्योधनादीनां बहुमतो बहुभिर्गुणैर्युक्त इत्येवं बहुमतो भूत्वा पुनर्यास्पसि लाघवं कृषुभावम् ॥ ३५ ॥

इतश्च त्वया युद्धं कर्तव्यमित्याह—किंचेति । प्राणिषु कृष्या नाहं युद्धं करिष्यामीत्याशङ्क्याऽऽह—भयादिति । महारथानेव विशिनष्टि—येषां चेति । दुर्योधनादिभिस्तथोपहास्यतानिरसनार्थं संग्रामे मवृत्तिरवश्यमाप्तिरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

किंच—

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

अवाच्यवादानिति । अवाच्यवादानवक्तव्यवादाश्च बहून्नेकप्रकारांश्चदिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवो निन्दन्तः कुत्सयन्तस्तव त्वदीयं सामर्थ्यं निवातकर्तृत्वादियुद्धनिमित्तम् । तस्मात्ततो निन्दाप्राप्तेर्दुःखाद्दुःखतरं नु किम् । ततः कष्टतरं दुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इतश्च मा त्वं युद्धादुपरतं कार्षीरित्याह—किंचेति । ननु भीष्मद्रोणादिवधप्रयुक्तं वष्टतरं दुःखमसहमानो युद्धान्निवृत्तः स्वसामर्थ्यनिन्दनादि शत्रुकृतं सोढुं शक्यामीत्याशङ्क्याऽऽह—तत इति ॥ ३६ ॥

युद्धे पुनः क्रियमाणे कर्णादिभिः—

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्माद्वृत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

हतो वेति । हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं हतः सन्स्वर्गं प्राप्स्यसि जित्वा वा कर्णादीन्शूरान्भोक्ष्यसे महीम् । उभयथाऽपि तव लाभ एवेत्यभिप्रायः । यत एव तस्माद्वृत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयो जेष्यामि शत्रून्मरिष्यामि वेति निश्चयं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तर्हि युद्धे गुर्वादिवधवशान्मध्यस्थनिन्दा ततो निवृत्तौ शत्रुनिन्देत्युभयतः पराशर-

पुनरित्याशङ्क्याऽऽह—युद्धे पुनरिति । जये पराजये च लाभधौव्यायुद्धार्थमुत्पा-
नमावश्यकमित्याह—तस्मादिति । न हि परिशुद्धकुलस्य क्षत्रियस्य युद्धायोयुक्तस्य
तस्मादुपरमः सार्धायानित्याह—कौन्तेयेति । जये पराजये चेत्येतदुपमयोप्युच्यते ।
जयादिनियमाभावेऽपि लाभानिष्पे फलितमाह—यत्त इति । कृतनिश्चयत्वमेव विशद-
यति—जेप्स्यामीति ॥ ३७ ॥

तत्र युद्धं स्वधर्म इत्येवं युध्यमानस्योपदेशमिमं शृणु—

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

सुखदुःखे इति । सुखदुःखे समे तुल्ये कृत्वा रागद्वेषावैकृत्यत्वेत्येवम् ।

तथा लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व यद-
स्व । नैवं युद्धं कुर्ध्वन्पार्यमवाप्स्यसीत्येष उपदेशः प्रासङ्गिकः ॥ ३८ ॥

पापमीतनयौ युद्धाय निश्चयं कृत्वा मोक्षायुक्तो भवितुं शक्नोतीत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति ।

युद्धस्य स्वधर्मतया कर्तव्यत्वे सतीति यावत् । सुहृज्जीवनमरणानिनिमित्तयोः सुखदुःख-
योः समताकरणं कथमिति तत्राऽऽह—रागद्वेषाविति । लाभः शत्रुहर्षादिप्राप्तिरला-
भस्तद्विपर्ययः । न्यौद्येन युद्धेनापरिभूतेन परस्य परिभवो जयस्तद्विपर्ययस्त्वजयस्तयो-
र्लाभालाभयोर्ययाजययोश्च समताकरणं समानमेव रागद्वेषावैकृत्यत्वेत्येतद्वर्णयितुं तथेष्ट्यु-
क्तम् । यथोक्तोपदेशवशात्परमार्थदर्शनप्रकरणे युद्धकर्तव्यतोक्तेः समुच्चयपरत्वं शास्त्रस्य
प्राप्तमित्याशङ्क्याऽऽह—एष इति । क्षत्रियस्य तत्र धर्मभूतयुद्धकर्तव्यतानुवादप्रस-
ङ्गागततत्त्वस्योपदेशस्य नानेन मिश्रेण समुच्चयः सिद्धश्चातीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

शोकमोहापनयनाय लौकिको न्यायः स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्प्राद्यैः

श्लोकैरुक्तो न तु तात्पर्येण । परमार्थदर्शनं त्विह प्रकृतं तच्चोक्तमुपसंहि-
यत् एषा तेऽभिहितेति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय । इह हि दर्शिते
पुनः शास्त्रविषयविभाग उपरिष्ठाज्ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन (ण)
योगिनामिति निष्ठाद्वयविषयं शास्त्रं सुखं प्रवर्तिष्यते श्रोतारश्च विषय-
विभागेन सुखं ग्रहीष्यन्तीत्येत आह—

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

१ ख. ग. च. झ. 'त्र स्व' । २ क. ख. ग. 'व्यक्त' । ३ क. ख. 'पफलम्' । ४ ख. ग.
ह. 'या नि' । ५ ख. ग. ह. च. ज. 'कोशादि' । ६ ख. ग. ज. 'र्यादि' । ७ 'र्यादि' ।
न्या' । ८ ख. ग. ह. च. ज. न्यायेन । ९ ख. ग. घ. च. झ. 'संदरलेषा' । १० ख. ग. झ. 'ते
धा' । ११ प. 'समिप्रमिणाऽऽह' ।

एषा त इति । एषा ते तुभ्यमभिहितोक्ता सारूपे परमार्थवस्तुविवेक-
विषये बुद्धिर्ज्ञानं साक्षाच्छोकमोहादिसंसारहेतुदोषनिवृत्तिकारणम् । योगे
तु तत्प्राप्त्युपायं निःसङ्गतया द्वंद्वप्रहाणपूर्वकमीश्वरासाधनार्थं कर्मयोगे
कर्मानुष्ठाने समाधियोगे चेमापनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृणु । तां बुद्धिं
स्तौति प्ररोचनार्थं बुद्ध्या यथा योगविषयया युक्तो हे पार्थ
कर्मबन्धं कर्मेव धर्माधर्मरूपयो बन्धः कर्मबन्धस्त्वं महास्यसीश्वरमसादनि-
मिच्छज्ञानप्राप्तेरित्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥

ननु स्वधर्मभाषि चावेक्ष्येत्यादिश्लोकैर्न्यायवष्टम्भेन शोकमोहावनयनस्य तात्पर्येणो-
क्तत्वात्किमनुपसंहृत्ये किमिति परमार्थदर्शनमुपसंहियते तत्राऽऽह—शोकेति । स्वध-
र्ममपीत्यादिभिरेतैः श्लोकैः शोकमोहयोः स्वजनमरणगुर्षादिवधशङ्कानिमित्तयोः सम्य-
ज्ञानप्राप्तबन्धकयोरपनयार्थं वर्णाश्रमकृतं धर्ममनुतिष्ठतः स्वर्गादि सिद्ध्यन्ति नान्यथेत्य-
न्वयव्यतिरेकात्मको लोकप्रसिद्धो न्यायो यद्यपि दर्शितस्तथाऽपि नासौ तात्पर्येणोक्त
इत्यर्थः । किं तर्हि तात्पर्येणोक्तं तत्राह—परमार्थेति । न त्वेवाहं जातु नाऽऽसमित्यादि सत्त-
व्या परामृश्यते । उक्तं—‘न जायते म्रियते वा’ इत्यादिनोपपत्तितमित्यर्थः । उपसंहारप्रयो-
जनमाह—शास्त्रेति । तस्य वस्तुद्वारा विषयो निष्ठाद्वयं तस्य विभक्तस्य तेनैव विभा-
गेन प्रदर्शनार्थं परमार्थदर्शनोपसंहार इत्यर्थः । ननु किमित्यत्र शास्त्रस्य विषयविभागः
प्रवर्धेत उत्तरत्रैव तद्विभागप्रवृत्तिप्रतिपत्त्योः संभव इति तत्राऽऽह—इह
हीति । शास्त्रप्रवृत्तेः श्रोतृप्रतिपत्तेश्च सौकर्यार्थमादौ विषयविभागसूचनमि-
त्यर्थः । उपसंहारस्य फलवत्त्वमेवमुक्त्वा तमेवोपसंहारमवतारयति—यत आह्वेति ।
परमार्थतत्त्वविषया ज्ञाननिष्ठामुक्तामुपसंहृत्य वक्ष्यमाणा संगृह्णाति—योगे त्विति ।
तामेव बुद्धिं विशिष्टफलवत्त्वेनाभिधीति—बुद्धयेति । तत्रोपसंहारभाग विभजते—
एषेत्यादिना । बुद्धिशब्दस्यान्तःकरणविषयत्वं अवर्तयति—ज्ञानामिति । तस्य
सहकारिनिरपेक्षस्य विशिष्टं फलवत्त्वमाचष्टे—साक्षादिति । शोकमोहौ रागद्वेषौ
कर्तृत्वं मोक्तृत्वमित्यादिरनर्थः संसारस्तस्य हेतुर्दोषः स्वाज्ञानं तस्य निवृत्तौ निरपेक्षं
कारणं ज्ञानमज्ञाननिवृत्तौ ज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकसमधिगमसाधनत्वादित्यर्थः । योगे
त्विमामित्यादि व्याकुर्बन्योगशब्दस्य प्रकृते चित्तवृत्तिनिरोधविषयत्वं व्यवच्छिन्नात्ति-
तत्प्राप्तीति । प्रकृतं मुन्युपयुक्तं ज्ञानं तत्पदेन परामृश्यते । ज्ञानोदयोपायमेव प्रक-
टयति—निःसङ्गतयेति । फलाभिसाधिवैधुर्थं नि सङ्गत्वम् । बुद्धिस्तुतिप्रयोजन-
माह—प्ररोचनार्थमिति । अभिष्टुता हि बुद्धिः श्रद्धातन्वा सत्यनुष्ठितारमधिकरोति

तेन स्तुतिरर्थवतीत्यर्थः । कर्मानुष्ठानविषयबुद्ध्या कर्मबन्धस्य कुतो निवृत्तिर्न हि तत्त्वज्ञानमन्तरेण समूल कर्म हातुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—ईश्वरेति ॥ ३९ ॥

किंचान्यत्—

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

नेहाभीति । नेह योऽसमार्गे कर्मयोगेऽभिक्रमनाशोऽभिक्रमणमभिक्रमः प्रारम्भस्तस्य नाशो नास्ति । यथा कृष्यादेर्योगविषये प्रारम्भस्य नानैकान्तिकफलत्वमित्यर्थः । किंच नापि चिकित्सावत्प्रत्यवायो विद्यते । किंतु भवति स्वल्पमप्यस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं त्रायते रक्षति महतः संसारमयाज्जन्ममरणादिक्लृप्तान्तात् ॥ ४० ॥

ननु कर्मानुष्ठानस्यानैकान्तिकफलत्वेनाकिंचित्करत्वादनैकानर्थक्यलुपितत्वेन दोषवत्त्वाच्च योगबुद्धिरपि न भ्रष्टेयेति तत्राऽह—किंचेति । अन्यच्च किंचिदुच्यते कर्मानुष्ठानस्याऽऽवश्यत्वे वारणमिति यावत् । कर्मणा सह समाधेरनुष्ठानमशक्यत्वादनैकान्तरायसंभवात्फलस्य च साक्षात्कारस्य दीर्घकालाभ्याससाध्यैकस्मिन्नन्मन्यसंभवादर्थायोगी भ्रष्टेयतानर्थे च निषेदेदित्याशङ्क्याऽऽह—नेहेति । प्रतीकत्वेनोपात्तस्य नकारस्य पुनरन्वयानुगुणत्वेन नास्त्यित्यनुवाद । यत्तु कर्मानुष्ठानस्यानैकान्तिकफलत्वेनाकिंचित्करत्वमुक्तं तद्दूषयति—यथेति । कृषिं जिज्ञासेरारम्भस्यानियतं फलं समाध्यासात्प्रोपनीतत्वाच्च तथा कर्मणि वैदिके प्रारम्भस्य फलमनियतं युज्यते शास्त्रविरोधादित्यर्थः । यत्तुक्तमनेकानर्थक्यलुपितत्वेन दोषवदनुष्ठानमिति तत्राऽह—किंचेति । इतोऽपि कर्मानुष्ठानमावश्यकमिति प्रतिज्ञाय हेत्वन्तरंमपि स्फुटयति—नापीति । चिकित्साया हि क्रियमाणाया व्याध्यतिरेको वा मरणं वा प्रत्यवायोऽपि समाव्यते कर्मफलस्य निर्विकलत्वाच्च तथा कर्मानुष्ठाने दोषोऽस्ति विहितत्वादित्यर्थः । समाप्ते कर्मानुष्ठानस्य फलं पृच्छति—किंतित्रिति । उत्तरार्थं व्याकुर्वन्निवासितं फलं कथयति—स्वल्पमपीति । सम्यग्ज्ञानोत्पादनद्वारेण रक्षणं विवक्षितम् ।

सर्वेष्वपि सुक्तेऽपि ध्यान्नमिपमच्युतम् ।

यतिस्तपस्वी भवति षड्क्तिपावनपावन ॥ इति स्मृतोरित्यर्थः ॥ ४० ॥

येय साख्ये बुद्धिरुक्ता योगे च वक्ष्यमाणलक्षणा सा—

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

व्यवसायोति । व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभावैकैव बुद्धिरितरविपरी-
तबुद्धिशाखाभेदस्य बाधिका सम्यक्प्रमाणजनितत्वादिह श्रेयोमार्गे हे
कुरुदन्दन । याः पुनरितरा बुद्धयो यासां शाखाभेदप्रचारवशादनन्तोऽ-
पारोऽनुपरतः संसारो नित्यप्रवर्तो विस्तीर्णो भवति, प्रमाणजनितवि-
वेकबुद्धिनिमित्तवशाच्चोपरताम्बनः । भेदबुद्धिषु संसारोऽप्युपरमत्वे ता
बुद्धयो बहुशाखा बहुव्यः शाखा यासां ता बहुशाखाः । बहुभेदा इत्ये-
तत् । प्रतिशाखाभेदेन ह्यनन्ताश्च बुद्धयः केषामव्यवसायिनां प्रमाणज-
नितविवेकबुद्धिरहितानामित्यर्थः ॥ ४१ ॥

ननु बुद्धिद्वयातिरिक्तानि बुद्धचन्तराप्यपि कणादादिशास्त्रप्रसिद्धानि विद्यन्ते तथा
च कथं बुद्धिद्वयमेव भगवतोपदिष्टमिति तत्राऽह—येयमिति । सैवैका प्रमाणभूता
बुद्धिर्गित्याह—व्यवसायात्मिकेति । बुद्धचन्तराप्यविवेकमूलान्यप्रमाणानीत्याह—
बहुशाखा इति । व्यवसायात्मिकाया बुद्धेः श्रेयोमार्गे प्रवृत्ताया विवक्षितं फलमाह—
इति । प्रकृतबुद्धिद्वयापेक्षयेतरा विपरीताश्चाप्रमाणजनिताः स्वकबोद्धिप्रवृत्ता या
बुद्धयस्तासां शाखाभेदः संसारेहेतुस्तस्य बाधिकेति यावत् । तत्र हेतुः—सम्यगिति ।
निर्दोषवेदवाक्यसमुत्पत्तावुक्तमुपायोपेयमूतं बुद्धिद्वयं साक्षात्पारम्पर्येभ्यः संसारहेतु-
बाधकमित्यर्थः । उत्तमार्थे व्याख्ये—याः पुनरिति । प्रकृतबुद्धिद्वयापेक्षयाऽर्थान्तर-
त्वमितरत्वं । तासामनर्थहेतुत्वं दर्शयति—यासामिति । अप्रामाणिकबुद्धीनां
प्रसक्तानुप्रसक्त्या जायमानानामतीव बुद्धिपरिणामविशेषाः शाखाभेदास्तेषां प्रचारः
प्रवृत्तिस्तद्वशादित्येतत् । अनन्तत्वं सम्यग्ज्ञानमन्तरेण निवृत्तिविरहितत्वम् । अपा-
रत्वं कार्यस्यैव सतो वातुभूतकारणविरहितत्वम् । अनुपरतत्वं स्फोरयति—नित्येति ।
कथं तर्हि तद्विवृत्त्या पुरपार्थपरिसमाप्तिस्तत्राऽह—प्रमाणेति । अन्वयव्यतिरेका-
ख्येना(णा)नुमानेनाऽऽगमेन च पदार्थपरिशोधनपरिनिष्पन्ना विवेकात्मिका या बुद्धि-
स्ता निमित्तीकृत्य समुत्पन्नमम्बोधानुरोधात्प्रकृता विपरीतबुद्धयो व्यावर्तन्ते । तास्व-
संख्यातासु व्यावृत्तासु सतीषु निरात्मनतया संसारोऽपि स्थातुमशक्नुवन्ननुपरतो
भवतीत्यर्थः । याः पुनरित्युपक्रान्तास्तत्त्वज्ञानापनोद्याः संसारात्प्रदभूता विपरीतनु-
द्धिरनुक्रामति—ता बुद्धय इति । बुद्धीनां वृत्तस्येव कुतो बहुशाखित्वं तत्राऽह—
बहुभेदा इत्येतदिति । एकैका बुद्धिः प्रति शाखाभेदोऽवान्तरविशेषस्तेन बुद्धी-
नामसंख्यात्वं प्रख्यातमित्याह—प्रतिशाखेति । बुद्धीनामानन्तरप्रसिद्धिप्रयोजनार्थो
हिशब्दः । सम्यग्ज्ञानवता यथोक्तबुद्धिभेदभावत्वमपसिद्धमित्याशङ्क्य मत्याह—
केषामित्यादिना ॥ ४१ ॥

येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति ते—

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीतिवादिनः ॥ ४२ ॥

यामिति । यामिमां वक्ष्यमाणां पुष्पितां पुष्पितवृक्ष इव शोभमानां श्रूयमाणरमणीयां वाचं वाक्यलक्षणां प्रवदन्ति । केऽविपश्चितोऽल्पमेध-
सोऽविवेकिन इत्यर्थः । वेदवादरता बहुवचनवाक्यलक्षणाधनप्रकाशकेषु वेद-
वाक्येषु रता हे पार्थ नान्यस्वर्गमाप्त्यादिकलसाधनेभ्यः कर्मभ्योऽस्ती-
त्येवंवादिनो बह्वनशीलाः ॥ ४२ ॥

यदि सांख्ययोगरूपैकैव प्रमाणभूता बुद्धिस्तर्हि सैव सर्वेषां वित्ते किमिति स्थिरा न
भवति तत्राऽऽह—येषामिति । ते यामिमां वाचं प्रवदन्ति तयाऽपहृतचेतसां कामिनां
कामवशाद्विषयात्मिका बुद्धिर्न प्रायः स्थिरा भवतीत्याह—ते यामिति । इमामित्य-
ध्ययनविध्युपात्तत्वेन प्रसिद्धत्वं कर्मकाण्डरूपाया वाचो विवक्ष्यते । वक्ष्यमाणत्वं क्रिया-
विशेषबहुलामित्यादौ द्रष्टव्यम् । किंशु को हि पुष्पाशाली शोभमानोऽनुभूयते न पुरुषमो-
घफलभागी लक्ष्यते । तथेयमपि कर्मकाण्डात्मिका श्रूयमाणदशायां रमणीया वागुपलभ्यते
साध्यसाधनसंबन्धप्रतिभानाज त्वेषा निरतिशयफलभागिनी भवति कर्मानुष्ठानफलस्या-
नित्यत्वादिति मत्वाऽऽह—पुष्पितामिति । वाक्यत्वेन लक्ष्यतेऽर्थवत्त्वप्रतिभानाद्-
स्तुतस्तु न वाक्यमर्थाभासत्वं हि त्वाह—वाक्यलक्षणाभिति । प्रवक्तॄणां वेदवाक्य-
तात्पर्यपरिज्ञानाभावं सूचयति—अविपश्चित इति । वेदवादा वेदवाक्यानि तानि च
बहूनामर्थवादानां फलानां साधनानां च विधिशेषाणां प्रकाशकानि तेषु रतिरासक्तिस्त-
त्तिष्ठत्वं तद्वत्त्वमपि तेषां विशेषणमित्याह—वेदवादेति । कर्मकाण्डनिष्ठत्वफलं कथय-
ति—नान्यदिति । ईश्वरो वा मोक्षो वा नास्तीत्येवं वदन्तो नास्तिकाः सन्तः सम्प्र-
ज्ञानवन्तो न भवन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

ते च—

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

कामात्मान इति । कामात्मानः कामस्वमात्राः कामपरा इत्यर्थः ।
स्वर्गपराः स्वर्गः परः पुरुषार्थो येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रदाना जन्म-
कर्मफलप्रदा कर्मणः फलं कर्मफलं जन्मैव कर्मफलं जन्मकर्मफलं तत्प्र-
ददातीति जन्मकर्मफलप्रदा तां वाचं प्रवदन्तीत्यनुपपद्यते । क्रियाविशे-

पवहुला क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषास्ते बहुला यस्यां वाचि तां स्वर्गपशुपुत्रार्थं यया वाचा बाहुल्येन प्रकाश्यन्ते । भोगैश्वर्यगतिं प्रति भोगैश्वर्यं च भोगैश्वर्यं तयोर्गतिः प्राप्त्यभोगैश्वर्यमातिस्त्वां प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषास्तद्बहुला तां वाचं पवदन्तो मूढाः संसारे परिवर्तन्त इत्यभिप्रायः ॥ ४३ ॥

प्रवृत्तान्प्रवक्तृनविवेकिनो व्यवसायात्मकबुद्धिभावत्वासंभवसिद्धचर्यं विधान्तरेण विशिनष्टि—ते चेति । तेषां संसारपरिवर्तनपरिदर्शनार्थं प्रवृत्ता वाचमेव विशिनष्टि—जन्मेति । ननु पुंसां कर्मस्वभावत्वमयुक्तं चेतनस्येच्छावतस्तदात्मत्वानुपपत्तेरिति तत्राऽऽह—कामपरा इति । तत्परत्वं तत्तत्फलार्थित्वेन तत्तदुपायेषु कर्मस्त्वेव प्रवृत्ततया कर्मसंन्यासपूर्वकाज्ज्ञानाद्वाहिर्मुखत्वम् । ननु कर्मनिष्ठानामपि परमपुरुषार्थेषु क्षया मोक्षोपाये ज्ञाने भवत्याभिमुख्यमिति नेत्याह—स्वर्गेति । तत्परत्वं तस्मिन्नेवाऽऽसक्ततया तदतिरिक्तपुरार्थागतिरिति शब्दश्चानुष्ठानद्वारा तदुपपत्तिरित्याह—क्रियेति । क्रियाणामनुष्ठानानां यमदानादीनां विशेषा देशकालाधिकारिभ्युक्ताः समाहर्तृकाहलक्षणास्ते खलस्या वाचि प्रचुर्येण प्रतिमान्तीत्यर्थः । कथं यथोक्ता वाचि क्रियाविशेषाणां बाहुल्येन व्यवसायमिति शब्दश्च प्रकाश्यत्वेनेत्येतद्विशदयति—स्वर्गेति । तथाऽपि तेषां मोक्षोपायत्वेनोपपत्तेर्निष्ठानां मोक्षाभिमुख्यं भविष्यति नेत्याह—भोगेति । यथोक्ता वाचमभिप्रेतार्थान् दर्शयति—तद्बहुला इति ॥ ४३ ॥

तेषां च—

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तथाऽऽहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

भोगेति । भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगः कर्तव्यमैश्वर्यं चेति भोगैश्वर्ययोरेव प्रणयवता तदात्मभूतानां तथा क्रियाविशेषबहुलया वाचाऽऽहृतचेतसावाच्छादितचित्तैकपञ्चानां व्यवसायात्मिका साख्ये योगे वा बुद्धिः समाधौ समाधीयतेऽस्मिन्पुरुषोपभोगाय सर्वमपि समाधिरन्तःकरणं बुद्धिस्तस्मिन्समाधौ न विधीयते न भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

ननु कर्मकाण्डनिष्ठानां कर्मनिष्ठानामपि बुद्धिशुद्धिद्वारेणान्तकरणे साधनभूतबुद्धिद्वयसमुदायसमभवाद्भौ मोक्षो भविष्यति, नेत्याह—तेषां चेति । तदात्मभूतानां तयोरेव भोगैश्वर्ययोरान्तर्गतत्वेनाऽऽरोपितयोरभिनिष्ठे चेन्नसि तादात्म्य-

ध्यासवता वहिर्मुखाना(णा)मित्यर्थः । तथाऽपि शास्त्रानुसारिण्या विवेकप्रज्ञया व्यव-
सायात्मिका बुद्धिस्तेषामुद्देश्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । ननु समाधिः संप्रज्ञाता-
संप्रज्ञातभेदेन द्विधोच्यते तत्र बुद्धिद्वयविधिरप्रसक्तः सन्नद्धं निविध्यते तत्राऽऽह—
समाधीयत इति ॥ ४४ ॥

य एवं विवेकबुद्धिरहितास्तेषां कामात्मनाम्—

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥

त्रैगुण्येति । त्रैगुण्यविषयास्त्रैगुण्यं संसारो विषयः प्रकाशयितव्यो
येषां ते वेदान्त्रैगुण्यविषयास्त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन निष्कामो भवे-
त्यर्थः । निर्द्वन्द्वः सुखदुःखहेतू समविषयो पदार्थो द्वंद्वबन्धवाच्यो ततो
निर्गतो निर्द्वन्द्वो भवेत् । त्वं नित्यसत्त्वस्थः सदा सत्त्वगुणाश्रितो भव ।
तथा निर्योगक्षेमोऽनुपात्तस्योपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः, योग-
क्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करेत्त्वो निर्योगक्षेमो भव । आत्मज्ञान-
प्रमत्तश्च भव । एष तवोपदेशः स्वधर्ममनुविष्ठितः ॥ ४५ ॥

अविवेकिनामपि वेदाभ्यासवता विवेकबुद्धिरुद्देश्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—य एवमिति ।
तर्हि वेदार्थतया कामात्मता प्रशस्तेत्याशङ्क्याऽऽह—निस्त्रैगुण्य इति । भवेति पदं
निर्द्वन्द्वद्विविशेषणेष्वपि प्रत्येकं लभ्यते । त्रयाणां सत्त्वादीनां गुणानां दुष्यपापुष्या-
मिश्रकर्मतत्कलसंबन्धलक्षणः समाहारत्रैगुण्यमित्यङ्गीकृत्य न्याचष्टे—संसार इति ।
वेदशब्देनान्न कर्मकाण्डमेव गृह्यते । तदभ्यासवता तदनुष्ठानद्वारा संसारधीनत्वं
विवेकावसरोऽस्तीत्यर्थः । तर्हि संसारपरिवर्जनार्थं विवेकसिद्धये किं कर्तव्यमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—त्वं त्विति । कथं निस्त्रैगुण्यो भवेति गुणत्रयराहित्यं विधीयते नित्यस-
त्त्वस्थो भवेति वाक्यशेषविरोधादित्याशङ्क्याऽऽह—निष्काम इति । संप्रतिपक्षत्वं
परस्परविरोधित्वम् । पदार्थां शीतोष्णादिलक्षणौ । निष्कामत्वे द्वंद्वान्निर्गतत्वं शीतो-
ष्णादिसहिष्णुत्वं हेतुमुक्त्वा तत्रापि हेत्वपेक्षायां सदा सत्त्वगुणाश्रितत्वं हेतुमाह—
नित्येति । योगक्षेमव्यापृतचेतसो रजस्तमोभ्यामश्लेषे सत्त्वभावे समाश्रितत्वमश्वत्थ-
मित्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । योगक्षेमयोर्जीवनहेतुतया पुरुषार्थसाधनत्वं निर्योगक्षेमो
भवेति कुतो विधिरित्याशङ्क्याऽऽह—योगेति । योगक्षेमप्रधानत्वं सर्वस्य स्मारासिद्धि-
मिति ततो निर्गमनप्रसक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मवानिति । अस्मादे मूनसो
विषयपारतन्त्र्यशून्यत्वम् । अथ यथोक्तोपदेशस्य मुमुक्षुविषयत्वादर्जनस्य मुमुक्षुत्वमिह
विपासितमिति न्याह—एष इति ॥ ४६ ॥

सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यान्यनन्तानि फलानि तानि नापेक्ष्यन्ते
चेत्किमर्थं तानीश्वराभेत्यनुष्ठीयन्त इति, उच्यते शृणु—

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विज्ञानतः ॥ ४६ ॥

यावानिति । यथा लोके कूपवडागाद्यनेकस्मिन्नुदपाने परिच्छिन्नो-
दके यावान्यावत्परिमाणः स्नानपानादिरर्थः फलं मयोजनं स सर्वोऽर्थः
सर्वतःसंप्लुतोदके तावानेव संपद्यते तत्रान्तर्भवतीत्यर्थः । एवं तावै-
स्तावत्परिमाण एव संपद्यते सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु योऽर्थो यत्क-
र्मफलम् । सोऽर्थो ब्राह्मणस्य संन्यासिनः परमार्थतत्त्वं विज्ञानतो
योऽर्थो विज्ञानफलं सर्वतःसंप्लुतोदकस्यानीयं तस्मिन्स्वावानेव संपद्यते
तत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः । सर्वे तदभिसमेति यत्किञ्च भजा साधु कुर्वन्ति
यश्चेद्वेद यस्तु वेदेति श्रुतेः । 'सर्वे कर्माखिलम्' इति च वक्ष्यति । तस्मा-
त्प्राज्ञाननिष्ठाधिकारमाप्तेः कर्मपथिकत्वेन कूपवडागाद्यर्थस्यानीयमपि
कर्म कर्तव्यम् ॥ ४६ ॥

ईश्वरार्पणाधिया स्वधर्मानुष्ठानेऽपि फलकामनाभावाद्देहकृतं योगमार्गस्येति मन्वानः
शङ्कते—सर्वेष्विति । कर्ममार्गस्य फलवत्त्वं प्रतिनानीते—उच्यते इति । किं तत्क-
लमित्युक्ते तद्विषयं श्रोत्रमवतारयति—शृण्विति । यथोदपाने कूपवदौ परिच्छिन्नोदके
स्नानावमनादियोऽर्थो यावानुत्पद्यते स तावानपरिच्छिन्न सर्वतःसंप्लुतोदके समुदेऽन्त-
र्भवति परिच्छिन्नोदकानमपरिच्छिन्नोदकाद्यत्वात्, तथा सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यावा-
नर्थो विषयविशेषोपरक्तः सुखविशेषो जायते स तावानात्मविदः स्वरूपमूले सुखेऽ-
न्तर्भवति । परिच्छिन्नानन्दानामपरिच्छिन्नानन्दान्तर्मागम्युपगमात् । “ एतस्यैवाऽऽनन्द-
स्थान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ” इति श्रुतेः । तथा चापरिच्छिन्नानन्दानन्दप्राप्ति-
पर्यवसायिनो योगमार्गस्य नास्ति वैफल्यमित्याह—यावानिति । उक्तमर्थमस्तरयो-
जनया प्रकटयति—यथेति । उदकं पीयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या कूपादिपरिच्छिन्नो-
दकविषयत्वमुदपानशब्दस्य दर्शयति—कूपेति । कूपादिगतस्याभिधेयस्य समुदेऽन्त-
र्भावासंभवात्कथमिदमित्याशङ्क्यार्थशब्दस्य प्रयोजननिषेधत्वं व्युत्पादयति—फल-
मिति । यत्फलगुत्वेन लभ्यते तत्फलमित्युच्यते । तत्कथं तडागादिकृतं स्नानपानादि
तथेत्याशङ्क्य तस्यास्त्वयसो नाशेषवत्तेरित्याह—मथोजनमिति । तडागादिशुक्ल-

१ च. यान्युक्तान्य । २ क. 'केऽपि योऽर्थस्तावा' । च. झ. 'के योऽर्थस्तावा' । ३ घ. च.
'प्राप्तस्त' । ४ क. ग. घ. च. झ. 'यः' । यथा कुतश्च विधितव्यावरेया. संन्यसेयमेव च ।

प्रयोजनस्य समुद्रनिमित्तप्रयोजनमात्रस्त्वयुक्तमेव न्यस्यान्यात्मत्वानुपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । यथाकाशदेरिव महाकाशे परिच्छिन्नोदककार्यस्यापरिच्छिन्नोदककार्येऽन्तर्भावः संभवति । तत्प्राप्तावितरापेक्षामावादित्यर्थः । पूर्वार्धे दृष्टान्तभूतमेवं व्याख्याय दार्ष्टान्तिकमुत्तरार्धे व्याकरोति—एवमित्यादिना । कर्मसु योऽर्थ इत्युक्तं व्यनक्ति—यत्कर्मफलमिति । सोऽर्थो विज्ञानतो ब्राह्मणस्य योऽर्थस्तावानेव संपद्यत इति संबन्धः । तदेवं स्पष्टयति—विज्ञानेति । तस्मिन्तन्मर्मवन्निति शेषः । सर्वं कर्मफलं ज्ञानफलेऽन्तर्भवतीत्यत्र प्रमाणमाह—सर्वमिति । यत्किमपि प्रजाः साधु कर्म कुर्वन्ति तत्सर्वं स पुरुषोऽभिसमोने प्राप्नोति यः पुरुषस्तद्वेद विजानाति यद्वस्तु स रैको वेद तद्वेश्यामिति श्रुतेरर्थः । कर्मफलस्य समुपज्ञानफलेऽन्तर्भावः सर्वगविद्यार्था श्रूयते कथमेतावता निर्गुणज्ञानफले कर्मफलान्तर्भावः संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वमिति । तर्हि ज्ञाननिष्ठैव कर्तव्या तावतैव कर्मफलस्य लब्धतया कर्मानुष्ठानानपेक्षणादित्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । योगमार्गस्य निष्फलत्वाभावस्तच्छब्दार्थः ॥ ४६ ॥

तत्र च—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

कर्मणीति । कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठार्यां ते तत्र । तत्र च कर्म कुर्वतो मा फलेष्वधिकारोऽस्तु कर्मफलतृष्णा मा भूत्कदाचन फल्पाचिदप्यवस्थायामित्यर्थः । यदा कर्मफले तृष्णा ते स्यात्तदा कर्मफलप्राप्तेहेतुः स्यात्, एवं मा कर्मफलहेतुर्भूः । यदा हि कर्मफलतृष्णामयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवेत् । यदि कर्मफलं नैष्यते किं कर्मणा दुःस्वरूपेणेति मा ते तत्र सङ्गोऽस्त्वकर्मण्यकरणे प्रीतिर्मा भूत् ॥ ४७ ॥

तर्हि परम्परया पुरुषार्थसाधने योगमार्गे परित्यज्य साक्षादेव पुरुषार्थकारणमात्मज्ञानं तदर्थमुपदेष्टव्यं तस्मै हि स्पृहयन् मनो मदीयमित्याशङ्क्याऽऽह—तत्र चेति । तर्हि तत्फलाभिलाष्यपि स्यामिति नेत्याह—मा फलेष्विति । पूर्वोक्तमेवार्थं प्रपद्यति—मा कर्मेति । फलभिसंध्यसंभवे कर्मकरणमेव श्रद्दध्यामित्याशङ्क्याऽऽह—मा त इति । ज्ञानानभिकारिणोऽपि कर्मत्यागप्रसक्तिं निवारयति—कर्मण्येवेति । कर्मण्येवेत्येवकारार्थमाह—न ज्ञानेति । न हि तत्राब्राह्मणस्यापरिपक्वप्राप्तस्य पुरुषोऽधिकारः सिध्यतीत्यर्थः । फलेस्तर्हि बन्धो दुर्बारः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । कर्मण्येवाधिकारे सतीति

समत्वबुद्धिरीश्वरार्पितचेतस्तया तत्कौशलं कुशलयावः । तद्धि कौशलं
यद्गन्धस्वभावान्यपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावान्निवर्तन्ते । तस्मात्
तसमत्वबुद्धियुक्तो भवत्वम् ॥ ५० ॥

पूर्वोक्तसमत्वबुद्धियुक्तस्य स्वधर्मानुष्ठाने प्रवृत्तस्य किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-सम-
त्वेति । बुद्धियुक्तः स्वधर्माख्यं कर्मानुतिष्ठन्निनि शेषः । बुद्धियोगस्य फलवत्त्वे फलि-
तमाह-तस्मादिति । पूर्वार्धे व्याचष्टे-बुद्धीत्यादिना । ननु समत्वबुद्धिमात्रात् पुण्य-
पापनिवृत्तियुक्ता परमार्थदर्शनवतस्तत्तत्प्रवृत्ति-सिद्धेरिति तत्राऽऽह-सत्त्वेति । उत्तरार्धे
व्याचष्टे-तस्मादिति । स्वधर्ममनुतिष्ठतो यथोक्तयोगार्थं किमर्थं मनो योजनीयमित्या-
शङ्क्याऽऽह-योगो हीति । तर्हि यथोक्तयोगसामर्थ्यादेव दर्शितफलसिद्धेरनास्था स्वध-
र्मानुष्ठाने प्राप्तेत्याशङ्क्याऽऽह-स्वधर्माख्येष्विति । ईश्वरार्पितचेतस्तया कर्मसु वर्त-
मानस्यानुष्ठाननिष्ठस्य वा यथोक्ता बुद्धिस्तत्तेषु कौशलमिति योजना । कर्मणा बन्ध-
स्वभावत्वात्तदनुष्ठाने बन्धनुबन्ध स्यादित्याशङ्क्य कौशलमेव विशदयति-तद्धीति ।
समत्वबुद्धेरेव फलत्वे स्थिते फलितमुपसंहरति-तस्मादिति ॥ ५० ॥

यस्मात्—

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

कर्मजमिति । कर्मजं फलं त्यक्त्वेति व्यवहितेन संबन्धः । इष्टानि-
ष्टदेहमाप्तिः कर्मजं फलं कर्मभ्यो जातं बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ता हि
यस्मात्फलं त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मबन्धवि-
निर्मुक्ता जन्मैव बन्धो जन्मबन्धस्तेन विनिर्मुक्ता जीवन्त एव जन्मबन्ध-
विनिर्मुक्ताः सन्तः पदं परमं दिष्णोर्मोक्षाख्यं गच्छन्त्यनामयं सर्वोपद्रव-
रहितमित्यर्थः । अथवा बुद्धियोगाद्धनंजयेत्याश्रय परमार्थदर्शनलक्षणैव
सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीया कर्मयोगजसत्त्वशुद्धिजनिता बुद्धिर्दर्शिता ।
साक्षात्सुकृददुकृतप्रहाणादिहेतुत्वथवणात् ॥ ५१ ॥

समत्वबुद्धियुक्तस्य सुकृददुकृततत्फलपरित्यागेऽपि नयं मोक्षः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-
ह-यस्मादिति । समत्वबुद्ध्या यस्मात्कर्मानुष्ठायमानं दुरितं हि त्याजयति तस्मात्प-
रम्पर्याऽऽसौ मुक्तिहेतुरित्यर्थः । मनीषिणो हि ज्ञानानिश्चयवन्तो बुद्धियुक्ताः सन्तः
स्वधर्माख्यं कर्मानुतिष्ठन्तस्ततो जातं फलं देहप्रभेदं हित्वा जन्मलक्षणाद्वन्धाद्विनि-

मुक्ता वैष्णवं पदं सर्वसंसारस्पर्शशून्यं प्राप्नुवन्तीति श्लोकोक्तमर्थं श्लोकयोजनया दर्शयति—कर्मजमित्यादिना । इष्टो देहो देवादिलक्षणोऽनिष्टो देहस्तिर्यगादिलक्षणस्तत्प्राप्तिरेव कर्मणो जातं फलं तद्यथोक्तबुद्धियुक्ता ज्ञानिनो भूत्वा तद्व्यादेव पारित्यज्य बन्धाविनिर्मुक्तपूर्वकं जीवन्मुक्ताः सन्तो विदेहकैवल्यमाजो भवन्तीत्यर्थः । बुद्धियोगादित्यादौ बुद्धिशब्दस्य समत्वबुद्धिरर्थो व्याख्यातः । संप्रति परम्परां पारित्यज्य सुकृतदुष्कृतप्रहाणहेतुत्वस्य समत्वबुद्धावसिद्धेर्बुद्धिशब्दस्य योग्यमर्थान्तरं कथयति—अथवेति । अनवच्छिन्नवस्तुगोचरत्वेनानवच्छिन्नत्वं तस्याः सूचयन्बुद्धयन्तराद्विशेषं दर्शयति—सर्वत इति । असाधारणं निमित्तं तस्या निर्दिशति—कर्मति । यथोक्तबुद्धेर्बुद्धिशब्दार्थत्वे हेतुमाह—साक्षादिति । जन्मबन्धविनिर्मुक्तादिशब्दार्थः । यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे परमार्थदर्शनलक्षणा बुद्धिरुद्देश्यता युज्यते तस्मात्कर्मणः सकाशादितरत्वं तथाविधोद्देश्यभूतबुद्धिसंन्यविधुरमतिशयेन निष्कृत्यते । अतश्च परमार्थबुद्धिमुद्देश्यत्वेनाऽऽश्रित्य कर्मानुष्ठानत्वं परिच्छिन्नं फलान्तरमुद्दिश्य तदनुष्ठाने कार्यप्यप्रसङ्गात् । किंच परमार्थबुद्धिमुद्देश्यामाश्रित्य कर्मावृत्तिफलान्तःकरणशुद्धिद्वारा परमार्थदर्शनसिद्धौ जीवत्येव देहे सुकृतादि हित्वा मोक्षमधिगच्छति । तथा च परमार्थदर्शनलक्षणयोगार्थं मनो धामयितव्यम् । योगशब्दितं हि परमार्थदर्शनमुद्देश्यतया कर्म स्वनुतिष्ठतो नेऽप्यभिप्रेते । यदि च परमार्थदर्शनमुद्दिश्य तद्युक्ताः सन्तः समाभ्यस्यन्कर्माणि तदा तदनुष्ठानननिर्तुर्बुद्धिर्बुद्ध्या ज्ञानिनो भूत्वा कर्मजं फलं परित्यज्य निर्मुक्तबन्धना मुक्तिमाजो भवन्तीत्येव नस्मिन्पक्षे श्लोकत्रयाक्षराणि व्याख्यातव्यानि ११

योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिर्जा बुद्धिः कदा भाष्यत इत्युच्यते—

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

यदेति । यदा यस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेकरूपं कालव्यं येनाऽऽत्मानात्मविवेकबोधं कलुषीकृत्य विषयं मत्प्रत्याकर्षणं प्रवर्तते तच्च बुद्धिर्व्यतितरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति शुद्धिभावभाष्यत इत्यर्थः । तदा तस्मिन्काले गन्तासि माप्स्यासि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च । तदा श्रोतव्यं श्रुतं च निष्फलं मतिपयत इत्युच्यते ॥ ५२ ॥

यथोक्तबुद्धिप्राप्तिकालं प्रश्नपूर्वकं प्रवर्तयति—योगेति । श्रुतं श्रोतव्यं दृष्टं द्रष्टव्यमित्यादौ फलामिलापप्रतिबन्धान्नेका बुद्धिरुद्देश्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—यदेति । निवेक-

परिपाकावस्था कालशब्देनोच्यते । कालुष्यस्य दोषपर्यवसायित्वं दर्शयन्निशिनष्टि—
येनेति । तदनर्थरूपं कालुष्यं तवेत्यन्वयार्थं पुनर्वचनम् । बुद्धिशुद्धिफलस्य विवे-
कस्य प्राप्त्या वैराग्यप्राप्तिं दर्शयति—तदेति । अध्यात्मशास्त्रातिक्तं शास्त्र श्रोत-
व्यादिशब्देन गृह्यते । उक्त वैराग्यमेव स्फोरयति—श्रोतव्यमिति । यथोक्तविवेक-
सिद्धौ सर्वस्मिन्नन्तात्मविवये नैष्कल्प्यं प्रतिभातीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

मोहकलिल्लास्ययद्दारेण लब्धात्मविवेकप्रज्ञा कदा कर्मयोगजं फलं
परमार्थयोगमवाप्स्यामीति चेच्चच्छृणु—

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यमि ॥ ५३ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्नेति । श्रुतिविप्रतिपन्नाऽनेकसाध्यसाधनसंबन्धप्रकाश-
नश्रुतिभिः श्रवणैर्विप्रतिपन्ना नानापतिपन्ना श्रुतिविप्रतिपन्ना विस्मिता
सती ते तत्र बुद्धिर्यदा यस्मिन्काले स्थास्यति स्थिराभूता भविष्यति
निश्चला विक्षेपचलनवर्जिता सती समाधी समाधीर्वाते चित्तमस्मिन्निति
समाधिरात्मा तस्मिन्नात्मनीत्येतत् । अवज्ञा तत्रापि विकल्पवर्जितेत्ये-
तत् । बुद्धिरन्ताकरणं तदा तस्मिन्काले योगमवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञां
समाधिं प्राप्स्यासि ॥ ५३ ॥

बुद्धिशुद्धिविवेकवैराग्यसिद्धावपि पूर्वोक्तबुद्धिप्राप्तिकालो दर्शितो न भवतीति
शङ्कते—मोहेति । प्रागुक्तविवेकादियुक्तबुद्धेरात्मनि स्थाविरावस्थायां प्रकृतबुद्धिसि-
द्धिरित्याह—तच्छृण्विति । शृष्ट कलविशेषाख्य वस्तु तच्छब्देन गृह्यते । बुद्धेः
श्रुतिविप्रतिपन्नत्वमिश्रदयति—अनेकेति । नानापतिपन्नत्वमेव सक्षिपन्नि—विस्मि-
तेति । उक्त हेतुद्वयप्रमुख्यं वैराग्यपरिपाकावस्था कालशब्दार्थः । नैष्कल्प्यं विक्षेप-
राहित्यम् । अवलम्बं विकल्पशून्यत्वम् । विक्षेपो विपर्ययः । विकल्पः सशय इति
विवेकः ॥ ५३ ॥

मन्त्रवीजं प्रतिबन्धयार्जुन उवाच लब्धसमाधिपन्नस्य लक्षणमुभुत्सवां—

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

स्थितप्रज्ञस्येति । स्थिता प्रतिष्ठिताऽहमस्मि परं ब्रह्मेति प्रज्ञा यस्य

स स्थितप्रज्ञस्यस्य का भाषा किं भाषणं वचनं कथमसौ परैर्भाष्यते
समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य केशव । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वपं
वा किं प्रभाषेत । किमासीत् प्रजेत किम् । आसनं व्रजनं वा तस्य
कथमित्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छति ॥ ५४ ॥

विवेकद्वारा जाता प्रज्ञा प्रागुक्ता बुद्धिः समाधिस्तत्रैव निष्ठा सन्यासिनो ज्ञाननिष्ठो
तत्प्राप्तवचन प्रश्नवीजं पृच्छतोऽर्जुनस्यापि गायमाह—लब्धेति । लब्ध्वा समाप्तावा-
त्मनि समाधौ वा प्रज्ञा परमार्थदर्शनलक्षणा येन तस्येति यावत् । ननु तस्य भाषा
तत्तत्कार्यानुशोधिनी भविष्यति किमित्यसौ जिज्ञास्यने तत्राऽऽह—कथमिति ।
ज्ञाननिष्ठस्य लक्षणविलक्षणा प्रश्नमवतार्य तन्निष्ठासाधनमुत्सृज्य विशिष्टा-
स्थस्येति । तस्यैवार्थक्रिया पृच्छति—स्थितधीरिति ॥ ५४ ॥

यो ह्यादित एव संन्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठाया पटुतो यश्च कर्म-
योगेन(ण) तपोः स्थितप्रज्ञस्य प्रजहातीत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं
स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनं चोपदिश्यते । सर्वत्रैव ह्याध्यात्मशास्त्रे कृतार्थल-
क्षणानि यानि तान्त्रे । साधनान्युपदिश्यन्ते यत्नसाध्यात् । यानि
यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च भवन्ति तानि—

श्रीमगवानुवाच—

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

श्रीमगवानुवाच प्रजहातीति । प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्य-
जति यदा यस्मिन्काले सर्वा-समस्ता-कामानिच्छाभेदान्दे पार्थ मनो-
गतान्मनसि प्रविष्टान्दृदि प्रविष्टान् । सर्वकामपरित्यागे तुष्टिकारणाभा-
वाच्छरीरधारणनिमित्तशेषे च संयुन्मत्तयमत्तस्येव पटुतिः प्राप्तेत्यत
उच्यते—आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एवाऽऽत्मना स्वेनैव ब्राह्मलाभ-
निरपेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनामृतरसलाभेना-वस्थादलस्ययवान्स्थितप्रज्ञः
स्थिता प्रतिष्ठिताऽऽत्मानात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञो विद्वान्-
स्तदोच्यते । त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणः सन्यास्यात्माराम आत्मकीड-
स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

प्रतिपन्नमवतारयितुं पान्निकां करोति— यो हीति । हिशब्देन कर्मसंन्यासकार-
णीभूतविरागतासंपत्तिः सूच्यते । आदितो ब्रह्मचर्यावस्थायामिति यावत् । ज्ञानमेव योगो
ब्रह्मभावप्रापकत्वात्तस्मिन्निष्ठा परिसमं स्थितस्यामित्यर्थः । कर्मैव योगस्येन कर्माण्यसंन्यस्य
तन्निष्ठायामेव प्रवृत्त इति शेषः । ननु कथमेकेन वाक्येनार्थद्वयं मुपदिश्यते द्वैपथ्ये वाक्य-
भेदान्न च लक्षणमेव साधने कृतार्थलक्षणस्य तत्स्वरूपत्वेन फलत्वे साधनत्वानुपपत्तेरिति
तत्राऽह—सर्वत्रैवेति । यद्यपि कृतार्थस्य ज्ञानिनो ज्ञानलक्षणं तद्व्यपेक्ष फलत्वान्न साध-
नस्वमधिगच्छति तथाऽपि निज्ञासोऽन्तदेव प्रयत्नसाध्यतया साधनं संपद्यते । लक्षणं चात्र
ज्ञानसाधन्यलब्धमन्यते न विधीयते विदुषो विधिनिषेधागोचरत्वात्तेन निज्ञासोः साधना-
नुष्ठानाय लक्षणानुशदादेकस्मिन्नेव साधनानुष्ठाने तात्पर्यमेत्यर्थः । उक्तेऽयं भगवद्वाक्य-
मुत्थात्पद्यति—यानीति । लक्षणानि च ज्ञानसाधन्यलब्ध्यान्प्रयत्नसाधयानीति शेषः ।
स्थितप्रज्ञस्य वा भावेति प्रथमप्रश्नोत्तरमाह—प्रज्ञहातीति । कामाद्यागस्य प्रकर्षो
वासनाराहित्यम् । कामानामात्मानिष्ठत्वं कैश्चादिष्यते तदयुक्तं तेषां मनोनिष्ठत्वश्रुतेरि-
त्याशयवानाह—मनोगतानिति । आत्मन्येवाऽऽत्मनेत्याद्युत्तरभागानिरस्यं चोद्यमनुवद-
ति—सर्वकामेति । तर्हि प्रवर्तकाभावाद्विदुषः सर्वप्रवृत्तेरुपशान्तिरिति नेत्याह—शरीरेति ।
उन्मादवानुपपत्तो विवेकाविरहितबुद्धिभ्रमभागी प्रकर्षेण मदमनुभवन्निश्चयमपि विवेकं
निरस्यभ्रान्तबुद्धयश्चरन्त्यत इति विभागः । उद्यारार्थमवतारं व्याकरोति—उच्यते
इति । आत्मन्येवेत्येवमारस्याऽऽत्मनेत्यत्रागि संन्यसं द्योतयति—स्वेनेवेति । बाह्यलभनि-
रपेक्षत्वेन तुष्टिमेव स्पष्टयति—परमार्थेति । स्थितप्रज्ञपदं विभज्यते—स्थितेति । प्रज्ञा-ति-
बन्धकसर्वकामविगमावस्थां तदेति निर्दिश्यते । उक्तमेव प्रपञ्चयति—त्यक्तेति आत्मनं
निज्ञासमागो वैराग्यद्वारा सर्वपणालागात्मकं संन्यस्य समासाद्य श्रवणाश्रयत्वात् तज्ज्ञानं
प्राप्य तस्मिन्नेवाऽऽसत्तया विषयवैमुख्येन तत्फलभूता परिगुष्टि तत्रैव प्रतिलभमानः
स्थितप्रज्ञव्यपदेशभागत्यर्थः ॥ ११ ॥

किंच—

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

दुःखेष्विति । दुःखेष्वध्यात्मिकादिषु मात्सेषु नोद्विग्नं न प्रक्षुभितं दुःख-
प्राप्तौ मनो यस्य सोऽयमनुद्विग्नमनाः । तथा सुखेषु मात्सेषु विगता स्पृहा
तृष्णा यस्य नाग्निरिवन्धनायावन्ते सुखान्यनु विवर्धन्ते स विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधो रागश्च भयं च क्रोधश्च वीता विगता यस्मात्स वीत-
रागभयक्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः संन्यासी तदोच्यते ॥ ५६ ॥

लक्षणमेदानुवादद्वारा विविदिषोरेव कर्तव्यान्तरमुपदिशति—किंचेति । ज्वरशिरो-
रोग दिकृतानि दुःखान्याध्यात्मिकानि । आदिशब्देनाऽऽधिभौतिकानि व्याघ्रसर्पादि-
प्रयुक्तान्याधिदैविकानि चातिवातवर्षादिनिमित्तानि दुःखानि गृह्यन्ते । तेषूपलब्धेष्वपि
नोद्विग्न मनो यस्य स तथेति संबन्धः । नोद्विग्नमित्येवद्वयाचष्टे—न प्रक्षुभितामेति ।
दुःखानामुक्तानां प्राप्तां परिरहाराक्षमस्य तदनुभवपरिभाषितं दुःखमुद्वेगस्तेन सहितं मनो
यस्य न भवति स तथेत्याह—दुःखप्राप्ताविति । मनो यस्य नोद्विग्नमिति पूर्वेण
संबन्धः । सुखान्यपि दुःखवशिविधानीति मत्वा तथेत्युक्तम् । तेषु प्राप्तेषु सन्तु तेष्वपि
विगता स्पृहा तृष्णा यस्य स विगतस्पृह इति योजना । अज्ञस्य हि प्राप्तानि सुखा-
न्यनु विवर्धते तृष्णा, विदुपस्तु नेवामेत्यत्र वैषम्यदृष्टान्तमाह—नाग्निरिवेति । यथा
हि दाह्यतेन्यनादेरभ्याधाने वह्निरनु विवर्धते तथाऽन्यस्य सुखान्युपनत न्यनु विवर्ध-
मानाऽपि तृष्णा विदुषो न तान्यनु विवर्धते । न हि वह्निरदाह्यमुपगतभापं दग्धं विवृ-
द्धिमधिगच्छति तेन जिज्ञासुना सुखदुःखयोस्तृष्णोद्वेगौ न कर्तव्यावित्यर्थः । रागाद-
यश्च तेन कर्तव्या न भवन्तीत्याह—वीतेति । अनुभूताभिनिवेशो विषयेषु रजन्यात्मक-
स्तृष्णामेवो रागः, परेणापकृतस्य मात्रनेत्रादविकारकारणं भयं, क्रोधस्तु परवशीकृ-
त्याऽऽत्मानं स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुर्बुद्धिवृत्तिविशेषः । मनुत इति मुनिरात्मविदित्य-
ङ्गीकृत्याह—संन्यासीति । मुखादिविषयतृष्णादे रागादेश्चाभ वावस्था तदेत्युच्यते ॥ १६ ॥

किंच—

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तप्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

यः सर्वत्रेति । यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिष्वन्यत्रानभिस्नेहोऽभिस्ने-
हवर्जितस्तत्तप्राप्य शुभाशुभं तत्तच्छुभमशुभं वा कृत्वा नाभिनन्दति
न द्वेष्टि शुभं प्राप्य न तुष्यति न हृष्यत्यशुभं च प्राप्य न द्वेष्टीत्यर्थः ।
तस्यैवं हर्षविषादवर्जितस्य विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥ ५७ ॥

लक्षणमेदानुवादद्वारा विविदिषोरेव कर्तव्यान्तरमुपदिशति—किंचेति । विवेकवतो
विविदिषोर्विवेकजन्या प्रज्ञा कथं प्रतिष्ठां प्रतिपद्यतामित्याशङ्क्याऽऽह—यः सर्वत्रेति ।
ननु देहजीवितादौ स्पृहा शुभाशुभप्राप्तां हर्षविषादौ विदुषो विविदिषोश्चावर्जनीयाविति
प्रज्ञादैर्यासिद्धिस्तत्राऽऽह—यो मुनिरिति । तत्तदिति शोभनवस्त्रेणाशोभनवस्त्रेन
वा प्रसिद्धत्वं प्रतिनिर्दिश्यते । तदेव विभजते—शुभमेति । विषयेष्वभिप्रायाः
शुभादिप्राप्तां हर्षाद्यभावश्च प्रज्ञास्यैवं कारणमित्याह—तस्येति ॥ ५७ ॥

किंच —

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

यदा संहरत इति । यदा संहरते सम्यग्गुणसंहरते चायं ज्ञाननि-
ष्ठायां प्रवृत्तो यतिः कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशो यथा कूर्मो भयात्स्वान्धङ्गा-
न्गुणसंहरति सर्वत एव ज्ञाननिष्ठ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्य

• उपसंहरते । तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ ५८ ॥

• जिज्ञासोरेवं कर्तव्यान्तरं सूचयति— किंचेति । इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्यस्य
प्रज्ञास्मिन्कारणत्वाद्वा ज्ञासुना तदनुष्ठेयमित्याह—यदेति । मुमुक्षुणा मोक्षहेतुं
प्रज्ञां प्रार्थयमानेन सर्वेभ्यो विषयेभ्यः सर्वाणीन्द्रियाणि विमुखानि कर्तव्यानीति श्लोक-
व्याख्यानाने कथयति—यदेत्यादिना । उपसंहारः स्ववशात्स्वापादनं तस्य च सम्य-
क्तत्वमतिदृढत्वम् । अयमिति प्रष्टुतस्मिन्प्रज्ञग्रहणं व्यावर्तयति—ज्ञाननिष्ठाया-
मिति । इन्द्रियोपसंहारस्य प्रत्यक्षत्वं व्याख्येयं संकोचात्मकत्वं दृष्टन्तेन दर्शयति—
कूर्म इति । दृष्टान्तं व्याकरोति—यथेति । दार्ष्टान्तिकं योनयज्ञाननिष्ठत्वं तत्र
प्रवर्तयति—एवमिति । इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्यकरणं प्रज्ञास्मिन्हेतुरित्युक्तमुप-
संहरति—तस्येति ॥ ५८ ॥

तत्र विषयाननाहरत आतुरस्यापीन्द्रियाणि निवर्तन्ते कूर्माङ्गानीव
संह्रियन्ते न तु रुद्विषयो रागः, स कथं संह्रियत इति । उच्यते—

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥ .

विषया इति । यद्यपि विषयोपलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानीन्द्रि-
याण्यथ वा विषया एव निराहारस्यानाहियमाणविषयस्य कष्टे तपासि
स्थितस्य मूर्खस्यापि विनिवर्तन्ते देहिनो देहवतो रसवर्जं रसो रागो
विषयेषु यस्त वर्जयित्वा । रसशब्दो रागे प्रसिद्धः । स्वरसेन प्रवृत्तो
रसिको रसज्ञ इत्यादिदर्शनात् । सोऽपि रसो रञ्जनरूपः सूक्ष्मोऽस्य
यतोः परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्टोपलभ्याहमेव तदिति वर्तमानस्य निव-
र्तते निर्वर्जं विषयविज्ञानं संपद्यत इत्यर्थः । नासति सम्यग्दर्शने रस-

स्योच्छेदः । तस्मात्सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्यैव कर्तव्यमित्य-
भिप्रायः ॥ ५९ ॥

इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्येऽपि तद्विषये रागानुवृत्तौ कथं प्रज्ञालाभः स्यादिति
शङ्कते-तत्रेति । व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः । विषयाननाहरतस्तदुपभोगविमुखस्ये-
त्यर्थः । रागश्चेन्नोपसंह्रियते न तर्हि प्रज्ञालाभः समवति रागस्य तत्परिषन्धित्वादिति
मत्वाऽऽह-स कथमिति । रागनिवृत्त्युपायमुपदिशन्नुत्तरमाह-उच्यते इति । विषयोप-
भोगपराङ्मुखस्य कुतो विषयपरावृत्तिरतःपरावृत्तिश्चाप्यस्तुतेत्याशङ्क्याऽऽह-यद्यपीति ।
निराहारस्येत्यस्य व्याख्यानमनाद्विगमाणविषयस्येति । यो हि विषयप्रवणो न भवति
तस्याऽऽत्यन्तिके तपसि क्लेशात्मके व्यवस्थितस्य विद्याहीनस्यापीन्द्रियाणि विषयेभ्यः
सकाशाद्यपि संह्रियन्ते तथापि रागोऽवाशिष्यते । स च तत्त्वज्ञानादुच्छिद्यत
इत्यर्थः । रसशब्दस्य माधुर्यादिषट्कविधरसविषयत्वं निषेधति-रसशब्द इति । वृद्ध-
प्रयोगमन्तरेण कथं प्रसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह-स्वरसेनेति । स्वेच्छयेति यावत् ।
रसिक स्वेच्छावशवर्ती रसज्ञो विवक्षितापेक्षितज्ञातेत्यर्थः । कथं तर्हि तस्य निवृत्ति-
रन्त्राऽऽह-सोऽपीति । दृष्टिमेवोपलब्धिपर्याया स्पष्टयति-अहमेवेति । रागा-
पगमे सिद्धमर्थमाह-निर्वीजमिति । ननु सम्यग्ज्ञानमन्तरेण रागो नापगच्छति
चेत्तदपगमादृते रागवत् । सम्यग्ज्ञानोदयायोगादितरेतराश्रयतेति नेत्याह-नास-
तीति । इन्द्रियाणां विषयपारवश्ये विवेकद्वारा परिहृते स्थूलो रागो व्यावर्तेते । ततश्च
सम्यग्ज्ञानोपस्था सूक्ष्मस्यापि रागस्य सर्वात्मना निवृत्त्युपपत्तेर्नेतरेतराश्रयतेत्यर्थः ।
प्रज्ञार्थयस्य सफलत्वे स्थिते फलितमाह-तस्मादिति ॥ ५९ ॥

सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षताऽऽदाविन्द्रियाणि स्ववशे स्था-
पयितव्यानि यस्मात्तदनवस्थापने दोषमाह-

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ॥

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

यतत इति । यततः प्रयत्नं कुर्वतोऽपि हि यस्मात्कौन्तेय पुरुषस्य
विपश्चितो मेघाचिनोऽपीति व्यवहितेन सवन्धः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि
प्रमथनशीलानि विषयाभिमुखं हि पुरुषं विसोभय-त्याकुलीं कुर्वन्ति ।
आकुलीकृत्य च हरन्ति प्रसभं प्रसह्य प्रकाशमेव पश्यतो विवेकविज्ञान-
युक्तं मनो यतस्तस्मात् ॥ ६० ॥

श्लोकान्तरमवतारयति-सम्यग्दर्शनेति । मनसः स्ववशत्वादेव प्रज्ञास्थैर्यसंभवे

विमर्षमिन्द्रियाणां स्ववशात्त्वसादनमित्याशङ्क्यऽऽह—यस्मादिति । ननु विवेकवतो विषयदोषदर्शिनो विषयेभ्य स्वयमेवेन्द्रियाणि व्यावर्तन्ते किं तत्र प्रज्ञाभ्यर्थं चिकीर्षता कर्तव्यमिति तत्राऽऽह—यततो हीति । विषयेषु भूयो भूयो दोषदर्शनमेव प्रयत्नः । हिशब्दस्य यामादर्थस्य समाधौ संबन्धं वक्षति । अपिशब्दस्य प्रयत्नं कुर्वतोऽपीति संबन्धं गृहीत्वा सबन्धान्तरमाह—पुरुषस्येति । प्रमथनशीलत्वं प्रकटयति—विषयेति । विक्षोभस्याऽऽबुलीकरणस्य फलमह—आकुलीकृत्येति प्रकाशमेवेत्युक्तं विशदयति—पश्यत इति । विषयेषु विदुषोऽपि प्रकाशमेव प्रकाशशब्दितविवेकादवविज्ञानेन युक्तमेव मनो हरन्तीन्द्रियाणीति संबन्धः । हिशब्दार्थमनूय तस्मादिन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानीति पूर्वेण संबन्धमभिसंधायऽऽह—यनस्त्वस्मादिति ॥ ६० ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

तानीति । तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं कृत्वा युक्तः समाहितः सत्तासीत । मत्परोऽहं वामुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य स मत्परो नान्योऽहं तस्मादित्यासीतेत्यर्थः । एवमासीनस्य यत्तेर्वशे हि यस्येन्द्रियाणि वर्तन्तेऽन्त्यासंबलात्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

इन्द्रियाणां स्ववशात्त्वसादनानन्तरं कर्तव्यमर्थमाह—तानीति । एवमासीनस्य किं स्यादिति तदाह—वशे हीति । समाहितस्य विक्षेपविकल्पस्य कथमासनमित्यपेक्षाया—माह—मत्पर इति । परापरभेदशङ्कामपाकृत्याऽऽसनमेव स्फोरयति—नान्योऽहमिति । उत्तरार्धं व्याहरेति—एवमिति । हिशब्दार्थं स्फुटयति—अन्त्यासेति । परस्मादात्मनो नैहमन्योऽस्मीति प्रागुक्तानुषानस्याऽऽदरेण नैरन्तर्यदीर्घकालानुष्ठानसामर्थ्यादित्यर्थः । अथवा विषयेषु दोषदर्शनाभ्याससामर्थ्यादिन्द्रियाणि सयतानीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अयेदानीं पराभविष्यतः सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते—

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

ध्यायत इति । ध्यायतश्चिन्तयतो विषयाञ्चन्द्रादिविषयविशेषानालोचयतः पुंसः पुरुषस्य सङ्ग आसक्तिः शीतिस्तेषु विषयेषूपजायते । सङ्गात्प्रीतेः संजायते समुत्पद्यते कामस्तृष्णा । कामात्कुतश्चित्पतिहितात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

समनन्तरश्लोकद्वयतात्पर्यमाह—अथेति । पुरुषार्थोपायोपदेशानन्तर्यमयशब्दार्थः । तन्निष्ठवराहित्यावस्था दर्शयति—इदानीमिति । पराभविष्यतो महान्तमनर्थं गमिष्यतो विवेकविज्ञानविहीनस्येति यावत् । सर्वानर्थमूलं विषयामिष्य न तस्य तथात्वमनुमवाप्ति-
द्वमिति वक्तुमिदमित्युक्तम् । विषयेषु विशेषत्वमारोपितरमणीयत्वम् । श्रीतीरासक्ति-
रिति साधारणासक्तिमात्रं गृह्यते । तृप्तेत्युद्विक्तासक्तिरुक्ता । प्रतिबन्धेन प्रणामेन
वा प्रतिहतिः ॥ १२ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशादबुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहोऽविवेकः कार्याकार्यविषयः । क्रुद्धो हि
संमूढः मन्गुरुमप्यक्रोशति । संमोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशा-
द्वितसंस्कारजनितायाः स्मृतेः स्याद्विभ्रमो भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्त-
प्राप्तावनुत्पत्तिः । ततः स्मृतिभ्रंशादबुद्धेर्नाशः । कार्याकार्यविषयविवे-
कायोग्यताऽन्तःकरणस्य बुद्धेर्नाश उच्यते । बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ।
तावदेव हि पुरुषो यावदन्तःकरणं तदीयं कार्याकार्यविषयविवेकयोग्यं
तदयोग्यत्वे नष्ट एव पुरुषो भवत्यतस्तस्यान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशा-
त्प्रणश्यति पुरुषार्थायोग्यो भवतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

क्रोधस्य संमोहेतुत्वमनुभवेन द्रष्टव्यं—क्रुद्धो हीति । आक्रोशत्प्रवृत्तिरिति तदयो-
ग्यत्वमेतत्पर्यः । संमोहकारि कथं नि-सं मोहादिति । स्मृतेर्निमित्तनिवेदनद्वारा स्वरूपं
निरूपयति—शास्त्रेति । शक्तिरुक्तादेव तस्याः स्वतो नाशसंभवात्तत्समोहा-
गिनत्वं तस्ये-
त्याशङ्क्याऽऽह—स्मृतानि । स्मृतिभ्रंशेऽपि कथं बुद्धिनाशः स्वरूपतः निश्चय-
तत्राऽऽह—कार्येति । ननु पुरुषस्य नित्यसिद्धस्य बुद्धिनाशेऽपि प्रणामो न कल्पते
तत्राऽऽह—तावदेवेति । कार्याकार्यविवेचनयोग्यान्तःकरणाभावे सतोऽपि पुत्रस्य
कर्तृभवदपगततत्त्वविवेकविक्षया नष्टत्वव्यपदेशः । तदेतदाह—पुरुषार्थेति ॥ ६३ ॥

सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयामिष्यानमयेदानीं मोक्षकारणमिदमु-
च्यते—

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवशैर्विषेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

रागद्वेषेति । रागद्वेषवियुक्ते रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषो । तत्पुनःसरा

इन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी । तत्र यो मुमुक्षुर्भवति यः ताभ्यां
विपुक्तेः श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैर्विषयानवर्जनीयांश्चरन्नुपलभमान आत्मवश्ये-
रात्मनो वश्यानि वशीभूतानि तैरात्मवश्यैर्विषेयात्प्रेच्छातो विषेय
आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रसादमधिगच्छति । प्रसादः प्रसन्नता
स्वास्थ्यम् ॥ ६४ ॥

विषयाणां स्मरणमपि चेदनर्थकारणं सुतरा तर्हि भोगेन जीवन्तं भुञ्जानां विष-
याननर्थं कथं न प्रतिषेधत इत्याशङ्क्य वृक्षानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोकतात्पर्यमाह—सर्वा-
नर्थस्येति । अनर्थमूलकयनानन्तर्यमथशब्दार्थः । पङ्क्तिर्नये निर्णीते तत्परिहारो-
पायजिज्ञासां दर्शयति—इदानीमिति । रागद्वेषपूर्विका प्रवृत्तिरित्यनानुभवदर्शनार्थो
हिशब्दः । शस्त्रीयप्रवृत्तिव्यासेवार्थं स्वाभाविकीत्युक्तम् । तत्रेत्यधिकृतानाधिकृत्य
प्रयोगः । अवर्जनीयानशनपानं, दी देहास्थितिहेतूनि यैव । इन्द्रियाणां विषयेषु
प्रवृत्तिश्चेन्नियमानुपपत्त्या वर्जनीयेष्वपि सा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मेति ।
अन्तःकरणाधीनत्वेऽपीन्द्रियाणां तद्विनियमात्तेषामपि नियमानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-
विषेयात्मेति ॥ ६४ ॥

प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते—

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

प्रसाद इति । प्रसादे सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादीनां हानिर्बिनाशोऽस्य
यत्प्रेष्यजायते । किंच प्रसन्नचेतसः स्वस्थान्तःकरणस्य हि यस्मादाशु
शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठत आकाशमिव परि समन्तादवतिष्ठत आत्मस्व-
रूपेणैव निश्चली भवतीत्यर्थः । एवं प्रसन्नचेतसोऽवस्थितबुद्धेः कृतक-
त्वता यतस्तस्माद्रागद्वेषविपुक्तैरिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धैर्वर्जनीयेषु युक्तः
समाचरेदिति वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

तथाऽपि नानाविधदुःखाभिभूतत्वाच्च स्वास्थ्यमास्थानुं शक्यमित्याशयेन वृत्तयति—
प्रसाद इति । श्लोकार्थनोत्तरमाह—उच्यते इति । सर्वदुःखहान्या बुद्धिस्वास्थ्येऽपि
प्रवृत्तं प्रज्ञास्यैर्यं कथं सिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—प्रसन्नेति । बुद्धिप्रसादस्यैव फलान्त-
रमाह—किंचेति । तस्मादबुद्धिप्रसादार्थं प्रगतिव्यमेति शेषः । श्लोकद्वयस्यासरो-
त्थमर्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमुपसंहरति—एवमिति । युक्तः समाहितो विषयपारवश्य-
शून्यः सन्निति यावत् ॥ ६५ ॥

न च स्तुयते—

न नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

नास्तीति । नास्ति न विद्यते न भवतीत्यर्थः । बुद्धिरात्मस्वरूपवि-
षयाऽयुक्तस्यासमाहितान्नःकरणस्य । न चास्त्ययुक्तस्य भावनाऽऽत्म-
ज्ञानाभिनिवेशः । तथा न चास्त्यभावयत आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वतः
शान्तिरुपशमः । अशान्तस्य कुतः सुखम् । इन्द्रियाणां हि विषयसेवातृ-
ष्णातो निवृत्तिर्वा तत्सुखं न विषयविषया तृष्णा, दुःखमेव हि सा न
तृष्णायां सत्यां सुखस्य गन्धमात्रमप्युपपद्यत इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

किं पुनः सत्त्वशुद्धयेव यथोक्तबुद्धिः सिध्यति नेत्याह—तेषामिति । असमाहि-
तस्यापि बुद्धिमात्रमुत्पद्यमानं प्रतिभातीत्याशङ्क्य विशिनष्टि—आत्मस्वरूपेति ।
न हि विलिखित्तस्याऽऽत्मस्वरूपविषया बुद्धिरुदेष्टुमर्हतीत्यत्र हेतुमाह—न चेति ।
आत्मज्ञाने शब्दादशक्ततो जाते स्थितिसंतानपरं साक्षात्कारार्थमभिनिवेशा भावनेनि-
बोधयते । न चासौ त्रिलिङ्गबुद्धेः सिध्यतीति हेतुर्वै विवक्षित्वाऽऽह—आत्मज्ञानेति ।
भावनाद्वारा साक्षात्कारभावेऽपि का क्षतिरेत्याशङ्क्याऽऽह—ऽयेति । अप्रमाहि-
तस्य भावनाभाववदिति यावत् । आत्मन्यापातो ज्ञाने श्रवणायातृत्विज्ज्ञाने स्थितिमनात-
न्वानस्यापरोक्षबुद्धयभावे नानर्थनिवृत्तिः सिध्यतीत्याह—उपशम इति । अनिवृत्ता-
नर्थस्य परमानन्दसामराद्धिभक्तस्य संसारवारिधौ निमग्नस्य सुखाविर्भावो न संभवती-
त्याह—अशान्तस्येति । तस्यापि विषयसेवातो वैयधिकं सुखं संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—
इन्द्रियाणां हीति । तृष्णाक्षयस्य शास्त्रमतिद्वयानुभविकं च सुखत्वमिति वक्तुं
हिशब्दः । विषयसेवातृष्णयाऽपि विषयोपभोगद्वारा सुखमुपलब्धमिति याशङ्क्याऽऽह—
दुःखमेवेति । तत्रापि हिशब्दोऽनुभवमावधेयः । तदेव स्पष्टयति—नेत्यादिना ॥ ६६ ॥

अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्तीत्युच्यते—

इन्द्रियाणां हि चरता यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नाविवाग्मसि ॥ ६७ ॥

इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां हि यस्माच्चरता स्वस्वविषयेषु प्रवर्त-
मानानां यन्मनोऽनुविधीयतेऽनुमवर्तते तदिन्द्रियविषयविकल्पनेन प्रवृत्तं

मनोऽस्य यतेहरति प्रज्ञामात्मानात्मविभेदज्ञां नाशयति । कथं, ताभ्यां
वमिवाभ्यस्युदके निगमिषतां मार्गादुद्धृत्योन्यामौ यथा वायुर्नावि पश्ये-
यत्प्रेवमात्मविषयां प्रज्ञां हृत्वा मनोविषयविषयां करोति । यतवे ज्ञेय
त्युपन्यस्तस्यार्थस्यानेकधोपपत्तिमुक्त्वा तं चार्थमुपपाद्योपसंहरति ॥६७॥

आकाङ्क्षाद्वारा श्लोकान्तरमुत्थापयति—अयुक्तस्येति । विक्षिप्तचेतसो भावनाभावे
साक्षात्कारलक्षणा बुद्धिर्न भवतीति हेत्वन्तरेण साधयति—इन्द्रियाणामिति । यत्पशे-
पात्तं मनस्तत्पदेनापि गृह्यते । इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां विषयाः शब्दादयस्तेषां विकल्पनं
मिथो निमज्ज्य ग्रहणं तेनेति यावत् । दृष्टान्तं व्याकरोति—उदक इति । करोति यस्मा-
त्तस्मादयुक्तस्य नोत्पद्यते बुद्धिरिति योजना । यततो हीत्यादिश्लोकाम्यामुक्तस्यैवा-
र्थस्य प्रकृतश्लोकाभ्यामपि कट्यमानत्वाद्भूति पुनस्तत्किरित्याशङ्क्य परिहरति—यत्पते
हीत्यादिना । ध्यायतो विषयानित्यादिनोपपत्तिवचनमुन्नेयम् ॥ ६७ ॥

इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उपादितो यस्मात्—

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

तस्माद्यस्य यतेह महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः सर्वप्रकारिर्मानसा-
दिभेदैरिन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥

तच्छब्दोपेक्षितार्थोक्तिद्वारा श्लोकमवतारयति—इन्द्रियाणामिति । असमाहितेन मन-
सा यस्मादनुविधीयमानानीन्द्रियाणि प्राप्य प्रज्ञामाहरन्ति तस्मादिति योजना ॥६८॥

योऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः ॥ उत्पन्नविभेदज्ञानस्य स्थित-
प्रज्ञस्याविद्याकार्यत्वादाविद्यानिवृत्तौ निरर्थते । अपिशायाश्च विद्यावि-
रोधान्निवृत्तिरित्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह—

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

या निशेति । या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामाविभेदकरी तमा-
स्वभावत्वात्सर्वेषां भूतानां सर्वभूतानाम् । किं तत्परमार्थतत्त्वं स्थित-
प्रज्ञस्य विषयः । यथा नक्तं चराणामहरेव सन्त्येषां निशा भवति
तद्वन्नक्तं चरस्थानीयानामज्ञानां सर्वभूतानां निशेव निशा परमार्थत-

स्वमगोचरत्वादतद्वुद्धीनाम् । तस्यां परमार्थतत्त्वलक्षणायामज्ञाननि-
द्रायाः प्रबुद्धो जागर्ति संयमी संयमवाञ्छितेन्द्रियो योगीत्यर्थः ।

आत्मविद स्थिप्रज्ञस्य सर्वकर्मपरित्यागेऽधिकारस्तद्विपरीतस्याज्ञस्य कर्मणीत्येतस्मि-
न्नेव ^१स्वमगोचरत्वात्परमार्थतत्त्व-योऽयमिति । अविद्यानिवृत्तौ सर्वकर्मनिवृत्तिश्चेत्
निवृत्तिरेव कथमित्याशङ्क्याऽऽह—अविद्यायाश्चेति । स्फुटीकुर्वन्नाद्याभ्यन्तरकरणानां
परावप्रत्यक्षप्रवृत्तिवत्त्वाविधर्शने च मिथो विरुध्येते पराभर्शनस्यानाद्यात्मावरणादि-
विद्याकार्यत्वादात्मदर्शनस्य च तत्निवर्तकत्वात्तत्तश्चाऽऽत्मदर्शनादिभिर्द्रव्याण्यर्थेभ्यो
निगूह्यादित्याहेति योजना । सर्वपाणिना निशा पदार्थाविवेकरीत्यत्र हेतुमाह—
तमाऽस्वभावत्वादिति । सर्वपाणिमाधारणीं प्रसिद्धा निशा दर्शयित्वा तामेव प्रकृता-
नुगुणत्वेन प्रश्नपूर्वकं विशदयति—किं तादित्यादिना । स्थितप्रज्ञविषयस्य परमार्थ-
तत्त्वस्य प्रकाशकस्वभावस्य कथमज्ञा-प्रति निशात्वमित्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । तत्र
हेतुमाह—अगोचरत्वादिति । अतद्वुद्धीनां परमार्थतत्त्वातिरिक्तद्वैतप्रपञ्चप्रवृत्तबु-
द्धीनमप्रतिपन्नत्वात्परमार्थतत्त्व निशेवाविदुषामित्यर्थः । तस्यामित्यादि व्याचष्ट—
तस्यामिति । निशावदुत्ताणमवस्थायामिति यावत् । योगीति ज्ञानी कथ्यते ।

यस्यां ग्राह्यग्राहकभेदलक्षणायामविद्यानिशायां प्रमुक्षान्येव भूतानि
जाग्रतीत्युच्यते यस्यां निशायां प्रमुप्ता इव स्वप्नदृशः सा निशाऽविद्या-
रूपत्वात्परमार्थतत्त्वं पश्यतो मुने । अतः कर्माण्यविद्यावस्थायामेव
चोच्यन्ते न विद्यावस्थायाम् । विद्यायां हि सत्यामुदिते सवितरि
शार्बरमिव तमः प्रणाशमुपगच्छत्वविद्या । माग्विद्योत्पत्तेरविद्या प्रमा-
णबुद्ध्या गृह्यमाणा क्रियाकारकफलभेदरूपा सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रति-
पद्यते । नाप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः । प्रमाणभूतेन
भेदेन मय चोदितं कर्तव्यं कथंति हि कर्मणि कर्ता प्रवर्तते नाविद्यामा-
त्रमिदं सर्वं निशेवेति ।

द्वितीयां विमजते—यस्यामिति । प्रमुक्षानां जागरणं विरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—
प्रमुप्ता इवेति । परमार्थतत्त्वमनुभवतो निवृत्ताविद्यस्य स-वासिनो द्वैतावस्था निशेत्यत्र
हेतुमाह—अविद्यारूपत्वादिति । परमार्थावस्था निशेवाविदुषा विदुषा तु द्वैतावस्था
तथेति स्थिते फाल्गुमाह—अत इति । अविद्यावस्थायामेव क्रियाकारकफलभेदप्रतिभाना-

दित्यर्थः । विद्योदयेऽपि तत्प्रतिभानाविशेषात्पूर्वमिव कर्माणि विधीयेरन्नित्याशङ्क्याऽऽह—
 विद्यायामिति । अविद्यानिवृत्तौ बाधितानुवृत्त्या विभागमानेऽपि नास्ति कर्मविधेर्वि-
 भागामिनिवेशाभावादित्यर्थः । अविद्यावस्थायामेव कर्माणिन्युक्तं व्यक्तीं करोति—
 प्रागिति विद्योदयात्पूर्वं बाधकभावादबाधिताऽविद्या क्रियादिभेदमापय प्रमा^१ रूप-
 या बुद्ध्या ग्राह्यता प्राप्य कर्महेतुर्भवति क्रियादिभेदाभिमानस्य तद्वेतुत्वादित्यर्थः । न वि-
 द्यावस्थायामित्युक्तं प्रपञ्चयति—नाप्रमाणेति । उत्पन्नाया च विद्यायामविद्याया निवृत्त-
 त्वात्क्रियादिभेदान्नानमप्रमाणमिति बुद्धिरुच्यते । तथा मुख्यभाषा यथोक्तविभागभागि-
 न्यप्यविद्या न कर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते । बाधित्वेनाऽऽभावनया तद्वेतुत्वायोगादित्यर्थः ।
 विद्याविद्याविभागोक्तमेव विशेषे विवृणाति—प्रमाणभूतेनेति । यथोक्तेन वेदेन
 कामनादिमतो मम कर्म विहितं तेन मया तत्कर्तव्यमिति मन्वान, सम्कर्मण्यज्ञोऽधि-
 क्रियते तं प्रति साधनविशेषादिनो वेदस्य प्रवर्तकत्वादित्यर्थः । सर्वमिदमाविद्यामात्रं
 द्वैतं निशेवेति मन्वानस्तु न प्रवर्तते कर्मणीति व्यावर्त्यमाह—नाविद्येति ।

यस्यै पुनर्निशेवाविद्यामात्रमिदं सर्वं भेदजातमिति ज्ञानं तस्याऽऽ-
 त्मज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारो न भवृत्तौ । तथा च दर्शयि-
 प्यति—‘तदबुद्धयस्तदात्मानः’ इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेव तस्याधि-
 कारम् । तत्रापि प्रवर्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेत्, न ।
 स्वात्मविषयत्वादात्मेज्ञानस्य । न ह्यात्मनः स्वात्मनि प्रवर्तकप्रमाणापे-
 क्षताऽऽत्मत्वादेव तदन्तत्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य । न ह्यात्म-
 स्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रभवव्यवहारः संभवति । प्रमातृत्वं
 ह्यात्मनो निवर्तयत्यन्त्यं प्रमाणम् । निवर्तयदेव चाप्रमाणी भवति स्वस-
 काळप्रमाणमिव प्रयोधे । लोके च वस्तुविधिममे प्रवृत्तिहेतुत्वादर्थना-
 त्प्रमाणस्य । तस्मान्नाऽऽत्मविदः कर्मण्यधिकार इति सिद्धम् ॥ ६९ ॥

विदुषो न कर्मण्यधिकारश्चेत्तस्याधिकारस्तर्हि कुपेत्याशङ्क्याऽऽह—यस्येति ।
 तस्याऽऽत्मज्ञस्य फलभूतसंन्यासाधिकारे वाक्यशेषे प्रमाणयति—तथा चेति । प्रव-
 र्तकं प्रमाणं विधिस्तदभावे कर्ममिव विदुषो ज्ञाननिष्ठाणामपि प्रवृत्त्यनुपपत्तेराश्रयणीयो
 ज्ञानवतोऽपि विधिरिति शङ्कते—तत्रापीति । त्रिमात्मज्ञानं विधिमपेक्षते किंवाऽऽ-
 त्मा नाऽऽद्यस्तस्य स्वरूपविषयस्य यथाप्रमाणप्रमेयमुत्पत्तिर्धनपेक्षादित्याह—न
 स्वात्मेति । न द्वितीय इत्याह—न हीति । प्रवर्तकप्रमाणशब्दितस्य विधेः साध्य-
 विषयत्वादात्मनश्चासाध्यत्वादिनि हेतुमाह—आत्मत्वादेवेति । आत्मतज्ज्ञानयोर्विध्य-

नेपेक्षस्वेऽपि ज्ञानिनो मानमैयव्यवहारप्रतिनियमार्थं विध्यपेक्षा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह —
 तदन्तत्वाच्चेति । सर्वेषां प्रमाणानां प्रामाण्यस्याऽऽ-प्रज्ञानोद्भवावसानत्वात्तस्मिन्नुत्पत्ते
 व्यवहारस्य निरवकाशत्वात् तत्प्रतिनियमाय ज्ञानिनो विधिरित्यर्थः । उक्तमेव व्यक्ती
 करोति—न हीति । धर्माभिगमवदान्माभिगमेऽपि किमिति यथोक्तो व्यवहारो न
 भवतीत्याशङ्क्याऽऽह —प्रमातृत्वं हीति । तन्निवृत्तौ कथमद्वैतज्ञानस्य प्रामाण्य-
 मित्याशङ्क्याऽऽह—निवर्तयद्देवेति । प्रमातृत्वं निवर्तयद्द्वैतज्ञानं स्वनिवृत्तेन प्रमाण-
 मित्यत्र दृष्टान्तमाह—स्वमेति । आत्मज्ञानस्य विध्यनपेक्षत्वे हेत्वन्तरमाह—लोक-
 चेति । व्यवहारमूढो हि प्रमाणस्य वस्तुनिश्चयफलार्थनत्वे सति प्रवर्तकविधिसापेक्ष-
 त्वानुपलम्भादद्वैतज्ञानमपि प्रमाणत्वात् विधिमपेक्षते रज्ज्वादिज्ञानवदित्यर्थः । आत्म-
 ज्ञानवतस्तन्निष्ठाया विधिमन्तरेण ज्ञानमाहात्म्येनैव सिद्धत्वात्तस्य कर्मसंन्यासेऽधिकारो
 न कर्मणीत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ६९ ॥

विदुषस्त्यक्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य चत्तेरेव मोक्षप्राप्तिर्न त्वसंन्यासिनः
 कामकामिन इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्माह—

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं

समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वं

स शान्तिमामोति न कामकामी ॥ ७० ॥

आपूर्येति । आपूर्यमाणमद्भिरचलप्रतिष्ठमचलवया प्रतिष्ठोऽत्रस्थिति-
 र्यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः सर्वतो गताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थमवि-
 क्रियमेव सन्तं यद्वत्तद्वत्कामा विषयसंनिधावपि सर्वत इच्छाविशेषा यं
 पुंरुषं समुद्रमिवाऽऽपोऽविकुर्वन्तः प्रविशन्ति सर्व आत्मन्येव प्रलीयन्ते
 न स्वात्मवशं कुर्वन्ति स शान्तिं मोक्षप्राप्नोति नेतरः कामकामी काम्यन्त
 इति कामा विषयास्तान्कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी नैव प्राप्नो-
 तीत्यर्थः ॥ ७० ॥

नन्वसंन्यासिनाऽपि विद्यावता विद्याफलस्य मोक्षस्य लब्धुं शक्यत्वात्किमिति विदुषः
 संन्यासो नियम्यते तत्राऽऽह—विदुष इति । आपातज्ञानवतो विवेकवैराग्यादिविशिष्ट-
 स्यैषणाम्यः सर्वाभ्यो व्युत्थितस्य श्रवणादिद्वारा समुत्पन्नसाक्षात्कारवतो मुख्यस्य

१. १ ख. ग. "नो व्य" । २. क. "मेयादिभ्य" । ३. क. क. च "हारं प्र" । ४. क. क. च. ज.
 स्यं नि । ५. ख. ग. घ. च. झ. "ए यस्य" । ६. क. ख. ग. य स । ७. च. मुनि । च. यति ।
 ८. प. "नेतं प्र" । झ. "वेलाः प्र" ।

संन्यासिनो मोक्षो नान्यस्य विषयतृष्णापरिभूतस्येत्येतद्दृष्टान्तेन प्रतिपादयितुमिच्छन्ना-
 गद्वेषवियुक्तैस्त्वितिश्लोकोक्तमेवार्थं पुनराहेति योजना । अद्भिः समुद्रस्य समन्तात्पूर्ण-
 भाणत्वे वृद्धिहासवर्णा तदीया स्थितिरापतेदित्याशङ्क्याऽऽह—अचलेति । न हि समु-
 द्रस्योदकात्मकं प्रतिनिगन्तं रूपं कदाचिदापि वर्धते ह्रसते वा तेन तदीया स्थितिरेक-
 पैवेत्यर्थः । तत्तन्नादेयाश्चेदाप समुद्रान्तर्गच्छन्ति तर्हि तस्य विक्रियावत्त्वादप्रतिष्ठा
 स्यादित्याशङ्क्याऽह—स्वात्मस्यमिति । इच्छाविशेषा विषयागमसन्निधौ विदुषि निर्वि-
 कारेऽप्रविशन्तोऽपि संनिधाने तस्मिन्प्रविशन्तो विकारमापादयेयुरित्याशङ्क्याऽऽह—
 विषयेति । प्रवेश विज्ञयति—सर्वं इति । योऽकाम इत्यादिश्रुतेर्विषयविमुखस्य
 निष्कामस्य मोक्षो न कामकामुकस्येत्याह—स शान्तमिति ॥ ७० ॥

यस्मादेवं तस्मात्—

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।

निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

विहायेति । विहाय परित्यज्य कामान्यः संन्यासी पुमांसर्वानशे-
 पतः कातरन्थेन चरति जीवनमाप्रचेष्टाशेषः पर्यटनीत्यर्थः । निःस्पृहः शरी-
 रजीवनमात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य स निःस्पृहः सौन्मिर्ममः शरीरजीव-
 नमात्रास्तिप्रपरिग्रहेऽपि ममेदमित्यभिनिवेशवर्जित, निरहंकारो विद्याव-
 द्वादिनिमित्तात्मसंभावनारहित इत्यर्थः । स एवंभूतः स्थितप्रज्ञो ब्रह्म-
 विच्छान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां निर्वाणारण्यामाधिगच्छति प्री-
 त्नोति^१ ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

यदि गृहस्थेनापि मनसा समस्ताभिमानं हित्वा कूटस्थं ब्रह्माऽऽत्मानं परिभाषयता
 ब्रह्मनिर्वाणमाप्न्यते प्राप्तं तर्हि मौढ्यादिविहङ्गमनमेवेत्याशङ्क्याऽऽह—यस्मादिति ।
 शब्दादिनिषयप्रवणस्य तत्तदिच्छाभेदमागिनो न मुक्तिरिति व्यतिरेकस्य सिद्धत्वात्पू-
 र्वोक्तमन्वय निगमयितुमनन्तरवाक्यमित्यर्थः । अशेषविषयत्यागे जीवनमपि कषामित्या-
 शङ्क्याऽऽह—जीवनेति । संभ्रामद्वागद्वेषादिके देशे निवासव्यावृत्त्यर्थं चरतीत्येतत्या-
 चष्टे—पर्यटनीति । विहाय कामानित्यनेन पुनरुक्तिं परिहरति—शरीरेति । निःस्पृह-
 हत्वमुक्त्वा निर्ममत्व पुनर्वदन्कथं पुनरुक्तिपार्थिकीं न पश्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—शरी-
 रजीवनेति । सत्यहंकारे ममकारस्याऽऽवश्यकत्वान्निरहंकारत्वं व्याकरोति—विद्याव-

१ छ ग. ड. च. ज. "तुमनन्तरश्लोकप्रवृत्तिरित्यर्थः । दृष्टान्तेनेतमर्थं प्रतिपादयितुमि" । २ य.
 "क्षी विद्वान्पुमा" । ३ च. सधित्याभिप्रायः । नि" । ४ क ख. ग. "मम इति ममत्ववर्जितः छ" ।
 ५ छ "पार्थक्यमादि" । ६ य. च श इत्येतत् । ७ य. झ. "ति" ॥७०॥८ च. "त्वभिप्रायः ॥७१॥

त्वादिति । स शान्तिप्राप्नोतीत्युक्तमुपसंहरति—स एवंभूत इति । संन्यसिनो मोक्ष-
माणस्य सर्वकामपरित्यागादीनि श्लो गेष्कानि विशेषगानि यत्नसाध्यानि तत्संपत्तिकणं
तु कैवल्यमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

सैषा ज्ञाननिष्ठा स्तूये—

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्या संहितायां वैयासक्यां भीष्म-
पर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-

शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

एषा ब्राह्मीति । एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेयं स्थितिः सर्व
कर्म संन्यस्य ब्रह्मरूपेणैवावस्थानमित्येतत् । हे पार्थ नैनां स्थितिं प्राप्य
लब्ध्वा न विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति । स्थित्वाऽस्या स्थितौ ब्राह्मणां
यथोक्तायामन्तकालेऽप्यन्ते वयस्यपि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्द्विं मोक्षमु-
च्छति गच्छति किमु वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य यावज्जीवं यो ब्रह्म-
व्येवावतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादाशिष्य-

श्रीमच्छंकरभगवतः कृता श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तत्र तत्र संक्षेपविस्तराभ्यां प्रदर्शिता ज्ञाननिष्ठामधिकारिप्रवृत्त्यर्थत्वेन स्तोतुमुत्तर-
श्लोकमवतारयति—सैषेति । गृहस्थः संन्यासीत्युभावपि चेन्मुक्तिभागिनौ किं तर्हि
कष्टेन सर्वदैव संन्यासेनेत्याशङ्क्य संन्यासिष्यतिरिक्तानामन्तरायसम्भवादपेक्षितः
संन्यासी मुमुक्षोरित्याह—एषेति । स्थितिमेव व्याचष्टे—सर्वमिति । न विमुह्यतीति
पुनर्नञोऽनुकर्षणमन्वयार्थम् । संन्यासिनो विमोहाभावेऽपि गृहस्थो धनहान्यादिनि-
मित्तं प्रायेण विमुह्यति विवित्तः सन्त्यस्यार्थनिवेकरहितो भवतीत्यर्थः । यथोक्ता ब्राह्मी
स्थितिः सर्वकर्मसंन्यासपूर्विका ब्रह्मनिष्ठा, तस्यां स्थित्वा तापिमाषायुषश्चतुर्दश
भागे कृतेत्यर्थः । अपिशब्दसूचितं कैमुतिक्रममाह—किमु वक्तव्यमिति ।
तदेवं तत्संपदायां तदेक्यं वाक्यार्थस्तज्ज्ञानादेककिनो मुक्तिस्तदुभयव्येतेषामेकैकत्र

श्लोके प्राधान्येन प्रदर्शितमिति निष्ठाद्वयमुपायोपेयभूतमध्यायेन सिद्धम् ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिग्रहानकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविर-
चिते श्रीमद्भगवद्गीताशांकरभाष्यव्याख्यानं द्वितीयोऽध्यायः । २ ॥

(श्रीकानामादितः समष्टयम्—११९)

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

शास्त्रस्य प्रवृत्तिर्निवृत्तिविषयभूते द्वे बुद्धौ भगवता निर्दिष्टे सांख्ये
बुद्धिर्योगे बुद्धिरिति च । तत्र प्रजहाति यदा कामानित्यारब्धाऽऽ-
ध्यायपरिसमाप्तेः सांख्यबुद्ध्याश्रितानां संन्यासं कर्तव्यमुक्त्वा तेषां
तन्निष्ठत्वैव च कृतार्थतोक्ता—एषा ब्राह्मी स्थितिरिति । अर्जुनाय च
' कर्मण्येवाधिकारस्ते ' ' मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ' इति कर्मैव कर्त-
व्यमुक्तवान्योगबुद्धिमाश्रित्य, न तत एव श्रेयः प्राप्तिमुक्तवान् ।

पूर्वोक्ताध्याययोः संबन्धं वक्तुं पूर्वस्मिन् अध्याये वृत्तमर्थं सतिष्यानुवदति—शास्त्र-
स्येति । गीताशास्त्रपारम्भापेक्षितं हेतुफलभूतं बुद्धिद्वयं भगवतोपदिष्टमित्यर्थः । प्रवृ-
त्तित्वाभिप्रायं निर्देष्टुं प्रवृत्तमर्थान्तरमनुवदति—तत्रेति । अध्यायो बुद्धिद्वयनिर्धारणं
वा सप्तम्यर्थः । पारमार्थिके तत्त्वे यज्ज्ञानं तन्निष्ठानामशेषकामत्यागिनां कामयुक्तानां
कर्मिणामपि प्रतिपत्तिकर्मवन्त्यागं कर्तव्यत्वेन भगवानुक्तवानित्यर्थः । तथाऽपि मोक्ष-
साधने विकल्पसमुच्चययोरन्वयतरस्य विवक्षित्वबुद्ध्या समनन्तरप्रश्नप्रवृत्तिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह—उक्तेति । अर्जुनस्य मनसि व्याकुलत्वं पञ्चवर्जिनं दर्शयितुमुक्तमर्थान्तर-
मनुमापते—अर्जुनाय चेति । सांख्यबुद्धिमाश्रित्य कर्मत्यागमुक्त्वा पुनस्तस्यैव
कर्तव्यत्वं कथं भिद्यो विरुद्धं ब्रवीतीत्याशङ्क्याऽऽह—योगेति । यथा सांख्यबु-
द्धिमाश्रितानां संन्यासद्वारा तन्निष्ठानां कृतार्थतोक्ता तथा योगबुद्धिमाश्रित्य कर्म
कुर्वतोऽपि कृतार्थत्वमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—न तत एवेति । दूरेण ह्यनरं कर्म
बुद्धियोगादिति दर्शनादिति शेषः ।

तदेतदाहस्य पर्याकुलीभूतबुद्धिर्जुन उवाच । कथं भक्ताय श्रेयो-
यिने यत्साक्षाच्छ्रेयसाधनं सांख्यबुद्धिनिष्ठा आवापेत्वा मा कर्मणि
दृष्टानेकानर्थयुक्ते पारम्पर्येणाप्यनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिफले नियुज्य-
दिति युक्तः पर्याकुलीभावोऽर्जुनस्य । तदनु रूपं प्रश्नो ज्यायसी

चेदित्पादिः । प्रश्नापाकरणवाक्यं च भगवतोक्तं यथोक्तविभागाविषये
शास्त्रे ।

बुद्धिः सा कुलत्वं प्रश्नवीजं प्रतिलभ्य प्रश्नं करोतीत्याह—उदेतदिति । साक्षादेव श्रेयः-
साधनं ज्ञानमन्येभ्यो दर्शितं तदित्युच्यते, ताद्विपरीतं कर्म स्वस्यानुष्ठेयत्वेनोक्तमेतदिति
निर्दिश्यते, भगवदुक्तेऽर्थे संदिह्यमानस्य निर्णयाकाङ्क्षया प्रश्नप्रवृत्तेरास्ति पूर्वोत्तराध्याय-
योस्तथाप्योत्थापकलक्षणा संगतिरित्यर्थः । अर्जुनस्य प्रश्ननिमित्तं पर्याकुलत्वं प्रपञ्चय-
ति—कथमित्यादिना । यद्धि साक्षादेव श्रेयःसाधनं सास्वदशब्दितपरमार्थतत्त्व-
विषयबुद्धौ निष्ठारूपं तदन्यस्मै श्रेयोर्यिने भक्ताय श्रावयित्वा सा पुनरभक्तमश्रेयो-
र्थिनमिव कर्मणि पूर्वोक्तविपरीते कथं, भगवान्निगोक्तमर्हतीत्यर्जुनस्य पर्याकुर्लभावो
युक्त इति संबन्धः । ज्ञाननिष्ठतो वैपरीत्यं स्फोरयितुं कर्म विनिगद्यि—दृष्टेति । युद्धे
हि सन्नकर्मणि दृष्टानेकानर्थो गुरुभ्रातृहिंसादिस्तेन संबद्धे बुद्धिशुद्धिद्वाराऽपि वर्तमाने
जन्मन्येव फलमित्यवियते मम भक्तस्य श्रेयोर्यिनो निवोगो भगवतो युक्ती न भव-
तीति शेषः । यथोक्तं निमित्तं प्रश्नस्य युक्तं तदनुगुणत्वात्तस्येति द्योतकमाह—तद-
नुरूपश्चेति । ज्ञाननिष्ठाना वृत्तार्थता कर्मनिष्ठाना तु न तथेत्युक्तविभागभागीशास्त्रमि-
त्यत्र लोकेऽस्मिन्नित्यादिवाक्यस्यापि द्योतकत्वं दर्शयति—प्रभवेति ।

केचित्स्वर्जुनस्य प्रश्नार्थमन्यथा कल्पयित्वा तत्प्रतिकूलं भगवतः प्रति-
वचनं वर्णयन्ति, यथा चाऽऽत्मना संबन्धग्रन्थे गीतार्थो निरूपितस्व-
तन्त्रिकूलं चेह पुनः प्रश्नप्रतिवचनयोरर्थं निरूपयन्ति । कथं तत्र संब-
न्धग्रन्थे तावत्सर्वपामाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चययो गीताशास्त्रे निरू-
पितोऽर्थ इत्युक्तं पुनर्विशेषितं च यावज्जीवभ्रुविचोदितानि कर्माणि
परित्यज्य केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्राप्यत इत्येतदेकान्तेनैव प्रतिपिद्धं
मितीह त्वाश्रमविकल्पं दर्शयता यावज्जीवभ्रुविचोदितानामेव कर्मणा
परित्याग उक्तः, तत्कथमीदृशं विरुद्धमर्थमर्जुनाय ब्रूयाद्भगवान्, श्रोता
वा कथं विरुद्धमर्थमवधारयेत् ।

साक्षादेव श्रेयःसाधनमन्येभ्यो भगवतोक्तं न तु मध्यमिति मत्वाऽऽकुलीभूतः सन्तु-
च्छतीति स्वाभिप्रायेण संबन्धमुक्त्वा वृत्तिकारमिप्रायं दूषयति—केचित्तिविति । ज्ञान-
कर्मणोः समुच्चयमवधारयितुं प्रश्नाङ्गीकारे समुच्चयावधारणेनैव प्रतिवचनमुचितं, न च
तथा भगवता प्रतिवचनमुक्तं तथा च प्रश्नस्य समुच्चयविषयत्वेऽप्यगमा प्रत्युक्तेश्चासमु-
च्चयविषयत्वात्तयोर्मिथो विरोधो वृत्तिकारमते स्यादित्यर्थः । किंच केवलं प्रश्नप्रति-
वचनयोरेव परमते परस्परविरोधो न भवत्यपि तु परेपा स्वग्रन्थेऽपि पूर्वापरविरो-

धोऽस्तीत्याह—यथा चेति । आत्मना वृत्तिकारैरिति यावत् । संबन्धग्रन्थो गीता-
शास्त्रारम्भोद्देशतः । इहेति तृतीयाध्यायारम्भं परामृशति । तदेव विवृण्वन्नाकाङ्क्षा-
माह—कथमिति । पूर्वापरविरोधं स्फोरयितुं संबन्धग्रन्थोर्ध्वमुवदति—तत्रेति । पर-
कीया वृत्तिः सध्या समुत्तिरूपते । संबन्धग्रन्थे तावदयमर्थ उक्त इति संबन्धः ।
तमेवार्थं विशदयति—सर्वेषामिति । सर्वकर्मसंज्ञासपूर्वज्ञानादेवं केवलात्मैवह्य-
मित्यस्मिन्नर्थे शब्दस्य पर्यवसानाच्च समुच्चयो विवासितस्त्रेत्याशङ्क्याऽऽह—पुनरिति ।
उक्तगीतार्थो वृत्तिकारैरेव कर्मत्यागाद्येन विशेषितत्वं ज्ञावेकास्तीत्यलं भवितुमुत्सहते ।
तथा च श्रौतानि कर्माणि त्यक्त्वा ज्ञानादेव केवलान्मुक्तिर्भवतीत्येतन्मतं निश्चयेनैव
यावज्जीवश्रुतिभिर्विप्रतिषिद्धत्वाच्चाभ्युपगन्तुमुचितमित्यर्थः । तथाऽपि कथं मिथो विरो-
धपरित्याशङ्क्याऽऽह—इह त्विति । प्रथमतो हि संबन्धग्रन्थे समुच्चयो गीताप्रति-
पाद्यत्वेन वृत्तिवृत्ता प्रतिज्ञातः श्रौतकर्मपरित्यागश्च श्रुतिविरोधादेव न संभवतीत्युक्तं
तृतीयाध्यायारम्भे पुनः संन्यासिना ज्ञाननिष्ठा धर्मिणा कर्मनिष्ठेत्याश्रमविभगममि-
दधत्ता पूर्वप्रतिषिद्धकर्मत्यागाभ्युपगमाभिमयो विरोधो दर्शितः स्यादित्यर्थः । ननु यथा
भगवता प्रतिपादितं तथैव वृत्तिवृत्ता व्याख्यातमिति न तस्यापराधोऽस्तीत्याश-
ङ्क्याऽऽह—तत्कथमिति । न हि भगवान्विरुद्धमर्थमभिधत्ते सर्वज्ञस्य परमात्मस्य
विरुद्धार्थवादित्वायोगात्किंतु तदभिधायपरिज्ञानादेव व्याख्यातुर्विरुद्धार्थवादितेत्यर्थः ।
भगवतो विरुद्धार्थवादित्वाभावेऽपि श्रोतुर्विरुद्धार्थप्रतिषेधं प्रतीत्य व्याचक्षाणो वृत्ति-
कारो नापराध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—श्रौता चेति । अर्जुनो हि श्रोता सोऽरि बुद्धि-
पूर्वकारी भगवदुक्तमेवावधारयन्न विरुद्धमर्थमवधारयितुमर्हति । तथा च परस्यैव विरु-
द्धार्थवादितेत्यर्थः ।

तत्रैतत्स्थानाद्गृहस्थानामेव श्रौतकर्मपरित्यागेन केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः
प्राप्येति ध्यते न त्वाश्रमांतराणामित्येतदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमेव । कथं,
सर्वाश्रमिणा ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चिनोऽर्थ इति प्रति-
ज्ञायेद् कथं तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानान्मोक्षं श्रूयादाश्रमांतराणाम् ।
अथ मतं श्रौतकर्मापेक्षयेतद्वचनं केवलादेव ज्ञानान्मोक्षकर्मरहिताद्गृह-
स्थानां मोक्षः प्राप्येति ध्यत इति ।

विरोधं परिहरन्नाशङ्कते—तत्रेति । संबन्धग्रन्थे हि वृत्तिकारस्यैतदभिप्रेतं गृहस्था-
नमेव सत्ता परिपक्वज्ञानमन्त्रेण यावज्जीवश्रुतिचोदिताश्चिन्तादित्यागेन केवलादेवाऽऽ-
पात्तिकावात्मज्ञानान्मोक्षमपेक्षमाणानां यावज्जीवादिशास्त्रैरसौ निषिध्यते न तु स्वरूपे-
णैव कर्मत्यागो ज्ञानान्मोक्षो वा निषेद्यनिष्यते । तृतीये पुनरध्याये कर्मत्यागिना गृह-
स्थेभ्यो व्यतिरिक्तानामेव केवलादात्मज्ञानान्मोक्षो विवक्ष्यतेऽतो भिन्नविषयत्वाज्जिवा-

भ्यनुज्ञानयोर्न विरोधाच्छङ्केत्यर्थः । विधान्तरेण विरोधं दर्शयन्नुत्तरमाह—एतदपीति । विरोधमेवाऽऽकाङ्क्षाद्वारा साधयति—कथमित्यादिना । श्रौतं कर्म गृहस्थानामवश्यमनुष्ठेयमित्यनेनाभिधायेण तेषां केवलादात्मज्ञानान्मोक्षो निषिध्यते न तु गृहस्थानां ज्ञानमात्रायतं मोक्षं प्रतिषिध्यन्त्येषां केवलज्ञानार्थिनो मोक्षो विवक्ष्यत आश्रमान्तराणामपि स्मार्तेन कर्मणा समुच्चयाम्युपगमादिति चोदयति—अथेति । एतत्परांमृष्टं वचनमेवाभिनयति—केवलादिति ।

तत्र गृहस्थानां विद्यमानमपि स्मार्तं कर्माविद्यमानवदुपेक्ष्य ज्ञानदेव केवलादियुज्यत इति । एतदपि विकृष्टम् । कथं, गृहस्थस्यैव स्मार्तकर्मणा समुच्चिताज्ज्ञानान्मोक्षः प्रतिषिध्यते न त्वाश्रमान्तराणामिति कथं विवेकिभिः शक्यमवधारयितुम् ।

ननु गृहस्थानां श्रौतकर्मगाह्येऽपि सति स्मार्ते कर्माणि कुतो ज्ञानस्य केवलत्वं लभ्यते येन निषेधाच्चिरर्धवती तत्राऽऽह—तत्रेति । प्रकृतवचनमेव सप्तम्यर्थः । प्रधानं हि श्रौतं कर्म तद्गाह्ये सति स्मार्तस्य कर्मणः सताऽप्यसंज्ञावमभिप्रेत्य ज्ञानस्य केवलत्वमुक्तमिति युक्ता निषेधोक्तिरित्यर्थः । गृहस्थानामेव श्रौतकर्मसमुच्चयो नान्येषाम्, अन्येषां तु स्मार्तेनेति पक्षपाते हेत्वभावं गन्वानः सन्परिहरति—एषदपीति । तमेव हेत्वभावं प्रश्नद्वारा विवृणोति—कथमित्यादिना । गृहस्थानां श्रौतस्मार्तकर्मसमुच्चिनं ज्ञानं मुक्तिहेतुरित्यभ्युपगमात्केवलस्मार्तकर्मसमुच्चितात्ततो न मुक्तिरिति निषेधो युज्यते, ऊर्ध्वरेतसां तु स्मार्तकर्ममात्रममुच्चिताज्ज्ञानान्मुक्तिरिति विभागे नास्ति हेतुरित्यर्थः ।

किंच यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि कर्माण्यूर्ध्वरेतसां समुच्चयन्ते तथा गृहस्थस्यापीष्यतां स्मार्तेरेव समुच्चयो न श्रौतेः । अथ श्रौतेः स्मार्तैश्च गृहस्थस्यैव समुच्चयो मोक्षायोर्ध्वरेतसां तु स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चिताज्ज्ञानान्मोक्ष इति । तत्रैवं सति गृहस्थस्याऽऽयासबाहुल्याच्छ्रौतं स्मार्तं च बहुदुःखरूपं कर्म शिरस्यारोपितं स्यात् ।

पक्षपाते कारणं नास्तीत्युक्त्वा पक्षपातपरित्यागे कारणमस्तीत्याह—किंचेति । गृहस्थानामपि ब्रह्मज्ञानं स्मार्तेरेव कर्माभिः समुच्चितं मोक्षसाधनं ब्रह्मज्ञानत्वादूर्ध्वरेतसां व्यवस्थितब्रह्मज्ञानवदिनि पक्षपातत्वात् हेतुं स्फुटयति—यदीत्यादिना । यदि गृहस्थानां ब्रह्मज्ञानं स्मार्तेरेव कर्माभिः समुच्चितं मोक्षहेतुरिति विवक्षितं तदा तान्मति यावज्जीविश्रुतिर्विरूप्येत, यदि स्मार्तैरपि कर्माभिः समुच्चितं तदीयं ज्ञानं मोक्षसाधनं विवक्ष्यते तदा सिद्धसाध्यतेति प्रागुक्तमभिप्रेत्य चोदयति—अथेति । आश्रमान्तराणां तर्हि केव-

छादेव ज्ञानान्मुक्तिरिति प्रागुक्तविरोधतादवस्थमित्याशङ्क्याऽऽह— ऊर्ध्वरेतसां
त्विति । यथाक्ते विभागे गार्हस्थ्यं क्लेशात्मकं कर्मबाहुल्यादनुपादेयमापद्येतेति दूष-
यति—तत्रेति ।

अथ गृहस्थस्यैवाऽऽयासबाहुल्यकारणान्मोक्षः स्यान्नाऽऽश्रमान्तराणां
श्रौतानित्यकर्मरहितत्वादेति । तदप्यसत् । सर्वोपनिषत्स्वतिहासपुरा-
णयोगशास्त्रेषु च ज्ञानाङ्गत्वेन मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासविधानादाथम-
विकल्पसमुच्चयविधानाच्च श्रुतिस्मृत्योः ।

साधनभूयस्त्वे कलभूयस्त्वमिति न्यायमाश्रित्य शङ्कते—अथेति । क्लेशबाहुल्यो-
पेतं श्रौतं स्मार्तं च नहु कर्म तस्यानुष्ठानाद्गृहस्थस्य मोक्षः स्यादेवेत्यर्थः । एवकार-
निरस्यं दर्शयति—नाऽऽश्रमान्तराणामिति । तेषां नास्ति मुक्तिरित्यत्र यावज्जीवा-
दिश्रुतिविहितावश्यानुष्ठेयकर्मरहित्यं हेतुं सूचयति—श्रौतेति । शास्त्रविरोधिन्वायस्य
निरवकाशत्वमभिप्रेत्य दूषयति—तदपीति । ऐकाग्र्यसमृत्त्या गार्हस्थ्यस्यैव प्राधा-
न्यादनधिकृतान्धादिविषयं कर्मसंन्यासविधानमित्याशङ्क्याऽह—ज्ञानाङ्गत्वेनेति ।
न खल्वनधिकृतानामन्धादीनां सन्ध्यामं श्रवणाद्यावृत्तिद्वारा ज्ञानाङ्गं भवितुमर्हं तेषां
श्रवणाद्यभ्यासासामर्थ्यादतः श्रुत्यादिना विरोधे न स्ति गार्हस्थ्यस्य प्राधान्यमित्यर्थः ।
तस्य प्राधान्याभावे हेत्वन्तरमाह—आद्यमेति । “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्-
गृहाद्वनी भूत्वा प्रज्जेयदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रज्जेद्गृहाद्वा वनाद्वा ” इति श्रुतौ
तस्याऽऽश्रमविकल्पमेके ब्रुवन् इति यमिच्छेत्तमावसेदित्यादिस्मृतौ चाऽऽश्रमाणां समु-
च्चयेन विकल्पेन चाऽऽश्रमान्तरमिच्छन्तं प्रति विधानाच्च गार्हस्थ्यस्य प्रधानत्वमित्यर्थः ।

सिद्धस्तर्हि सर्वाश्रमिणा ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः । न । मुमुक्षोः सर्वक-
र्मसंन्यासविधानार्थं । “व्युत्पायाय भिक्षाचर्यं चरन्ति । तस्मात्सं-
न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः । न्यास एवात्यरेचयत् ” इति । “न
कर्मणा न प्रजया धनेन त्वाग्नेकेऽमृतत्वमानशुः ” इति च । “ब्रह्म-
चर्यादेव प्रज्जेत् ” इत्याद्याः ।

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तस्यज ॥

संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया ।

मत्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः ॥ इति बृहस्पतिः ।

कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।

तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारशिनः ॥ इति शुकानुशासनम् ।

इहापि सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्येत्यादि । मोक्षस्य चाकार्यत्वान्मुमुक्षोः कर्मानर्थक्यम् ।

यदि सर्वेषामाश्रमाणां श्रुतिस्मृतिमूलत्वं तर्हि तत्तदाश्रमविहितकर्मणां ज्ञानेन समुच्चयः सिध्यतीति शङ्कते—सिद्धस्तर्हीति । यद्यपि ज्ञानोत्पत्तावाश्रमकर्मणां साधनत्वं तथाऽपि ज्ञानमुत्पन्नं नैव फले सहकारित्वेन तान्यपेक्षतेऽन्यथा संन्यासविध्यनुपपत्तेरिति दूषयति—न मुमुक्षोरिति । संन्यासविधानमेवानुक्तमिति—व्युत्थायेत्यादिना । एषणाम्पो वैमुख्येनोत्थानं तत्परित्यागः । आश्रमसंपत्त्यनन्तरं तत्र विहितधर्मकलापानुष्ठानमपि कर्तव्यमित्याह—अयेति । मायुक्तानां सत्यादीनामल्पफलत्वान्वासस्य च ज्ञानद्वारा मोक्षफलत्वादित्याह—तस्मादिति । अतिरिक्तमतिशयवन्तं महाफलमिति यावत् । प्रकृतकर्मभ्यः सकाशान्वास एवातिशयशानासीदित्युक्तेऽप्येवाकथान्तरं पठति—न्यास एवेति । लोकत्रयहेतुं साधनत्रयं परित्यज्य संसाराद्विरक्ताः संन्यासपूर्वकादात्मज्ञानादेव प्राप्तवन्तो मोक्षमित्याह—न कर्मणेति । सति वैराग्ये नास्ति क्रमपेक्षा सत्यां सामायां कार्योक्षेपानुपपत्तेरित्याह—ब्रह्मचर्यादेवेति । इत्याद्याः सर्वकर्मसंन्यासविधायिन्यः श्रुतयो भवन्तीति श्लेषः । आत्मानमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीत्यादिवाक्यसंप्रहार्थमादिपदम् । तत्रैव स्मृतीरुदाहरति—इत्येति । धर्माधर्मयोः सत्यानृतयोश्च संसारारम्भकत्वान्मुमुक्षुणा तस्यागे प्रयतितव्यमित्यर्थः । व्यक्तत्वाभिमानस्यापि तत्त्वतः स्वरूपसंबन्धमावाच्याज्यत्वमविशिष्टमित्याह—येनेति । अनुभवानुसारेण प्रमातृताप्रमुखस्य संसारस्य दुःखफलत्वमालक्ष्य मोक्षहेतुमभ्यज्ञानसिद्धये ब्रह्मचर्यादेव पारित्राज्यमनुष्ठेयमित्युत्पत्तिविधिमुपन्यस्यति—संसारमिति । तत्त्वज्ञानमुद्दिश्य ब्रह्मचर्यादेव कर्मसंन्याससामग्रीमभिधानो विनियोगविधिं सूचयति—परमिति । ज्ञानकर्मणोरसमुच्चयार्थं फलविभागं कथयति—कर्मणेति । उक्तं फलविभागमनूय ज्ञाननिष्ठानां कर्मसंन्यासस्य कर्तव्यत्वमाह—तस्मादिति । वाक्यशेषेऽपि सर्वकर्मसंन्यासो विवक्षितोऽस्तीत्याह—इहापीति । ज्ञानार्पिनो मुमुक्षोः संन्यासविध्यनुपपत्तिनाशितं समुच्चयवचनमित्युक्तमिदानीं मोक्षस्वभावलोचनयाऽपि समुच्चयवचनमनुचितमित्याह—मोक्षस्य चेति ।

१ घ. "स्पतिरपि कर्त्तुं प्रवृत्तिः । २ क. "तिः । परमात्मनि यो रक्त्तो योऽरक्त्तोऽपरमात्मनि ।

सर्वेषणविनिर्मुक्तः स भैक्षं भोक्तुमर्हति । क. " ३ घ. इहा । ४ घ. ग. शुकः । ५ घ. "सने ।

इ. " ६ क. "तत्कर्म" । ७ क. ख. ग. ड. ज. "यपिज्ञानम्" । ८ घ. ग. च. "कर्त्तृत्वं" ।

नित्यानि प्रत्यवायपरिहारार्थमनुष्ठेयानीति चेत्, न । असंन्यासि-
पयत्वात्प्रत्यवायप्रप्तेः । न त्वग्निकार्याद्यकरणात्संन्यासिनः प्रत्यवायः
फलपयितुं शक्यो यथा ब्रह्मचारिणामसंन्यासिनामपि कर्मिणाम् । न
तावन्नित्यानां कर्मणामभावादेव भावरूपस्य प्रत्यवायस्योत्पत्तिः फल-
पयितुं शक्यो कथमसतः सञ्जायेतेत्यसतः सञ्जन्मासंभवश्रुतेः ।

अकुर्वन्निहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।

प्रसज्जन्धेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छति ॥

इति श्रुतेर्मुमुक्षुणाऽपि प्रत्यवायनिवृत्तये कर्तव्यं नित्यं कर्मेति शङ्कते—नित्या-
नीति । यो यस्मिन्कर्मण्यधिकृतस्तस्य तदकरणात्प्रत्यवायो भवति न तु कर्मानधिका-
रिणः संन्यासिनस्तदकरणात्प्रत्यवायः संभवतीति दूषयति—नासंन्यासीति । तदेव
स्पष्टयति—न हीति । समिद्धोमाध्ययनाद्यकरणात्प्रत्यवायः संन्यासिनो नास्तीत्यर्थः ।
तत्र व्यतिरेकोदाहरणमाह—यथेति । अकरणात्प्रत्यवायोत्पत्तिमभ्युपेत्योक्तं संप्रति
प्रतिषिद्धकरणादेव प्रत्यवायो न त्वकरणादभावाद्भावोत्पत्तेर्लोकवेदविरुद्धत्वादित्याह—
न तावदिति ।

यदि विहितकरणादसंभाव्यमपि प्रत्यवायं ब्रूयादेदस्तदाऽनर्थकरो
वेदोऽप्रमाणमित्युक्तं स्यात् । विहितस्य करणाकरणयोर्द्वैतत्वात्प्रफल-
त्वात् । तथा च कारकं शब्दं न ज्ञापकमित्यनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात् । न
चैनदिष्टम् । तस्मान्न संन्यासिनां कर्माण्यतो ज्ञानकर्षणोः समुच्चयानुप-
पत्तिः । 'उपायसी चेत्कर्मणस्ते मया बुद्धिः' इत्यर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च ।

ननु नित्यकर्मविधार्थं वेदस्तदकरणात्प्रत्यवायो भवतीति ब्रवीति तत्कथमकरणात्प्रत्य-
वायो न भवतीति श्रुतिमाश्रित्योच्यते श्रुत्यन्तरविरोधादिति तत्राऽऽह—यदीति ।
विहितस्याकरणे सत्यनर्थप्राप्तेर्न नित्यकर्मविधार्थं वेदोऽनर्थकरत्वेनाप्रमाणमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—विहितस्येति । न विहितस्य करणे पितृलोकप्राप्तिलक्षणं फलं भवतेत्येते
धूमादिना नयनपीडादि दुःखं तु प्रत्यक्षमेवाकरणे च प्रत्यवायोत्पत्तिरुभयथाऽपि पुरु-
षस्यानर्थकरो वेदोऽप्रमाणमेव स्यादित्यर्थः । नन्वभावस्यापि भावोत्पादनसामर्थ्यं वेदः
संपादयिष्यति तथा च विहिताकरणप्रत्यवायपरिहारे विहितकरणे फलिष्यतीति ने-
त्याह—तथा चेति । लोकप्रसिद्धपदार्थशक्त्याश्रयणेन शास्त्रप्रवृत्त्यङ्गीकारात्पूर्वज्ञा-
तयाधानायोगाज्ज्ञापकमेव शब्दमित्यर्थः । कारकत्वे च तस्याप्राप्त्यन्यमप्रत्यहं स्यात्

दित्याह—कारकमिति । भवतु शास्त्रस्याप्रामाण्यमित्याशङ्क्यापौरुषेयतयाऽशेषदोषा-
नागन्वितत्वान्मैव मित्याह—न चेति । अनिर्वाच्यानुपपत्त्यस्य सनेदनमभावज्ञाने कारण
समीहितसाधनज्ञानं तु चरणन्यासादिप्रवृत्तिकारणमित्यङ्गीकृत्योपसंहरति—तस्मादिति ।
अकरणात्प्रत्यवायोत्पत्त्यसमवस्तुत्वादर्थ । संन्यासिना ज्ञाननिष्ठाना कर्मसंन्यासि-
त्वादेव कर्मासभवे फलितमाह—अत इति । समुच्चयानुपपत्तौ हेत्वतरमाह—
उपायसीति ।

यदि हि भगवता द्वितीयेऽध्याये ज्ञानं कर्म च समुच्चयेन स्वयाऽ-
नुष्ठेयमित्युक्तं स्यात्ततोऽर्जुनस्य प्रश्नो नुपपन्नोऽय्यायसी चेत्कर्मणसे
मत्ता बुद्धिरिति । अर्जुनाय चेद्बुद्धिकर्मणी तस्याऽनुष्ठेये इत्युक्ते या
कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः साऽप्युक्तैवेति 'तत्किं कर्मणि घोरे मां नियो-
जयसि केशव' इति प्रश्नो न कथं वनोपपद्यते । न चार्जुनस्यैव ज्यायसी
बुद्धिर्नानुष्ठेयेति भगवतोक्तं पूर्वमिति कल्पयितुं युक्तं येन ज्यायसी
चेदिति प्रश्नः स्यात् ।

प्रश्नानुपपत्तिमेव प्रपञ्चयति—यदि हीति । समुच्चयेन प्रश्नैकदेशानुपपत्तेश्च न
तदुपदेशोपपत्तिरित्याह—अर्जुनायेति । 'कर्मण्येवाविकारस्ते मां फलेषु कदाचन'
इत्यर्जुन प्रत्युपदेशात् प्रति ज्यायसी बुद्धिर्नोक्तेति युक्तं तत्किमित्याद्युपालम्बवचन-
मित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । येन कल्पनेन ज्यायसी चेदित्यारभ्य तत्किं कर्मणी-
त्युपालम्भात्मा प्रश्नः स्यात्तथा न युक्तं कल्पयितुम् । 'एषा तेऽभिहिता साख्ये बुद्धिः'
इति वचनविरोधादिति धोऽनता ।

यदि पुनरेकस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्मणोर्विरोधाद्युपपदगुष्ठानं न संभ-
वतीति भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्वमुक्तं स्यात्ततोऽप्यप्रश्न उपा-
यसी ज्यायसी चेदित्यादिः । अविवेकतः प्रश्नस्त्वनायामपि भिन्नपु-
रुषानुष्ठेयत्वेन भगवतः प्रतिवचनं नोपपद्यते । न चाज्ञाननिमित्तं भग-
वत्प्रतिवचनं कल्प्यम् । अस्माच्च भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठयो-
र्भगवतः प्रतिवचनदर्शनाज्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः । तस्मात्केव-
लादेव ज्ञानान्मोक्ष इत्येषोऽर्थो निश्चितो गीतासु सर्वोपनिषत्सु च ।
ज्ञानकर्मणोरेकं वद निश्चित्येति चैकविषयेव प्रार्थनाऽनुपपन्नोभयौ समु-
च्चयसंभवे । कुरु कर्मैव तस्माच्चमिति च ज्ञाननिष्ठासंभवमर्जुनस्यावधा-
रणेन दर्शयिष्यति ।

। करिन्पक्षे तर्हि प्रशस्योपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—यदीति । भगवदुक्तेऽर्थे प्रष्टु-
र्विवेकाभावात्प्रश्नः स्यादित्याशङ्क्य पूर्वेक्तमेवाधिकविवक्षया स्मारयति—अविवेकत-
इति । भगवतोऽपि प्रतिवचनमज्ञाननिमित्तं प्रश्नानुरूपत्वादित्याशङ्क्याधिकं दर्शयति—
न चेति । भगवतः सर्वज्ञत्वप्रसिद्धिविशोधादज्ञानाधीनप्रतिवचनायोगादित्यर्थः । इतश्च
समुच्चयः शास्त्रार्थो न भवतीत्याह—अस्माच्चेति । कस्तर्हि शास्त्रार्थो विवक्षितस्त-
त्राऽऽह—केवलादिति । ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तौ कारणान्तरमाह—ज्ञानेति ।
वाक्यशेषवशादपि समुच्चयस्याशास्त्रार्थतेत्याह—कुरु कर्मवेति ।

अर्जुन उवाच—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

ज्यायसी श्रेयसी चेद्यदि कर्मणः सकाशात्ते तत्र मताऽभिप्रेता
बुद्धिर्ज्ञानं हे जनार्दन यदि बुद्धिकर्मणी समुच्चिते इष्टे तदैकं श्रेया-
साधनमिति कर्मणो ज्यायसी बुद्धिरिति कर्मणोऽतिरिक्तकरणं बुद्धे-
रनुपपन्नमर्जुनेन कृतं स्यान्न हि तदेव तस्मात्फलतोऽतिरिक्तं स्यात् ।
तथा कर्मणः श्रेयस्करी भगवतोक्ता बुद्धिरश्रेयस्करं च कर्म कुर्विति
मां प्रतिपादयति तर्हि कुरु कारणमिति भगवत् उपालम्भमिव कुर्वेत्तत्किं
कस्मात्कर्मणि घोरे क्रूरे हिंसालक्षणे मां नियोजयसि केशवेति च
यदाह तच्च नोपपद्यते । अथ स्मार्तेनैव कर्मणा समुच्चयः सर्वेषां भगव-
तोक्तोऽर्जुनेन चावधारितश्चेत्तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसीत्यादि
कथं युक्तं वचनम् ॥ १ ॥

प्रायमिनेन संबन्धग्रन्थेन समस्तशास्त्रार्थसंग्राहकेण तद्विवरणात्मनोऽस्य संदर्भस्य
नस्ति पौनरुक्त्यमिति मत्वा प्रतिपदं व्याख्यातुं प्रश्नैकदेशं समुत्थापयति—ज्यायसी
चेदिति । वेदाश्चेत्प्रमाणमिति वचोदित्यस्य निश्चयार्थत्वं व्यावर्तयति—यदीति । बुद्धि-
शब्दस्यान्तःकरणविषयत्वं व्यवच्छिन्नमिति—ज्ञानमिति । पूर्वार्थस्याक्षरभोजना कृत्वा
समुच्चयभावे तात्पर्यमाह—यदीति । इष्टे भगवतोक्तिर्येषः । एकं ज्ञानं कर्म च समु-
च्चितमिति यावत् । ज्ञानकर्मगोरभीष्टे समुच्चये समुचितस्य श्रेयःसाधनस्यैकत्वात्कर्मणः
सत्ताशाब्जज्ञानस्य पृथक्करणमुक्तमित्यर्थः । एकमपि साधनं फलतोऽतिरिक्तं किं न
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । न च केवलात्कर्मणो ज्ञानस्य केवलस्य फलतोऽति-

रिक्तत्वं विवक्षित्वा पृथक्करणं समुच्चयस्ये प्रत्येकं श्रेयःसाधनत्वानभ्युपगमादिति भावः । पूर्वार्धस्येवोत्तरार्धस्यापि समुच्चयपक्षे तुल्याऽनुपपत्तिरित्याह — तथेति । दूरेण ह्यवरं कर्मेत्यत्र कर्मणः सकाशादबुद्धिः श्रेयस्करो भगवतोक्ता कर्म च बुद्धेः सकाशादश्रेयसकारमुक्तं तथाऽपि तदेव कर्म कर्मण्येव धिक्कारस्ते मा फलेष्विनि स्तिग्धं भक्तं च मां प्रति कुर्विति भगवान्भातिपादयति तत्र कारणानुपलम्भादयुक्तमतिकूरे कर्मणि भगवतो मन्त्रियोजनमिति यदर्जुनो ब्रवीति तच्च समुच्चयपक्षेऽनुपपन्नं स्यादित्यर्थः । यत्तु वृत्तिकारैरुक्तं श्रौतेन स्मार्तेन च कर्मणा समुच्चयो गृहस्थानां श्रेयसाधनमितरेषां स्मार्तेनैवेति भगवतोक्तमर्जुनेन च निर्धारितमिति तदेतदनुवदति — अपेति । तत्रानि तत्किमित्याद्युपालम्भवचनमनुरूपन्नं कर्ममात्रे समुच्चयवादिनो भगवतो नियोजनाभावादिति दूषयति — तत्किमिति ॥ १ ॥

किंच —

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

व्यामिश्रेणेति । व्यामिश्रेणेव यद्यपि विविक्ताभिधाया भगवांस्त्रयाऽपि मम पन्दबुद्धेर्व्यामिश्रमिव भगवद्वाक्यं प्रविभाति । तेन मम बुद्धिं मोहयसीव । मम बुद्धिव्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तत्वं तु कथं मोहयस्यतीति ब्रवीमि बुद्धिं मोहयसीव मे ममेति । अत्वं तु भिन्नकर्तृकयो-ज्ञानकर्मणोरेकपुरुषानुष्ठानोत्संभवं यदि मन्यसे तत्रैवं सति तत्तपोरेकं बुद्धिं कर्म वेदमेवार्जुनस्य योग्यं बुद्धिशक्त्यवस्थानुरूपमिति निश्चित्य वद ब्रूहि । येन ज्ञानेन कर्मणा वाऽन्यद्वरेण श्रेयोऽहमाप्नुयां प्राप्नुयाम् । यदि हि कर्मनिष्ठायां गुणभूतमापि ज्ञानं भगवतोक्तं स्यात्तत्कथं तपोरेकं वदेत्पेकविषयैवार्जुनस्य शुश्रूषा स्यात् । न हि भगवतोक्तमन्यतरदेव ज्ञानकर्मणोर्बक्ष्यामि नैव दूषयामि । येनोभयप्राप्त्यसंभववात्सनो मन्यमान एकमेव प्रार्थयेत् ॥ २ ॥

इतश्च प्रश्नः समुच्चयानुसारी न भवतीत्याह — किंचेति । भगवतो विविक्तार्थवादि-त्वादयुक्तं व्यामिश्रेणेत्यादिवचनमित्याशङ्क्याऽऽह — यद्यपीति । यदि भगवद्वचनं संकीर्णमिव ते भाति तर्हि तेन त्वदीयबुद्धिव्यामोहनमेव तस्य विवक्षितमिति किमिति मोहयसीवेत्युच्यते तत्राऽऽह — ममेति । ज्ञानकर्मणां मिथो विरोधं द्युपदेकपुरुषाननुष्ठेय-

* पुस्तकेषु त्वं त्वित्यस्य स्थाने तत्रेति वर्तते । तदनुसंधेन यन्त्रया त्वं त्वितीविप्रतीक-स्थाने तत्रेतीति प्रतीकं दृश्यम् ।

१ क. 'गर्ध शिष्यं भ' । २ ख. ग. ड. च. ज. 'न नि' । ३ क. ख. ग. ड. न. 'मानु' । ४ ख. ग. च. 'नाभावं' ।

तया भिन्नकर्तृके कथ्येते तथा च तयोरन्यतरमिमेव त्वं नियुक्तो न तु ते बुद्धिव्या-
मोहनमभिमतमिति भगवतो मतमनुवदति—त्वं त्विति । तदेकमित्यादिश्लोकार्थेनोत्तर-
माह—तत्रेति । उक्तं भागवतं मनं सप्तम्या परामृश्यते । एवमित्युक्तप्रकारोक्तिः ।
एकमित्युक्तमेव स्फुटयति—बुद्धिमिति । निश्चयप्रकारं प्रकटयति—इदमिति । योग्यत्वं
स्पष्टयति—बुद्धीति । अस्य क्षत्रियस्य सतोऽन्नःकरणस्य देहशक्तेः समरसमारम्भाव-
स्थावाश्चेदमेव ज्ञानं कर्म वाऽनुगुणमिति निर्धार्य ब्रूहीत्यर्थः । निश्चित्यान्पतरोक्तौ
तेन श्रोतुः श्रेयोवाप्तिं फलमाह—येनेति । तदेकमित्यादिवाक्यस्याक्षरोत्थमर्थमुक्त्वा
समुच्चयस्य शस्त्रार्थत्वाभावे तात्पर्यमाह—यदि हीति । गुणभूतमपीत्यादिना प्रधान-
भूतमपि वेति विवक्षितम् । अनुभयप्राप्त्यसंभवमात्मनो मन्यमानस्यार्जुनस्यान्यतरविषया
शुश्रूषा भविष्यति नेत्याह—न हीति । यथोक्तभगवद्वचनाभावे द्वयप्राप्त्यसंभवबुद्ध्या
नान्यतरप्रार्थना संभवतीत्याह—येनेति । न हि तपाविधं भगवद्वचनं भवतेष्टं भगवतः
समुच्चयवादित्वाङ्गीकारादतस्तदभावादुक्तबुद्ध्या न युक्ताऽन्यतरप्रार्थनेत्यर्थः ॥ २ ॥

मञ्जानुरूपमेव प्रतिवचनम्—

श्रीभगवानुवाच—

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेन(ण) योगिनाम् ॥ ३ ॥

श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन्निति । लोकेऽस्मिन्शास्त्रानुष्ठानाधिकृ-
तानां त्रैवर्णिकानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिरनुष्ठेयतात्पर्यं पुरा
पूर्वं सर्गादौ मत्ताः सृष्ट्वा वासामञ्जुदयनिश्रेयसमाप्तिसाधनं वेदार्थसं-
प्रदायमाविष्कृतं प्रोक्ता मया सर्वज्ञेश्वरेण देऽनघाचार्यं । तत्र का सा
द्विविधा निष्ठेत्याह—एव ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगश्चेन्न सांख्यानमा-
त्मानात्मविषयविवेकज्ञानवत्ता ब्रह्मचर्याश्रमादेव कृतसंन्यासानां वेदा-
न्ताविज्ञानमुनिश्चितार्थानां परमार्थपरिव्रजकानां ब्रह्मण्येवावस्थितानां
निष्ठा प्रोक्ता, कर्मयोगेन(ण) कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन कर्मयोगेन(ण)
योगिनां कर्मिणां निष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः । यदि चेकेन पुरुषेणैकस्मै पुरुषा-
र्याय ज्ञानं कमे च समुचित्यानुष्ठेयं भगवतेष्टमुक्तं वक्ष्यमाणं वा गीतासु
वेदेषु चोक्तं कथमिहार्जुनायोपसन्नाय मियाय विशिष्टभिन्नपुरुषकर्तृके
एव ज्ञानकर्मनिष्ठे ब्रूयात् । यदि पुनर्जुनो ज्ञानं कर्म च द्वयं श्रुत्वा स्वयमे-

वानुष्ठानस्यत्यन्येषां तु भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वां वक्ष्यामीति मतं भगवतः
 कल्पेत तदा रागद्वेषवानप्रमाणभूतो भगवान्कल्पितः स्यात् । तच्चा-
 युक्तम् । तस्मात्कयाऽपि युक्त्या न समुच्चयो ज्ञानकर्मणोः । यदर्जुनेनोक्तं
 कर्मणो जायस्त्वं बुद्धेस्तच्च स्थितमनिराकरणात् । तस्माच्च ज्ञाननि-
 ष्ठायाः संन्यासिनापेक्षानुष्ठेयत्वं भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनोच्च भगवत एव-
 मेवानुपवापिति गम्यते ॥ ३ ॥

समुच्चयविरोधिन्या प्रश्ने व्याख्याय तद्विरोधित्वेनैव प्रतिवचनमुत्थापयति—प्रश्नोति ।
 येयं व्यवहारभूमिरुपलभ्यते तत्र ये त्रैविणिका ज्ञानं कर्म वा शास्त्रीयमनुष्ठानमाधिक्रि-
 यन्ते तेषां द्वेयी स्थितिर्मया प्रोक्तेति पूर्वार्धे योजयति—लोकोऽस्मिन्निति । स्थितिमेव
 व्याकरोति—अनुष्ठेयेति । पूर्वं प्रवचनपक्षं प्रदर्शयन्वचकारं विशिनाष्टि—सर्गादा-
 विति । प्रवचनस्यार्थार्थत्वशङ्कां वारयति—सर्वज्ञेनेति । अर्जुनस्य भगवदुपदेशयोग्य-
 त्वं सूचयति—अनघेति । निर्धारणार्थं तत्रेति सप्तमी । ज्ञानं परमार्थवस्तुविषयं तदेव
 योगशब्दितं युज्यतेऽनेन ब्रह्मणेति व्युत्पत्तेस्तेन । निष्ठेत्यनुवर्तते । उक्तज्ञानोपायमुप-
 दिदिषुः सांख्यशब्दार्थमाह—आत्ममिति । तेषामेव कर्मनिष्ठत्वं द्वावर्तयति—ब्रह्मच-
 र्येति । तेषां जपविभारवश्येन श्रवणादिपराङ्मुखत्वं पराकरोति—वेदान्तेति । उक्त-
 विशेषणवतां मुख्यसंन्यासित्वेन कलावस्थत्वं दर्शयति—परमहंसेति । कर्म वर्णाश्रम-
 विहितं धर्माख्यं तदेव युज्यतेऽनेनाप्युदयेनेति योगस्तेन निष्ठा कर्मणां प्रोक्तेत्यनुषङ्गं
 दर्शयन्नाह—कर्मैवेत्यादिना । एवं प्रतिवचनवाक्यस्थान्यक्षराणि व्याख्याय तस्यैव
 तात्पर्यार्थं कथयति—यदि चेति । इष्टस्यापि दुर्बोधस्वभावाद्वाऽऽह—उक्तमिति ।
 ज्ञानस्यापि मूलविकलतया विभ्रमत्वमाशङ्क्याऽऽह—वेदेष्विति । तस्याशिष्यत्व-
 बुद्ध्याऽन्यथाकथनमित्याशङ्क्याऽऽह—उपसन्नापोति । तथाऽपि तस्मि-
 न्नौदासीन्यादन्वयोक्तिरित्याशङ्क्याऽह—मियायेति । ब्रवीति च भिन्नरूपकर्तृकं
 निष्ठाद्वयं तेन समुच्चयो भगवद्भीष्टः शास्त्रार्थो न भवतीति शेषः । नन्वर्जुनस्य
 प्रेक्षापूर्वकारित्वात्ज्ञानकर्मश्रवणादन्तरमुभयानिर्देशोपपत्त्या समुच्चयानुष्ठानं संपत्स्यते
 तद्व्यतिरिक्तानां तु ज्ञानकर्मणाम्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं श्रुत्वा प्रत्येकं तदनुष्ठानं भविष्यतीति
 भगवतो मतं कल्प्यते तस्यार्जुनेऽनुरागातिरेकादितरेषु च तदभावादिति तत्राऽऽह—
 यदि पुनरिति । अप्रमाणभूतत्वमनाद्यन्वम् । न च भगवतो रागादिमत्त्वेनानासत्त्वं
 शुक्तं 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तम्' इत्यादिविरोधादित्याह—तच्चेति । निष्ठाद्वयस्य
 भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वनिर्देशफलमुपसंगति—तस्मादिति । किमिति भगवता बुद्धेर्ज्योयसत्वं

उपायसी चेदित्यत्रोक्तमुपेक्षितमिति तत्राऽऽह—यदर्जुनेनेति । किंच ज्ञाननिष्ठायां संन्यासिनामेवाधिकारो भगवतोऽभिप्रेतोऽन्यथा तदीयविभागवचनविरोधादिति विभागवचनसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह—तस्याथेति ॥ २ ॥

मां च वन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसीति विषण्णपनसपर्जुनं कर्म नाऽऽरभ इत्येवं मन्वानमालक्ष्याऽऽह भगवान्—न कर्मणामनारम्भादिति । अथवा ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधादेकेन पुरुषेण युगपदनुष्ठातुमशक्यत्वे सतीतरेतरानपेक्षयोरेव पुरुषार्थहेतुत्वे माप्ते कर्मनिष्ठाया ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं न स्वातन्त्र्येण, ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरन्यानपेक्षेत्येतमर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह भगवान्—

न कर्मणामनारम्भाच्चैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ॥

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

न कर्मणामनारम्भादमारम्भात्कर्मणां क्रियाणां यज्ञादीनामिह जन्मानि जन्मान्तरे वाऽनुष्ठितानामुपास्यदुरितक्षयहेतुत्वेन सरवशुद्धिकारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनां

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।

* यथाऽऽदर्शतत्त्वमुखे पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥

इत्यादिस्मरणादनारम्भादननुष्ठानान्नैष्कर्म्यं निष्कर्षभावं कर्मण्यथा ज्ञानयोगेन निष्ठां निष्क्रियात्मस्वरूपेणैवावस्थानमिति यावत्, पुरुषो नाऽश्नुते न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

तर्हि विभागवचनानुरोधादर्जुनस्यापि संन्यासपूर्विकाया ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारो भविष्यति नेत्याह—मां चेति । बुद्धेर्ज्यायस्त्वमुपेत्यापीति चकारार्थः । अर्जुनमालक्ष्य भगवानाहति संबन्धः । अन्तरेणापि कर्माणि ध्वणादिभिर्ज्ञानावाप्तिर्भाविष्यतीति परबुद्धिमनुरुध्य विशिनष्टि—कर्मोति । विभागवचनवशादसमुच्चयश्चेदुभयोरपि ज्ञानकर्मणोः स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुत्वमन्यथा कर्मवज्ज्ञानमपि न स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थसाधयेदित्याशङ्क्य संबन्धान्नरमाह—अथवेति । तर्हि ज्ञाननिष्ठाऽपि कर्मनिष्ठावन्निष्ठात्वाविशेषात् स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरिति समुच्चयसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—ज्ञाननिष्ठा इति । न हि रज्जुतत्त्वज्ञानमुत्पन्न फलासिद्धौ सहकारितापेक्षमात्र-

वचनस्यान्वये पर्यवसानं मत्वा व्याचष्टे—कर्मणामिति । तद्विपर्ययमेव व्याचष्टे—तेषां
मिति । उक्तेऽर्थे हेतुं पृच्छति—कस्मादिति । जिज्ञासितं हेतुमाह उच्यत इति ।
उपायत्वेऽपि तदभावे कुतो नैकर्म्यासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । ज्ञानयोगं
इति कर्मयोगस्योपायत्वे श्रुतिस्मृती प्रमाणयति—कर्मयोगेति । श्रौतमुपायोपेयत्वप्र-
तिपादनं प्रकटयति—श्रुताविति । यत्तु गीताशास्त्रे कर्मयोगस्य ज्ञानयोगं प्रमुपायत्वो-
पपादनं तदिदानीमुदाहरति—इहापि चेति । न कर्मणामित्यादिना पूर्वार्धे व्याख्या-
योत्तरार्धे व्याख्यातुमाशङ्क्यति—नान्विति । आदिशब्देन “शान्तो दान्त उपरतस्ति-
निक्षुः” “संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः” इत्यादि गृह्यते । तत्रैव लोकप्रसिद्धि-
मनुकूलयति—लोके चेति । प्रसिद्धतरम्—

यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते ।

निवर्तनाद्धे सर्वतो न वेति दुःखमप्यपि ॥

इत्यादिदर्शनादिति शेषः । लौकिकवैदिकप्रसिद्धिम्या सिद्धमर्थमाह—अन्येति ।
तत्रोत्तरत्वेनोत्तरार्धमवतार्य व्याकरोति—अत आदित्यादिना एवकारार्थमाह—केवला-
दिति । तदेव स्पष्टयति—कमेति । उक्तमेव नममनुकूल्य क्रियापदेन संगतिं दर्शयति—
न प्राप्नोतीति ॥ ४ ॥

यस्मात्पुनः कारणात्कर्मसंन्यासमात्रादेवै ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैक-
र्म्यलक्षणां पुरुषो नाधिगच्छतीति हेत्वाकाङ्क्षायापमाह—

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

न हीति । न हि यस्मात्क्षणमपि कालं जातु कदाचित्कश्चित्तिष्ठत्य-
कर्मकृतस्तन् । यस्मात्कार्यते हि यस्मादवश एव कर्म सर्वः प्राणी प्रकृ-
तिजैः प्रकृतितो ज्ञातेः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः । अज्ञ इति वाक्यशेषो
यतो वक्ष्यति—‘गुणैर्यो न विचाल्यते’ इति । सांख्यानं पृथक्करणाद-
ज्ञानमेव हि कर्मयोगो न ज्ञानिनाम् । ज्ञानिनां तु गुणैरचाल्यमानानां
स्वतश्चलनाभावात्कर्मयोगो नोपपद्यते । तथा च व्याख्यातं वेदादिना-
ग्निमित्यत्र ॥ ५ ॥

उक्तेऽर्थे बुभुत्सितं हेतुं वक्तुमुत्तरश्लोकमुत्पापयति—कस्मादिति । कस्मात् कर्म-
संन्यासादेव सिद्धिमधिगच्छतीति पूर्वेण संबन्धः । कश्चित्क्षणमात्रमपि न कश्चिदकर्मकृ-
त्तिष्ठतीत्यत्र हेतुत्वेनोत्तरार्थं व्याचष्टे—कस्मादिति सर्वशब्दाज्ज्ञानवानां गुणैरवशः

सन्कर्म कार्यते ततश्च ज्ञानवतः संन्यासवचनमेवकाशं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह — अज्ञ इतीति । तमेव वाक्यशेषं वाक्यशेषानष्टम्भेन स्पष्टयति—यत् इति । आत्मज्ञानवतो गुणैरविचारयतया गुणार्ततत्त्ववचनादज्ञस्यैव सत्त्वादिगुणैरिच्छामेदेन कार्यकरणसंघातं प्रवर्तयितुमशक्तस्याग्निनकार्यकरणसंघातस्य क्रियासु प्रवर्तमानत्वमित्यर्थः । ज्ञानयोगे-नेत्यादिनेक्तन्यायाच्च वाक्यशेषोपपत्तिरित्याह—सांख्यानामिति । ज्ञानिनां गुणप्र-युक्तचलनाभावेऽपि स्वाभाविकचलनचलात्कर्मयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—ज्ञानि-नां त्विति । प्रत्यगात्मनि स्वारासिकचलनासंभवे प्रागुक्तं न्यायं स्मारयति—तथा चेति ॥ १ ॥

यस्त्वनारामज्ञश्चोदिवं कर्म नाऽऽरभत इति तदसदेवेत्याह—

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

कर्मेन्द्रियाणीति । कर्मेन्द्रियाणि हस्तादीनि संयम्य संहृत्य य आस्ते तिष्ठति मनसा स्मरन्विन्तयन्निन्द्रियार्थान्विषयान्विमूढात्मा विमूढात्मा-करणो मिथ्याचारो मृषाचारः पापाचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

आत्मवदनात्मज्ञस्यापि तर्हि कर्मोर्कुर्वतो न प्रत्यवायः शरीरेन्द्रियसंघातं निपन्तुम-समर्थस्य मूर्खस्यापि संन्याससंभवादित्याशङ्क्याऽऽह—यस्त्विति । तस्य चोदिता-करणं तच्छब्देन परामृश्यते । (+ तदसदिति । मिथ्याचारत्वादिति भावः । मिथ्याचारतामेव वर्णयति—कर्मेन्द्रियाणीति) ॥ ६ ॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन ।

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

यस्त्विति । यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽज्ञो बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन कर्मेन्द्रियैर्वाक्पाण्यादिभिः । किमारभत इत्याह—कर्मयोगमसक्तः सन्स विशिष्यत इतरस्मान्मिथ्याचारात् ॥ ७ ॥

अनात्मज्ञस्य चोदितमकुर्वतो नाग्रतो विषयान्तरदर्शनश्रौतान्मिथ्याचारत्वेन प्रत्य-वायित्वमुक्त्वा विहितमनुतिष्ठनस्यैव फलाभिलाषविकलस्य सदाचारत्वेन वैशि-ष्ट्यमाचष्टे—यस्त्विन्द्रियाणीति । विहितमनुतिष्ठतो, मूर्खोत्कर्म त्यजतो वैशिष्ट्य-मक्षरयोजनया स्पष्टयति—यस्तु पुनरिति ॥ ७ ॥

+ धनुषिहृनान्तर्गतं क. पुस्तक एव । लिखितपुस्तकेष्वभावात्कलितमिति प्रतिभाति ।

यत एवमतः—

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

नियतमिति । नियतं नित्यं यो यस्मिन्कर्मण्यधिकृतः फलाय चाश्रुतं तन्नियतं कर्म तत्कुरु त्वं हेऽर्जुन । यतः कर्म ज्यायोऽधिकतरं फलवो हि यस्मादकर्मणोऽकरणादनारम्भात् । कथं शरीरयात्रा शरीरस्थिति-
रपि च ते तत्र न प्रसिध्येत्प्रसिद्धिं न गच्छेदकर्मणोऽकरणात् । अनो
दृष्टः कर्माकर्मणोर्विशेषो लोके ॥ ८ ॥

कर्मानुष्ठायिनो वैशिष्ट्यमुपदिष्टमनूय तदनुष्ठानमधिकृतेन कर्तव्यमिति निगमयति—
यत इति । उक्तमेव हेतुं भगवदनुमतिक्रमेण स्फुटयति—कर्मिति । इतश्च त्वया
कर्तव्यं कर्मेत्याह—शरीरेति । तन्नियतं तस्याधिकृतस्येति संबन्धः । स्वर्गादिकले
वर्षपूर्णमासादावधिकृतस्य तदपि नित्यं स्यादित्याशङ्क्य विशिनष्टि—फलावेति ।
नित्यं कर्म नियमेन कर्तव्यमित्यत्र हेतुमाह—यत इति । हिशब्दोपात्तमुक्तमेव हेतु-
मनुवदति—यस्मादिति । करणस्याकरणाज्जयायस्त्वं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कथ-
मित्यादिना । सत्येव कर्मणि देहादिष्वेष्टाद्वाग शरीरं स्थातुं पारयति तदभावे जीव-
नमेव दुर्लभं भवेदिति फलितमाह—यत इति ॥ ८ ॥

यच्च मन्यसे वन्द्यार्थत्वात्कर्म न कर्तव्यमिति तदप्यसत् । कथम्—

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

यज्ञार्थादिति । " यज्ञो वै विष्णुः " इति श्रुतेर्यज्ञ ईश्वरस्तदर्थं
यत्क्रियते तद्यज्ञार्थं कर्म, तस्मात्कर्मणोऽन्यत्रान्येन कर्मणा लोकोऽयम-
धिकृतः कर्मकृतकर्मबन्धनः कर्म बन्धनं यस्य सोऽयं कर्मबन्धनो लोको
न तु यज्ञार्थादतस्तदर्थं यज्ञार्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः कर्मफलसङ्गव-
र्जितः सन्समाचर निर्वर्तय ॥ ९ ॥

कर्मणा बन्धते जन्तुरिति स्मृतेर्बन्धार्थं कर्म तत्र श्रेयार्थिना कर्तव्यमित्याशङ्कामनूय
दूषयति—यच्चेत्यादिना । कर्माधिकृतस्य तदकरणमयुक्तमेति प्रतिज्ञातं प्रश्नपूर्वकं
प्रवृणोति—कथमित्यादिना । फलाभिसंविमन्तरेण यज्ञार्थं कर्म कुर्यात्तस्य बन्धा-
भावात्तादर्थ्येन कर्मा कर्तव्यमित्याह—तदर्थमिति । यज्ञार्थं कर्मेत्ययुक्तं न हि कर्माभिव
कर्मत्याशङ्क्य व्याचष्टे—यज्ञो वै विष्णुरिति । कथं तर्हि कर्मणा बन्धने जन्तुरिति

स्यतिस्तत्राऽऽह-तस्मादिति । ईश्वरार्पणनुद्धृत्वा कृतस्य कर्मणो बन्धार्थत्वाभावे फलि-
तमाह-अत इति ॥ ९ ॥

इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यम्—

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

सदेति । सहयज्ञा यज्ञसाहिताः प्रजास्रयो वर्णास्ताः सृष्टोत्पाद्य पुरा
सर्गादावुवाचोक्तवान्प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा, अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं
प्रसवो वृद्धिरुत्पत्तिस्तां कुरुध्वम् । एष यज्ञो वो युष्माकमस्तु भवत्विष्ट-
कामधुगिष्टानभिमेतान्काषान्फलविशेषान्दोग्धीरीष्टकामधुक् ॥ १० ॥

नित्यस्य कर्मणो नैमित्तिकसहितस्याधिकृतेन कर्तव्यत्वे हेतुन्तरपरत्वेनानन्तरश्लोक-
प्रवतारयति—इतश्चेति । कथं पुनरनेन यज्ञेन वृद्धिरसमाभिः शक्या कर्तुमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—एष इति ॥ १० ॥

कथम्—

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

देवानिति । देवानिन्द्रादीन्भावयत वर्धयतानेन यज्ञेन ते देवा भावय-
न्त्वाऽऽपाययन्तु वृष्ट्यादिना वो युष्मानेवं परस्परमन्योन्यं भावयन्तः
श्रेयः परमपि ज्ञानप्राप्तिक्रमेणावाप्स्यथ स्वर्गं वा परं श्रेयोऽवाप्स्यथ ॥ ११ ॥
कथं पुनरभीष्टफलविशेषहेतुत्वं यज्ञस्य विज्ञायते न हि देवतापस दादते स्वर्गादि-
रन्युदयो लभ्यते नापि सन्ध्यदर्शनमन्तरेण निःश्रेयसं सेदधुं पारयतीति शङ्कते—
कथमिति । तत्र श्लोकेनोत्तरमाह—देवानिति । मुमुक्षुत्वबुभुक्षुत्वविभागेन श्रेयसि
विकल्पः ॥ ११ ॥

किंच—

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

इष्टान्भोगानिति । इष्टानभिमेतान्भोगान्हि वो युष्मभ्यं देवा दास्यन्ते
वितरिष्यन्ति स्त्रीपशुपुत्रादीन्प्रज्ञभाविता यज्ञैर्वर्धितास्त्वोषिता इत्यर्थः ।

तैर्देवैर्दान्मोगान्पदायादत्त्वाऽऽनूप्यमकृत्वेत्यर्थः, एभ्यो देवेष्वो यो
भुङ्क्ते स्वदेहेन्द्रियाण्येव तर्पयति स्तेन एव तस्कर एव स देवादि-
स्वापहारी ॥ १२ ॥

इत्थान्भिक्षुतेन कर्म कर्तव्यमित्याह—किंचेति । कथमस्याभिर्भाविताः सन्तो देवा
भार्ययिष्यन्त्यस्मिन्निति तदाह—इष्टानिति । यज्ञानुष्ठानेन पूर्वोक्तरीत्या स्वर्गापवर्ग-
योर्भावेऽपि कथं, स्त्रीपशुपुत्रादिभिर्द्विरित्याशङ्क्य पूर्वार्थं व्याकरोति—इष्टानभिषे-
तानिति । पश्चादिभिश्च यज्ञानुष्ठानद्वारा मोगो निर्वर्तनीयोऽन्यथा प्रत्यवायप्रसङ्गारित्यु-
त्तरार्थं व्याचष्टे—तैरिति । आनूप्यमकृत्वेत्ययमर्थः—देवानामृषीणां पितॄणां च यज्ञेन
ब्रह्मचर्येण प्रजया च संतोषमनुयाय स्वकीयं कार्यकरणसंवातमेव पोष्टुं भुञ्जानस्तस्मिन्
भवतीति ॥ १२ ॥

ये पुनः—

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पञ्चन्त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

यज्ञेति । देवयज्ञादीभिर्वर्त्य तच्छिष्टमंशनमपृताखण्डमशितुं शीलं, येषां
ते यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते, सर्वकिल्बिषैः सर्वपापैश्चुलपादिपञ्चसू-
नाकृतैः ममादकृताहिसादिजनितैश्चान्यैः । ये त्वात्मभरपो, भुञ्जते ते
त्वघं पापं स्वयमेपि पापा ये पचन्ति पाकं निर्वर्त्य त्वात्मकारणादात्म-
हतोः ॥ १३ ॥

देवादिभ्यः संविभागमकृत्वा भुञ्जानानां प्रत्यवायित्वमुत्तरात्, तदन्वेषा सर्वदोषराहित्यं
दर्शयति—ये पुनरिति । यज्ञशिष्टाशिनो ये पुनस्ते तादृशाः सन्तः सर्वकिल्बिषैर्मुच्यन्त
इति योजना । तैर्दान्मित्यादितोक्तं निगमयति—भुञ्जते इति । देवयज्ञादीनित्यादिश-
ब्देन पितृ ज्ञो मनुष्ययज्ञो भूतयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चेति चत्वारो यज्ञा गृह्यन्ते, जुहोद्यज्ज्वेन-
पिठरधारणार्थं क्रिया कुर्वन्तो विन्यासविशेषान्तस्त्रयो प्रावाणो विश्वयन्ते । आदिशब्देन
षण्डनी पेण्णी मार्जन्पुदकुम्भश्चेत्येते हिंसाहेतवो गृहीताः । तान्पेतानि पञ्च प्राणिना
सूनास्थानानि हिंसाकारणानि तत्प्रयुक्ते, सर्वेऽपि बुद्धयनुद्धिपूर्वैर्देवैर्मुच्यन्त इति
संनवः । इमादो विचारस्वतिरेकेणानुद्धिपूर्वकमुपनतं पादप्रागादिकर्म तेन प्राणिना
हिंसा संभव्यते । आदिशब्देनाशुचिसंस्पर्शादि गृहीतं तदुत्प्रेष्य पापैर्महायज्ञकारिणो
मुच्यन्ते । उक्तं हि—

कण्डन(नी) पेण्ण(णी) जुहो उदकुम्भश्च मार्जनी ।

पञ्च सूना गृहस्पस्य पञ्चयज्ञात्प्रणश्यति ॥ इति ।

वाद्यार्थकाभे सर्वस्य भवाति तमनपेक्ष्याऽऽत्मन्येव च संतुष्टः सर्वतो
 चीततुष्ण इत्येतत् । य ईदृश आत्मविषयस्य कार्यं करणीयं न विद्यते
 नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

वृत्तमर्थमेव विमज्जानूयानन्तरश्लोकमाशङ्कोत्तरत्वेनावतीरयति—एवमिति । अर्जु-
 नस्य प्रथमित्येवमर्थमाशङ्क्याऽऽह भगवानिति संबन्धः । नन्वेषाऽऽशङ्का नावकाश-
 'मासादयत्त्येनात्मज्ञेन कर्तव्यं कर्म' इति बहुशो विशेषितत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—स्वय-
 मिवेति । किमर्थं श्रुत्यर्थं स्वयमेव भगवानत्र प्रतिपादयतीत्याशङ्क्याऽऽह—आस्त्यर्थ-
 इत्येति । गीताशास्त्रस्य ससंन्यास ज्ञानमेव मुक्तिसाधनमर्थो नार्थान्तरमिति विवेकार्थ-
 मिह श्रुत्यर्थं कीर्तयतीत्यर्थः । तमेव श्रुत्यर्थं सतिषति—एवमिति । सिद्धे चेदा-
 त्मवेदनमेनपके तर्हि व्युत्पन्नो नारीत्याशङ्क्याऽऽपातिकविज्ञानफलमाह—नैवृत्तेति ।
 'प्राप्ताप्राप्तमेतत् तेषामेव व्युत्पन्ने मुख्यमधिकारित्वमिति ज्ञापनार्थम्' । क्लेशार्मकत्वादेप-
 णाना ताभ्यो व्युत्पन्नं सर्वेषां स्वाभाविकत्वादविधित्सतमित्याशङ्क्याऽऽह—मिथ्येति ।
 'मिसाधये चरन्तीति वचन व्युत्पन्नैविरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—आरीरेति । तर्हि तद्वदेव
 तेषामिहोपपत्तिरपि कर्तव्यमप्येतेत्याशङ्क्य व्युत्पायिनामिधर्मधर्मवदाग्निहोत्रादेरनुष्ठान-
 कामावान्मैवमित्याह—न तेषामिति । यथोक्तं श्रुत्यर्थमस्मिन्गीताशास्त्रे पौर्वापर्येण
 पर्यालोच्यमाने प्रतिपादयितुमिष्टं प्रकटीकुर्वन्कर्तव्यमेव कर्म जीवतेति नियमे 'ज्ञान-
 योगेन साधयानाम्' इति कथमुक्तमिति पारिचोद्यपरिहारमुपदर्शयतीत्याह—इत्येव-
 मिति । आत्मनिष्ठस्य विषयसङ्गरहित्यं दृष्ट तदनात्मज्ञेन जिज्ञासुना कर्तव्यमिति
 मत्याऽऽह—यस्तु सारूप्य इति । किंचाऽऽत्मतत्त्वस्य ज्ञानेनाऽऽत्मनैव परितृप्तत्वाज्जा-
 तपानादिना साध्या तृप्तिरिष्टा तेन विद्यार्थिना सम्यग्ज्ञानावासासक्तिर्युक्ता
 कर्तुमित्याह—आत्मतृप्त इति । किंचाऽऽत्मविदः सर्वतो वैतृष्यं दृष्ट तदनात्मविदा
 विद्यार्थिना कर्तव्यमित्याह—आत्म-धेवेति । रतितृप्तिस्तोषाणा मोदप्रमोदानन्दवद-
 बान्तरमेदः । अथवा रतिर्विषयासक्तिः, तृप्तिर्विषयविशेषनपक्वजं सुख, संतोषोऽमीष्ट-
 विषयमात्रलाभाधीनं सुखसामान्यमिति मेदः । नन्वात्मरतेरात्मतृप्तस्याऽऽत्मन्येव सत्तु-
 ष्टस्यापि किंचित्कर्तव्यं मुक्तये भविष्यतीति नेत्याह—य ईदृश इति ॥ १७ ॥

किंच—

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्मिन् सर्वभूतेषु कञ्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

नैवेति । नैव तस्य परमात्मरतेः कृतेन कर्मणाऽर्थः प्रयोजनमस्ति ।

अस्तु तर्ह्यकृतेनाकरणेन प्रत्यवायारूपोऽनैर्यो नाकृतेनेह लोके कश्चन
कश्चिदपि प्रत्यवायमाप्तिरूप-आत्मवान्निलसृणो वा नैवास्ति । न चास्य
सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु कश्चिदर्थव्यपराश्रयः प्रयोजननिमि-
त्तक्रियासाध्यो व्यपराश्रयो व्यपराश्रयणैम् । कंचिद्भूतविशेषमाश्रित्य न
साध्यः कश्चिदर्थोऽस्ति । येन तदर्थं क्रियाऽनुष्ठेया स्यात् । न त्वमेत-
रियन्सर्वतःसंलुतोदकस्थानीये सम्पददर्शने वर्तसे ॥ १८ ॥

इतश्चाऽऽत्मविदो न किञ्चित्कर्तव्यमित्याह—किंचेति । अयुद्यनिःश्रेयस्योरुच्यत-
रप्रयोजनं कृतेन सुकृतेनाऽऽत्मविदो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—नैवेति । प्रत्यवा-
यनिवृत्तये स्वरूपप्रच्युतिप्रत्याख्यानाय वा कर्म स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—नेत्यादिना ।
ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु भूतेषु कंचिद्भूतविशेषमाश्रित्य कश्चिदर्थो विदुषः साध्यो भावे-
ष्यति तदर्थं तेन कर्तव्यं कर्मेत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । तत्राऽऽद्यं पादमादत्ते-
नैवेति । तं व्याचष्टे—तस्येति । आत्मावेदः स्वर्गाद्ययुदयानर्पित्व निःश्रेयसस्य
प्राप्तत्वात् कृतं कर्मार्थवदित्यर्थः । आत्माविज्ञा चेत्कर्म न क्रियते तर्हि तेनाकृतेन
तस्यानर्थो भविष्यतीति तत्प्रत्याख्यानार्थं तस्य कर्तव्यं कर्मेति शङ्कते—तर्ह्यग्नि ।
द्वितीयपादेनोत्तरमाह—नेत्यादिना । अतो न तन्निरूप्यं कृतमर्थवति शेषः ।
द्वितीयं भागं विभजते—न चास्येति । व्यपराश्रयणमालम्बनं नेति संख्यः । पदा-
र्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—कंचिदिति । भूतविशेषस्याऽऽश्रितस्यापि क्रियाद्वारा प्रयो-
जनप्रसवहेतुत्वमिति मत्वाऽऽह—येनेति । तर्हि मयाऽपि यथोक्तं तत्त्वज्ञानमाश्रित्य
स्याज्यमेव कर्मेत्यर्जुनस्य मतमाशङ्क्याऽऽह—न त्वमिति ॥ १८ ॥

यत एवम्—

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

तस्मादिति । तस्मादसक्तः सङ्गवर्जितः सततं सर्वदा, कार्यं कर्तव्यं
निरर्थं कर्म समाचरन् निर्वर्तय । असक्तो हि यस्मात्समाचरन्नीश्वरार्थ-
कर्म, कुर्वन्परं मोक्षप्राप्नोति पूरुषः सत्त्वगुणद्विद्वारेणेत्यर्थः ॥ १९ ॥

सम्यग्ज्ञाननिष्ठत्वाभावे कर्मानुष्ठानमावश्यकमित्याह—यत इति । तस्माज्ज्ञाननि-
ष्ठाराहित्यादिति यावत् । मोक्षप्रेषपेक्षप्रागसर कथं कर्मणि फलान्तरवति तियोगः
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—असक्तो हीति ॥ १९ ॥

यस्माच्च—

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

कर्मणैवेति । कर्मणैव हि यस्मात्पूर्वं क्षत्रिया विद्वांसः संसिद्धिं मोक्षं गन्तुमास्थिताः प्रवृत्ता जनकादयो जनकाश्वपतिप्रभृतयः । यदि ते प्राप्त-सम्पददर्शनास्ततो लोकसंग्रहार्थं प्रारब्धकर्मत्वात्कर्मणा सहैवासंन्यस्यैव कर्म संसिद्धिमास्थिता इत्यर्थः । अयाप्राप्तसम्पददर्शना जनकादयस्तदा कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण संसिद्धिमास्थिता इति व्याख्येयः श्लोकः । अथ मन्यसे पूर्वरपि जनकादिभिरप्यजानाद्भिरैव कर्तव्यं कर्म कृतं तावता नावश्यमन्येन कर्तव्यं सम्पददर्शनवता कृतार्थेनेति तथाऽपि प्रारब्धकर्माद्यस्तत्त्वं लोकसंग्रहमेवापि लोकस्योन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोकसंग्रहस्तमेवापि प्रयोजनं संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

यद्यपि जितेन्द्रियोऽपि विवेकी श्रवणादिभिरनष्टं ब्रह्मणि निष्ठानु शक्नोति तथाऽपि क्षत्रियेण वा विहितं कर्म न त्याज्यमित्याह—यस्माच्चेति । तस्मात्त्वमपि कर्म कर्तुमर्हसीति संबन्धः । इतोऽपि त्वया विहितं कर्म कर्तव्यमित्याह—लोकैति । पूर्वार्थे विभजते—कर्मणैवेति । कथं जनकादीनां कर्मणा संसिद्धिप्राप्तिरुच्यते कर्म-स्यजा हि सम्पददर्शनवता प्रसिद्धा संसिद्धिरिति । तत्र किं जनकादयोऽपि प्राप्त-सम्पददर्शनाः स्युस्तापससम्पददर्शना भवेयुरिति विस्मय प्रथमं प्रत्याह—यदीति । लोकसंग्रहार्थं कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिता इति संबन्धः । कर्मणा सहैवेत्येतदप्रा-करोति—असंन्यस्यैव कर्मेति । तत्र हेतुमाह—प्रारब्धेति । जनकादीनां तस्यपि ज्ञानित्वे प्रारब्धकर्मवशात्कर्मापरित्यज्यैव लोकसंग्रहार्थं प्रवर्तमानानां ज्ञानमाहात्म्या-दुपपन्ना संसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयमन्य पूर्वाधेनेवोत्तरमाह—अयेत्यादिना । द्विती-यार्थव्यावर्त्यामाशङ्कामुत्पापयति—अयेति । अज्ञेनाकृतार्थेन कर्तव्यं कर्मेत्येतावता ज्ञानवता कृतकृत्येन न तत्कर्तव्यमित्युक्तमङ्गी करोति—तथाऽपीति । तर्हि मयाऽपि ज्ञानवता कृतार्थेन कर्म न कर्तव्यमित्याशङ्क्यार्जुनस्य कर्तव्यमेव कर्मेत्युत्तरार्थव्याख्या-नेन कथयति—प्रारब्धेति ॥ २० ॥

लोकमग्रहं कः कर्तुमर्हति कथं नेत्युच्यते—

ययदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

यद्यदिति । यद्यत्कर्माऽऽचरति तेषु तेषु श्रेष्ठः प्रधानस्तत्तदेव कर्माऽऽ-
चरतीतरोऽन्यो जनस्तदनुगतः । किंच स श्रेष्ठो यत्प्रमाणं कुरुते लौकिकं
भैदिकं वा लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणी करोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

ज्ञानवता कृतार्थेन लोकसंग्रहार्थमपि न प्रवर्तितव्यमित्याशङ्कामुत्थाप्य परिहरति—
लोकेत्यादिना । श्रुताध्ययनसंपन्नत्वेनाभिमतो यद्यद्विहितं प्रतिषिद्धं वा कर्मानुतिष्ठति
तत्तदेव प्राकृतो जनोऽनुवर्तते । तेन विद्यावताऽपि लोकमर्थोदास्यावनार्थं विहितं [कर्म]
कर्तव्यमित्यर्थः । श्रेष्ठानुसारित्वमितरेषामाचारे दर्शयित्वा प्रतिपत्तावपि दर्शयति—
किंचेति ॥ २१ ॥

यद्यत्र ते लोकसंग्रहकर्तव्यतायां विप्रतिपत्तिरिति मां किं न पश्यसि—

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

न य इति । न मे मम पार्थ नास्ति न विद्यते कर्तव्यं त्रिष्वपि लोकेषु
किंचन किंचिदपि । कस्माज्ज्ञानवाप्तमवाप्तमवाप्तव्यं मापणीयं तथाऽपि
वर्त एव च कर्मण्यहम् ॥ २२ ॥

कृतार्थस्यापि लोकसंग्रहार्थं विहितं कर्म कर्तव्यमित्युक्त्वा तत्रैव भगवन्तमुदाहरणत्वे-
नोपपन्नमिति—यदीत्यादिना । अपार्थस्य प्राप्तौ तवापि कर्तव्यमभावात् किंचिदपि
विद्यते कर्तव्यमिति कथमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—नानवाप्तमिति । प्रतीकमुपादाय
व्याख्यानद्वारा विद्यावतोऽपि कर्मवृत्तिं संभावयति—नेत्यादिना । अन्यथा
पुनर्ननोऽनुवादः । भगवतो नास्ति कर्तव्यमित्येतदाशङ्काद्वारा स्फोरयति—
कस्मादित्यादिना । प्रयोजनभावे स्वयाऽपि नानुष्ठेयं कर्मत्वाशङ्क्य लोकसंग्रहार्थं
ममापि कर्मानुष्ठानमिति मत्वाऽऽह—तथाऽपीति ॥ २२ ॥

यदि ह्यहं न वर्तेय जातु कर्मणस्तान्द्रितः ।

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

यदि पुनरहं न वर्तेय जातु कदाचित्कर्मणस्तान्द्रितोऽनलसः सन्मम
श्रेष्ठस्य सतो वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्या हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २३ ॥

* बहुषु पुस्तकेषु वर्तयामिति पाठः । X तेषुकिंपुस्तकेषु वर्तयामिति पाठः परं च स लेखक-
प्रमादादिति प्रतिभाति ।

लोकसंग्रहोऽपि न ते कर्तव्यो विफलत्वादित्याशङ्क्याऽऽह— यदि हीति ॥ २१ ॥

तथा च को दोष इत्याह—

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।

संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

वदिति । उत्सीदेयुर्विनश्येयुरिमे सर्वे लोका लोकस्थितिनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्, न कुर्या कर्म चेदहम्, किंच संकरस्य च कर्ता स्याम् । तेन कारणेनोपहन्यामिमाः प्रजाः प्रजानामनुग्रहाय भवृत्ते उपहतिमुपह-
नन् कुर्यामिदमर्थः । ममेश्वरस्याननुरूपमापद्येत ॥ २४ ॥

श्रेष्ठस्य तव मार्गानुवर्तित्वं मनुष्याणामुचितमेवेत्याशङ्क्य दूषयति—तथा चेत्यादिना । ईश्वरस्य कर्मण्यप्रवृत्तौ तदनुवर्तिनामपि कर्मानुपपत्तेरिति हेतुमाह—लोक-
स्थितीति । इत्येश्वरेण कर्म कर्तव्यमित्याह—किंचेति । यदि कर्म न कुर्यामिति श्रेष्ठः । संकरकरणस्य कार्यं कथयति—तेनेति । प्रजोपहतिः परिप्राप्यते चेत्किं तथा तव स्यादिति तत्राऽऽह—प्रजानामिति ॥ २४ ॥

यदि पुनरहमिव त्वं कृतार्थबुद्धिरात्मविदन्यो वा तस्याप्यात्मनः कर्त-
व्यभावेऽपि परानुग्रह एव कर्तव्य इति—

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्पाद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

सक्ता इति । सक्ताः कर्मण्यस्य कर्मणः फलं मम भविष्यतीति केचि-
दविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत, कुर्पाद्विद्वांस्तथाऽसक्तः सन् ।

तद्विकर्मणं करोति वच्छृणु, चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

त्वामनाचरन्तमनुवर्ततां सर्वेषां को दोषः स्यादित्युपेक्षायामीश्वरस्य कृतार्थतया कर्मा-
नुष्ठानामावे तदनुवर्तिनामपि तदभावादेव स्थितिहेत्वभावात्पृथिव्यदिभूतानां विनाशपस-
ङ्गाद्वर्णाश्रमधर्मव्यवस्थादुपपत्तेश्चाधिकृतानां प्राणभृतां पापोपहतत्वप्रसङ्गात्परानुग्रहार्थं
भवृत्तिरेश्वरस्येत्युक्तं संप्रति लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वाणस्य कर्तृत्वाभिमानेन ज्ञानाभिमाने
प्राप्ते प्रत्याह—यदि पुनरिति । कृतार्थबुद्धिर्हेतुमाह—आत्मविदिति । यथा-
वदात्मानमवगच्छन्कर्तृत्वाद्यभिमानाभावात्कृतार्थो भवत्येतेत्यर्थः । अर्जुनादन्यत्रापि
ज्ञानवति कृतार्थबुद्धित्वं कर्तव्यत्वाद्यभिमानहाने तुल्यमित्याह—अन्यो वेति ।
तस्य तर्हि कर्मानुष्ठानमफलवादनवशाद्यमित्याशङ्क्याऽऽह—तस्यापीति । कर्तव्य

इत्यात्मविदाऽपि परानुग्रहाय कर्तव्यमेव कर्मेत्याहेति शेषः । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकरूपं श्लोकं व्याकरोति—सक्ता इत्यादिना । असक्तः सन्कर्तृत्वाभिधानं फलाभिप्रायं वाऽकुर्वन्निति यावत् ॥ २१ ॥

एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षोर्न ममाऽऽत्माविदः कर्तव्यमस्त्यन्यस्य वा लोकसंग्रहं भुक्त्वा वतस्त्वस्याऽऽत्मविद इदमुपादिश्यते—

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २२ ॥

नेति । बुद्धेर्भेदो बुद्धिभेदो मयेदं कर्तव्यं मोक्तव्यं चास्य कर्मणः फलमिति निश्चितरूपाया बुद्धेर्भेदनं चाकनं बुद्धिभेदस्त्वं न जनयेन्नोत्पादयेदज्ञानाभिविवेकिनां कर्मसङ्गिनां कर्मण्यासक्तानामासङ्गवताम् । किंतु कुर्याज्जोषयेत्कारयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्स्त्वं तदेवाविदुषां कर्म युक्तोऽभियुक्तः समाचरन् ॥ २२ ॥

वृत्तमनूद्योत्तरश्लोकमवतारयति—एवमिति । कर्तव्यं कर्मेति शेषः । पूर्वार्धमेवं व्याख्यायोत्तरार्धं प्रश्नपूर्वकमवतार्य व्याख्ये—किंतु कुर्यादिति । सर्वकर्माणि कारयेत्तेषु प्रीतिं कुर्वन्निति शेषः । कथं कारयेदित्याकाङ्क्षायामाह—तदेवेति ॥ २३ ॥

अविद्वानज्ञः कथं कर्मसु सज्जत इत्याह—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ २४ ॥

प्रकृतेरिति । प्रकृतेः प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साध्यावस्थो तस्याः प्रकृतेर्गुणैर्विकारैः कार्यकरणरूपैः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकारैरहंकारविमूढात्मा कार्यकरणसंघातात्ममत्ययोऽहंकारस्तेन विविधं नानोविधं मूढ आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयं कार्यकरणघर्मा कार्यकरणाभिधान्याविधया कर्माभ्यात्मनि मन्यमानस्त्तत्कर्मणामहं करोति मन्यते ॥ २४ ॥

अज्ञाना कर्मसङ्गिनाभित्युक्तं तेनोत्तरश्लोकस्य संगतेमाह—अविद्वानिति । कर्तृत्वमात्मनोऽवास्तवमित्यभ्युपगम्यद्विद्वान्कर्तुं कुर्वन्नेव तस्याभावं पश्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—

१ घ. झ. "येत्रेरेमेत्स" । २ "येत्प्रणीयेत्स" । ३ ख. ग. झ. "येकार" । ४ ख. ग. झ. "येकार" । ५ क. "ये सु" । ६ झ. "ना मू" । ७ ख. ग. घ. झ. "येकार" । ८ घ. झ. "येकार" । ९ ग. घ. झ. "स्तर" ।

१२४ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता—[अ० ३-श्लो० २८-२९]

प्रकृतेरिति । कर्मस्वविदुषः सक्तिप्रकारं प्रकटयन्त्याकरोति—प्रकृतेरित्यादिना । प्रधानशब्देन मायाशक्तिरुच्यते । अविद्ययेत्युभयतः संबध्यते ॥ २७ ॥

यः पुनर्विद्वान्—

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

तत्त्वविदिति । तत्त्ववित्तु महाबाहो कस्य तत्त्वविद्गुणकर्मविभागयो-
गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदित्वार्थः । गुणाः कर्णात्मका
गुणेषु विषयात्मकेषु वर्तन्ते नाऽऽत्मैति मत्वा न सज्जते सक्तिं न
करोति ॥ २८ ॥

अज्ञस्य कर्मसु सक्तिमुक्त्वा विदुषस्तदभावमभिधाति—यः पुनरिति । तत्त्वं
याधार्यं वेत्तीति व्युत्पत्त्या तत्त्वविदिति तु शब्देन ज्ञाद्विशिष्टे निर्दिष्टे प्रश्नपूर्वकं द्विती-
यपादमवतार्य व्याचष्टे—कस्येत्यादिना । गुणानामेव गुणेषु वर्तमानत्वमयुक्तं निर्गु-
णात्वात्तेषामित्याशङ्क्य विभजते—गुणा इति । कार्यकरणानामेव विषयेषु प्रवृत्ति-
रामनस्तु कृतस्यात्वान्मैवमिति ज्ञात्वा तत्त्ववित्कर्मसु दृढतरं कर्तृत्वाभिमानं न
करोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

ये पुनः—

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणैः सम्पद्मूढाः संपोहिताः सन्तः सज्जन्ते
गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु वयं कर्म कुर्मः फलायेति, तान्कर्मसङ्गिनोऽकृ-
त्स्नविदः कर्मफलमात्रदर्शिनो मन्दान्मन्दप्रज्ञान्कृत्स्नविदात्मविस्मयं न
विचालयेद्वुद्धिभेदकरणमेव चालनं तन्न कुर्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

विद्वानविद्वानित्युपाधिं प्रकृत्य विद्वानविदुषो बुद्धिभेदं न कुर्यादित्युपसंहरति—ये
पुनरिति । प्रकृतेरुक्तगुणैर्देहादिभिर्विचारैः संमूढास्तानेवाऽऽत्मत्वेन मन्यमाना ये ते
गुणानां तेषामेव देहादीनां कर्मसु व्यापारेषु सज्जन्ते सक्तिं दृढतरामात्मीयानुद्धिं कुर्वन्ती-
त्याह—प्रकृतेरित्यादिना । तेषामनात्मविदां स्वयमात्मविद्वानुद्धिभेदं नाऽऽपादयेदि-
त्याह—तानित्यादिना ॥ २९ ॥

कथं पुनः कर्षण्याधिकृतेनाग्नेन मुमुक्षुणा कर्म कर्तव्यमित्युच्यते—

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

मयीति । मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वात्मनि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य निसिष्याध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्याऽहं कर्तेश्वराय भृत्यवत्करो-
मीत्यनया बुद्ध्या । किंच निराशीरस्यक्ताशीर्निर्ममो ममभावश्च निर्गतो
यस्य तत्र स त्वं निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरो विगतसंतापो वि-
गतशोकः सन्नित्यर्थः ॥ ३० ॥

यद्यपि कर्मण्यज्ञोऽचिक्रियते तथाऽपि मोक्षमाणेन तेन कर्म त्यक्तव्यं मोक्षस्य कर्मा-
साध्यत्वात् न तु तेन कर्म कर्तुं शक्यं कर्मणः स्वापेक्षितविरोधित्वादिति शङ्कते—कथ-
मिति । श्लोकेनोत्तरमाह—उच्यते इति । यद्योक्ते परमिज्ञात्मनि सर्वकर्मणां सम-
र्पणे का(क)रणमाह—अध्यात्मेति । विवेकबुद्धिमेव व्याकरोति—अहमिति ।
दर्शितरीत्या कर्मसु प्रवृत्तस्य कर्तव्यान्तरमाह—किंचेति । त्यक्ताशीः फलप्रार्थना-
हीनः सन्नित्यर्थः । निर्ममो भूत्वा पुत्रप्राप्तादिविविधे शेषः । ननु बुद्धेः नियोगो नोप-
पद्यते पुत्रप्राप्तादिहिंसात्मनस्तस्य संतापहेतोर्निबोधविषयत्वापेक्षादिति तत्राऽऽह—
विगतेति ॥ ३० ॥

यदेतन्ममं कर्म कर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तं तत्तथा—

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

ये मइति । ये मे मदीयमिदं मतमनुतिष्ठन्त्यनुवर्तन्ते मानवा मनुष्याः
श्रद्धावन्तः श्रद्धावाना अनसूयन्तोऽसूया च मयि गुरो वासुदेवेऽकुर्वन्तो
मुच्यन्ते तेऽप्येवंभूताः कर्मभिर्धर्माधर्माख्यैः ॥ ३१ ॥

प्रकृतं भगवतो मतमुक्तप्रकारमनुसृत्यैवानुतिष्ठता क्रममुक्तिफलं कथयति—यदेत-
दिति । शास्त्राचार्योपदिष्टेऽष्टाष्टौ विश्वासवत्त्वं श्रद्धातत्त्वं, गुणेषु दोषाविष्करणस-
मूया । अपिर्धर्मोक्ताया मुक्तेरमुख्यत्वद्योतनार्थः ॥ ३१ ॥

ये त्वेतदङ्गसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूर्ढास्तांश्चादि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

ये त्विति । ये तु तद्विपरीता एतन्मम मतमभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति
नानुवर्तन्ते मे मतं सर्वेषु ज्ञानेषु विविधं मूढास्ते, सर्वज्ञानविमूढास्ता-
न्विद्धि नष्टाश्नाशं गतानचेतसोऽविबेकिनः ॥ ३२ ॥

मगवन्मतानुवर्तिनां प्रत्यवायित्वं प्रत्याययति—ये त्विति । तद्विपरीतत्वं मग-
वन्मतानुवर्तिभ्यो वैपरीत्यं, तदेव दर्शयति—एतदित्यादिना । अभ्यसूयन्तस्तत्रा-
स्तन्मपि दोषमुद्वाहयन् इत्यर्थः । सर्वज्ञानानि सगुणनिर्गुणविषयाणि । प्रमाणप्रमेय-
प्रयोजनविभागतो विविधात्वम् ॥ ३२ ॥

कस्मात्पुनः कारणाच्चदीयं मतं नानुतिष्ठन्ति परधर्माननुतिष्ठन्ति
स्वधर्मं च नानुवर्तन्ते, त्वत्प्रतिकूलाः कथं न बिभ्यति त्वच्छासनावि-
क्रमदोषार्तं, तत्राऽऽह—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

सदृशमिति । सदृशमनुरूपं चेष्टते कस्याः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः
प्रकृतिर्नाम पूर्वैकवर्धमाधर्मादिसंस्कारो वर्तमानजन्मादीषभिन्त्यक्तः सा
प्रकृतिस्तस्याः सदृशमेव सर्वो जन्तुर्ज्ञानवानपि किं पुनर्मूर्खः । तस्मात्प्र-
कृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति मम बोध्यस्य वा ॥ ३३ ॥

मगवन्मतानुवर्तनमन्तरेण परधर्मानुष्ठाने स्वधर्मानुष्ठाने च कारणं पृच्छति—
कस्मादिति । मगवत्प्रतिकूलत्वमेव तत्र कारणमित्याशङ्क्याऽऽह—त्वत्प्रतिकूला इति ।
रानानुशासनातिक्रमे दोषदर्शनाद्भगवदनुशासनातिक्रमेऽपि दोषसम्भावोत्पत्तिकूलत्वं मय-
कारणमित्यर्थः । उत्तरत्वेन श्लोकमवनारयति—सदृशमिति । (तत्राऽऽहेति) । सर्वस्य
प्राणिवर्गस्य प्रकृतिवशावर्तित्वे कैमुतिकन्यायं सूचयति—ज्ञानवानपीति । सर्वाण्यपि
भूतान्यनिच्छन्त्यपि प्रकृतिसदृशीं चेष्टां गच्छन्तीति निगमयति—प्रकृतिमिति । भूतानां
प्रकृत्वधीनत्वेऽपि प्रकृतिर्भागवता निप्राद्योक्त्याशङ्क्याऽऽह—निग्रह इति । का पुन-
रियं प्रकृतिर्यदनुशासिणी भूतानां चेष्टेति पृच्छति—प्रकृतिर्नामेति । मगवदभिप्रेतां
प्रकृतिं प्रकटयति—पूर्वेति । आदिशब्देन ज्ञानेच्छादि संगृह्यते । यथोक्तः संस्कारः
रससत्तया प्रवर्तकश्चेत्यलयेऽपि ऽवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्य विशिनष्टि—वर्तमानेति ।

सर्वो जन्तुरित्ययुक्तं त्रिवेके प्रवृत्तेरतथात्वादित्याशङ्क्य पश्चादिमिश्राविशेषादिति न्याय-
मनुसरन् ह—ज्ञानवानिति । ज्ञानवानामज्ञानवतां च प्रकृत्यधीनत्वाविशेषे फलित-
माह—तस्मादिति । प्रकृतिं यानि प्रकृतिसदृशीं चेष्टा गच्छन्त्यनिच्छन्त्यपि
सर्वाणि भूतानीत्यर्थः । प्रकृतेर्भगवता तत्तत्स्थेन वा केनचिन्निग्रहमाशङ्क्यावतारितचतु-
र्थपादस्यार्थोपक्षितं पुर्यति—मम वेति ॥ १३ ॥

यदि सर्वो जन्तुरात्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टे न च प्रकृतिशून्यः
कश्चिदस्ति ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यमाप्ताविद-
मुच्यते—

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ १४ ॥

इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे सर्वेन्द्रियाणामर्थे शब्दादिवि-
षय इष्टे रागोऽनिष्टे द्वेष इत्येवं प्रकीन्द्रियार्थे रागद्वेषाववश्यंभाविनौ ।
तत्रायं पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य च विषय उच्यते । शास्त्रार्थे प्रवृत्तः
पूर्वमेव रागद्वेषयोर्विशं नाऽऽगच्छेत् । या हि पुरुषस्य प्रकृतिः सा राग-
द्वेषपुरासरैव स्वकार्ये पुरुषं प्रवर्तयति तदा स्वधर्मपरित्यागः परधर्मा-
नुष्ठानं च भवति । यदा पुनः रागद्वेषौ तस्मिन्निपक्षेण नियमेपावि तदा
शास्त्रदृष्टिरेव पुरुषो भवति न प्रकृतिविवशः । तस्माच्च यो रागद्वेषयोर्विशं न
गच्छेत् । यत्तस्यौ ह्यस्य पुरुषस्य परिपन्थिनौ श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ
तस्कराविषेत्पर्यः ॥ १४ ॥

सर्वस्य भूतवर्गस्य प्रकृतिवशवर्तित्वे लौकिकवैदिकपुरुषकारविषयमावाद्धिधनिषेधा-
नर्थक्यमिति शङ्कते—यदीति । ननु यस्य न प्रकृतिरस्ति तस्य पुरुषकारसंभवादर्थक्यत्वं
तद्विषये विधिनियेवयोर्भविष्यति नन्वाह—न चेति । शङ्कितदोषं श्लोकेन परिहृति—
इदमित्यादिना । वीप्सायाः सर्वकरणगोचरत्वं दर्शयति—सर्वेति । प्रत्यर्थं रागद्वेष-
योरव्यवस्थया प्राप्नोति प्रत्यादिशति—इष्ट इति । प्रतिनिषेधं विभागेन तयोरन्यतरस्याऽऽव-
श्यकत्वेऽपि पुरुषकारविषयमावययुक्त्या प्रागुक्तं दूषणं कथं समाधेयमित्याशङ्क्याऽऽह-
सन्नेति । तयोरित्याद्यवतारितं भागं विभजते—शास्त्रार्थ इति । प्रकृतिवशत्वाज्जगोर्नैव
नियोज्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—या हीति । रागद्वेषद्वारा प्रकृतिवशवर्तित्वे स्वधर्मत्यागादि
दुर्वारमित्युक्तमिदानीं विवेकविज्ञानेन रागादिनिवारणे शास्त्रीयदृष्ट्या प्रकृतिपारवश्यं
परिहर्तुं शक्यमित्याह—यदीति । मित्याज्ञाननिवन्धनौ हि रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षत्वं

१ श. 'शास्त्रार्थे' । २ श. 'मार्गे विघ्नस्य क' । ३ ग. 'ये पथे त' । ४ घ. 'विव पथि'
॥ १४ ॥ च. 'विव प्रथिल' । झ. 'विव पथ' ॥ १४ ॥

विवेकविज्ञानस्य मिथ्याज्ञानविरोधित्वादवधेयम् । रागद्वेषयोर्मूलानिवृत्त्या निवृत्तौ पति-
बन्धवन्ते कार्यसिद्धिमभिप्रेतयोक्तम्-तदेति । एवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदकारणं
दर्शयति-नेति । पूर्वोक्तं नियोगमुपसंहरति-तस्मादेति । तत्र हेतुमाह-यत इति ।
हिशब्दोपात्तो हेतुर्वेत इति प्रकटितः स-च पूर्वेण तच्छब्देन संबन्धनीयः । पुरुषप-
रिपान्धित्वमेव तयोः सोदाहरणं स्फोरयति-श्रेयोमार्गस्येति ॥ ३४ ॥

तत्र रागद्वेषमयुक्तो मन्यते शास्त्रार्थमप्यन्यथा परधर्मोऽपि धर्मत्वादनु-
ष्ठेय एवेति तदसत्-

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

श्रेयानिति । श्रेयान्मन्त्ररूपतरः स्वो धर्मः स्वधर्मो विगुणोऽपि विगत-
गुणोऽप्यनुष्ठीयमानः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्साद्गुण्येन संपादितादायि, स्वधर्मे
स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः परधर्मे स्थितस्य जीवितार्थं, कस्मात्प-
रधर्मो भयावहः, नरकादिलक्षणं भयमावहति यतः ॥ ३५ ॥

रागद्वेषयोः श्रेयोमार्गप्रतिपक्षत्वं प्रकटयितुं परमतोपन्यासद्वारा समनन्तर-श्लोकवता-
रयति-तत्रेत्यादिना । व्यवहारभूमिः ससम्बन्धः । शास्त्रार्थस्यान्यथा प्रतिपत्तिमेव
प्रत्यापयति-परधर्मोऽपीति । स्वधर्मवदित्यपेक्षः । अनुमानं दूषयन्नुत्तरत्वेन श्लोक-
मुत्थापयति-तदसदिति । सत्रधर्माद्युद्धाद्दुरनुष्ठानात्परिवाद्बन्धस्य मिश्राज्ञानादि-
लक्षणस्य स्वनुष्ठेयतयाऽपि कर्तव्यत्वं प्राप्तमित्याशङ्क्य व्याचष्टे-श्रेयानिति । उक्तेऽपि
प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह-कस्मादित्यादिना । स्वधर्ममवधूय परधर्ममनुतिष्ठतः स्वधर्माति-
क्रमकृतदोषस्य दुष्परिहरत्वात् तस्यागः साधीयानित्यर्थः ॥ ३६ ॥

यद्यप्यनर्थमूलं ध्यायतो विषयान्धुंसी रागद्वेषो ह्यस्य परिपान्धिता-
दिति चोक्तं विक्षिप्तमनवधारितं च तदुक्तं तत्संसिद्धं निश्चितं चेदमेवेति
ज्ञातामिच्छन्नुर्जुन उवाच ज्ञाते हि तस्मिन्तदुच्छेदाय यत्नं कुर्यामिति-

अर्जन उवाच-

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पुरुषः ।

अनिच्छन्नपि वाष्ण्य वलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

१ ख. ग. च. 'पयु' । २ ख. ग. 'त', यदि वा स्व आत्मा तस्य धर्मोऽप्यात्मावमतिरूपो
विगुणः सत्त्वादिप्राकृतगुणविशुद्धो मुक्तिहेतुत्वात् । इन्द्रियाणि पराणि तेषां धर्मः प्राकृतिकस्तस्मा-
त्स्वनुष्ठितादपि स्वधर्मे निधनं श्रेयोऽपुनर्मवत्त्वात्परधर्मो भयावहोऽवियारूपतया संसारहेतुत्वात् ।
क. १. २ क. ड. च. ज. 'तथा मयाऽ' । ४ क. ख. ग. च. यदुक्तं । ५ घ. 'च' भ्राम्यते ।

अथेति । अयं केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः सन्नाज्ञैव भृत्योऽयं पापं कर्म
चरत्याचरति पुरुषः स्वपमनिच्छन्नपि हे वाष्णेय वृष्णिकुलपमूत
बलादिव नियोजितो राज्ञेवेत्युक्तो दृष्टान्तः ॥ ३६ ॥

प्रागेवानर्थमूलस्थोक्तत्वात्पुनस्तज्जिज्ञासया । प्रश्नानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह — यद्य-
पीति । विशिष्टं विविधेषु प्रदेशेषु सिद्धं दर्शितमिति यावत्, अनवधारितमनेकप्रोक्त-
त्वादनेकधौऽविवेककामादिभिर्विकल्पितत्वादित्यर्थः । नन्वनर्थमूलं परिहर्तव्यं तत्कामेति
ज्ञानुमिष्यते तत्राऽऽह—ज्ञात्ते हीति । कुर्यामिति तज्ज्ञानमर्थवदिति शेषः । वाक्या-
रम्भार्थवमयशब्दस्य गृहीत्वा प्रश्नवाक्यं न्याकरोति—अथेत्यादिना । अनिच्छतोऽपि
बलादेव दुश्चरितप्रेरितत्वे दृष्टान्तमाचष्टे—राज्ञेवेति । विनियोज्यत्वस्येच्छासापेक्षत्वात्-
वभावे तदसिद्धिमाशङ्क्य प्रागुक्तं स्मारयति—राज्ञेवेत्युक्त इति ॥ ३६ ॥

शृणु त्वं तं वैरिणं सर्वानर्थकरं यं त्वं पृच्छसि—

श्रीभगवानुवाच—

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य घर्मस्य यशसः श्रियः ।

वैराग्यस्याय मोक्षस्य पण्णां यम इतीह्वना ॥

ऐश्वर्यादिषट्कं यस्मिन्वासुदेवे नित्यमवतिवद्धत्वेन सामस्येन च वर्धते ।

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥

उत्पत्त्यादिविषयं च विज्ञानं यस्य स वासुदेवो वाच्यो भगवानिति ।

काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

काम इति । काम एव सर्वलोकशत्रुर्नृनिमिच्छा सर्वानर्थमाप्तिः प्राणि-
नां स एव कामः प्रविद्धः केनचित्क्रोधत्वेन परिणमते । अयं क्रोधोऽ-
प्येव एव । रजोगुणसमुद्भवो रजश्च तद्गुणश्च रजोगुणः स समुद्भवो
यस्य स कामो रजोगुणसमुद्भवो रजोगुणस्य वा समुद्भवः । कामो
लुब्धवो रजः प्रवर्तयन्पुरुषं प्रवर्तयति । तृष्णया ह्यहं कारित इति
दुःखितानां रजःकार्ये सेवादौ प्रवृत्तानां प्रलापः श्रूयते । महाशनो मह-

दशनमस्येति महाशनोऽत एव महापाप्मा । कामेन हि भेरितो जन्तुः
पापं करोति । अतो विद्वचेनं कायमिह संसारे वैरिणम् ॥ ३७ ॥

संप्रति प्रतिवचनं प्रस्तौति—शृण्वति । तस्य वैरित्वं स्फोरयति—सर्वेति । अप्रस्तुतं
विमिति प्रस्तूयते तत्राऽऽह—यं त्वमिति । भगवच्छब्दार्थं निर्धारयितुं पौराणिकं
वचनमुदाहरति—ऐश्वर्यस्येति । समग्रस्येत्येतत्प्रत्येकं विशेषणैः संबध्यते । अथशब्द-
स्तथाशब्दपर्यायः समुच्चयार्थः । मोक्षशब्देन तदुपायो ज्ञानं निवक्ष्यते । उदाहृतवचसंस्था-
त्पर्यमाह—ऐश्वर्यादीति । स वच्च्यो भगवानिति संबन्धः । तत्रैव पौराणिकं वाक्या-
न्तरं पठति—उत्पत्तिमिति । मृतानामिति प्रत्येकमुत्पत्त्यादिभिः संबध्यते । करणार्थं
क्रोत्पत्तिप्रलयशब्दौ क्रियमात्रस्य पुरुषान्तरगोचरत्वसम्भवात् । आगतिर्गतिश्चेत्यागामिन्यौ
संपदापदौ सूच्येते । वाक्यान्तरस्यापि तात्पर्यमाह—उत्पत्त्यादीति । वेत्तीत्युक्तः साक्षा-
त्कारो विज्ञानमित्युच्यते । समग्रैश्वर्यादिसंपत्तिसमुच्चयार्थश्चकारः । उक्तलक्षणो भगवान्क्रि-
मुक्तवानिति जटाह—काम इति । कामस्य सर्वलोकशत्रुत्वं विशदयति—यन्निमित्तेति ।
तथापि वधं तस्यैव क्रोधत्वं तेदाह—~~तत्पदस्य~~ कामक्रोधयोरवहेयत्वद्योतनार्थं
कारणं कथयति—रजोगुणेति । कारणद्वारा कामादेरवहेयत्वमुक्त्वा कार्यद्वाराऽप्यतस्य—
हेयत्वं सूचयति—रजोगुणस्येति । कामस्य पुरुषप्रवर्तकत्वमेव न रजोगुणजनकत्वमि-
त्याशङ्क्याऽऽह—कामो हीति । तत्रैवानुभवानुसारिणीं लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति—
तृणया हीति । तस्य योग्यायोग्यविभागमन्तरेण बहुविषयत्वं दर्शयति—महाशन-
इति । बहुविषयत्वप्रयुक्तं कार्यं निर्दिशति—अत इति । सर्वविषयत्वेऽपि कुतोऽस्य
पापत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—कामेनेति । कामस्योक्तविशेषणवत्त्वे फलितमाह—अत
इति ॥ ३७ ॥

कथं वैरीति दृष्टान्तैः प्रत्याचयति—

धूमेनाऽऽग्निपते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।

यथोल्बेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

धूमेनेति । धूमेन सहजेनाऽऽग्निपते वह्निः प्रकाशात्मकोऽप्यकाशात्म-
केन यथा वाऽऽदर्शो मलेन च यथोल्बेन गर्भेष्टेष्टेन जरायुणाऽऽवृत
आच्छादितो गर्भस्त्वथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

उत्तरश्लोकमवतारयति—कथयति । अनेकदृष्टन्तोपादानं प्रतिपात्तिसौकर्यार्थम् । सह-
जस्य धूमस्य प्रकाशात्मकवह्निं प्रत्यावरकत्वात्सिद्धयर्थं विशिनष्टि—अपकाशात्मकेनेति ।

किं पुनस्तदिदं शब्दवाच्यं यत्कामेनाऽऽवृत्तमित्युच्यते—

आवृत्तं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेयं दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

आवृत्तामिति । आवृत्तमेतेन ज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । ज्ञानी हि

जानात्यनेनाहमनर्थं प्रयुक्तः पूर्वमेवेति । दुःखी च भवति नित्यमेव ।
अतोऽसौ ज्ञानिनो नित्यवैरी न तु पूर्वस्य । स हि कामं तृष्णाकाले
मित्रमिव पश्यंस्त्वत्कार्यं दुःखे प्राप्ते जानाति तृष्णयाऽहं दुःखित्वमापा-
दित इति न पूर्वमेवातो ज्ञानिन एव नित्यवैरी । किंरूपेण कामरूपेण
काम इच्छैव रूपमस्येति । कामरूपस्तेन दुष्पूरेण दुःखेन पूरणमस्येति
दुष्पूरस्तेनानलेन नास्यालं पर्याप्तिर्विधत्त इत्यनलस्तेन ॥ ३९ ॥

सामान्यतो निर्दिष्टं विशेषतो निर्दिष्टुमाकाङ्क्षापूर्वकमनन्तर-श्लोकमवतारयति—किं पुन-
रिति । कामस्य ज्ञानं प्रत्यावरणत्वसिद्धयर्थं ज्ञानिनो नित्यवैरिणेत्यादिविशेषणम् ।
प्रतीकमांशार्थं व्यौकरोति—आवृत्तमित्यादिना । ज्ञानिनं प्रति वैरित्वेऽपि नित्यवै-
रित्वं वामस्य कथमित्याशङ्क्याऽऽह—ज्ञानी इति । अनर्थप्राप्तिमन्तरेण कामस्य
प्रसङ्गावस्था पूर्वमेवेत्युच्यते, अतःशब्देन कामप्रसक्तिरेव परामृश्यते, नित्यमेवेत्युत्प-
त्यवस्था कार्यावस्था च कामस्य कथ्यते । ननु सर्वस्यापि कामात्मता न प्रशस्तेति
कामो नित्यवैरी भवति ततः कुतो ज्ञानिविशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह—न त्वावे ।
अज्ञस्य नासौ नित्यवैरीत्येतदुपपादयति—स इति । कार्यप्राप्तिप्रागवस्था पूर्वमेत्यु-
क्ता । अज्ञं प्रति वैरित्वे संत्यपि कामस्य नित्यवैरित्वामावे फलितमाह—अत इति ।
स्वरूपतो नित्यवैरित्वाविशेषेऽपि ज्ञानाज्ञानाभ्यामवांतरभेदसिद्धिरित्यर्थः । आका-
ङ्क्षाद्वारा प्रकृतं वैरिणमेव स्फोरयति—किंरूपेणेत्यादिना ॥ ३९ ॥

किमधिष्ठानः पुनः कामो ज्ञानस्याऽऽवरणत्वेन वैरी सर्वस्येत्यधे-
क्षायामाह ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन शत्रुनिवर्धनं कर्तुं शक्यत
इति—

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयन्त्येव ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमाश्रय

तादृशो महाशनत्वादित्दानेनोपायभूता कर्मेनिष्ठा प्राधान्येनोक्ता, उपेया तु ज्ञाननिष्ठा
गुणत्वेनेति विवेक्तव्यम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिधानकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यान्न्दज्ञानविरचिते
श्रीमद्भगवद्गीताशांकरभाष्यव्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[श्लोकानामादितः समष्टयङ्कः—१६२]

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच—

योऽयं योगोऽध्यायद्वयेनोक्तो ज्ञाननिष्ठालक्षणः ससंन्यासः कर्मयो-
गोपायो यस्मिन्वेदार्थः परिसमाप्तः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च,
गीतासु च सर्वास्वयमेव योगो विवक्षितो भगवंताऽतः परिसमाप्तं
वेदार्थं मन्वानस्तं वंशकथनेन स्तोति श्रीभगवान्—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

इममध्यायद्वयेनोक्तं योगं विवस्वत आदित्याय सर्गादौ प्रोक्तवानहं
जगत्परिपालयितृणां सन्निपाणां बलाधानाद्य । तेन योगवत्त्वेन युक्ताः
समर्था भवन्ति । ब्रह्म परिरक्षितम् । ब्रह्मसन्ने परिपालित्वे जगत्परिपाल-
यितुमलम् । अव्ययमव्ययफलत्वात् । न ह्यस्य सम्बन्दर्शननिष्ठालक्ष-
णस्य मोक्षार्थं फलं व्येति । स च विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवे
स्वपुत्रायाऽऽदिराजायाब्रवीत् ॥ १ ॥

पूर्वाध्यामध्यायान्या निष्ठाद्वयात्मनो योगस्य गीतत्वाद्देवार्थस्य च समाप्तत्वाद्भक्त-
व्यशेषाभावादुक्तयोगस्य कृत्रिमत्वशङ्कानिवृत्तये वंशकथनपूर्विका स्तुतिं भगवानुक्तवा-
नित्याह—श्रीभगवानिति । तदेतद्भगवद्वचनं वृत्तानुवादद्वारेण प्रस्तौति—योऽयमिति ।
उक्तमेव योगं विमज्यानुवदति—ज्ञानेति । संन्यासेनेतिकर्तव्यतया सहितस्य ज्ञानात्मनो
योगस्य कर्माख्यो योगो हेतुरतश्चोपायोपेयभूतं निष्ठाद्वयं प्रतिष्ठापितमित्यर्थः । उक्ते
योगद्वये प्रमाणमुपन्यस्यति—यस्मिन्निति । अथवा ज्ञानयोगस्य कर्मयोगोपायत्वमेव
स्फुटयति—यस्मिन्निति । प्रवृत्त्या लक्ष्यते ज्ञापते कर्मयोगो निवृत्त्या च लक्ष्यते

ज्ञानयोग इति विभागः । यद्यपि पूर्वस्मिन्नध्यायद्वये यथोक्तनिष्ठाद्वयं व्याख्यातं तर्थाऽपि विवक्ष्यमाणाध्यायेषु वक्तव्यान्तरमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—गीतासु चेति । कथं तर्हि समनन्तराध्यायस्य प्रवृत्तिरित् आह—अत इति । वंशकथनं संपदायोपन्यासः संप्रदायोपदेशश्च कृत्रिमत्वशङ्कानिवृत्त्या योगस्तुतौ पर्यवस्यति । गुरुशिष्यपरम्परोपन्यासमेवानुक्रामति—इममिति । इममित्यस्य संनिहितं विषयं दर्शयति—अध्यायेति । योगं ज्ञाननिष्ठाक्षणं कर्मयोगोपायलक्ष्यमित्यर्थः । स्वयमकृतार्थानां प्रयोजनव्यप्राणां परार्थप्रवृत्त्यसंपवाज्जगवतस्तथाविधप्रवृत्तिदर्शनात्कृतार्थता कल्पनीयेत्याह—विवस्वत् इति । अव्ययवेदमूलत्वादव्ययत्वं योगस्य गमयितव्यं किमिति भगवता कृतार्थेनापि योगप्रवचनं कृतमिति तदाह—जगदिति । कथं यथोक्तं योगेन क्षत्रियाणां बलधानं तदाह—तेनेति । युक्ताः क्षत्रिया इति शेषः । ब्रह्मशब्देन ब्रह्मणस्त्वजातिरुच्यते । यद्यपि योगप्रवचनेन क्षत्रं रक्षितं तेन च ब्राह्मणत्वं तथाऽपि कथं रक्षणार्थं जगद्वशेषं रक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मेति । ताम्बां हि कर्मफलभूतं जगदनुष्ठानद्वारा रक्षितुं शक्यमित्यर्थः । योगस्याव्ययत्वे हेत्वन्तरमाह—अव्ययफलत्वादिति । ननु कर्मफलवदुक्तयोगफलत्वापि साध्यत्वेन क्षयिष्णुत्वमनुमीयते नेत्याह—न हीति । अपुनरावृत्तिश्चरितेहमनुमानं न प्रमाणी भवतीति भावः । भगवता विवस्वते प्रोक्तो योगस्तत्रैव पर्यवस्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—स चेति । स्वपुत्रायेत्युभयत्र संबध्यते । आदिराजायेतीत्याकोः सूर्यवंशप्रवर्तकत्वेन वैशिष्ट्यमुच्यते ॥ १ ॥

एवं परम्परप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

एवमिति । एवं क्षत्रियपरम्परप्राप्तमिमं राजर्षयो राजानश्च त ऋषयश्च राजर्षयो विदुरिमं योगम् । स योगः कालेनेह महता दीर्घेण नष्टो विच्छिन्नसंप्रदायः संवृत्तो हे परंतप, आत्मनो विपक्षभूताः पर उच्यन्ते साङ्गोर्ध्वतेजोगमस्तिभिर्भानुरिव तापयतीति परंतपः शत्रुतायन इत्यर्थः ॥ २ ॥

यथोक्ते योगे परम्परागते विशिष्टजनसंयतिमुदाहरति—एवमिति । तस्य कथं संप्रति वक्तव्यत्वं तदाह—स कालेनेति । पूर्वार्थं व्याकरोति—एवमित्यादिना । ऐश्वर्यसंपत्ती राजत्वं येषां तेषामेव सूक्ष्मार्थनिरीक्षणतमत्वमुपेत्यम् । इहेति भगवतोऽङ्गुलेन सह संव्यवहारकालो गृह्यते । परंतपेति संबोधनं विभजते—आत्मन इति ॥ २ ॥

१२६ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता— [अ०४-श्लो०१-४]

दुर्बलानजितेन्द्रियान्प्राप्य नष्टं योगमिममुपलभ्य लोकं चापुरुषार्थ-
संबन्धिनम्—

स एवायं मया तेऽयं योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

स एवायमिति । स एवायं मया ते तुभ्यमयेदानीं योगः प्रोक्तः
पुरातनः, भक्तोऽसि मे सखा चासीति । रहस्यं हि यस्मादेतदुत्तमं
योगो ज्ञानमित्यर्थः ॥ ३ ॥

शेषः । भगवतो निजरूपमुपेत्य नेदं चोद्यं किं तु लीलाविग्रहं गृहीत्वेति वक्तुं चोद्यमिवे-
त्युक्तम् । एतच्छब्दार्थमेव स्फुटयति—यस्त्वमिति ॥ ४ ॥

या वासुदेवेऽनीश्वरासर्वज्ञाशङ्का मूर्खाणां तां परिहरञ्ज् श्रीभगवानुवाच
यदर्थो हर्जुनस्य प्रश्नः—

श्रीभगवानुवाच—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

बहूनीति । बहूनि मे मम व्यतीतान्यातिरुन्तानि जन्मानि तव च
हेऽर्जुन तान्यहं वेद जाने सर्वाणि न त्वं वेत्थ जानीषे घर्माधर्मादिप्रति-
बद्धज्ञानशक्तित्वात् । अहं पुनर्निरपशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वादनारण्यज्ञान-
शक्तिरिति वेदाहं हे परंतप ॥ ५ ॥

भगवत्प्रज्ञानान्मनुष्यत्वशङ्का वारयितुं प्रतिवचनमवतारयति—या वासुदेव इति ।
अन्यथाप्रश्ने कथमाशङ्कान्नरं परिहर्तुं भगवद्वचनमित्याशङ्क्य प्रश्नप्रतिवचनयोरेकार्थ-
त्वमाह—यदर्थो हीति । यस्य शक्तितस्य विरोधस्य परिहारार्थो यस्य प्रश्नस्तमेव
परिहारं वक्तुं भगवद्वचनमित्यर्थः । अतीतानेकजन्मवत्त्वमप्येव नासाधारणं किं तु सर्व-
प्राणिसाधारणमित्याह—तव चेति । तानि प्रमाणाभ्यान्न प्रतिमान्तीत्याशङ्क्याऽऽह—
तानीति । ईश्वरस्यानामृतज्ञानत्वादित्यर्थः । किमिति तर्हि तानि मम न प्रतीयन्ते
तवाऽऽवृत्तज्ञानत्वादित्याह—न त्वमिति । परान्परिकल्प्य तत्परिहारार्थं प्रवृत्तत्वा-
त्तव ज्ञानावरणविज्ञेयमित्याह—परंतपेति । अर्जुनस्य भगवता सहातीतानेकजन्म-
वत्त्वे तुर्येऽपि ज्ञानवैषम्ये हेतुमाह—धर्मेति । आदिशब्देन रागलोभादयो गूढान्ते ।
ईश्वरस्यातीतानागतवर्तमानसर्वार्थविषयज्ञानवत्त्वे हेतुमाह—अहमिति ॥ ५ ॥

कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य घर्माधर्माभावेऽपि जन्मेत्युच्यते—

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्पात्ममायया ॥ ६ ॥

अजोऽपीति । अजोऽपि जन्मराहितोऽपि संस्तथाऽव्ययात्माऽसीण-
ज्ञानशक्तिस्वभावोऽपि संस्तथा भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बवर्धनानामीश्वर
ईश्वरशीलोऽपि सन्नप्रकृतिं स्वां मम वेष्टनीं माया त्रिगुणात्मिका यस्या
यशे सर्वं जगद्भवति यथा मोहितं सत्स्वमात्मानं वासुदेव न जानाति

तां प्रकृतिं स्वामधिष्ठाप्य वशीकृत्य संभवामि देहवानिव भवामि जात
इवाऽऽत्ममाययाऽऽत्मनो मायया न परमार्थतो लोकावत् ॥ ६ ॥

ईश्वरस्य कारणाभावाज्जन्मैवायुक्तमतीतानेकजन्मवत्त्वं तु दूरोत्सारितमिति शङ्कते-
कथमिति । वस्तुतो जन्माभावेऽपि मायावशाज्जन्म संभवतीत्युत्तरमाह—उच्यते-
इति । पारमार्थिकजन्मायोमे कारणं पूर्वोर्ध्वनानूद्य प्रातिमासिकजन्मसंभवे कारणमाह—
प्रकृतिमिति । प्रकृतिशब्दस्य स्वरूपविषयत्वं प्रत्यादेष्टुमात्ममाययेत्युक्तम् । वस्तुतो
जन्माभावे कारणानुशङ्कायां विवृणोति—अजोऽपीत्यादिना । प्राणिभासिकजन्मसंभवे
कारणकथनपरमुत्तरार्थं विभजते—प्रकृतिमित्यादिना । प्रकृतिशब्दस्य स्वरूपशब्द-
पर्यायत्वं वारयति—मायामिति । तस्याः स्वातन्त्र्यं निराकृत्य भगवद्धीनत्वमाह—
ममेति । तस्याध्याधिकरणद्वारेणानवच्छिन्नत्वं सूचयति—वैष्णवीमिति । मायाशब्द-
स्यापि प्रज्ञानामसु पाठाद्विज्ञानशक्तिविषयत्वमाशङ्क्याऽऽह—त्रिगुणात्मिका मिति ।
तस्यां कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति—यस्या इति । जगतो मायावशवर्तित्वमेव
स्फुटयति—यथेति । यथा लोके कश्चिज्जातो देहवानालक्ष्यत एवमहमपि मायामाश्रित्य
तथा स्ववशया संभवामि जन्मव्यवहारमनुभवामि तेन मायामयमीश्वरस्य जन्मेत्याह—
वा प्रकृतिमित्यादिना । संवामीत्युक्तमेव विभजते—देहवानिति । अस्मदा-
देरिव तत्रापि परमार्थत्वाभिमानो जन्मादिविषये स्फादित्याशङ्क्य प्रागुक्तस्वरूपपरि-
ज्ञानवत्त्वादीश्वरस्य भवामित्याह—न परमार्थत इति । आवृत्तज्ञानवतो लोकस्य
जन्मादिविषये परमार्थत्वाभिमानः संभवतीत्याह—लोकावदिति ॥ ६ ॥

तच्च जन्म कदा किमर्थं चेत्युच्यते—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

यदेति । यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्हानिर्बर्णाश्रमादिलक्षणस्य
प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयससाधनस्य भवति भारत, अभ्युत्थानमुद्भवोऽ-
धर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहं मायया ॥ ७ ॥

यदीश्वरस्य मायानिवन्धनं जन्मेत्युक्तं तस्य प्रश्नपूर्वकं कालं कथयति—तच्चेत्या-
दिना । चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्ये च यथावदनुष्ठीयमाने नास्ति धर्महानिरिति मनवानो
विनिनष्टि—वर्णमिति । वर्णराश्रमैस्तदाचारैश्च लक्ष्यते ज्ञायते धर्मस्तस्येति यावत् ।
धर्महानौ समस्तपुरुषार्थमङ्गो भवतीत्यभिप्रेत्याऽऽह—प्राणिनामिति । न च यथो-
क्तस्य धर्मस्य हानिं सोढुं शक्नो भवानित्याह—भारतेति । न केवलं प्राणिना धर्महानिरेव

भगवतो मायाविग्रहस्य परिग्रहे हेतुरपि तु तेषामधर्मप्रवृत्तिरपीत्याह—अभ्युत्थान-
मिति । यदा यदेति पूर्वेण संबन्धः ॥ ७ ॥

किमर्थम्—

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

परित्राणायेति । परित्राणाय परिरक्षणाय. साधूनां स-मार्गस्थानां
विनाशाय च दुष्कृतां पापकारिणाम् । किंच धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य
सम्यक्स्थापनं तदर्थं संभवामि युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥

यथोक्ते काले कृतकृत्यस्य भगवतो मायाकृते जन्मनि प्रश्नपूर्वकं प्रयोजनमाह—
किमर्थमित्यादिना । यथा साधूनां रक्षणमसाधूनां निग्रहश्च भगवदवतारफलं तेषां
फलान्तरमपि तस्यास्तीत्याह—किंचेति । धर्मे हि स्थापिते जगदेव स्थापितं भवत्य-
न्यथा भिन्नमर्थादं जगदसंगतमापद्येतेत्यर्थः ॥ ८ ॥

तत्—

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

जन्मेति । जन्म मायारूपं, कर्म च साधुपरित्राणादि, मे मम दिव्य-
मभाकृतमैश्वरमेवं यथोक्तं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन यथावत्यक्त्वा देहमिमं
पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं नैति न मामेति मामेत्यागच्छाति स मुच्यते हे-
र्जुन ॥ ९ ॥

मायामयमीश्वरस्य जन्म न वास्तवं तस्यैव च जगत्परिपालनं कर्म मान्यस्येति जानतः
श्रेयोवाप्तिं दर्शयन्विषले प्रत्यवायं सूचयति—तज्जन्मेत्यादिना । यथोक्तं मायामयं
कल्पितमिति यावत्, वेदनस्य यथावत्त्वं वेद्यस्य जन्मादेरुक्तरूपानतिवर्तित्वम् । यदि
पुनर्मगवतो वास्तवं जन्म साधुजनपरिपालनादि चान्यस्यैव कर्म साध्वित्यस्येति विवक्ष्येत
तदा तत्त्वापरिज्ञानप्रयुक्तो जन्मादिः संसारो दुर्वारः स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

नेष मोक्षमार्गं इदानीं प्रवृत्तः किं तर्हि पूर्वपापि—

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

वीतरागेति । वीतरागभयक्रोधा रागश्च भयं च क्रोधश्च वीता विगता
येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधा मन्मया ब्रह्मविद ईश्वरामेददृशिनो मामेव

परमेश्वरमुपाश्रिताः केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः । बहवोऽनेके ज्ञानवपसा
ज्ञानमेव च परमात्मविषयं तपस्तेन ज्ञानवपसा पूताः परां शुद्धिं गताः
सन्तो मद्भावमीश्वरभावं मोक्षमागताः समनुप्राप्ताः । इतरवपोनिरपेक्ष-
ज्ञाननिष्ठा इत्यस्य लिङ्गं ज्ञानतपसोऽपि विशेषणम् ॥ १० ॥

संप्रति प्रस्तुतमोक्षमार्गस्य नूतनत्वेनाव्यवस्थितत्वमाशङ्क्य परिहरति—नैष इति ।
ममेश्वरस्य मद्भावमपेक्षानिरस्तव्यं दर्शयति—ब्रह्मविद् इति । आत्मनो भिन्नत्वेन
भिन्नाभिन्नत्वेन वा ब्रह्मणि वेदनं व्यापयति—ईश्वरेति । अभेददर्शनेन समुच्चित्य
वर्मानुष्ठानं प्रत्याचष्टे—मामेवेति । तदुपाश्रयत्वमेव विशदयति—केवळेति ।
मामुपाश्रिता इति केवलज्ञानानिष्ठत्वमुक्त्वा ज्ञानतपसा पूता इति किमर्थं पुनरुच्यते
तत्राऽऽह—इतरेति ॥ १० ॥

तत्र तर्हि रागद्वेषौ स्तः, येन केभ्यश्चिदेवाऽऽत्मभावं प्रयच्छसि न
सर्वेभ्य इत्युच्यते—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

ये यथेति । ये यथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया
मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव तत्फलदानेन भजाम्यनुगृह्याम्यहमित्येतत् । तेषां
मोक्षं प्रत्यनर्थित्वात् । न द्वेकस्य मुमुक्षुत्वं फलार्थित्वं च युगपत्संभ-
वति । अतो ये फलार्थिनस्तान्फलप्रदानेन, ये यथोक्तकारिणस्त्वफला-
र्थिनो मुमुक्षवश्च तान्ज्ञानप्रदानेन, ये ज्ञानिनः संन्यासिनो मुमुक्षवश्च
तान्मोक्षप्रदानेन, तथाऽऽर्त्तानातिहरणेनेत्येवं यथा प्रपद्यन्ते ये तांस्तथैव
भजामीत्यर्थः । न पुनः रागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं वा कंचिद्भजामि ।
सर्वथाऽपि सर्वावस्थस्य ममेश्वरस्य वर्त्म मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्याः । यत्फ-
लार्थितया यस्मिन्कर्मण्यधिकृता ये प्रपद्यन्ते ते मनुष्या उच्यन्ते हे पार्थ
सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ ११ ॥

ईश्वरः सर्वेभ्यो मोक्षं प्रयच्छति चेत्प्रागुक्तविशेषणवैयर्थ्यं यदि तु केभ्यश्चिदेव
मोक्षं प्रयच्छेत्तर्हि तस्य रागादिमत्त्वादनीश्वरत्वापत्तिरिति शङ्कते—तत्र तर्हीति । ये
मुमुक्षवस्तेभ्यो मोक्षमीश्वरो ज्ञानसंपादनद्वारा प्रयच्छति फलान्तरार्थिभ्यस्तु तत्तदुपाया-
नुष्ठानेन तदेव ददातीति नास्य रागद्वेषाविति परिहरति—उच्यते इति । मुमुक्षूणामी-
श्वरानुसारित्वेऽपि फलान्तरार्थिनां कुतस्तदनुसारित्वमित्याशङ्क्य फलमत उपपत्तेरिति

व्यायेन । तत्फलस्येश्वरायत्तत्वात्तदनुवर्तित्वमावश्यकमित्याह—ममेति । भगवद्वचनभा-
 गिनां सर्वेषामेव कैवल्यमेकरूपं किमिति नानुगृह्यते तत्राऽऽह—वेषामिति । अभ्युद-
 यनिःश्रेयसार्थित्वं प्रार्थनावैचित्र्यादेकस्यैव किं न स्यादित्याशङ्क्यापर्यायेण तदनुपपत्तिं
 साधयति—न हीति । मुमुक्षुणां फलार्थिनां च विभागे स्थिते सत्यनुग्रहविभागं फलि-
 तमाह—अथ इति । फलप्रदानेनानुगृह्णामीति संबन्धः । नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठापि-
 नामेव फलार्थित्वामावे सति च मुमुक्षुत्वे कथं तेष्वनुग्रहः स्यादिति तत्राऽऽह—ये
 यथोक्तेति । ज्ञानप्रदानेन भजामित्युत्तरत्र संबन्धः । सन्ति केचित्स्यक्तसर्वकर्माणो
 ज्ञानिनो मौक्षमेवापेक्षमाणस्तेष्वनुग्रहप्रकारं प्रकटयति—ये ज्ञानिन इति । केचिदार्ताः
 सन्तो ज्ञानादिसाधनान्तररहिता भगवन्तमेवाऽऽर्तिमपहर्तुमनुवर्तन्ते तेषु भगवतोऽनुग्रह-
 विशेषं दर्शयति—तथोक्ति । पूर्वार्धे व्याख्यानमुपसंहरति—इत्येवमिति । भगवतोऽनुग्रहे
 निमित्तान्तरं निवारयति—न पुनरिति । फलार्थित्वे मुमुक्षुत्वे च जन्तूनां भगवदनुसरण-
 मावश्यकमित्युत्तरार्थं विभजते—सर्वथाऽपीति । सर्वावश्यत्वं तेन तेनाऽऽत्मना पर-
 स्येश्वरस्यावस्थानं, मार्गो ज्ञानकर्मलक्षणः । मनुष्यप्रहणादितरेषामीश्वरमार्गानुवर्तित्व-
 मर्जुवासः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यस्फलेति । सर्वप्रकारैर्मम मार्गमनुवर्तन्त इति
 पूर्वेण संबन्धः ॥ ११ ॥

यदि त्वेश्वरस्य रागादिदोषाभावात्सर्वप्राणिष्वनुजिघृक्षायां तुल्या-
 यां सर्वफलप्रदानसमर्थं च त्वयि सति वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानेनैव
 मुमुक्षवः सन्तः कस्मात्त्वामेव सर्वं न प्रतिपद्यन्व इति शृणु तत्र कारणम्—

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

काङ्क्षन्त इति । काङ्क्षन्तोऽभीप्सन्तः कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं
 प्रार्थयन्तो यजन्त इहास्मिँल्लोके देवता इन्द्रादिव्याधाः “अथ योऽन्यां
 देवतामुपास्तेऽन्योसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्”
 इति श्रुतेः । तेषां हि भिन्नदेवतायाजिनां फलाकाङ्क्षिणां क्षिप्रं शीघ्रं हि
 यस्मान्मानुषे लोके, मनुष्यलोके हि शास्त्राधिकारः । हि क्षिप्रं मानुषे लोके
 इति विशेषणादन्येष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान् । मानुषे लोके
 वर्णाश्रमादिकर्मणीति शेषा, तेषां वर्णाश्रमाद्यधिकारिकर्मणां फलसिद्धिः
 क्षिप्रं भवति कर्मजा कर्मणो जाता ॥ १२ ॥

अनुग्राहाणां ज्ञानकर्मानुरोधेन भगवता तेष्वनुग्रहविधानात्तस्य रागद्वेषौ यदि न भवत-
स्तर्हि तस्य रागाद्यभावादेव सर्वेषु प्राणिष्वनुग्रहेच्छा तुल्या प्राप्ता, न च तस्यां सत्यामेव
फलस्यास्तीत्यसः संपादने सामर्थ्यं न तु भगवतो महतो मोक्षारूपस्य फलस्य प्रदाने शक्ति-
रिति प्रयुक्तमप्रतिहतज्ञानेच्छा क्रियाशक्तिमतस्तत्र सर्वफलप्रदानसामर्थ्यात्तथा च यथो-
क्तानुजिघृक्षायां सत्यां त्वयि च यथोक्तसामर्थ्यवति सर्वे फलगुलादभ्युदयाद्विमुखा
मोक्षमेषापेक्षमाणा ज्ञानेन त्वामेव किमिति न प्रतिपश्येन्निति बोधयति—यदीति ।
मोक्षापेक्षाभावात्तदुपायभूतज्ञानादपि वैमुख्याद्भगवत्प्राप्त्यभावे हेतुमभिधानः समा-
धत्ते—शृण्विति । कर्मफलसिद्धिमिच्छता किमिति मानुषे लोके देवतापूजनमिष्यते
तत्राऽऽह—क्षिप्तं हीति । कर्मफलसंपत्त्यर्थिनां यदृष्यत्यविभागदर्शिनां तदर्थेने कारण-
मात्माज्ञानमित्यत्र नृहदारण्यकश्रुतिमुदाहरति—अथेति । अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थमथे-
त्युक्तम् । उपासनं भेददर्शनमित्यनूय कारणमात्माज्ञानं तत्रेति दर्शयति—नेति ।
यथाऽऽत्मदादीनां ह्युषहनादीनां पशुरूपकरोत्येवमज्ञो देवादीनां यागादिभिरुपकरोती-
त्याह—यथेति । किमिति ते फलाकाङ्क्षिणो भिन्नदेवतायार्जिनी ज्ञानमार्गं नापेक्षन्ते
तत्रोत्तरार्धमुत्तरत्वेन योजयति—तेषामित्यादिना । यस्माद्यथोक्तानामधिकारिणां कर्म-
प्रयुक्तं फलं लोकविशेषे श्रुतिरिति विध्यति तस्मात्तेषां मोक्षमार्गादस्ति वैमुख्यमित्यर्थः ।
मानुषलोकविशेषणं किमर्थमित्याशङ्क्याऽऽह—मनुष्यलोके हीति । लोकान्तरेषु
तार्हं कर्मफलसिद्धिर्नास्तीत्याशङ्क्य सिद्धविशेषणस्य तात्पर्यमाह—क्षिप्तमिति । काचि-
त्कर्मफलसिद्धिरविलम्बेन भवत्यन्यत्र तु विलम्बेनेति विभागे को हेतुरित्याशङ्क्य
सामग्रीमात्राभावाभ्यामित्याह—मानुष इति । मनुष्यलोके कर्मफलसिद्धेः शैल्यात्तद-
भिमुखानां ज्ञानमार्गवैमुख्यं प्रायिकमित्युपसंहरति—तेषामिति ॥ १२ ॥

मानुष एव लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारो नान्येषु लोकेष्विति
नियमः किंनिमित्त इति, अथवा वर्णाश्रमादिप्रविभागोपेक्षा मनुष्या मम
वर्त्मानुवर्तन्ते सर्वत्र इत्युक्तं करमात्पुनः कारणाजिपदेन तत्रैव वर्त्मा-
नुवर्तन्ते नान्यस्येत्युच्यते—

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

चातुर्वर्ण्यमिति । चातुर्वर्ण्यं चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं मयैश्वरेण
सृष्टमुत्पादितं “ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् ” इत्यादिश्रुतेः । गुणकर्मवि-

भागशो गुणविभागश्च कर्मविभागश्च गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि । तत्र
 सार्विकस्य सत्त्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य क्षत्रियो द्रव्यस्तप इत्यादीनि कर्मा-
 णि । सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि ।
 तमउपसर्जनरजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि । रजउपसर्जनतमः-
 प्रधानस्य शूद्रस्य शुश्रूषैव कर्मस्येवं गुणकर्मविभागश्चातुर्वर्ण्यं मया सृष्ट-
 मित्यर्थः । तच्चेदं चातुर्वर्ण्यं नान्येषु लोकेष्वतो मानुषे लोक इति विशेषे-
 णम् । इत्थं तर्हि चातुर्वर्ण्यसर्गादेः कर्मणः कर्तृत्वात्तत्फलेन युज्यसेऽतो
 न त्वं नित्यमुक्तो नित्येश्वर इति । उच्यते । यद्यपि मायासंन्यवहारेण
 तस्य कर्मणः कर्तारमपि सन्तं मां परमार्थतो विद्ध्यकर्तारमत एवाव्ययम-
 संसारिणं च मां विद्धि ॥ १३ ॥

मनुष्यलोके चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यामित्यनेन द्वारेण कर्माधिकारनियमे कारणं पृच्छति-
 मानुष एवेति । आदिशब्देनावस्थाविशेषा विवक्ष्यन्ते । प्रकारान्तरेण, वृत्ताद्बुवादपू-
 र्वकं चोद्यमुत्थापयति-अथवेत्यादिना । प्रश्नद्वयं परिहरति-उच्यत इति । तर्हि तव
 कर्तृत्वभोक्तृत्वसंभवादस्मदादितुल्यत्वेनानीश्वरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह-तस्येति । ईश्वरस्य
 विषमसृष्टिं विदधानस्य सृष्टिर्नैवम्यनिर्वाहकं कथयति-गुणेति । गुणविभागेन कर्मविर्मा-
 गस्तेन चातुर्वर्ण्यस्य सृष्टिर्भेदविधां स्पष्टयति-तत्रेत्यादिना । प्रश्नद्वयप्रतिविधानं
 प्रकृतमुपसंहरति-तच्चेदमिति । मनुष्यलोके परं वर्णाश्रमादिपूर्वके कर्मण्याधिकारस्तत्रैव
 वर्णादेशीश्वरेण सृष्टत्वात् लोकान्तरेषु तत्र वर्णाश्रमादीश्वरमेव चातुर्वर्ण्याश्रमादिवि-
 भागभागिनोऽधिकारिणोऽनुवर्तन्ते तेनैव वर्णादेशे तद्व्यापारस्य च सृष्टत्वात्तदनुवर्तनस्य
 पुक्तत्वादित्यर्थः । तस्येत्यादिद्वितीयभागापोष्यं चोद्यमनुवदति-इन्तेति । यद्वि-
 चातुर्वर्ण्यादिकर्तृत्वादीश्वरस्य प्रागुक्तो नियमोऽभिमतस्तर्हि तद्विषयसृष्ट्यादेस्तद्विषया-
 पारस्य च धर्मादेर्निवर्तकत्वात्तत्फलस्य कर्तृगामित्वात्कर्तृत्वभोक्तृत्वयोस्त्वयि प्रसङ्गाजि-
 त्यमुक्तत्वादि ते न स्यादित्यर्थः । मायया कर्तृत्वं परमार्थतश्चाकर्तृत्वमित्यभ्युपगमाजि-
 त्यमुक्तत्वादि सिध्यतीत्युत्तरमाह-उच्यत इति । मायोवृत्त्यादिसंन्यवहारेण चातुर्व-
 र्ण्यदिस्तत्कर्मणश्च यद्यपि कर्ताऽहं तथाऽपि तथाचिदं मा परमार्थतोऽकर्तारं विद्धीति
 योजना । अकर्तृत्वादेवाभोक्तृत्वासिद्धिरित्याह-अत एवेति ॥ १३ ॥

येषां तु कर्मणां कर्तारं मां मन्यसे परमार्थतस्तेषामकर्तृवाहं यतः—

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

नेति । न मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति । देहाधारम्भकत्वेनाहंकाराभावात् । न च तेषां कर्मणां फलेषु मे स्पृहा तृष्णा । येषां तु संसारिणामहं कर्तृत्यभिमानः कर्मसु स्पृहा तत्फलेषु च तान्कर्माणि लिम्पन्तीति युक्तं तदभावाच्च मां कर्माणि लिम्पन्तीत्येवं योऽन्योऽपि मामात्मत्वेनाभिजानाति नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति स कर्मभिर्न बध्यते । तस्यापि न देहाधारम्भकाणि कर्माणि भवन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

ईश्वरस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वस्तुतोऽभावे कर्मतत्फलसंबन्धवैधुर्यं फलतीत्याह—येषां त्विति । कर्मतत्फलसंस्पर्शशून्यमीश्वरं पश्यतो दर्शनानुरूपं फलं दर्शयति—न मामिति । तानि कर्माणीति येषां कर्मणामहं कर्ता तवामिमतस्तानीति यावत् । देहान्द्रियाधारम्भकत्वेन तेषां कर्मणाभीक्षरे संस्पर्शभावे तस्य तत्कारणावस्थायामहंकाराभावं हेतुं करोति—अहंकाराभावादिति । कर्मफलतृष्णाभावाच्चेत्तरं कर्माणि न लिम्पन्तीत्याह—न चेति । उक्तमेव प्रत्ययति—येषां त्विति । तदभावात्कर्मस्वहं कर्तृत्यभिमानस्य तत्फलेषु स्पृहायाश्चाभावादित्यर्थः । ईश्वरस्य कर्मनिर्लेपेऽपि क्षेत्रज्ञस्य किमयातमित्याशङ्कोत्तरार्थं व्याचष्टे—इत्येवमिति । अभिज्ञानप्रकारमभिनयति—नाहमिति । ज्ञानफलं कथयति—स कर्मभिरिति । कर्मासंबन्धं विदुषि विशदयति—तस्यापीति ॥ १४ ॥

नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति—

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वं पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

एवमिति । एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरप्यतिक्रान्तेर्मुमुक्षुभिः, कुरु तेन कर्मैव त्वं न तूष्णीमासनं नापि संन्यासः कर्तव्यस्तस्मात्त्वं पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वाद्यन्यात्मज्ञस्त्वं तदाऽऽत्मशुद्ध्यर्थं तत्त्वविच्छेदोक्तसंग्रहार्थं पूर्वैर्जनकादिभिः पूर्वतरं कृतं नाधुनातनं कृतं निर्वर्तितम् ॥ १५ ॥

तव कर्मतत्फलसंबन्धाभावे तथा ज्ञानवत्तश्च तदसंबन्धे मयापि किं कर्मणेत्याशङ्क्य कर्मणि कर्तृत्वाभिमानं तत्फले स्पृहा चाकृत्वा मुमुक्षुवत्त्वया कर्म कर्तव्यमेवेत्याह—नाहमित्यादिना । नाहं कर्तृत्येवमादि एवमा परामृश्यते । तेन पूर्वमुमुक्षुभिरनुष्ठितत्वेन

हेतुनेत्यर्थः । कर्मवैत्येवकार्यमाह—नेत्यादिना । त्वंशब्दस्य क्रियापदेन संबन्धः । तस्मादित्युक्तमेव स्फुटयति—पूर्वैरिति । यदुक्तं किं मम कर्मणेति तत्र त्वमज्ञो वा तत्त्वविद्वा यद्यज्ञस्तदा वित्तशुद्धयर्थं कुरु कर्मत्याह—यदीति । द्वितीयं प्रत्याह—तत्त्वविदिवि । कुरु कर्मणि संबन्धः । पूर्वमूढेराचरितमित्येतावता किमिति विवेकवता मया तत्कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—जनकादिभिरिति । ते तावदेवं संपाद्य कर्म कृतवन्तो न तदिदानीमप्रामाणिकत्वादनुष्ठेयमित्याशङ्क्याऽऽह—पूर्वतरमिति ॥ १५ ॥

तत्र कर्म चेत्कर्तव्यं त्वद्वचनादेव करोम्यहं किं विशेषितेन पूर्वैः पूर्वतरं कृतमित्युच्यते यस्मान्महद्वैषम्यं कर्मणि । कथम्—

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

किं कर्मेति । किं कर्म किं चाकर्मेति कवयो मेधाविनोऽप्यत्रास्मिन्कर्मादिविषये मोहिता मोहं गता अतस्ते तुभ्यमहं कर्माकर्म च प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा विदित्वा कर्मादि मोक्षयसेऽशुभात्संसारान् ॥ १६ ॥

कर्मविशेषणमाक्षिपति—तत्रेति । मनुष्यलोकः सप्तम्यर्थः । कर्मणि महतो वैषम्यस्य विद्यमानत्वात्तस्य पूर्वैरनुष्ठितत्वेन पूर्वतरत्वेन च विशेषितत्वे तस्मिन्नवृत्तिस्तत्र सुकरेति युक्तं विशेषणमिति परिहरति—उच्यते इति । कर्मणि देहादिवेष्टारूपे लोकप्रसिद्धे नास्ति वैषम्यमिति शङ्कते—कथमिति । विज्ञानवतामपि कर्मादिविषये व्यामोहोपपत्तेः सुतरामेव तव तद्विषये व्यामोहसंभवात्तदोहार्यमात्रवाक्योपसर्गादस्ति कर्मणि वैषम्यमित्युत्तरमाह—किं कर्मेति । तत्ते कर्मैत्यत्राकारानुबन्धेनपि पदं छेत्तव्यम् । कर्मादिप्रवचनस्य प्रयोजनमाह—यज्ज्ञात्वेति । तत्कर्माकर्म चेति संबन्धः । अतो मेधाविनामपि यपोक्ते विषये व्यामोहस्य सत्त्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

न चैतत्त्वया मन्तव्यं, कर्म नाम देहादिवेष्टा लोकप्रसिद्धमकर्म तदक्रिया तुष्णीमासनं किं तत्र बोद्धव्यमिति । कस्मादुच्यते—

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

कर्मण इति । कर्मणा चास्तुविहितस्य हि यस्मात्स्यास्ति बोद्धव्यं बोद्धव्यं चास्त्येव विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य तयाऽकर्मणश्च तूष्णीमावस्य

धिकरणसप्तमी वेति विकल्प्याऽऽद्येऽन्याकारं ज्ञानमन्यालम्बनमिति स्पष्टो विरोधः स्यादित्याह—न हीति । अन्यस्यान्यात्मतायोगात्कर्माकर्मणोरभेदासंभवादकर्माकारं कर्मालम्बनं ज्ञानमयुक्तमित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—तत्रेति । कर्मण्यधिकरणे ततो विरुद्धमकर्म कथमाधेयं द्रष्टा द्रष्टुमीष्टे न हि कर्माकर्मणोर्मिथोविरुद्धयोराधाराधेयभावः संभवतीत्यर्थः ।

नन्वकर्मैव परमार्थतः सत्कर्मवदवभासते मूढदृष्टेर्लोकस्य तथा कर्मैवा-
कर्मवत्तत्र यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान्कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि ।
अतो न विरुद्धम् । बुद्धिमत्त्वाद्युपपत्तेश्च बोद्धव्यमिति च यथाभूतदर्श-
नमुच्यते । न च विपरीतज्ञानादशुभान्मोक्षणं स्याद्यज्ज्ञात्वा मोक्ष्य-
सेऽशुभादिति चोक्तम् । तस्मात्कर्माकर्मणी विपर्ययेण गृहीते प्राणिभि-
स्त्वद्विपर्यग्रहणानिवृत्त्यर्थं भगवतो वचनं 'कर्मण्यकर्म यः' इत्यादि । न
चात्र कर्माधिकरणमकर्मास्ति कुण्डे वदराणीव चाप्यकर्माधिकरणं कर्मास्ति
कर्माभावत्वादकर्मणः । अतो विपरीतगृहीते एव कर्माकर्मणी लौकिकै-
र्यथा मृगतृष्णिकायामुदकं शुक्तिकायां वा रजतम् ।

विषयसप्तमीमभ्युपेत्य सिद्धान्ती परिहरति—नन्वकर्मैवेति । लोकस्य मूढदृष्टेर्विवे-
कवर्जितस्य परमार्थतो ब्रह्माकर्माक्रियमेव सद्भ्रान्त्या कर्मसहितं क्रियावदिव प्रतिभाती-
त्यक्षरार्थः । परस्परार्थासमभ्युपेत्योक्त—तथेति । यथा खल्वकर्म कर्मवदुपलभ्यते
तथा कर्म सत्क्रियमेव द्वैतमक्रिये ब्रह्मण्यधिष्ठाने संतुष्टं तद्व्यातीत्यक्षरयोजना । कर्मा-
कर्मणोरितरेतरार्थासते सिद्धे सम्पद्दर्शनासिद्ध्यर्थं भगवतो वचनमुचितमित्याह—तत्रेति ।
यथा यदिदं रजतमिति प्रतिपन्नं तदिदानीं शुक्तिशकलं पश्येति भ्रमसिद्धरजतरूप-
विषयानुवादेन तदधिष्ठानं शुक्तिमात्रमुपदिश्यते तथा भ्रमसिद्धकर्माद्यात्मकाविषयानु-
वादेन तदधिष्ठानं कर्मादेराहितं कूटस्थं ब्रह्म भगवता व्यपदिश्यते तथा च भगवद्व-
चनमविरुद्धमित्याह—अत इति । इतश्चाध्यारोपितकर्माद्यनुवादपूर्वकं तदधिष्ठानस्य
कर्मादेराहितस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो भगवता बोध्यमानत्वाच्च तत्र विरोधाशङ्कावकाशो
भरतीत्याह—बुद्धिमत्त्वादीति । कूटस्थाद्ब्रह्माणोऽन्यस्य सर्वस्य मायामात्रत्वादन्यज्ञा-
नाद्बुद्धिमत्त्वमुक्तत्वं सर्वकर्मकृत्त्वानामनुपपत्तेश्च च स बुद्धिमानित्यादिना बुद्धिमत्त्वा-
दिनिर्देशाद्ब्रह्मज्ञानादेव तदुपपत्तेः सर्वक्रियाराहितप्रज्ञानमेव विवक्षितमित्यर्थः । बोध-
शब्दस्य सम्पद्ज्ञाने प्रसिद्धत्वात्कर्माकर्मविकर्मणा स्वरूपं बोद्धव्यमस्तीति वदता सम्प-
द्ज्ञानोपदेशस्य विवक्षितत्वादपि कूटस्थं ब्रह्मात्राभिप्रेतमित्याह—बोद्धव्यमिति चेति ।
फलवचनपर्यालोचनायामपि कूटस्थं ब्रह्मात्राभिप्रेतं प्रतिभातीत्याह—न चेति । सम्प-

ज्ञानाधीनफलमत्र न श्रुतमित्याशङ्क्याऽऽह—यज्ज्ञात्वेति । अध्यारोपावादाय भगव-
द्वचनमविस्त्रयमित्युपादितमुपसंहरति—तस्मादिति । तद्विपर्ययेत्यत्र तच्छब्देन प्राणिनो
गृह्यन्ते । विषयसप्तमीपरिग्रहेण परिहारमभिधायाधिकरणसप्तमीपक्षे दाशितं दूषणमनङ्गी-
कारेण परिहरति—न चेति । व्यवहारभूमिरत्रेत्युच्यते, योग्यत्वे सत्यनुपलब्धे रित्यर्थः ।
अकर्माधिकरणं यर्म न संभवतीत्यत्र हेतुन्तरमाह—कर्माभावत्वादिति । न हि
तुच्छस्याधिकरणं कचिद्दष्टमिष्टं चेत्यर्थः । निरूप्यमाणे कर्माकर्मणोरधिकरणाधिकर्त-
व्यभावासंभवे फलितमाह—अत इति । शास्त्रपरिचयविरहिणामध्यारोपमुदाहरति—
पथेति ।

ननु कर्मवै सर्वेषां न कचिद्व्यभिचरति । तन्न नौत्थस्य नावि-
गच्छन्त्यां तटस्थेऽवगतिषु नगेषु प्रतिकूलगतिदर्शनाद्दूरेषु चक्षुषाऽसंनि-
कृष्टेषु गच्छन्तु गत्यभावदर्शनात् । एवमिहाप्यकर्मण्यहं करोमीति कर्मद-
र्शनं कर्मणि चाकर्मदर्शनं विपरीतदर्शनं येन तन्निराकरणार्थमुच्यते कर्म-
ण्यकर्म यः पश्येदित्यादि । तदेतदुक्तप्रतिवचनमर्थसकृदस्यन्नाविपरीतद-
र्शनभाविततया मोमुह्यमानो लोकः श्रुतमप्यसकृच्चरं विस्मृत्य मिथ्या-
प्रसङ्गमवतार्यावतार्य चोदयतीति पुनः पुनरुच्यमाह भगवान्दुर्विज्ञेयत्वं
चाऽऽलक्ष्य वस्तुनः । अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयं न जायते त्रिपते इत्या-
दिनाऽऽत्मनि कर्माभावः श्रुतिरमृतिन्यायप्रसिद्ध उक्तो वक्ष्यमाणश्च ।
तस्मिन्नात्मनि कर्माभावेऽकर्मणि कर्मविपरीतदर्शनमप्यन्तनिरुद्धम् ।

कर्माकर्मणोरारोपितत्वमुक्तममृत्युलाशङ्कते—नन्विति । कर्म कर्मवैत्यत्राकर्माका-
र्मैवेति द्रष्टव्यं, विमतं सत्यमव्यभिचारित्वाद्ब्रह्मवदित्यर्थः । तत्र कर्म तत्त्वतो नाव्यभि-
चारि कर्मत्वात्तौत्थस्य तटस्थवृक्षगमनवद्वैत्यव्यभिचारित्वं कर्मण्यसिद्धमिति परिहर-
ति—तन्नैति । अकर्म च तत्त्वतो नाव्यभिचारि कर्माभावत्वाद्दूरप्रदेशे चैत्रमैत्रादिषु
गच्छत्वेव चक्षुषा संनिधानविधौषु दृश्यमानगत्यभाववदित्याह—दूरेष्विति । दूरत्वा-
देव विशेषतः संनिकर्षविरहितेषु तेषु स्वरूपेण चक्षुःसंनिकृष्टेषु चक्षुषा गत्यभावदर्श-
नादिति योजना । गतिरहितेषु तस्य गतिदर्शनवत्प्रकृते ब्रह्मण्यविक्रिये कर्मदर्शनं
सक्रिये च द्वैतप्रपञ्चे गतिमत्सु चैत्रादिषु गत्यभावदर्शनवत्कर्माभावस्य विपरीतस्य दर्शनं
येन हेतुना संभवति तेन तस्य विपरीतदर्शनस्य निरसनार्थं भगवद्ब्रह्मचनमिति दार्ष्टान्तिकं
निगमयति—एवमित्यादिना । ननु कर्मतदभावयोरारोपितत्वादविक्रियस्य ब्रह्मणो
ज्ञानमज्ञाभिप्रेतं चेदव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयं न जायते त्रिपते वेत्यादिना पौनरुक्त्यं
प्राप्तं तत्रैव ब्रह्मात्मनो निर्विकारस्योक्तत्वादिति तत्राऽऽह—तदेतदिति । तदेतदा-

स्मिन् शङ्कितं सक्रियत्वमसकृदुक्तप्रतिवचनमपि निर्विकारात्मवत्त्वपेक्षयाऽत्यन्तविपरी-
तदर्शनं मिथ्याज्ञानं तेन भावितत्वं तत्संस्कारप्रचयवत्त्वं ततोऽतिशयेन मोहमापद्य-
मानो लोकः श्रुतमपि तत्त्वं विस्मृत्य पुनर्यत्किञ्चित्प्रसङ्गमावाद्य सक्रियत्वमेवाऽऽत्मन-
श्चोदयतीति पुनः पुनस्तत्त्वभूतमुत्तरं भगवानामिष्यते । वस्तुनश्च दुर्विज्ञेयत्वात्पुनः पुनः
प्रतिपादनं तत्तद्भगवन्निराकरणार्थमुपयुज्यते । तथा च नास्ति पुनरुक्तिरित्यर्थः । असकृ-
दुक्तप्रतिवचनमेवानुवदति—अव्यक्तोऽयमिति । कर्माभाव उक्त इति संबन्धः ।
उक्तस्य न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादिश्रुतौ प्रकृतस्मृतावसङ्गत्वादिन्यायेन च
प्रसिद्धत्वमस्तीत्याह—श्रुतीति । न केवलमुक्तः कर्माभावः किंतु सर्वकर्माणि मनसा
संन्यस्येत्यादौ वक्ष्यमाणश्चेत्याह—वक्ष्यमाणश्चेति । ननु कर्मणो देहादिनिवृत्त्यैवेन
त्रैविध्यात्कूटस्थस्वभावस्याऽऽत्मनोऽसङ्गत्वात्तद्व्यापाररूपस्य कर्मणोऽप्रसिद्धत्वात् तस्मि-
न्नकर्माणि विपरीतस्य कर्मणो दर्शनं सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—तस्मिन्निति । कर्मैव
विपरीतं तस्य दर्शनमिति यावत् । अहं कर्तेत्यात्मसमानाधिकरणस्य व्यापारस्यानुभवा-
त्कर्मभ्रमस्तावदात्मन्यत्यन्तरुदोऽस्तीत्यर्थः ।

यतः ' किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ' देहायाश्रयं
कर्माऽऽत्मन्यध्यारोप्याहं कर्ता ममेतत्कर्म मयाऽस्य फलं भोक्तव्यमिति
च । तथाऽहं तूष्णीं भवामि येनाहं निरापासोऽकर्मा सुखी स्यामिति
कार्यकरणार्थव्यापारोपरमं तत्कृतं च सुखित्वमात्मन्यध्यारोप्य न क-
रोमि किञ्चित्तूष्णीं सुखमाप्तमित्यभिमन्यते लोकः । तत्रेदं लोकस्य
विपरीतदर्शनापनयनायाऽऽह भगवान्कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि । अत्र
च कर्म कर्मैव सत्कार्यकरणार्थं कर्मरहितेऽविक्रिय आत्मानि सर्वैरध्यस्तं
यतः पण्डितोऽप्यहं करोमीति मन्यते । अत आत्मसमवेततया सर्वलो-
कासिद्धे कर्मणि नदीकूलस्थेष्विव वृक्षेषु गतिः प्रातिलोभ्येनाकर्म कर्मा-
भावं यथाभूतं गत्यभावमिव वृक्षेषु यः पश्येदकर्मणि च कार्यकरणव्या-
पारोपरमे कर्मवदात्मन्यध्यारोपिते तूष्णीमकुर्वन्सुखमाप्त इत्यहंकाराभि-
संधिहेतुत्वात्तस्मिन्नकर्माणि च कर्म यः पश्येत् । य एवं कर्माकर्माविभागात्तः
स बुद्धिमान्पण्डितो मनुष्येषु स युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकुच सोऽशुभा-
न्मोक्षितः कुतकृत्यो भवतीत्यर्थः ।

आत्मानि कर्मविभ्रमोऽस्तीत्यत्र हेतुमाह—यत इति । आत्मनो निष्क्रियत्वे कुतस्त-
स्मिन्यथोक्तो विभ्रमः संभवेदित्याशङ्क्याऽऽह—देहेति । इदानीमात्मन्यकर्मभ्रममुदाह-

१ क. 'वैतक्ये' । २ घ. 'ह्यथ' । ३ क. 'स्य कर्मण फलं' । ४ घ. ग. 'अर्थव्या' ।
५ ग. 'सिद्धपद' । ६ क. 'न्येनातोऽक' । घ. ग. 'न्येन ततोऽक' । प. 'न्येन तत्राक' ।

रति—तथेत्यादिना । यथा शुक्लौ स्वामाविकमरूप्यत्वं रूप्यत्वमारोपितं तदभावोऽप्यारोप्याभावत्वादरोपपक्षपाती तथाऽऽत्मनोऽपि स्वामाविकमाविक्रियत्वं सक्रियत्वं पुनरध्यस्तं तदभावत्वात्कर्माभावोऽप्यध्यस्त एवेति मन्वान् । सन्नुपसंहरति—तत्रेदमिति । आत्मनि कर्मादिविभ्रमे लौकिके सिद्धे सतीदं कर्मणीत्यादिवचनं तत्परिहारार्थं भगवानुक्तवानित्यर्थः । संप्रत्युक्तेऽर्थे श्लोकाक्षरसमन्वयं दर्शयेत्तु कर्मणीत्यादि व्याचिख्यासुर्भूमिका करोति—अत्र चति । व्यवहारभूमौ कार्यकरणाधिकरणं कर्म स्वेनैव रूपेण व्यवस्थितं सदात्मन्यविक्रिये कार्यकरणारोपणद्वारेण सर्वे आरोपितमित्यत्र हेतुमाह—यस्य इति । अविवेकिना तु कर्तृत्वमिमानः सुतरामिति वक्तुमपेक्ष्यः । एवमात्मनि कर्मारोपमुपपाद्य प्रथमपादं व्याचष्टे—अत इति । आत्मनि कर्मरहिते कर्मारोपे दृष्टान्तमाह—नदीति । आरोपवशादात्मनिष्ठत्वेन कर्मणि सर्वलोकप्रसिद्धे कर्माभावं यः पश्येत्स बुद्धिमामिति संबन्धः । अकर्मदर्शनस्य यथाभूतत्वं सम्पत्त्वम् । तत्र दृष्टान्तमाह—गन्धभावमिवेति । द्वितीयपादं व्याकरोति—अकर्मणि चेति । अध्यारोपमभिनयति—तूष्णीमिति । अकर्मणि कर्मदर्शने युक्तिमाह—अहंकारेति । पूर्वार्थेनोक्तमन्योत्तरार्थं विमनते—य एवमिति ।

अयं श्लोकोऽन्यथा व्याख्यातः कैश्चित्, कथं, नित्यानां क्लृप्त कर्मणाभीश्वरार्थेऽनुष्ठीयमानानां तत्फलाभावादकर्माणि तात्पर्यवन्ते गौण्यादृष्ट्या । तेषां चाकरणमकर्म तच्च मत्स्यवायफलत्वात्कर्माव्यपते गौण्यैव दृष्ट्या । तत्र नित्ये कर्मण्यकर्म यः पश्येत्फलाभावाद्यथा धेनुरपि गौरगौरुच्यते क्षीराख्यं फलं न प्रयच्छतीति तद्वत् । तथा नित्याकरणे त्वकर्मणि कर्म यः पश्येन्नरकादिमत्स्यवायफलं प्रयच्छतीति । नैतद्युक्तं व्याख्यानमेवंज्ञानादशुभान्मोक्षानुपपत्तेर्यज्ज्ञात्वा मोक्षपसेऽशुभादिवि भगवतोक्तं वचनं बाधयेत् । कथं, नित्यानामनुष्ठानादशुभात्स्थान्नाम मोक्षणं न तु तेषां फलाभावज्ञानात् । न हि नित्यानां फलाभावज्ञानमशुभमुक्तिफलत्वेन चोदितं नित्यकर्मज्ञानं वा । न च भगवतैवेहोक्तम् ।

आत्मनि कार्यकरणसंघातसमारोपद्वारेण तद्व्यापारमात्रे कर्मणि शुक्तिकायामिव रजतमारोपितविषये तदभावमकर्म वस्तुतो यो रजताभाववदनुभवत्यकर्मणि च संघातव्यापारोपरमे तद्वद्वारा स्वात्मन्यहं तूष्णीमासे सुखमित्यारोपिते गोचरे कर्माहंकारहेतुक्तं यस्तत्त्वतो मन्यते स रूप्यतदभावविभागहीनशुक्तिवात्रवदात्ममानं कर्मतदभावविभागशून्यं कूटस्थं परमार्थेनोऽवगच्छन्नुद्दिमानेत्यादिस्तुतियोग्यता गच्छतीत्येवं स्वामि-

प्रायेण श्लोकं व्याख्याय तत्र वृत्तिकारव्याख्यानमुत्थापयति—अयामिति । अन्यथा-
व्याख्यानमेव प्रश्नद्वारा प्रकटयति—कथमित्यादिना । ईश्वरार्पणानुष्ठाने [न] फलाभा-
ववचने व्याहृतमिति मत्वाऽऽह—किञ्चेति । नित्यानामकर्मस्वरूपप्रसिद्धमित्याशङ्क्य
फलराहित्यगुणयोगात्तेष्वकर्मव्यवहारः सिध्यतीत्याह—गौण्येति । नित्यानामकरणं
मुख्यवृत्त्यैवाकर्मशब्दाच्चामित्याह—तेषां चेति । तत्र कर्मशब्दस्य प्रत्यवायारूप-
फलहेतुत्वगुणयोगाद्गौण्येव वृत्त्या प्रवृत्तिरित्याह—तच्चेति । पातनिकामेवं कृत्वा
श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे—तत्रेत्यादिना । अकर्मणि चेत्यादि व्याकरोति—तथेति ।
स बुद्धिमानित्यादि पूर्ववत् । परस्परं व्याख्यानं दूषयति—नैवदिति । नित्यं
कर्मकर्म नित्याकरणं कर्मेति ज्ञानाद्दूरितनिवृत्त्यनुपपत्तेर्भगवद्वचनं वृत्तिकारमते बाधितं
स्यादित्यर्थः । “ धर्मेण पापमपनुदति ” इति श्रुतेर्नित्यानुष्ठानाद्दूरितनिवर्हणप्रसि-
द्धेस्तदनुष्ठानस्य फलान्तराभावात्तदकर्ममिति ज्ञात्वा नित्यानुष्ठाने क्रियमाणे कथमशु-
भक्षयो नेति शङ्कते—कथमिति । ‘ क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता ’ इति
स्मरणात्कर्मणाऽऽस्त्यन्तिशुभक्षयाभावेऽप्यङ्गीकृत्य परिहरति—नित्यानामिति ।
नित्यानुष्ठानादशुभक्षयेऽपि नाभिन्नप्रकरणे तद्विषयित्वं यज्ज्ञात्वा मोक्षयत्तेऽशुभादिति
ज्ञानादशुभक्षयस्य प्रतिज्ञातत्वाच्च न तज्ज्ञानं फलाभावविषयमेपितव्यमित्याह—न
त्विति । अशुभस्य फलाभावाज्ञानकार्यत्वाभावाच्च फलाभावज्ञानात्क्षयः सिध्यती-
त्यर्थः । किञ्चातीन्द्रियोऽर्थः शास्त्रान्निश्चीयते न च नित्यकर्मणा फलाभावज्ञानादशु-
भनिवृत्तिरित्यत्र शास्त्रमस्तीत्याह—न हीति । नित्याकरणं कर्मेति ज्ञानमपि नाशु-
भनिवृत्तिकलत्वेन चोदितमस्तीत्याह—नित्यकर्मेति । भगवद्वचनमेश्वर प्रमाणमि-
त्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । साधारणमेव यज्ज्ञात्वेत्यादि भगवतो वचनं न तु
नित्यानां फलाभावं ज्ञात्वेति निशेषविषयमित्यर्थः ।

एतेनाकर्षणि कर्मदर्शनं प्रयुक्तम् । न ह्यकर्षणि कर्मेति दर्शनं कर्त-
व्यतमेव चोद्यते, नित्यस्य तु कर्तव्यतामात्रम् । न चाकरणान्नित्यस्य
प्रत्यवायो भवतीति विज्ञानात्किञ्चित्फलं स्यात् । नापि नित्याकरणं
ज्ञेयत्वेन चोदितम् । नापि कर्माकर्षेति मिथ्यादर्शनादशुभान्मोक्षणं
बुद्धिमत्त्वं युक्तता कृत्स्नकर्मकृत्त्वादि च फलमुपपद्यते स्तुतिर्वा । मिथ्या-
ज्ञानमेव हि साक्षादशुभरूपं कुतोऽन्यस्मादशुभान्मोक्षणं, न हि तमस्म-
मसौ निवर्तकं भवति ।

अशुभमोक्षणासंभवप्रदर्शनेन कर्मण्यकर्मदर्शननिराकरणन्यायेनाकर्षणि कर्मदर्शने निरा

सितत्वाद्गौणज्ञानस्याफलत्वमदूषणमित्याशङ्क्याऽऽह—नापीति । ज्ञानादशुभमोक्षणस्य श्रुतस्य हानिरश्रुतस्य नित्यानुष्ठानस्य कल्पनेत्यनेन व्यापारगौरवेण न काश्चिद्विशेषः सिध्यतीत्यर्थः । उक्तमेव प्रपञ्चयति—स्वशब्देनेति । नरकपातः स्यादतो विधेरेवानुष्ठेयानि तानीति शेषः । यथोक्तवाचककर्मशब्दप्रयोगादेवापेक्षितार्थसिद्धिसंभवे भगवतो व्याजवचनकल्पनमनुचितमित्याह—सचेति । प्रकृते श्लोके वृत्तिकृतां व्याख्यानेन परमाप्तस्यैव भगवतो विप्रलम्भकत्वमापादितमिति तदीयं व्याख्यानमुपेक्षितव्यमिति फलि-
तमाह—तत्रैवमिति । नित्यकर्मानुष्ठानसिद्धयर्थं व्याख्यानमपि भगवद्वचनमुचितमि-
त्याशङ्क्य स्वशब्देनापीत्यादिप्रागुक्तपरिपाट्या तदनुष्ठानबोधनसंभवात्मैवमित्याह—
न चैतदिति । वस्तुशब्देन नित्यकर्मानुष्ठानमुच्यते । यथाऽऽत्मप्रतिपादनं सुबोधत्व-
सिद्धयर्थं पौनःपुन्येन क्रियते तथा नित्यानामपि कर्मणामनुष्ठानं कर्मण्यकर्मत्यादिश-
ब्दान्तरैर्गोच्यमानं सुबोधं स्यादिति भगवतः शब्दान्तरं युक्तमित्याशङ्क्य तस्य नित्या-
नुष्ठानवाचकत्वाभावान्मैवमित्याह—नापीति । किंच पूर्वमेव नित्यानुष्ठानस्य स्पष्टमुप-
दिष्टवान्न तस्य सुबोधत्वर्यं शब्दान्तरमपेक्षितमित्याह—कर्मण्येवेति । कर्माकर्मादि-
विज्ञानव्याजेन नित्यकर्मानुष्ठानकर्तव्यताया तात्पर्यमित्येतन्निराकृत्य कर्माकर्मादिदर्शनं
गौणमिति पक्षे दूषगान्तरमाह—सर्वत्र चेति । श्लोके वेदे च यथा प्र(स्म)शस्तं देव-
तादितत्वं यच्च कर्तव्यमनुष्ठानार्हमग्निहोत्रादि तदेव बोद्धव्यमित्युच्यते न निष्कलं
काकदन्तादि कर्मण्यकर्मदर्शनमकर्मणि च कर्मदर्शनं गौणत्वादेवाप्रशस्तमकर्तव्यं च
नातस्तद्बोद्धव्यवचनमर्हतीत्यर्थः ।

न च मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं भवति तस्मिन्पुनस्यापितं वा वस्तुत्वाभा-
सम् । नापि नित्यानामकरणादभावात्प्रत्यवायभावोत्पत्तिर्नासतो विद्यते
भाव इति वचनात्कथमसतः सञ्जायेतेति च दर्शयाम् । असतः सञ्जन्मप्रति-
षेधादसतः सद्बुत्पत्तिं ब्रुवताऽसदेव सद्भवैत्सचासद्भवेदित्युक्तं स्यात् ।
तच्चायुक्तं सर्वप्रमाणविरोधात् । न च निष्कलं विद्वद्भात्कर्तुं शास्त्रं दुःख-
स्वरूपत्वाद्दुःखस्य च बुद्धिपूर्वकतया कार्यत्वानुपपत्तेः । तदकरणे च
नरकपाताभ्युपगमेऽनर्थपरिबोधयथाऽपि करणेऽरूपे च शास्त्रं निष्कलं
कल्पितं स्यात् । स्वाभ्युपगमविरोधश्च नित्यं निष्कलं कर्मेत्यभ्युपगम्य
मोक्षफलायेति ब्रुवतः । तस्माद्यथाश्रुत एवार्थः कर्मण्यकर्म य इत्यादेः ।
तथा च व्याख्यातोऽस्माभिः श्लोकः ॥ १८ ॥

किंच कर्मादेर्मयामात्रत्वाद्गौणमपि तद्विषयं ज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति न तस्य बोद्ध-
व्यत्वासिद्धिरित्याह—न चेति । मिथ्याज्ञानस्य बोद्धव्यत्वाभावेऽपि तद्विषयस्य बोद्ध-

व्यता सिध्येदित्याशङ्क्य वस्त्वामासत्वा-भैवमित्याह—तत्प्रत्युपस्थापितं चेति । यत्पु-
नरकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वमकरणे गौण्या वृत्त्या कर्मशब्दप्रयोगे निमित्तमिति तद्दू-
षयति—नापीति । अकरणात्प्रत्यवायो भवतीत्यत्र श्रुतिस्मृतिविरोधमभिधाय युक्तिनि-
रोधमभिधाति—असत् इति । असत्तः सद्रूपेण यवनयवनं च निःस्वरूपत्वादनुप-
पन्नं निरस्तसमस्ततत्त्वस्य किञ्चित्तत्त्वाम्युपगमे सर्वप्रमाणानामप्रामाण्यप्रसङ्गादित्याह—
तच्चेति । यत्तु नित्यानां फलराहित्यं तत्राकर्मशब्दप्रयोगे निमित्तमिति तन्निरस्यति—
न चेति । न केवलं विध्युद्देशे स्वफलाभावात्नित्याना विध्यनुपपत्तिरपि तु धात्वर्थस्य
क्लेशात्मकत्वात्तत्र श्रुतफलाभावे नैव विधिरवकाशमासाद्येदित्याह—दुःखेति । दुःख-
रूपस्यापि धात्वर्थस्य साध्यत्वेन कार्यत्वात्तद्विषयो विधिः स्यादिति चेन्नेत्याह—
दुःखस्य चेति । स्वर्गादिफलाभावेऽपि नित्यानामकरणानिमित्तनिरपनिरासार्थं दुःख-
रूपस्यापि स्यादनुष्ठेयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—तदकरणे चेति । फलान्तराभावेऽपि
मोक्षसाधनत्वान्मुमुक्षुणा नित्यानि कर्माण्वनुष्ठेयानित्याशङ्क्याऽऽह—स्वाभ्युपगमेति ।
वृत्तिकारव्याख्यानासंभवे फलितमुपसंहरति—तस्मादिति । कोऽसौ यथाश्रुतोऽर्थः
श्लोकस्येत्याशङ्क्याऽऽह—तथा चेति ॥ १८ ॥

तदेतत्कर्मण्यकर्मादिदर्शनं स्तूयते—

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

यस्येति । यस्य यथोक्तदर्शिनः सर्वे यावन्तः समारम्भाः कर्माणि
समारभ्यन्त इति समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः कामैस्तत्कारणेष्व
संकल्पैर्वर्जिता मुधैव चेष्टामात्रा अनुष्ठीयन्ते प्रवृत्तेन चेष्टोकसंग्रहार्थं
निवृत्तेन चेज्जीवनमात्रार्थं तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्मादावकर्मादिदर्शनं
ज्ञानं तदेवाग्निस्तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभकल्याणानि कर्माणि
यस्य तमाहुः परमार्थतः पण्डितं बुधा ब्रह्मविदः ॥ १९ ॥

कर्मण्यकर्मदर्शनं पूर्वोक्तं स्तोतुमुत्तर-श्लोकं प्रस्तौति—तदेतदिति । यथोक्तदर्शित्वं
पूर्वोक्तदर्शनतत्पन्नत्वम् । समारम्भशब्दस्य कर्मेतिषयत्वं न रूढ्या किंतु व्युत्पत्त्येत्याह—
समारभ्यन्त इतीति । कामसंकल्पवर्जितत्वे कथं कर्मणामनुष्ठानमित्याशङ्क्याऽऽह—
मुधैवेति । उद्देश्यफलाभावे तेषामनुष्ठानं यादृच्छिकं स्यादित्याशङ्क्य प्रवृत्तेन निवृ-
त्तेन वा तेषामनुष्ठानमिति विकल्प्य क्रमेण निरस्यति—प्रवृत्तेनेत्यादिना । ज्ञानाग्नी-
त्यादि विभजते—कर्मादाविति । यथोक्तज्ञानं योग्यमेव दहति नायोग्यमिति विव-
क्षित्वा तस्मिन्निशेधम् । यथोक्तविज्ञानविरहिणामपि वैशेषिकादीनां पण्डितत्वप्राप्ति-

द्विमाशङ्क्य तेषां पण्डिताभासत्वं विवक्षित्वा विशिनष्टि—परमार्थत इति ॥ १९ ॥

यस्त्वकर्मोद्दिदर्शी सोऽकर्मोद्दिदर्शनादेव निष्कर्मासंन्यासी जीवन-
मात्रार्थचेष्टः सन्कर्मणि न प्रवर्तते यद्यपि प्राग्विवेकतः प्रवृत्तः । यस्तु
प्रारब्धकर्मा सञ्चुत्तरकालमुत्पन्नात्मसम्यग्दर्शनः स्यात्स कर्मणि प्रयोज-
नमपश्यन्ससाधनं कर्म परित्यजत्येव । स कुतश्चिन्निमित्तात्कर्मपरित्या-
गासंभवे सति कर्मणि तत्फले च सङ्गरहिततया स्वप्रयोजनाभावाद्धो-
कसंग्रहार्थं पूर्ववत्कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति ज्ञानामिदम्धर्म-
त्वात्तदीपं कर्मोर्ध्वं संपद्यत इत्येतमर्थं दर्शयिष्यन्नाह—

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

त्यक्त्वेति । त्यक्त्वा कर्मस्वभिमानं फलासङ्गं च यथोक्तेन ज्ञानेन
नित्यतृप्तो निराकाङ्क्षो विषयेष्वित्यर्थः । निराश्रय आश्रयरहितः ।
आश्रयो नाम यदाश्रित्य पुरुषार्थं सिसा(पा)धयिषति । दृष्टादृष्टेष्टफलसा-
धनाश्रयरहित इत्यर्थः । विदुषा क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्मैव तस्य
निष्क्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वात् । तेनैवंभूतेन प्रयोजनाभावात्ससाधनं कर्म
परित्यक्तव्यमेवेति प्राप्ते ततो निर्गमासंभवाद्धोकसंग्रहचिकीर्षया शिष्टावि-
गर्हणापारजिहीर्षया वा पूर्ववत्कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि निष्क्रियात्मदर्शनसं-
पन्नत्वाच्चैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

विवेकापूर्वं कर्मणि प्रवृत्तावपि सति विवेके तत्र न प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याङ्गी करोति—
यस्त्विति । विवेकापूर्वमभिनिवेशेन प्रवृत्तस्य विवेकानन्तरमभिनिवेशाभावात्प्रवृ-
त्त्यसंभवेऽपि जीवनमात्रमुद्दिश्य प्रवृत्त्याभासः संभवतीत्यर्थः । सत्यपि विवेके तत्त्व-
साक्षात्कारानुदयात्कर्मणि प्रवृत्तस्य कर्म तस्यागः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यस्तु प्रार-
ब्धेति । त्यक्त्वेत्यादिसमनन्तरश्चोकमवतारयितुं भूमिका कृत्वा तदवतारणप्रकारं दर्श-
यति—स कुतश्चिदिति । लोकसंग्रहादि निमित्तं विवक्षितम् । कर्मपरित्यागासंभवे सति
तस्मिन्प्रवृत्तोऽपि नैव करोति किञ्चिदिति संबन्धः । कर्मणि प्रवृत्तो न करोति कर्मणि
कथमुच्यते तत्राऽऽह—स्वप्रयोजनाभावादिति । कथं तर्हि कर्मणि प्रवर्तते तत्राऽऽह—
लोकेति । प्रवृत्तेरर्थक्रियाकारित्वामात्रं पश्चादिभिश्चाविशेषादिति न्यायेन व्यावर्तयति—
पूर्ववदिति । कथं तर्हि विवेकेनामविवेकिना च विशेषः स्यादित्याशङ्क्य कर्मादौ सद्भास-
द्भाम्यामित्याह—कर्मणीति । उक्तेऽर्थे समनन्तरश्चोकमवतारयति—ज्ञानाग्नीति ।

एतमर्थं दर्शयिष्यान्निमं श्लोकमाहेति योजना । यथोक्तं ज्ञानं कूटस्थात्मदर्शनं तेन स्वरूपभूतं सुखं साक्षादनुभूय कर्मणि तत्फले च सङ्गमपास्य विषयेषु निरपेक्षश्चेष्टेति विद्वानित्याह—त्यवत्त्वेत्यादिना । इष्टसाधनसोपेक्षस्य कुतो निरपेक्षत्वमित्याशङ्क्य विशिनष्टि— निराश्रय इति । यदाश्रित्येति यच्छब्देन फलसाधनमुच्यते । आश्रयराहित्यस्यस्यार्थं स्पष्टयति—दृष्टेति । तेन ज्ञानवता पुरुषेणैवंभूतेन त्यक्त्वा कर्मफलसङ्गमित्यादिना विशेषितेनेत्यर्थः । ततः ससाधनात्कर्मणः सकाशादिति यावत् । निर्गमासंभवे हेतुमाह—कोकेत्यादिना । पूर्ववज्ज्ञानोदयात्प्रागवस्थायामिवेत्यर्थः । अभिप्रवृत्तोऽपि लोकदृष्टचेति शेषः । नैव करोति किञ्चिदिति स्वदृष्टचेति द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥

यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः प्रागेव कर्मारम्भाद्वाणि सर्वाङ्तरं प्रत्यगात्मानि निरिक्त्वे संजातात्मदर्शनः स दृष्टादृष्टविषयाशीर्बिर्वर्जिततया दृष्टादृष्टार्थं कर्मणि प्रयोजनप्रपञ्चससाधनं कर्म संन्यस्य शरीरयात्रामात्रचेष्टो यतिर्ज्ञाननिष्ठो मुख्यत इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह—

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

निरिति । निराशीर्निर्गता आशिषो यस्मात्स निराशीः, यतश्चित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा बाह्यः कार्यकरणसंघातस्तावुभावपि यतौ संयतौ येन स यतचित्तात्मा, त्यक्तसर्वपरिग्रहस्त्यक्तः सर्वः परिग्रहो येन स त्यक्तसर्वपरिग्रहः, शारीरं शरीरमित्यतिमात्रप्रयोजनं केवलं तत्राप्यभिमानवर्जितं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति न प्राप्नोति किल्बिषमनिष्टरूपं पापं धर्मं च । धर्मोऽपि मृषुषोः किल्बिषमेव बन्धापादकत्वात् । किञ्च शारीरं केवलं कर्मेत्यत्र किं शरीरनिर्वर्त्य शारीरं कर्माभिप्रेतमाहोस्विच्छरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्मेति । किञ्चातो यदि शरीरनिर्वर्त्य शारीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरमिति । उच्यते—यदा शरीरनिर्वर्त्य कर्म शरीरमभिप्रेतं स्यात्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म मतिपिद्धमपि शरीरेण कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषमिति ब्रुवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत ।

सत्यपि विशेषके कर्मणि कूटस्थात्मानुसंधानस्य सिद्धे वैवर्त्यहेतुत्वे विशेषामावे मुतरा तस्य तद्धेतुत्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्याऽऽह—यः पुनरिति । पूर्वोक्तविपरीतत्वं लोकसंग्रहादिनिरपेक्षत्वम् । तदेव वैपरीत्यं स्फोरयति—प्रागेवेति । समाधनसर्वकर्मसं-

न्यासे शरीरस्थितिरपि कथमित्याशङ्क्याऽऽह—शरीरं इति । तर्हि तथाविधंचेष्टानिविष्ट-
चेतस्तथा सम्यग्ज्ञानबहिर्मुखस्य कुतो मुक्तिरित्याशङ्क्य यथोपदिष्टचेष्टायामनादरात्तैव-
मित्याह—ज्ञाननिष्ठ इति । इति दर्शयितुमिमं श्लोकमाहति पूर्ववत् । आशिषः प्रार्थ-
नाभेदास्तृष्णाविशेषाः । आशिषां विदुषो निर्गतत्वे हेतुमाह—यदेति । चित्तवदात्मनः संय-
मनं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मा वाह्य इति । द्वयोः संयमने सति सिद्धमर्थमाह—
त्यक्तेति । सर्वपरिग्रहपरित्यागे देहस्थितिरपि दुःस्था स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—शरीर-
मिति । मात्रशब्देन पौनरुक्त्यादनर्थकं केवलपदमित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रापीति । शरीरं
केवलमित्यादौ शरीरपदार्थं स्फुटीकर्तुमुभयथा संभावनया विकल्पयति—शरीरमिति ।
शरीरनिर्वर्त्य शरीरमित्यास्मिन्पक्षे किं दूषणं शरीरमित्यास्मिन्वा शरीरस्थित्यर्थे पक्षे
किं फलमिति पूर्ववादी पृच्छति—किंचात् इति । शरीरनिर्वर्त्य शरीरमित्यास्मिन्पक्षे
सिद्धान्ती दूषणमाह—उच्यते इति । शरीरेण यन्निर्वर्त्य तर्हि प्रतिपिद्धं विहितं वा,
प्रथमे विरोधः स्यादित्याह—यदेति । प्रतिपिद्धाचरणेऽपि नानिष्टप्राप्तिरित्युक्ते प्रति-
पेक्षशास्त्रविरोधः स्यादित्यर्थः ।

शास्त्रीयं च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्विषमि-
त्यपि ब्रुवतोऽप्राप्तप्रतिपेक्षप्रसङ्गः । शरीरं कर्म कुर्वन्निति विशेषणात्केवल-
शब्दप्रयोगाच्च बाह्यमनसनिर्वर्त्य कर्म विधिप्रतिपेक्षाविषयं यमार्धशब्द-
वाच्यं कुर्वन्नाप्नोति किल्विषमित्युक्तं स्यात् । तत्रापि बाह्यमनसाभ्यां
विहितानुष्ठानपक्षे किल्विषप्राप्तिवचनं विरुद्धमापद्येत । प्रतिपिद्धसेवाप-
क्षेऽपि भूतार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् । यदा तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं
शरीरं कर्माभिप्रेतं भवेत्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिपेक्षगम्यं
शरीरबाह्यमनसनिर्वर्त्यमन्यदकुर्वन्स्वैरेव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्र-
प्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगादहं करोमीत्यभिमानवर्जितः शरीरादिचेष्टा-
मात्रं लोकदृष्ट्या कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्विषम् । एवंभूतस्य पापशब्दवाच्य-
किल्विषप्राप्त्यसंभवात्किल्विषं संसारं नाऽऽप्नोति ज्ञानादिद्वयसर्वक-
र्मेत्वादप्रतिबन्धेन मुच्यते एवेति पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवाद एवैषः ।

एवं शरीरं केवलं कर्मैतस्यार्थस्य परिग्रहे निरवयवं भवति ॥ २१ ॥

द्वितीये विहितकरणे सत्यनिष्टप्राप्त्यभावादप्राप्तप्रतिपेक्षः स्यादित्याह—शास्त्रीयं
चेति । दृष्टप्रयोजनं कारीर्यादिकं कर्मादृष्टप्रयोजनं स्वर्गसाधनं ज्योतिष्टोमादिकं कर्मेति
विभागः । शरीरनिर्वर्त्य कर्म शरीरमभिमतमिति पक्षे दूषणान्तरमाह—शरीरमिति ।
वाचा मनसा वा कर्मणोऽनुष्ठाने संन्यासिनो भवत्येव किल्विषप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—

तत्रापीति । वाङ्मनसाम्यां विहितानुष्ठाने वा प्रतिषेद्धकरणे वा किञ्चिदप्राप्तिः
संन्यासिनः स्यादिति विकल्पाऽऽद्ये अप्रधानविधिविरोधः स्यादित्युक्त्वा द्वितीयं
दृश्यति—प्रतिषेद्धेति । शरीरनिर्वर्त्य कर्म शरीरमिति पक्षमेवं प्राप्तिरप्य द्वितीय-
पक्षे लाभं दर्शयति—यदा त्विति । अन्यदेहस्थितिप्रयोजनान्तरमणः सकाशादिति
शेषः । तत्रापि विदुषः स्वदृष्ट्या न प्रवृत्तिरिति सूचयति—लोकैति । विद्वानुक्त्या
रीत्या वर्तमानो नाऽऽप्नोति किञ्चिदप्यित्यत्र विवक्षितमर्थमाह—एवंभूतस्येति । विधि-
निषेधगम्यं कर्म देहास्थितिहेतुव्यतिरिक्तमकुर्वत इत्यर्थः । शरीरं केवलं कर्म कुर्व-
न्नाऽऽप्नोति किञ्चिदप्यित्यस्योक्तन प्रकारेण परिग्रहे शरीरं केवलमिति विशेषणद्वयं
निर्देशं सिध्यतीति फलितमाह—एवमिति ॥ २१ ॥

त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यत्तेरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहस्याभावा-
द्याचनादिना शरीरस्थितौ कर्तव्यतायां प्राप्तायाम् 'अपाचितमसंवत्स-
मुपपन्नं यदृच्छया' इत्यादिना वचनेनानुज्ञावं यतः शरीरस्थितिहेतोर-
न्नादेः मासिद्धारमाविष्कुर्वन्नाऽऽह—

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंदातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ॥ २२ ॥

यदृच्छेति । यदृच्छालाभसंतुष्टोऽपार्थितोपगतो लाभो यदृच्छालाभ-
स्तेन संतुष्टः संजातालंभस्यो द्वंदातीतो द्वंद्वैः शीतोष्णादिभिर्ह्यमानोऽ-
प्यविषण्णचित्तो द्वंदातीव उच्यते । विमत्सरो विगतमत्सरो निर्वैरबुद्धिः
समस्तुल्यो यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च । य एवंभूतो यत्तिरन्नादेः
शरीरस्थितिहेतोर्लाभालाभयोः समो हर्षविषादवाजितः कर्मादावकर्मादि-
दर्शी यथाभूतात्मदर्शननिष्ठः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिक्षाटनादिक-
र्मणि शरीरादिनिर्वर्त्ये नैव किञ्चित्करोम्यहं 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते'
इत्येवं सदा संपरिचक्षाण आत्मनः कर्तृत्वाभावं पश्यन्नेव किञ्चिद्विज्ञा-
टनादिकं कर्म करोति । लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन तु लौकिकैरारो-
पितकर्तृत्वे भिक्षाटनादौ कर्मणि कर्ता भवति । स्वानुभवेन तु शास्त्र-
प्रामाणादिजनितेनाकर्तृत्वं । स एवं पराधारोपितकर्तृत्वं शरीरस्थितिमा-
त्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिकं कर्म कृत्वाऽपि न निबध्यते बन्धहेतोः कर्मणः
सहेतुकस्य ज्ञानाग्निना दग्धत्वादित्युक्तानुवाद एवैषः ॥ २२ ॥

पूर्वश्लोकेन संगतिं दर्शयन्नृत्तरश्लोकमुत्थापयति—त्यक्तेति । अत्रावेतिवादिशब्देन
पादुकाच्छादनादि गृह्यते । याचनादिनेत्यादिपदेन सेवाकृपाद्युपादीयते । भिक्षादनार्थ-
मुद्योगात्प्राक्काले केनापि योग्येन निवेदित भैक्षमयाचितम् । अभिशस्तं पतितं च वर्ज-
यित्वा संकल्पमन्त्रेण पञ्चम्यः सप्तम्यो वा गृहेभ्यः समानीतं भैक्षमसंकल्पन्म् ।
सिद्धमन्नं भक्तमनैः स्वसमीपमुपनीतमुपपन्नम् । यदच्छया स्वकीयमयत्नव्यातिरेकेणैति
यावत् । आदिशब्देन—

माधुकरमसंकल्पं प्राक्प्रणीतमयाचितम् ।

तात्कालिकोपपन्नं च भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ इत्यादि गृह्यते ।

आविष्कुर्वन्निदं वाक्यमाहेनि योजनार्थम् । परोक्तहर्षामर्षपूर्विका स्वयोत्कर्षाभिव्यञ्जा
विगता यस्मादिति व्युत्पत्तिमाश्रित्य विवक्षितमर्थमाह—निर्वरेति । संक्षेपतो दार्शितमर्थं
विशदयति—य एवंभूत इति । तथाऽपि प्रकृतस्य यतेर्भिक्षाटनादौ कर्तृत्वं प्रतिपाति
तदभावे भिक्षाटनाद्यभावेन जीवनाभावप्रसङ्गादित्याशङ्क्य'ऽऽह—लौके-
कैरविवेकिभिः सह व्यवहारस्य ज्ञानाचमनभोजनादिलक्षणस्य विदुष्यपि सामान्येन
दर्शनात्तदनुसारेण लौकिकैरध्यारोपितकर्तृत्वभावत्वाद्विद्वानपि लोकादृष्ट्या भिक्षाटनादौ
कर्तृत्वमनुभवतीत्यर्थः । कथं तर्हि तस्याकर्तृत्वं तत्राऽऽह—स्थानुभवेनेति । यद-
च्छेत्यादिपादत्रयं व्याख्याय कृत्वाऽपीत्यादिचतुर्थपादं व्याचष्टे—य एवमिति । भिक्षा-
टनादिना प्रातिभासिकेन कर्मणा विदुषो बद्धत्वाभावेऽपि कर्मन्तरेण निवृत्तत्वं भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—चन्धेति । ज्ञानाभिदम्बत्वादेत्येवं शरीरं केवलमित्याशङ्क्य-
क्तव्यायमनुवादं इति योजना । यथोक्तस्य कर्मणो मुक्त्वा सहविरोधं म्युपगमसूच-
नार्थोऽपिशब्दः ॥ २२ ॥

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गमित्पनेन श्लोकेन यः प्रारब्धकर्मा सन्पदा
निष्क्रियब्रह्मात्मदर्शनसंपन्नः स्यात्तदा तस्याऽऽत्मनः कर्तृकर्मप्रयोजना-
भावदर्शिनः कर्मपरित्यागे प्राप्ते कुश्रिजिमित्तात्तदसंभवे सति पूर्ववत्त-
रिपन्कर्मण्यभिप्रष्टुतोऽपि नैव किञ्चित्करोति स इति कर्माभावः प्रद-
र्शितः । यस्यैवं कर्माभावो दर्शितस्तस्यैव—

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाऽऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

गतसङ्गस्य सर्वतो निवृत्तासक्तेर्मुक्तस्य निवृत्तधर्माधर्मादिवन्धनस्य
ज्ञानावस्थितचेतसो ज्ञान एवावस्थितं चेन्नो यस्य सोऽयं ज्ञानावस्थित-
चेतास्तस्य यज्ञाय यज्ञनिर्वृत्त्यर्थमाचरतो निर्वर्तयतः कर्म समग्रं सदाग्रेण

फलेन चर्तत इति समग्रं कर्म तत्समग्रं प्रविलीयते विनश्यतीत्यर्थः ॥२३॥

गतसङ्गस्येत्यादिश्लोकस्य व्याहितेन संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयन्ति—त्यवत्वेति ।
अनेन श्लोकेन 'नैव किञ्चित्करोति सः' इत्यत्र कर्माभावः प्रदर्शित इति संबन्धः ।
कस्य कर्माभावप्रदर्शनमित्याशङ्क्याऽऽह—यः प्रारब्धेति । प्रारब्धकर्मा सन्धोऽव-
तिष्ठते तस्य कर्माभावः प्रदर्शिनश्चेद्विरोधः स्यादित्याशङ्क्यावस्थाविशेषे तत्प्रदर्शना-
न्वैवमित्याह—यदेति । ननु ज्ञानवतः क्रियाकारकफलाभावदर्शिनः कर्मपरित्यागघ्नौ-
घ्यात्कर्माभाववचनमप्राप्तमतिषेधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मन इति । लोक-
संग्रहादिनिमित्तं प्राग्बोक्तम् । अविद्यावस्थायामेवेति पूर्ववदित्युक्तम् । एवं वृत्तम-
नूद्योत्तरश्लोकमवतारयति—यस्येति । यपोक्तस्यापि विद्यावतो मुक्तस्य भगवत्प्री-
त्यर्थं कर्मानुष्ठानोपलम्भात्ततो वन्द्यारम्भः संभाव्येत्याशङ्क्याऽऽह—यज्ञायेति ।
धर्माधर्मादीत्यादिशब्देन रामद्वेष द्विसंग्रहः । तस्य वन्दनत्वं करणन्युत्तरस्याः प्राने-
त्तव्यम् । यज्ञनिर्तृत्त्यर्थं यज्ञशब्दितस्य भगवतो विष्णोर्नारायणस्य प्रीतिसंपत्त्यर्थमिति
यावत् । ज्ञानमेव वाञ्छतो ज्ञानस्य प्रतिबन्धकं कर्म परिशङ्कितं परिहरति—कर्मैति ।
समग्रेणेत्यङ्गीकृत्य व्याचष्टे—सहस्यमदिना ॥ २३ ॥

कस्मात्पुनः कारणात्क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारम्भमकुर्वत्समग्रं प्रवि-
लीयत इत्युच्यते । यतः—

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मार्पणं येन करणेन ब्रह्मविद्ब्रह्मैवार्पयति तद्ब्रह्मेवेति
पश्यति तस्याऽऽत्मव्यतिरेकेणाभावं पश्यति यथा शुक्तिरूपाया रजता-
भावं पश्यति तदुच्यते ब्रह्मैवार्पणमिति । यथा यद्रजतं तच्छुक्तिकैवेति ।
ब्रह्म, अर्पणमित्यसमस्ते पदे ।

'नामुक्तं क्षीयते कर्म' इति स्मृतिमाश्रित्य शङ्कते—कस्मादिति । समस्तस्य
क्रियाकारकफलात्मकस्य द्वैतस्य ब्रह्ममात्रत्वेन नाधितत्वाद्ब्रह्मविदो ब्रह्मवानस्य कर्म
प्रविलीयते सर्वमिति युक्तमित्याह—उच्यत इति । ब्रह्मविदो ब्रह्मैव सर्वं क्रियाका-
रकफलजातं द्वैतमित्यत्र हेतुत्वेनानन्तरश्लोकावतारयति—यत् इति । अर्पणशब्दस्य
करणविषयत्व दर्शयत्तर्पणं ब्रह्मेति पदद्वयपक्षे सामानाधिकरण्यं साधयति—येनेति ।
यद्रजतं सा शुक्तिरिति ब्रह्माधायामिदं सामानाधिकरण्यमित्याह—यस्येति । तत्र

दृष्टान्तमाह—यथेति । उक्तेऽर्थे पदद्वयमवतारयति—‘तदुच्यते’ इति । उक्तमेवापि स्पष्टयति—यथा यदिति । समासशङ्कां व्यावर्तयति—ब्रह्मेति ।

यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते लोके तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः । ब्रह्म हविस्तथा यद्विबुद्ध्या गृह्यमाणं तद्ब्रह्मैवास्य । तथा ब्रह्माभाविनि समस्तं पदम् । अग्निरपि ब्रह्मैव यत्र हूयते ब्रह्मणा कर्ता ब्रह्मैव कर्तेत्यर्थः । यत्नेन हुतं हवनक्रिया तद्ब्रह्मैव । यत्नेन गन्तव्यं फल तदपि ब्रह्मैव । ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन्समाधिर्यस्य स ब्रह्मकर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम् । एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षुणाऽपि क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्म ब्रह्मबुद्ध्युपपृदि-त्वात् । एवं सति निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासिनः सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं यज्ञत्वसंपादनं ज्ञानस्य सुवरासुपपद्यते यदर्पणाद्यधियज्ञे प्रसिद्धं तदस्याध्यात्मं ब्रह्मैव परमार्थदर्शिन इति । अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् । तस्माद्ब्रह्मैवेदं सर्वमिदं भिजानतो विदुषः सर्वकर्माभावः । कारकबुद्धयभावाच्च । नहि कारकबुद्धिरहितं यज्ञाख्यं कर्म दृष्टम् । सर्वमेवाग्निहोत्रादिकं कर्म शब्दसमापितदेवताविशेषसंमदानादिकारकबुद्धिमत्कर्त्रभिमानफलाभिसंधिमच्च दृष्टं नोपपृदितक्रियाकारकफलभेदबुद्धिभक्तवृत्ताभिमानफलाभिसंधिरहितं वा । इदं तु ब्रह्मबुद्ध्युपपृदितापिगादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धिं कर्मातोऽकर्मैव तैत् ।

पदद्वयपक्षे विवक्षितमर्थं कथयति—यदर्पणेति । ब्रह्म हविरिति पदद्वयमवतार्य व्याचष्टे—ब्रह्मेत्यादिना । यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते तद्ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेति यथोक्तं तथे-हापीत्याह—तथेति । अस्येति षष्ठी ब्रह्मविदमाधिकरोति । पूर्ववदसमासशङ्क्य व्यावर्तयन्पदान्तरमवतार्य व्याकरोति—तथेति । प्रागुक्तासमासवदिति व्यक्तिकेकः । तत्र विवक्षितमर्थमाह—अग्निरपीति । ब्रह्मणेति पदस्याभिमतपर्थमाह—ब्रह्मणेति । कर्ता हूयते इति संबन्धः । कर्ता ब्रह्मणः सकाशाद्व्यतिरिक्तो नास्तीत्येतदभिप्रेतमित्याह—ब्रह्मैवेति । हुतमित्यस्य विवक्षितमर्थमाह—यत्नेनेति । ब्रह्मैव तेनेत्यादिभागं विभजते—ब्रह्मैवेत्यादिना । ब्रह्मकर्मैत्याद्यवतार्य व्याकरोति—ब्रह्मेति । कर्मत्वं ब्रह्मणो ज्ञेयत्वात्प्राप्तत्वाच्च प्रतिपत्तव्यम् । एवं ब्रह्मार्पणमन्त्रस्यास्मार्थमुक्त्वा तात्पर्यमाह—एवमिति । निवृत्तकर्माणि संन्यासिनं प्रति कथमस्य मन्त्रस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—

१ ख. ‘तदुच्यते’ । २ क. ख. ग. झ. ‘त्वात्तदेवं’ । ३ ख. ग. घ. झ. ‘याकर्मक’ । ४ क. ‘कर्मक’ । ५ झ. ‘द्विक’ । ६ क. ‘द्विपत्कर्मा’ । ७ घ. तथा ।

न्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः, इति ज्ञानं स्तौति । अत्र च समर्थमिदं वचनं ब्रह्मार्पणमित्यादि ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादनेऽन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् । ये त्वर्पणादिषु प्रतिपायां विष्णुदृष्टिवद्ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते नामादिष्विव चेति ब्रुवते न तेषां ब्रह्मविद्योक्तेः विवासिता स्यादर्पणादिविषयत्वाज्ज्ञानस्य । न च दृष्टिसंपादनज्ञानेन मोक्षफलं प्राप्यते 'ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम्' इति चोच्यते । विरुद्धं च सम्यग्दर्शनमन्तरेण मोक्षफलं प्राप्यत इति । प्रकृतविरोधश्च सम्पद्दर्शनं च प्रकृतं 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यत्रान्ते च सम्यग्दर्शनं तत्स्यैवोपसंहारात् । 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः' ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिम्' इत्यादिना सम्यग्दर्शनस्तुतिमेव कुर्वन्नुपक्षीणीऽध्यायः । तत्रास्मादर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिरप्रकरणे प्रतिमायामिव विष्णुदृष्टिश्च्यत इत्यनुपपन्नम् । तस्माद्यथाव्याख्यातार्थ एवायं श्लोकः ॥ २४ ॥

ज्ञानवतो दृश्यमानं कर्मकर्मैवेत्यत्र भगवदनुमतिमाह—तथा चेति । ब्रह्मविदो दृष्टं कर्म नास्तीत्युक्तेऽपि तत्कारणानुपमर्शत्पुनर्भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—तथा च दर्शयान्ति । अविद्वानिव विद्वानपि कर्मणि प्रवर्तमानो दृश्यते तथाऽपि तस्य कर्मकर्मैवेत्यत्र दृष्टान्तमाह—दृष्टा चेति । विद्वत्कर्मापि कर्मत्वाविशेषादितरकर्मवत्फलारम्भकमित्यपि शङ्का न युक्तेत्याह—तथेति । इदं कर्मैवं कर्तव्यमस्य च फलं भोक्तव्यमिति मतिस्तत्पूर्वकाण्यतत्पूर्वकाणि च कर्माणि तेषामवान्तरमेदं संप्रहर्षमादिपदम् । दार्शनिकमाह—तथेति । सप्तम्या विद्वत्प्रकरणं परामृष्टं षष्ठ्यौ समानाधिकरणे । उक्तेऽर्थे पूर्ववाक्यमनुकूलयति—अत इति । ब्रह्मार्पणमन्त्रस्य व्याख्यानमुक्त्वा स्वयं व्याख्यानमनुवदति—अत्रेति । प्रसिद्धोद्देशेनाप्रसिद्धविधानस्य व्याख्यत्वाद्वाप्रसिद्धोद्देशेन प्रसिद्धविधानं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मैवेति । किञ्चेत्यस्मिन्व्याख्याने सिद्धान्तिनोऽसंप्रतिपत्तिं सूचयति । कर्तृकर्मकरणसंप्रदानाधिकरणरूपेण षष्ठ्यविधेन ब्रह्मैव व्यवस्थितं कर्म करोतीत्यङ्गीकारात्तदप्रसिद्ध्यभावात्तदनुवादोपार्पणादिविविरुद्धस्तद्दृष्टिविधिरित्यर्थः । दृष्टिविधिपक्षे सिद्धान्ताद्विशेषं दर्शयति—तत्रेति । अर्पणादिषु कर्तव्यां ब्रह्मनुद्धिं दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति—यथेत्यादिना । दृष्टिविधाने विधेयदृष्टेर्मानसक्रियावेन सम्यग्ज्ञानत्वामावात्प्रकरणभङ्गः स्यादित्यभिप्रेत्य परिहरति—सत्यमेवमिति । विधित्सितदृष्टिस्तुतिपरमेव प्रकरणं न ज्ञानस्तुतिपरमित्याशङ्क्य प्रकरणपरालोचनया ज्ञानस्तुतिरेवात्र प्रतिमातीति प्रतिपादयति—अत्र त्विति ।

किंच ब्रह्मार्पणमन्त्रस्यापि सम्यग्ज्ञानस्तुतौ सामर्थ्यं प्रतिभातीत्याह—अत्र चेति । नन्वर्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिं कुर्वतामपि ब्रह्मविद्यैवात्र विवासितेति पक्षभेदासिद्धिरिति चेत्तत्राऽऽह—ये त्विति । यथा ब्रह्मदृष्ट्या नामादिकमुपास्यं तथाऽर्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिकरणे सत्यर्पणादिकमेव प्राधान्येन ज्ञेयमिति ब्रह्मविद्या यथोक्तेन वाक्येन विवक्षिता न स्यादित्यर्थः । किंच ब्रह्मैव तेन गन्तव्यमिति ब्रह्मप्राप्तिफलाभिधानादपि दृष्टिविधानमस्तिदृष्टमित्याह—न चेति । न चार्पणाद्यालम्बना दृष्टिर्ब्रह्म प्रापयत्यप्रतीकालम्बना ज्ञयतीतिन्यायविरोधादिति भावः । दृष्टिविधानेऽपि नियोगबलादेव स्वर्गवददृष्टो मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—विरुद्धं चेति । ज्ञानादेव कैवल्यमुक्त्वा मार्गान्तरापवादिन्या ध्रुत्वा विरुद्धं मोक्षस्याविद्यानिवृत्तिलक्षणस्य दृष्टस्य नैयोगिकत्ववचनामित्यर्थः । दृष्टिनियोगान्मोक्षो भवतीत्येतत्प्रकरणविरुद्धं वेत्याह—प्रकृतेरिति । तदेव प्रपञ्चयति—सम्यग्दर्शनं चेति । अन्ते च सम्यग्दर्शनं प्रकृतमिति संबन्धः । तत्र हेतुः—तस्यैवेति । सम्यग्ज्ञानेनोपक्रम्य तेनैवोपसंहारेऽपि मध्ये किंचिदव्यदुक्तमिति प्रकरणस्यातद्विषयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—श्रेयानिति । प्रकरणे सम्यग्ज्ञानविषये सत्यनुपपन्नो दर्शनविधिरिति फलितमाह—तत्रेति । ब्रह्मार्पणमन्त्रे परकीयव्याख्यानासंभवे स्वकीयव्याख्यानं व्यवस्थितमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ २४ ॥

तत्राधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपाद्य तस्तत्तत्पर्यमन्येऽपि यज्ञा उपक्षिप्यन्ते—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्रावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५ ॥

दैवमेवेत्यादिना । दैवमेव देवा इज्यन्ते येन यज्ञेनासौ दैवो यज्ञस्तमेवापरे यज्ञं योगिनः कर्मिणः पर्युपासते कुर्वन्तीत्यर्थः । ब्रह्माग्री “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” “यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म” “य आत्मा सर्वान्तरः” इत्यादिवचनोक्तमशनायादिसर्वसंसारधर्मवर्जितं नेति नेतीति निरस्ताशेषविशेषं ब्रह्मशब्देनोच्यते । ब्रह्म च तदग्रेष्वसौ होमाधिकरणत्वविषयस्य ब्रह्माग्रेस्त्रिभिर्ब्रह्माग्रावपरेऽन्ये ब्रह्मविदो यज्ञं यज्ञशब्दवाच्य आत्माऽऽत्मनापसु यज्ञशब्दस्य पाठात्तथात्मानं यज्ञं परमार्थतः परमेव ब्रह्म सन्तं शुद्ध्याशुपाधिसंयुक्तमध्यस्तसर्वोपाधिधर्मरूपाद्भूतिरूपं यज्ञेनैवाऽऽत्मनैवोक्तलक्षणेनोपजुहति प्रक्षिपन्ति । सोपाधिकस्याऽऽत्मनो निरुपाधिकेन परब्र-

ह्यस्वरूपेणैव यद्दर्शनं स तस्मिन्होमस्तं कुर्वन्ति ब्रह्मात्मैकत्वदर्शननिष्ठाः
संन्यासिन इत्यर्थः । सोऽयं सम्यग्दर्शनलक्षणो यज्ञो दैवयज्ञादिषु यज्ञे-
पूषाक्षिप्यते ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकैः ' श्रेयान्द्रव्यमयायज्ञाज्ज्ञानयज्ञः
परंतप ' इत्यादिना स्तुत्यर्थम् ॥ २५ ॥

ज्ञानस्य यज्ञत्वं संपाद्य पूर्वश्लोके स्थिते सत्यधुना तस्यैव ज्ञानस्य स्तुत्यर्थं यज्ञा-
न्तरनिर्देशार्थमुत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्याह—तत्रेति । सर्वस्य श्रेयसाधनस्य मुख्यगौण-
वृत्तिभ्यां यज्ञत्वं दर्शयन्नाहौ यज्ञद्वयमादर्शयति—दैवमेवेत्यादिना । दैवमेवेति
प्रतीकमादाय दैवयज्ञं व्याचष्टे—देवा इति । सम्यग्ज्ञानाख्यं यज्ञं विभजते—ब्रह्मा-
ग्नाविति । तत्र ब्रह्मशब्दार्थं श्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति—सत्यमिति । यदजडमनृत-
विपरीतमपरिच्छिन्नं ब्रह्म तस्य परमानन्दत्वेन परमपुरुषार्थत्वमाह—विज्ञानमिति ।
तस्य ज्ञानाधिकरणत्वेन ज्ञानत्वसौपचारिकमित्याशङ्क्याऽऽह—यत्साक्षादिति ।
अविब्रह्मविभागे कथमपरिच्छिन्नत्वमित्याशङ्क्य विशिनाष्टि—य आत्मेति । परस्यै-
वाऽऽत्मत्वं सर्वस्माद्देहदेरव्याकृतान्तादान्तरत्वेन साधयति—सर्वान्तर इति । विधि-
मुखं सर्वमेवोपनिषद्वाक्यं ब्रह्मविषयमुपनिषद्वाक्यमशेषमेवार्थतो निबध्नाति—अश-
नायेति । ब्रह्मण्यग्निशब्दप्रयोगे निमित्तमाह—स होमेति । बुद्ध्यारुढतया सर्वस्य
दाहकत्वाद्विलयस्य वा हेतुत्वादिति द्रष्टव्यम् । यज्ञशब्दस्याऽऽमानि त्वंपदार्थे प्रयोगे
हेतुमाह—आत्मनामर्चयति । आधारावेयभावेन वास्तवभेदं ब्रह्मात्मनोर्गोवर्तयति—
परमार्थत इति । कथं तर्हि होमो न हि तस्यैव तत्र होमः संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—
बुद्ध्यादीति । उपाधिसंयोगफलं कथयति—अध्यस्तेति । उपाध्यध्यासद्वारा
तद्धर्माध्यासे प्राप्तमर्थं निर्दिशति—आहुतीति । इत्थंभूतलक्षणां तृतीयामेव व्याक-
रोति—उक्तेरिति । अशनायादिसर्वसंसारमर्चमर्जितेन निर्विशेषेण स्वरूपेणेति यावत् ।
आत्मनो ब्रह्मणि होममेव प्रकटयति—सोपाधिकस्येति । अपर इत्यस्यार्थं स्फो-
रयति—ब्रह्मेति । उक्तस्य ज्ञानयज्ञस्य दैवयज्ञादिषु ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकैरप्य-
क्षिप्यमाणत्वं दर्शयति—सोऽयमिति । उपशेषप्रयोजनमाह—श्रेयानिति ॥ २५ ॥

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ २६ ॥

श्रोत्रादीनीति । श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये योगिनः संयमाग्निषु प्रती-
न्द्रियं संयमो भिद्यत इति बहुवचनम्, संयमा एवाग्रयणेषु जुहतीन्द्रि-

यसंयममेव कुर्वन्तीत्यर्थः । 'शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति'
इन्द्रियाग्नेवाग्रयस्तेष्विन्द्रियाग्निषु जुह्वति श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं
होमं मन्यन्ते ॥ २६ ॥

संप्रति यज्ञद्वयमुपन्यस्यति—श्रोत्रादीनीति । बाह्यानां करणानां मनसि संयमस्यै-
कत्वात्कथं संयमाग्निष्विति बहुवचनमित्याशङ्क्याऽऽह—मतीन्द्रियमिति । संयमानां
प्रत्याहाराधिकरणत्वेन व्यवस्थितानां मनोरूपाणां होमाधारत्वाद्भित्तुं व्यपदिशति—
संयमा इति । विषयेभ्योऽन्तर्बाह्यानीन्द्रियाणि प्रत्याहरन्तीति संयमयज्ञं संक्षिप्य दर्श-
यति—इन्द्रियेति । श्रोत्रादीन्द्रियाग्निषु शब्दादिविषयहोमस्य तत्तदिन्द्रियेभ्यस्तत्ताद्विषयोप-
भोगलक्षणस्य सर्वसाधारणत्वभावाशङ्क्य प्रतिषिद्धान्दर्शयित्वा रागद्वेषरहितो(ता) भूत्वा
प्राप्तान्विषयानुपभुङ्गते तैस्तैरिन्द्रियैरिति विवक्षितं होमं विशदयति—श्रोत्रादिभि-
रिति ॥ २६ ॥

किंच—

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

सर्वाणीति । सर्वाणीन्द्रियकर्माणीन्द्रियाणां कर्माणीन्द्रियकर्माणि
तथा प्राणकर्माणि प्राणो वायुराध्यात्मिकस्वत्कर्माण्याकुञ्चनप्रसारणा-
दीनि तानि चापर आत्मसंयमयोगाग्नौ ज्ञानदीपिते संयम आत्मसंयमः स
एव योगाग्निस्तस्मिन्नात्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति मक्षिपन्ति ज्ञानदीपिते
स्नेहेनेव मदीपिते विवेकविज्ञानेनोज्ज्वलभावमापादिते प्रविलापयन्ती-
त्यर्थः ॥ २७ ॥

यज्ञान्तरं कथयति—किंचेति । इन्द्रियाणां कर्माणि श्रवणवदनादीनि । आत्मनि
संयमो धारमाध्यानसमाधिलक्षणः । सर्वमपि व्यापारं निरुप्याऽऽमनि चित्तसमाधानं
कुर्वन्तीत्याह—विवेकेति ॥ २७ ॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

द्रव्येति । द्रव्ययज्ञास्तीर्थेषु द्रव्यक्षिणियों यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति ये ते
द्रव्ययज्ञाः, तपोयज्ञा ये तपस्विनस्ते तपोयज्ञाः, योगयज्ञाः प्राणायाम-
प्रत्याहारादिलक्षणो योगो यज्ञो येषां ते योगयज्ञास्तथाऽपरे स्वाध्या-
यज्ञानयज्ञाश्च स्वाध्यायो यथाविधि कृपायम्भासो यज्ञो येषां ते

स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञा ज्ञानं आस्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञो येषां ते ज्ञानय-
ज्ञाश्च यतयो यतनशीलाः संशितव्रताः सम्यक्विश्वात्मानि तनूकृतानि
तीक्ष्णीकृतानि व्रतानि येषां ते संशितव्रताः ॥ २८ ॥

यज्ञपट्कमवतारयति—द्रव्येति । तत्र द्रव्ययज्ञान्पुरुषानुपादाय विभजते—तीर्थे-
ष्विति । तपस्विनो यज्ञबुद्ध्या तपोऽनुतिष्ठन्तो नियमवन्त इत्यर्थः । प्रत्याहारादीत्या-
दिशब्देन यमनियमासनध्यानधारणासमाधयो गृह्यन्ते । यथाविधि प्राङ्मुखत्वपवित्र-
पाणित्वाद्यङ्गविधिमनतिक्रम्येति यावत् । व्रतानां तीक्ष्णीकरणमतिदृढम् ॥ २८ ॥

किंच—

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।

प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

अपान इति । अपानेऽपानवृत्तौ जुह्वति प्रक्षिपन्ति प्राणं प्राणवृत्तिं ।
पूरकारुण्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणेऽपानं तथाऽपरे जुह्वति रेच-
कारुण्यं च प्राणायामं कुर्वन्तीत्येतत् । प्राणापानगती मुखनासिकाभ्यां
वायोर्निर्गमनं प्राणस्य गतिस्तद्विपर्ययेणाधोगमनमपानस्य ते प्राणापान-
गती एते रुद्ध्वा निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः कुम्भ-
कारुण्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

प्राणायामारुण्यं यज्ञमुदाहरति—किंचेति । प्राणायामपरायणाः सन्तो रेचकं पूरकं
च कृत्वा कुम्भकं कुर्वन्तीत्याह—प्राणेति ॥ २९ ॥

किंच—

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

अपर इति । अपरे नियताहारा नियतः परिमित आहारो येषां ते
नियताहाराः सन्तः प्राणान्वायुभेदान्प्राणेष्वेव जुह्वति । यस्य यस्य
वायोर्जयः क्रियत इतरान्वायुभेदांस्तस्मिंस्वस्मिञ्जुह्वति ते तत्र प्रविष्टा
इव भवन्ति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषा यज्ञैर्यथोक्तेः क्षपितो
नाशितः कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

प्राणापानयोर्गती आसप्तभासौ निरुध्य किं कुर्वन्तीत्यपेक्षायामाह—किंचेति ।
प्राणापानगतिनिरोधरूपं कुम्भकं कृत्वा पुनः पुनर्वीथुनयं कुर्वन्तीत्यर्थः । अहारस्य
परिमितत्वं हितत्वमेध्यत्वोपलक्षणार्थम् । प्राणानां प्राणेषु होममेव विभजते—यस्येति ।

विजितेषु वायुमेदेष्वजितानां तेषां ह्योमकारं प्रकटयति— त तत्रेति । प्रकृतान्यज्ञानुपसंहरति—सर्वेऽपीति ॥ ३० ॥

एवं यथोक्तान्यज्ञान्निर्वर्त्य—

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टं च तदमृतं च यज्ञशिष्टामृतं तद्भुञ्जन् इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यथोक्तान्यज्ञान्कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन यथाविधि चोदितमन्नममृताख्यं भुञ्जन् इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं चिरंतनं मुमुक्षवश्चेत्कालातिक्रमापेक्षयेति सामर्थ्याद्भ्रम्यते । नायं लोकः सर्वमाणिसाधारणोऽप्यस्ति यथोक्तानां यज्ञानामेकोऽपि यज्ञो यस्य नास्ति सोऽयज्ञस्त्वस्य कुतोऽन्यो विशिष्टसाधनसाध्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

यथोक्तयज्ञनिर्वर्तमानन्तरं क्षीणे कल्मषे किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—एवमिति । यथोक्तानां यज्ञानां मध्ये केनचिदाद्ये यज्ञेनाविशेषितस्य पुरुषस्य प्रत्यवायं दर्शयति—नायमिति । कथं यथोक्तयज्ञानुष्ठायिनामवशिष्टेन कालेन विहितान्भुजा ब्रह्मभाषित्याशङ्क्य मुमुक्षवे सति चित्तशुद्धिद्वारेत्याह—मुमुक्षवश्चेदिति । तत्किमिदानीं साक्षादेव मोक्षो विवक्षितः, तथा च गतिश्रुतिविरोधः स्यादित्याशङ्क्य गतिनिर्देशसामर्थ्यात्क्रममुक्तिप्राप्तिरेतेत्याह—कालोऽपीति । तृतीयं पादं व्याचष्टे—नायमिति । विवक्षितं वैमुनिवन्द्यायमाह—कृत इति । साधारणलोकभावे पुनरसाधारणलोकप्राप्तिर्दूरनिरस्तेत्यर्थः । यथोक्तेऽर्थे बुद्धिसमाधानं कुरुकुरुप्रधानस्यार्भुनस्यानायासलभ्यमिति वक्तुं कुरुसत्तमेत्युक्तम् ॥ ३१ ॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्बुद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्षयसे ॥ ३२ ॥

एवमिति । एवं यथोक्ता बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणावगम्यमाना ब्रह्मणो मुखे चितता उच्यन्ते, तद्यथा वाचि हि प्राणं जुहुम इत्यादयः । कर्मजान्कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान्बुद्धि तान्सर्वाननात्मजान् । निर्व्यापारो ज्ञात्वा । अत एव ज्ञात्वा विमोक्षयसेऽश्रमात् । न मव्यापारा इमे

निर्व्यापारोऽहमुदासीन इत्येवं ज्ञात्वाऽस्मात्सम्यग्दर्शनान्मोक्षस्य संसार-
बन्धनादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

उक्तानां यज्ञानां वेदमूलकत्वेनोत्प्रेक्षानिबन्धनत्वं निरस्यति—एवमिति । आत्मव्या-
पारसाध्यत्वमुक्तकर्मणाभाशङ्क्य दूषयति—कर्मजानिति । आत्मनो निर्व्यापारत्वज्ञाने
फलमाह—एवमिति । कथं यथोक्तानां यज्ञानां वेदस्य मुखे विस्तीर्णत्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—वेदद्वारेणेति । तेनावगम्यमानस्त्वमेवोदाहरति—तद्यथेति । “एतद्ध स्म
वै तत्पूर्वं विद्वांस आहुः” इत्युपक्रम्याध्ययनाद्यासिष्य हेत्वाकङ्क्षायामुक्तं—
वाचि हीति । ज्ञानशक्तिमद्विषये क्रियाशक्तिमदुपसंहारोऽत्र विवक्षितः, “प्राणे वा
वाचं यो ह्येव प्रभवः स एवाप्ययः” इति वाक्यमादिशब्दार्थः । ज्ञानशक्तिमता
क्रियाशक्तिमता चान्योन्योत्पत्तिप्रलयत्वात्तदभावे नाध्ययनादिसिद्धिरित्यर्थः । कर्मणा-
मात्मजन्यत्वाभावे हेतुमाह—निर्व्यापारो हीति । तस्य च निर्व्यापारत्वं फल-
वत्त्वाज्ज्ञातव्यमित्याह—अत इति । एवं ज्ञानमेव ज्ञापयन्मुक्तं व्यनक्ति—नेत्यादि-
ना ॥ ३२ ॥

ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपादितं यज्ञाश्वानेक
उपदिष्टास्वैः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनेर्ज्ञानं स्तूपते । कथम्—

श्रेयान्द्रव्यमयायज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

श्रेयानिति । श्रेयान्द्रव्यमयाद्द्रव्यसाधनसाध्यायज्ञाज्ज्ञानयज्ञो हे परं-
तप । द्रव्यप्रयो हि यज्ञः फलस्याऽऽरम्भको ज्ञानयज्ञो न फलारम्भकोऽ-
तः श्रेयान्मशस्यतरः । कथं यतः सर्वं कर्म समस्तमखिलमप्रतिवर्द्धं पार्थ
ज्ञाने मोक्षसाधने सर्वतःसंश्रुतोदकस्यानीये परिसमाप्यतेऽन्तर्भवती-
त्यर्थः । “यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेवं सर्वं तदपि स-
मेति यत्किञ्चित्प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्त्वद्वेद यत्स वेद” इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

कर्मयोगोऽनेकधाऽभिहिते सर्वस्य श्रेयःसाधनस्य कर्मात्मकत्वप्रतिपत्त्या केवलं ज्ञान-
मनाद्विग्रमाणमर्जुनमालक्ष्य वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोकस्य तात्पर्यमाह—ब्रह्मेत्यादिना ।
सिद्धेति । सिद्धं पुरुषार्थभूतं पुरुषार्थसिद्धलक्षणं प्रयोजनं येषां यज्ञानां तेनान्नरोपदि-
ष्टैरिति यावत् । प्रश्नपूर्वकं स्तुतिप्रकारं प्रष्टव्यति—कथमित्यादिना । ज्ञानयज्ञस्य
द्रव्ययज्ञात्प्रशस्यतत्त्वे हेतुमाह—सर्वमिति । द्रव्यसाधनसाध्यादित्युपलक्षणं द्वाभ्या-
मादेरपि । ततोऽपि ज्ञानयज्ञस्य श्रेयस्त्वाविशेषाद्द्रव्यमयादियज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञस्य प्रश-

स्यतरत्वं प्रपञ्चयति—द्रव्यमयो हीति । फलस्यान्युदयस्येत्यर्थः । न फलारम्भको न कस्यचित्फलस्योत्पादकः किंतु नित्यासिद्धस्य मोक्षस्याभिव्यक्त इत्यर्थः । तस्य प्रश-
स्यतरत्वे हेत्वन्तरमाह—यत इति । समस्तं कर्मैत्यग्निहोत्रादिकमुच्यते । अखिलमवि-
द्यमानं खिलं शेषोऽस्येत्यनल्प महत्तरमिति यावत् । सर्वमखिलमिति पदद्वयोपादानमसं-
कोचार्थम् । सर्वं कर्म ज्ञानेऽन्तर्भवतीत्यत्र च्छान्दोग्यश्रुतिं प्रमाणयति—यथेति । चतुरा-
यके हि द्यूते कश्चिदायश्चतुरङ्गः सन्कृतशब्देनोच्यते तस्मै विजिताय कृताय तादर्थ्येन-
धरेयास्तस्मादधस्ताद्भाविन स्त्रिद्वयकाङ्काख्येताद्वापरकलिनामानः संयन्त्यायाः संगच्छन्ते
चतुरङ्गे खरवाये त्रिद्वयेकाङ्कानामायानामन्तर्भावो भवति महासेरुयायामवान्तरसंख्या-
न्तर्भावावश्यभावादेवमेवं विद्यावन्तं पुरुषं सर्वं तदाभिमुख्येन समेति संगच्छति ।
किं तत्सर्वं यद्विदुषि पुरुषेऽन्तर्भवति तदाह—यत्किंचिदिति । प्रनाः सर्वा यद्विक्रमपि
साधु कर्म कुर्वन्ति तत्सर्वमित्यर्थः । एनमसिमेतीत्युक्तं तमेव विद्यावन्तं पुरुषं
विशिनष्टि—यस्तदिति । किं तदित्युक्ते तदेव विशदयति—यत्स इति । स रैको
यत्तत्त्वं वेद तत्तत्त्वं योऽन्योऽपि जानाति तमेवं सर्वं साधु कर्माभिसमेतीति
योजना ॥ ३३ ॥

तदेवद्विविधं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यत इत्युच्यते—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिश्रमेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

तद्विद्धीति । तद्विद्धि विजानीहि येन विधिना प्राप्यत इत्याचार्यान-
भिगम्य प्रणिपातेन प्रकर्षेण नीचैः पठनं प्रणिपातो दीर्घनमस्कारस्तेन
कथं बन्धः कथं मोक्षः का विद्या का चाविद्येति परिश्रमेन सेवया गुरु-
शुश्रूषयैवमादिना प्रश्रयेणाऽऽवर्जिता आचार्या उपदेक्ष्यन्ति कथमिष्यन्ति
ते ज्ञानं यथोक्तविशेषणं ज्ञानिनो ज्ञानवन्तोऽपि येनविद्ययावत्तत्त्वदर्श-
नशीला अपरे नातो विशिनष्टि तत्त्वदर्शिन इति । ये सम्प्रदर्शिनस्तेरु-
पदिष्टं ज्ञानं कार्यक्षमं भवति नेतरदिति भगवतो मतम् ॥ ३४ ॥

यदेवं प्रशस्त्यतरमिदं ज्ञानं तर्हि येनोपायेन तत्प्राप्सरिति पृच्छति—उदेतदिति ।
ज्ञानप्राप्तौ प्रत्यासन्नमुपायमुपदिशति—उच्यत इति । तद्विज्ञानं गुरुभ्यो विद्धि गुर-
वश्च प्रणिपाताभिगम्यायैरावर्जितचेतसो वदित्यन्तीत्याह—तद्विद्धीति । उपदेष्टृत्वमु-
पदेशात्तृत्वं परोक्षज्ञानमात्रेण ॥ भवतीत्याह—उपदेक्ष्यन्तीति । तदिति प्रोक्तं
ज्ञानसाधनं गृह्यते । येन विविधेति उपदर्शनात् । यदा येनाऽऽचार्यवर्गनकारेण तदु-

पदेशवशादपेक्षितं ज्ञानं लभ्यते तथा तज्ज्ञानमाचार्यैर्मयो लभस्वेत्यर्थः । तदेव स्फुटयति—
 आचार्यानिति । एवमादिनेत्यादिशब्देन शमादयो गृह्यन्ते, एवमादिना विद्महि
 पूर्वेण संबन्धः । उत्तरार्थे व्याचष्टे—प्रश्रयेणेति । प्रश्रयो भाक्तिश्रद्धापूर्वको निरतिशयो
 नतिविशेषः, यथोक्तविशेषणं पूर्वोक्तं प्रकारेण प्रशस्यतममित्यर्थः । विशेषणस्य पौन-
 रुक्त्यपरिहारार्थमर्थभेदे कथयति—ज्ञानवन्नोऽपीति । ज्ञानिन इत्युक्त्वा पुनस्तत्त्व-
 दर्शिन इति द्रुवतो भगवतोऽभिप्रायमाह—ये सम्यगिति । बहुवचनं चैतदाचार्य-
 विषयं बहुवचनं श्रोतव्यं बहुधा चेति सामान्यन्यायानुज्ञानार्थं न स्वात्मज्ञानमविकृ-
 त्याऽऽचार्यबहुत्वं विवक्षितं तस्य तत्त्वसाक्षात्कारवदाचार्यमात्रोपदेशादेवोदयसंभ-
 वात् ॥ ३४ ॥

तथा च सतीदमपि समर्थं वचनम्—

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मायि ॥ ३५ ॥

यदिति । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं तैरुपदिष्टमधिगम्य प्राप्त्य पुनर्भूयो मोह-
 मेवं यथेदानीं मोहं गतोऽसि पुनरेवं न यास्यसि हे पाण्डव । किंच येन
 ज्ञानेन भूतान्यशेषेण ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि द्रक्ष्यसि साक्षादा-
 त्मनि प्रत्यगात्मनि मत्संस्थानीयानि भूतानीति, अथो अपि मायि
 वासुदेवे परमेश्वरे चैवानीति क्षेत्रेश्वरैकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धे द्रक्ष्य-
 सीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

विशिष्टैरचार्यैरुपदिष्टे ज्ञाने कार्यक्षमे प्राप्ते सति संयतन्तस्त्वचनमपि योग्यविषय-
 र्थवद्भवतीत्याह—तथा चेति । अतस्तस्मिन्विशिष्टे ज्ञाने त्वदीयमोहापोहहेतौ निष्ठा-
 वर्ता भवितव्यमिति शेषः । निष्ठाप्रतिष्ठाये तदेव ज्ञानं पुनर्विज्ञानेति—येनेति । यज्ज्ञा-
 त्वेत्युक्तं ज्ञाने ज्ञानायोगादित्याशङ्क्य प्राप्त्यर्थत्वमधिपूर्वस्य गमेरङ्गीकृत्य व्याकरेति—
 अधिगम्येति । इतश्चाऽऽचार्योपदेशलक्ष्ये ज्ञाने फलवति प्राप्तेष्टवता भावितव्यमि-
 त्याह— किंचेति । जीवे क्षेत्रे चोभयत्र भूतानां प्रलिप्ततत्त्वप्रतिनिर्देशे भेदादा-
 नुमतिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—क्षेत्रज्ञेति । मूलप्रमाणभावे कथं तदेकत्वदर्शनं स्यादि-
 त्याशङ्क्याऽऽह—सर्वेति ॥ ३५ ॥

किंचैतस्य ज्ञानस्य माहात्म्यम्—

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

अपीति । अपि चेदसि पापेभ्यः पापकृद्भ्यः सर्वेभ्योऽतिशयेन पाप-
कृत्पापकृत्तमः सर्वं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानमेव प्लवं कृत्वा वृजिनं वृजिनार्णवं
पापं संतरिष्यसि, धर्मोऽपीह शुमुस्रोः पापमुच्यते ॥ ३६ ॥

ज्ञानस्य प्रकारान्तरेण प्रशंसा प्रस्तौति—किंचेति । पापकारिभ्यः सर्वेभ्यः सकाशाद-
तिशयेन पापकारित्वमेकस्मिन्नसमावित्तमपि ज्ञानमाहात्म्यप्रसिद्धार्थमङ्गीकृत्य ब्रवीति—
अपि चेदिति । ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य सर्वपापनिवर्तकत्वेन माहात्म्यमिदानीं प्रकटयति—
सर्वमिति । अधर्मे निवृत्तेऽपि धर्मप्रतिबन्धान्न ज्ञानवतोऽपि मोक्षः संभवतीत्याश-
ङ्क्याऽऽह—धर्मोऽपीति । इहेत्यध्यात्मशास्त्रं गृह्यते ॥ ३६ ॥

ज्ञानं कथं नाशयति पापमिति सदृष्टान्तमुच्यते—

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

यथेति । यथैधांसि काष्ठानि समिद्धः सम्यग्निद्धो दीप्तोऽग्निर्भस्मसा-
त्क्षमीभावं कुरुतेऽर्जुन ज्ञानमेवाग्निर्ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते
तथा निर्वाजी करोतीत्यर्थः । न हि साक्षादेव ज्ञानाग्निः कर्माणीन्धनव-
त्क्षमीकर्तुं शक्नोति, तस्मात्सम्यग्दर्शनं सर्वकर्माणां निर्वाजत्वे कारणमि-
त्यभिप्रायः । सामर्थ्यादेन कर्षणा शरीरमारब्धं तत्प्रवृत्तफलत्वादुपभोगे-
नैव क्षीयतेऽतो यान्यप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानि ज्ञानसहभा-
धीनि चातीतानेकजन्मकृतानि च तान्येव सर्वाणि भस्मसात्कुरुते ॥ ३७ ॥

ज्ञाने सत्यपि धर्माधर्मगौरुपलम्भात्कुन्ततो निवृत्तिरित्याशङ्क्य ज्ञानस्य धर्माधर्म-
निवर्तकत्वं दृष्टान्तेन दर्शयितुमनन्तरश्लोकमवतारयति—ज्ञानमिति । योगयायोगवि-
भागेन निवर्तकत्वानिवर्तकत्वविभागमुदाहरति—यथेति । दृष्टान्तानुरूपं दार्ष्टान्तिकमा-
चष्टे—ज्ञानाग्निरिति । योग्यविषयेऽपि दाहकत्वमग्नैरप्रतिबन्धापेक्षयेति विवक्षित्वा
विशिनष्टि—सम्यग्मिति । दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे—ज्ञानमेवेति । ननु ज्ञानं साक्षादेव
कर्मदाहकं विभिति नोच्यते, निर्वाजी करोति कर्मेति किमिति व्याख्यानमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—न हीति । ज्ञानस्य स्वप्रमेयावरणाज्ञानापाकरणे सामर्थ्यस्य लोके दृष्टत्वा-
दविक्रियब्रह्मात्मज्ञानमपि तदज्ञानं निवर्तयत्तज्जन्मकर्तृत्वभ्रमं कर्मबन्धनमूतं निवर्तयति
तन्निवृत्तौ च कर्माणि न स्यातुं पारयन्ति न तु साक्षात्कर्मणा निवर्तकं ज्ञानमज्ञानस्यैव
निवर्तकमिति व्याप्तेस्तदनिवृत्तौ पुनरपि कर्मोद्भवसंभवादित्यर्थः । ज्ञानस्य साक्षात्कर्म-

निवर्तकत्वाभावे फलितमाह—तस्मादिति । सम्यग्ज्ञानं मूलभूताज्ञाननिवर्तनेन कर्मनि-
वर्तकमिष्टं चेदारब्धफलस्यापि कर्मणो निवृत्तिप्रसङ्गाज्ज्ञानोदयसमकालमेव शरीरपातः
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—सामर्थ्यादिति । ज्ञानोदयसमसमयमेव देहापोहे तत्त्वदर्शिभि-
रुपदिष्टं ज्ञानं फलवदिति भगवदभिप्रायस्य बाधितत्वप्रसङ्गादाचार्यलाभान्यथानुपपत्त्या
प्रवृत्तफलकर्मसंपादकमज्ञानलेशं न नाशयति ज्ञानमित्यर्थः । कथं तर्हि प्रारब्धफलं
कर्म नश्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—येनेति । तर्हि कथं ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात्क-
रोतीत्युक्तं तत्राऽऽह—अत इति । ज्ञानादारब्धफलानां कर्मणां निवृत्त्यनुपपत्तेरनार-
ब्धफलानि यानि कर्माणि पूर्वं ज्ञानोदयादग्निस्त्रेव जन्मानि कृतानि ज्ञानेन च सह
वर्तमानानि प्राचीनेषु चानेकेषु जन्मस्वर्जितानि तानि सर्वाणि ज्ञानं कारणनिवर्तनेन निव-
र्तयतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

यत एवमतः—

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनाऽऽत्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

न हीति । न हि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमिह
विद्यते तज्ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धो योगेन कर्मयोगेन(ण) समाधिपो-
गेन च संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नो मुमुक्षुः कालेन महताऽऽत्मनि
विन्दति लभत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

तन्वयेनैव परिशुद्धिकरेण केनचिदश्वमेधादिना परमपुरुषार्थसिद्धेरलमात्मज्ञानेनेत्या-
शङ्क्याऽऽह—यत इति । पूर्वोक्तं प्रकारेण ज्ञानमाहात्म्यं यतः सिद्धमतस्तेन ज्ञानेन
तुल्यं परिशुद्धिकरं परमपुरुषार्थोपयिकमिह व्यक्तरूपं नास्तीत्यर्थः । तत्पुनरात्म-
विषयं ज्ञानं सर्वेषां किमिति स्रष्टिति नोत्पद्यते तत्राऽऽह—तैस्त्वयमिति । महता
कालेन यथोक्तं साधनेन योग्यतामापन्नस्तदधिकृतः स्वयं तदात्मनि ज्ञानं विदन्तीति
योजना । सर्वेषां स्रष्टितिज्ञानानुदयो योग्यतावैधुर्यादिति भावः ॥ ३८ ॥

येनैकान्तेन ज्ञानमाप्तिर्भवति स उपाय उपदिश्यते—

श्रद्धावाल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

श्रद्धावानिति । श्रद्धावाञ्छ्रद्धालुर्लभते ज्ञानम् । श्रद्धालुत्वेऽपि भवति
कश्चिन्मन्दप्रस्थानोऽत आह तत्परो गुरुपासनादावभियुक्तो ज्ञानल-
ब्धुपाये श्रद्धावांस्तत्परोऽप्यजितेन्द्रियः स्यादित्यत आह संयतेन्द्रियः

संघटानि विषयेभ्यो निवर्तितानि यस्येन्द्रियाणि स संयतेन्द्रियः । य
एवभूतः श्रद्धावास्तत्परः संयतेन्द्रियश्च सोऽवश्यं ज्ञानं लभते । प्रणि-
पातादिस्तु चाहोऽनैकान्तिकोऽपि भवति मायावित्वादिसंभवान्न तु
तच्छ्रद्धावत्त्वादिवित्येकान्तैवो ज्ञानलब्धुषायः । किं पुनर्ज्ञानलाभा-
त्स्यादित्युच्यते ज्ञानं लब्ध्वा परां मोक्षारूपां शान्तिमुपरतिमचिरेण
क्षिप्रमेवाधिगच्छति । सम्बद्दर्शनात्क्षिप्रं मोक्षो भवतीति सर्वशास्त्रन्या-
यप्रसिद्धः सुनिश्चितोऽर्थः ॥ ३९ ॥

कर्मयोगेन(ण) समाधियोगेन च संपन्नस्य ज्ञानोत्पत्तावन्तरङ्गं साधनमुपादिशति—
येनेति । ज्ञानलौभप्रयोजनमाह—ज्ञानमिति । न केवलं श्रद्धालुत्वमेवासहायं ज्ञान-
लाभे हेतुरपि तु तात्पर्यमपीत्याह—श्रद्धालुत्वेऽपीति । म-दमस्थानत्वं तात्पर्यविधुर-
त्वम् । न च तस्योपदिष्टमपि ज्ञानमुत्पत्तुमीष्टे तेन तात्पर्यमपि तत्र कारणं भवती-
त्याह—अत्र आदेति । अभियुक्तो निष्ठावान् । उपासनादावित्वादिशब्देन अवगणादि
गृह्यते । न च श्रद्धा तात्पर्यं चेत्युभयमेव ज्ञानकारणं किंतु सयतेन्द्रियत्वमपि तद-
भावे श्रद्धादेः किंचित्करत्वादिस्थाशयेनाऽऽह—श्रद्धावानिति । उक्तसाधनानां
ज्ञानेन सहैकान्तिकत्वमाह—य एवभूत इति । ‘तद्विद्धि प्रणिपातेन’ इत्यादौ प्रागेव
प्रणिपातादेर्ज्ञानहेतोरुक्तत्वात्किमतीतानीं हेत्वन्तरमुच्यते तत्राऽऽह—प्रणिपातादि-
स्त्विति । तद्धि बहिरङ्गमिदं पुनरन्तरङ्गं, न च तत्र ज्ञाने प्रतिनियमो मनस्यन्याः कृत्वा
बहिरन्यथाप्रदर्शनात्मनो मायावित्त्वस्य संभवाद्विप्रलम्भकत्वादेरपि संभावनोपनीतत्वा-
दित्यर्थः । मायावित्वादेः श्रद्धावत्त्वतात्पर्यादावपि संभवादनैकान्तिकत्वमविशिष्टमित्या-
शङ्क्याऽऽह—न त्विति । न हि मायया विप्रलम्भेन वा श्रद्धातात्पर्यसंयमाभियो-
गतो निष्ठानुमर्हतीत्यर्थः । उत्तरार्धे प्रश्नपूर्वकमवतार्य व्याकरोति—किं पुनरित्या-
दिना । सम्बद्दर्शनादभ्यासादेः साधनानपक्षान्मोक्षो भवतीत्यत्र प्रमाणमाह—सम्ब-
द्दर्शनादिति । शास्त्रशब्देन “तमेव विदित्वा” “ज्ञानादेव तु कैवल्यम्”
इत्यादि विवक्षितं, न्यायस्तु ज्ञानादज्ञाननिवृत्ते रज्ज्वादौ प्रसिद्धत्वादात्मज्ञानादपि
निरपेक्षादज्ञानतत्कार्यप्रक्षयलक्षणो मोक्षः स्यादित्येवंलक्षणः ॥ ३९ ॥

अत्र संशयो न कर्तव्यः पाणिष्ठो हि संशयः । कथमुच्यते—

अज्ञश्चाश्रद्धधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नाथं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

अज्ञथेति । अज्ञानात्प्रज्ञोऽश्रद्धानश्च संशयात्मा च विनश्यति ।
अज्ञाश्रद्धानौ यद्यपि विनश्यतस्तथाऽपि न तथा यथा संशयात्मा,
संशयात्मा तु पापिष्ठः सर्वेषाम् । कथं, नायं साधारणोऽपि लोकोऽस्ति
तथा न परो लोको न सुखं तत्रापि संशयोपपत्तेः संशयात्मनः संशय-
चित्तस्य । तस्मात्संशयो न कर्तव्यः ॥ ४० ॥

उत्तरश्लोकस्य पातनिर्णयं करोति—अत्रेति । यथोक्तसाधनवानुपदेशमपेक्षयाचिरेण ब्रह्म
साक्षात्करोति साक्षात्कृतब्रह्मत्वेऽचिरेणैव मोक्षं प्राप्नोतीत्येषोऽर्थः सप्तम्या परामृश्यते ।
संशयस्याकर्तव्यत्वे हेतुमाह—पापिष्ठो शीति । उक्तं हेतुं प्रश्नपूर्वकमुत्तरश्लोकेन साधयति—
कथमित्यादिना । अज्ञादश्रद्धानाञ्च संशयचित्तस्य विशेषमादर्शयति—नायामिति ।
द्वितीयविमामाविभजनार्थं भूमिकां करोति—अत्रेति । अज्ञादीनां मध्ये संशयात्मनो यस्या-
पिष्ठत्वं तत्प्रश्नद्वारा प्रकटयति—कथमिति । लोकादयस्य तत्प्रयुक्तसुखस्य चाभावे
हेतुमाह—तत्रापीति । संशयचित्तस्य सर्वत्र संशयप्रवृत्तेर्दुर्निवारत्वादित्यर्थः । संश-
यस्यानर्थमूलत्वे स्थिते फलितमाह—तस्मादिति ॥ ४० ॥

कस्मात्—

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१ ॥

योगेति । योगसंन्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन संन्यस्तानि
कर्माणि येन परमार्थदर्शना धर्माधर्माख्यानि (णि) तं योगसंन्यस्त-
कर्माणम् । कथं योगसंन्यस्तकर्मेत्याह ज्ञानेनाऽऽत्मेभ्यैरेकत्वदर्शनलक्षणेन
संछिन्नः संशयो यस्य स ज्ञानसंछिन्नसंशयः । य एवं योगसंन्यस्त-
कर्मा तमात्मवन्तमप्रभक्तं गुणवैष्टारूपेण दृष्टानि कर्माणि न निबध्नन्त्य-
निष्टादिरूपं फलं नाऽऽरभन्ते हे धनंजय ॥ ४१ ॥

यद्यपि संशयः सर्वानर्थहेतुत्वात्कर्तव्यो न भवति तथाऽपि निवर्तकाभावे तदकरण-
मस्वाधीनमिति शङ्कते—कस्मादिति । श्रुतियुक्तिप्रयुक्तमैक्यज्ञानं तन्निवर्तकमित्युत्तर-
माह—ज्ञानेति । संशयरहितस्यापि कर्माण्यनर्थहेतवो भवन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—योगेति ।
विषयपरवशस्य पुंस्तो योगायोगात्कुतो योगसंन्यस्तकर्तृत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—आत्म-
वन्तमिति । परमार्थदर्शनतः संशयोच्छिन्नो तदुच्छेदकज्ञानमाहात्म्यादेव कर्मणा च
निवृत्तावप्रपन्नस्य प्रातिभासिकानि कर्माणि बन्धहेतवो न भवन्तीत्याह—न कर्माणीति ।
कर्मयोगादेव कर्मसंन्यासस्यानुपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह—पादं विमजते—परमार्थेति । तच्च

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इत्यारभ्य ‘स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्’
 ‘ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं’ ‘शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्’ ‘यदृच्छालाभसं-
 तुष्टः’ ‘ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः’ ‘कर्मजान्बुद्धिं तान्सर्वान्’ ‘सर्वं
 कर्माखिलं पार्थ’ ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि’ ‘योगसंन्यस्तकर्माणम्’
 इत्यन्तैर्वचनैः सर्वकर्मसंन्यासपरोक्षज्ञगवान्, ‘छित्त्वेन संशयं योग-
 मातिष्ठ’ इत्यनेन वचनेन योगं च कर्मानुष्ठानलक्षणमनुतिष्ठेत्पुक्तवान् ।
 तथैवमप्यथ कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः स्थितिगवित्परस्परविरोधादेकेन
 सह कर्तुमशक्यत्वात्कालभेदेन चानुष्ठानविधानाभावादपार्थक्यतरक-
 तेऽप्यत्रापातो सत्या यत्प्रशस्यतरमेतयोः कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोरुत्तरक-
 र्त्तव्यं नेतरदित्येवं ग्रन्थमानः प्रशस्यतरवशुत्सवाऽर्जुन उवाच संन्यासं
 कर्मणा कृष्णेत्यादिना ।

पूर्वोत्तराध्याययोः संबन्धमभिदधानो धृष्टानुवादपूर्वकमर्जुनश्चस्याभिप्रायं प्रदर्शयितुं
 प्रक्रमते—कर्मणीत्यादिना । [क०] इत्यारभ्य कर्मण्यकर्मदर्शनमुक्त्वा तत्प्रशंसा प्रसारि-
 तेत्याह—स युक्त इति । ज्ञानकर्म सर्वाणि कर्माणि लोकसंग्रहार्थं कुर्वन्तं ज्ञानलक्षणे-
 नाग्निना दग्धसर्वकर्माणं वर्मप्रयुक्तकर्मविधुरं विवेकवत्त्वं वदन्तीति ज्ञानवतो ज्ञानफल-
 भूतं संन्यासं विवक्षन्निविदिषोः साधनरूपमपि संन्यासं भगवन्निवसितवानित्याह—
 ज्ञानाभीप्तिः । निराशीरित्यारभ्य शरीरस्थितिमात्रकारणं कर्म शरीरस्थितावपि सङ्गर-
 हितः सत्ताचरन्वर्मार्धमफलमपी न भवतीत्यपि पूर्वोत्तराध्यायध्यायारम्भा द्विविधं
 संन्यासं सूचितवानित्याह—शरीरमिति । यदृच्छेत्त्यादावपि संन्यासः सूचितस्तद्धर्म-
 बलापोपदेशादित्याह—यदृच्छेति । ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादनपूर्वकं प्रशंसावचनादपि
 कर्मसंन्यासो दर्शितो ज्ञाननिष्ठस्येत्याह—ब्रह्मार्पणमिति । ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं नानावि-
 धान्यज्ञानान्यं तेषां देहादिस्थापारजन्यत्ववचनेनाऽऽत्मनो निर्वर्ण्यपास्त्वविज्ञानफलाभि-
 लाषादपि यथोक्तमात्मानं विविदिषोः सर्वकर्मसंन्यासेऽविकारो ध्वनित इत्याह—
 कर्मजानिति । समस्तस्यैवावरोपवर्जितस्य कर्मणो ज्ञाने पर्यवसानाभिमानाच्च निज्ञासोः
 सर्वकर्मसंन्यासः सूचित इत्याह—सर्वमिति । तद्विद्धीत्यादिना ज्ञानप्राप्त्युपायं

। प्राणिपातादि(दि) प्रदर्श्य प्राप्तेन ज्ञानेनातिशयमाहात्म्यवता सर्वकर्मणां निवृत्तिरेवेति
 वदता च ज्ञानार्थिनः संन्यासेऽधिकारो दर्शितो भगवतेत्याह—ज्ञानाग्निरिति । ज्ञानेन
 समुच्छिन्नसंशयं तस्मादेव ज्ञानात्कर्माणि संन्यस्य व्यवस्थितमप्रमत्तं वशीकृतकार्यकरण-
 सेधातवन्तं प्रातिभासिकानि कर्माणि न निबध्नन्तीत्यपि द्विविधः संन्यासो भगवतोक्त
 इत्याह—योगेति । कर्मणीत्यारम्भ योगसंन्यस्तकर्माणमित्यन्तेरुदाहृतैर्वचनैरुक्तं संन्या-
 समुपसंहरति—इत्यन्तेरिति । तर्हि कर्मसंन्यासस्यैव निज्ञासुना ज्ञानवता चऽऽदर-
 ण्यित्वात्कर्मानुष्ठानमनादेयमापन्नमित्याशङ्क्योक्तमर्थान्तरमनुवदति—छिन्नैवमिति ।
 कर्मतत्त्यागयोक्तयोरैकेनैव पुरुषेणानुष्ठेयत्वसंभवात्त विरोधोऽस्तीत्याशङ्क्य युगपद्वा
 क्रमेण वाऽनुष्ठानमिति विरुद्ध्याऽऽद्यं दूषयति—उभयोश्चेति । द्वितीयं प्रत्याह—
 काळभेदेनेति । उक्तयोर्द्वयोरैकेन पुरुषेणानुष्ठेयत्वासंभवे कथं कर्तव्यत्वसिद्धिरित्या-
 शङ्क्याऽऽह—अर्थादिति । द्वयोरुक्तयोरैकेन युगपत्क्रमाभ्यामनुष्ठानानुपपत्तेरित्यर्थः ।
 अन्यतरस्य कर्तव्यत्वे कतरस्येति कुतो निर्णयो द्वयोः संनिधानाविशेषादित्याशङ्क्याऽऽ-
 ह—परप्रशस्यतरमिति । भगवता कर्मणां संन्यासो योगश्चोक्तो न च तयोः समु-
 च्चित्यानुष्ठानं तेनान्यतरस्य श्रेष्ठस्यानुष्ठेयत्वे तद्वबुध्त्तया प्रश्नोपपत्तिरित्युपसंहरति—
 इत्येवमिति ।

ननु चाऽऽत्मविदो ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपिपादयिषन्पूर्वोदाहृतैर्वच-
 नैर्भगवान्सर्वकर्मसंन्यासमबोधयन्न त्वनात्मज्ञस्यातश्च कर्मानुष्ठानकर्मसं-
 न्यासयोर्भिन्नपुरुषविषयत्वादन्यतरस्य प्रशस्यतरत्वबुभुक्षया प्रश्नोऽनुप-
 पन्नः । सत्त्वमेव त्वदभिप्रायेण प्रश्नो नोपपद्यते प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण पुनः
 प्रश्नो युज्यत एवेति वदामः । कथं पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवता कर्मसंन्या-
 सस्य कर्तव्यतया विवक्षितत्वात्प्राधान्यमन्तरेण च कर्तारं तस्य कर्तव्य-
 त्वासंभवात् । अनात्मविदपि कर्ता पक्षे प्राप्तोऽन्यत एव न पुनरात्म-
 विदकर्तृकत्वमेव संन्यासस्य विवक्षितमिति । एवं मन्वानस्यार्जुनस्य
 कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोरविद्वत्पुरुषकर्तृकत्वमप्यस्तीति पूर्वोक्तेन प्रका-
 रेण तयोः परस्परविरोधादन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्रशस्यतरं च कर्तव्यं
 नेतरदिति प्रशस्यतरविविदिपया प्रश्नो नानुपपन्नः । प्रातिवचनवाक्यार्थ-
 निरूपणेनापि प्रष्टुरभिप्राय एवमेवेति गम्यते ।

नार्यः प्रष्टुरभिप्रायः कर्मसंन्यासकर्मयोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वस्योक्तत्वादेकास्मिन्पुरुषे
 प्राप्त्यभावादिति शङ्कते—नन्विति । चोद्यमङ्गीकृत्य परिहरति—सत्यमेवेति । कोदश-
 स्तर्हि प्रष्टुरभिप्रायो येन प्रश्नप्रवृत्तिरिति पृच्छति—कथमिति । एकास्मिन्पुरुषे कर्मत-

स्यागयोरस्ति प्राप्तिरिति प्रष्टुरभिप्रायं प्रतिनिर्देष्टुं प्रारभते—पूर्वोदाहृतैरिति । यथा “स्वर्गकामो यजेत” इति स्वर्गकामोद्देशेन यागो विधीयते न तु तस्यैवाधिकारो नान्यस्येत्यपि प्रतिपाद्यते वाक्यभेदप्रसङ्गात्तथाऽनात्मवित्कर्ता संन्यासपक्षे प्राप्तोऽनूद्यते न स्वात्मवित्कर्तृकत्वमेव संन्यासस्य निश्चयते वैराग्यमात्रेणाज्ञस्यापि संन्यासविधिदर्शनात्तस्मात्कर्तृत्वागयोरविद्वत्कर्तृकत्वमस्तीति मन्वानस्यार्जुनस्य प्रश्नः संभवतीति भावः । भवतु संन्यासस्य कर्तव्यत्वविवक्षा तथाऽपि कथं प्रशस्यतरबुभुत्सया प्रश्नप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—प्राधान्यमिति । तथाऽपि कथमेकस्मिन्पुरुषे तयोः रमात्तावुक्ताभिप्रायेण प्रश्नवचनं प्रकर्यते तत्राऽऽह—अनात्मविदपीति । आत्मविदो विद्यासामर्थ्यात्कर्मत्यागघ्नौष्यवदितरस्यापि सति वैराग्ये तत्त्यागस्याऽऽवश्यकत्वात्तत्र कर्तोऽसौ प्राप्तोऽज्ञानूद्यते । तथा च कर्मतत्त्यागयोरेकस्मिन्नाविदुपि प्राप्तेर्न कत्वावुक्ताभिप्रायेण प्रश्नप्रवृत्तिरविरुद्धेत्यर्थः । संन्यासस्याऽऽत्मवित्कर्तृकत्वमेवान्न विवक्षितं किं न स्यादित्याशङ्क्य चर्जनंतरपर्युदासः संन्यासविधिश्चेत्यर्थः । भेदे वाक्यभेदप्रसङ्गान्मेवमित्याह—न पुनरिति । इतिशब्दो वाक्यभेदप्रसङ्गहेतुघ्नोऽतनार्थः । ततः किमस्याशङ्क्य कलितमाह—एवमिति । कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोरविद्वत्कर्तृकत्वमप्यस्तीत्येवं मन्वानस्यार्जुनस्य प्रशस्यतरविविद्विषया प्रश्नो नानुपपन्न इति संबन्धः । तयोः समुच्चित्यानुष्ठानसंभवे कथं प्रशस्यतरविविदिषेत्याशङ्क्याऽऽह—पूर्वोक्तेनेति । उभयोश्चेत्यादावुक्तप्रकारेण कर्मतत्त्यागयोर्मिथो विरोधान्न समुच्चित्यानुष्ठानं सावकाशमित्यर्थः । भवतु तर्हि यस्य कस्यचिदन्यतरस्यनुष्ठेयत्वमिति कुत उक्ताभिप्रायेण प्रश्नप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—अन्यतरस्येति । उभयपक्षां समुच्चयानुपपत्तावन्यतरपरिग्रहे विशेषम्यान्वेष्टवत्त्वादुक्ताभिप्रायेण प्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः । इतश्चाविद्वत्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः कतरः श्रेयानिति प्रष्टुरभिप्रायो भातीत्याह—प्रतिवचनेति ।

कथं संन्यासकर्मयोगौ निःश्रेयसरुरौ तयोस्तु कर्मयोगो विशिष्यत इति प्रतिवचनमेतन्निरूप्यं किमनेनाऽऽत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसरत्वं प्रयोजनमुक्त्वा तयोरेव कुतश्चिद्विशेषात्कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यत आहोस्विदनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यत इति । किंचातो यद्यात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसरत्वं तयोस्तु कर्मसंन्यासकर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते यदि चाऽनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यत इति । अत्रोच्यते, आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोरसंभवात्तयोर्निःश्रेयसरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्ट-

त्वाभिधानमित्येतदुभयमनुपपन्नम् । यद्यनात्मविदः कर्मसंन्यासस्तत्प-
तिकूलश्च कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः संभवेत् तदा तयोर्निःश्रेयसक-
रत्वोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्मसंन्यासाद्विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभय-
मुपपद्यते । आत्मविदस्तु संन्यासकर्मयोगयोरसंभवात्तयोर्निःश्रेयसकर-
त्वाभिधानं कर्मसंन्यासाच्च कर्मयोगो विशिष्यत इति चानुपपन्नम् ।
अत्राऽऽह, किमात्मविदः संन्यासकर्मयोगयोरप्यसंभव आहोस्विदन्यत-
रेस्यासंभवो यदा चान्यतरस्यासंभवस्तदा किं कर्मसंन्यासस्योक्तं कर्म-
योगस्येत्यसंभवे कारणं च वक्तव्यमिति ।

किं तत्प्रतिवचनं कथं वा तन्निरूपणमिति पृच्छति—कथमिति । तत्र प्रतिवचनं
दर्शयति—संन्यासेति । तन्निरूपणं कथयति—एतदिति । तदुभयमिति निःश्रेयस-
करत्वं कर्मयोगस्य श्रेष्ठत्वं चेत्यर्थः । गुणदोषविभागविवेकार्थं पृच्छति—किंचेति ।
अतोऽस्मिन्नाद्ये पक्षे किं दूषणमस्मिन्वा द्वितीये पक्षे किं फलमिति प्रश्नार्थः । तत्र
सिद्धान्ती प्रथमपक्षे दोषमादर्शयति—अत्रेत्यादिना । तदेवानुपपन्नत्वं व्यतिरेकद्वारा
विवृणोति—यदीत्यादिना । निःश्रेयसकरत्वोक्तिरित्यत्र पारम्पर्येणेति द्रष्टव्यम् । विशि-
ष्टत्वाभिधानमिति प्रतियोगिनोऽसहायत्वादस्य च शुद्धिद्वारा ज्ञानार्थत्वादित्यर्थः ।
आत्मज्ञस्य कर्मसंन्यासकर्मयोगयोरसंभवे दर्शिते चोदयति—अत्राऽऽहेति । चोदयिता
निर्धारणार्थं विमृशति—किमित्यादिना । अन्यतरासंभवेऽपि संदेहात्प्रश्नोऽन्यतरती-
त्याह—यदा चेति । यस्य कस्यचिदन्यतरस्यासंभवो भविष्यतीत्याशङ्क्य कारणमन्त-
रेणासंभवो भवन्नातिप्रसङ्गी स्यादिति मन्वानः सन्नाह—असंभव इति ।

अत्रोच्यते, आत्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वाद्विपर्ययज्ञानमूलस्य
कर्मयोगस्यासंभवः स्याज्ज्ञानादिसर्वविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियमात्मा-
नमात्मत्वेन यो वेत्ति तस्याऽऽत्मविदः सम्यग्दर्शनेनापास्तमिथ्याज्ञान-
स्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्मसंन्यासमुक्त्वा तद्विपरी-
तस्य मिथ्याज्ञानमूलकर्तृत्वाभिमानपुरासरस्य सक्रियात्मस्वरूपावस्था-
नरूपस्य कर्मयोगस्येह शास्त्रे तत्र तत्राऽऽत्मस्वरूपानिरूपणपदेशेषु सम्य-
ग्ज्ञानमिथ्याज्ञानवत्कार्यविरोधादभावः प्रतिपाद्यते यस्मात्तस्मादात्मविदो
निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो न संभवतीति युक्त-
मुक्तं स्यात् । केषु केषु पुनरात्मस्वरूपानिरूपणपदेशेष्व्वात्मविदः कर्मा-
भावः प्रतिपाद्यत इति । अत्रोच्यते, आवेनाशि तु तद्विद्दीति प्रकृत्य

‘य एनं वेत्ति हन्तारम्’ ‘वेदाविनायिनं नित्यम्’ इत्यादौ तत्र तत्राऽऽत्मविदः कर्माभाव उच्यते ।

आत्मविदः सकारण कर्मयोगासंभवं सिद्धान्ती दर्शयति—अत्रेति । संग्रहवाक्यं विवृण्वन्नात्मवित्त्वं विवृणोति—जन्मादीति । तस्य यदुक्तं निवृत्तमिच्छाज्ञानत्वं तद्विदानी व्यनक्ति—सम्यगिति । विपर्ययज्ञानमूलस्येत्यादिनोक्तं प्रपञ्चयति—निष्क्रियेति । यथोक्तसंन्यासमुक्त्वा ततो विपरीतस्य कर्मयोगस्याभावः प्रतिपाद्यत इति संबन्धः । विपरीतस्य स्फोरयन्कर्मयोगमेव विशिनष्टि—मिथ्याज्ञानेति । मिथ्या च तदज्ञानं चेत्यनाद्य-निर्वाच्यमज्ञानं तन्मूलोऽहं कर्तेत्यात्मनि वर्तुत्वाभिमानस्तज्जन्यस्येति यावत् । यथोक्तं संन्यासमुक्त्वा यथोक्तकर्मयोगस्यासंभवप्रतिपादने हेतुमाह—सम्यग्ज्ञानेति । कुत्र तदभावप्रतिपादनं तदाह—इहेति । उक्तं हेतुं कृत्वाऽऽत्मज्ञानस्य कर्मयोगासंभवे कलितमाह—परमादिति । इह शास्त्रे तत्र तत्रेत्यादावुक्तमेव व्यक्ती कर्तुं शृच्छति—केषु केष्विति । तानेव प्रदेशान्दर्शयति—अत्रेति ।

ननु च कर्मयोगोऽप्यात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु तत्र तत्र प्रतिपाद्यत एव । तद्यथा—‘तस्माद्युध्यस्व भारत’ ‘स्वधर्मपि चावेक्ष्य’ ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ इत्यादावतथ कथमात्मविदः कर्मयोगस्यासंभवः स्यादिति । अत्रोच्यते—सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानवत्कार्यविरोधात् । ‘ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्’ इत्यनेन सांख्यानामात्मतत्त्वविदामनात्मवित्कर्तृककर्मयोगनिष्ठातो निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणाया ज्ञानयोगनिष्ठायाः पृथक्करणात्कृतकृत्यत्वेनाऽऽत्मविदः प्रयोजनान्तराभावात् ‘तस्य कार्यं न विद्यते’ इति कर्तव्यान्तराभाववचनाच्च । ‘न कर्मणामनारम्भात्’ ‘संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमातृमयोगतः’ इत्यादिना चाऽऽत्मज्ञानाङ्गत्वेन कर्मयोगस्य विधानात् । ‘योगारूढस्य तस्यैव शयः कारणमुच्यते’ इत्यनेन चोत्पन्नसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात् । ‘शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽप्नोति किल्बिषम्’ इति च शरीरस्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणो निवारणात् । ‘नेव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्देत तत्त्वविद्’ इत्यनेन च शरीरस्थितिमात्रमप्युक्तेष्वपि दर्शनश्रवणादिकर्मस्वात्मयाथात्म्यविदः करोमीति प्रत्ययस्य सपाहितचेतस्तथा सदाऽकर्तव्यत्वोपदेशादात्मतत्त्वविदः सम्यग्दर्शनविरुद्धो मिथ्याज्ञानहेतुकः कर्मयोगः स्वप्नेऽपि न संभावितुं शक्यते यस्माच्चस्मादनात्मवित्कर्तृकयोगैरेव संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्त्ववचनं तदीयाच्च कर्मसंन्यासात्पूर्वोक्तात्मवित्कर्तृक-

सर्वकर्मसंन्यासविलक्षणात्सत्येव कर्तृत्वविज्ञाने कर्मकदेशविषयाद्यमानि-
यमादिसहितत्वेन च दुरनुष्ठेयत्वात्सुकरत्वेन च कर्मयोगस्य विशिष्टत्वा-
भिधानमित्येवं प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि पूर्वोक्तः प्रपुरभिप्रायो
निर्तीयत इति स्थितम् ।

आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु संन्यासप्रतिपादनादात्मविदः संन्यासो विवक्षितश्चेतर्हि
कर्मयोगोऽपि तस्य कस्मात् भवति प्रकरणाविशेषादिति शङ्कते-ननु चेति । आत्म-
विद्याप्रकरणे कर्मयोगप्रतिपादनमुदाहरति-तद्यथेति । प्रकरणादात्मविदोऽपि कर्मयो-
गस्य संभवे कलितमाह-अतथेति । आत्मज्ञानोपायत्वेनापि प्रकरणपाठासिद्धौ ज्ञाना-
दूर्ध्वं न्यायविरुद्धं कर्म कल्पयितुमशक्यमिति परिहरति-अत्रोच्यत इति । सम्प-
न्नज्ञानमिथ्याज्ञानयोस्तत्कार्ययोश्च भ्रमनिवृत्तिभ्रमसद्भावयोर्मिथो विरोधात्कर्तृत्वादिभ्र-
ममूलं कर्म संन्यासज्ञानादूर्ध्वं न संभवतीत्यर्थः । आत्मज्ञस्य कर्मयोगसंभवे हेत्वन्तर-
माह-ज्ञानयोगेनेति । इतश्चाऽऽत्मविदो ज्ञानादूर्ध्वं कर्मयोगो न युक्तिमानित्याह-
कृतकृत्यत्वेनेति । ज्ञानवतो नास्ति कर्म-यत्र कारणान्तरमाह-तस्येति । तर्हि ज्ञान-
वता कर्मयोगस्य हेयत्ववज्जिज्ञासुनाऽपि तस्य त्याज्यत्व ज्ञानप्राप्त्या तस्यापि पुरुषा-
र्थसिद्धेरित्याशङ्क्य जिज्ञासोरस्ति कर्मयोगापेक्षेत्याह-न कर्मणामिति । स्वरूपो-
पकार्यद्वयमन्तरेणाङ्गिस्वरूपानिष्पत्तेर्ज्ञानार्थिना कर्मयोगस्य शुद्ध्यादिद्वारा ज्ञानहेतोरा-
देयत्वमित्यर्थः । तर्हि ज्ञानवताऽपि ज्ञानफलोत्सारित्वेन कर्मयोगो मृग्यतानित्याश-
ङ्क्याऽऽह-योगारूढस्येति । उपपन्नसम्पन्नज्ञानस्य कर्माभावे शरीरस्थितिहेतोरपि
कर्मणोऽसंभवात् तस्य शरीरस्थितिस्तदस्थितौ च कुतो जीवन्मुक्तिस्तदभावे च कस्योपदे-
ष्टृत्वमुपदेशाभावे च कुतो ज्ञानोदयः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-शरीरमिति । विदुषोऽपि
शरीरस्थितिरास्थिता भेत्तन्मात्रप्रयुक्तेषु दर्शनध्वणादिषु कर्तृत्वाभिमानोऽपि स्यादि-
त्याशङ्क्याऽऽह-नैवेति । तत्त्वविदित्यनेन च समाहितचेतस्तथा करोमीति प्रत्ययस्य
सदैवाकर्तृत्वत्वोपदेशादिति संबन्धः । यत्तु विदुषः शरीरस्थितिनिमित्तकर्माभ्यनुज्ञाने
तस्मिन्कर्तृत्वाभिमानोऽपि स्यादिति तत्राऽऽह-शरीरेति । आत्मन्यापात्स्वविदस्ते-
ष्वपि नाहं करोमीति प्रत्ययस्य नैव किञ्चित्करोमीत्यादावकर्तृत्वोपदेशात् कर्तृत्वाभि-
मानसंभावनेत्यर्थः । यथोक्तोपदेशानुसंधानाभावे विदुषोऽपि करोमीतिस्वाभावविकृतप्रत्य-
यद्वारा कर्मयोगः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-आत्मतत्त्वेति । यद्यपि विद्वान्वथोक्तमु-
पदेशं कदाचित् नुसंधत्ते तथाऽपि तत्त्वविद्याविरोधान्निव्याजानं तन्निमित्तं कर्म वा
तस्य संभावयितुमशक्यमित्यर्थः । आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोरयोगात्तयोर्नि-
धेयसकरत्वमन्यतरस्य विशिष्टत्वमित्येतद्युक्तमिति सिद्धत्वाद्वितीयं पक्षमही करोति-

यस्मादित्यादिना । तदीयाच्च कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमिति संवन्धः ।
ननु कर्मयोगेन(ण) बुद्धबुद्धेः संन्यासो जायमानस्तस्मादुत्कृष्टयते कथं तस्मात्क-
र्मयोगस्योत्कृष्टत्वाचोपयुक्तिर्युक्तेति तत्राऽऽह—पूर्वोक्तेति । वैलक्षण्यमेव स्पष्टयति—
सत्येवेति । स्वाश्रमविहितश्रवणादौ कर्तृत्वविज्ञाने सत्येव पूर्वाश्रमोपात्तकर्मकदेश-
विषयसंन्यासात्कर्मयोगस्य श्रेयस्त्ववचनं “ नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तम् ” इत्या-
दिस्मृतिविरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—यमनियमादीति ।

आनृशंसं क्षमा सत्यमहिंसा दम आर्जवम् ।

प्रीतिः प्रसादो माधुर्यमक्रोधश्च यमा दश ॥

दानमिज्या तपो ध्यानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ ।

व्रतोपवासौ मौनं च ज्ञानं च नियमा दश ॥

इत्युक्तैर्यमनियमैरन्यैश्चाऽऽश्रमधर्मैर्विशिष्टत्वेनानुष्ठातुमशक्यत्वादुक्तसंन्यासात्कर्मयोगस्य
विशिष्टत्वोक्तिर्युक्तेत्यर्थः । न हि कश्चिदिति न्यायेन कर्मयोगस्येतरापेक्षया सुकरत्वाच्च
तस्य विशिष्टत्ववचनं श्लिष्टमित्याह—सुकरत्वेन चेति । प्रतिवचनवाक्यार्थलोचनान्ति-
द्वयमर्थमुपसंहरति—इत्येवमिति । संन्यासकर्मयोगयोर्मिथो विरुद्धयोः समुच्चित्यानुष्ठातुम-
शक्ययोरन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्रशस्यतरस्य तद्वाचात्तद्वावस्य चानिर्धारितत्वात्तन्निर्दिधार-
यिषया प्रश्नः स्यादिति प्रश्नवाक्यार्थपर्यालोचनया प्रष्टुरभिप्रायो यथा पूर्वमुपदिष्टस्तथा
प्रतिवचनार्थनिरूपणेनापि तस्य निश्चितत्वात्प्रश्नोपपत्तिः सिद्धेत्यर्थः ।

‘ ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते ’ इत्यत्र ज्ञानकर्मणोः सहासंभवे यच्छ्रेय
एतयोस्तन्मे ब्रूहीत्येवं पृष्टोऽर्जुनेन भगवान्सारूप्यानां संन्यासिनां ज्ञान-
योगेन निष्ठां पुनः कर्मयोगेन(ण) योगिनां निष्ठां प्रोक्तेति निर्णयं
चकार । न च संन्यसनादेव केवलात्सिद्धिं समधिगच्छतीति वचना-
ज्ज्ञानसहितस्य सिद्धिसाधनत्वमिष्टं कर्मयोगस्य च विधानात् । ज्ञानर-
हितः संन्यासः श्रेयान्क वा कर्मयोगः श्रेयानित्येवमोर्विशेषबुद्ध्यु-
त्सवा—

अर्जुन उवाच—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

संन्यासं परित्यागं कर्मणां आस्त्रीयाणामनुष्ठानाधिशेषाणां शंससि
कथयसीत्येतत् । पुनर्योगं च तेषामेवानुष्ठानमवश्यकर्तव्यत्वं शंसस्यतो
मे कवरच्छ्रेय इति संशयः किं कर्मानुष्ठानं श्रेयः किं वा उद्धानमिति

प्रशस्यतरं चानुष्ठेयमतश्च यच्छ्रेयः प्रशस्यतरमेतयोः कर्मसंन्यासकर्मो-
ष्ठानयोर्यदनुष्ठानाच्छ्रेयोवाप्तिर्गम स्यादिति मन्यसे तदेकमन्यतरस्तस्यैक-
पुरुषानुष्ठेयत्वासंभवात्मे ब्रूहि सुनिश्चितमभिमेवं तवेति ॥ १ ॥

ननु तृतीये यपोक्तप्रश्नस्य भगवता निर्णीतत्वान्नात्र प्रश्नप्रतिवचनयोः सावकाशत्व-
मित्याशङ्क्य विस्तरेणोक्तमेव संबन्धं पुनः संक्षेपतो दर्शयति—ऊयायसी चेदिति ।
साख्ययोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन निर्णीतत्वात् पुनः प्रश्नयोग्यत्वमित्यर्थः । इतोऽपि
न तयोः प्रश्नविषयत्वमित्याह—न चेति । एवकारविशेषणाज्ज्ञानसहितसंन्यासस्य
सिद्धिसाधनत्वं भगवतोऽभिमतं ' उच्चैर्न संशयं योगमातिष्ठ ' इति च कर्मयोगस्य
विधानाच्चस्यापि सिद्धिसाधनत्वमिष्टं ततश्च निर्णीतत्वात् प्रश्नतद्विषयः पिध्यतीत्यर्थः ।
केनाभिप्रायेण तर्हि प्रश्नः स्यादित्याशङ्क्य ज्ञानरहितसंन्यासात्कर्मयोगस्य प्रशस्यतर-
त्वमुभयस्येत्याह—ज्ञानरहित इति । प्रष्टुरभिप्रायमेवं प्रदर्श्य प्रश्नोपगतिमुक्त्वा
प्रश्नसुस्थापयति—संन्यासमिति । तर्हि द्वयं त्वयाऽनुष्ठेयमित्याशङ्क्य तदशक्तेरुक्त-
त्वात्प्रशस्यतरस्यानुष्ठानार्थं तादिदमिति निश्चित्य वक्तव्यमित्याह—यच्छ्रेय इति ।
काम्यानां प्रतिपिद्धानां च कर्मणा परित्यागो मयोच्यते न सर्वेषामित्याशङ्क्य कर्मण्य-
कर्मस्यादौ विशेषादर्शनात्मैवमित्याह—शास्त्रीयाणांमिति । अस्तु तर्हि शास्त्रीयाशा-
स्त्रीययोरशेषयोरपि कर्मणोस्त्यागो नेत्याह—पुनरिति । तर्हि कर्मत्यागस्तद्योगश्चेत्यु-
भयमाहर्तव्यमित्याशङ्क्य विरोधान्मैवमित्यभिप्रेत्याऽऽह—अत्र इति । द्वयोरेकेनानु-
ष्ठानायोगस्योक्तत्वात्कर्तव्यत्वोक्तेश्च संशयो नायते तमेव संशयं विशदयति—किं
कर्मिति । प्रशस्यतरमुभयमा कर्मवैत्याशङ्क्याऽऽह—प्रशस्यतरं चेति । तस्यैवानु-
ष्ठेयत्वे प्रश्नस्य सावकाशत्वमाह—अतश्चेति । तदेव प्रशस्यतरं विशिनष्टि—यदनुष्ठा-
नादिति । तदेकमन्यतरन्मे ब्रूहीति संबन्धः । उभयोरुक्तत्वे सति किमियेक वक्तव्य-
मिति नियुज्यते तत्राऽऽह—सहेति । कर्मतत्त्वागवोर्मिथो विरोधादित्यर्थः ॥ १ ॥

स्वाभिप्रायमाचक्ष्णो निर्णयाय—

श्रीभवानुवाच—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

संन्यासः कर्मणां परित्यागः कर्मयोगश्च तेषामनुष्ठानं तावुभावपि
निःश्रेयसकरो निःश्रेयसं मोक्षं कुर्वति ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेनोभौ यद्यपि
निःश्रेयसकरो तथाऽपि तयोस्तु निःश्रेयसहेत्वोः कर्मसंन्यासात्केरुद्धा-
त्कर्मयोगो विशिष्यत इति कर्मयोगं स्तौति ॥ २ ॥

प्रश्नमेवमुत्थाप्य प्रतिवचनमुत्थापयति—स्वाभिप्रायमिति । निर्णयाय तद्द्वारेण परस्य संशयनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । एवं प्रश्ने प्रवृत्ते कर्मयोगस्य सौकर्यमभिप्रेत्य प्रशस्यत- रत्वमभिधित्सुर्भगवान्प्रतिवचनं किमुक्तवानित्याशङ्क्याऽऽह—संन्यास इति । उभयो- रपि तुल्यत्वशङ्कां वारयति—तयोस्तिवति । कथं तर्हि तयोरेव मोक्षोपायत्वं विवक्ष्यते तत्राऽऽह—ज्ञानोत्पत्तीति । तर्हि द्वयोरपि प्रशस्यत्वमप्रशस्यत्वं वा तुल्यमित्याश- ङ्क्याऽऽह—उभावेति । ज्ञानसहायस्य कर्मसंन्यासस्य कर्मयोगापेक्षया विशिष्टत्व- विवक्षया त्रिशिनष्टि—केवलादिति ॥ २ ॥

कस्मादित्याह—

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।

निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

ज्ञेय इति । ज्ञेयो ज्ञातव्यः स कर्मयोगी नित्यसंन्यासीति यो न द्वेष्टि किञ्चिन्न काङ्क्षति दुःखसुखे तत्साधने चैवंविधो यः कर्मणि वर्तमानोऽपि स नित्यसंन्यासीति ज्ञातव्य इत्यर्थः । निर्द्वन्द्वो द्वंद्ववर्जितो हि यस्मान्महाबाहो सुखं बन्धादनायासेन प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

कर्म हि बन्धकारणं प्रसिद्धं तत्कथं निःश्रेयसकरं स्यादिति शङ्कते—कस्मादिति । अकर्मात्मविज्ञानात्प्रागपि सर्वदाऽसौ संन्यासी ज्ञेयो यो रागद्वेषौ कचिदपि न करोतीत्याह— इत्याहेति । यथाऽननुष्ठीयमानानि कर्माणि संन्यासिनं न बन्धन्ति कृतानि च वैराग्येन्द्रियसंप्रसादिना निवर्तन्ते तथैवानभिसंहितफलानि नित्यनेमित्तिकानि योगिनमपि न बन्धन्ति निश्चयन्ति च संचिनं दुरितमित्यभिप्रेत्याऽऽह—निर्द्वन्द्वो हीति । कर्मयोगिनो नित्यसंन्यासित्वज्ञानमन्यथाज्ञानत्वान्निध्याज्ञानमित्याशङ्क्याऽऽह—एवंविध इति । कर्मणोऽपि रागद्वेषाभावेन संन्यासित्वं ज्ञातुमुचितमित्यर्थः । रागद्वेषरहित- स्थानाभावेन बन्धधर्मासिद्धेश्च युक्तं तस्य संन्यासित्वमित्याह—निर्द्वन्द्व इति ॥ ३ ॥

संन्यासकर्मयोगयोर्मिन्नपुरुषानुष्ठेययोर्विन्दयोः फलेऽपि विरोधो युक्तो न तूभयोर्निःश्रेयसकरत्वमेवेति प्राप्त इदमुच्यते—

सारूपयोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकमप्यास्थितः सम्पुण्ययोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

सारूपयोगादिति । सारूपयोगौ पृथगिरुद्धभिन्नफलो बालाः प्रव- दन्ति न पण्डिताः । पण्डितास्तु ज्ञानिन एव फलमविरुद्धमिच्छन्ति ।

कथमेकमपि सांख्ययोगयोः सम्यगास्तितः सम्यगनुष्ठितवानित्यर्थः ।
 उभयोर्विन्दते फलमुभयोस्तदेव हि निःश्रेयसं फलमतो न फले विरो-
 धोऽस्ति । ननु संन्यासकर्मयोगशब्देन प्रस्तुत्य सांख्ययोगयोः फलै-
 कत्वं कथमिहाप्रकृतं ब्रवीति । नैष दोषः । यद्यप्यर्जुनेन संन्यासं कर्म-
 योगं च केवलमभिप्रेत्य प्रश्नः कृतो भगवांस्तु तदपरित्यागेनैव स्वाभि-
 मेतं च विशेषं संयोज्य शब्दान्तरवाच्यतया प्रतिवचनं ददौ सांख्य-
 योगाविति । तावेव संन्यासकर्मयोगौ ह्यनतदुपायसमबुद्धित्वादिसंयुक्तौ
 सांख्ययोगशब्दवाच्याविति भगवतो मतमतो नामकृतप्रक्रियेति ॥ ४ ॥
 यदुक्तं संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं तदाक्षिपति—संन्यासेति । तत्रोत्तरत्वेनो-
 त्तरश्लोकमवतारयति—इति प्राप्त इति । विवेकिनस्तर्हि कथं वदन्तीत्याकाङ्क्षाया-
 माह—एकमिति । संख्यामात्मसमीक्षामहतीति सांख्यः संन्यासो योगस्तु कर्मयोग-
 स्तावुभावपि पृथगित्यस्यार्थमाह—विरुद्धेति । शास्त्रार्थे विवेकशून्यत्वं बालत्वम् ।
 उत्तरार्थमवतारयितुं भूमिकां करोति—पण्डितास्त्विति । ज्ञानिनो योगिनश्चेति
 शेषः । द्वयोरविरुद्धफलत्वमेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कथमित्यादिना । एकं साधन-
 मनुष्ठितवन् द्वयोरपि फलं भवतीति विरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—उभयोरिति ।
 सांख्ययोगयोः संन्यासकर्मयोगानुष्ठानयोस्तत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयसफलवान्न विरुद्धफलत्व-
 शङ्केत्यर्थः । सांख्ययोगयोरैकफलत्ववचनं प्रकरणाननुगुणमिति शङ्कते—नन्वाति ।
 अप्रकृतत्वमसिद्धमिति परिहरति—नैष दोष इति । संन्यासं कर्मणामित्यादिना
 संन्यासं कर्मयोगं चाङ्गीकृत्य प्रश्ने संन्यासः कर्मयोगश्चेत्यादिना तथैव प्रतिवचने कथं
 सांख्ययोगयोरैकफलत्वमप्रकृतं न भवतीत्युच्यते तत्राऽऽह—यद्यपीति । प्रतिवचन-
 मपि तदनु रूपमेव भगवता निरूपितमिति विक्षेपानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—भग-
 वांस्त्विति । तदपरित्यागेनेत्यत्र तत्प्रदेन प्रष्टुं प्रतिनिर्दिष्टौ कर्मसंन्यासकर्मयोगाबुच्येते ।
 सांख्ययोगाविति शब्दान्तरवाच्यतया तयोरेव संन्यासकर्मयोगयोरित्यागेन स्वाभि-
 मेतं च विशेषं संयोज्य भगवान्प्रतिवचनं ददाविति योजना । यदुक्तं स्वाभिमेतं च
 विशेषं संयोज्येति तदेतद्वचनं करोति—तावेवेति । सप्रबुद्धिवादीत्यादिशब्देन
 ज्ञानोपायभूतः क्षमादिरादीयते । प्रकृतयोरेव संन्यासकर्मयोगयोरुपादाने फलितमाह—
 अत इति । सांख्ययोगावित्यादिश्लोकाव्याख्यानसमाप्तिरिति शब्दार्थः ॥ ४ ॥

एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात्कथमुभयोः फलं विन्दत इत्युच्यते—

यत्सांख्यैः प्राप्नोते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

यदिति । यत्सांख्येर्ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षारूपं

तद्योगैरपि ज्ञानमाप्स्युषायत्वेनेश्वरे समर्प्य कर्माण्यात्मनः फलमनभिसं-
धायानुतिष्ठन्ति ये ते योगिनस्तेरपि परमार्थज्ञानसंन्यासमाप्तिद्वारेण
गम्यन्त इत्याभिप्रायोऽत एव सांख्यं योगं च यः पश्यति फलैकत्वात्सं-
सम्यक्पश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रश्नपूर्वकं श्लोकान्तरमवतारयति—एकस्यापीति । केचिदेव तयोरेकफलत्वं पश्य-
न्तीत्याशङ्क्य तेषामेव सम्यग्दर्शित्वं नेतरेषामित्याह—एकमिति । तिष्ठत्यस्मिन्न च्यवते
पुनरिति व्युत्पत्तिमाश्रित्याऽऽह—मोक्षारूपाति । योगशब्दार्थमाह—ज्ञानमाप्तीति ।
ये हि जिज्ञासवः सर्वाणि कर्माणि भगवत्प्रीत्यर्थत्वेन तेषां फलाभिलाषमकृत्वा ज्ञान-
प्राप्तौ बुद्धिशुद्धिद्वारेणोपायत्वेनानुतिष्ठन्ति तेऽत्र योगा विवक्ष्यन्ते । अक्षय्यस्य
मत्त्वर्थत्वं गृहीत्वोक्तं योगिने इति । सर्वोऽपि द्वैतप्रपञ्चो न वस्तुमूतो मायाविलासत्वा-
दात्मा त्वविक्रियोऽद्वितीयो वस्तु सन्निति प्रयोजकज्ञानं परमार्थज्ञानं तत्पूर्वकसंन्यास-
द्वारेण कर्मभिरपि तदेव स्थानं प्राप्यमित्येकफलत्वं संन्यासकर्मयोगयोरविरुद्धमित्या-
ह—तैरपीति । फलैकत्वे फलितमाह—अत इति ॥ ५ ॥

एवं तर्हि योगात्संन्यास एव विशिष्यते । कथं तर्हिदमुक्तं तयोस्तु
कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति । शृणु तत्र कारणम् । त्वया
पृष्ठं केवलं कर्मसंन्यासं कर्मयोगं चाभिप्रेत्य तयोरन्यतरः कः श्रेयान् ।
तदनुरूपं प्रतिवचनं मयोक्तं कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति
ज्ञानमनपेक्ष्य । ज्ञानापेक्षस्तु संन्यासः सांख्यमिति मयाऽभिप्रेतः । पर-
मार्थयोगश्च स एव । यस्तु कर्मयोगो वैदिकः स तादर्थ्याद्योगः संन्यास
इति चोपचर्यते । कथं तादर्थ्यमित्युच्यते—

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

संन्यासस्तु पारमार्थिको दुःखमाप्नुं प्राप्नुमयोगतो योगेन विना ।
योगयुक्तो वैदिकेन कर्मयोगेने(णे)श्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण युक्तो
मुनिर्भननादीश्वरस्वरूपस्य मुनिर्ब्रह्म परमात्मज्ञानलक्षणत्वात्मकतः
संन्यासो ब्रह्मोच्यते । “न्यास इति ब्रह्म ब्रह्मा हि परः” इति श्रुतेः । ब्रह्म
परमार्थसंन्यासं परमात्मज्ञाननिष्कलक्षणं नचिरेण सिममेवाधिगच्छति
माप्नोत्यतो मयोक्तं कर्मयोगो विशिष्यत इति ॥ ६ ॥

यदि यथोक्तज्ञानपूर्वकसंन्यासद्वारा कर्मिणामपि श्रेयोवाप्तिरिष्टा तर्हि संन्यासस्यैव श्रेयस्त्वं प्राप्तमिति चोदयति—एवं तर्हीति । संन्यासस्य श्रेष्ठत्वे कर्मयोगस्य प्रशस्त-
त्ववचनमनुचितमित्याह—कथं तर्हीति । पूर्वोक्तमेवामेवायं स्मारयन्परिहरति—शृण्विति ।
कर्मयोगस्य विशिष्टत्ववचनं तत्रैति पराश्रयम् । तदेव कारणं कथयति—त्वयेत्या-
दिना । केवलं विज्ञानरहितमिति यावत् । तयोरन्यतरः कः श्रेयानिनीतिशब्दोऽ-
ध्याहर्तव्यः । त्वदीयं प्रथमनुसृत्य तदनुगुणं प्रातिवचनं ज्ञानमनपेक्ष्य तद्विहितोक्तैवल्लदेव
संन्यासायोगस्य विशिष्टत्वमिति मगोक्तमित्याह—तदनुरूपमिति । ज्ञानापेक्षः संन्यास-
स्तर्हि कीदृशित्याशङ्क्याऽऽह—ज्ञानेति । तर्हि कर्मयोगे कथं योगशब्दः संन्यासश-
ब्दो वा प्रयुज्यते तत्राऽऽह—यद्विचरति । तादर्थ्यात्परमार्थज्ञानशेषत्वादिति यावत् ।
तदेव तादर्थ्यं प्रथमपूर्वकं प्रसाधयति—कथमित्यादिना । कर्मानुष्ठानाभावे बुद्धिशु-
द्धयभावात्परमार्थसंन्यासस्य सम्यग्ज्ञानात्मनो न प्राप्तिरिति व्यतिरेकमुपन्यस्यान्वय-
मुपन्यस्यति—योगेति । पारमार्थिकः सम्यग्ज्ञानात्मकः । सामग्र्यभावे कार्यप्राप्ति-
रयुक्तेति मत्वाऽऽह—द्वारस्वमिति । योगयुक्तत्वं व्याचष्टे—वैदिकेनोति । ईश्वरस्वरूप-
स्य सविशेषस्येति शेषः । ब्रह्मेति व्याख्येयं पदमुपादाय व्याचष्टे—प्रकृत इति । तत्र
ब्रह्मशब्दप्रयोगे हेतुमाह—परमात्मेति । लक्षणशब्दो गमकविषयः । संन्यासे ब्रह्म-
शब्दप्रयोगे तैत्तिरीयकधृतिं प्रमाणयति—न्यास इति । कथं संन्यासे हिरण्यगर्भवाची
ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते द्वयोरपि परत्वाविशेषादित्याह—ब्रह्मा हीति । ब्रह्मशब्दस्य
संन्यासविषयत्वे कलितं वाक्यार्थमाह—ब्रह्मेत्यादिना । नद्या स्रोतासीव निम्नज-
णानि कर्मभिरतितरां परिपक्वकषायस्य करणानि सर्वतो व्यावृत्तानि निरस्ताशेषाविशे-
पकूटस्थप्रत्यगात्मान्वेषणप्रवणानि भवन्तीति कर्मयोगस्य परमार्थसंन्यासप्राप्त्युपायत्वे
कलितमाह—अत इति ॥ १ ॥

यदा पुनरयं सम्पद्दर्शनपाप्स्युपायत्वेन—

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

योगेन युक्तो योगयुक्तो विशुद्धात्मा विशुद्धसत्त्वो विजितात्मा
विजितदेहो जितेन्द्रियश्च सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां ब्रह्मादीनां स्वस्व-
पर्यन्तानां भूतानामात्मभूत आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य स सर्वभूतात्मभू-
तात्मा सम्पद्दर्शित्यर्थः । स तत्रैवं वर्तमानो लोकभंगहाय कर्षं कुर्वन्नपि
न लिप्यते न कर्मभिर्वर्धयत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु पारिवाज्यं परिगृह्य श्रवणादिसाधनमसकृदनुविष्टनो लब्धसम्पन्नो भवस्यापि यथा-
पूर्वं कर्माण्युपलभ्यन्ते तानि बन्धहेतवो भविष्यन्तीत्याशङ्क्य श्लोकान्तरमवतारयति—
यदा पुनरिति । सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन यदा पुनरेव पुरुषो योगयुक्तमादिविशे-
षणः सम्यग्दर्शां संपद्यते तदा प्राप्तिमगसिर्भा वृत्तिमनुसृत्य कुर्वन्नपि न लिप्यत इति
योजनम् । योगेन नित्यमैभित्तिककर्मानुष्ठानेनेति यावत् । आदौ नित्यायनुष्ठानवर्त्ता रम-
स्तमोमलाम्भामकलुषितं सर्वं सिध्यतीत्याह—विशुद्धेति । बुद्धिशुद्धौ कार्यकरण-
संघातस्यापि स्वाधीनत्वं भवतीत्याह—विजितेति । तस्य यथोक्तविशेषणवतो ज यने
सम्यग्दर्शित्वमित्याह—सर्वभूतोति । सम्यग्दर्शनस्तर्हि कर्मानुष्ठानं कुतस्त्यं तदनुष्ठाने
या कुतो बन्धविश्लेषासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—स तत्रेति । सम्यग्दर्शनं सप्तमर्थः ॥ ७ ॥

न चासौ परमार्थतः कैरोत्पत्तः—

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ॥ ८ ॥

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तः समाहितः समन्येत चिन्तयेत्तत्त्वाविदा-
त्मनो याथात्म्यं तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित्परमार्थदर्शीत्यर्थः ॥ ८ ॥

कर्माण्यङ्गीकृत्य तैरस्य विदुषो बन्धो नास्तीत्युक्तमिदानीं वस्तुतस्तस्य कर्माण्येव न
सन्तीत्याह—न चेति । लोकरूप्या विदुषोऽपि कर्माणि सन्तीत्याशङ्क्य स्वहृदया
तदभावमभिप्रेत्याह—नैवेति ॥ ८ ॥

कदा कथं वा तत्त्वमवधारयन्मन्येतेत्युच्यते—

पश्यंशुण्वन्स्पृशजिघ्रन्तश्चक्षुश्चस्वपञ्चवसन् ।

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्मिपक्षिमिपक्षपि ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

मन्येतेति पूर्वेण संबन्धः । यस्यैवं तत्त्वविदः सर्वकार्यकरणचेष्टासु
कर्मस्वकर्मैव पश्यतः सम्यग्दर्शिनस्तस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारः
कर्मणोऽभावदर्शनात् । न हि मृगतृष्णिकायामुदकबुद्ध्या पानाय प्रवृत्त
उदकाभावज्ञानेऽपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तते ॥ ९ ॥

सार्धं समनन्तरदलोकमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति—कदेत्यादिना । चक्षुरादिज्ञाने-
न्द्रियैर्वागादिकर्मैन्द्रियैः प्राणादिवायुभेदैरन्तःकरणचतुष्टयेन च तत्तच्चेष्ट निर्बर्ननावस्थायां
तत्तदर्थेषु सर्वा प्रवृत्तिरिन्द्रियाणामेवेत्यनुसंधानो नैव किञ्चित्करोमीति विद्वान्प्रातिपद्ये-
तेत्यर्थः । यथोक्तस्य विदुषो विध्यभावेऽपि विद्यासामर्थ्यात्प्रातिपत्तिकर्मभूतं कर्मसंन्यासं

फलात्मकमभिलषति—यस्येति । अज्ञस्येव विदुषोऽपि कर्मसु प्रवृत्तिसंभवात्कुतः संन्यासेऽधिकारः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति ॥ ९ ॥

यस्तु पुनरवत्त्वचित्प्रवृत्तश्च कर्मयोगे—

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

ब्रह्मणीश्वर आधाय निक्षिप्य सदर्थं करोमीति भृत्य इव स्वाम्यर्थं सर्वाणि कर्माणि मोक्षेऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः सर्वकर्माणि, लिप्यते न स पापेन न संबध्यते पद्मपत्रमिवाम्भसोदकेन ॥ १० ॥
तर्हि विद्वानिवाविद्वानपि कर्मणि न प्रवर्तेत पापोऽहतिसमवादित्याशङ्क्याऽऽह—यस्तिवति । यथा भृत्यः स्वाम्यर्थं कर्माणि करोति न स्वफलमपेक्षते तथैव योऽविद्वान्मोक्षेऽपि सङ्गं त्यक्त्वा भगवदर्थमव सर्वाणि कर्माणि करोति न स कर्मणा बन्धते न हि पद्मपत्रमम्भसा संबध्यते तद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥

केवल सत्त्वशुद्धिमात्रफलमेव तस्य कर्मणः स्यात्, यस्मात्—

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ११ ॥

कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या च केवलैर्ममत्वबाजितैरीश्वरायैव कर्म करोमि न मम फलायेति ममत्वशुद्धिशून्यैरिन्द्रियैरपि, केवलशब्दः कायादिभिरपि प्रत्येकं संव यत्वे । सर्वव्यापारेषु ममतावर्जनाय, योगिनः कर्मिणः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयमात्मशुद्धये सत्त्वशुद्धय इत्यर्थः । तस्मात्तत्रैव तवाधिकार इति कुरु कर्मैव ॥ ११ ॥

अविदुषस्तर्हि कृतेन कर्मणा किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—केवलमिति । अज्ञस्येध्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितं कर्म बुद्धिशुद्धिफलमित्यत्रैव हेतुमाह—यस्मादिति । केवलशब्दस्य प्रत्येकं स्वन्वे प्रयोजनमाह—सर्वव्यापारेष्विति । कर्मणश्चित्तशुद्धिफलत्वे तादर्थ्येन कर्मानुष्ठानमेव तव कर्तव्यमिति यस्मादित्यस्यापेक्षितं वदन्फलिनमाह—तस्मादिति ॥ ११ ॥

यस्माच्च—

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

युक्त ईश्वराय कर्माणि न मम फलायेत्येवं समाहितः सन्नर्भफलं
त्यक्त्वा परित्यज्य शान्तिं मोक्षाख्यामाप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठायां भवां
सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिः सर्वकर्मसंन्यासज्ञाननिष्ठाकमेवेति वाक्यशेषः । यस्तु
पुनरयुक्तोऽसमाहितः कामकारेण करणं कारः कामस्य कारः कामकार-
स्तेन कामकारेण कामप्रेरिततयेत्यर्थः । मम फलायेदं करोमि कर्मेत्येवं
फले सक्तो निबध्यतेऽस्त्वं युक्तो भवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

इतश्च सङ्गं त्यक्त्वा कर्मानुष्ठानं त्वया कर्तव्यमित्याह—यस्माच्चेति । युक्तः सन्नफलं
त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्मोक्षाख्यां शान्तिं यस्मादाप्नोति तस्माच्च त्वया सङ्गं त्यक्त्वा कर्म
कर्तव्यमिति योजनम् । विपक्षे दोषमाह—अयुक्त इति । युक्तत्वं व्याकरोति—ईश्वरा-
येति । फलं परित्यज्य कर्म कुर्वन्नेति शेषः । नैष्ठिकीं शान्तिरित्येतदेव विशदयति—
सच्चेति । द्वितीयमर्थं विभजते—यस्त्विति । असमाधाने दोषदर्जुनस्य निषेगं
दर्शयति—अवस्त्वामिति ॥ १२ ॥

यस्तु परमार्थदर्शी सः—

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि संन्यस्य परित्यज्य निःस्पृहं नैमित्तिकं
काम्यं प्रतिषिद्धं च सर्वकर्माणि तानि मनसा विवेकबुद्ध्या कर्मादाव-
कर्मसंदर्शनेन संत्यजेत्यर्थः । आस्ते तिष्ठति सुखं त्यक्तव इमनःकाय-
चेष्टो निरायासः प्रसन्नचित्त आत्मनोऽन्यत्र निवृत्तवाङ्मसर्वप्रयोजन इति
सुखमास्त इत्युच्यते । वशी जितेन्द्रिय इत्यर्थः । क कथमास्त इत्याह
नवद्वारे पुरे सप्त शीर्षण्यान्यात्मन उपलब्धिद्वाराण्यर्वाग्रे मूत्रपुरी-
षविसर्गार्थं तैर्द्वारैर्नवद्वारं पुरमुच्यते, शरीरं पुरमिव पुरमात्मिकस्वामिकं
तदर्थप्रयोजनैवेन्द्रियमनोबुद्धिविषयैरनेकफलविज्ञानस्योत्पादकैः पौरैरि-
वाधिष्ठितं तस्मिन्नवद्वारे पुरे देही सर्वं कर्म संन्यस्याऽऽस्ते । किं विशे-
षणेन, सर्वो हि देही संन्याससंन्यासी वा देह एवाऽऽस्ते, तत्रा-
नर्थकं विशेषणमिति । उच्यते, यस्त्वज्ञो देही देहेन्द्रियसं-
घातमात्रात्मदर्शी स सर्वो गेहे भूमावासने वाऽऽन इति मन्यते । न हि
देहमात्रात्मदर्शिनो गेह इव देह आस इति प्रत्ययः संभवति ।
देशादिसंघातव्यविरिक्तात्मदर्शिनस्तु देह आस इति प्रत्यय उच्यते ।

परकर्मणां च परस्मिन्नात्मन्यविद्ययाऽध्यारोपितानां विद्यया विवेकज्ञा-
नेन मनसा संन्यास उपपद्यते । उत्पन्नविवेकज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्यासि-
नोऽपि देह इव देह एव नवद्वारे पुर आसनं प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशे-
षानुवृत्त्या देह एव विशेषविज्ञानोत्पत्तेर्देह एवाऽऽस्त इत्यस्त्येव विशे-
षणफलं विद्वद्विद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात् । यद्यपि कार्यकरणकर्माण्यवि-
द्ययाऽऽत्मन्यध्यारोपितानि संन्यस्याऽऽस्त इत्युक्तं तथाऽप्यात्मसमवायि-
तु कर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्यादित्याशङ्क्याऽऽह नैव कुर्वन्स्वयं न कार्य-
करणानि कारयन्क्रियासु मवर्तयन् । किं यत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च
देहिनः स्वात्मसमवायि सत्संन्यासान्न भवति यथा गच्छतो गतिर्गमन-
व्यापारपरित्यागे न स्याच्छब्दत् । किंवा स्वत एवाऽऽत्मनो नास्तीति ।
अत्रोच्यते नास्त्यात्मनः स्वतः कर्तृत्वं कारयितृत्वं च । उक्तं हि—
'अविकार्योऽयमुच्यते' 'शरीरस्थोऽपि कोऽप्येव न करोति न लिप्यते'
इति । "ध्यायतीव लेलायतीव" इति च श्रुतेः ॥ १३ ॥

तर्हि फले सक्तिं त्यक्त्वा सर्वेरापि कर्म कर्तव्यमिति कर्मसंन्यासस्य निरवकाशत्वमि-
त्याशङ्क्याविदुषः सकाशाद्विदुषो विशेषं दर्शयति—यस्तिष्ठति । सर्वकर्मपरित्यागे
प्राप्तं मरणं व्यावर्तयति—आसन्न इति । वृत्तिं लभमानोऽपि शरीरतापेनाऽऽध्यात्मि-
कादिना तत्पमानस्तिष्ठतीति चेत्स्याह—सुखमिति । कार्यकरणसंवातपारवश्यं पर्यु-
द्वस्यति—बधीति । आसनस्याग्रेसितमधिकरणं निर्दिशति—नचेति । देहसंन्या-
भिमानाभासवत्त्वमाह—देहीति । मनसा सर्वकर्मसंन्यासेऽपि लोकसंग्रहार्थे नदिः सर्व
कर्म कर्तव्यमिति प्राप्तं प्रत्याह—नैवेति । तान्येव सर्वाणि कर्माणि परित्याज्यानि
निशिनष्टि—नित्यमिति । तेषां परित्यागे हेतुमाह—तानीति । यदुक्तं सुखमास्त
इति तदुपपादयति—त्यक्तेति । नितेन्द्रियत्वं कायवशीकारस्याप्युपलक्षणम् । द्वे
धोत्रे द्वे वक्षुषी द्वे नासिके वागेभ्योऽपि शरीरस्थानि शब्दाद्युपलब्धि-
द्वाराणि । अथापि कथं नवद्वारत्वमद्योगताम्या पायूपस्थाम्या सहत्याह—अर्वागिति ।
शरीरस्य पुरस्तात् स्वामिना पौरुषाधिष्ठितत्वेन दर्शयति—आत्मेत्यादिना । यद्यपि
देहजीवनत्वाद्देहसंन्याभिमानाभासजन्यतिष्ठते तथाऽपि प्रयासोऽपि परगेहे तत्पूनापरि-
भव विभिरप्रहृष्यन्नविषादिन्यामोहादिरहितश्च तिष्ठतीति मत्वाऽऽह—तस्मिन्निवि ।
विशेषणमाक्षिपति—किमिति । तदनुपपत्तिमेवोपपादयति—सर्वो इति । सर्वसाधारणे
देहावस्थाने संन्यस्य देहे तिष्ठति विद्वानिने विशेषगमार्कचित्करमिति फलितमाह—

तत्रेति । विशेषणफलं दर्शयन्नुत्तरमाह—उच्यते इति । विमिविवेकिनं प्रति विशेष-
णार्थक्यं चोच्यते किं वा विवेकिनं प्रतीतिं विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी करोति—यस्त्विति ।
अज्ञत्वं देहिमे हेतुः । तदेव देहित्वं स्फुटयति—देहेति । संघातात्मदर्शिनोऽपि देहे
स्थितिप्रतिभासः स्यादिति चेन्नेत्याह—न हीति । द्वितीयं दूषयति—देहादीति । गृहादिषु
देहस्यावस्थानेनाऽऽत्मावस्थानमवग्यावृत्त्यर्थं देहे विद्वानास्त इति विशेषणमुपपद्यते
विवेकवतो देहेऽवस्थानप्रतिभाससंभवादित्यर्थः । ननु विवेकिनो देहावस्थानप्रतिभा-
सोऽपि बाह्यमनोदेहव्यापारात्मना कर्मणा तस्मिन्सङ्गमावात्तस्यागेन कुतस्तस्य देहेऽ-
वस्थानमुच्यते तत्राऽऽह—परकर्षणां चेति । ननु विवेकिनो दिगाद्यनवच्छिन्नबाह्य-
व्यपराविक्रियव्रक्षात्मता मन्यमानस्य कुतो देहेऽवस्थानमास्थातुं शक्यते तत्राऽऽह—उ-
च्यतेति । तत्र हेतुमाह—मारब्धेति । यदि प्रारब्धफलं धर्माधर्मात्मकं कर्म तस्योपभुक्तस्य
शेषादनुपमुक्तदेहादिसंस्कारोऽनुवर्तते तदनुवृत्त्या च तत्रैव देहे विशेषविज्ञानमवस्था-
नविषयमुपपद्यतेततो विवेकतः संन्यासिनो देहेऽवस्थानव्यपदेशः संभवतीत्यर्थः ।
अविद्वत्प्रत्ययापेक्षया विशेषणार्थमेवोऽपि विद्वत्प्रत्ययापेक्षया विशेषणमर्थवदित्युपसंह-
रति—देह एवेति । देहे स्वावस्थानविषयो विद्वत्प्रत्ययस्तदविषयश्चाविद्वत्प्रत्ययस्त-
थेति—भेदे विद्वत्प्रत्ययापेक्षत्वादुपपन्न विशेषणमित्युक्तमेव हेतुं विशदयति—विद्वदिति ।
आरोपितकर्तृत्वाद्यभावेऽपि स्वगतकर्तृत्वादि दुर्गममित्याशङ्कामनूय दूषयति—यद्य-
पीत्यादिना । किंवातु प्रवर्तयतास्त इति पूर्वेण सवन्तः । पूर्वस्थापि शतुरेवमेव सवन्तः ।
कर्तृत्वं कारयितृत्वं चाऽऽत्मनो नेत्यत्र विचारयति—किमिति । यत्कर्तृत्वं कारयि-
तृत्वं च तर्हि देहिनः स्वात्मसमवायि सदेव संन्यासान्न मरतीत्युच्यते यथा गच्छतो
देवदत्तस्य स्वगतैव गतेस्तत्स्थित्या स्वात्मान्न भवत्यथवा स्वारस्येन कर्तृत्वं कारयितृत्वं
चाऽऽत्मनो नास्तीति वचनमात्रे सक्रियत्वं द्वितीये कूटस्थत्वमित्यर्थः । द्वितीयं पक्ष-
माश्रित्योत्तरमाह—अत्रेति । उक्तेऽर्थे वाक्योपक्रममनुसूत्यात—उक्तं हीति । तत्रैव
वाक्यशेषमपि संवादयति—शरीरस्योऽपीति । स्मृत्युक्तेऽर्थे श्रुतिमात्रं दर्शयति—
ध्यायतीति । उपाधिगतैव सर्वा विक्रिया नाऽऽत्मनि स्वतोऽस्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

न कर्तृत्वमिति । न कर्तृत्वं स्वतः कुर्विति नापि कर्माणि रथघटपा-
सादादीनीप्सितवतमानि लोकस्य सृजत्युत्पादयति मभुरात्मा नापि
रथादि कृतवतस्तत्फलेन संयोगं न कर्मफलसंयोगम् । यदि किंचिदपि

स्वतो न करोति न कारयति च देही कस्तर्हि कुर्वन्कारयंश्च प्रवर्तत
इत्युच्यते स्वभावस्तु स्वो भावः स्वभावोऽविद्यालक्षणा प्रकृतिर्माया
प्रवर्तते दैवी हीत्यादिना वक्ष्यमाणा ॥ १४ ॥

आत्मनो यदुक्तं कारयितृत्वं नास्तीति तत्प्रपञ्चयति—नेत्यादिना । यद्यपि लोकस्य
कर्तृत्वं न सृजतीति नास्ति कारयितृत्वं तथाऽपि रथशक्नोतीति कुर्वन्भवति कर्तेत्या-
शङ्क्याऽऽह—न कर्माणीति । तथाऽपि भोजयितृत्वेन विक्रियावत्त्वं दुष्पतिहरमित्या-
शङ्क्याऽऽह—न कर्मेति । कस्य तर्हि प्रवर्तकत्वं तदाह—स्वभावस्तित्रिति । कुर्विति
कर्तृत्वं लोकस्य न सृजत्यात्मोति संबन्धः । रथादीनां कर्मत्वं साधयति—ईरिष्येति ।
आत्मनो देहविश्वामित्वेन प्रभुत्वं रयादि कृतवतो लोकस्य रथादिफलैः संबन्धमापि
न सृजत्यात्मोत्यात्मनो भोजयितृत्वं प्रत्याचष्टे—नापीति । चतुर्थभावं शङ्कोत्तरत्वे-
नावतारयति—यदीत्यादिना । स्वभाववास्तर्हीत्याशङ्क्य व्याकरोति—अविद्याल-
क्षणेति । प्रकृतेर्विद्याभावत्वं व्युदसितुं मायेत्युक्तं सा त्व सप्तमे वक्ष्यते तेन प्रधान-
विलसनेत्याह—दैवी हीति ॥ १४ ॥

परमार्थवस्तु—

नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

नाऽऽदत्ते न च गृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित्पापं न चैवाऽऽदत्ते
'सुकृतं' भक्तेः प्रयुक्तं 'विभुः' । किमर्थं तर्हि भक्तेः पूजादिलक्षणं धामदा-
नहोमादिकं च सुकृतं प्रयुज्यत इत्याह—अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं विवेक-
विज्ञानं तेन मुह्यन्ति करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामीत्येवं मोहं
गच्छन्त्यविवेकिनः संसारिणो जन्तवः ॥ १५ ॥

वर्तृत्वभोक्तृत्वैश्चर्याणां आत्मनोऽविद्याकृतानीत्युक्तमिदानीमीश्वरे संन्यस्तसमस्तव्यापा-
रस्य तदेकशरणस्य दुरितं सुकृतं वा तदनुग्रहार्थं भगवानादत्ते भदेकशरणो मन्थीत्यर्थे
कर्म कुर्वाणो दुष्कृताद्यपनोदनेनानुग्राहो मयेतिप्रत्ययभाक्वादित्याशङ्क्य सोऽपि
परमार्थतो नाभ्यास्त्यविक्रियत्वादित्याह—परमार्थवस्तित्रिति । कथं तर्हि भक्ताना-
मनुग्राह्यत्वमीश्वरस्यानुग्रीहीतृत्वमिति प्रसिद्धिस्तस्मादऽह—अज्ञानेनेति । पूर्वार्थगता-
न्यक्षराणि व्याख्यायाऽऽकाङ्क्षापूर्वमुत्तरावर्मवतार्य व्याचष्टे—किमर्थमित्यादिना ॥ १५ ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेप्राप्तादित्यवज्ज्ञानं प्रकारयति तत्परम् ॥ १६ ॥

ज्ञानेनेति । ज्ञानेन तु येनाज्ञानेनाऽऽवृता मुह्यन्ति जन्तवस्तदज्ञानं

इहैव जीवद्भिरेव तैः समदर्शिभिः पण्डितैर्जितो वशीकृतः सर्गो जन्म
येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थितं निश्चलीभूतं मनोऽन्तः-
करणं निर्दोषम् । यद्यपि दोषवत्सु श्रवणादिषु मूढैस्तद्दोषैर्दोषवदिव
विभाव्यते तथाऽपि तद्दोषैरपृष्टमिति निर्दोषं दोषवर्जितं हि यस्मा-
न्नापि स्वगुणभेदभिन्नं निर्गुणत्वाच्चैतन्यस्य । वक्ष्यति च भगवानिच्छा-
दीनां स्रष्टव्यमवनादित्वान्निर्गुणत्वादिति च । नाप्यन्या विशेषा
आत्मनो भेदकाः सन्ति प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमाणानुपपत्तेरतः समं
ब्रह्मैकं च तस्माद्ब्रह्मण्येष ते स्थितास्तस्मान्न दोषगन्धमात्रमपि तात्स्पृ-
शति । देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानाभावात् । देहादिसंघातात्मदर्शना-
भिमानवद्विषयं तु तत्सूत्रं “समासमाभ्यां विषयसमे पूजातः” इति ।
पूजाविषयत्वविशेषणात् । दृश्यते हि ब्रह्मविस्पष्टङ्गविषयतुल्यद्विदिति
पूजादानादौ गुणविशेषसंबन्धः । कारणं ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसंबन्धवर्जि-
तमित्यतो ब्रह्मणि ते स्थिता इति युक्तम् । कर्मविषयं च समासमाभ्या-
मित्यादीदं तु सर्वकर्मसंन्यासिविषयं प्रस्तुतं सर्वकर्माणि मनसेत्यार-
भ्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेः ॥ १९ ॥

सार्विकेषु राजसेषु तामसेषु च सत्त्वेषु समत्वदर्शनमनुचितमिति शङ्कते—नन्विति ।
सर्वत्र समदर्शनस्तच्छब्देन परामृश्यन्ते । तेषां दोषवत्त्वादभोज्यान्नत्वमित्यत्र प्रमाणमाह—
समासमाभ्यामिति । समानामध्ययनादिभिः समानधर्मकाणां ब्रह्मलंकारादिपूजया
विषये प्रतिपत्तिविशेषे क्रियमाणे सत्त्वसमानां चासमानधर्मकाणां कस्याचिदेकवेदत्वमपरस्य
द्विवेदत्वमित्यादिधर्मवतां प्रागुक्तया पूजया समे प्रतिपत्तिविशेषे पूजयेत् । पुरुषविशेषं
ज्ञात्वा प्रतिपत्तिमकुर्वन्ब्रह्मार्थं हीयते । तेन सार्विके राजतमसयोश्च समबुद्धिं
कुर्वन्मत्स्यवैतीत्यर्थः । उत्तरत्वेनोत्तरलोकमवतारयति—न से दोषवन्त इति । स्मृत्य-
वष्टम्भेन सर्वसत्त्वेषु समत्वदर्शिनां दोषवत्त्वमुक्तं कथं नास्तीति प्रविज्ञायाज्ञेयं सिध्यतीति
शङ्कते—कथमिति । स्मृतेर्गतिमग्रे वदिष्यन्निर्दोषत्वं समत्वदर्शिनां विशदयति—
इहैवेति । सर्वेषां चेतनानां साम्ये प्रवणमनसां ब्रह्मलोकगमनमन्तरेणास्मिन्नेव देहे
पारिभूतजन्मनामशेषदोषराहित्ये हेतुमाह—निर्दोषं हीति । वर्तमानो देहः सत्त्व्या
परिगृह्यते । तानेव समदर्शिनो विशिनाष्टे—येषामिति । ननु ब्रह्मणो निर्दोष-
त्वमसिद्धं दोषवत्सु श्रवणादिषु तद्दोषैर्दोषवच्चोपलम्भसंभवात्तत्राऽऽह—यद्यपीति ।
यस्मात्तन्निर्दोषं तस्मात्तस्मिन्ब्रह्मणि स्थितैर्निर्दोषैः सर्गो जित इति संबन्धः ।
ब्रह्मणो गुणमूषत्वाददर्श्यान्दोषोऽपि स्यादित्याहङ्ग्याऽऽह—नापीति । चेतनस्य

स्वगुणविशेषविशिष्टत्वमनिष्टं निर्गुणत्वश्रवणादित्युक्तमिच्छादीनां परिशेषादात्मघर्मत्वस्य
 कैश्चिन्निश्चितत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—वक्ष्यति चेति । आत्मनो निर्गुणत्वे वाक्यशेषं
 प्रमाणयति—अनादित्वादिति । चकारो वक्ष्यतीत्यनेन संन्यसार्थः । गुणदोषवशादा-
 र्मनो भेदामावेऽपि भेदोऽन्त्यविशेषेभ्यो भविष्यतीत्यातिप्रसङ्गादाशङ्क्य दूषयति—
 नापीति । प्रतिशरीरमात्मभेदसिद्धौ तद्वैद्यत्वेन तेषां सत्त्वं तेषां च सत्त्वे प्रतिशरीर-
 मात्मनो भेदसिद्धिरिति परस्परश्रयत्वमभिप्रेत्य हेतुमाह—प्रतिशरीरमिति । आत्मनो
 भेदकामावे फलितमाह—अत इति । समत्वमेव व्याकरोति—एकं चेति । ब्रह्मणो, निर्भि-
 शोपत्वेनैकावाऽजीवानां च भेदकाभावेनैकावस्थोक्तत्वादेकलक्षणावादेकत्वं जीवब्रह्मणोरे-
 ष्यमित्याह—तस्मादिति । जीवब्रह्मणोरेकत्वे जीवानां ब्रह्मवन्निर्दोषत्वं सिध्यतीत्याह—
 तस्माज्ज्ञेति । तच्छब्दार्थमेव स्फोरयति—देहादीनि । यदि सर्वसत्त्वेपु समत्वदर्शन-
 म्दुष्टमिष्टं तर्हि कथं गौतमसूत्रमित्याशङ्क्याऽऽह—देहादिसंघातेति । सूत्रस्य
 यथोक्ताभिमानवद्विषयत्वे गमकमाह—पूजेति । यदि चतुर्वेदानामेव सतां पूजया वैषम्यं
 यदि वा चतुर्वेदानां षडङ्गविदां ब्रह्मविदां च पूजया साम्यं तदा तेषामुक्तपूजाविषयाणां
 केषांचिन्मनोविकारसंभवे कर्ता प्रत्यवेतीत्यविद्वद्विषयत्वं सूत्रस्य प्रतिभातीत्यर्थः । तत्रैव
 चानुभवमनुकूलत्वेनोदाहरति—दृश्यते हीति । देहादिसंघाताभिमानवतां गुणदोषसं-
 मन्धसंभवात्तद्विषयं सूत्रमित्युक्तमिदानीं ब्रह्मात्मदर्शनाभिमानवता गुणदोषासंभवात्त-
 तद्विषयं सूत्रमित्याभिप्रेत्याऽऽह—ब्रह्म इति । इतश्च नेदं सूत्रं ब्रह्मविद्विषयमित्याह—
 कर्माति । तत्रैव पूजापरिभवसंभवानित्यर्थः । ननु यत्र समत्वदर्शनं तत्रैव त्विदं सूत्रं न
 तु कर्मिण्यकर्मिणि वेति विभागोऽस्ति तत्राऽह—इदं इति । समत्वदर्शनस्य
 संन्यासिविषयत्वेन प्रभुत्वमे हेतुमाह—सर्वकर्माणीति । अ(आऽ)ध्यायपरिसमाप्तेः
 सर्वकर्माणीत्यारभ्य तत्र तत्र सर्वकर्मसंन्यासाभिधानात्तद्विषयमिदं समत्वदर्शनं गन्वते
 तत्रै तन्निरहंकारे निरवकाशं सूत्रमित्यर्थः ॥ १९ ॥

यस्माद्विदोऽपि सर्वं ब्रह्माऽऽत्मा तस्मात्—

न ग्रहण्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्वह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

न ग्रहण्येन्न महर्ष कुर्यात्प्रियमिष्टं प्राप्य लब्ध्वा नोद्विजेत्प्राप्यैव
 चाप्रियमनिष्टं लब्ध्वा देहमात्रात्मदर्शनां हि प्रियाप्रियमाप्नोति हर्षविषा-

दस्थाने न केवलात्मदर्शिनस्तस्य प्रियामियप्राप्त्यसंभवात् । किंच सर्व-
भूतेष्वेकः समो निर्दोष आत्मेति स्थिरा निर्विचिकित्सा बुद्धिर्वस्य स
स्थिरबुद्धिरसंमदा । संमोहवर्जितश्च स्याद्यथोक्तब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितोऽ-
कर्मकृतसर्वकर्मसंन्यासीत्यर्थः ॥ २० ॥

नन्विष्टानिष्टप्राप्तिभ्यां हर्षविषादौ विद्वानपि कुर्वन्निर्दोषे ब्रह्मणि कथं स्थितिं लभेत्त्या-
शङ्क्याऽऽकाङ्क्षितं पूरयन्नृचर-श्लोकमुत्थापयति—यस्मादिति । आत्मज्ञाननिष्ठावतो
विदुषो हर्षविषादनिमित्ताभावात् तावुचितावित्याह—स्थिरबुद्धिरिति । ननु हर्षविषा-
दनिमित्तत्वं प्रियामिययोः सिद्धमिति कथं तत्प्राप्त्या हर्षोद्वेगौ न कर्तव्याविति नियुज्यते
तत्राऽऽह—देहेति । विदुषोऽपि प्रियावियप्राप्तिसामर्थ्यादेव हर्षविषादौ दुर्बरावित्या-
शङ्क्याऽऽह—न केवळेति । अद्वितीयात्मदर्शनशीलस्य व्यतिरिक्तप्रियामियप्राप्त्यथो-
गात् तन्निमित्तौ हर्षविषादावित्यर्थः । इतोऽपि विदुषो हर्षविषादावसंभावितावित्याह—
किंचेति । निर्दोषे ब्रह्मणि प्रागुक्ते दृढमतिपत्तिः संमोहेन हर्षोद्वेगद्वयना रहितो यथोक्ते
सर्वदोषरहिते ब्रह्मण्यहमस्मीतिविद्यावानशेषशेषशून्ये तस्मिन्नेव ब्रह्मणि स्थितस्तदनुरो-
धात्कर्मण्यमृष्यमाणो नैव हर्षविषादभागी भवितुमलमित्यर्थः ॥ २० ॥

किंच ब्रह्मणि स्थितः—

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१ ॥

बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शाः स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः
शब्दादयो विषयास्तेषु बाह्यस्पर्शेष्वसक्त आत्माऽन्तःकरणं यस्य
सोऽयमसक्तात्मा विषयेषु भीतिवर्जितः सन्विन्दति लभत आत्मनि
यत्सुखं तद्विन्दतीत्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगः समाधि-
ब्रह्मयोगस्तेन ब्रह्मयोगेन(ण) युक्तः समाहितस्तस्मिन्व्यापृत आत्माऽ-
न्तःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते व्याप्नोति ।
तस्माद्बाह्यविषयभोतेः क्षणिकाया इन्द्रियाणि निवर्त्येदात्मन्यक्षयसुखा-
र्थित्यर्थः ॥ २१ ॥

शब्दादिविषयभीतिप्रतिबन्धान् कस्यचिदपि ब्रह्मणि स्थितिः सिद्ध्येदित्याशङ्क्याऽऽह—
किंचेति । न केवलं पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मणि स्थितो हर्षविषादरहितः किंतु विधान्तरेणापी-
त्यर्थः । यावदावद्विषयेषु रागरूपमावरणं निवर्तते तावचावदात्मस्वरूपसुखमभिव्यक्तं

भवतीत्याह—वाह्येति । न केवलमसक्तात्मा शमवशादेव सुखं विन्दते किंतु ब्रह्म-
समाधिना समाहितान्तःकरणः सुखमनन्तं व्याप्नोतीत्याह—स ब्रह्मेति । तत्र पूर्वार्धे
व्याचष्टे—वाह्याश्चेति । समाधानार्थमसम्भ्रान्तद्वारा निरतिशयसुखवासिमुत्तरार्धव्या-
ख्यानं कथयति—ब्रह्मणीत्यादिना । शब्दादिविषयविमुखस्यानन्तसुखासिप्तमवा-
प्तदधिना प्रयत्नेन विषयवैमुख्यं कर्तव्यमिति शिष्याशेक्षार्थमाह—तस्मादिति ॥ २१ ॥

इतश्च निर्वर्त्येत्—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

ये हि यस्मात्संस्पर्शजा विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाता भोगा युक्तयो
दुःखयोनय एव तेऽविद्याकृतत्वात् । दृश्यन्ते व्याप्तास्त्रिकादीनि दुःखानि
तन्निमित्तान्धेव । यथेह लोके तथा परलोकेऽपीति गम्यत एवशब्दात् ।
न संसारे सुखस्य गन्धमात्रमप्यस्तीति बुद्ध्या विषयमृगतृष्णिकाया
इन्द्रियाणि निर्वर्त्येत् । न केवलं दुःखयोनय आद्यन्तवन्तश्चाऽऽदिर्विष-
येन्द्रियसंयोगो भोगानामन्तश्च तद्वियोग एवात आद्यन्तवन्तोऽनित्या
मध्यक्षणभाविष्यादित्यर्थः । कौन्तेय न तेषु रमते बुधो भोगेषु विवेक-
वगतपरमार्थतत्त्वोऽत्यन्तमूढानामेव हि विषयेषु रतिर्दृश्यते यथा पशुम-
धुर्वीनाम् ॥ २२ ॥

तत्रैव हेतुनारपरत्वेनोत्तरश्लोकेऽमुदाहरति—इत्येति । विषयेभ्यः सकाशादिन्द्रिया-
णीति शेषः । वैराग्यार्थमेव वैपायिकाणि सुखं निदूयति—ये हीति । ननु विषयेन्द्रिय-
संप्रयोगसंप्रसूतेषु भोगेषु जन्तूनामभिरुचिर्दर्शनाकुलस्तेषां दुःखयोनित्वमित्याशङ्क्यावि-
वेकिना तेषासङ्गेऽपि न विवेकिनामित्याह—आद्यन्तवन्त इति । यस्मादादिष्वविचिनाराम-
णादिसहितेभ्यः समागमनादेकेश्वररूपमागम्यश्च विषयेन्द्रियसंस्पृशेभ्यो भोगाः सुखल-
बाधमवाप्नुयन्ते तस्मात्ते दुःखहेतवो भवन्तीति योजना । अविद्याकार्यत्वाद्दुःखानां
कुनो भोगजन्यत्वमित्याशङ्क्य भोगानामविद्याप्रयुक्तत्वात्तन्निवृत्तत्वं दुःखानां युक्तमित्य-
भिप्रेत्याऽऽह—अविद्येति । भोगानं दुःखयोनित्वे मानमनुभवमुपन्यस्यति—दृश्यन्ते हीति ।
ऐहिजाना भोगानां दुःखानिमित्तत्वेऽपि नाऽऽमुष्मिन्नाणा तथात्वमनुभवाभावादित्याश-
ङ्क्यावधारणसामर्थ्यसिद्धयर्थमाह—यथेति । पूर्वार्धस्यासारायमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह—

नेत्यादिना । इतश्च विषयेभ्यः सकाशादिन्द्रियाणि निवर्तयितव्यानीत्याह—न केवलमिति । आद्यन्तवस्त्वे मध्यक्षणवर्तित्वेन क्षणभङ्गगुणत्वादुपेक्षणीयत्वं भोगानां सिध्यति । अस्ति हि तेषां क्षणभङ्गगुणत्वं क्षणिकविषयाकारमनोवृत्तिव्यङ्ग्यत्वादिति मन्वानः सन्नाह—अत इति । बुद्धिपूर्वकारिणां विवेकवतां भोगेषूपेक्षोपलब्धेश्च तेषामामासत्वं प्रतिभातीत्याह—न चेन्विति । प्रतीकोपादानमाद्यमिदं पुनर्व्याख्यानमिति न पुनराक्तिः । ननु केषांचिद्भोगेष्वभिहितमप्येते तत्राऽऽह—अत्यन्तेति ॥ २१ ॥

अयं च श्रेयोमार्गप्रविपक्षी कष्टमो दोषः सर्वानर्थप्राप्तिहेतुर्दुर्निवार्य-
श्चेति तत्परिहारे यत्नाधिक्यं कर्तव्यमित्याह भगवान्—

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

शक्नोत्युत्सहते इहैव जीवन्नेव यः सोढुं प्रसहितुं प्राक्पूर्वं शरीरविमो-
क्षणादा मरणात् । मरणसमाकरणं जीवतोऽवश्यंभावी हि कामक्रोधो-
द्भवो वेगोऽनन्तनिमित्तवान्निह स इति । यावन्मरणं तावन्न विश्रम्भणीय
इत्यर्थः । काम इन्द्रियगोचरमाप्त इष्टे विषये श्रूयमाणे स्मर्यमाणे वाऽन्तु-
भूते सुखहेतौ या गर्भिस्तृष्णा स कामः, क्रोधश्चाऽऽत्मनः प्रतिकूलेषु
दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा यो द्वेषः ॥ क्रोधस्तौ
कामक्रोधावुद्भवो यस्य वेगस्य स कामक्रोधोद्भवो वेगः, रोमाञ्चनह-
ृष्टनेत्रवदनादिलिङ्गीऽन्वाकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवो वेगो . गात्रप्रकम्प-
मस्वेदसंदष्टौष्ठपुटरक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगस्त्वं कामक्रोधोद्भवं
वेगं य उत्सहते प्रसहते सोढुं प्रसहितुं स युक्तो योगी सुखी चेह लोके
नरः ॥ २३ ॥

उत्तरश्लोकेषु तात्पर्यमाह—अयं चेति । श्रेयोमार्गप्रतिपक्षत्वं कष्टतमत्वे हेतु-
रनेव हेतुन्तरमाह—सर्वेति । प्रयत्नाधिक्यस्य कर्तव्यत्वे हेतुं सूचयति—दुर्निवार्य
इति । प्रसिद्धं हि कामक्रोधोद्भवस्य वेगस्य दुर्निवारत्वं येन मातरमपि चापिरोहति
पितरमपि हन्ति तमवश्यं परिहर्तव्यं दर्शयति—शक्नोतीति । यथोक्तं वेगं वहिरनर्थ-
रूपेण परिणामात्मागेव देहान्तररूपत्वं यः सोढुं क्षमते तं तौति—स युक्त इति ।
मरणसमाकरणस्य तात्पर्यमाह—मरणेति । प्रसिद्धौ हि शब्दः । तत्र हेतुमाह—अन-
न्तेति । व्याघ्रपुहतानां वृद्धानां च कामादिवेगो न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—याव-
दिति । कामक्रोधोद्भवं वेगं व्याख्यातुमादौ कामं मनोविकारविशेषत्वेन व्याचष्टे—
काम इति । कथमस्य मनोविकारविशेषत्वं तदाह—इन्द्रियोति । कामो गर्भिस्तृष्णोति
पर्यायाः ॥ २४ ॥ मनोविकारविशेषे पर्यवस्यतीत्यर्थः । क्रोधश्च मनोविकारविशेष-

स्तद्वदित्याह—क्रोधश्चेति । तमेव क्रोधं स्पष्टयति—आत्मन इति । एवं कामक्रोधौ व्याख्याय तयोरुत्कटत्वावस्थात्मनो वेगस्य ताम्यामुत्पत्तिमुपन्यस्यति—ताविति । यथोक्तवेगावगमोपायमुपदिशति—रोमाञ्चनहृष्टनेत्रेत्यादिना । उभयविधवेगं यो जीवन्नेव सोढुं शक्नोति तं पुरुषचैरेयत्वेन स्तौति—तमित्यादिना ॥ २३ ॥

कथंभूतश्च ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोतीत्याह—

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः ।

स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

योऽन्तःसुखोऽन्तरात्मनि सुखं यस्य सोऽन्तःसुखस्तथाऽन्तरेवाऽऽत्मन्याराम आर्क्रीडा यस्य सोऽन्तरारामस्तथैवान्तरात्मैव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सोऽन्तर्ज्योतिरेव । य ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्वृतिं मोक्षमिह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन्नधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २४ ॥

ज्ञानस्यात्यन्तमन्तरङ्गमात्ममात्रनिरतत्वं दर्शयन्मकृतं ब्रह्मविदमेव विशिनाष्टि—कथंभूतश्चेति । यथाऽन्तरेव सुखं न बाह्यैर्विषयेस्तथाऽन्तरेव ज्योतिर्न श्रोत्रादिभिरतो विषयान्तरविज्ञानरहित इत्याह—तथेति । यथोक्तविशेषणसमाधिमास्तीवन्नेव मुक्तिमधिगच्छतीत्याह—स योगीति । आत्मन्यन्तः सुखमिति बाह्यविषयनिरपेक्षत्वं निवक्षितमन्तरारामत्वं च ऊपादिविषयापेक्षामन्तरेण क्रीडाप्रयुक्तकलमावृत्तमभिमतमिन्द्रियादिजन्यप्रकाशशून्यस्वमात्मज्योतिर्गमिष्टम् । यथोक्तविशेषणसंपन्नः समाहेतश्च जीवन्नेव ब्रह्मभावं प्राप्नोति ब्रह्मणि परिपूर्ण(र्ण) निर्वृतिं सर्वानर्पनिवृत्त्युपलक्षितां स्थितिमनतिशयानन्दविर्भावलक्षणां प्राप्नोतीत्याह—य ईदृश इति ॥ २४ ॥

किंच—

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षमृषयः सम्यग्दर्शिनः संन्यासिनः क्षीणकल्मषाः क्षीणपापादिदोषाश्छिन्नद्वैधाश्छिन्नसंशया यतात्मानः संयतेन्द्रियाः सर्वभूतहिते रताः सर्वेषां भूतानां हित आनुकूलये रता अहिंसका इत्यर्थः ॥ २५ ॥

मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य साधनन्तरमाह—किंचेति । यज्ञादिनित्यकर्मानुष्ठानात्पापादिदृष्टार्थं कल्मषं क्षयिते ततश्च श्रवणाद्यावृत्तेः सम्यग्दर्शनं जायते ततो मुक्तिरप्यत्नेन भवतीत्याह—लभन्ते इति । ज्ञानप्राप्त्युपायान्तरं दर्शयति—छिन्नेति । श्रवणा-

दिना संशयनिरसनं कार्यकरणनियमनं च दयालुत्वेनासिंहकत्वमित्येतदपि सम्यग्ज्ञान-
प्राप्तौ कारणमित्यर्थः । अक्षरव्याख्यानं स्पष्टत्वाच्च व्याख्यायते ॥ २५ ॥

किंच—

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

कामक्रोधवियुक्तानां कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ साध्यां वियुक्तानां
यतीनां संन्यासिनां यतचेतसां संयतान्ताकरणानामभित उभयतो
जीवतां मृतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते, विदितात्मनां विदितो
ज्ञात आत्मा येषां ते विदितात्मानस्तेषां विदितात्मनां सम्यग्दर्शना-
मित्यर्थः ॥ २६ ॥

पूर्वं कामक्रोधयोर्वेगः सोढव्यो दर्शितः संप्रति तावेव त्याज्यावित्याह—किंचेति ।
ननु दर्शितविशेषणवता मृतानामेव मोक्षो न तु जीवतामिति चेन्नेत्याह—अभित इति ।
आत्मदादीनामपि तर्हि प्रभूतकामादिप्रभावविधुराणां किमिति मोक्षो न भवतीत्याशङ्क्य
सम्यग्दर्शनवैशेष्याभावात् दित्याह—विदितेति । उक्तार्थे श्लोकाक्षराणामन्वयमात्रेण
कामक्रोधेत्यादिना ॥ २६ ॥

सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां सद्योमुक्तिरुक्ता कर्मयोगश्चेत्स्वरापि-
तसर्वभावेनेश्वरे ब्रह्मण्याधाय क्रियमाणः सत्त्वशुद्धिज्ञानमाप्तिसर्वकर्म-
संन्यासक्रमेण मोक्षायेति भगवान्पदे पदेऽब्रवीद्दृश्यति च । अथेदानीं
ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गं विस्तरेण वक्ष्यामीति तस्य सूत्रस्या-
नीयाञ्छ्लोकानुपदिशति स्म—

स्पर्शान्कृत्वा वहिर्वाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।

प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचरिणौ ॥ २७ ॥

स्पर्शाञ्छब्दादीन्कृत्वा वहिर्वाह्यान्श्रोत्रादिद्वारेणान्तर्बुद्धौ प्रवेशिताः
शब्दादयो विषयास्तानचिन्तयतो वाह्या वहिरेव कृत्वा यचन्ति । तानेवं
पहिः कृत्वा चक्षुर्धैवान्तरे भ्रुवोः, कृत्वेत्यनुपपद्यते । तथा प्राणापानौ
नासाभ्यन्तरचरिणौ समौ कृत्वा ॥ २७ ॥

वृत्तमनूद्योत्तमश्लोकत्रयस्य तात्पर्यार्थमाह—सम्पददर्शनेति । ईश्वरापित्तसर्वभावे-
नेति । भगवति परमितीश्वरे संपादितः सर्वेषां देहेन्द्रियमनसा मावक्षेष्टावित्येषो न

सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणं सर्वभूतानां हृदयेश्वरं सर्व-
कर्मफलाध्यक्षं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं मां नारायणं ज्ञात्वा शान्तिं सर्वसंसा-
रोपरतिमृच्छति प्राप्नोति ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीप-
रमहंसभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये प्रकृतिगर्भो नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अधिकारिणो यथोक्तस्य कर्तव्याभावे ज्ञातव्यमपि नास्तीत्याशङ्क्य परिहरति—एव-
मित्यादिना । प्रसिद्धं भोक्तारं व्यवच्छिनत्ति—सर्वलोकेति । ततो ह्यस्य बन्ध-
विपर्ययाविति न्यायेन सर्वफलदातृत्वं दर्शयति—सुहृदमिति । उक्तेश्वरज्ञाने फलं
कथयति—ज्ञात्वेति । यत्नेषु तपःषु च द्विधा भोक्तृत्वं व्यनक्ति—कर्तृरूपेणेति ।
हिरण्यगर्भादिदिव्यवच्छेदार्थं विशिनष्टि—महान्तमिति । स्वपारिकरोपकारिणं राजानं
व्यावर्तयति—प्रत्युपकारेति । ईश्वरस्य ताटस्थं व्युदस्यति—सर्वभूतानामिति ।
तर्हि तत्र तत्र व्यवस्थितकर्मतत्फलसंसर्गित्वं स्पष्टादिपाशङ्क्याऽऽह—सर्वकर्तृति ।
न च तस्य बुद्धितद्वृत्तिसंबन्धोऽपि वस्तुतोऽस्तीत्याह—सर्वप्रत्ययेति । यथोक्तेश्वर-
परिज्ञानफलमभिधाने—मां नारायणमिति । तदेवं कर्मयोगस्यामुख्यसंन्यासापेक्षया
प्रशस्तत्वेऽपि ततो मुख्यसंन्यासस्याऽऽधिक्यतात्त्वतो बुद्धिशुद्ध्यादियुक्तस्य काम-
क्रोधोद्भव वेगमिहैव सोढुं शक्तस्य शमदयादिमतो योगाधिकृतस्य त्वंपदार्थाभिज्ञस्य
परमात्मानं प्रत्यक्त्वेन जानतो मुक्तिरिति सिद्धम् ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते
श्रीमद्भगवद्गीताशांकरभाष्यव्याख्याने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[श्लोकानामादित समष्टपङ्क — २१३]

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच—

अतीतानन्तराध्यायान्ते ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनं प्रत्यन्तरङ्गस्य
सूत्रभूताः श्लोकाः स्पर्शान्कृत्वा वहिरित्यादय उपदिष्टास्तेषां वृत्ति-
स्थानीयोऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । तत्र ध्यानयोगस्य वहिरङ्गं कर्मेति
पावदध्यानयोगारोहणासमर्थस्तावद्ब्रह्मस्थेनाधिकृतेन कर्तव्यं कर्मेत्यतस्त-

स्ततोति । ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं यावताऽनुष्ठेयमेव विहितं कर्म यावज्जीवम् । नाऽऽरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यत इति विशेषणादारूढस्य च शमेनैव संबन्धकरणात् । आरुक्षोराखण्डस्य च शमः कर्म चोभयं कर्तव्यत्वेनाभिप्रेतं चेत्स्यात्तदाऽऽरुक्षोराखण्डस्य चेति शमकर्मविषयभेदेन विशेषणं विभागकरणं चानर्थकं स्यात् ।

ध्यानयोगप्रस्तावानन्तरं तद्योग्यतहेतुकर्मणः स्तुतिं भगवानुक्तवानित्याह—श्रीभगवानिति । पूर्वोत्तराभ्याययोः संगतिमभिदधानो वृत्तमनूयाध्यापान्तरमवतारयति—अतीतेति । सम्यग्दर्शनपकरणे ध्यानयोगस्य प्रसङ्गाभावं व्युदस्यति—सम्यगिति । संग्रहविवरणयोरतीतानन्तराध्याययोर्युक्तं हेतुहेतुमत्त्वमिति यावः । अध्यायसंबन्धमभिवायानाश्रितः कर्मफलमित्यादिश्लोकद्वयस्य तात्पर्यमाह—सन्नेति । कर्मयोगस्य संन्यासहेतोर्मर्यादा दर्शयितुं साङ्गं च योगं विचारयितुमध्याये प्रवृत्ते सतीति सम्यगर्थः । संन्यासिना कर्तव्यं कर्मत्वेवं प्रतिपासं व्युदस्यति—गृहस्थेनेति । कर्तव्यत्वं स्तुतियोग्यत्वमतः शब्दार्थः । समुच्चयवादी सीमाकरणमाक्षिपति—नन्विति । याजुज्जीवश्रुतिवशाद्ब्रह्मचानारोहणसामर्थ्यं सत्यपि कर्मानुष्ठानस्य दुर्वारत्वादिति हेतुमाह—यावतेति । भार्यावि-योगादिप्रतिबन्धावज्जीवश्रुतिचोदितकर्मानुष्ठानवद्वैराग्यप्राद्विन्वादिषु तदननुष्ठानसंभवाद्भगवतो विशेषैर्भगवचनाच्च न यावज्जीवं कर्मानुष्ठानप्रसक्तिरिति पारिहरति—नाऽऽरुक्षोरिति । उक्तमेवार्थं व्यतिरेकद्वारेण विवृणोति—आरुक्षोरित्यादिना । आरोहु-भिच्छतीत्यारुक्षुरित्यत्राऽऽरोहणेच्छा विशेषणमारोहणं कृतवानित्याखण्ड इत्यत्र पुनरि-च्छाविषयभूतमारोहणं विशेषणमेवं शमकर्मविषययोर्भेदेन विशेषणं मर्यादाकरणानङ्गी-करणे विरुद्धमापद्येत, तयोरेव विभागकरणं च यावतं सीमानङ्गीकारे न युज्येतेत्यर्थः ।

तत्राऽऽश्रमिणां कश्चिद्योगमारुक्षुर्भवत्याखण्डश्च कश्चिद्व्ये नाऽऽरुक्षो-क्षवो न चाऽऽरुक्षस्तानपेक्ष्याऽऽरुक्षोराखण्डस्य चेति विशेषणं विभाग-करणं चोपपद्यत एवेति चेत् । न । तस्यैवेति वचनात् । पुनर्योगग्रहणाच्च योगाखण्डस्येति य आसीत्पूर्वं योगमारुक्षुस्तस्यैवाऽऽखण्डस्य शम एव कर्तव्यं कारणं योगफलं प्रत्युच्यत इति । अतो न यावज्जीवं कर्तव्यत्वमाप्तिः कस्यचिदपि कर्मणः, योगविभ्रष्टवचनाच्च । गृहस्थस्य चेत्कर्मिणो योगो विहितः पष्ठेऽध्याये स योगविभ्रष्टोऽपि कर्मगतिं कर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नाशान्ङ्गानुपपन्ना स्यात् । अवश्यं हि कृतं कर्म काम्यं नित्यं वा मोक्षस्य नित्यत्वादनारभ्यत्वे स्वं फलपारमत एव ।

विशेषणविभागकरणयोरन्यथोपपत्तिमाशङ्कते—तत्रेति । व्यवहारभूमिः सप्तमर्थः । पृथी निर्धारणे । भवत्वधिकारिणा त्रैविध्यं तथाऽपि प्रकृते विशेषणादौ किमायातमित्याशङ्क्य तृतीयापेक्षया तदुपपत्तिरित्याह—तानपेक्ष्येति । आरुरुक्षोरारुरुक्षस्य च भेदे तस्यैवेति प्रकृतपरामर्शानुपपत्तिरिति दूषयति—न तस्येति । यद्यनारुरुक्षं पुरुषमपेक्षयाऽऽरुरुक्षोरिति विशेषणं तस्य च कर्मरोगहणकारणमनारुरुक्षं च पुरुषमपेक्षयाऽऽरुरुक्षस्येति विशेषणं तस्य च शमः संन्यासो योगफलप्राप्तौ कारणमिति विशेषणविभागकरणयोरुपपत्तिस्तदाऽऽरुरुक्षोरारुरुक्षस्य च भिन्नत्वात्प्रकृतपरामर्शिनस्तच्छब्दस्यानुपपत्तेर्न युक्तमित्यं विशेषणाद्युपपादनमित्यर्थः । किंच योगमारुरुक्षोस्तदारोग्ये कारणं कर्मैत्युक्त्वा पुनर्योगारुरुक्षस्येति योगशब्दप्रयोगाद्यो यमं पूर्वमारुरुक्षुरातीत्येवापेक्षितं योगमारुरुक्षस्य तत्फलप्राप्तौ कर्मसंन्यासः शमशब्दवाच्यो हेतुत्वेन कर्तव्य इति वचनादारुरुक्षोरारुरुक्षस्य चाभिन्नत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च तयोर्भिन्नत्वं शङ्कितं शक्यमित्याह—पुनरिति । यन्तु यावज्जीवश्च्युतिविरोधाद्योगारोग्यसमाकरणं कर्मणोऽनुचितमिति तत्राऽऽह—अत इति । पूर्वोक्तरीत्या कर्मतत्त्यागयोर्निभागोपपत्तौ श्रुतेरन्यत्रिपयत्वाद्योगमारुरुक्षस्य मुमुक्षुर्निज्ञातमानस्य नित्यनैमित्तिककर्मस्वपि परित्यागसिद्धिरित्यर्थः । इतश्च यावज्जीवं कर्म कर्तव्यं न भवतीत्याह—योगेति । संन्यासिनो योगभ्रष्टस्य विनाशशङ्कावचनान्न यावज्जीवं कर्म कर्तव्यं प्रतिभातीत्यर्थः । ननु योगभ्रष्टशब्देन गृहस्थस्यैवाभिधानात्तस्यैवास्मिन्नप्याये योगविधानाद्योगारोग्यस्यत्वे सत्यपि यावज्जीवं कर्म कर्तव्यमिति नेत्याह—गृहस्थस्येति । तेनापि मुमुक्षुणा कृतस्य कर्मणो मोक्षातिरिक्तफलानारम्भकत्वाद्योगभ्रष्टोऽसौ छिन्नाभ्रमिव नश्यतीति शङ्का सावकाशेत्याशङ्क्याऽऽह—अदृश्यं हीति । अगौरुषेधा त्रिदोषद्वेदात्फलदायिनी कर्मणः स्वाभाविकी शक्तिरवगता ब्रह्मभावस्य च स्वतःसिद्धत्वाच्च कर्मफलत्वमतो मोक्षातिरिक्तस्यैव फलस्य कर्मोऽऽरम्भकमिति कर्मणि योगभ्रष्टोऽपि कर्मगतिं गच्छतीति निरवकाशा शङ्केत्यर्थः ।

नित्यस्य कर्मणो वेदप्रमाणानुबुद्धत्वात्फलेन भवितव्यमित्यत्रोच्यमान्यथा वेदस्यानर्थार्थत्वप्रसङ्गादिति । न च कर्मणि सत्पुण्यविभ्रष्टवचनमर्थवत्कर्मणो विश्रंशकारणानुपपत्तेः ।

ननु मुमुक्षुणा वाग्यपतिपिद्धयोरकरणात्कृतयोश्च नित्यनैमित्तिकयोरफलत्वात्कथं तदीयस्य कर्मणो नियमेन फलारम्भत्वं तत्राऽऽह—नित्यस्य चेति । चकारेण नैमित्तिकं कर्मानुबुध्यते । वेदप्रमाणकत्वेऽपि नित्यनैमित्तिकयोरफलत्वे दोषमाह—अन्यथेति । इति कर्मणोऽनुष्ठानस्य फलारम्भकत्वप्रोक्तादगृहस्थो योगभ्रष्टोऽपि

कर्मगतिं गच्छतीति न तस्य नाशाशङ्केति शेषः । इतोऽपि गृहस्थो योगभ्रष्टश्च द्वा-
वाच्यो न भवतीत्याह—न चेति । ज्ञानं कर्म चेत्यमयं ततो विभ्रष्टोऽयं तद्वर्ततेति
वचनं गृहस्थे कर्मणि सति नार्थवद्भवितुमलं तस्य कर्मनिष्ठस्य कर्मणो विभ्रष्टे हेत्व-
मावात्तत्फलस्याऽऽवश्यकत्वादित्यर्थः ।

कर्म कृतमीश्वरे संन्यस्येत्यतः कर्तरि कर्म फलं नाऽऽरभत इति चेत् ।
नैश्वरे संन्यासस्याधिकतरफलहेतुत्वोपपत्तेः । मोक्षायैवेति चैस्त्वकर्मणां
कृतानामीश्वरे न्यासो मोक्षायैव न फलान्तराय योगसहितो योगाच्च
विभ्रष्ट इत्यतस्त्वं मतिं नाशाशङ्का युक्तैवेति चेत् । न । 'एकाकी यत-
चित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः' 'ब्रह्मचारिघ्नते स्थितः' इति कर्मसंन्यास-
विधानात् । न चात्र ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाशङ्का यन्नेकाकित्वं विधी-
यते । न च गृहस्थस्य निराशीरपरिग्रह इत्यादिवचनमनुकूलम् । उभय-
विभ्रष्टपञ्चानुपपत्तेश्च । अनाश्रित इत्यनेन कर्मिण एव संन्यासित्वं
योगित्वं चोक्तं मतिषिद्धं च निरग्रेरक्रियस्य च संन्यासित्वं योगित्वं
चेति चेत् । न । ध्यानयोगं प्रति वहिरङ्गस्य सतः कर्मणः फलाकाङ्क्षा-
संन्यासस्तुतिपरत्वात् । न केवलं निरग्रेरक्रिय एव संन्यासी योगी च
किं तर्हि कर्मणि कर्मफलासङ्गं संन्यस्य कर्मयोगमनुतिष्ठत्स्वच्छुद्धयर्थं
स संन्यासी च योगी च भवतीति स्तूपते । न चैकेन वाक्येन कर्म-
फलासङ्गसंन्यासस्तुतिश्चतुर्थार्थमपतिषेधश्चोपपद्यते । न च मतिषिद्धं निर-
ग्रेरक्रियस्य परमार्थसंन्यासिनः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासयोगशास्त्राविहितं
संन्यासित्वं योगित्वं च मतिषेधति भगवान् । स्ववचनचिरोधाच्च ।

कृतस्य कर्मणो मुमुक्षुणा भगवति समर्पणात्कर्तरि फलानारम्भकत्वादिति विभ्रष्ट-
कारणमिति शङ्कते—कर्मोति । राजाराधनबुद्ध्या घनधान्यादिसमर्पणस्याधिकफल-
हेतुत्वोपलम्भादीश्वरे समर्पणे न श्रेश्चकारणमिति दूषयति—नेत्यादिना । अधिक-
फलहेतुत्वेऽपि मोक्षहेतुत्वार्थमप्यतमिति शङ्कते—मोक्षायैवेति । तदेव चोद्यं विवृणो-
ति—स्वकर्मणामिति । सहचारिसामर्थ्यात्तस्य फलान्तरं प्रत्युपायत्वातिद्विरिति हेतुं
सूचयति—योगेति । ध्यानसहितस्य संन्यासस्य मोक्षौघिकत्वे कुतो योगभ्रष्टमधि-
कृत्य नाशाशङ्केत्याशङ्क्याऽऽह—योगाद्येति । सहजार्थभावे सामान्यभावात्कलानुप-
पत्तेरुक्ता नाशाशङ्केत्यर्थः । ध्यानसहितमीश्वर कर्मसमर्पणं मोक्षायैत्यत्र प्रमाणाभावा-
द्गृहस्थो योगभ्रष्टश्च द्वावाच्यो न भवतीति दूषयति—नेति । गृहस्थस्य योगभ्रष्टश्च-

वाच्यत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—एकाकीति । न स्वस्वेतानि विशेषणानि गृहस्थसमवा-
यीनि संभवन्ति तेन तस्य ध्यानयोगविध्यभावाच्च त प्रति योगभ्रष्टशब्दवचनमुचित-
मित्यर्थः । एकाकित्ववचनं गृहस्थस्यापि ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाभावाभिप्रायेण भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्याग्निहोत्रादिवद्विज्ञानस्य पत्नीसाध्यत्वाभावादप्राप्तप्रतिषेधान्मैवमित्याह—
न चाप्नोति । विशेषणान्तरपर्यालोचनयाऽपि नायमेवाकिञ्चिद्बो गृहस्थपरो भवितुमर्ह-
तस्याह—न चेति । किंच गृहस्थस्यैकाकित्वादि विवक्षित्वा ध्यानयोगविधौ तं
प्रत्युभयभ्रष्टमश्नो नोपपद्यत इत्याह—उभयोति । न हि गृहस्थं प्रत्युभयस्माज्ज्ञा-
नात्कर्मणश्च विभ्रष्टत्वमुपेत्य द्रष्टुं युज्यते तस्य ज्ञानार्ज्ज्वशेऽपि कर्मणस्तदभावात्तनुष्ठीय-
मानकर्मभ्रंशेऽपि प्रागनुष्ठितकर्मवशात्फलप्रतिष्ठादतो यथोक्तप्रश्नालोचनया न गृहस्थं
प्रति ध्यानविधानोपपत्तिरित्यर्थः । ननु भगवता संन्यासस्य प्रतिषिद्धत्वाद्गृहस्थस्यैव
योगविधानात्तस्यैव योगभ्रष्टशब्दवाच्यत्वमिति शङ्कते—अनाश्रित इत्यनेनेति ।
भगवद्वाक्यं न प्रतिषेधपरमिति परिहरति—न ध्यानेति । स्तुतिपरत्वमेव स्फो-
रयति—न केवलमिति । सत्त्वशुद्ध्यर्थमनुतिष्ठन्निति संबन्धः । वाक्यस्योभयपरत्व-
माशङ्क्य वाक्यभेदप्रसङ्गान्मैवमित्याह—न चेति । इतोऽपि भगवतः संन्यासाश्र-
मप्रतिषेधोऽभिप्रेतो न भवतीत्याह—न च प्रसिद्धमिति । तस्य प्रसिद्धं संन्यासित्वं
योगित्वं चेति संबन्धः । प्रसिद्धत्वमेव व्याकरोति—श्रुतीति । इतोऽपि संन्यासाश्रमं
भगवान्न प्रतिषेधतीत्याह—स्ववचनेति ।

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते मौनी संतुष्टो
येन केनचिदनिकेतः स्थिरमतिर्विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति नि-
स्पृहः सर्वारम्भपरित्यागीति च तत्र तत्र भगवता स्ववचनानि दर्शि-
तानि तैर्विरुध्येत चतुर्थाश्रमप्रतिषेधः । तस्मान्मुनेर्योगमारुरुक्षोः प्रति-
पक्षगार्हस्थ्यस्याग्निहोत्रादि फलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहण-
साधनत्वं सत्त्वशुद्धिदारेण प्रतिपद्यत इति स संन्यासी च योगी चेति
स्तूपते—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निराग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

अनाश्रितो नाऽऽश्रितोऽनाश्रितः किं कर्मफलं कर्मणः फलं कर्म-
फलं यच्चदनाश्रितः कर्मफलतृष्णारहित इत्यर्थः । यो हि कर्मफलतृ-
ष्णावान्स कर्मफलमाश्रितो भवत्ययं ॥ तद्विपरीतोऽतोऽनाश्रितः
कर्मफलमेवंभूतः सन्कार्यं कर्तव्यं नित्यं काम्यविपरीतमग्निहोत्रादिकं
करोति निर्वर्तयति । यः कश्चिदीदृशः कर्मां स कर्म्यन्तरेभ्यो विशिष्यत

इत्येवमर्थमाह स संन्यासी च योगी चेति । संन्यासः परित्यागः स
यस्यास्ति स संन्यासी च योगी च योगश्चित्तसमाधानं स यस्यास्ति
स योगी चेत्येवं गुणसंपन्नोऽयं मन्तव्यो न केवलं निरग्निरक्रिय एव
संन्यासी योगी चेति मन्तव्यः । निर्गता अग्रयः कर्पाङ्गभूता यस्यात्स
निरग्निरक्रियश्चानग्रिसाधना अप्यविद्यमानाः क्रियास्तपोदानादिका
यस्यासावक्रियः ॥ १ ॥

विरोधमेव साधयति—सर्वकर्माणीत्यादिना । अनाश्रित इत्यादिवाक्यस्य यथा-
श्रुतार्थत्वानुपपत्तेः स्तुतिपरत्वमुपपादितमुपसंहरति—तस्मादिति । कर्मफलसंन्यासि-
त्वमत्र मुनिशुद्धार्थः । स्तुतिपरं वाक्यमक्षरयोजनार्थमुदाहरति—अनाश्रित इति । कर्म-
फलेऽभिलाषो नास्तीत्येतावता कथं तद्वनाश्रितत्ववाचोयुक्तिरित्याशङ्क्य व्यतिरेकमुखेन-
(ण) विशदयति—यो ह्रीति । कार्यमित्यादि व्याकरोति—एवंभूतः सन्निति । कथं
कर्मिणः संन्यासित्वं योगित्वं च कर्मित्वविरोधादित्याशङ्क्याऽऽह—ईदृश इति । एतदे-
व विवक्षितत्वाच्चानुपपत्तिश्चोदनीयेति मन्वान्, सत्ताह—इत्येवमिति । न निरग्निरि-
त्यादेरर्थमाह—न केवलमिति । अग्रयो गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनप्रभृतयः ।
नन्वनश्रित्वे सिद्धमक्रियत्वमग्निसाध्यत्वात्क्रियाणां तथा च न निरग्निरित्येतावतापेक्षि-
तसिद्धेर्न चाक्रिय इत्यनर्थकमर्थपुनरुक्तेरिति तत्राऽऽह—अनग्रीति ॥ १ ॥

ननु च निरग्निरक्रियस्यैव श्रुतिस्मृतियोगशास्त्रेषु संन्यासित्वं योगित्वं
च प्रसिद्धं कथमिह साधेः सक्रियस्य संन्यासित्वं योगित्वं चापसिद्ध-
मुच्यते इति । नैष दोषः । कयाचिद्गुणवृत्त्योभयस्य सपिपादापिपित-
त्वात् । तत्कथं कर्मफलसंकल्पसंन्यासात्संन्यासित्वं योगाङ्गत्वेन च
कर्मानुष्ठानात्कर्मफलसंकल्पस्य वा चित्तविक्षेपहेतोः परित्यागाद्योगित्वं
चेति गौणमुपपन्नं न पुनर्मुख्यं संन्यासित्वं योगित्वं चाभिप्रेतमित्येतमर्थं
दर्शयितुमाह—

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।

न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

य सर्वकर्मनतफलपरित्यागःक्षणं परमार्थसंन्यासमिति पाट्टः श्रुति-
स्मृतिविदो योगं कर्मानुष्ठानक्षणं यं परमार्थसंन्यासं विद्धि जानीहि
हे पाण्डव । कर्मयोगस्य भवृत्तिलक्षणस्य तद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणं
परमार्थसंन्यासेन कीदृशं सामान्यमङ्गीकृत्य तद्भावं उच्यते इत्यपेक्षाया-

मिदमुच्यते । अस्ति परमार्थसंन्यासेन सादृश्यं कर्तृद्वारकं कर्मयोगस्य ।
 यो हि परमार्थसंन्यासी सत्यक्तसर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्मतत्फलविषयं
 संकल्पं प्रवृत्तिहेतुकायकारणं सन्दस्यति । अयमपि कर्मयोगी कर्म
 कुर्वाण एव फलविषयं संकल्पं संन्यस्यतीत्येतमर्थं दर्शयन्नाह न हि
 यस्मादसंन्यस्तसंकल्पोऽसंन्यस्तोऽपरित्यक्तः फलविषयः संकल्पोऽभि-
 संधिर्येन सोऽसंन्यस्तसंकल्पः कथनं कश्चिदपि कर्मा योगी समाधान-
 वान्मवति न संभवतीत्यर्थः । फलसंकल्पस्य चित्तविशेषहेतुत्वात् ।
 तस्माद्यः कथनं कर्मा संन्यस्तफलसंकल्पो भवेत्स योगी समाधानवान्
 विशिष्टचित्तो भवेच्चित्तविशेषहेतोः फलसंकल्पस्य संन्यस्तत्वादित्यभि-
 प्रार्थः । एवं परमार्थसंन्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं संन्याससौमन्यम-
 पेक्ष्य 'यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव' इति कर्मयोगस्य
 स्तुत्यर्थं संन्यासस्त्वमुक्तम् ॥ २ ॥

उत्तरश्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयितुं व्यावर्त्यामाशङ्का दर्शयति—ननु चेति । प्रसिद्धिं
 परित्यज्याप्रसिद्धिरुपादीयमाना प्रसिद्धिविरुद्धेति चोद्यं दूषयति—नैष दोष इति ।
 त्वमस्य साग्री सक्तिर्ये च संन्यासित्वस्य योगित्वस्य चेत्यर्थः । गुणवृत्त्योभयसंसादनं
 प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—तत्कथमित्यादिना । संभवति मुख्ये संन्यासित्वादौ किमिति
 गौणमुभयमभीष्टमित्याशङ्क्य मुख्यस्य कर्मिण्यसंभवाद्गौणमेव स्तुतिसिद्धयर्थं तद्विष्टमि-
 त्यभिप्रेत्याऽह—न पुनरिति । चित्तव्याकुलत्वेहेतुत्वात्मान्याभाच्चित्तसमाधानसिद्धे-
 र्योगित्वं कर्मिणोऽपि युक्तं संन्यासित्वं तु तस्य विरुद्धमिति शङ्कमानं प्रयुक्तेऽर्थे श्लोकम-
 वतारयति—इत्येतमिति । परमार्थसंन्यासं प्राहुरिति संमन्वः । इतीत्यं संन्यासस्य
 प्रामाणिकाम्युपगन्तवादिति शब्दो योजयः । योग फलतृष्णा परित्यज्य समाहितचेतस्त-
 येति शेषः । यदुक्तं संन्यासित्वं योगित्वं च गृहस्थस्य गौणमिति तदुत्तरार्धेयोजनया
 प्रकटयितुमुत्तरार्धमुत्पापयति—कर्मयोगस्येति । कर्मयोगस्य परमार्थसंन्यासेन कर्तृद्वारकं
 साम्यमुक्तं व्यक्ती करोति—यो ह्येति । स्वक्तानि सर्वाणि कर्माणि साधनानि च
 येन स तपोक्तस्य भावस्तत्ता तथा सर्वकर्मविषयं तत्फलविषयं च संकल्पं त्यजती-
 त्यर्थः । संवत्सराग्रे तत्कार्यसामत्यागस्तत्त्यागे तज्जन्मप्रवृत्तित्यागश्च निष्पत्तीत्यभि-
 धाय निश्चिनष्टि—प्रवृत्तौति । कर्मिण्यपि यथोक्तमेव ह्यसंन्यासिवमसीत्याह—
 अयमपीति । तदपरित्यागे व्याकुलचेतस्तया कर्मानुष्ठानस्यैव दुःशक्त्या-
 दित्यर्थः । उक्तमेव साम्यं व्यक्ती कुर्वन्व्यतिरेकं दर्शयति—इत्येतमिति । उक्तमेव

फलसंकरूपपरित्यागे किमिति समाधानवत्त्वाभावस्तत्राऽऽह—फलेति । व्यतिरेकमुखेनो-
(णो)क्तमर्थमन्वयमुखेनोपसंहरति—तस्मादिति । हिशब्दार्थस्य यस्मादित्युक्तस्य तस्मा-
दित्यनेन संबन्धः । कर्मिणं प्रति यथोक्तादेवौ हेतुहेतुमद्भावमभिप्रेत्य द्वितीयविधौ हेतु-
माह—चित्तविशेषेति । पूर्वश्लोके पूर्वोत्तरार्धाभ्यामुक्तमनुवदति—एवमिति ॥२॥

ध्यानयोगस्य फलनिरपेक्षः कर्मयोगो बहिरङ्गः साधनामिति तं संन्या-
सत्वेन स्तुत्वाऽधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति—

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

आरुरुक्षोरारोढुमिच्छतोऽनारूढस्य ध्यानयोगोऽवस्थातुमशक्तस्यैव-
त्यर्थः । कस्याऽऽरुरुक्षोर्मुनेः कर्मफलसंन्यासिन इत्यर्थः । किमा रुरुक्षो-
योगं कर्म कारणं साधनमुच्यते । योगारूढस्य पुनस्तस्यैव शम उप-
शमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढत्वस्य साधनमुच्यते
इत्यर्थः । यावद्यावत्कर्मभ्य उपरमते तावत्तावच्चिरायासस्य जितेन्द्रि-
यस्य चित्तं समाधीयते । तथा सति स झटिति योगारूढो भवति ।
तथा चोक्तं व्यासेन—

नैतादृशं ब्राह्मणरूपास्ति चित्तं यथेकता समता सत्यता च ।

शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्त्वतश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥ इति ॥३॥

परमार्थसंन्यासस्य कर्मयोगान्तर्भावो कर्मयोगस्यैव सदा कर्तव्यत्वमापद्येत तेनेतरस्यापि
कृतत्वसिद्धेरित्याशङ्क्योक्तानुवाङ्पूर्वकमुत्तरश्लोकात्पर्यमह—ध्यानयोगस्येति ।
भाविन्या वृत्त्या मुनेर्योगमारोढुमिच्छोरित्यमणस्य योगारोहणस्य कर्म हेतुध्येदपेक्षितं
योगारूढस्यापि तत्फलशायी तदेव कारणं भविष्यति तस्य कारणत्वे क्लृप्तशक्ति-
त्वादित्याशङ्क्याऽऽह—योगारूढस्येति । अनारूढस्येत्येतस्यैवार्थः (फुटयति—ध्यानेति) ।
मुनित्वं कर्मफलसंन्यासिन्यौपचारिकमित्याह—कर्मफलेति । साधनं चित्तशुद्धिद्वारा
ध्यानयोगप्राप्तिचक्रायामिति शेषः । तस्येति प्रकृतस्य कर्मिणो ग्रहणम् । एवकारो
भिन्नक्रमः शमशब्देन संबध्यते । कस्यान्वययोग्यवच्छेदेन शमो हेतुरिति तत्राऽऽह—
योगारूढत्वस्येति । सर्वव्यापारोपरमरूपोपशमस्य योगारूढत्वे कारणत्वं विवृणोति—
यावद्यावदिति । सर्वकर्मनिवृत्ताग्रयासाभावाद्दृशीकृतोन्द्रियग्रामस्य चित्तसमाधाने योगा-
रूढत्वं सिध्यतीत्यर्थः । सर्वकर्मोपरमस्य पुरुषार्थसाधनत्वे पौराणिकीं संमतिमाह—

तथा चेति । एकता सर्वेषु भूतेषु वस्तुतो द्वैताभावोपलसितत्वमिति प्रतिपत्तिः । समता तेष्वेवौपाधिकविशेषेऽपि स्वतो निर्विशेषत्वधीः । सत्यता तेषामेव हितवचनम् । शीलं स्वभावसंपत्तिः । स्थितिः स्थैर्यम् । दण्डनिधानमर्हिसनम् । आर्जवमवकत्वम् । क्रियाम्यः सर्वाभ्यः सकाशादुपरतिश्चेत्येतदुक्तं सर्वं यथा यादृशमेतादृशं नान्यद्वाह्यस्य वित्तं पुमर्थसाधनमस्ति तस्मादेतदेवास्य निरतिशयं पुरुषार्थसाधनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अयेदानीं कदा योगारूढो भवतीत्युच्यते—

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपज्जते ।

सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

यदा समाधीयमानचित्तो योगी हीन्द्रियार्थेष्विन्द्रियाणामर्थाः शब्दादयस्तेष्विन्द्रियार्थेषु कर्मसु च नित्यनैमित्तिककार्म्यप्रतिपिडेषु प्रयोजनाभावाद्बुद्ध्या नानुपज्जतेऽनुपप्लवं कर्तव्यताबुद्धिं न करोतीत्यर्थः । सर्वसंकल्पसंन्यासी सर्वान्संकल्पानिहासुत्रार्थकामहेतून्संन्यसितुं शीलमस्येति सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढः मातृयोग इत्येतन्नदा तस्मिन्काल उच्यते । सर्वसंकल्पसंन्यासीति वचनात्सर्वाश्च कामान्सर्वाणि च कर्माणि संन्यसेदित्यर्थः । संकल्पमूला हि सर्वे कामाः—

संकल्पमूलः कामो वै यत्राः संकल्पसंभवाः ।

काम जानामि ते मूलं संकल्पांश्च हि जायसे ॥

न त्वा संकल्पयिष्यामि तेन मे न भविष्यसि ॥ इत्यादिस्मृतेः । सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्मसंन्यासः सिद्धो भवति । “ स यथाकामो भवति तत्कतुर्भवति यत्कतुर्भवति तत्कर्म कुरुते ” इत्यादिश्रुतिभ्यो ‘ यथाहि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ’ इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । न्यायाच्च । न हि सर्वसंकल्पसंन्यासे कश्चित्स्फन्दितुमपि शक्तः । तस्मात्सर्वसंकल्पसंन्यासीति वचनात्सर्वाङ्कामान्सर्वाणि कर्माणि च त्याजयति भगवान् ॥ ४ ॥

योगप्राप्ति कारणकथनानन्तरं तत्प्राप्तिकालं दर्शयितुं श्लोकान्तरमवतारयति—
अयेति । समाधीनावस्था यदेतद्युच्यते । अत एवोक्तं समाधीयमानचित्तो योगीति । शब्दादिषु कर्मसु चानुपपन्नस्य योगारोहणप्रतिबन्धत्वात्तदभासस्य तदुपायत्वं प्रसिद्धमिति द्योतयितुं हतियुक्तम् । सर्वेषामपि संकल्पानां योगारोहणप्रतिबन्धकत्वमभिप्रेत्य सर्वसंस्वरसंन्यासीत्यत्र विवक्षितमर्थमाह—सर्वानिति । सर्वसंस्वरसंन्यासेऽपि सर्वेषां कामानां कर्मणा च प्रतिबन्धकत्वसंभवे कुतो योगप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वेति ।

सर्वसंस्कारपरित्यागे यथोक्तविध्यनुष्ठानमयत्नासिद्धमिति मन्वानः सन्नाह—संकल्पेति । मूलोन्मूलने च तत्कार्यनिवृत्तिरयत्नलभ्येति भावः । तत्र प्रमाणमाह—संकल्पमूल इति । तत्रान्वयव्यतिरेकावभिप्रेत्योक्तमुपपादयति—कामेति । सर्वसंकल्पाभावे कामाभाववत्कर्मभावस्य सिद्धत्वेऽपि कर्मणा कामकार्यत्वाच्च निवृत्तिप्रयुक्तमपि निवृत्तिमुपन्यस्यति—सर्वकामेति । यदुक्तं कर्मणा कामकार्यत्वं तत्र श्रुतिस्मृती प्रमाणयति—स यथेति । स पुरुषः स्वरूपमजानन्यफलकामो भवति तत्साधनमनुष्ठेयतया बुद्धौ धारयतीति तत्कृतुर्भवति यच्चानुष्ठेयतया गृह्णाति तदेव कर्म बहिरपि करोतीति कामार्थानं कर्मोक्तमिति श्रुत्यर्थः । कामजन्यं कर्मैतदन्यव्यतिरेकसिद्धमिति द्योतयितुं स्मृतौ हिशब्दः । न्यायेनैव दर्शयति—न हि सर्वसंस्कारेति । स्वापादावदर्शनादित्यर्थः । नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानं दूरनिरस्तमिति वक्तुमापिशब्दः । श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ४ ॥

यदेवं योगारूढस्तदा तेनाऽऽत्माऽऽत्मनोद्धृतो भवति संसारादनर्थ-
जातादवः—

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नाऽऽत्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

उद्धरेत्संसारसागरे निमग्नमात्मनाऽऽत्मानं तत्र उद्धर्ष्य हरेर्दुद्धरे-
द्योगारूढतामापादयेदित्यर्थः । नाऽऽत्मानमवसादयेन्नाथो नथेन्नाथो
गमयेत् । आत्मैव हि यस्मादात्मनो बन्धुः । न ह्यन्यः कश्चिद्बन्धुर्यः
संसारमुक्तये भवति । बन्धुरपि तावन्मोक्षं प्रति प्रतिकूल एव ज्ञेहादि-
बन्धनायतनत्वाच्चस्माद्युक्तमवधारणमात्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति । आत्मैव
रिपुः अत्रुयोऽन्योऽपकारी बाह्यः अत्रुः सोऽप्यात्मप्रयुक्त एवेति युक्तमे-
वावधारणमात्मैव रिपुरात्मन इति ॥ ५ ॥

योगारूढस्य किं स्यादित्याशङ्क्याऽह—यदेवमिति । योगारोहस्य दृष्टादृष्टोपा-
यैरवश्यवर्तयताये मुक्तिहेतुत्वं तद्विपर्ययव्याघःपतनहेतुत्वं च दर्शयति—अथ इति ।
तत्र हेतुमाह—आत्मैव हीति । उद्धरणापेक्षमात्मनः सूचयति—संसारेति ।
संसारादूर्ध्वं हरणं कीदृश्याशङ्क्याऽह—योगारूढतामिति । योगरागावनस्था तु
न कर्तव्येत्याह—नाऽऽत्मानमिति । योगप्राप्त्युपायश्चेत्तानुष्ठेयते तदा योगमात्रे संसार-
परिहारासंभवादात्माऽथो नीतः स्यादित्यर्थः । नन्यात्मानं संसारे निमग्नं तदीदो बन्धु-
त्वात्मादुद्धरिष्यति नेत्याह—आत्मैव हीति । कुतोऽवधारणमन्यस्यापि प्रसिद्धस्य बन्धोः

समवात्तत्राऽऽह—न हीति । अन्यो बन्धुः सन्नापि संसारमुक्तये न भवतीत्येतदुपपादयति—
बन्धुरपीति । केहादीन्यादिशब्दात्तदनुगुणप्रवृत्तिविषयत्वं गृह्यते । आत्मातिरिक्तस्यापि
शत्रोरपकारिणः सुप्रसिद्धत्वादवधारणमनुचितमित्याशङ्क्याऽऽह—योऽन्य इति ॥ १ ॥

—आत्मैव बन्धुरात्मैव रिपुरात्मन इत्युक्तं तत्र किंलक्षण आत्मनो
व भुः किंलक्षणो वाऽऽत्मनो रिपुरित्युच्यते—

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनाऽऽत्मैवाऽऽत्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेताऽऽत्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य तस्याऽऽत्मनः स आत्मा बन्धुर्येनाऽऽत्म-
नाऽऽत्मैव जित आत्मा कार्यकरणसंघातो येन वशीकृतां जितेन्द्रिय
इत्यर्थः । अनात्मनस्तजितात्मनस्तु शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तेताऽऽत्मैव
शत्रुवद्यथाऽनात्मा शत्रुरात्मनोऽपकारी तथाऽऽत्माऽऽत्मनोऽपकारे वर्त-
तेत्यर्थः ॥ ६ ॥

उक्तमनूय प्रश्नपूर्वकं श्लोकान्तरमवतारयति—आत्मैवेत्यादिना । एकस्यैवाऽऽत्मनो
मियो विरुद्धं बन्धुत्वं रिपुत्वं च लक्षणभेदमन्तरेणायुक्तमिति चोदिते वशीकृतसंघातस्याऽऽ-
त्मानं प्रति बन्धुत्वमितरस्य शत्रुत्वमित्यविरोधं दर्शयति—बन्धुरित्यादिना । वशीकृतसं-
घातस्य विक्षेपाभावादात्मनि समाधानसंभवादुपपन्नमात्मानं प्रति बन्धुत्वमिति साधयति—
तस्येति । अवशीकृतसंघातस्य पुनर्विक्षेपोपपत्तेरात्मनि समाधानायोगादात्मानं प्रति
शत्रुभावे प्रसिद्धशत्रुवदात्मैव शत्रुत्वेन वर्तेतेत्युत्तरार्धे व्याकरोति—अनात्मन इति ।
दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । उक्तदृष्टान्तवशादवशीकृतसंघातः स्वस्य हितानाचरणादा-
त्मानं प्रति शत्रुरेवेति दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । ६ ॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ॥

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

जितात्मन इति । जितात्मनः कार्यकरणादिसंघात आत्मा जितो येन
स जितात्मा तस्य जितात्मनः प्रशान्तस्य प्रसन्नान्तःकरणस्य सतः
संन्यासिनः परमात्मा समाहितः साक्षादात्मभावेन वर्तत इत्यर्थः । किंच
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानेऽपमाने च मानापमानयोः पूजापरि-
भवयोः ॥ ७ ॥

कमे सप्तकार्यकरणस्य बन्धुरात्मैति तत्राऽह—जितात्मन इति । जितकार्य-

योगारूढस्य प्रशस्तत्वमभ्युपेत्य योगस्याङ्गान्तरं दर्शयति—किंचेति । पदच्छेदः—
पदार्थोक्तिरिति व्याख्यानाङ्गं संपादयति—सुहृदितीति । अरिर्नाम परोक्षमपकारकः
प्रत्यक्षमप्रियो द्वेष्य इति विभागः । समनुद्धिरिति व्याचष्टे—कः किमिति । प्रथमो
हि प्रभो जातिगोत्रादिविषयो द्वितीयो व्यापारविषयः । उक्तप्रकारेणाव्याप्तबुद्धेः
सर्वोत्कर्षो वा सर्वपापविमोक्षो वा सिध्यतीत्याह—विशिष्यत इति । पाठद्वयेऽपि
सिद्धमर्थं संगृह्य कथयति—योगारूढानामिति ॥ ९ ॥

अत एवमुत्तमफलमाप्तये—

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

योगी ध्यायी युञ्जीत समादध्यात्सततं सर्वदाऽऽत्मानमन्तःकरणं रह
स्येकान्वे गिरिगुहादौ स्थितः सन्नेकावयसहायः । रहसि स्थित एका-
की चेति विशेषणात्संन्यास कृत्वेत्यर्थः । यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकर-
णमात्मा देहधर्मसंयतो यस्य स यतचित्तात्मा निराशीर्भीततृष्णोऽपरि-
ग्रहश्च परिग्रहरहित इत्यर्थः । संन्यासित्वेऽपि त्यक्तसर्वपरिग्रहः सन्मु-
ञ्जीवेत्यर्थः ॥ १० ॥

यथोक्तविशेषणवतो योगारूढेषूत्तमत्वे योगानुष्ठाने प्रयतितव्यमित्यङ्गामिधानानन्तरं
प्रधानमभिदधाति—अत एवमिति । आदरनेरन्तर्यदीर्घकालत्वं विशेषणत्रय योगस्य
सूचयति—सततमिति । तस्यैव पञ्चाङ्गान्युपन्यस्यति—रहसीत्यादिना । सर्वदे-
त्याददीर्घकाललोपलक्षणम् । प्रत्यगात्मानं व्यावर्तयति—अन्तःकरणमिति । गिरि-
गुहादावित्यादिशब्देन योगप्रतिबन्धकदुर्जनादिविधुरो देशो गृह्यते । विशेषणद्वयस्य
तात्पर्यमाह—रहसीति । योगं युञ्जानस्य संन्यासिनो विशेषणान्तराणि दर्शयति—
यतेति । सति संन्यासित्वे विमित्यपरिग्रहग्रहणमर्थपुनरुक्तेरित्याशङ्क्य कौपीनाच्छा-
दनादिष्वपि सक्तिनिवृत्त्यर्थमित्याह—संन्यासित्वेऽपीति ॥ १० ॥

अथेदानीं योगं युञ्जत आसनाहारविहारादीनां योगसाधनत्वेन
नियमो वक्तव्यः प्राप्तयोगैकलक्षणं तत्फलादि चेत्यत आरभ्यते ।
तत्राऽऽसनमेव तावत्प्रथममुच्यते—

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाभिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

शुचौ शुद्धे विविक्ते स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने मति-
प्राप्य स्थिरमचलं न मात्मन आसनं नात्युच्छिन्नं नातीवोच्छिन्नं नाप्य-
तिनीचं तच्च चैलाजिनकुशोत्तरं चैलपजिनं कुशाश्वोचरे यस्मिन्नासने
तदासनं चैलाजिनकुशोत्तरं पाठकपाद्विपरीतोऽत्र क्रमश्चैलादीनाम् ॥ ११ ॥

योगं योगाङ्गानि चोपदिश्योत्तरसंदर्भस्य तात्पर्यमाह—अयेति । योगस्वरूपकतिपय-
तदङ्गप्रदर्शनानन्तर्यमथशब्दार्थः । विहारादीनामित्यादिशब्देन यथोक्तसनादिगता-
वान्तरमेदग्रहणम् । तत्फलादि चेत्यादिशब्देन योगफलसम्यग्ज्ञानं च तत्फलं कैवल्यं
ततो भ्रष्टस्याऽऽत्यन्तिकाविनष्टत्वमित्यादि गृह्यते । एवं समुदायतात्पर्यं दर्शिते किमा-
सीनः शयानस्तिष्ठगच्छकुर्वन्वा युज्यतेत्यपेक्षायामनन्तरश्लोकतात्पर्यमाह—तत्रैवेति ।
निर्धारणे सप्तमी । प्रथमं योगानुष्ठानस्य प्रधानमासीनः संभवादिति न्यायादिति यावत् ।
विविक्तत्वं द्वेषा विमज्जते—स्वभावतः इति । आसनस्यास्यैवेत्यत्रोपविश्य योगमनुतिष्ठतः
समाधानायोगाद्योगासिद्धिरित्यभिसंधाय विशिनष्टि—अचलं नमिति । आस्यतेऽस्मि-
न्निति व्युत्पत्तिमनुश्रित्याऽऽह—आसजमिति । आत्मन इति परकीयासनव्युदा-
सार्थं, पतनमप्यपरिहारार्थं नात्युच्चमिष्ट्युक्तं, नाप्यतिनीचमिति भूतलपापाणादिसंश्लेषे
वातसोभाग्निमान्धादिसंभावितदोषनिरासार्थं, चैलं वल्लमजिनं चर्भं पशूना तच्च मृगस्य
कुशा दर्भाभ्ये चोचरे यस्मिन्नुपरिष्ठादारम्य तत्तथोक्तम् । प्रथमं चैलं ततोऽजिनं ततश्च
कुशा इति प्रैतिपल्लपाठक्रममतिक्रम्याऽऽदौ कुशास्ततोऽजिनं ततश्चैलमिति क्रमं विष-
सित्वाऽऽह—विपरीतोऽयेति ॥ ११ ॥

प्रतिष्ठाप्य किम्—

तत्रैकार्शं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्याऽऽसने युञ्ज्यायोगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

तत्र तस्मिन्नासने उपविश्य योगं युञ्ज्यात् । कथं, सर्वविषयेभ्य
उपसंहृत्यैकार्शं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः, चित्तं चेन्द्रियाणि च,
चित्तेन्द्रियाणि तेषां क्रियाः संयता यस्य स यतचित्तेन्द्रियक्रियः । स
किमर्थं योगं युञ्ज्यादित्याहाऽऽत्मविशुद्धयेऽन्तःकरणस्य विशुद्धय-
र्थमित्येतत् ॥ १२ ॥

यथोक्तमासने संपाद्य किं कर्तव्यमिति प्रश्नपूर्वकं कर्तव्यं तज्जिदिशति—मविष्टाप्येति ।

योगं युञ्जानस्येति कर्तव्यताकलापं पृच्छति—कथमिति । सर्वेभ्यो विषयेभ्यः सकाशा-

१ क. घ. छ. "लमा" । २ घ. छ. "रं विप" । ३ क. "फलं स" । ४ ड. ज. "लमि" ।

५ ग. प्रपन्नक्रमः पाठक" । ६ क. ड. क. "अक्रमस्यपातिकं न" । ७ घ. "अक्रम पाठातिक" । ८ घ.

ग. ड. ज. "५ च पु" ।

तत्प्रत्याहृत्य मनसो यदेकस्मिन्नेव ध्येये विषये समाधानं यच्चित्तस्योन्द्रियाणां च बाह्याक्रियाणां संयमनं तदुभयं कृत्वा योगमनुतिष्ठेदित्याह—सर्वेति । आसने यथोक्ते स्थित्वा यथोक्तया रीत्या योगानुष्ठानस्य प्रश्नपूर्वकं फलमाह—स किमर्थमित्यादिना ॥ १३ ॥

बाह्यमासनमुक्तमधुना शरीरधारणं कथमित्युच्यते—

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥

समं कायशिरोग्रीवं कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं तत्समं धारयन्नचलं च समं धारयत्तच्चलनं संप्रवर्त्यतो विशिनष्टि—अचलमिति । स्थिरः स्थिरो भवत्वैत्यर्थः । स्वं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य सम्यक्प्रेक्षणं दर्शनं कृत्वेवेतीत्यर्थः । न हि स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमिदं विधिस्तितं किं तर्हि चक्षुषोर्दृष्टिसंनिपातः । नान्तःकरणसमाधानपक्षो विवक्षितः । स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमेव चेद्विवाक्षितं । नान्तःकरणसमाधानसमाधीयत नाऽऽत्मनि । आत्मानि हि मनसः समाधानं बक्ष्यत्यात्मसंस्थं मनः कृत्वेति । तस्मादिवशब्दलोपेनाक्षुषोर्दृष्टिसंनिपात एव संप्रेक्ष्येत्युच्यते । दिशश्चानवलोकयन्दिशां चावलोकनमन्तराऽकुर्वन्निस्थेवत् ॥ १३ ॥

उक्तमनूयान्तरश्लोकेण पुनरुक्तमर्थमाह—बाह्यमिति । समत्वमृजुत्वं कायः शरीरमध्यम् । अचलमिति विशेषणमवतार्य तस्य तात्पर्यमाह—सममिति । कार्यकरणयोर्विषयपारवश्यग्न्यत्वमचलत्वं रथैर्यम् । किमितीवशब्दलोपोऽत्र कल्प्यते स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमेव योगाङ्गत्वेनात्र विधित्सितं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । तर्हि किमत्र विवक्षितमिति प्रश्नपूर्वकमाह—किं तर्हि । दृष्टिसंनिपातो दृष्टेश्चक्षुषोरूपादिविषयप्रवृत्तिराहित्यम् । कथमसावनायासेन सिध्यति तत्राऽऽह—य चेति । समाधानस्य प्राधान्येनात्र विवक्षितत्वाददृष्टेर्बहिर्विषयत्वेन तद्वद्भ्रमसङ्घातस्या विषयेभ्यो व्यावृत्त्याऽऽन्तरेव संनिपातो विवक्षितो भातीत्यर्थः । तथाऽपि कथं स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमत्र श्रुतमविवक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह—स्वनासिकेति । तत्रैव मनःसमाधाने का हानिरित्याशङ्क्य वाक्यशेषविरोधान्नैवमित्याह—आत्मानि हीति । किं तर्हि संप्रेक्ष्येत्यादौ विवक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । दक्षिणे चक्षुषोर्या

दृष्टिस्तस्या बाह्याद्विषयाद्वैमुख्येनान्तरेव संनिपतनमत्र स्वकीयं नासिकाम्रं नासिकान्तं
संश्लेष्येति विवक्षितमित्यर्थः । तत्रैवोत्तरमपि विशेषणमनुकूलमित्याह—दिशश्चेति ।
अनवलोक्यवन्नासीतेत्युत्तरत्र संबन्धः । अन्तराऽन्तरा दिशामवलोकनमपि योगपतिव-
न्धकमिति तत्प्रतिषेधः ॥ १३ ॥

किंच—

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥

प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण शान्त आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयं
प्रशान्तात्मा विगतभीर्विगतभयो ब्रह्मचारिव्रते स्थितो ब्रह्मचारिणो व्रतं
ब्रह्मचर्यं गुरुशुश्रूषाभिक्षाभ्युपस्थादि तस्मिन्स्थितस्तदनुष्ठाता भवेदित्यर्थः ।
किंच मनः संयम्य मनसो वृत्तीरुपसंहृत्येत्येतन्मच्चित्तो मयि परमेश्वरे
चित्तं यस्य सोऽयं मच्चित्तो युक्तः समाहितः सन्नासीतोपविशेन्मत्परोऽहं
परो यस्य सोऽयं मत्परः । भवति कश्चिद्रागी स्त्रीचित्तो न तु स्त्रियमेव
परत्वेन गृह्णाति, किं तर्हि राजानं महादेवं वाऽयं तु मच्चित्तो मत्प-
रश्च ॥ १४ ॥

योगं युञ्जानस्य विशेषणान्तराणि दर्शयति—किंचेति । अन्तःकरणस्य प्रशान्ती
रागद्वेषादिदोषराहित्यं तस्याश्च प्रकर्षो रागादिहेतोरपि निवृत्तिः । विगतमयत्वं सर्व-
कर्मपरित्यागे शास्त्रीयनिश्चयवशान्निःसंदिग्धबुद्धित्वम् । भिक्षाभ्युपस्थादीत्यादिशब्देन
त्रिषवणज्ञानशौचाचमनादि गृह्यते । विशेषणान्तरमाह—किंचेति । उपसंहृत्य योग-
निष्ठो भवेदिति शेषः । मनोवृत्त्युपसंहारे ध्यानमपि न सिध्येत्तस्य तद्वृत्त्यावृत्तिरू-
पत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—मच्चित्त इति । विषयान्तरविषयमनोवृत्त्युपसंहारेणाऽऽत्म-
न्येव तन्निपमनात् ध्यानानुपपत्तिरित्यर्थः । मच्चित्तत्वेनैव मत्परत्वस्य सिद्धत्वात्मत्पर
इति पृथग्विशेषणमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह—भवतीति । अन्तःकरणशुद्धिर्योगस्या-
नन्तरफलम् ॥ १४ ॥

अथेदानीं योगफलमुच्यते—

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

युञ्जन्समाधानं कुर्वन्नेवं यथोक्तेन विधानेन सदाऽऽत्मानं योगी
निपत्तमानसो नियतं संयतं मानसं मनो यस्य सोऽयं नियतमानसः
शान्तिमुपरतिं निर्वाणपरमां निर्वाणं मोक्षस्वत्परमा निष्ठा यस्याः शान्तेः

सा निर्वाणपरमा तां निर्वाणपरमां यत्संस्थां मदधीनामधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १८ ॥

संप्रति परमफलकथनपरत्वेनानन्तरश्लोकमादत्ते—अथेति । योगस्वरूपं तदङ्गमासनद्वयं तत्कर्तृविशेषणमित्यस्यार्थस्य प्रकथनानन्तरमित्यथशब्दार्थः । आत्मानं युञ्जन्ति संवन्धः । आत्मशब्दो मनोनिषयः । यथोक्तो विधिरासनादिः । उक्तविशेषणत्रयधो-
त्तनार्थं सदेत्युक्तम् । रोगी ध्यायी संन्यासीत्यर्थः । मन संयमस्य योगं प्रत्यसाधारणत्वं दर्शयति—नियमेति । शान्तिशब्दितोपरतेः सर्वसंसारनिवृत्तिपर्यवसायित्वं सत्त्वा विशिनष्टि—निर्वाणेति । यथोक्ताया मुक्तेर्ब्रह्मस्वरूपावस्थानादनर्थान्तरत्वमाह—
यत्संस्थामिति । मदधीना मद्वैयर्थ्यादिति । ॥ १९ ॥

इदानीं योगिन आहारादिनिषय उच्यते—

नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्रतः ।

न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो चैव चार्जुन ॥ १६ ॥

नात्यश्रत आत्मसंमितमज्ञपरिमाणमतीत्याश्रतोऽत्यश्रतो न योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्रतो योगोऽस्ति “यदु ह वा आत्मसंमितमज्ञं तदवति तन्न हिनस्ति, यदभूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति” इति श्रुतेः । तस्मा-
द्योगी नाऽऽत्मसंमितादज्ञादधिकं न्यूनं वाऽश्रीयात् । अथवा योगिनो योगशास्त्रे परिपठितादज्ञपरिमाणादतिमानमश्रतो योगो नास्ति ।

उक्तं हि—अर्धमशनस्य सव्यञ्जनस्य तृतीयगुदरस्य तु ।

वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमदशेषयेत् । इत्यादि परिमाणम् ।

तथा न चातिस्वप्नशीलस्य योगो भवति नैव चातिमानं जाग्रतो योगो भवति चार्जुन ॥ १६ ॥

आहारादीत्यादिशब्देन विहारजागरितादि बोध्यते । आत्मसंमितमज्ञपरिमाणम-
ष्टमासादि । आहारनियमे शतपथश्रुतिं प्रमाणमिति—यदु ह वा इति । तदन्नं मुज्य-
मानं यदु ह वा इति प्रसिद्ध्याऽनूदितमवति अनुष्ठानयोग्यतामापाद्यानुष्ठानद्वारेण
भोक्तारं रसति न पुनस्तदन्नमस्यानर्थाय भवतीत्यर्थः । यत्पुनरात्मसंमिताद्भूयोऽधिक-
तरं शास्त्रमतिक्रम्य मुज्यते तदात्मानं हिनस्ति भोक्तुरनर्थाय भवति । यच्चार्जुनं कनी-
योऽल्पतरं शास्त्रनिश्चयाभावादवति तदन्नमनुष्ठानयोग्यताद्वारा न रसितुं क्षमते ।
तस्मादत्यधिकमत्यल्पं चात्र योगमारुह्यता त्याज्यापत्यर्थः । श्रुतिसिद्धमर्थं निगम-
यति—तस्मादिति । नेत्यादेर्व्याख्यानान्तरमाह—अथ चेति । किं तदन्नपरिमाणं
योगशास्त्रोक्तं यदधिकं न्यूनं वाऽभ्यवहरतो योगानुपपत्तिरित्याहङ्गचाऽऽह—उक्तं
रीति ।

पूर्येदशनेनार्धं तृतीयमुद्यमेन तु ।

वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

इति वाक्यमादिशब्दार्थः । * यथाऽत्यन्तमश्रुतोऽनश्वश्च योगो न संभवति तथाऽत्यन्तं स्वपतो जाग्रतश्च न योगः संभवतीत्याह—तथेति ॥ १६ ॥

कथं पुनर्योगो भवतीत्युच्यते—

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

युक्ताहारविहारस्याऽऽहि तत् इत्याहारोऽन्नं चिहरणं विहारः पादकमस्तौ युक्तौ नियमपरिमाणौ यस्य तथा युक्तचेष्टस्य युक्ता नियता चेष्टा यस्य कर्मसु तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य युक्तौ स्वप्नस्वप्नावबोधश्च तौ नियतकालौ यस्य तस्य युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनो योगो भवति दुःखहा दुःखानि सर्वाणि हन्तीति दुःखहा सर्व-संसारदुःखक्षयकृद्योगो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

आहारनिद्रादिनियमाविहिणो योगव्यतिरेकमुक्त्वा तन्नियमवतो योगान्वयमन्वा-चष्टे—कथं पुनरित्यादिना । अन्नस्य नियतत्वमर्षमशनस्येत्यादि, विहारस्य निय-तत्वं योजनान्न परं गच्छेदित्यादि, कर्मसु चेष्टायां नियतत्वं बाह्यनियमादि, राज्ञौ प्रथमतो दशघटिकापरिमिते काले जागरणं मध्यतः स्वपनं पुनरपि दशघटिकापरि-मिते जागरणमिति स्वप्नावबोधयोर्नियतकालत्वम् । एवं प्रपन्नमानस्य योगिनो भवतो योगस्य कलमाह—दुःखहेति । सर्वांगीत्याभ्यात्मिकादिभेदभित्तानांत्यर्थः । यथो-क्तयोगमन्तरेणापि स्वप्नादौ दुःखानिवृत्तिरस्तीति विशिनष्टि—सर्वेति । विशुद्धविज्ञा-नद्वारेति शेषः ॥ १७ ॥

अथाधुना कदा युक्तो भवतीत्युच्यते—

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

यदा विनियतं चित्तं विशेषेण नियतं संयतमेकाग्रतामापन्नं चित्तं हित्वा बाह्यचिन्तामात्मन्येव केवलेऽवतिष्ठते स्वात्मानि स्थितिं कथत इत्यर्थः । निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो निर्गता दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहा तृष्णा यस्य योगिनः स युक्तः समाहित इत्युच्यते तदा तस्मि-न्काळे ॥ १८ ॥

* सर्वपुस्तकेषु यथा नात्यन्तमिति वर्तते तत्प्राप्तादिकम् ।

१ क. "न्ययं न्याय" । २ ख. ग. ङ. ज. स्वाप्रादी । ३ ञ. "स्तीत्याद्यङ्गस्य वि" ।

सफलस्य साङ्गस्य योगस्योक्त्यनन्तरं यदा हीत्यादावुक्तकालानुवादेन युक्तं लक्ष-
यितुमनन्तरश्लोकप्रवृत्तिं दर्शयति—अथाधुनेति । विशेषेण संयतत्वमेव संक्षिपति—
एकाग्रतामिति । आत्मन्येवेत्येवकारार्थं कथयति—हित्वेति । केवलत्वमद्वितीय-
त्वम् । तस्याऽऽत्मस्थितिं विवृणोति—स्वात्मनीति । चित्तस्य हि कल्पितस्याऽऽत्मैव
तत्त्वं तत्पुनरन्यतः सर्वतो निवारितमधिष्ठाने निमग्नं तिष्ठतीति भावः । तस्यामवस्थायां
सर्वेभ्यो विषयेभ्यो व्यावृत्ततृष्णो युक्तो व्यवहियत इत्याह—निःस्पृह इति ॥ १८ ॥

तस्य योगिनः समाहितं यच्चित्तं तस्योपमोच्यते—

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥

यथा दीपः प्रदीपो निवातस्थो निवाते वातवर्जिते देशे स्थितो नेङ्गते
न चलति सोपमोपमीयतेऽनयेत्युपमा योगज्ञेयचित्तमचारदर्शिभिः स्मृता
चिन्त्रिता । योगिनो यतचित्तस्य संयतान्वतःकरणस्य युञ्जतो योगम-
नुतिष्ठत आत्मनः समाधिमुतिष्ठत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

उपमा योगिनश्चित्तस्यैर्यस्योदाहरणमित्यर्थः । उपमाशब्दस्य प्रदीपविषयत्वमिति
द्वयैव कारणव्युत्पत्तिं दर्शयति—उपमीयत इति । योगिनो यथोक्तविशेषणवताश्चि-
त्तस्यैर्यस्येति शेषः ॥ १९ ॥

एवं योगाभ्यासबलादेकाग्रिभूतं निवातप्रदीपकल्पं सत्—

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्र चैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

यत्र यस्मिन्काले उपरमते चित्तमुपरतिं गच्छति निरुद्धं सर्ववोनि-
वारितप्रचारं योगसेवया योगालुष्ठानेन यत्र चैव यस्मिन् काले आत्मना
समाधिपरिशुद्धेनान्वतःकरणेनाऽऽत्मानं परं चैतन्यज्योतिःस्वरूपं पश्य-
न्नुपलभमानः स्व एवाऽऽत्मानि तुष्यति तुष्टिं भजते ॥ २० ॥

द्विविधः समाधिः संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्च, ध्येयैकाकारसत्त्ववृत्तिर्भेदेन कथांचिज्ज्ञाय-
माना संप्रज्ञातः समाधिः, कथमपि पृथग्ज्ञायमाना सैव सत्त्ववृत्तिरसंप्रज्ञातः समाधि-
स्तत्र सामान्येन समाधिलक्षणमभिवायासंप्रज्ञातस्य समाधेरधुना लक्षणं विवक्षन्ताह—
एवमिति । काले समाधुपलक्षिते, एवकारस्तुष्यतीत्यनेन संबध्यते । चकारस्य संब-
न्धमाह—यस्मिन्नेति । कालस्तु पूर्ववत् । कर्मकारकत्वेन निर्दिष्टमात्मानं तत्पदार्थत्वेन

व्याचष्टे—परमिति । आत्मनीत्यस्य त्वंपदार्थविषयत्वमाह—एव एवेति । परमात्मानं प्रतीच्येव तद्भावेनापरोक्षीकुर्वन्तुष्टित्वमावाप्तुष्यत्येवेत्यर्थः । तस्मिन्काळे योगसिद्धिर्भवतीति शेषः ॥ २० ॥

किंच—

सुखमात्यन्तिकं यच्चदुःखद्विग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

सुखमात्यन्तिकमत्यन्तमेव भवतीत्यात्यन्तिकमनन्तमित्यर्थः । यच्च-
दुःखद्विग्राह्यं दुःखैवेन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यत इति दुःखद्विग्राह्यमतीन्द्रियमि-
न्द्रियगोचरातीतमविषयजनितामित्यर्थः । वेत्ति तदीदृशं सुखमनुभवति यत्र
यस्मिन्काळे न च, एव, अयं विद्वानात्मस्वरूपे स्थितस्तस्माच्चैव चलति
तत्त्वतस्तत्त्वस्वरूपाञ्च प्रचयवत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

योगसिद्धिकाळं प्रकारान्तरेण प्रकटयति—किंचेति । बुद्धिशब्दः स्वानुभवविषयः ।
इन्द्रियनिरपेक्षस्वानुभवगम्यत्वोक्तेरतीन्द्रियमिति पुनरुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—अविष-
येति । पदच्छेदः—न चेत्यादि । अपेक्षितपूर्णम्—आत्मस्वरूप इति । तस्मा-
त्तत्त्वत इति संबन्धः, नैवेत्येवकारसंबन्धोक्तिः, चकारः सप्तम्या संबन्धनीयः । यत्रेति
पूर्ववत्संबन्धः ॥ २१ ॥

किंच—

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥ २२ ॥

यं लब्ध्वा यमात्मलाभं लब्ध्वा प्राप्य चापरमन्यलाभान्तरं ततोऽ-
धिकमस्तीति न मन्यते न चिन्तयति । किंच यस्मिन्नात्मतत्त्वे स्थितो
दुःखेन शस्त्रनिपातादिलक्षणानेन गुरुणा महताऽपि न विचाल्यते ॥ २२ ॥

प्रकारान्तरेण प्रकृतं योगं विशिनष्टि—किंचेति । आत्मलाभात् परं विद्यत इति
सृष्ट्या व्याचष्टे—यमात्मलाभमिति । लाभान्तरं पुरुषार्थभूतं, ततस्तस्मादात्मलाभा-
दिति यावत्, तं विद्यावित्युच्यते संबन्धः । यस्मिन्नित्याद्यवतारयति—किंचेति ।
अपरिपक्वयोगो यथा दास्यते न दुःखेन प्रचाल्यते नैवं विचाल्यते यस्मिन्स्थितो योगी
तं योगं विद्यादिति पूर्ववत् ॥ २२ ॥

परोक्षी भवामित्यर्थः । स चेत्यादि व्याचष्टे-विद्वानिति । विद्वानिवाविद्वानर्थाश्चरस्य न नश्यतीत्याशङ्क्योक्तं—नेत्यादिना । अविदुषश्च स्वरूपेण सतोऽपि व्यवहितत्वाद-विद्यया नष्टप्रायतेत्यर्थः । ईश्वरस्य विदुषश्च परस्परमपरोक्षत्वे हेतुमाह—तस्य चेति । आत्मैकत्वेऽपि कथं मिथोऽपरोक्षत्वं तत्राऽऽह—स्वात्मेति । विद्वदीश्वरयोरेकत्वानुवादेन विद्याफलं विवृणोति—यस्माच्चेति । तस्मादेकत्वदर्शनार्थं प्रयतितव्यमिति शेषः ॥ ३० ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

इत्येतत्पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनमनूय तत्फलं मोक्षोऽभिधीयते । सर्वथा सर्वप्रकारैर्वर्तमानोऽपि सम्यग्दर्शी योगी मयि वैष्णवे परमे पदे वर्तते नित्यमुक्त एव स न मोक्षं प्रति केनचित्प्रतिवध्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

पूर्वार्धेनानूद्योत्तरार्धेन फलविधिरिति मत्वाऽऽह—इत्येतदिति । रागादिरहितस्य यमनियमादिसंस्कारवतः स्वैरप्रवृत्त्यसंभवेऽपि तामङ्गीकृत्य ज्ञानं स्तौति—सर्वयेति । प्रतिभासतोऽपि यथेष्ट चेष्टाङ्गीकारे कुतो ज्ञानवतो नित्यमुक्तत्वं प्रातीतिकदुराचारप्रति-पन्नादित्याशङ्क्याऽऽह—न मोक्षमिति ॥ ३१ ॥

किंचान्यत्—

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

आत्मौपम्येनाऽऽत्मा स्वयमेवोपमीयते (अनया) इत्युपमा वैस्या × उपमाया भाव औपम्यं तेनाऽऽत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं तुल्यं पश्यति योऽर्जुन । स त्वं किं समं पश्यतीत्युच्यते । यथा मम सुखमिष्टं तथा सर्वमाणिनां सुखमनुकूलम् । वाशब्दार्थः । यदि वा यच्च दुःखं मम प्रतिकूलमनिष्टं यथा तथा सर्वमाणिनां दुःखमनिष्टं प्रतिकूलमित्येवमा-त्मौपम्येन सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूले तुल्यतया सर्वभूतेषु समं पश्यति न कस्यचित्प्रतिकूलमाचरत्याहंसक इत्यर्थः । य एवमार्हसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी परम उत्कृष्टो मतोऽभिमतः सर्वयोगिनां मध्ये ॥ ३२ ॥

× उपमाशब्दः करणसाधनो भावसत्त्वेन च स्वार्थो गृह्यते । एतदेव ध्वनयितुं टीकाका-रणे 'उपमेवोपमम्', इति स्वार्थप्यशब्दप्रतिष्ठं व्याख्यानं द्रष्टम् ।

स्वैराचरणस्याप्रतिबन्धकत्वकथनात्परपीडनस्य योगिनः सम्यग्दर्शनं प्रत्यप्रतिबन्धक
स्वप्रसक्तानुकं—किंचेति । अन्यदपि किंचिदुच्यते परमयोगिनो निर्देशद्वारा योग-
माहात्म्यमित्यर्थः । उपमेवोपम्यमात्मा च तदोपमं च तेन सर्वभूतेषु यः समं पश्य-
तीत्युक्ते तदेव समदर्शनं प्रथमपूर्वकं विवृणोति—किमित्यादिना । विकल्पार्थत्वं
घोरयति—वाच्य इति । उपदर्शितसमदर्शनफलमामिलपति—न कस्याचिदिति ।
किमपेक्षया तस्य परमत्वं तत्राऽऽह—सर्वेति ॥ ३२ ॥

एतस्य योक्तस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःखसंपाद्यतामा-
लक्ष्य शुश्रूषुर्ध्रुवं तत्प्राप्त्युपायम्—

अर्जुन उवाच—

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन समत्वेन हे मधुसूदन, एतस्य
योगस्याहं न पश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वान्मनसः किं स्थिरामचलां
स्थितिं मसिद्धमेतत् ॥ ३३ ॥

मनश्चञ्चलमस्मिन्नुपश्रुत्य निर्विशेषे वित्तस्यैव दुःशक्यमिति मनश्चानस्तदुपायमुभु-
त्सया पृच्छतीति प्रश्नमुत्थापयति—एतस्येति तत्प्राप्त्युपायं शुश्रूषुरिति संबन्धः ।
मनसश्चञ्चलत्वेऽपि तन्निग्रहद्वारा योगस्यैव संपाद्यतामित्याशङ्क्याऽऽह—मसि-
द्धमिति ॥ ३३ ॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्बलम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोऽरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

चञ्चलमिति । चञ्चलं हि मनः कृष्णेति कृपतेर्विधेस्वनार्थस्य रूपं
भक्तजनपापादिदोषाकर्षणात्कृष्णः । न केवलमत्यर्थं चञ्चलं प्रमाथि च
प्रमथनशीलं प्रमथनाति शरीरमिन्द्रियाणि च विक्षिपति परवशी करोति ।
किंच चलबलं केनचिन्नियन्तुं शक्यम् । किंच दृढं तन्तुनागवद्बलं
वस्यैवंभूतस्य मनसोऽहं निग्रहं निरोधं मन्ये वायोऽरिव । यथा वायोर्दु-
ष्करो निग्रहस्ततोऽपि मनसो दुष्करं मन्य इत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

१ क. 'धुक् त' । २ ख. ग. ड. ज. न्यावर्तयति । ३ क. ख. ग. ड. कृष्ण । ४ क. 'बल-
मलं न के' । ५ क. शक्यं दुर्निवारत्वात्, किं । ६ ख. ग. ड. ज. 'पि दु' ।

कृष्णपदपरिनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति—कृष्णेतीति । कथं कर्षकत्वमाप्तकामस्य भगवतः
संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—भक्तेति । ऐहिकामुष्मिकसर्वसपदामाकर्षणशीलत्वाच्चेति
द्रष्टव्यम् । प्रमथ्नाति शोभयति । तदेव शोभकत्वं प्रकटयति—विक्षिपतीति । दुर्नि-
वारत्वमभिप्रेताद्विषयादाकृष्टमशक्यत्वं विशेषणान्तरमाह—किंचेति । अच्छेद्यत्वं
विशेषणान्तरमाह—किंच दृढमिति । तन्तुनागो वरुणपाशशब्दितो जलचारी पदा-
र्थोऽत्यन्तदृढनया छेत्तुमशक्यत्वेन प्रसिद्धो विवक्षितः । वायोरिवेत्युक्तं व्यनक्ति—
यथेति ॥ ३४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

एषमेव यथा ब्रवीषि—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

असंशयं नास्ति संशयो मनो दुर्निग्रहं चलमित्यत्र हे महाबाहो ।
किंत्वभ्यासेन त्वभ्यासो नाम चित्तभूमौ कस्याचित्समानप्रत्ययावृत्ति-
क्षितस्य । वैराग्यं नाम दृष्टादृष्टेष्टभोगेषु दोषदर्शनाभ्यासाद्वैतृष्यं तेन
च वैराग्येण गृह्यते । विक्षेपरूपः प्रचारश्चित्तस्यैव तन्मनो गृह्यते निगृ-
ह्यते निरुध्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

प्रश्नमङ्गीकृत्य प्रतिवचनमुत्थापयति—श्रीभगवानिति । कुत्र सशयराहित्यं
तत्राऽऽह—मन इति । कथं तर्हि मनोनिरोधो भवति तत्राऽऽह—किंत्विति ।
अभ्यासस्वरूप सामान्येन निर्दिशयति—अभ्यासो नामेति । कस्याचित्चित्तभूमा-
वित्यविशेषितो ध्येयो विषयो निर्दिश्यते, समानप्रत्ययावृत्तिर्विजातीयप्रत्ययानन्तरितेति
शेषः, चित्तस्येति पृथी प्रत्ययस्य तद्विस्मरत्वद्योतनार्थः । वैराग्यस्वरूपं निरूपयति—
वैराग्यमिति । तेषु वैतृष्यं वैराग्यं नामेति संबन्धः । तत्र हेतुः सूचयति—दोषेति ।
विषयेषु तृष्णाविषयेषु दोषदर्शनमभ्यस्यतेन तेन वैतृष्यं जायते । निगृह्यमाणं निर्दि-
शति—विक्षेपेति । तस्मिन्गृहीते निरुद्धे मनोनिरोधेऽस्य किं स्यादित्यपेक्षायामाह—
एवमिति । अभ्यासहेतुकवैराग्यद्वारा चित्तप्रचारनिरोधे निरुद्धवृत्तिकं मनो विषयवि-
मुखमन्तर्निष्ठं भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अ पुनरसंयतात्मा चेन—

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥

असंयतात्मनाऽभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्माऽन्तःकरणं यस्य

सोऽयमसंयतः सत्मा तेनासंयतात्मना योगो दुष्प्रापो दुःखेन प्राप्यत इति मे मतिः । यस्तु पुनर्वदयात्माऽभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यत्वमापादित आत्मा मनो यस्य सोऽयं वदयात्मा तेन वदयात्मना तु यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता शक्योऽवाप्तुं योग उपायतो यथोक्तादुपायात् ॥ ३६ ॥

संयतात्मनो योगप्राप्तिः सुलभेत्युक्त्वा व्यतिरेकं दर्शयति—यः पुनरिति । व्यतिरेकोपन्यासपरं पूर्वार्धमनूय व्याकरोति—असंयतेति । पूर्वोक्तान्वयव्याख्यानपरमुत्तरार्धं व्याचष्टे—यस्मिन्वत्त्वादिना । अन्तःकरणस्य स्ववशत्वे सिद्धेऽपि वैराग्यादावस्थावता भवितव्यमित्याह—यततेति । उपायो वैराग्यादिपूर्वको मनोनिरोधः ॥ ३६ ॥

तत्र योगाभ्यासाङ्गीकरणेन परलोके ह्यलोकप्राप्तिनिमित्तानि कर्माणि संन्यस्तानि योगसिद्धिफलं च मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्तमिति योगी योगमार्गान्मरणकाले चक्षितचित्त इति तस्य नाशमाशङ्क्य—
अर्जुन उवाच—

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

अयतिरप्रयत्नवान्योगमार्गे भद्रे याऽऽस्तित्वयुद्धया चोपेतो योगादन्तर्कालेऽपि चक्षितं मानसं मनो यस्य स चलितमानसो भ्रष्टस्मृतिः सोऽप्राप्य योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यग्दर्शनं कां गतिं हे कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

प्रश्नान्तरमुत्थापयति—तत्रेत्यादिना । मनोनिरोधस्य दुःखसंश्लेषत्वमाशङ्क्य परिहृते सति प्रष्टा पुनर्वकाशं प्रतिलभ्योवाचेति संन्यः । लोकद्वयप्रापककर्मसंभवे कुतो योगिनो नाशाशङ्केत्याशङ्क्याऽऽह—योगाभ्यासेति । तथाऽपि योगानुष्ठानपरिपाकपरिप्रापितसम्यग्दर्शनसामर्थ्यान्मोक्षोपपत्तौ कुतस्तस्य नाशाशङ्केति चेन्नैवमनेकान्तरायवच्चाद्योगस्येह जन्मनि प्रायेण संसिद्धेरसिद्धिरित्यभिसंधायाऽऽह—योगसिद्धीति । अभ्युदयनिःश्रेयसबाहिर्भावो नाशो योगमार्गे तत्फलस्य सम्यग्दर्शनस्यादर्शनादिति शेषः । तर्हि ततो बहिर्मुखत्वमेवाऽऽत्यन्तिकं संवृत्तमित्याशङ्क्याऽऽह—भ्रष्टदिति शेषः । तर्हि योगमार्गमैश्रयते नेत्याह—योगादिति । मरणकाले व्याकुलेन्द्रियस्य ज्ञानसाधनानुष्ठानावकाशाभावाद्युक्तं ततश्चलितमानसत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—भ्रष्टेति । गम्यत इति गतिः पुरुषार्थः, सामान्यप्रश्नमन्तर्गम्य विशेषप्रश्नो द्रष्टव्यः ॥ ३७ ॥

१ ख. ग. अ. "न्ययान्वाद्या" । २ ख. छ. "लेख" । ३ ख. ग. द. ज. "द्यमन्त" । ४ ज.

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्चिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

कच्चिदिति । कच्चित्किं नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टः
संञ्छिन्नाभ्रमिव नश्यति किंवा न नश्यत्यप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महा-
बाहो विमूढः सन्ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ॥ ३८ ॥

प्रश्नमेव विवृणोति—कच्चिदिति । प्रशस्तप्रशार्थत्वं कच्चिदित्यस्याद्वीकृत्य व्याचष्टे—
किमिति । उभयविभ्रष्टत्वं स्पष्टयति—कर्मस्यादिना । वायुना छिन्नं विशकलितमभ्रं
यथा नश्यति तद्वदित्याह—छिन्नेति । नाशाशङ्कानिमित्तमाह—निराश्रय इति ।
कर्ममार्गखूबावष्टम्भमावेऽपि ज्ञानमार्गावष्टम्भस्तस्य भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—विमूढः
सञ्चिति । न हि कर्मिणं प्रतीयमाशङ्का फलमिहाप्यं त्यक्त्वेश्वरे समर्प्योत्तमर्घ्यं वा
कर्मन्युतिष्ठतो निरुपचारेण तदभ्रंशवचनात्संभवात्सर्वकर्मसंन्यासिनस्तु विहितानां त्यागा-
ज्ज्ञानोपायाच्च विच्युतेरनर्पमाप्तिशङ्का युक्तेति भावः ॥ ३८ ॥

एतन्मे संशयं कृष्ण च्छेतुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

एतदिति । एतन्मे मम संशयं कृष्ण च्छेतुमपनेतुमर्हस्यशेषतस्त्वदन्य-
स्त्वतोऽन्य ऋषिर्देवो वा च्छेत्ता नाशयिता संशयस्यास्य न हि यस्मादु-
पपद्यते संभवत्यतस्तत्रमेव च्छेतुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

यथोपदर्शितसंशयापाकरणार्थमर्जुनो भगवन्तं प्रेरयन्नाह—एतदिति । मत्तोऽन्यः
कश्चिदपिर्वा देवो वा त्वदीयं संशयं छेत्स्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—त्वदन्य इति । अन्यस्य
संशयच्छेतुरभावे कलितमाह—अत इति ॥ ३९ ॥

श्रीभगवानुवाच—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्काश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥

पार्थेति । हे पार्थ नैवेह लोके नामुत्र परस्मिन्वा लोके विनाशस्तस्य
विद्यते नास्ति । नाशो नाम पूर्वस्माद्वीनजन्मप्राप्तिः । स योगभ्रष्टस्य
नास्ति, न हि यस्मात्कल्याणकृच्छुभकृत्काश्चिद्दुर्गतिं कुत्सित्वा गतिं हे

तात तनोत्यात्मानं पुत्ररूपेणेति पिता तात उच्यते पित्रैव पुत्र इति
पुत्रोऽपि तात उच्यते शिष्योऽपि पुत्रं उच्यते, गच्छति ॥ ४० ॥

योगिनो नाशाशङ्का परिहरन्नुत्तरमाह—श्रीभगवानिति । यदुक्तमुभयभ्रष्टो योगी
नश्यतीति तत्राऽऽह—पार्थेति । तत्र हेतुमाह—न हीति । योगिनो मार्गद्वयाद्वि-
भ्रष्टस्यैहिको नाशः शिष्टगर्हीलक्षणो न भवतीति श्रद्धादेः सद्भावात्तथाऽपि कथमामु-
ष्मिकनाशशून्यत्वमित्याशङ्क्य तद्रूपनिरूपणपूर्वकं तदभावं प्रतिजानीते—नाशो ना-
मेति । तत्र हेतुभागं विभजते—न हीत्यादिना । उभयभ्रष्टस्यापि श्रद्धेन्द्रियसंयमादेः
सामिक्कृतध्वणादेश्च पावादुपपन्नं शुभठस्त्वम् । तातेति कथं पुत्रस्थानीयः शिष्यः
संबोध्यते पित्रैव तातशब्दत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—तनोतीति । तेन पुत्रस्थानीयस्य
शिष्यस्य तातेति संबोधनपरिवृद्धमित्यर्थः । न गच्छति कुत्सिता गतिं कल्याणकारि-
त्वादिति नाशामावः ॥ ४० ॥

किंत्वस्य भवति —

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुपित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

योगमार्गे प्रवृत्तः संन्यासी सामर्थ्यात्प्राप्य गत्वा पुण्यकृतामश्वमेधा-
दियाजिनां लोकांस्तत्र चोपित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्नित्याः समाः
संबत्सरास्तज्जगत्स्ये शुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां विभूतिमतां गेहे
गृहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

योगभ्रष्टस्य लोकद्वयेऽपि नाशामावे किं भवतीति पृच्छति—किंत्विति । तत्र
श्लोकेनोत्तरमाह—प्राप्येति । कथं संन्यासीति विशेष्यते तत्राऽऽह—सामर्थ्या-
दिति । कर्मणि व्यापृतस्य कर्मिणो योगमार्गप्रवृत्त्यनुवर्त्ततेस्तत्प्रवृत्तावपि फलामिहाप-
विकलस्येश्वरे समर्पितसर्वकर्मणस्तद्वंशशङ्कानवकाशादित्यर्थः । समाना नित्यत्वं मानुष-
समा विलक्षणत्वम् । वैराग्याभावविवक्षया विभूतिमता गृहे जन्मेति विशेष्यते ॥ ४१ ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एताद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

अथवेति । अथवा श्रीमता कुलादन्यास्मिन्योगिनामेव दरिद्राणां कुले
भवति जायते धीमतां दुर्दिमताम् । एताद्धि जन्म यदीदृशम् योगिना

कुले दुर्लभतरं दुःखलभ्यतरं पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदीदृशं यथोक्तवि-
शेषणे कुले ॥ ४२ ॥

श्रद्धावैराग्यादिकल्याणाधिक्ये पक्षान्तरमाह—अथवेति । योगिनामिति कर्मिणां
ग्रहणं मा भूदिति विशिनष्टि—धीमतामिति । ब्रह्मविद्यावतां शुचीनां दरिद्राणां कुले
जन्म दुर्लभादपि दुर्लभं प्रमादकारणाभावादित्याह—एतद्धीति । किमपेक्षयास्य
जन्मनो दुःखलभ्यादपि दुःखलभ्यतरत्वं तदाह—पूर्वमिति । यद्यपि विभूतिमतामपि
शुचीनां गृहे जन्म दुःखलभ्यं तथाऽपि तदपेक्षयेदं जन्म दुःखलभ्यतरं यदीदृशं
शुचीनां दरिद्राणां विद्यावतामिति विशेषणोपेते कुले लोके जन्म व(ल)क्ष्यमाणमि-
त्यर्थः ॥ ४२ ॥

यस्मात्—

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिसंयोगं बुद्ध्या संयोगं बुद्धिसंयोगं लभते
पौर्वदेहिकं पूर्वस्मिन्देहे भवं पौर्वदेहिकं यतते च प्रयत्नं करोति ततस्व-
स्मात्पूर्वकृतासंस्काराद्भूयो बहुतरं संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं हे कुरुन-
न्दन ॥ ४३ ॥

यदुत्तमतरं जन्मोक्तं तस्योत्तमत्वे हेत्वन्तरमाह—यस्मादिति । बुद्धचेत्यात्माविषय-
येति शेषः । पूर्वस्मिन्देहे भवं तत्रानुष्ठितसाधनविशेषयुक्तमित्यर्थः । तर्हि यथोक्तजन्मनि
साधनानुष्ठानमन्तरेणैव बुद्धिसंबन्धः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यतते चेति । प्रयत्नः
श्रवणाद्यनुष्ठानविषयः ॥ ४३ ॥

कथं पूर्वदेहबुद्धिसंयोग इति तदुच्यते—

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

यः पूर्वजन्मनि कृतोऽभ्यासः स पूर्वाभ्यासस्तेनैव वल्लवता ह्रियते
हि यस्मादवशोऽपि स योगभ्रष्टो न कृतं चेद्योगाभ्याससंस्काराद्बलवत्तर-
मधर्मादिलक्षणं कर्म तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेण ह्रियते ।
अधर्मक्षेद्रलवत्तरः कृतस्तेन योगजोऽपि संस्कारोऽभिभूयत एव । तत्सपे
तु योगजः संस्कारः स्वयमेव कार्यमारभते न दीर्घकालस्यस्यापि विना-
शस्तस्यास्तीत्यर्थः । जिज्ञासुरपि योगस्य स्वरूपं ज्ञातुमिच्छन्योगमार्गे

प्रवृत्तः संन्यासी योगभ्रष्टः सामर्थ्यात्सोऽपि शब्दब्रह्म वेदोक्तकर्मानु-
ष्ठानफलमतिवर्ततेऽप्यकारिष्यति किमुत बुद्ध्वा यो योगं तन्निष्ठोऽभ्यासं
कुर्यात् ॥ ४४ ॥

यदि पूर्वसंस्कारोऽस्येच्छामुपनयनं प्रवर्तयति तर्थां च प्रवृत्तिरनिच्छया स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह—पूर्वेति । स हि योगभ्रष्टः समनन्तरजन्मकृतसंस्कारवशादुत्तरस्मिन्नन्मनि,
अनिच्छन्नपि योगं प्रत्येवाऽऽकृष्टो भवतीत्यर्थः । तत्र कैमुतिकन्यायं सूचयति—
जिज्ञासुरिति । पूर्वार्धे विभजते—यः पूर्वेति । तस्मान्नेच्छया तस्य प्रवृत्तिरिति
शेषः । योगभ्रष्टस्याधर्मादिप्रतिबन्धेऽपि तर्हि पूर्वाभ्यासवशाद्बुद्धिसंबन्धः स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह—नेत्यादिना । यदि योगभ्रष्टेन योगाभ्यासजनितसंस्कारप्रावृत्त्याऽप्रबलम-
धर्मप्रभेदरूपं कर्म न कृतं स्यात्तदा तेन संस्कारेण वशीकृतः सन्निच्छादिरहितोऽपि बुद्धि-
संबन्धभाग्भवतीत्यर्थः । विपक्षे योगसंस्कारस्याभिपूतत्वाच्च कार्याभ्यस्तत्त्वमित्याह—
अधर्मश्चेदिति । योगजसंस्कारस्थाधर्माभिभूतस्य कार्यमकृत्वैवाभिमभावकप्रावृत्त्ये प्रणाशः
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तत्क्षये त्विति । कालव्यवधानान्निवृत्तिं शङ्किस्त्वोक्तं—नेति ।
तृणजलायुकाद्यष्टान्तश्चुत्वा संस्कारस्य दीर्घतायाः समधिगतत्वादिति भावः । कैमुति-
कन्यायोक्तिपरमुत्तरार्धे विभजते—जिज्ञासुरपीत्यादिना । अत्रापि संन्यासीति
विशेषणं पूर्ववदवधेयमित्याह—सामर्थ्यादिति । न हि कर्मा कर्ममार्गे प्रवृत्तस्ततो
भ्रष्टः शङ्किते शक्यते, अतः संन्यासी पूर्वोक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टो योगभ्रष्टोऽमीष्टः सोऽपि
वैदिकं कर्म तत्फलं चातिवर्तते किमुत योगं बुद्ध्वा तन्निष्ठः सदाभ्यासं कुर्वन्कर्म
तत्फलं चातिवर्तते इति वक्तव्यमिति योजना । योगनिष्ठस्य कर्मतत्फलान्तिवर्तनं ततोऽ-
धिककलावाप्तिर्विबध्यते ॥ ४४ ॥

कुतश्च योगित्वं श्रेय इति—

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

प्रयत्नाद्यतमानोऽधिकं यतमान इत्यर्थः । तत्र योगी विद्वान्संशुद्ध-
किल्बिषो विशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापोऽनेकेषु जन्मसु किंचित्किंचित्सं-
स्कारजातमुपचित्य तेनोपचितेनानेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसि-
द्धस्ततो लब्धसम्पददर्शनः सन्त्याति परां प्रकृष्टां गतिम् ॥ ४५ ॥

योगनिष्ठस्य श्रेष्ठत्वे हेत्वन्तरं वक्तुमुत्तरश्लोकमवतारयति—कुतश्चेति । मृदुपय-
त्नोऽपि क्रमेण मोक्षयते चेदधिकप्रयत्नस्य क्लेशहेतोरकिंचित्करत्नमित्याशङ्क्य हेत्वन्त-

रमेव प्रकटयति—प्रयत्नादिति । तत्र योगविषये प्रयत्नातिरेके सतीत्यर्थः । ततः संचि-
तसंस्कारसमुदायादिति यावत् । समुत्पन्नसम्यग्दर्शनवशात्प्रकृष्टा गतिः संन्यासिना लभ्यते
तेन शीघ्रं मुक्तिमिच्छन्नाधिकप्रयत्नो भवेदल्पप्रयत्नस्तु चिरेणैव मुक्तिमागीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

यस्मादेवं तस्मात्—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि, ज्ञानमत्र शास्त्रपाण्डित्यं तद्-
ज्ञयोऽपि मतो ज्ञातोऽधिकः श्रेष्ठ इति कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादि कर्म तद्-
ज्ञयोऽधिको योगी विशिष्टो यस्मात्तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

सम्यग्ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वं योगस्योक्तमनूय योगिनः सर्वाधिकत्वमाह—यस्मा-
दिति । योगस्य सर्वस्मादुत्कर्षादवश्यकर्तव्यत्वाच्च योगिनः सर्वाधिक्यं साधयति—तप-
स्विभ्य इति । योगिनो ज्ञानिनश्च पर्योपत्वात्कथं तस्य ज्ञानिभ्योऽधिकत्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—ज्ञानमिति । योगिनः सर्वाधिकत्वे फलितमाह—तस्मादिति ॥ ४६ ॥

योगिनामपि सर्वेषां भद्रतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ध्यानयोगो

नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

=====

योगिनामिति । योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्यादिध्यानपराणां मध्ये
भद्रतेन मयि वासुदेवे समाहितेनान्तरात्मनाऽन्तःकरणेन श्रद्धावाञ्छ-
धानः सन्भजते सेवते यो मां स मे मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तो मतोऽ-
भिमेत इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-

करभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्येऽध्यासयोगो नाम

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

नन्वादित्यो विराडात्मा सूत्रं कारणमसरमित्येतेषामुपासका भूयांसो योगिनो
गम्यन्ते तेषां कतमः श्रेयानिष्यते तत्राऽऽह—योगिनामिति । यो भगवन्तं सगुणं
निर्गुणं वा यथोच्चेन चेतसा श्रद्धावानः सज्जनवरतमनुसंधत्ते स युक्तानां मध्येऽतिशयेन
युक्तः श्रेयानीश्वरस्याभिप्रेतो न हि तदीयोऽभिप्रायोऽन्यथा भवितुमर्हतीत्यर्थः । तद-
नेनाध्यायेन कर्मयोगस्य संन्यासहेतोर्मर्यादां दर्शयता साङ्गं च योगं विवृण्वता मनो-
निग्रहोपायोपदेशेन योगभ्रष्टस्याऽऽत्यन्तिकनाशशङ्कावकाशं शिथिलयता त्वंपदार्थाभि-
ज्ञस्य ज्ञाननिष्ठत्वोक्त्या वाक्यार्थज्ञानान्मुक्तिरिति साधितम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरित्राजकाचार्यश्रीमच्छ्रद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते
श्रीमद्भगवद्गीताशांकरभाष्यव्याख्याने पष्ठोऽध्यायः ॥ १ ॥

(श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—२५१) ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान्मज्जते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥

इति मश्रुचीजमुपन्यस्य स्वयमेवेदृशं मदीयं तत्त्वमेवं मद्भक्तान्तरात्मा
स्यादित्येतद्विबुधुः—

श्रीभगवानुवाच—

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वर आसक्तं मनो यस्य स मय्यासक्त-
मना हे पार्थ योगं युञ्जन्मनःसमाधानं कुर्वन्मदाश्रयोऽहमेव परमेश्वर
आश्रयो यस्य स मदाश्रयो यो हि कश्चिपुरुषार्थेन केनचिदर्थी भवति
स तत्साधनं कर्माग्निहोत्रादि तपो दानं वा किञ्चिदाश्रयं प्रतिपद्यतेऽयं
तु योगी माभेवाऽऽश्रयं प्रतिपद्यते हित्वाऽन्यत्साधनान्तरं मय्येवाऽऽस-
क्तमना भवति । यस्त्वमेवंभूतः सन्नसंशयं समग्रं समस्तं विभूतिबलश-
क्त्यैश्वर्यादिगुणसंपन्नं मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि संशयमन्तरेण-
वमेव भगवानिति तच्छृणुच्यमानं मया ॥ १ ॥

कर्मसंन्यासात्मकसाधनप्रधानं त्वंपदार्थप्रधानं च प्रथमपट्टकं व्याख्याय मध्यमपट्टक-
मुपास्थनिष्ठं तत्पदार्थनिष्ठं [न] व्याख्यातुमारभमाणः समनन्तराध्यायमवतारयति—
योगिनामिति । अतीताध्यायान्ते मद्भूतेनान्तरात्मना यो भजते मामिति प्रश्नबीजं
प्रदर्श्य कीदृशं भगवतस्तत्त्वं कथं वा तद्वतान्तरात्मा स्यादित्यर्जुनस्य प्रश्नद्वये जाते
स्वयमेव भगवानपृष्टमेतद्वक्तुमिच्छन्ननुक्तवानित्यर्थः । परमेश्वरस्य वक्ष्यमाणविशेषणत्वं
सकलजगदायतनत्वादिनानाविधविभूतिभागित्वं तत्राऽऽसक्तिर्मनसो विषयान्तरपरि-
हाण्या तन्निष्ठत्वम् । मनसो भगवत्त्वेवाऽऽसक्तौ हेतुमाह—योगमिति । विषया-
न्तरपरिहारे हि गोचरमा(आ)लोच्यमाने भगवत्त्वेव प्रतिष्ठितं भवतीत्यर्थः ।
तथाऽपि स्वाश्रये पुरुषो मनः स्थापयति नान्यत्रेत्याशङ्क्याऽऽह—मदाश्रय इति ।
योगिनो यदीश्वराश्रयत्वेन तस्मिन्नेवाऽऽसक्तमनस्त्वमुपन्यस्तं तदुपपादयति—यो हीति ।
ईश्वराख्याश्रयस्य प्रतिपत्तिमेव प्रकटयति—इत्येवेति । अस्तु योगिनस्त्वदाश्रयप्रति-
पत्त्या मनसस्त्वय्येवाऽऽसक्तिस्तथाऽपि मम किमायातमित्याशङ्क्य द्वितीयाधे व्याचष्टे—
यस्त्वमेवमिति । एवंमूतो यथोक्तध्याननिष्ठपुरुषवदेव मय्यासक्तमना यस्त्वं स त्वं
तथाविधः सन्नसंशयमविद्यमानः संशयो तत्र ज्ञाने तद्यथा स्थातृता मा समग्रं ज्ञास्य-
सीति संबन्धः । समग्रमित्यस्यार्थमाह—समस्तमिति । विभूतिर्नानाविधैश्वर्योपाय-
संपत्तिः । बलं शरीरगतं सामर्थ्यम् । शक्तिर्मनोगतं प्राणरूपम् । ऐश्वर्यमीशितव्य-
विषयमीशानसामर्थ्यम् । आदिशब्देन ज्ञानेच्छादयो गृह्यन्ते । असंशयमिति पदस्य
क्रियाविशेषणत्वं विशदयन्क्रियापदेन संबन्धं कथयति—संशयमिति । विना संशयं
भगवत्तत्त्वपरिज्ञानमेव स्फोरयति—एवमेवेति । भगवत्तत्त्वे ज्ञातव्ये कथं मम ज्ञान-
मुपदेक्षयति न हि त्वामृते तदुपदेष्टा काश्चिदस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—उच्छृण्विति ॥१॥

तच्च मद्विषयम्—

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवसंपुक्तमिदं
वक्ष्यामि कथयिष्याम्यशेषतः कात्स्न्येन । यज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति
श्रोतुरभिमुखीकरणाय । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः पुनर्ज्ञा-
तव्यं पुरुषार्थसाधनमवशिष्यते नावशिष्यो भवतीति मत्तत्त्वज्ञो यः स
सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । अतो विशिष्टफलत्वाद्दुर्लभं ज्ञानम् ॥ २ ॥

* उदेष्यतीति पाटोऽपेक्षितः ।

ज्ञास्यसीत्युक्त्या । परोक्षज्ञानशङ्कायां तन्निवृत्त्यर्थं तदुक्तिप्रकारमेव विवृणोति—
तच्चेति । इदमपरोक्षं ज्ञानं चैतन्यम् । तस्य सविज्ञानस्य प्रतिलम्भे किं स्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह—यज्ज्ञात्वेति । इदमा चैतन्यस्य परोक्षत्वं व्यावर्त्यते । तदेव सविज्ञान-
मिति विशेषणेन स्फुटयति । अनवशेषेण तद्वेदनफलोपन्यासेन श्रोतारं तच्छ्रवणप्रवर्णं
करोति—तज्ज्ञानमिति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिमाश्रित्योत्तरार्धतात्पर्यमाह—
यज्ज्ञात्वेति । भगवत्तत्त्वज्ञानस्य विशिष्टफलत्वमुक्त्वा फलितमाह—अत इति ॥ २ ॥

कथमित्युच्यते—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु कश्चिद्यतति प्रयत्नं करोति सिद्धये
सिद्धयर्थं तेषां यततामपि सिद्धानां सिद्धा एव हि ते ये पोक्षाय यतन्ते
तेषां कश्चिदेव मां वेत्ति तत्त्वतो यथावत् ॥ ३ ॥

ज्ञानस्य दुर्लभत्वं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कथमित्यादिना । सहस्रशब्दस्य बहु-
वाचकत्वमुपेत्य व्याकरोति—अनेकेष्विति । सिद्धये सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्त्यर्थ-
मित्यर्थः । सिद्धयर्थं यतमानानां कथं सिद्धत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—सिद्धा एवेति ।
सर्वेषामेव तेषां ज्ञानोदयात्तस्य सुलभत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—तेषामिति ॥ ३ ॥

श्रोतारं प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽह—

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

भूमिरिति । पृथिवीतन्मात्रमुच्यते न स्थूला ‘भिन्ना प्रकृतिरष्टधा’
इति वचनात् । तथाऽवाद्योऽपि तन्मात्राण्येवोच्यन्ते । आपोऽनलो
वायुः खं मन इति मनसः कारणमहंकारो गृह्यते । बुद्धिरित्यहंकारकारणं
महत्तत्त्वम् । अहंकार इत्यविद्यासंयुक्तमव्यक्तम् । यथा निपसंयुक्तमन्नं
विषमुच्यते एवमहंकारवासनावदव्यक्तं मूलकारणमहंकार इत्युच्यते
प्रवर्तकत्वादहंकारस्य । अहंकार एव हि सर्वस्य प्रवृत्तिबीजं दृष्टं
लोके । इतीयं यथोक्ता प्रकृतिर्मे भूमेश्वरी मायाशक्तिरष्टधा भिन्ना
भेदमागता ॥ ४ ॥

ज्ञानार्थं प्रयत्नस्य तद्द्वारा ज्ञानलाभस्य तदुभयद्वारेण मुक्तेश्च दुर्लभत्वाभिधानस्य
श्रोतृप्ररोचनं फलमिति मत्वाऽऽह—श्रोतारमिति । आत्मनः सर्वात्मकत्वेन परि-

पूर्णत्वमवतारयन्नादावपरां प्रकृतिमुपन्यस्यति—आहेति । भूमिशब्दस्य व्यवहारयोग्य-
स्थूलशुषीवीविषयत्वं व्यावर्तयति—भूमिरितीति । तत्र हेतुमाह—भिन्नेति । प्रकृतिसम-
भिव्याहाराद्गन्तव्यत्वाच्च स्थायित्वविशेषात् प्रकृतिरुत्तरविकारो भूमिरित्युच्यते न विशेष
इत्यर्थः । भूमिशब्दवदनादेशवदानामपि सूक्ष्मभूतविषयत्वमाह—तथेति । तेषामपि
प्रकृतिसमानाधिकृतत्वाविशेषात्तन्मात्राणां पूर्वपूर्वप्रकृतीनामुत्तरोत्तरविकाराणां न विशेष-
पत्वसिद्धिरित्यर्थः । मनःशब्दस्य संकल्पविकल्पात्मककरणविषयत्वमाशङ्क्याऽऽह—
मन इतीति । न खल्वहंकाराभावे संकल्पविकल्परयोरसम्भवाच्चदात्मकं मनः संभवती-
त्यर्थः । निश्चयलक्षणा बुद्धिरित्यभ्युपगमाद्बुद्धिशब्दस्य निश्चयात्मककरणाविषयत्वमा-
शङ्क्याऽऽह—बुद्धिरितीति । न हि हिरण्यगर्भसमाष्टिबुद्धिरूपमन्तरेण व्याप्तिबुद्धिः
सिध्यतीत्यर्थः । अहंकारस्याभिमानविशेषात्मकत्वेनान्तःकरणप्रभेदत्वं व्यावर्तयति—
अहंकार इति । अनिद्यासंयुक्तमित्यात्मकमित्यर्थः । कथं मूलकारणस्याहंकार-
शब्दत्वमित्याशङ्क्योक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना । मूलकारणस्याहं-
कारशब्दत्वे हेतुमाह—मवर्तकत्वादेति । तस्य प्रवर्तकत्वं प्रपञ्चयति—अहंकार
एवेति । सत्येवाहंकारे ममकारो भवति तयोश्च भावे सर्वा प्रवृत्तिरिति प्रसिद्धमि-
त्यर्थः । उक्ता प्रकृतिमुपसहरति—इतीयमिति । इयमित्यपरोक्षं सासिद्धयेति यावत् ।
ऐश्वरी तदाश्रया तदैश्वर्योपाधिभूता । प्रक्रियते महदायाकारेणेति प्रकृतिस्त्रिगुणं जग-
दुपादानं प्रधानमिति मतं व्युदस्यति—मायेति । तस्यास्तत्तत्कार्याकारेण परिणा-
मयोग्यत्वं द्योतयति—शक्तिगिति । अष्टधेति । अष्टभिः प्रकारैरिति यावत् ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

अपरेति । अपरा न परा निकृष्टाऽशुद्धाऽनर्थकरी संसारवन्धना-
दिमकेयमितोऽस्या यथोक्तायास्त्वन्या विशुद्धा प्रकृतिं ममाऽऽत्मभूतां
विद्धि मे परा प्रकृष्टां जीवभूतां क्षेत्रज्ञलक्षणां प्राणधारणनिमित्तभूतां हे
महाबाहो यथा प्रकृत्येदं धार्यते जगदन्तःपविष्टया ॥ ५ ॥

अचेतनवर्गमकीकर्तुं प्रकृतेरष्टधा परिणाममाभिधाय विकारवच्छिन्नकार्यकल्पं चेत-
नवर्गमकीकर्तुं पुरुषस्य चैतन्यस्याविद्याशक्त्यवच्छिन्नस्यापि प्रकृतित्वमुक्ता प्रकृतिमनूय
दर्शयति—अपरेति । निकृष्टत्वं स्पष्टयति—अनर्थकरीति । अनर्थकरत्वमेवं स्फोर-
यति—संसारेति । कथंचिदप्यनन्यत्वव्यावृत्त्यर्थस्तुशब्दः । अन्यामत्यन्तविलक्षणा-
मिति यावत् । अन्तस्त्वमेव स्पष्टयति—विशुद्धामेति । प्रकृतिशब्दस्यान्यप्रयुक्तस्या-

धीन्तरमाह—ममेति । प्रकृष्टत्वमेव भोक्तृत्वेन स्पष्टयति—जीवभूतामिति । प्रकृत्यन्तरादस्याः प्रकृतेरवान्तरविशेषमाह—यथेति । न हि जीवग्रहितं जगद्धारयितुं शक्त्यमित्याशयेनाऽऽह—अन्तरिति ॥ ५ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

एतादिति । एतद्योनीन्येते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनीर्येषां भूतानां तान्येतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्येवमुपधारय जानीहि । यस्मान्मम प्रकृती योनिः कारणं सर्वभूतानामतोऽहं कृत्स्नस्य समस्तस्य जगवः प्रभव उत्पत्तिः प्रलयो विनाशस्तथा प्रकृतिद्वयद्वारेणाहं सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

उक्तप्रकृतिद्वये कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयति—एतद्योनीनीति । प्रकृतिद्वयस्य जगत्कारणात्वे कथमीश्वरस्य तदुपगतमित्याशङ्क्याऽऽह—अहमिति । एतद्योनीनां त्युक्ते समनन्तरप्रकृतजीवभूतप्रकृतावेतच्छब्दस्याव्यवधानात्प्रवृत्तिमाशङ्क्य व्याकरोति—एते इति । सर्वाणि चेतनाचेतनानि जानिष्यतीत्यर्थः । सर्वभूतकारणत्वेन प्रकृतिद्वयमङ्गीकृतं चेत्त्रयमहमित्याद्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—यस्मादिति । मम प्रकृती परमेश्वरस्योपाधितया स्थिते इत्यर्थः । तर्हि प्रकृतिद्वयं कारणमीश्वरश्चेति जगतोऽनेकाविधकारणाङ्गीकरणं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—प्रकृतीति । अपरप्रकृतेरचेतनत्वात्परप्रकृतेरचेतनत्वेऽपि किञ्चिज्ज्ञत्वादीश्वरस्यैव सर्वज्ञस्य सर्वकारणत्वं युक्तमित्याह—सर्वज्ञ इति ॥ ६ ॥

यतस्तस्मात्—

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनंजय ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

मत्तः परमेश्वरात्परतरमन्यत्कारणान्तरं किञ्चिन्नास्ति न विद्यतेऽहमेव जगत्कारणमित्यर्थः । हे धनंजय यस्मादेवं तस्मान्मयि परमेश्वरे सर्वाणि भूतानि सर्वमिदं जगत्प्रोतमनुस्यूतमनुगतमनुविद्धं ग्रथितमित्यर्थः । दीर्घतन्तुषु पटवत्सूत्रे च मणिगणा इव ॥ ७ ॥

प्रधानात्परतोऽक्षरात्पुरुषवत्परमात्मनोऽपि परादन्यत्परं स्यादित्याशङ्क्य प्रकृतिद्वयद्वारा सर्वकारणत्वमीश्वरस्योक्तमुपजीव्य परिहरति—यतस्तस्मादिति । नान्यदस्ति पर-

मित्यत्र हेतुमाह-मयीति । परतरशब्दार्थमाह-अन्यादिति । स्वातन्त्र्यव्यावृत्त्यर्थ-
मन्तरशब्दः । निषेधफलं कथयति-अहमेवेति । सर्वनगत्कारणत्वेन सिद्धमर्थं द्वितीया-
र्थव्याख्यानेन विशदयति-यस्मादिति । अतो(यथा) दीर्घेषु तिर्यक्षु च षट्षटितेषु
तन्तुषु षटस्यावगतिरवगम्यते तद्वन्मय्येवानुगतं जगदित्याह-दीर्घेति । यथा च
मणयः सूत्रेऽनुस्यूतास्तेनैव ग्रियन्ते तदभावे विप्रकीर्यन्ते तथा मयैवाऽऽत्मभूतेन सर्व
व्याप्तं ततो निष्कृष्टं विनष्टमेव स्थानिति श्लोकोक्तं दृष्टान्तमाह-सूत्र इति ॥ ७ ॥

केन केन धर्मेण विशिष्टे त्वयि सर्वमिदं प्रोतमित्युच्यते—

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खं पौरुषं नृपु ॥ ८ ॥

रसोऽहमपां यः सारः स रसस्तस्मिन्प्रभूते मय्यापः प्रोता इत्यर्थः ।
एवं सर्वत्र । यथाऽहमप्सु रस एवं प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः । प्रणव
ओंकारः सर्ववेदेषु तस्मिन्प्रणवभूते मयि सर्वे वेदाः प्रोताः । तथा
ख आकाशे शब्दः सारभूतस्तस्मिन्मायि खं प्रोतम् । तथा पौरुषं पुरु-
षस्य भावो यतः पुंशुर्दिनृपु तस्मिन्मायि पुरुषाः प्रोताः ॥ ८ ॥

अवादीनां रसादिषु प्रोतत्वप्रतीतेस्त्वय्येव सर्वं प्रोतमित्युक्तमिति मत्वा पृच्छति—
केनेति । तत्रोत्तरमुत्तरग्रन्थेन दर्शयति—उच्यते इति । सारो मधुरो हेतुरिति यावत् ।
रसोऽहमिति कथं तत्राऽह—तस्मिन्निति । अप्सु यो रसः सारस्तस्मिन्मायि मधुर-
रसे कारणभूते प्रोता आप इतिवदुत्तरत्र सर्वत्र व्याख्यानं कर्तव्यमित्याह—एवमिति ।
उक्तमर्थं दृष्टान्तं कृत्वा प्रमाऽस्मीत्यादि व्याचष्टे—यथेति । चन्द्रादित्ययोर्यो प्रमा
तद्भूते मयि तौ प्रोतावित्यर्थः । तत्र वाक्यार्थं कथयति—तस्मिन्निति । प्रणवभूते
तस्मिन्वेदानां प्रोतत्ववदाकाशे यः सारभूतः शब्दस्तद्रूपे परमेश्वरे प्रोतमाकाशमित्याह—
तथेति । पौरुषं नृण्विति मार्गं पूर्ववद्विमजते—तथेत्यादिना । पुरुषत्वमेव विषदयति—
यत इति । पुंस्त्वसामान्यात्मके परस्मिन्नीश्वरे प्रोतास्तद्विशेषास्तदुपादानैस्त्वन तत्त्वमाव-
त्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विशावसौ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

पुण्य इति । पुण्यः सुरभिर्गन्धः पृथिव्यां चाहं तस्मिन्मायि गन्ध-

भूते पृथिवी प्रोक्ता । पुण्यत्वं गन्धस्य स्वभावत एव पृथिव्यां दर्शित-
मवादिषु रसादेः पुण्यत्वोपलक्षणार्थम् । अपुण्यत्वं तु गन्धादीनाम-
विद्याधर्माद्यपेक्षं संसारिणां भूतविशेषसंसर्गनिमित्तं भवति । तेजो
दीप्तिश्चास्मि विभावसावशौ । तथा जीवनं सर्वभूतेषु येन जीवन्ति
सर्वाणि भूतानि तज्जीवनम् । तपश्चास्मि तपस्विषु तस्मिंस्तपति मयि
तपस्विनः प्रोक्ताः ॥ ९ ॥

मयि सर्वमिदं प्रोतमित्यस्यैव परिमाणार्थं प्रकारान्तरमाह—पुण्य इति । पृथिव्यां
पुण्यशब्दितो यः सुरभिर्गन्धः सोऽहमस्मीत्यत्र वाक्यार्थं कथयति—तस्मिन्निति ।
कथं पृथिव्यां गन्धस्य पुण्यत्वं तत्राऽऽह—पुण्यत्वमिति । यत्तु पृथिव्यां गन्धस्य
स्वाभाविकं पुण्यत्वं दर्शितं तदवादिषु रसादेरापि स्वाभाविकपुण्यत्वस्योपलक्षणार्थमित्याह—
पृथिव्यामेति । प्रथमोत्पन्नाः पञ्चारे गुणाः पुण्या एव सिद्धादिमिव योग्यत्वा-
दिति भावः । कथं तर्हि गन्धादीनामपुण्यत्वप्रतिभानं तत्राऽऽह—अपुण्यत्वं त्विति ।
तदेव स्फुटयति—संसारिणामिति । गन्धादयः स्वकार्यभूतैः सह परिणममानाः प्रा-
णिनां पापादिवशादपुण्याः संपद्यन्ते इत्यर्थः । यत्त्वाम्नेस्तेजस्तद्भूते मयि प्रोतोऽस्मिरे-
त्याह—तेज इति । जीवनभूते च मयि सर्वाणि भूतानि प्रोतानीत्याह—तथेति ।
जीवनशब्दार्थमाह—येनेति । अन्नरसेनामृतारुयेनेत्यर्थः । तपश्चास्मीत्यादेस्तात्पर्या-
र्थमाह—तस्मिन्निति । चित्तेनाऽप्यमनाशकादि वा तपस्तदात्मनीश्वरे प्रोतास्तपस्विनो
विशेषणामावे विशिष्टस्य वस्तुनोऽभावादित्यर्थः ॥ ९ ॥

वीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

वीजमिति । वीजं प्ररोहकारणं मां विद्धि सर्वभूतानां हे पार्थ सना-
तनं चिरंतनम् । किंच बुद्धिर्विवेकशक्तिरन्तःकरणस्य बुद्धिमतां विवे-
कशक्तिमतामस्मि तेजः प्रागल्भ्यं तद्वतां तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

ननु सर्वाणि भूतानि स्वकारणे प्रोतानि कथं तेषां त्वयि प्रोतत्वं तत्राऽऽह—वीज-
मिति । वीजान्तरापेक्षयाऽनवस्थां वारयति—सनातनमिति । चैतन्यस्याभिव्यक्तं
तत्त्वनिश्चयसामर्थ्यं बुद्धिस्तद्वता या बुद्धिस्तद्भूते मयि सर्वे बुद्धिमन्तः प्रोता भवन्ती-
त्याह किंचेति । प्रागल्भ्यवता यत्प्रागल्भ्यं तद्भूते मयि तद्वन्तः प्रोता इत्याह—
तेज इति । तद्धि प्रागल्भ्यं यत्पराभिभवसामर्थ्यं परैश्चापचृण्यत्वम् ॥ १० ॥

वलं वलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

बलमिति । बलं सामर्थ्यमोजो बलवतामहम् । तच्च बलं कामराग-
विवर्जितं कामश्च रागश्च कामरागौ कामस्तृष्णाऽसंनिकृष्टेषु विषयेषु
रागो रञ्जना प्राप्तेषु विषयेषु ताभ्यां विवर्जितं देहादिधारणमात्रार्थं
बलमहमस्मि न तु यत्संसारिणां तृष्णारागकारणम् । किंच धर्माविरुद्धो
धर्मेण शास्त्रार्थेनाविरुद्धो यः प्राणिषु भूतेषु कामो यया देहधारणमात्रा-
द्यर्थोऽशनपानादिविषयः कामोऽस्मि हे भरतर्षभ ॥ ११ ॥

यच्च बलवता बलं तद्भूते मयि तेषां प्रोतत्वमित्याह—बलमिति । कामक्रोधादि-
पूर्वकस्यापि बलस्यानुमतिं वारयति—तच्चेति । कामरागयोरेकार्थत्वमाशङ्क्यार्थभेदमावे-
दयति—कामस्तृष्णेत्यादिना । विशेषणसामर्थ्यसिद्धं व्यावर्त्य दर्शयति—न तिबति ।
शास्त्रार्थाविरुद्धकामभूते मयि तथाविधकामवता भूतानां प्रोतत्वं विवेक्षित्वाऽऽह—
किंचेति । धर्माविरुद्धं काममुदाहरति—यथेति ॥ ११ ॥

किंच—

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान्वाद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

ये चैव सात्त्विकाः सत्त्विर्निर्वृत्ता भावाः पदार्था राजसा रजोनिर्वृ-
त्तास्तामसास्तमोनिर्वृत्ताश्च ये केचित्प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायन्ते भावा-
स्तामस्त एव जायमानानित्येवं विद्धि सर्वान्समस्तानेव । यद्यपि ते मत्तो
जायन्ते तथाऽपि न त्वहं तेषु तदधीनस्तद्वशो यया संसारिणस्ते पुन-
र्मयि मद्वशा मदधीनाः ॥ १२ ॥

चिदानन्दयोरभिष्यञ्जकानां भावानाभीश्वरात्मत्वाभिधानादन्येषामतदात्मत्वप्राप्तामुक्तं -
किंचेति । प्राणिना त्रैविध्ये हेतुं दर्शयन्वाक्यार्थमाह—ये केचिदिति । तर्हि पितुरिव
पुत्राधीनत्वं त्वत्तो जायमानात्तदधीनत्वं तथापि स्यादिति विक्रियावत्त्वदूष्यत्वप्रसक्ति-
रित्याशङ्क्याऽऽह—यद्यपीति । मम परमार्थत्वात्तेषां कल्पितत्वान्न तद्गुणदोषौ मयि
स्यातामित्यर्थः । तेषामपि तद्देव स्वतन्त्रतासंभवात्किमिति कल्पितत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—
ते पुनरिति । त्रिविधानां भावानां न स्वातन्त्र्यभीश्वरकार्यत्वेन तदधीनत्वात्तथा च
कल्पितस्याधिष्ठानसत्ताप्रतीतिरप्यमेव तद्वत्त्वात्तन्मात्रत्वासिद्धिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

एवंभूतमपि परमेश्वरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वभूतात्मानं
निर्गुणं संसारदोषबीजप्रदाहकारणं मा नाभिजानाति जगदित्यनुकोशं

२४८ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता— [अ० ७ श्लो० १९—१७]

मोहातिशयो भवतीति मत्वा विशिनष्टि— सर्वेति । मायातत्प्रयुक्तमोहयोरति-
क्रमेऽपि कथं पुरुषार्थमिद्विरित्याशङ्क्याऽऽह— संसारेति ॥ १४ ॥

यदि त्वां प्रपन्ना मायामेतां तरन्ति कस्माच्चामेव सर्वे न प्रपद्यन्त
इत्युच्यते—

भयत्येकभक्तिश्चान्यस्य भजनीयस्यादर्शनादतः स एकभक्तिर्विशिष्यते
विशेषमाधिव्यपमापद्यतेऽतिरिच्यत इत्यर्थः । प्रियो हि यस्मादहमात्मा
ज्ञानिनोऽतस्त्वस्याहमत्यर्थं प्रियः । प्रसिद्धं हि लोक आत्मा प्रियो भव-
तीति । तस्माज्ज्ञानिन आत्मत्वाद्वासुदेवः प्रियो भवतीत्यर्थः । स च ज्ञानी
मम वासुदेवस्याऽऽत्मैवेति मनात्यर्थं प्रियः ॥ १७ ॥

चतुर्विधाना तेषां सुकृतिनां भगवदभिमुखानां तुल्यत्वमाशङ्क्याऽऽह—तेषामिति ।
तस्य विशिष्यमाणत्वे हेतुमाह—प्रियो हीति । निरययुक्तत्वं भगवत्यात्मानि सदा
समाहितचेतस्त्वम् । असारे संसारे भगवानेव सारः सोऽहमस्मीत्येकस्मिन्नद्वितीये
स्वस्मादत्यन्तमभिज्ञे भगवति भक्तिः केहविशेषोऽस्त्येत्येकभक्तिः । तस्याऽऽधिक्ये हेतुं
विवृणोति—प्रियो हीत्यादिना । भगवतो ज्ञानिनश्च परस्परं प्रेमास्पदत्वे प्रसिद्धिं
प्रमाणयति—प्रसिद्धं हीति । आत्मनो ज्ञानिनं प्रति प्रियत्वेऽपि भगवतो वासुदेवस्य
कथं तं प्रति प्रियत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । अहं ज्ञानिनो निरुपाधिकप्रे-
मास्पदं परमपुष्ट्यर्थत्वेनाऽऽत्मत्वेन च गृहीतत्वादित्यर्थः । ज्ञानिनोऽपि भगवन्तं प्रति
प्रियत्वं प्रकटयति—स चेति ॥ १७ ॥

न तर्ह्यार्तादयस्त्रयो वासुदेवस्य प्रियाः । न, किं तर्हि—

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

उदारा उत्कृष्टाः सर्व एवैते त्रयोऽपि मम प्रिया एवेत्यर्थः । न हि
कश्चिन्मद्भक्तो मम वासुदेवस्याप्रियो भवति ज्ञानी त्वत्यर्थं प्रियो भव-
तीति विशेषः । उत्कृष्टादित्याह ज्ञानी त्वात्मैव नान्यो मत्त इति मे
मम सर्वं निश्चयः । आस्थित आरौढु, प्रवृत्तः स ज्ञानी हि यस्मादहमेव
भगवान्वासुदेवो नान्योऽस्मीत्येवं युक्तात्मा समाहितचित्तः सन्मामेव
परं ब्रह्म गन्तव्यमनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

ज्ञानी चेदत्यर्थमीश्वरस्य प्रियो भवति तर्हि विशेषणमामयर्थादितरेषामप्रियत्वं प्राप्त-
मिति शङ्कते—न तर्हीति । तेषां भगवन्तं प्रति प्रियत्वमत्र विवक्षितमित्याह—नेति ।
अत्यर्थमिति विशेषणस्य तर्हि किं प्रयोजनमिति पृच्छति—किं तर्हीति । सर्वेषां भग-
वदभिमुखत्वादुत्कर्षेऽपि ज्ञानिनि तदतिरेकमङ्गीकृत्य विशेषणमित्याह—उदारा इति ।
किं तत्र प्रमाणमित्याशङ्क्येश्वरज्ञानमित्याह—मे मतमिति । ज्ञानी त्वात्मैवेत्यत्र
हेतुमाह—आस्थित इति । सर्वशब्दस्य ज्ञानिव्यतिरिक्तविषयत्वमाह—त्रयोऽपीति ।
ज्ञानिव्यतिरिक्तानां भगवदभिमुखत्वेऽपि ज्ञानाभावापराधान्न भगवत्प्रतीतिविषयत्वेत्याश-

ब्रह्माऽऽह—न हीति । कस्तर्हि ज्ञानवति विशेषस्तत्राऽऽह—ज्ञानीति । तमेव विशेषं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—तत्कस्मादित्यादिना । सर्वमात्मानं पश्यतीऽपि तस्य तव कथं यथोक्तो निश्चयः स्यादित्याशङ्कयाऽऽस्थित इत्येतद्वाचकरोति—आरोहुमिति । आरोहे हेतुं सूचयति—स ज्ञानीति । आरोहुं प्रवृत्तत्वमेव स्फुटयति—यामेवेति ॥ १८ ॥

ज्ञानी पुनरपि स्तूयते—

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

बहूनां जन्मनां ज्ञानार्थसंस्काराश्रयाणामन्ते समाप्तौ ज्ञानवान्मां प्रप-
दिपाकज्ञानो मां वासुदेवं प्रपद्यमानं प्रत्यक्षतः प्रपद्यते । कथं, वासु-
देवः सर्वमिति । य एवं सर्वात्मानं मां प्रतिपद्यते स महात्मा न
दृष्टस्मोऽप्योऽस्त्यधिको वा । अतः सुदुर्लभो मनुष्याणां सहस्रेष्वि-
त्युक्तम् ॥ १९ ॥

उत्तरश्लोकस्य गतार्थत्वं परिहरति—ज्ञानीति । ज्ञानार्थसंस्कारो वासना तत्तज्ज्ञाननि-
ष्पन्नकर्मनुष्ठानजनिता बुद्धिशुद्धिगताश्रयाणां तद्वतामनन्तानां जन्मज्ञमिति यावत् ।
ज्ञानवत्त्वं प्राक्कमेवपि जन्मसु संभावितमित्याशङ्क्याऽऽह—मासेति । ज्ञानवतां मग-
धेतिपक्षं प्रश्नद्वारा निवृणोति—कथमिति । यथोक्तज्ञानस्य तद्वत्त्वं दुर्लभत्वं सूचय-
ति—य एवमिति । महत्सर्वोऽकृष्टमात्मशक्तिं वैभवंमय्येति [महात्मा] । महात्मत्वे फा-
लमाह—अत इति । तत्र वाक्योपक्रमानुक्तत्वं कथयति—मनुष्याणामिति ॥ १९ ॥

आत्मैव सर्वं वासुदेव इत्येवमप्रतिपक्षौ कारणमुच्यते—

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

कामैस्तैस्तैः पुत्रपुत्रस्वर्गादिविषयैर्हृतज्ञानाः अपहृतविषेकविज्ञानाः
प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः प्राप्नुवन्ति वासुदेवादात्मनोऽन्या देवतास्त्वं तं नियमं
देवताराधने मसिद्धौ यो यो नियमस्तं तमास्यायाऽऽश्रित्य प्रकृत्या
स्वभावेन जन्मान्तराजितसंस्कारविशेषेण नियता नियमिताः स्वयाऽऽ-
भीयया ॥ २० ॥

किमिति तर्हि सर्वेषां प्रत्यग्भूते भगवति यथाकञ्चान्न नोदेतीत्याशङ्क्य न मामित्य-
 श्रोक्तं हृदि निधाय ज्ञानानुदये हेत्वन्तरमाह—आत्मैवेति । कामैर्नाविधैरपहतवि-
 वेकविज्ञानस्य देवतान्तरनिष्ठत्वमेव प्रत्यग्भूतपरदेवताप्रतिपत्त्यभावे कारणमित्याह—
 कामैरिति । देवतान्तरनिष्ठत्वे हेतुमाह—तं तमिति । प्रसिद्धो नियमो जपोपवास-
 प्रदक्षिणानमस्कारादिः । नियमविशेषाश्रयणे कारणमाह—प्रकृत्येति ॥ २० ॥

तेषां च कामिनाम्—

यो यो यां यां तनु भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

यो यः कापी या यां देवतातनुं श्रद्धया संयुक्तो भक्तश्च सन्नर्चितुं
 पूजयितुमिच्छति तस्य तस्य कामिनोऽचला स्थिरा श्रद्धा तामेव विद-
 धामि स्थिरा करोमि ययैव पूर्वं प्रवृत्तः स्वमावतो यो या देवतातनुं
 श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छतीति ॥ २१ ॥

तत्तद्देवताप्रसादात्कामिनामपि सर्वेश्वरे सर्वात्मके वामुदेवे कृपेण मक्तिर्भविष्यतीत्या-
 शङ्क्याऽऽह—तेषां चेति । स्वभावतो जन्मान्तरीयसंस्कारवशादित्यर्थः । भगवद्वि-
 हितया स्थिरया श्रद्धया संस्काराधीनया देवताविशेषमाराधयतोऽपि भगवदनुग्रहादेव
 फलप्राप्तिरित्याह—यो यो यामिति ॥ २१ ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।

लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ २२ ॥

स तयेति । स तया विद्विहितया श्रद्धया युक्तः संस्तस्या देवता-
 तन्वा राधनमाराधनमीहते चेष्टते । लभते च ततस्तस्या आराधिताया
 देवतातन्वाः कामानोप्सितान्मयैव परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभाग-
 ङ्गत्वा विहितास्त्रिभिस्तान्हि यस्मात्ते भगवता विदिताः कामास्तेस्मा-
 च्छानवश्यं लभत इत्यर्थः । हितानिति पदच्छेदे हितत्वं कामानामुपच-
 रितं कल्प्य न हि कामा हिताः कस्याचित् ॥ २२ ॥

ईहते निर्धर्तयतीत्यर्थः । आराधितदेवताप्रसादात्फलप्राप्तौ किमिद्वरेणेत्याशङ्क्य
 तस्य सर्वज्ञस्य कर्मफलविभागामिज्ञस्य तत्तद्देवताधिष्ठातृत्वात्तस्यैव फलदातृत्वमित्याह—
 सर्वज्ञेनेति । “एको बहूना यो विदधाति कामान्” इत्यादिश्रुतिमाश्रित्य हि
 तानिति पदद्वयं व्याचष्टे—यस्मादिति । हितानित्येकं पदमिति पक्षं प्रेत्याह—हित-
 निति । मुख्यत्वसंभवे किमित्यौपचारिकत्वापित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति ॥ २२ ॥

यस्मादन्तवत्साधनव्यापारां अविवेकिनः कामिनश्च तेऽतः—

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।

देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

अन्तवाद्दिनाग्निं तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसामल्पप्रज्ञानां देवान्दे-
वयजो यान्ति देवान्यजन्तीति देवयजस्ते देवान्यान्ति । मद्भक्ता यान्ति
मामपि । एवं समानेऽप्यायासे मामेव न प्रपद्यन्तेऽनन्तफलायाहो खलु
फलं वर्तन्त इत्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् ॥ २३ ॥

प्रेक्षापूर्वकारिणि यावानां हितत्वाभावे हेतुमाह—यस्मादिति । किंच ये कामि-
नस्ते न विवेकिनस्ततश्चाविवेकपूर्वकत्वात्कामानां कुतो हितत्वशङ्केरमाह—अविवेकिन
इति । कामानामनन्तफलत्वेन हितत्वमाशङ्क्याऽऽह—अत इति । तेषामविवेकपूर्व-
कत्वमतःशब्दार्थः । तुशब्दोऽवधारणार्थः । कामफलस्य विनाशित्वे किमिति काम-
निष्ठत्वं जन्तूनामित्याशङ्क्य प्रज्ञामान्धादित्याह—अस्येति । किं तर्हि साधनमनन्तफ-
लायेत्याशङ्क्य भगवद्भक्तिरित्याह—मद्भक्ता इति । अक्षरार्थमुक्त्वा श्लोकस्य
तात्पर्यार्थमाह—एवमिति । देवताप्राप्तौ चेति शेषः । मामेवेत्यादौ देवताविशेषं प्रप-
द्यन्तेऽन्तवत्फलायेति वक्तव्यम् । उक्तवैपरीत्ये कारणमविवेकातिरिक्तं नास्तित्यभि-
प्रेत्याऽऽह—अहो खल्विति ॥ २३ ॥

किंनिमित्तं मामेव न प्रपद्यन्त इत्युच्यते—

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

अव्यक्तमप्रकाशं व्यक्तिमापन्नं प्रकाशं गतमिदानीं मन्यन्ते मां नित्य-
प्रसिद्धमीश्वरमपि सैन्तमबुद्ध्योऽविवेकिनः परं भावं परमात्मस्वरूपमजा-
नन्तोऽविवेकिनो ममाव्ययं व्ययरहितमनुत्तमं निरतिशयं मदीयं भाव-
मजानन्तो मन्यन्त इत्यर्थः ॥ २४ ॥

भगवद्भजनस्योत्तमफलत्वेऽपि प्राणिनां प्रायेण तन्निष्ठत्वाभावे प्रश्नपूर्वकं निमित्ते निवेद-
यति—किंनिमित्तमित्यादिना । अप्रकाशं शरीरग्रहणात्पूर्वमिति शेषः । इदानीं लीला-
विग्रहपरिमहावस्थायामित्यर्थः । प्रकाशस्य तर्हि कादाचित्कत्वं भगवति प्राप्तं नेत्या-
ह—निरपेति । कथं तर्हि भगवन्तमागन्तुकप्रकाशं मन्यन्ते तत्राबुद्ध्य इत्युत्तरं तद्वि-
वृणोति—परमिति । परमनुत्तममिति विशेषणद्वयं सोपाधिकनिरुपाधिकमावर्धम् ॥ २४ ॥

तदीयमज्ञानं किंनिमित्तमित्युच्यते—

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य केषांचिदेव भद्रक्तानां प्रकाशोऽहमित्यभिप्रायः । योगमायासमावृतो योगो गुणानां युक्तिर्घटनं सैव माया योगमाया स्या योगमायया समावृतः संछन्न इत्यर्थः । अत एव मूढो लोकोऽयं नाभिजानाति मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

अविवेकरूपमज्ञानं भगवन्निष्ठाप्रतिबन्धकमुक्तं तस्मिन्नापि निमित्तं प्रश्नपूर्वकमनाद्य-ज्ञानमुपन्यस्यति—तदीयमज्ञानमित्यादिना । त्रिभिर्गुणभयैरित्यनौपाधिकरूपस्याप्रतिपत्तौ कारणमुक्तमत्र तु सोपाधिकस्यापीनि विशेषं गृहीत्वा व्याचष्टे—नाहमिति । तर्हि भगवद्भक्तिरनुपपद्येत्याशङ्क्याऽऽह—केषांचिदिति । सर्वस्य लोकस्य न प्रकाशोऽहमित्यत्र हेतुमाह—योगेति । अनाद्यनिर्वाच्याज्ञानाच्छन्नत्वादेव मद्भिपरे लोकस्य मौढ्यं ततश्च मदीयस्वरूपविवेकामावान्मलिष्ठत्वादेव हित्यमित्याह—अत एवेति ॥ २५ ॥

यथा योगमायया समावृतं मां लोको नाभिजानाति नासौ योगमाया मदीया सती ममेश्वरस्य मायाविनो ज्ञानं प्रसिद्धान्नाति यथाऽन्यस्यापि मायाविनो माया ज्ञानं तद्वद्यत एवमतः—

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।

अविद्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

अहं तु वेद जाने समतीतानि समतिक्रान्तानि भूतानि वर्तमानानि चार्जुन अविद्याणि च भूतानि वेदाहं मां वेद तु न कश्चन यद्भक्तं मच्छरणमेकं मुचत्वा मत्स्त्ववेदनाभावादेव न मां भजते ॥ २६ ॥

मायया भगवानावृतश्चेत्तस्यापि लोकस्येव ज्ञानप्रतिबन्धः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । न हीयं माया मायाविनो विज्ञानं प्रतिबध्नाति मायात्वालौकिकमायावत् । अथवा नेश्वरो मायाप्रतिबद्धज्ञानो मायावित्वालौकिकमायाविवदित्यर्थः । भगवतो मायाप्रतिबद्धज्ञानत्वाभावे सर्वज्ञत्वमप्रतिबद्धं सिद्धमित्याह—यत् इति । लोकस्य मायाप्रतिबद्धविज्ञानत्वादेव भगवन्नाभिमुख्यशून्यत्वमित्याह—मां त्विति । कालत्रयपारि-

च्छिन्नापरिच्छिन्नसमस्तवस्तुपरिज्ञाने प्रतिबन्धो नेश्वरस्यास्तीति द्योतनार्थस्तुशब्दः ।
मां त्विति लोकेत्य भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबन्धं द्योतयानि । तर्हि त्वद्भक्तिर्विफले-
त्याशङ्क्याऽऽह—मद्भक्तमिति । तर्हि सर्वोऽपि त्वद्भक्तिद्वारा त्वा ज्ञास्यति नेत्याह—
मत्तत्त्वेति विवेकतो मद्भजनं न तु विवेकशून्यस्य सर्वस्यापित्यर्थः ॥ २६ ॥

केन पुनर्भक्तत्त्वेन प्रतिबन्धेन प्रतिबद्धानि सन्ति जायमानानि
सर्वभूतानि यौ न विदन्तीत्येपेक्षायामिदमाह—

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेनेच्छा च द्वेषेच्छाद्वेषौ ताभ्यां समुत्तिष्ठतीतीच्छा-
द्वेषसमुत्पत्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन । केनेति विशेषापेक्षायामिदमाह द्वंद्वमोहेन
द्वंद्वनिमित्तो मोहो द्वंद्वमोहस्तावेवेच्छाद्वेषौ श्रीतोष्णवत्परस्परविषद्भौ सुख-
दुःखतुल्यद्वेषयो यथाकालं सर्वभूतैः संबध्यमानौ द्वंद्वशब्देनाभिधीयते ।
तत्र यदेच्छाद्वेषौ सुखदुःखतुल्यद्वेषसमात्त्वा लब्धात्मको भवतस्त्वदा तौ
सर्वभूतानां प्रज्ञायाः स्ववशापादनद्वारेण परमार्थात्मतत्त्वविषयज्ञानोत्प-
त्तिप्रतिवन्धकारणं मोहं जनयतः । न हीच्छाद्वेषदोषवशीकृतचित्तस्य
यथाभूतार्थविषयज्ञानमुत्पद्यते यद्विरपि किमु वक्तव्यं ताभ्यामाविष्टतुल्य-
संमूढस्य प्रत्यगात्मनि बहुप्रतिबन्धे ज्ञानं नोत्पद्यत इति । अतस्तेनेच्छा-
द्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत भारतान्वयज 'सर्वभूतानि' 'संमोहितानि'
सन्ति 'संमोहं' 'संमूढतां' 'सर्गे' 'जन्मन्युत्पत्तिकाल' इत्येतद्यान्ति गच्छन्ति हे
परंतप । मोहवशान्येव सर्वभूतानि जायमानानि जायन्त इत्याभिप्रायः ।
यत एवमस्तेन द्वंद्वमोहेन प्रतिबद्धप्रज्ञानानि सर्वभूतानि संमोहितानि
मामात्मभूतं न जानन्त्यत एवाऽऽत्मभावेन मां न भजन्ते ॥ २७ ॥

भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबन्धकं मूलाज्ञानातिरेकं प्रशङ्करेणोदाहरति—केनेत्यादिना ।
पुनराशङ्क्यप्रतिबन्धकान्तरविषया गम्यते । अपरोक्षमयान्तरप्रतिबन्धकमिदमा गृह्यते ।
विशेषमाकाङ्क्षापूर्वकं निक्षिपति—केनेति विशेषापेक्षायामिति । द्वंद्वशब्देन गृही-
तयोर्षोऽच्छाद्वेषयोर्ग्रहणं द्वंद्वशब्दार्थोपलक्षणार्थमित्यभिप्रेत्याऽऽह—तावेवेति । तयो-
र्पर्यायमेक्यानुरूपं गृहीत्वा विशिनष्टि—यथाकालमिति । न च तयोरेकधिकरणं
किंचिदपि भूतं संसारमण्डले संभवतीत्याह—सर्वभूतैरिति । तथाऽपि कथं तयोर्मोह-
हेतुत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । तयोराश्रयः सप्तमर्थः । उक्तमेवार्थं कैमुति-

कन्धायेन प्रपश्यति—न हीति । पूर्वभागानुवादपूर्वकमुत्तरभागेण फलितमाह—अत इति । प्रत्यगात्मन्यहंकारादिप्रतिबन्धप्रभावतो ज्ञानोत्पत्तेरसंभवोऽतः शब्दार्थः । कुलप्रसूत्यभिमानेन स्वरूपशक्त्या च युक्तस्यैव यथोक्तप्रतिबन्धविघातसामर्थ्यमिति द्योतनार्थं भारत परंतपेति संवेदनद्वयम् । तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धे प्रकृतमवान्तरकारणमुपसंहरति—मोहेति । जायमानभूतानां मोहपरतन्त्रत्वे फलितमाह—यत इति । भगवत्तत्त्ववेदनाभावे तन्निष्ठत्ववैधुर्यं फलतीत्याह—अत एवेति ॥ २७ ॥

के पुनरनेन द्वंद्वमोहेन निर्मुक्ताः सन्तस्त्वा विदित्वा यथाशास्त्रमात्मभावेन भजन्त इत्यपेक्षितमर्थं दर्शयितुं श्रूयते—

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

येषां तु पुनरन्तगतं समाप्तपापं क्षीणं, पापं जनानां पुण्यकर्मणां पुण्यं कर्म येषां सत्त्वशुद्धिकारणं विद्यते ते, पुण्यकर्मणस्तेषां, पुण्यकर्मणां ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता यथोक्तेन द्वंद्वमोहेन निर्मुक्ता भजन्ते, मां, परमानं दृढव्रता एवमेव परमार्थतत्त्वं नान्यथेत्येवं निश्चितविज्ञाना दृढव्रता उच्यन्ते ॥ २८ ॥

यदि सर्वाणि भूतानि जन्म प्रतिपद्यमानानि सम्मानि सन्ति भगवत्तत्त्वपरिज्ञानशून्यानि भगवद्भजनपराङ्मुक्तानि तर्हि शास्त्रानुरोधेन भगवद्भजनमुच्यमानमधिकार्यमात्मादनर्थकमापद्येतेन शङ्कते—के पुनरिति । अनेकेषु जन्मसु सुकृतवशादपाकृतदुरितानां द्वंद्वप्रयुक्तमोहविरहिणा ब्रह्मचर्यादिनियमवता भगवद्भजननाधिकारित्वात् शास्त्रविरोधोऽस्तीति परिहरति—उच्यते इति । तुशब्दोत्थमर्थमाह—पुनरिति । उक्तार्थमात्रसिद्धयर्थं समाप्तपापमित्युक्तम् । प्रकृतोपयोगं पुण्यस्य कर्मणो दर्शयितुं विशिनष्टि—सत्त्वेति । उभयविधशुद्धेर्द्वन्द्वनिमित्तमोहनिवृत्तिफलमाह—ते द्वंद्वेति । मोहनिवृत्तेर्भगवन्निष्ठापर्यन्तत्वमाह—भजन्त इति । तेषां नानापरिग्रहवता भगवद्भजनप्रतिहतिमाशङ्क्याऽऽह—दृढेति ॥ २८ ॥

ते किमर्थं भजन्त इत्युच्यते—

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

१ घ छ झ "सुमाह—ये" । २ क "य सर्वपरित्यागव्रतेन नि" । ३ क "ति । मुक्तेर्यो मत्वति" । ४ "ति । मुक्तेर्येमात्राधि" । ५ ग "मुक्तेर्येमात्राधि" । ६ ख ग ड "शुद्धिद्वंद्व" । ७ "शुद्धिद्वंद्व" । ८ ड अ "वृत्तिं क" ।

जरामरणनोक्षाय जरामरणमोक्षार्थं मां परमेश्वरमाश्रित्य मत्समा-
हितचित्ताः सन्तो यतन्ति प्रयतन्ते ये ते ब्रह्म परं तद्विदुः कृत्स्नं
समस्तमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु तद्विदुः कर्म चाखिलं समस्तं
विदुः ॥ २९ ॥

यथोक्तानामधिकारिणां भगवद्भजनफलं प्रश्नद्वारा दर्शयति—ते किमर्थमिति ।
जरामरणादिलक्षणो यो बन्धस्तद्विश्लेषार्थं भगवद्भजनमित्यर्थः । संप्रति सगुणस्य
समपञ्चस्य मध्यमागुग्रार्थं ध्येयत्वमाह—मामाश्रित्येति । जरादिसंसारनिवृत्त्यर्थं
निर्गुणं निष्प्रपञ्चं मामुत्तमाधिकारिणो जानन्तीत्युक्तं ' मामेव ये प्रपद्यन्ते ' इत्यादा-
वित्याह—जरेति । मध्यमानधिकारिणः प्रत्याह—मामिति । परमेश्वराश्रयणं नाम
विषयविमुक्तत्वेन भगवदेकनिष्ठत्वमित्याह—मत्समाहिनेति । प्रयतनं भगवन्निष्ठा-
सिद्धयर्थं बहिरङ्गाणां यज्ञादीनामन्तरङ्गाणां च श्रवणादीनामनुष्ठानम् । प्रागुक्तं जग-
दुपादानं परं ब्रह्म । कथं ब्रह्म विदुरित्यपेक्षायां समस्ताध्यात्मवस्तुत्वेन सकलकर्म-
त्वेन च तद्विदुरित्याह—कृत्स्नमिति ॥ २९ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो

नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

=====

साधीति । साधिभूताधिदैवमधिभूतं चाधिदैवं चाधिभूताधिदैवं सहा-
धिभूताधिदैवेन साधिभूताधिदैवं च मां ये विदुः साधियज्ञं च सहा-
धियज्ञेन साधियज्ञं ये विदुः प्रयाणकालेऽपि च मरणकालेऽपि च मां
ते विदुर्युक्तचेतसः समाहितचित्ता इति ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्री-
मच्छंकरभगवतः कृतो श्रीभगवद्गीताभाष्ये ज्ञानविज्ञानयोगो नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

म केवलं भगवन्निष्ठानां सर्वाध्यात्मनर्मात्मकब्रह्मवित्तत्वेन किंवाधिभूतासिंहितं तदेदि-
त्वमपि सिध्यतीत्याह—साधिभूतेति । अध्यात्मं कर्माधिभूतमाधिदैवमधियज्ञश्चेति
पञ्चमेतद्ब्रह्म ये विदुस्तेषां योगोऽज्ञानवना ममाहितचेतनामापदवस्थायामपि भगवत्-

स्वज्ञानमप्रतिहतं तिष्ठतीत्याह — प्रयाणोति । अपि चेति निपाताभ्यां तस्याभवम्भायां
करणग्रामस्य व्यग्रतया ज्ञानासंभवेऽपि समाहितचित्तानामुक्तज्ञं नवता भगवत्तत्त्वज्ञान-
मयत्नलभ्यमिति द्योत्यते । तदनेन सप्तमेनोत्तममधिकारिण प्रति ज्ञेयं निरूपयता
तदर्थमेव सर्वात्मकत्वादिकमुपदिशता प्रकृतेर्द्वयद्वारेण सर्वकारणत्वादिति च वदता
तत्पदवाच्यं तल्लक्ष्यं चोपासयम् ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते

श्रीमद्भगवद्गीताशाकरभाष्यव्याख्यानं सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः—२८१)

अथाष्टमोऽध्यायः ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमित्यादिना भगवताऽर्जुनस्य प्रश्नवीजान्पुप-
दिष्टान्वत्तस्तत्प्रश्नार्थम्—

अर्जुन उवाच—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

॥ १ ॥ २ ॥

सप्तमाध्यायान्ते 'येषां त्वन्नागतं पापम्' इत्यादिना येषां ब्रह्मादीनामनुमधानमुक्तं
यच्च प्रयाणकाले भगवतः स्मरणं दर्शितं तद्विदं जिज्ञासमानः सन्तुच्छतीति प्रश्नसमु-
दायमवतारयति—ते ब्रह्मेति । प्रश्नवीजानि तद्विषयभूतानि ब्रह्मादीनि वस्तूनीति यावत् ।
धुमुत्सितविषयप्रतिलम्भानन्तरं तेषां प्रश्नद्वारानिर्णयार्थमित्याह—अत्र इति । यदुक्तं
ते ब्रह्म तद्विदुरेति, तर्हि सोपाधिकं निरुपाधिकं वा ब्रह्मशब्दस्योभयत्रापि संभवा-
दिति मत्वाऽऽह—किं तदिति । यच्चोक्तं कृत्स्नमध्यात्मा मिति तत्राऽऽत्मानं देहमधि-
कृत्य तस्मिन्निष्ठाने तिष्ठतीत्यध्यात्मशब्देन श्रोत्रादिकरणप्रभो वा प्रत्य-
भूतं ब्रह्मैव वा विवक्षितमित्याह—किमध्यात्मा मिति । “ विज्ञानं यज्ञं तनुषे कर्मणे
तनुतेऽपि च ” इति श्रुतौ कर्मणो द्वैविध्यनिर्धारणार्थं चाखिलमित्यत्र कर्तृकर्म
गृहीतमिति सूच्यते—किमिति । क्षराक्षराभ्यां कार्यकारणभ्यामनीनस्य भगवतो
न किञ्चिदवेद्यमस्तीति सूचयति—पुरुषोत्तमेति । साधिभूताधिदैवमित्यत्राधिभूत-

शब्देन पृथिव्यादिषु भूतेषु वर्तमानं किञ्चिदेव गृह्यते किंवा समस्तमेव कार्यमिति निर्दिधारयिष्या पृच्छति—अधिभूतमिति । अधिदेवमिति च देवताविषयमनुष्ठानं वा देवतेष्वादित्यमण्डलादिषु वर्तमानं चैतन्यं वा जिघृक्षितमिति प्रश्नान्तरं प्रस्तौति—
अधिदेवमिति । साधियज्ञं चेत्यत्राधियज्ञशब्देन यज्ञमाधिगतो विज्ञानात्मा वा पर-
देवता वेति प्रश्नान्तरं प्रकरोति—अधियज्ञ इति । स च कथं केन प्रकारेण ब्रह्मत्वेन चिन्तनीयः किं तादात्म्येन किंवाऽत्यन्ताभेदेनेत्याह—कथमिति । सर्वथाऽपि स किमस्मिन्नेहे वर्तते ततो बहिर्वा, देहे चेत्स कोऽत्र बुद्ध्यादिस्तद्व्यतिरिक्तो वेति जिज्ञासया ब्रूते—कोऽश्रेति । अधियज्ञः कथं कोऽश्रेति न प्रश्नभेदकः (दः) कथमिति तु प्रकारभेदविवक्षयेति द्रष्टव्यम् । यत्तु समाहितचित्तानामुक्तं तत्प्रमाणकालेऽपि मग-
वदनुसंधानं सिध्यतीति तदयुक्तमुक्तमणदशाया कर्णग्रामवैद्यग्राह्यतत्समाधाना-
नुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याऽऽह—प्रयाणेति ॥ १ ॥ २ ॥

एषां प्रश्नानां यथाक्रमं निर्णयः—

श्रीभगवानुवाच—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

अक्षरं न सरतीति परं आत्मा “ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ” इति श्रुतेः । ओंकारस्य चोमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति परेण विशेषणा-
दग्रहणम् । परममिति च निरतिशये ब्रह्मण्यक्षर उपपन्नतरं विशेषणम् ।
तस्यैव परस्य ब्रह्मणः प्रतिदेह प्रत्यगात्मभावेः स्वभावः । स्वभावोऽ-
ध्यात्ममुच्यते, आत्मानं देहमाधिकृत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्तं परमार्थब्र-
ह्मावसानं वस्तु स्वभावोऽध्यात्ममुच्यतेऽध्यात्मशब्देनाभिधीयते । भूत-
भावोद्भवकरो भूतानां भावो भूतभावस्तस्योद्भवो भूतभावोद्भवत्वं
करोतीति भूतभावोद्भवकरो भूतवस्तुत्पत्तिकर इत्यर्थः । विसर्गो विस-
र्जनं देवतोद्देशेन चरुपुरोडाशोर्देद्र्यस्य परित्यागः स एव विसर्गवृ-
त्तः यज्ञः कर्मसंज्ञितः कर्मशब्दित इत्येतत् । एतस्माद्वि बीजभूतादृष्ट-
पृचादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्युद्भवन्ति ॥ ३ ॥

व्याख्यातप्रश्नसप्तकस्य प्रतिवचनं भागवतमवतारयति—एषामिति । क्रमेण कृतानां प्रश्नानां क्रमेणैव प्रनिवचने प्रष्टुरमीष्टप्रतिपत्तिमौ कुर्यं सिध्यतीति बुधरामानो विशिनष्टि—यथाक्रममिति । तत्र प्रश्नत्रयं निर्गेतुं भगवद्वचनमुदाहरति — अक्षरमिति । किं तद्व-
हेति प्रश्नस्य प्रतिवचनम्—अक्षरं ब्रह्म परममिति । तत्राक्षरशब्दस्य निरुपाधिके परमिमात्मन्यविनाशित्वव्याप्तिमत्त्वसंबन्धात्प्रवृत्तिं व्युत्पादयति—अक्षरमित्यादिना ।
कथं पुनराक्षरशब्दस्य यथोक्ते परमात्मनि वृद्धप्रयोगमन्तरेण व्युत्पत्त्या प्रवृत्तिराश्री-
यते व्युत्पत्तेरर्थान्तरेऽपि संभवादित्याशङ्क्य चावापृथिव्यादिविषयनिरङ्कुशप्रशासनस्य
परमादन्वयस्मिन्नसंभवात्तथाविधप्रशासनकर्तृत्वेन श्रुतमक्षरं ब्रह्मैवेत्याह—एतस्येति ।
रूढिर्योगमपहरतीति न्यायादौकारे वर्णसमुदायात्मन्यक्षरशब्दस्य रूढ्या प्रवृत्तिराश्र-
यिषुमुचितेत्याशङ्क्याऽऽह—औंकारस्येति । प्रतिवचनोपक्रमे प्रकान्तमौकाराख्य-
मक्षरमेवात्तरत्र विशेषितं यविष्यतीत्याशङ्क्य परमविशेषणविरोधान्न तस्य प्रक्रमः
संभवतीत्याह—परमामिति चेति । किमध्यात्ममिति प्रश्नस्योत्तरं स्वभावोऽस्यात्म-
मित्यादि तद्व्याचष्टे—तस्यैवेति । स्वकीयो भावः स्वभावः श्रोत्रादिकरणप्रायः स
चाऽऽत्मनि देहेऽहंप्रत्ययवैधौ वर्तते इत्यमुं प्रतिभामं व्यावर्त्य स्वभावपदं गृह्णाति—
स्वभाव इति । एवं विग्रहपरिग्रहे स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते इत्यस्यावमर्थो निरालो-
भवतीत्यनुवादपूर्वकं कथयति—स्वभाव इति । तस्यैव परस्येत्यादिनोक्तं न विम-
र्तव्यमिति विशिनष्टि—परमार्थेति । परमेव हि ब्रह्म देहादौ प्रविश्य प्रत्यगात्मभाव-
मनुभवति । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेरित्यर्थः । किं कर्मेति प्रश्न-
स्योत्तरमुपादत्ते—भूनेति । भूतान्येव भावास्तेषामुद्भवः समुत्पत्तिस्तां करोतीति
व्युत्पत्तिं सिद्धवत्कृत्य विधान्तरेण व्युत्पादयति—भूतानामिति । भावः सद्भावो
वस्तुभावोऽत एव भूतवस्तुत्पत्तिकर इति वक्ष्यति । वैदिकं कर्मात्रोक्तविशेषणं कर्मशब्दि-
तमिति विसर्गशब्दार्थं दर्शयन्विशदयति—विसर्ग इत्यादिना । कथं पुनर्यथोक्तस्य
यज्ञस्य सर्वेषु भूनेषु सृष्टिस्थितिप्रसङ्गहेतुत्वेन तदुद्भवकर्तृत्वमित्याशङ्क्य ‘असौ
प्रास्ताऽऽहुतिः’ इत्यादिस्मृतिमनुसृत्याऽऽह—एतस्माद्वीति ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभूतां वर ॥ ४ ॥

अधिभूतमिति । अधिभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीति । कोऽसौ
क्षरः क्षरतीति क्षरो विनाशी भावो यत्किञ्चिज्जनिमद्वास्त्वित्यर्थः । पुरुषः

पूर्णमनेन सर्वमिति पुरि शयनाद्वा पुरुष आदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः
सर्वधाणि कृष्णानामनुग्राहकः सोऽधिदैवतम् । अधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमा-
निनी देवता विष्णुराख्या । “यज्ञो वै विष्णुः” इति श्रुतेः । स हि विष्णु-
रह्येवात्रास्मिन्देहे यो यज्ञस्तस्याहमधि यज्ञो यज्ञो हि देहनिर्वर्त्यत्वेन
देहसमवाचीति देहाधिकरणो भवति देहभृतां वर ॥ ४ ॥

संप्रति प्रश्नप्रत्यस्योत्तरमाह—अधिभूतमिति । अधिभूतं च किं प्रोक्तमित्यस्य प्रति
वचनमधिभूतं क्षरो भाव इति । तत्राधिभूतपदमनूय वाच्यमर्थं कथयति—अधिभूत-
मित्यादिना । तस्य निर्देशमन्तरेण निर्ज्ञातुमशक्यत्वात्प्रश्नद्वारा तन्निर्दिशति—कोऽ-
साविति । कार्यमात्रमत्र संगृहीतमिति वक्तुमुक्तमेव व्यनक्ति—यत्किंचिदिति ।
अधिदैवं किमिति प्रश्ने पुरुषश्चेत्यादिप्रतिवचनं तत्र पुरुषशब्दमनूय मुख्यमर्थं तस्यो-
पन्यस्यति—पुरुष इति । तस्यैव संभावितमर्थान्तरमाह—पुरि शयनाद्वेति । वै-
राज देहमासाथाऽऽदिभ्यमण्डलादिषु दैवतेष्वन्तरवस्थितो लिङ्गात्मा व्यष्टिकरणानुग्राह-
कोऽत्र पुरुषशब्दार्थः । स चाधिदैवतमिति स्फुटयति—आदित्येति । अधियज्ञः
कथमित्यादिप्रश्नं परिहरन्नधियज्ञशब्दार्थमाह—अधियज्ञ इति । कथमुक्तायां देवता-
यामधियज्ञशब्दः स्यादित्याशङ्क्य श्रुतिमनुसरन्नाह—यज्ञो वा इति । परैव देवताऽ-
धियज्ञशब्देनोच्यते । सा च ब्रह्मणः सकाशादत्यन्तामेवेन प्रतिपत्तव्येत्याह—स हि
विष्णुरिति । शास्त्रीयव्यवहारभूमिरत्रेत्युक्ता । देहसामानाधिकरण्याद्वाऽत्रेत्यस्य
व्याख्यानम्—अस्मिञ्जाति । किमधियज्ञो बहिरन्तर्वा देहादिति संदेहो मा भूद-
ित्याह—देह इति । ननु यज्ञस्य देहाधिकरणत्वाभावात्कथं तथाविधयज्ञाभिमानिदे-
वतात्वं भगवता विवक्ष्यते तत्राऽऽह—यज्ञो हीति । एतेन तस्य बुद्ध्यादिव्यतिरि-
त्वमुक्तमवश्यम् । न हि परा देवता दर्शितरीत्याऽऽधियज्ञशब्दिता बुद्ध्यादिष्वन्त-
र्भावमनुभवितुमलम् । देहान्निवृत्तीति देहभूतः सर्वे प्राणिनस्तेषामेव वरः श्रेष्ठो युक्तं
हि भगवता साक्षादेव प्रतिक्षणं संवादं विदधानस्यार्जुनस्य सर्वेभ्यः श्रेष्ठ्यम् ॥ ४ ॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

अन्तकाल इति । अन्तकाले च परणकाले मामेव परमेश्वरं विष्णुं
स्मरन्मुक्त्वा परित्यज्य कलेवरं शरीरं यः प्रयाति गच्छति स मद्भावं
वैष्णवं तत्त्वं याति । नास्ति न विद्यतेऽत्रास्मिन्नर्थे संशयो याति वा न
वेति ॥ ५ ॥

यत्तु प्रयाणकाले चेत्यादि चोदितं तत्राऽऽह—अन्नकाले चेति । मामेवेत्यवधारणेनाध्यात्मादिविशिष्टत्वेन स्मरणं व्यावर्त्यते । विशिष्टस्मरणे हि चित्तविशेषाच्च प्रधानस्मरणमपि स्यात् । नच मरणकाले कार्यकारणपारवड्याद्भगवदनुस्मरणासिद्धिः । सर्वदेव नैरन्तर्येणोऽऽदरधिया भगवति समर्पितचेतसस्तत्कालेऽपि कार्यकरणजातमगणयतो भगवदनुसंधानसिद्धेः । शरीरं तस्मिन्नहंममामिमानामावादिति यावत् । प्रयातीत्यत्र प्रकृतशरीरमपादानम् । “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इत्यादिश्रुतिमाश्रित्याऽऽह—नास्तीति । व्यासेभ्यं संशयमेवामिनयति—याति चेति ॥ ५ ॥

न मद्विषय एवायं नियमः किं तर्हि—

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ॥

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

यं यं वाऽपि यं यं भावं देवताविशेषं स्मरंश्चित्तं यं स्त्वजति परित्यजत्यन्ते प्राणवियोगकाले कलेवरं तं तमेव स्मृतं भावमेवैति नान्यं कौन्तेय सदा सर्वदा तद्भावभावितस्तस्मिन्भावस्तद्भावः स भावितः स्मर्यमाणस्तथाऽभ्यस्तो येन स तद्भावभावितः सन् ॥ ६ ॥

अन्तकाले भगवन्तमनुध्यायतो भगवत्प्राप्तिनियमवदन्यमपि तत्काले देवादिविशेषं ध्यायतो देह त्यजतस्तत्प्राप्तिरवश्यं भाविनीति दर्शयति—नेत्यादिना । कथं पुनरन्तकाले परवशस्य नियतविषयस्मृतिर्भवितुमुत्सहते तत्राऽऽह—सदेति । देवादिविशेषस्तस्मिन्निति सप्तम्यर्थः । भावो भावना वासना स भावो भावितः संपादितो येन पुंसां स तथाविधः सन्धेयं यं भावं स्मरति तं तमेव देहत्यागादूर्ध्वं गच्छतीति संबन्धः ॥६॥

यस्मादेवमन्त्या भावना देहान्तरमाप्तौ कारणम्—

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मा मेवैष्यस्य संशयः ॥ ७ ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर यथाशास्त्रं युध्य च युद्धं च स्वधर्मं कुरु । मयि वासुदेवेऽर्पिते मनोबुद्धी यस्य तव स त्वं मय्यर्पितमनोबुद्धिः सन्मामेव यथास्मृतमेभ्यस्यागमिष्यस्य संशयो न संशयोऽत्र विग्रहे ॥७॥

सततभावना प्रतिनियतफलप्राप्तिनिमित्तान्प्रत्यग्रहेत्परित्यक्त्वा कृत्यान् न रश्नोऽक्रमवनारयति—यस्मादिति । विशेषणत्रयवतो भगवदनुस्मरणस्य भगवत्प्राप्तिहेतुत्वं तस्य—

दित्युच्यते । सर्वेषु कालेष्ववादरनैरन्तर्याम्यां सहेति यावत् । भगवदनुस्मरणे विशेषणत्र-
यसाहित्यं यथाशास्त्रमिति द्योत्यते । भगवन्नुपमं कर्तव्यमुक्त्वा तेन सह स्वधर्ममपि
कुरु युद्धमियुपदिशता भगवता समुच्चयो ज्ञानकर्मणोरङ्गीकृतो भातीत्याशङ्क्याऽऽह—
मर्याति । मनोबुद्धिगोचरं क्रियाकारकफलजातंसकलमपि ब्रह्मैवेति भावयन्मुध्यस्वे(वे)-
ति ब्रुवता क्रियादिकलापस्य ब्रह्मातिरिक्तस्याभावाभिलाषान्नात्र समुच्चयो विवक्षित
इत्यर्थः । उक्तरीत्या स्वधर्ममनुवर्तमानस्य प्रयोजनमाह— भाषेवेति । उक्तसाधनव-
शात्फलप्राप्तौ प्रतिबन्धमात्रं सूचयति— असंशय इति ॥ ७ ॥

किंच—

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन मयि चित्तसमर्पणविषयभूत एकर्हिप्रस्तुत्यपत्प-
यावृत्तिलक्षणो विलक्षणपत्ययानन्तरितोऽभ्यासः स चाभ्यासो यो-
गस्तेन युक्तं तत्रैव व्यापृतं योगिनश्चेतस्तेन चेतसा नान्यगामिना ना-
न्यत्र विषयान्तरे गन्तुं शीलमस्येति नान्यगामि तेन नान्यगामिना परमं
निरतिशयं पुरुषं दिव्यं दिवि सूर्यमण्डले भवं याति गच्छति हे पार्थ,
अनुचिन्तयन्शस्त्राचार्योपदेशमनु श्यायन्निश्चेतत् ॥ ८ ॥

इतश्च पूर्वश्लोकोक्तार्थानुष्ठायी भगवन्तत्पन्नकाले प्राप्नोतीत्याह—किंचेति । अभ्यासं
विमजते—मधीति । ॥ हि चित्तसमर्पणस्य विषयभूतं भगवतोऽर्थान्तरं वस्तु सदस्तीति
मन्वानो विद्वानपि—चित्तेति । अन्तरालकालेऽपि विजातीयपत्ययेषु विच्छिद्य विच्छिद्य
जायमानेष्वपि सनातीवप्रत्यक्षावृत्तिरयोगिनोऽपि स्वादित्याशङ्क्याऽऽह—विलक्षणोति ।
अभ्यासाख्येन योगेन युक्तत्वं चेत्सो विवृणोति—तत्रैवेति । तृतीयया परामृष्टोऽभ्यास-
योगः सप्तधाऽपि परामृश्यते । ननु(तु) प्राकृतानां चेतस्तत्पत्याशङ्क्या विद्वानपि—
योगिन इति । तच्चेत्सो विषयान्तरं परामृश्येत् तर्हि परमपुरुषार्थप्राप्तिहेतुः स्वादि-
त्याशङ्क्याऽऽह—नान्यगामिनेति । प्राप्तादिकं विषयान्तरपारवश्यमप्यनुज्ञात् ताच्छि-
द्यस्तत्पत्ययेन तात्पर्यादपरामृष्टार्थान्तरेण परमपुरुषनिष्ठेनेत्यर्थः । तदेव पुरुषस्य निरति-
शयत्वं यदपरामृष्टाविलानर्थत्वमनतिशयानन्दत्वं च तच्च प्रागेव व्याख्यातं नेह व्या-
ख्यानमपेक्षते । “यश्चासावादित्ये” इत्यादिश्रुतिमनुमत्याऽऽह—दिधीति । तत्र विशे-
षोऽभिर्वाक्येण मयनम् । पूर्वोक्तेन चेतसा यथोक्तं पुरुषमनुचिन्तयन्त्याति तमेवेति
संबन्धः । अनुचिन्तयन्नित्यनुशब्दार्थं व्याचष्टे—आह्वयति । चिन्तयन्निति व्याकरोति—
ध्यायन्निति ॥ ८ ॥

किंविशिष्टं च पुरुषं यातीत्युच्यते—

कविं पुराणमनुशासितार-

मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-

मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

कविं क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं चिरंतनमनुशासितारं सर्वस्य जगतः प्रशासितारमणोः सूक्ष्मादप्यणीयांसं सूक्ष्मतरमनुस्मरेदनुचिन्तयेद्यः कश्चित्सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विविधतया प्राणिभ्यो विभक्तारं विभज्य धातारमचिन्त्यरूपं नास्य रूपं नियतं विद्यमानमपि केनचिच्चिन्तयितुं शक्यत इत्याचिन्त्यरूपस्तमादित्यवर्णमादित्यस्येव नित्यचैतन्यमकाशो वर्णो यस्य तमादित्यवर्णं तमसः परस्तादज्ञानलक्षणान्मोहान्धकारात्परं तमनुचिन्तयन्यातीति पूर्वैर्गैव संबन्धः ॥ ९ ॥

पुरुषमनुचिन्तयन्निति संबन्धः । चकारात्कथा वा नाड्योत्क्रामन्नित्यनुकूप्यते । तत्र ध्यानद्वारा प्राप्यस्य पुरुषस्य विशेषणानि दर्शयति—उच्यते इति । क्रान्तदर्शित्वमतीतादेरशेषस्य वस्तुनो दर्शनशीलत्वम् । तेन निष्पन्नमर्थमाह—सर्वज्ञमिति । चिरंतनमादिमनः सर्वस्य कारणत्वादनादिमित्यर्थः । सूक्ष्ममाकाशादि ततः सूक्ष्मतरं तदुपादानत्वादित्यर्थः । यो यथोक्तमनुचिन्तयेत्स तमेवानुचिन्तयन्यातीति पूर्वैर्गैव संबन्ध इति योजना । ननु विशिष्टजात्यादिमतो यथोक्तमनुचिन्तनं फलवद्भवति न त्वस्मदादीनामित्याशङ्क्याऽऽह—यः कश्चिदिति । फलमत उपपत्तेरिति न्यायेनाऽऽह—सर्वस्येति । एतदप्रमेयं भुवमिति श्रुतिमाश्रित्याऽऽह—अचिन्त्यरूपमिति । न हि परस्य किंचिदपि रूपं वस्तुतोऽस्ति, अरूपवदेव हीति न्यायात्कल्पितमपि नाऽमदादिभिः शक्यते चिन्तयितुमित्याह—नास्येति । मूलकारणादज्ञानात्तत्कार्याच्च परस्तादुपरिष्ठाव्यवस्थितं परमार्थतोऽज्ञानतत्कार्यात्पृष्टमित्याह—तमस इति ॥ ९ ॥

किंच—

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन

भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।

भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्य-

क्स तं परं परुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

प्रयाणकाले मरणकाले मनसाऽचलेन चलनवर्जितेन भक्त्या युक्तो

भजनं भक्तिस्तया युक्तो योगवलेन चैव योगस्य बलं योगबलं तेन
समाधिजसंस्कारप्रचयजनिताचित्तस्थैर्यलक्षणं योगबलं तेन च युक्त
इत्यर्थः । पूर्वं हृदयपुण्डरीके वशीकृत्य चित्तं तत् ऊर्ध्वगामिन्या नाड्या
भूमिजयक्रमेण श्रुवोर्मध्ये प्राणभावेऽथ स्थापयित्वा सम्पगममत्तः सन्स
एवं बुद्धिमान्योगी कविं पुराणमित्यादिलक्षणं तं परं पुरुषमुपेति प्रति-
पद्यते दिव्यं द्योतनात्मकम् ॥ १० ॥

इतश्च भगवदनुस्मरणं सफलत्वादनुरूपमित्याह—किंचेति । कदा तदनुस्मरणे
प्रयत्नातिरेकोऽप्युच्यते तत्राऽऽह—प्रयाणकाल इति । कथं तदनुस्मरणमित्युपक-
रणकलापमपेक्षमाण प्रत्याह—मनसेति । योऽनुस्मरेत्स किमुपैति तत्राऽऽह—स
तमिति । मरणकाले क्लेशबाहुल्येऽपि प्राचीनाभ्यासप्रसादासादितबुद्धिवैभवो भगवन्त-
मनुस्मरन्त्यथास्मृतमेव देहभिमाननिर्गमानन्तरमुपगच्छतीत्यर्थः । भगवदनुस्मरणस्य
साधनं मनसैवानुद्वेग्यमिति श्रुत्युपदिष्टमाचष्टे—मनसेति । तस्य चञ्चलत्वात् स्थैर्य-
मीश्वरे सिध्यति तत्त्वधं तेन तदनुस्मरणमित्याशङ्क्याऽऽह—अचलं नेषि । ईश्वरा-
नुस्मरणे प्रयत्नेन प्रवर्तितं विषयविमुखं तस्मिन्नेवानुस्मरणयोगे पौनःपुन्येन प्रवृत्त्या
निश्चलीकृतं तत्स्थलनविकलं तेनेति व्याचष्टे—चलनेषि । संप्रत्यनुस्मरणाधिकारिणं
विशिनष्टि—भक्त्येति । परमेश्वरे परेण प्रेम्णा सहितो विषयान्तरविमुखोऽनुस्म-
रतेत्यर्थः । योगबलमेव स्फोरयति—समाधिजेति । योगः समाधिश्चित्तस्य विषया-
न्तरवृत्तिनिरोधेन परस्मिन्नेव स्थापनं तस्य बलं संस्कारप्रचयो ध्येयैकाग्रकरणं तेन
तत्रैव स्थैर्यमित्यर्थः । चकारसूचितर्मत्वाचष्टे—तेन चेति । यत्तु कया नाड्योत्क्रा-
मन्यातीति तत्राऽऽह—पूर्वमिति । चित्तं हि स्वभावतो विषयेषु व्यापृतं तेष्वो
विमुखीकृत्य हृदये पुण्डरीकाकारे परमात्मस्थाने यत्नतः स्थापनीयम् । “अथ
यदिदमस्मिन्” इत्यादिश्रुतेस्तत्र चित्तं वशीकृत्याऽऽदावनन्तरं कर्तव्यमुपदिशति—
तत्त इति । इडापिङ्गले दक्षिणोत्तरे नाड्यौ हृदयाग्निं सृते निरुध्य तस्मादेव हृदया-
मादूर्ध्वगमनशीलया सुषुम्नया नाड्या हादै प्राणमानीय कण्ठावलम्बितस्तनसदृश
मासखण्डं प्रापद्य तेनाध्वना श्रुवोर्मध्ये तभावेऽथ प्रमादवान्धखरन्त्राद्विनिष्क्रम्य कविं
पुराणमित्यादिविशेषणं परमपुरुषमुपगच्छतीत्यर्थः । भूमिजयक्रमेणेत्यत्र भूम्यादीनां
पञ्चानां भूतानां जयो वशीकरणं तस्य तस्य भूतस्य स्वाधीनवेष्टावैशिष्ट्यं तद्द्वारेणो-
पेतदुच्यते । स तमित्यादि व्याचष्टे—स एवमिति ॥ १० ॥

(ॐ योगमगानुगमनेनेव ब्रह्मविद्यामन्त्रेणापि ब्रह्म माप्यत इत्येवं

* यदुपिहान्तर्गतं च पुस्तके नास्ति ।

प्राप्त इदमुच्यते) । पुनरपि वक्ष्यमाणेनोपायेन प्रतिपित्सितस्य ब्रह्मणो वेदाविदनादिविशेषेण विशेष्यस्याभिधानं करोति भगवान्—

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति

विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति

तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

यदक्षरं न क्षरतीत्यक्षरमविनाशि वेदविदो वेदार्थज्ञा वदन्ति “तद्वा एतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति” इति श्रुतेः । सर्वविशेषनिवर्तकत्वेनाभिवदन्त्यस्थूलपनाण्वित्यादि । किंच विशन्ति प्रविशन्ति सम्प्रदर्शनपाप्तौ सत्या यद्यतयो यत्नशीलाः संन्यासिनो वीतरागा विगतो रागो धर्म्यस्ते वीतरागाः । यच्चाक्षरमिच्छन्तो ज्ञातुमिति वाक्यशेषः । ब्रह्मचर्यं गुरो चरन्ति तत्ते पदं तदक्षराख्यं पदं पदनीयं ते तुभ्यं संग्रहेण संग्रहः संक्षेपस्तेन संक्षेपेण प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि ॥ ११ ॥

येन केनचि मन्त्रादिना ध्यानकाले भगवदनुस्मरणे प्राप्ते सत्यमिवावेन नियन्तुं स्मर्तव्यत्वेन प्रकृतपरमपुरुषस्य त्रैविद्यवृद्धप्रसिद्ध्या प्राप्ताणिकत्वमाह—पुनरपीति । उपायो वक्ष्यमाण औकारः । अविषये प्रतीति ब्रह्मणि वेदार्थविदामपि कथं वचनमित्याशङ्क्याविषयत्वमत्यक्त्वमेवेति मत्वा श्रुतिमुदाहरति—तद्वा इति । तथाऽपि तस्मिन् विषये सर्वविशेषशून्ये वचनमनुचितमित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वेति । न केवलं विद्वदनुभवसिद्धं यथोक्तं ब्रह्म किंतु मुक्तोपसृत्यतया मुक्तानामपि सिद्धमित्याह—किंचेति । केवा पुनः संन्यासित्वं तद्वाह—वीतरागा इति । ज्ञानार्थं ब्रह्मचर्यविधानादपि ब्रह्म ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धमित्याह—यच्चेति । कथं तर्हि यथोक्तं ब्रह्म मन ज्ञातुं शक्यमित्याकुलितचेतसमर्जुनं प्रत्याह—तत्ते पदमिति ॥ ११ ॥

“स यो ह वै तज्जगवन्मनुष्येषु प्राणान्तर्भोकारमाभिध्यायीत कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति तस्मै सहोवाच, एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदौकारः” इत्युपक्रम्य “यः पुनरेवं त्रिमात्रेणोमित्येतेन वाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत” इत्यादिना वचनेन “अन्वत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्” इति चोपक्रम्य “सर्वं वेदा यत्पदमामनन्ति तपोसि सवोणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्” इत्यादिभिन्न वचनैः परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण प्रतिमाः

वन्प्रतीकरूपेण च परब्रह्मप्रातिपत्तिसाधनत्वेन मन्दमध्यमबुद्धीनां विव-
क्षितस्योत्कारस्योपासनं कालान्तरे मुक्तिफलमुक्तं यत्तदेवेहापि “कवि
पुराणमनुशासितारम्” “यदसरं वेदविदो वदन्ति” इति चोपन्यस्त-
स्य परस्य ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपेण प्रतिपत्त्युपायभूतस्योत्कारस्य काला-
न्तरमुक्तिफलमुपासनं योगधारणासहितं वक्तव्यं प्रसक्तानुप्रसक्तं च
यत्किंचिदित्येवमर्थ उक्तो ग्रन्थ आरभ्यते—

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्धन्याधायाऽऽत्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराण्युपलब्धौ तानि
सर्वाणि संयम्य संयमनं कृत्वा मनो हृदि हृदयपुण्डरीके निरुध्य नि-
रोधं कृत्वा × निष्पचारमोपाय तत्र वशीकृतेन मनसा हृदयादूर्ध्वगा-
मिन्या नाड्योर्ध्वमारुह्य मूर्धन्याधायाऽऽत्मनः प्राणमास्थितः प्रवृत्तो
योगधारणां धारयितुम् ॥ १२ ॥

वक्ष्यमाणेनोपायेनेत्युक्तं व्यक्तीकुर्वन्नोत्कारद्वारा ब्रह्मोपासनं श्रुत्युक्तमनुक्रामति—
स यो हेति । सत्यकामेनाभिधानफलं जित्वा मुना भगवन्निति विप्लवादः संबोधा-
मिमुखी क्रियते । निपातौ तु प्रसिद्धमर्थमेव योतयन्तावभिधानस्य फलवत्त्वेन कर्त-
व्यस्वभावेदयतः । मनुष्येषु मध्ये स योऽधिकृतो मनुष्यस्तत्प्रसिद्धमभिधानं यथा
सिध्यति तथा सर्ववेदसारभूतमोत्कारमाभिमुख्येन ध्यायति । तच्चाभिधानमात्रायाणादिति
न्यायेन मरणान्तमनुष्ठेयम् । स चैवमनुतिष्ठन्प्रकृतेनाभिधानेन लोकानां जेतव्यानां
बहुस्वात्कृतं लोकं जयतीति प्रश्ने(शं) पृष्टवते सत्यकामाय विप्लवादनामा किलाऽऽ-
चार्यः प्रतिवचनं प्रोवाच । तत्र प्रथममभिध्येयमोत्कारं परापरब्रह्मत्वेन मही करोति—
एतद्वा इति । त्रिमिश्रेणाकारोत्कारमकारात्मकेनेति यावत् । योऽभिधायी [स] तमेव
यथाभिधायीं पुरुषमधिगच्छतीत्यादिवचनेनोपासनमोत्कारस्योक्तमित्यर्थः । प्रश्नश्रुति-
वत्कठवल्ली च तत्रैवार्थं प्रवृत्तेत्याह—अन्यत्रेति । अव्यवधानेनोपनिषदां व्यव-
धानेन च कर्षश्रुतीनां परस्मिन्नात्मनि पर्यवसानं दर्शयति—सर्वं इति ।
तपसापि सर्वेषां चित्तशुद्धिद्वारा तत्रैव पर्यसानमित्याह—तपांसीति । तस्यैव च ज्ञाना-
र्थमष्टाङ्गं ब्रह्मचर्यं तत्र तत्र विहितमित्याह—यादिच्छन्त इति । तस्य पदनीयस्य ब्रह्मणः

× प्रचाराभावमित्यर्थः ।

संक्षेपेण कथनमोक्ताद्वारकमिति कथयति—ओमित्येवमिति । उदाहरणवचनानां तात्पर्यं दर्शयति—परस्येति । तस्य वाचकरूपेण वा तस्यैव प्रतीकरूपेण वा विवक्षितस्यो-
 कारस्योपासनं यथोक्तैर्वचनैरुक्तमिति संबन्धः । ननु परस्मिन्ब्रह्मणि तत्त्वमस्यादिवा-
 नयादेव प्रतिपत्तिरभिहितारिणो यद्विद्यति किमिम्युपासनमोकारस्योपन्यस्यते तत्राऽऽह-
 परेति । यद्यपि विशिष्टस्याधिकारिणो विनैवोपासनमुपनिषद्भ्यो ब्रह्मणि प्रतिपत्तिरुत्प-
 द्यते तथाऽपि मन्त्रानां मध्यमानां च तद्विहितुत्वेनोक्तो विवक्षितस्तत्त्वोपासनं ब्रह्म-
 दृष्ट्या श्रुतिमिरुपदिष्टमित्यर्थः । तस्य क्रममुक्तिफलवादानुष्ठेयत्वं सूचयति—फाल-
 ग्वरेणि । भवत्वेन श्रुतीनां प्रवृत्तिस्तत्वात् प्रकृते किमायातमित्याद्यङ्ग्याऽऽह—उक्तं
 यदिति । तदेवेहापि वक्तव्यमिम्युत्तरेण संबन्धः । उपासनमेवोपास्योपन्यासद्वारा
 स्तोत्रयति—कविमिदमादिना । पूर्वोक्तरूपेणेत्यभिधानत्वेन प्रतीकत्वेन चेत्यर्थः ।
 श्रौतस्योपासनस्यानुष्ठानस्य सोपस्करत्वं संगिरते—योगेति । तर्हि कथं 'अन-
 न्यचेताः सततम्' इत्यादि वक्ष्यते तत्राऽऽह—प्रसक्तैति । ओंकारोपासनं प्रसक्तं
 तदनन्तरं तत्फलमनुप्रसक्तं तद्द्वारा चापुनरावृत्त्यादि वक्तव्यकोटिविनिष्टमित्यर्थः ।
 उक्तेऽर्थे समनन्तरग्रन्थमुत्थापयति—इत्येवमर्थ इति । श्रोत्रादीनां कुत्र द्वारत्वं
 तत्राऽऽह—उपलब्धाविति । तेषां संयमनं विषयेषु पवृत्तानां दोषदर्शनद्वारा तेभ्यो
 वैमुख्यापादनम् । कोऽयं मनसो हृदये निरोधस्तत्राऽऽह—निष्प्रचारमिति ।
 मनसो विषयकारवृत्तिं निरुध्य हृदि वर्शकृतस्य कार्यं दर्शयति—तत्रेति । ऊर्ध्वमि-
 त्यत्रापि हृदयमिति संबध्यते । सर्वाण्युपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि संनिरुध्य वायु-
 मपि सर्वतो निगृह्य हृदयमानीय ततो निर्गतया सुषुम्नया कण्ठभ्रूमध्यललाटकमेण प्राणं
 मूर्धन्याधाय योगधारणामारुढो ब्रह्म व्याहरन्मां च तदर्थमनुस्मरन्परमां गतिं यातीति
 संबन्धः ॥ १२ ॥

तत्रैव च धारयन्—

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणोऽभिधानभूतमोकारं व्याहरन्नुच्चारयंस्तद-
 र्थभूतं पापीश्वरमनुस्मरन्नुचिन्तयन्त्यः प्रयाति जियते स त्यजन्परित-
 जन्देहं शरीरं त्यजन्देहमिति प्रयाणविशेषणार्थं देहत्यागेन प्रयाणमा-
 त्मनो न स्वरूपनाशेनत्यर्थः । स एवं त्यजन्प्राति गच्छति परमां मरु-
 ट्वां गतिम् ॥ १३ ॥

यथोक्तयोगधारणार्थं प्रवृत्तो मूर्धनि प्राणमाधाय धारयन्किं कुर्यादित्याशङ्क्यानन्तर-
श्लोकमवतारयति—तत्रैवेति । एकं च तदस्मिन् चेत्येकाक्षरमोमित्येवंरूपं तत्कथं ब्रह्मेति
विशिष्यते तत्राऽऽह—ब्रह्मण इति । यः प्रयातीति मरणमुक्त्वा त्यजन्देहमिति
ब्रुवता पुनरुक्तिराश्रिता स्यादित्याशङ्क्य विशेषणार्थं विवृणोति—देहेति । एवमो-
कारमुच्चारणार्थं चाभिधायन्ध्याननिष्ठः स पुमानित्यर्थः । परमामिति गतिविशेषणं
क्रममुक्तिविवक्षया ब्रह्मण्यम् ॥ १३ ॥

किंच—

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

अनन्यचेता नान्यविषये चेतो यस्य सोऽयमनन्यचेता योगी सततं
सर्वदा यो मां परमेश्वरं स्मरति नित्यशः । सततमिति नैरन्तर्यमुच्यते ।
नित्यश इति दीर्घकालत्वमुच्यते । न यन्मासं संबत्सरं वा किं तर्हि
यावज्जीवं नैरन्तर्येण यो मां स्मरतीत्यर्थः । तस्य योगिनोऽहं सुलभः
सुखेन लभ्यः पार्थ नित्ययुक्तस्य सदा समाहितस्य योगिनः । यत्
एवमतोऽनन्यचेताः सन्मयि सदा समाहितो भवेत् ॥ १४ ॥

अनु वायुविरोधविधुराणामुदीरित्या रीत्या स्वेच्छाप्रयुक्तोत्क्रमणासंभवादुल्लेखा परमा
गतिराप्तेदिति तत्राऽऽह—किंचेति । इतश्च भगवदनुस्मरणे प्रयतितव्यमित्यर्थः । सततं
नित्यश इति । विशेषणयोः पुनरुक्तत्वमाह—सततमित्यादिना । उक्तमेवाप्येनरुक्त्यं
व्यक्ती करोति—नेत्यादिना । जिज्ञासुरिच्छया देहं त्यजति तदितरस्तु कर्मसंयोगे-
वेति विशेषं विवक्षयन्नाह—यत् इति । अनन्यचेतसं समाहितचेतसं प्रतीश्वरस्य सौलभ्य-
मेवमित्युच्यते ॥ १४ ॥

तव सौलभ्येन किं स्यादित्युच्यते । शृणु । तन्मम सौलभ्येन यद्भवति—
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखाद्यप्यभावात् ॥

नाऽऽप्नुवन्ति माहात्मनः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

मामुपेत्य मामीश्वरमुपेत्य मद्भावापद्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं न प्राप्नु-
वन्ति । किंविशिष्टं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति(न्तीति) तद्विशेषणमाह दुःखा-
लयं दुःखानामाध्यात्मिकादीनामालयमाश्रयमालीयन्ते यस्मिन्दुःखा-
नीनि दुःखालयं जन्म । न केवलं दुःखालयमशाश्वतमनवस्थितस्वरूपं

[अ० ८ श्लो० १६-१७]

श्रीमद्भगवद्गीता ।

च नाऽऽप्नुवन्तीदृशं पुनर्जन्म महात्मानो यतयाः संसिद्धिं मोक्षारूपां
परमां प्रकृष्टां गताः प्राप्ताः । ये पुनर्मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनरावर्तन्ते ॥ १५ ॥

किं त्वां प्राप्तास्त्वय्येवावतिष्ठन्ते किंवा पुनरावर्तन्ते चन्द्रलोकादिवेति संदेहास्पृच्छति—
सवेति । तत्रोत्तरश्लोकेन निश्चयं दर्शयति—उच्यत इति । ईश्वरोपगमनं न सामो-
प्यमात्रमिति व्याचष्टे—मद्भावाविति । पुनर्जन्मनोऽनिष्टत्वं प्रश्नद्वारा स्पष्टयति—
किमित्यादिना । महात्मत्वं प्रकृष्टसत्त्ववैशिष्ट्यम् । यतयस्तास्मिन्नेवेश्वरे समुत्पन्नसम्य-
ग्दर्शिनो भूयन्ति शेषः । भगवन्तमुपगतानामपुनरावृत्तौ ततो विमुखानामनुपजातसम्य-
ग्वियां पुनरावृत्तिरर्थसिद्धेर्त्याह—ये पुनरिति ॥ १६ ॥

किं पुनस्त्वत्तोऽन्यत्प्राप्ताः पुनरावर्तन्त इत्युच्यते—

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

आब्रह्मभुवनाद्भवन्ति यस्मिन्भूतानीति भुवनं ब्रह्मभुवनं ब्रह्मलोक
इत्यर्थः । आब्रह्मभुवनात्सह ब्रह्मभुवनेन लोकाः सर्वे पुनरावर्तिनः पुन-
रावर्तनस्वभावा हेऽर्जुन । मामेकमुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिर्न
विद्यते ॥ १६ ॥

“अपाम सोमममृता अमूम ” इति श्रुतेः स्वर्गादिगतानामपि समानैवानावृत्तिरित्या-
शङ्कते—किं पुनरिति । अर्थवादश्रुतौ कर्मिणाममृतत्वस्याऽऽपेक्षितत्वं विवक्षित्वा
परिहरति—उच्यत इति । एतेन भूरादिलोकचतुष्टयं प्रविष्टानां पुनरावृत्तावपि जना-
दिलोकत्रयं प्राप्तानामपुनरावृत्तिरिति विभागोक्तिरप्रामाणिकत्वादवहेत्यवधेयम् । तर्हि
तद्देवेश्वरं प्राप्तानामपि पुनरावृत्तिः शङ्क्यते नेत्याह—यामिति । यावत्संपातश्रुतिवदी-
श्वरं प्राप्तानां निवृत्ताविद्यानां पुनरावृत्तिरप्रामाणिकीत्यर्थः । स्वामाविकी वंशप्रयुक्ता यस्य
च शुद्धिस्तस्यैवोक्तेऽर्थे बुद्धिस्तेतीति मत्वा संबुद्धिद्वयम् ॥ १६ ॥

ब्रह्मलोकसहिता लोकाः कस्मात्पुनरावर्तिनः कालपरिच्छिन्नत्वा-
त्कथम्—

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्रं युगानि पर्यन्तः पर्यवसानं यस्याह्नस्तदहः
सहस्रयुगपर्यन्तं ब्रह्मणः प्रजापतेर्विराजो विदुः, रात्रिमापि युगसहस्रा-

न्तामहःपरिमाणमेव । के विदुरित्याह तेऽहोरात्रविदः कालसंख्या-
विदो जना इत्यर्थः । यत एवं कालपरिच्छिन्नास्तेऽतः पुनरावर्तिनो
ल्लोकाः ॥ १७ ॥

ब्रह्मलोकसहितानां लोकानां पुनरावृत्तौ हेतुं प्रश्नद्वारा दर्शयति-ब्रह्मेति । उक्त-
मेव हेतुभावाद्भाष्यपूर्वकमुत्तरश्लोकेन साधयति-कथमित्यादिना । यथोक्ताहोरात्रा-
वयवमासस्त्वयनसंवत्सरावयवशतसंख्यायुरवच्छिन्नत्वत्प्रजापतेस्तदन्तर्गतानामपि लोका-
नां यथायोग्यकालपरिच्छिन्नत्वेन पुनरावृत्तिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे-सहस्रेत्यादिना ।
अक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह-यत इति ॥ १७ ॥

प्रजापतेरहनि यद्भवति रात्रौ च तदुच्यते-

अव्यक्तादव्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

अव्यक्तादव्यक्तं प्रजापतेः स्वाभावस्या तस्मादव्यक्तादव्यक्तयो-
व्यव्यन्त इति व्यक्तयः स्थावरजङ्गमलक्षणाः सर्वाः प्रभवन्त्यभिव्यव्य-
न्तेऽह्ना आगमोऽहरागमस्तस्मिन्नहरागमे काले ब्रह्मणः प्रबोधकाले तथा
रात्र्यागमे ब्रह्मणः स्वापकाले प्रलीयन्ते सर्वा व्यक्तयस्तत्रैव पूर्वोक्तेऽ-
व्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

यत्प्रजापतेरहन्तद्गुप्तसहस्रपरिमितं या च तस्य रात्रिः साऽपि तथेति कालविदामभि-
प्रायमनुसृत्य ब्राह्मणस्याहोरात्रस्य कालपरिमाणं दर्शयित्वा तत्रैव विभज्य कार्यं कथयति-
प्रजापतेरिति । अव्यक्तमव्याकृतमिति शङ्कां वारयति--अव्यक्तमित्यादिना ।
ज्ञानिप्रतियोगिभूता व्यक्तीर्व्यावर्तयति-स्थावरेति । असदुत्पत्तिप्रसक्तिं प्रत्यादिशति-
अभिव्यव्यन्त इति । पूर्वोक्तमव्यक्तसंज्ञकं स्वाभाव्यं ब्रह्म प्रजापतिशब्दितं तस्मि-
न्निति यावत् ॥ १८ ॥

अकृताभ्यागमकृतविमणाशदोषपरिहारार्थं बन्धमोक्षशास्त्रपट्टितिसा-
फल्यप्रदर्शनार्थमविद्यादिक्लेशमूलकर्माश्रयवशाच्चावशो भूतग्रामो भूत्वा
भूत्वा प्रलीयत इत्यतः संसारे वैराग्यप्रदर्शनार्थं चेदमाह-

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

भूतग्रामो भूतसमुदायः स्यावरजङ्गमलक्षणो यः पूर्वस्मिन्कल्प आसीत्स
एवायं नान्यो भूत्वा भूत्वाऽहरागमे, प्रलीयते पुनःपुनः रात्र्यागमेऽहः
स्येऽवशोऽस्वतन्त्र एव पार्थ प्रभवति अवश एवाहरागमे ॥ १९ ॥

ननु प्रबोधकाले ब्रह्मणो यो भूतग्रामो भूत्वा तस्यैव स्वापकाले विलीयते तस्मादन्यो
भूयो ब्रह्मणोऽहरागमे भूत्वा पुनः रात्र्यागमे परवशो विनश्यति तदेवं प्रत्यवान्तरकल्पं
भूतग्रामविभागो भवेदित्याशङ्क्यान्तरश्लोकतात्पर्यमाह—अकृतेति । प्रतिकल्पं प्राणि-
निकायस्य भिन्नत्वे सत्यकृताभ्यागमादिदोषप्रपञ्चात्तत्पारिहारार्थं भूतग्रामस्य प्रतिक-
ल्पमैक्यमाशेषेयमित्यर्थः । यदि स्यावरजङ्गमलक्षणस्य प्राणिवर्गस्य प्रतिकल्पमन्यथात्वं
तदैकस्य बन्धमोक्षान्वयिनोऽभावात्काण्डद्वयात्मनो बन्धमोक्षार्थस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिर-
फला प्रसज्येतातस्तत्साफल्यार्थमात्रं प्रतिकल्पं प्राणिवर्गस्य नवीनत्वानुपपत्तिरित्याह—
वन्द्येति । कथं पुनर्भूतसमुदायोऽ(यः)स्वतन्त्रः सन्नवशो भूत्वा प्रविलीयते तत्राऽऽह—
अविद्यादीति । आदिशब्देनास्मितारागद्वेषामिनिवेशा गृह्यन्ते । ययोक्तं क्लेशपञ्चकं
मूलं प्रतिलम्ब्य धर्माधर्मात्मककर्मराशिरुद्भवति तद्वशादेवास्वतन्त्रो भूतसमुदायो जन्मवि-
नाशावनुभवतीत्यर्थः । प्राणिनिकायस्य जन्मनाशाभ्यासोक्तेरर्थमाह—इत्यत इति ।
संसारे विपरिवर्तमानानां प्राणिनामस्वातन्त्र्यादवशानामेव जन्ममरणप्रवन्शदलमनेन
संसारेणेति वैतृषण्यं तस्मिन्प्रदर्शनीयं तदर्थं चेदं भूतानामहोरात्रमावृत्तिवचनमित्यर्थः ।
समनन्तरवाक्यमिदमा परास्मृश्यते । रात्र्यागमे प्रलयमनुभवतोऽहरागमे च प्रभवं प्रति-
पद्यमानस्य प्राणिवर्गस्य तुल्यं पारवश्यमित्याशयवानाह—अहं इति ॥ १९ ॥

यदुपन्यस्तमसं तस्य प्राप्नुयादो निर्दिष्ट ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्या-
दिनाऽप्येदानीमसंस्तस्यैव स्वरूपनिर्दिष्टस्येदमुच्यतेऽनेन योगमार्गेणेदं
गन्तव्यमिति—

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

परो व्यतिरिक्तो भिन्नः । कुतस्तस्मात्पूर्वोक्तात् । तुशब्दोऽक्षरस्य
विवक्षितस्याव्यक्ताद्वैलक्षण्यविशेषणार्थः । भावोऽक्षराख्यं परं ब्रह्म ।
व्यतिरिक्तत्वे सत्त्वपि सालक्षण्यप्रसङ्गोऽस्तीति तद्विनिवृत्त्यर्थमाह—अन्य
इति । अन्यो विलक्षणः स चाव्यक्तोऽनिन्द्रियगोचरः । परस्तस्मादि-

त्युक्तं, कस्मात्पुनः परः पूर्वोक्ताद्भूतग्रामबीजभूतादविद्यालक्षणादव्य-
क्तात् । सनातनश्चिरंतनः । यः स भावः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिषु नश्यत्सु
न विनश्यति ॥ २० ॥

अक्षरं ब्रह्म परममित्युपक्रम्य तदनुपयुक्तं किमिदमन्यदुक्तमित्याशङ्क्य वृत्तमनूया-
नन्तरग्रन्थसंगतिमाह—यदुपन्यस्तमिति । अक्षरस्वरूपे निर्दिदिक्षिते तस्मिन्पूर्वो-
क्तयोगमार्गस्य कथमुपयोगः स्यादित्याशङ्क्य तत्प्राप्त्युपायत्वेनेत्याह—अनेनेति ।
गन्तव्यमिति योगमार्गोक्तिरुपयुक्तेति शेषः । पूर्वोक्तादव्यक्तादिति संबन्धः । परशब्दस्य
व्यतिरिक्तविषयत्वे तु शब्देन वैलक्षण्यमुक्त्वा पुनरन्यशब्दप्रयोगात्सौनरुक्त्यमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—व्यतिरिक्तत्वं इति । तुना द्योतितं वैलक्षण्यमन्यशब्देन प्रकटितम् ।
यतो भिन्नेष्वपि भावभेदेषु सादृश्यमालक्ष्यते ततश्चाव्यक्ताद्विज्ज्ञत्वेऽपि ब्रह्मणस्तेन
सादृश्यमाशङ्क्यते तन्नित्यव्यर्थमन्यपदमित्यर्थः । यद्वा परशब्दस्य प्रकृष्टवाचिनो भाव-
विशेषणार्थत्वे पुनरुक्तिशङ्क्य नास्तीति द्रष्टव्यम् । अनादिभावस्याक्षरस्याविनाशित्वम-
र्थसिद्धं समर्पयते—यः स भाव इति । सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विन-
श्यति स तु विनाशहेत्वभावाच्च विन न)ष्टुमर्हतीत्यर्थः ॥ २० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

अव्यक्त इति । योऽसावव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्त्वेषाक्षरसंज्ञकपदव्यक्तं
भावमाहुः परमां प्रकृष्टां गतिम् । यं भावं प्राप्य गत्वा न निवर्तन्ते सं-
साराय तद्धाम स्थानं परमं प्रकृष्टं मम विष्णोः परमं पदमित्यर्थः ॥ २१ ॥

यथोक्तेऽव्यक्ते माने श्रुतिसंगतिमाह—अव्यक्त इति । तस्य परमगतित्वं साध-
यति—यं प्राप्येति । योऽसावव्यक्तो भावोऽत्र दर्शितः सः “येनाक्षरं पुरुषं वेद
सत्यम्” इत्यादिश्रुतावक्षर इत्युक्तं चाक्षरं भावं परमां गतिं “पुरुषान्न परं किंचि-
त्सा काष्ठा सा परा गतिः” इत्याद्याः श्रुतयो वदन्तीत्याह—योऽसाविति । परम-
पुरुषस्य परमगतित्वमुक्तं व्यनक्ति—यं भावमिति । “तद्विष्णोः परमं पदम्”
इति श्रुतिमत्र संवादयति—तद्धामेति ॥ २१ ॥

ब्रह्मण्येषां च चपते—

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्वया ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥

पुरुषः पुरि शयनात्पूर्णत्वाद्वा स परः पार्थ परो निरतिशयो यस्मा-
त्पुरुषाश्च परं किञ्चित्स भवत्या कथ्यस्तु ज्ञानलक्षणयाऽनन्ययाऽऽत्म-
विषयया । यस्य पुरुषस्यान्तःस्थानि मध्यस्थानि कार्यभूतानि भूतानि ।
कार्यं हि कारणस्यान्तर्वा वि भवति । येन पुरुषेण सर्वमिदं जगत्तत्
व्याप्तमाकाशेनेव घटादि ॥ २२ ॥

नन्वव्यक्तादतिरिक्तस्य तद्विलक्षणस्य परमपुरुषस्य प्राप्तौ कश्चिदसाधारणो हेतुरे-
षितव्यो यस्मिन्नेसापूर्वकारी तत्प्रेप्सया प्रवृत्तो निर्वृणोति तत्राऽऽह—तल्लब्धेरिति ।
परस्य पुरुषस्य सर्वकारणत्वं सर्वव्यापकत्वं च विशेषणद्वयमुदाहरति—यस्येति ।
निरतिशयत्वं विशदयति—यस्मादिति । पुनश्चोऽवधारणार्थः । भक्तिर्भजनं सेवा
प्रदक्षिणप्रणामादिलक्षणा तां व्यावर्तयति—ज्ञानेति । उक्ताया भक्तेर्विषयतो वैशि-
ष्ट्यमाह—अनन्ययेति । कोऽसौ पुरुषो यद्विषया भक्तिस्तत्प्राप्तौ पर्याप्तित्याशङ्क्यो-
त्तरार्थं व्याचष्टे—यस्येति । कथं भूतानां तदन्तःस्थत्वं तत्राऽऽह—कार्यं हीति ।
“ स पर्यगात् ” इति श्रुतिमाश्रित्याऽऽह—येनेति ॥ २२ ॥

प्रकृतानां योगिनां प्रणवावेशितब्रह्मबुद्धीनां कालान्तरमुक्तिभाजां
ब्रह्मप्रतिपत्तय उत्तरो मार्गो वक्तव्य इति यत्र काल इत्यादि विवक्षि-
तार्थसमर्पणार्थमुच्यते । आवृत्तिमार्गोपन्यास इतरमार्गस्तुत्यर्थः—

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

यत्र काले प्रयाता इति व्यवहितेन संबन्धः । यत्र यस्मिन्काले
स्वनावृत्तिमपुनर्जन्माऽऽवृत्तिं तद्विपरीतां चैव । योगिन इति योगिनः
कर्मिणश्चोच्यन्ते । कर्मिणस्तु गुणतः ‘ कर्मयोगेन (ण) योगिनाम् ’ इति
विशेषणार्थयोगिनः । यत्र काले प्रयाता भूता योगिनोऽनावृत्तिं यान्ति
यत्र काले च प्रयाता आवृत्तिं यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

ननु ज्ञानायत्ता परमरूपप्राप्तिरुक्ता न च ज्ञानं मार्गमपेक्ष्य फलाय कल्पते विदुषो
गत्युत्क्रान्तिनिषधश्रुतस्तथा च मार्गोक्तिर्युक्तेत्याशङ्क्य सगुणशरणानां तदुपदेशाऽयं
वानित्यभिप्रेत्याऽऽह—प्रकृतानामाप्तिः । वक्तव्य इति यत्र काल इत्याद्युच्यते इति
संबन्धः । स चेद्वक्तव्यस्तर्हि किमित्यध्यात्मादभावन सविशेषं ब्रह्म ध्यायतां फलास्ये
मूर्धन्यनाडीसंज्ञे देवयाने पट्युपास्यत्वाय वक्तव्ये कालो निर्दिश्यते तत्राऽऽह—विव-
क्षितेति । सोऽयं मार्गस्तदुक्तिशेषत्वेन कालोक्तिरित्यर्थः । पितृपाणमार्गोपन्यासस्तर्हि

१ य. ‘ स उत्तर ’ । २ क. ख. छ. झ. ‘ ति क ’ । ३ क. ख. छ. ‘ न्यत्तत्र विभज्यन्ते
योगि ’ ।

किमिति क्रियते तत्राऽऽह—आवृत्तीति । मार्गान्तरस्याऽऽवृत्तिफलत्वादस्य चानावृ-
त्तिफलत्वात्तदपेक्षया महीयानयमिति स्तुतिर्विवक्षितेति भावः । योगिन इति ध्यायिनां
कर्मिणां च तन्त्रेणाभिधानमित्याह—योगिन इति । कथं कर्मिषु योगिशब्दो वर्तता-
मित्याशङ्क्यानुष्ठानगुणयोगादित्याह—कर्मिणस्त्विति । गुणतो योगिन इति
संशयः । तत्रैव वाक्योपक्रमस्याऽऽनुकूल्यमाह—कर्मयोगेने(ने)ति । अव-
शिष्टान्यक्षराणि व्याचक्ष्णो वाक्यार्थमाह—यत्रेति । योगिनो ध्यायिनोऽत्र विद-
हिता आवृत्तावधिकृता योगिनः कर्मिण इति विभागः ॥ २३ ॥

(* तं कालमाह—)

निर्गुणप्रपञ्चं ब्रह्मास्मिन्निविद्यावतो व्यवच्छिनत्ति—ब्रह्मोपासनेति । ननु ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थत्वायै परब्रह्मविदोभेदं गतिरुच्यते न वादर्थधिक्यविरोधादित्याह—
न हीति ॥ २४ ॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः पण्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

धूम इति । धूमो रात्रिर्धूमाभिमानिनी रात्र्यभिमानिनी च देवता ।
तथा कृष्णः कृष्णपक्षदेवता । पण्मासा दक्षिणायनमिति च पूर्ववदेव-
तैव । तत्र चान्द्रमसि भवं चान्द्रमसं ज्योतिः फलमिष्टादिकारी योगी
कर्मा प्राप्य भुवत्वा तत्सयाग्निवर्तते ॥ २५ ॥

प्रकृतं देवयानं पन्थानं स्तोतुं पितृयाणमुपन्यस्यति—धूम इति । अत्रापि मार्ग-
विह्नानि भोगधूमश्च व्यवच्छिन्नाऽऽतिवाहिकदेवताविषयत्वं धूमादिपदानां विभजते—
धूमेत्यादिना । तत्रेति सप्तमी पूर्ववदेव सामीप्यार्था । इष्टादीत्यादिशब्देन पूर्वदत्ते
गृह्यते । कृतात्पक्षेऽनुशयवानिति न्यायं सूचयति—तत्सयादिति ॥ २५ ॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

शुक्लेति । शुक्लकृष्णे शुक्ला च कृष्णा च शुक्लकृष्णे । ज्ञानप्रकाश-
करत्वाच्छुक्ला तदभावात्कृष्णा । एते शुक्लकृष्णे हि गती जगत इत्यधि-
कृतानां ज्ञानकर्षणोर्न जगतः सर्वस्यैवैते गती संभवतः । शाश्वते नित्ये
संसारस्य नित्यत्वान्मते अभिप्रेते । तत्रैकया शुक्लया यात्यनावाप्तिमन्य-
येतरयाऽऽवर्तते पुनर्भूयः ॥ २६ ॥

आरोहावरोहयोरभ्यासवाचिना पुनःशब्देन संसारस्थानादित्वं सूच्यते । रात्र्यादौ
मृतानां ब्रह्मविदामब्रह्मप्राप्तिशङ्कानिवृत्त्यर्थमभिमानिदेवताग्रहणाय मार्गगोर्नित्यत्वमाह—
शुक्लेति । ज्ञानप्रकाशकरत्वाद्विद्याप्राप्यत्वाद्विद्यादिप्रकाशोपलक्षितत्वाच्च । शुक्ला देवया-
नाख्या गतिस्तदभावाज्ज्ञानप्रकाशकरत्वाभावाद्भूमायप्रकाशोपलक्षितत्वाद्विद्याप्राप्त्याच
कृष्णा पितृयाणलक्षणा गतिस्तयोर्गत्योः श्रुतिस्मृतिप्राप्तिसङ्ख्यो हि शब्दः । जगच्छ-
ब्दस्य ज्ञानकर्माधिक्यविषयत्वेन संकोचे हेतुमाह—न जगत इति । अन्यथा ज्ञान-
कर्मापदेशानर्थक्यादित्यर्थः । तयोर्नित्यत्वे हेतुमाह—संसारस्येति । मार्गगोर्वाचस्तंसार-
मावित्वे फलितमाह—तत्रेति । क्रममुक्तिरनावृत्तिः । भूयो मोक्तव्यकर्मक्षये दोषकर्म-
प्रशान्दित्यर्थः ॥ २६ ॥

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

नैते इति । नैते ययोक्ते सृती मार्गो पार्थ जानन्संसारयैकाऽन्या मोक्षाय चेति योगी न मुह्यति कश्चन कश्चिदपि । तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समाहितो भवार्जुन ॥ २७ ॥

गतेरुपास्यत्वाय तद्विज्ञानं स्तोति—नैते इति । योगस्य मोहापोहकत्वे फलित-
माह—तस्मादिति । ज्ञानप्रकारमनुवदति—संसारायेति । मोक्षाय क्रममुपत्यर्थ-
मित्यर्थः । योगी ध्याननिष्ठो गतिमपि ध्यायन्तैव मुह्यति केवलं कर्म दक्षिणमार्गप्रापकं
कर्तव्यत्वेन प्रत्येतीत्यर्थः । योगस्यापुनरावृत्तिफलत्वे नित्यकर्तव्यत्वं सिद्धमित्युपसं-
हरति—तस्मादिति ॥ २७ ॥

शृणु योगस्य माहात्म्यम्—

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव

दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा

योगी परं स्थानमुपैति चाऽऽद्यम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे तारकब्रह्म-

योगो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वेदेषु सम्यगधीतेषु यज्ञेषु च साद्गुण्येनानुष्ठितेषु तपःसु च सुतप्तेषु
दानेषु च सम्यग्दत्तेषु यदेतेषु पुण्यफलं पुण्यस्य फलं पुण्यफलं प्रदिष्टं
शास्त्रेणात्येत्यतीत्य गच्छति तत्सर्वं फलजातमिदं विदित्वा सप्तपञ्च-
निर्णयद्वारेणोक्तं सम्यगवधार्यानुष्ठाय योगी परं प्रकृष्टमेश्वरं स्थानमुपैति
प्रतिपद्यते, आद्यमादौ भवं कारणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादगिरिप्यथी-
मच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये ब्रह्माक्षरनिर्देशो

नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अर्द्धावृद्धचर्यं योगं स्तौति—शृण्विति । पवित्रपाणिप्राङ्मुखत्वादिसाहित्यमध्ययनस्य
सम्यक्त्वम् । अङ्गोपाङ्गोपेतत्वमनुष्ठानस्य साद्रूप्यम् । तपसां सुतत्त्वं मनोबुद्ध्याद्यैका-
ग्र्यपूर्वकत्वम् । दानस्य च सम्यक्त्वं देशकालपात्रानुगुणत्वम् । इदं विदित्वेत्यत्रेदंशब्दा-
र्थमेव स्फुटयति—संसेति । यद्यपि 'किं तद्भूष' इत्यादौ 'अधियज्ञः कथं कोऽत्र'
इत्यत्र प्रश्नद्वयं प्रतिभासानुसारेण कैश्चिदुक्तं तथाऽपि प्रतिवचनालोच-
नायां द्वित्वप्रतीत्यभावात्प्रकारमेदविवक्षया च शब्दद्वयस्य प्रतिनियतत्वात् संसेति विरु-
ध्यते । न चेदं वेदनमापातिकं किंन्वनुष्ठानपर्यन्तामित्याह—सम्यगिति । प्रकृतो
ध्याननिष्ठो योगीत्युच्यते । ऐश्वर्यं विष्णोः परमं पदं तदेव तिष्ठत्यस्मिन्नशेषमिति
स्थानं योगानुष्ठानादशेषफलातिशायिमोक्षलक्षणं फलं क्रमेण लब्धुं शक्यमिति भावः ।
तदनेन सप्तप्रश्नप्रतिवचनेन योगमार्गं दर्शयता ध्येयत्वेन तत्पदार्थो व्याख्यातः ॥१८॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते
श्रीमद्भगवद्गीताशांकरमाज्यव्याख्यानेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(श्लोकानामादितः समष्टयङ्काः १०९)

अथ नवमोऽध्यायः ।

अथ नाडीद्वारेण धारणायोगः सगुण उक्तः । तस्य च फलमन्य-
विरादिक्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्तिफलमेषानावृत्तिरूपं निर्दिष्टम् ।
तत्रानेनैव प्रकारेण मोक्षप्राप्तिफलमधिगम्यते नान्यथेति तदाशङ्कान्या-
विष्टसया—

श्रीभगवानुवाच—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १ ॥

इदं ब्रह्मज्ञानं वक्ष्यमाणमुक्तं च पूर्वेष्वध्यायेषु तदनुद्भौ संनिधीकृत्ये-
दमित्याह । तुशब्दो विशेषनिर्धारणार्थः । इदमेव सम्यग्ज्ञानं साक्षान्मो-
क्षप्राप्तिसाधनं 'वासुदेवः सर्वमिति' 'आत्मेवेदं सर्वम्' 'एकमेवा-
द्वितीयम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । नान्यत् । 'अथ येऽन्यथाऽतो
विदुरन्यराजानस्ते सद्यल्लोका भवन्ति' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । ते तुभ्यं
गुह्यतमं गोप्यतमं प्रवक्ष्यामि कथयिष्याम्यनसूयवेऽसूयारहिताय । किं-

तत्, ज्ञानं, किंविशिष्टं विज्ञानसहितमनुभवयुक्तम् । यज्ज्ञानं ज्ञात्वा
प्राप्य मोक्षयसेऽशुभात्संसारबन्धनात् ॥ १ ॥

अतीतेनाऽऽगामिनोऽध्यायस्यागतार्थत्वं वक्तुं वृत्तमनुवदति—अष्टम इति । नाडी
सुर्य्यम्नाख्या । धारणाख्येनाङ्गेन युक्तो योगो धारणायोगः । सगुणः सर्वद्वारसंयम-
नादिगुणस्तेन सहित इत्यर्थः । तत्फलोक्त्यर्थमनन्तराध्यायारम्भमाशङ्क्याऽऽह—तस्य
चेति । अग्निरधिरित्यादिनोपलक्षितेन क्रमवत्ता देवयानेन पथेति यावत् । ज्ञानानन्तर-
मेव यथोक्तफललाभादलमनेन मार्गेणेत्याशङ्क्याऽऽह—कालान्तर इति । अग्निरादि-
मार्गेण ब्रह्मप्राप्तौ मुक्तेर्मागीयत्वात् “न तस्य” इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यादित्या-
शयेन शङ्कते—तत्रेति । वृत्तोऽर्थः सप्तम्यर्थः । उक्ताशङ्क्यानिवृत्त्यर्थमनन्तराध्याय-
मुत्थापयति—तदाशङ्कते । संप्रयुक्तत्वेनापरोक्षत्वामावेऽपि पूर्वोत्तरग्रन्थालोचनया
बुद्धिसंनिधानाद्विदंशब्देन ब्रह्मज्ञानं गृहीतमित्याह—तदबुद्धाविति । प्रकृताद्व्याना-
ज्ज्ञानस्य वैशिष्ट्यावद्योती तुशब्द इत्याह—तुशब्द इति । निपातार्थमेव स्फुटयति—
इदमेवेति । तस्मिन्नर्थे संवादकत्वेन श्रुतिस्मृती दर्शयति—वासुदेव इति । अद्वैत-
ज्ञानवद्वैतज्ञानमपि केपाचिन्मोक्षहेतुरित्याशङ्क्याऽऽह—नान्यदिति । द्वैतज्ञानं मोक्षाय
न क्षममित्यत्र श्रुतिमुदाहरति—अथेति । अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थोऽयमशब्दः । अतोऽ-
द्वैतादन्यथा भिन्नत्वेनेत्यर्थः । विदुस्तत्त्वमिति शेषः । द्वैतस्य दुर्निरूपत्वेन कल्पित-
त्वात्तज्ज्ञानं रज्जुसर्पादिज्ञानप्रत्युत्पत्तौ क्षेमप्राप्तिहेतुरिति चकारार्थः । असूया गुणेषु
दोषाविष्करणं तद्रहिताय ज्ञानाधिकृतायेत्यर्थः । ज्ञानं ब्रह्मचैतन्यं तद्विषयं वा प्रमा-
णज्ञानं तस्य तेनैव विशेषितत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य व्याकरोति—अनुमयेति । विज्ञा-
नमनुभवः साक्षात्कारस्तेन सहितमित्यर्थः । उक्तज्ञानं प्राप्तस्य किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽ-
ह—यज्ज्ञानमिति ॥ १ ॥

तर्ह्ये ।

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

राजविद्या विद्यानां राजा । दीप्यतिशयत्वात् । दीप्यते हीयमतिशयेन
ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानाम् । तथा राजगुह्यं गुह्यानां राजा । पवित्रं पाव-
नमिदमुत्तमं सर्वेषां पावनानां शुद्धिकारणमिदं ब्रह्मज्ञानमुत्कृष्टतमम् ।
अनेकजन्मसहस्रसंचितमपि धर्माधर्मादि समूलं कर्म क्षणमात्राद्भस्मी

करोति यतोऽतः किं तस्य पावनत्वं वक्तव्यम् । किंच प्रत्यक्षावगमं
प्रत्यक्षेण सुखादेरिवावगमो यस्य तत्प्रत्यक्षावगमम् । अनेकगुणवतोऽपि
धर्मविरुद्धत्वं दृष्टं न तथाऽऽत्मज्ञानं धर्मविरोधि किंतु धर्म्यं धर्मादिनपे-
तम् । एवमपि स्याद्दुःसंपाद्यमित्यत आह सुसुखं कर्तुं यथा रत्नविवे-
कविज्ञानम् । तत्राल्पायासानां कर्मणां सुखसंपाद्यानामल्पफलत्वं दुष्क-
राणां च महःफलत्वं दृष्टमितिदं तु सुखसंपाद्यत्वात्फलक्षयाद्व्येतीति
प्राप्तमय आहाव्ययं नास्य फलतः कर्मवद्व्यययोऽस्तीत्यव्ययमतः अद्वे-
यमात्मज्ञानम् ॥ २ ॥

तदामिमुख्यसिद्धये तज्ज्ञानं स्तौति—तच्चेति । ब्रह्मविद्या विद्यानां राजा श्रेष्ठे-
त्यत्र हेतुमाह—दीप्तीति । कुत्रो ब्रह्मविद्यायां विद्यान्तरेभ्यो दीप्यतिशैवत्वं तदाह—
दीप्यते हीति । दृश्यते हि विद्वदन्तरेभ्यो लोके पूजातिरेको ब्रह्मविद्यामिति भावः ।
उत्कृष्टतमं शुद्धिकारणं ब्रह्मज्ञानमित्येतदुपपादयति—अनेकेति । तत्र च श्रुति-
स्मृती प्रमाणयितव्ये । न शास्त्रैकगम्यमिदं ज्ञानं किंतु प्रत्यक्षप्रमेयमित्याह—किंचेति ।
प्रत्यक्षमवगमो मानमस्मिन्निति तथा, यद्वा गम्यत इत्यवगमः फलं प्रत्यक्षोऽवगमोऽस्येति
दृष्टफलत्वं ज्ञानस्योच्यते । धर्ममित्येतद्व्याकरोति—अनपेक्षमिति । धर्मस्यैव तस्य
क्षेपसाध्यत्वमाशङ्क्याऽऽह—एवमपीति । रत्नविषयं विवेकज्ञानं संप्रयोगादुपदेशा-
पेसादनायासेन दृष्टं तथेदं ब्रह्मज्ञानमित्याह—यथेति । अव्ययमिति विशेषणमाशङ्का-
पूर्वकं विवृणोति—तत्रेत्यादिना । व्यवहारभूमिः सत्त्वमर्थः । ज्ञानस्याक्षयफलत्वे
कथितमाह—अत इति ॥ २ ॥

ये पुनः—

अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

अश्रद्धधानाः अश्रद्धाविरहिता आत्मज्ञानस्य धर्मस्यास्य स्वरूपे उत्कृष्टे
च नारितकाः पापकारिणोऽसुराणामुपनिषदं देहमात्रात्मदर्शनमेव मति-
पक्षा असुतृपाः पुरुषाः परंतपाप्राप्य मां परमेश्वरं मत्प्राप्तौ चेवाऽऽश-
ङ्क्येति मत्प्राप्तिमार्गसाधनभेदशक्तिमात्रमप्यमाप्येत्यर्थः । निवर्तन्ते निवृ-
थेनाऽऽवर्तन्ते । क मृत्युसंसारवर्त्मनि मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसार-
वतस्य वर्त्म नरकतिथिगादिमाप्तिमार्गस्वास्मिन्नेव वर्तन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

आत्मज्ञानारूपे धर्मे अद्वावतां तन्निष्ठानां परमपदप्राप्तिमुक्त्वा ततो विमुखानां संसारप्राप्तिमाह—ये पुनरिति । आत्मज्ञानतत्फलयोगास्तिकानेव विशिनष्टि—पापेति । उक्तानामात्मभरीणां भगवत्प्राप्तिसंभावनाभावादप्राप्य मामित्यप्रसक्तप्रतिषेधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—मत्प्राप्तावेति ॥ ३ ॥

स्तुत्याऽर्जुनपभिमुखीकृत्याऽऽह—

मया ततमिदं सर्वं जगद्व्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

मया मम यः परो भावस्तेन तत्तं व्याप्तं सर्वमिदं जगद्व्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य मम सोऽहमव्यक्तमूर्तिस्तेन मयाऽव्यक्त-मूर्तिना करणागोचरस्वरूपेणेत्यर्थः । तस्मिन्मद्व्यक्तमूर्ती स्थितानि मत्स्थानि सर्वभूतानि ब्रह्मादीनि स्वस्वपर्यन्तानि । न हि निरात्मकं किञ्चिद्भूतं व्यवहारायावकल्पतेऽग्रे मत्स्थानि मयाऽऽत्मनाऽऽत्मवत्त्वेन स्थितान्यतो भूयि स्थितानीत्युच्यन्ते । तेषां भूतानामहमेवाऽऽत्मेत्यत-स्तेषु स्थित इति षड्वृद्धीनामवभाससेऽतो ब्रवीमि न चाहं तेषु भूते-ष्ववस्थितो मूर्तवत्संश्लेषाभावेनाऽऽकाशस्याप्यन्तरतमो ह्यहम् । न ह्यसं-सर्गि वस्तु क्वचिदाशेषभावेनावस्थितं भवति ॥ ४ ॥

स्तुतिनिन्दाभ्यां ज्ञाननिष्ठां महीकृत्य ज्ञानं व्याख्याशुमारमते—स्तुत्येति । सोप्रा-धिकस्य व्याप्यसंभवमभिप्रेत्य विशिनष्टि—ममेति । भगवच्छिन्नस्य भगवद्रूपस्य निरुपाधिकत्वमेव साधयति—करणेति । व्याप्यव्यापकत्वेन जगतो भगवतश्च परि-च्छेदमाशङ्क्याऽऽह—तस्मिन्निति । तथाऽपि भगवतो भूतानां चाऽधाराधेयत्वेन भेदः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । निरात्मकस्य व्यवहारानर्हत्वे फलि-तमाह—अत इति । ईश्वरस्य भूतात्मत्वे तेषु स्थितिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तेषामिति । तस्म तेषु स्थित्यभावं व्यवस्थापयति—मूर्तवदिति । संश्लेषाभावेऽपि किमिति नाऽऽधेयत्वमत आह—न हीति ॥ ४ ॥

अत एवासंसर्गित्वान्मय—

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभृन्न च भूतस्यो ममाऽऽत्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि पश्य मे योगं युक्तिं घटनं मे

ममेश्वरमीश्वरस्येयमैश्वरं योगमात्मनो यायात्स्यमित्यर्थः । इति तथा च श्रुति-
रसंसर्गित्वादसङ्गतां दर्शयति “अमङ्गो न हि संज्जते” इति । इदं
चाऽऽश्चर्यतन्व्यत्पदं भूतमृदसङ्गोऽपि सन्भूतानि विभर्ति न च भूतस्यो
यथोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वादभूतस्यत्वानुपपत्तेः । कथं पुनरुच्यतेऽसौ
ममाऽऽत्मेति, विभज्य देहादिसंघातं तस्मिन्नाहंकारमध्यारोप्य लोकाबुद्धि-
मनुसरन्व्यपदिशति ममाऽऽत्मेति, न पुनरात्मन आत्माऽन्य इति लोका-
वदज्ञानम् । तथा भूतभावो भूतानि भावयत्युत्पादयति वर्धयतीति वा
भूतभावनः ॥ ५ ॥

परमेश्वरस्य मूनेषु स्थित्यभावेऽपि भूतानां तत्र स्थितिराग्न्येति कुतोऽसङ्गत्वं तत्राऽऽह—
अत एवेति । न चेत्तत्र चकारोऽवधारणार्थः । भूतानामीश्वरे नैव स्थितिरित्यत्र हेतु-
माह—पश्येति । आत्मनोऽसङ्गत्वं स्वरूपमित्यत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । असङ्ग-
श्चेदीश्वरस्तर्हि कथं मत्स्थानि भूतानीत्युक्तं कथं च तथोक्त्वा न च मत्स्थानीति तद्वि-
रुद्धमुदीरितमि याचक्याऽऽह—इदं चेति । तर्हि भूतसंबन्धः स्यादिति नेत्याह—न
चेति । यथोक्तं न्यायेनासङ्गत्वेनेति यावत् । असङ्गतया वस्तुतो भूतसंबन्धेऽपि
कल्पनया तदविरोधान्न मिथो विरोधोऽस्तीति भावः । आत्मनः सकाशादात्मनोऽन्य-
त्वायोगात्कुतः संबन्धोक्तिरित्याचक्याऽऽह—असांनिवि(विभज्येति) । यथा लोको
वस्तुतत्त्वमजानन्भेदमारोप्य मभायमिति संबन्धमनुभवति न तथेह संबन्धन्यपदेश
आत्मनि स्वतो भेदाभावादतो भेदोऽस्येव लोके संबन्धबुद्धिदर्शनमनुसरन्मगवानात्मनो
देहादिसंघातं विभज्याहंकारं तस्मिन्नारोप्यासौ ममाऽऽत्मेति भेदं व्यपदिशति । तथा
च संघातस्य एवेति व्यपदेशात्ततो निष्कृ(पृक्त)स्य स्वरूपस्याऽऽत्मशब्देन निर्देशान्न
भूतस्योऽसांबन्धः । पूर्वोक्तासङ्गत्वाहंकारणैवाऽऽत्मा भूतानि भावयतीत्याह—
तथेति ॥ ५ ॥

यथोक्तेन श्लोकद्वयेनोक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयन्माह—

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

यथा श्लोक आकाशस्थित आकाशे स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्र
गच्छतीति सर्वत्रगो महान्परिमाणतस्तथाऽऽकाशवत्सर्वत्रगते मत्तमं श्लेषे-
णैव वि-नीत्येवमुपधारय जानीहि ॥ ६ ॥

सृष्टिस्थितिसंहाराणामसङ्गात्माधारत्वं 'मया ततमिदम्' इत्यादिश्लोकद्वयेनोक्तोऽर्थस्तं दृष्टान्तेनोपपादयन्नादौ दृष्टान्तमाहेति योजना । सदेत्युत्पत्तिस्थितिसंहारकालो गृह्यते । आकाशादेर्बर्हतोऽन्याधारत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—महानिति । यथा सर्वगामित्वात्परिमाणतो महान्वायुराकाशे सदा तिष्ठति तथाऽऽकाश दीनि महान्त्यपि सर्वाणि भूतान्याकाशकल्पे पूर्णे प्रतीच्यसङ्गे परस्मिन्नात्मनि संश्लेषमन्तरेण स्थितानीत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं वायुराकाश इव मयि स्थितानि सर्वभूतानि स्थितिकाले तानि—

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामपरां निकृष्टां यान्ति मामिकां मदीयां कल्पक्षये प्रलयकाले । पुनर्भूयस्तानि भूतान्युत्पत्तिकाले कल्पादौ विसृजाम्युत्पादयाम्यहं पूर्ववत् ॥ ७ ॥

आकाशे वाय्वादिस्थितिवदाकाशादीनि भूतानि स्थितिकाले परमेश्वरे स्थितानि चेत्तर्हि प्रलयकाले ततोऽन्यत्र तिष्ठेशुरित्याशङ्क्याऽऽह—एवमिति । प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववचनत्वं व्यावर्तयति—त्रिगुणात्मिकामिति । सा चापरेयमिति प्रागेव सूचितेऽयाह—अपरामिति । तस्याश्वेश्वराधीनत्वेनास्वातन्त्र्यमाह—मदीयामिति । प्रलयकाले भूतानि यथोक्ता प्रकृतिं यान्ति चेदुत्पत्तिकालेऽपि ततस्तेषामुत्पत्तेरीश्वराधीनत्वं भूतसृष्टेर्न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—पुनरिति ॥ ७ ॥

एवमविद्यालक्षणाम्—

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिदं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

प्रकृतिं स्वां स्वीयापवष्टभ्य वशीकृत्य विसृजामि पुनः पुनः प्रकृतिस्तो जातं भूतग्रामं भूतसमुदायमिदं वर्तमानं कृत्स्नं समग्रमवशमस्ववन्त्रमाविद्यादिदोषैः परवशीकृतं प्रकृतेर्वशात्स्वभाववशात् ॥ ८ ॥

तर्हि वीटशी प्रकृतिः सा च कथं सृष्टावुत्पत्त्युत्पत्त्याशङ्क्याऽऽह—एवमिति । संसारस्यानादित्वद्योतनार्थं पुनः पुनरित्युक्तम् । भूतसमुदायस्याविद्यास्मितादिदोषपरवशत्वे हेतुमाह—स्वभाववशादिति ॥ ८ ॥

तर्हि तस्य ते परमेश्वरस्य भूतग्रामं विषमं विदधतस्तन्निमित्ताभ्यां
धर्माधर्माभ्यां संवन्धः स्यादित्यदिमाह भगवान्—

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

न च मामीशं तानि भूतग्रामस्य विषमविसर्गनिमित्तानि कर्माणि
निबध्नन्ति धनंजय । तत्र कर्मणामसंबद्धत्वे कारणमाह—उदासीनव-
दासीनं ययोदासीन उपेक्षकः कश्चित्तद्वासीनमात्मनोऽविक्रियत्वाद्-
सक्तं फलासङ्गरहितमभिमानवर्जितमहं करोमीति तेषु कर्मसु । अतोऽ-
न्यस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावः फलासङ्गाभावश्चावध्यकारणमन्यथा
कर्मभिर्विध्यते मूढः कौशकारवदित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

यदि माकृतं भूतग्रामं स्वभावद्विविधादेतन्नं विषमं विदधासि तर्हि तत्र विषमसृष्टि-
प्रयुक्तं धर्मादिमत्त्वमित्यनीश्वरत्वापत्तिरिति शङ्कते—तर्हीति । तत्रेति सप्तम्या परमेश्वरो
निरुच्यते । ईश्वरस्य फलासङ्गाभावात्कर्तृत्वाभिमानाभावाच्च कर्मासंबन्धवदीश्वरादन्य-
स्यापि तदुभयमाभावो धर्माद्यसंबन्धे कारणमित्याह—अतोऽन्यस्येति । यदि कर्मसु-
कर्तृत्वाभिमानो वा कस्यचित्फलासङ्गो वा स्यात्तत्राऽऽह—अन्यस्येति ॥ ९ ॥

तत्र भूतग्राममिमं विदुजाम्पुदासीनवदासीनपिति च विदुदमुच्येत
इति तत्परिहारार्थमाह—

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।

हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

मया सर्वतो दृशिमात्रस्वरूपेणाविक्रियात्मनाऽध्यक्षेण मम माया
त्रिगुणात्मिकाऽविद्यालक्षणा प्रकृतिः सूयते उत्पादयति सचराचरं
जगत् । तथा च मन्त्रवर्णः—“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी
सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेश केवलो
निर्गुणश्च ” इति । हेतुना निमित्तेनानेनाव्यक्षत्वेन कौन्तेय जगत्सच-
राचरं व्यक्ताव्यक्तात्मकं विपरिवर्तते सर्वावस्थासु । दृशिकर्मत्वापत्ति-
निमित्ता हि जगतः सर्वा मृत्तिरदमिदं भोक्ष्ये पश्यामीदं शृणोमीदं
सुखमनुभवामि दुःखमनुभवामि तदर्थमिदं करिष्याम्येतदर्थमिदं करिष्ये
इदं ज्ञास्यामीत्याद्याऽवगतिनिष्ठाऽवगत्यवसानैव । “यो अस्याध्यक्षः

परमे व्योमन् ॥ इत्यादयश्च यन्त्रा एतमर्थं दर्शयन्ति । ततश्चैतस्य देवस्य सर्वाध्यसभूतचैतन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्वभोगानभिसंयन्निनोऽन्यस्य चेतनान्तरस्याभावे भोक्तुरन्यस्याभावात्किमिति चेत् सृष्टिरित्यत्र प्रश्रप-
तिवचने अनुपपन्ने “को अद्धा वेद क इह प्रबोचत्कुत आजाया कुत इयं
विसृष्टिः” इत्यादिमन्त्रवर्णेष्वपि । दर्शितं च भगवता ‘अज्ञानेनाऽऽवृत्तं
ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः’ इति ॥ १० ॥

ईश्वरे स्वप्नत्वमौदासीन्यं च विरुद्धमिति शङ्कते—सन्नति । पूर्वग्रन्थः सप्तमर्थः ।
विरोधपरिहारार्थमुत्तरश्लोकमवतारयति—तदिति । तृतीयाद्वयं समानाधिकरणमित्यभ्यु-
पेत्य व्याचष्टे—मयेत्यादिना । प्रकृतिशब्दार्थमाह—ममेति । तस्या अपि ज्ञानत्वं व्याव-
र्तयति—त्रिगुणेति । पराभिप्रेतं प्रधानं व्युदस्यति—अविद्येति । साक्षित्वे प्रमाणमाह—
तथा चेति । मूर्तिभ्रयात्मना भेदं वारयति—एक इति । अल्लण्डं जाड्यं प्रत्याह—
देव इति । आदित्यवत्ताटस्थं प्रत्यादिशति—सर्वभूतेष्विति । किमिति तर्हि सर्वैर्नो-
पलभ्यते तत्राऽऽह—गूढ इति । बुद्ध्यादिवत्परिच्छिन्नत्वं व्यवच्छिन्नान्ति—सर्वव्यापीति ।
तर्हि न मोक्षदनात्मत्वं नेत्याह—सर्वभूतेति । तर्हि तत्र तत्र कर्मतत्फलसंबन्धित्वं स्यात्त-
त्राऽऽह—कर्मणि । सर्वाधिष्ठानत्वमाह—सर्वेति । सर्वेषु भूतेषु सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन
संनिधिर्वासोऽप्युच्यते । न केवलं कर्मणामेवायमध्यक्षोऽपि तु तद्व्यापपीत्याह—
साक्षीति । दर्शनकर्तृत्वशङ्कां शान्तयति—चेतेति । अद्वितीयत्वं केवलत्वम् । धर्मा-
धर्मादिराहित्यमाह—निर्गुण इति । किं बहुना सर्वविशेषशून्य इति चकारार्थः । उदा-
सीनस्यापीश्वरस्य साक्षित्वमात्रं निमित्तीकृत्य जगदेतत्पीनः पुन्येन सर्गसंहारावनुम-
वर्तीत्याह—हेतुनेति । कार्यवत्कारणस्यापि साक्ष्यधीना प्रवृत्तिरिति वक्तुं व्यक्ता-
व्यक्तात्मकमित्युक्तम् । सर्वावस्थास्वित्यनेन सृष्टिस्थितिसंहारावस्था गृह्यन्ते । तथाऽपि
जगतः सर्गादिभ्यो भिन्ना प्रवृत्तिः स्वामाविकी नेश्वराय चेत्याशङ्क्याऽऽह—दृशीति ।
न हि दृशिष्याप्यत्वं विना जडवर्गस्य काऽपि प्रवृत्तिरिति हिशङ्कार्थः । तमेव
प्रवृत्तिमुदाहरति—अहमित्यादिना । भोगस्य विषयोपलम्भामावेष्टांभवान्नानाविधां
विषयोपलब्धिं दर्शयति—पश्यामीति । भोगफलमिदानीं कथयति—सुखमिति ।
विहितप्रतिपिद्धाचरणनिमित्तं सुखं दुःखं चेत्याह—तदर्थमिति । न च विमर्शपूर्वकं
विज्ञानं विनाऽनुष्ठानमित्याह—इदमिति । इत्याद्या प्रवृत्तिरिति संबन्धः । सा च प्रवृत्तिः
सर्वा दृक्कर्ममुरगीकृत्यैवेत्युक्तं निगमयति—अवगतीनि । तत्रैव च प्रवृत्तेरवसान-
मित्याह—अवगत्यवसानेति । परस्याध्यस्तत्वमात्रेण जगच्चेष्टेत्यत्र प्रमाणमाह—
यो अस्येति । अस्य जगतो योऽध्यस्तो निर्विचारः स परमे प्रहृष्टे हर्षे व्योम्नि स्थितो

दुर्विज्ञेय इत्यर्थः । ईश्वरस्य साक्षित्वमात्रेण स्रष्टृत्वे स्थिते फलितमाह—तत्तथ्येति । किंनिमित्ता परस्येयं सृष्टिर्न तावद्भोगार्था परस्य परमार्थतो भोगासंबन्धित्वात्तस्य सर्व-साक्षिभूतचेतन्यमात्रत्वाच्च चान्यो भोक्ता चेतनान्तराभावादीश्वरस्यैकत्वादचेतनस्याभो-क्तृत्वाच्च च स्रष्टुरपवर्गार्था तद्विरोधित्वाच्चैव प्रश्नो वा तदनुरूपं प्रतिवचनं वा युक्तं परस्य मायानिबन्धने सर्वे तस्यानवकाशत्वादित्यर्थः । परस्याऽऽत्मनो दुर्विज्ञेयत्वे श्रुतिमुदाहरति—को अद्वेति । तस्मिन्प्रवक्ताऽपि संसारमण्डले नास्तीत्याह—क इहेति । जगतः सृष्टिकर्तृत्वेन परस्य ज्ञेयत्वमाशङ्क्य कूटस्थत्वात्ततो न सृष्टिर्जते-त्याह—कृत इति । न हीयं विविधा सृष्टिरन्यस्मादपि कस्माच्चिदुपपद्यतेऽन्यस्य वस्तुनोऽभावादित्याह—कृत इति । कथं तर्हि सृष्टिरित्याशङ्क्याज्ञानाधीनैत्याह—दर्शितं चेति ॥ १० ॥

एवं मां नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वजन्तूनामात्मानमपि सन्तम्—

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

अवजानन्त्यवज्ञां परिभवं कुर्वन्ति मां मूढा अविचेकिनो मानुषीं मनुष्यसंबन्धिनीं तनुं देहमाश्रितं मनुष्यदेहेन व्यवहरन्वमित्येतत् । परं प्रकृष्टं भावं परमात्मतत्त्वमाकाशकल्पमाकाशादप्यन्तरतममजानन्तो मम भूतमहेश्वरं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरं स्वमात्मानम् । ततश्च तस्य ममा-वज्ञानभावनेनाऽऽहता घराकास्ते ॥ ११ ॥

सर्वाध्यक्षः सर्वभूताधिवासी नित्यमुक्तश्चेत्त्वं तर्हि किमिति त्वामेवाऽऽत्मत्वेन मेदेन वा सर्वे न मजन्ते तत्राऽऽह—एवमिति । विपर्यस्तबुद्धित्वं भगवदवज्ञायां कारणमि-मित्याह—मूढा इति । भगवतो मनुष्यदेहसंबन्धात्तस्मिन्विपर्ययोः संभवतित्याह—मानुषीमिति । अस्मदादिबुद्धेहतादात्म्याभिमानं भगवतो व्यावर्तयति—मनुष्येति । भगवन्तमवजानतामविचेकमूलाज्ञानं हेतुमाह—परमिति । ईश्वरावज्ञानात्किं भवती-त्यपेक्षायां तदवज्ञानप्रतिबद्धबुद्ध्यः शोच्या भवन्तीत्याह—तत्तथ्येति । भगवदज्ञानादेव हेतोरवजानन्तस्ते जन्तवो वराकाः शोच्याः सर्वपुरुषार्थव ह्याः स्युरिति संबन्धः । तत्र हेतुं सूचयति—तस्येति । प्रकृतस्य भगवतोऽवज्ञानमनादरणं निन्दनं वा तस्य भावनं पौनःपुन्यं तेनाऽऽहतास्तज्जनितदुरितप्रभं वात्सल्यबद्धबुद्ध्य इत्यर्थः ॥ ११ ॥

कथम्—

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसीमासुरीं चैव प्रलुपति मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

मोघाशा वृथाऽऽशा आशिषो येषां ते मोघाशाः । तथा मोघकर्माणो यानि चाग्निहोत्रादीनि तैरनुष्ठीयमानानि कर्माणि तानि च तेषां भग-
वन्परिभवात्स्वात्मभूतस्यावज्ञानान्मोघान्येव निष्फलानि कर्माणि भव-
न्तीति मोघकर्माणः । तथा मोघज्ञाना निष्फलज्ञाना ज्ञानमपि तेषां
निष्फलमेव स्यात् । विचेतसो विगतविवेकाश्च ते भगन्तीत्यभिप्रायः ।
किंच ते भवन्ति राक्षसां रक्षसां प्रकृतिं स्वभावमासुरीमसुराणां च
प्रकृतिं मोहिनीं मोहकरीं देहात्मवादिनीं श्रिता आश्रिताश्छिन्धि भिन्धि
पिब खाद परत्वमपहरेत्येवंबदनशीलाः क्रूरकर्माणो भवन्तीत्यर्थः ।
“ असूर्या नाम ते लोकाः ” इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

भगवन्तमवजानता प्रश्नपूर्वकं शोच्यत्वं विशदयति—कथमिति । भगवन्निन्दाप-
राणां न काचिदपि प्रार्थना-र्थवतीत्याह—वृथेति । ननु भगवन्तं निन्दन्तोऽपि नित्यं
नैमित्तिकं वा कर्मानुतिष्ठन्ति तदनुष्ठानाच्च तेषां प्रार्थना, सार्था भविष्यन्तीति नेत्याह—
तथेति । परिभवरितरस्करणम् । अवज्ञानमनादरणम् । तेषामपि शास्त्रार्थज्ञानवता
तद्द्वारा प्रार्थनार्थवत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—तथा मोघेति । तथाऽपि यौक्तिकविवेकव-
शात्तत्प्रार्थनासाफल्यमित्याशङ्क्याऽऽह—विचेतस इति । न केवलमुक्तविशेषणवत्त्व-
मेव तेषां किंतु वर्तमानदेहपातादनन्तरं तत्तदतिक्रूरयोनिप्राप्तिश्च निश्चिनेत्याह—
किंचेति । मोहकरीमिति प्रकृतिद्वयेऽपि दुष्टं विशेषणम् । छिन्धि भिन्धि पिब
खादेति प्राणिहिसारूपो रक्षसा स्वभावोऽसुराणां स्वभावस्तु न देहि न जुहुषि परस्व-
मपहरेत्यादिरूपः । मोहो भ्रियज्ञानम् । उक्तमेव स्फुटयति—छिन्धीति ॥ १२ ॥

ये पुनः श्रद्धधाना भगवद्भक्तिलक्षणे मोक्षमार्गे मवृत्ताः—

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥

महात्मानस्त्वल्लुद्रचित्ता मामीश्वरं पार्थ दैवीं देवानां प्रकृतिं शमद-
मदयाश्रद्धादिलक्षणाभाश्रिताः सन्तो भजन्ति सेवन्तेऽनन्यमनसोऽनन्य-
चित्ता ज्ञात्वा भूतादिं भूतानां विषदादीनां प्राणिनां चाऽपदि कार-
णमव्ययम् ॥ १३ ॥

के पुनर्भगवन्तं भजन्ते तौनाह—ये पुनरिति । महान्प्रकृष्टो यज्ञादिभिः शोधित
आत्मा सर्वं देवापिति व्युत्पत्तिमाश्रित्याऽऽह—अशुद्रेति । वृशब्दोऽवधारणे ।

प्रकृतिं विशिनाष्टि—श्रमेति । अनन्यस्मिन्प्रत्यग्भूते मायि परस्मिन्नेव मनो येषामिति व्युत्पत्त्या व्याकरोति—अनन्यचित्ता इति । अज्ञाते सेवानुपपत्तेः शास्त्रोपपत्तिभ्यामादौ ज्ञात्वा ततः सेवेतेत्याह—ज्ञात्वेति । अन्ययमविनाशिनम् ॥ १३ ॥

कथम्—

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

सततं सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तो यतन्तश्चेन्द्रियोप-
संहारशमदमदयाहिसादिकसर्गेर्धर्मैः प्रयतन्तश्च दृढव्रता दृढं स्थिरमचा-
ञ्चलयं व्रतं येषां ते दृढव्रता नमस्यन्तश्च मां हृदयेशयमात्मानं भक्त्या
नित्ययुक्ताः सन्त उपासते सेवन्ते ॥ १४ ॥

भजनप्रकारं पृच्छति—कथमिति । तत्प्रकारमाह—सततमिति । सर्वदेति श्रव-
णावस्था गृह्यते । कीर्तनं वेदान्तश्रवणं प्रणवजपश्च । व्रतं ब्रह्मचर्यादि । नमस्यन्तो
मां प्रति चेतसा प्रह्वीभवन्तो भक्त्या परेण प्रेम्णा नित्ययुक्ताः सदासंयुक्ताः ॥ १४ ॥

ते केन केन प्रकारेणोपासत इत्युच्यते—

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्ते मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवाद्विषयं यज्ञस्त्वेन ज्ञानयज्ञेन यजन्तः पूज-
यन्तो मामीश्वरं चाप्यन्येऽन्यामुपासनां परित्यज्योपासते । तच्च ज्ञान-
मेकत्वेनैकमेव परं ब्रह्मेति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते । केचिच्च पृथ-
क्त्वेनाऽऽदित्यचन्द्रादिभेदेन स एव भगवान्विष्णुरादित्यादिरूपेणावास्थित
इत्युपासते । केचिद्बहुधाऽवस्थितः स एव भगवान्सर्वतोमुखो विश्वतो-
मुखो विश्वरूप इति तं विश्वरूपं सर्वतोमुखं बहुधा बहुप्रकारेणो-
पासते ॥ १५ ॥

उपासनप्रकारभेदप्रतिपत्तिसया पृच्छति—ते केनेति । तत्प्रकारभेदोदीरणार्थं श्लोक-
मवतारयति—उच्यते इति । इज्यते पूज्यते परमेश्वरोऽनेनेति प्रकृते ज्ञाने यज्ञ-
शब्दः । ईश्वरं चेति चकारोऽप्यारणे । देवतान्तरध्यानस्यागमापेक्षान्वितं दर्शयति—
अन्यामिति । अन्ये ब्रह्मनिष्ठा इति यावत् । ज्ञानयज्ञमेव विमनते—तद्येति ।
उत्तमाधिकारिणामुपासनमुक्त्वा मध्यमाऽपि अधिकारिणामुपासनप्रकारमाह—केचिद्येति ।

तेषामेव प्रकारान्तरेणोपासनमुदीरयति—केचिदिति । बहुप्रकारेणाग्न्यादित्यादि-
रूपेणेति यावत् ॥ १५ ॥

यदि बहुभिः प्रकाररूपासते कथं त्वामेवोपासत इत्यत आह—

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौपधम् ।

मन्त्रोऽहमहमेवाऽऽज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

अहं क्रतुः श्रौतकर्मभेदोऽहमेवाहं यज्ञः स्मार्तः । किंच स्वधाऽन्न-
महं पितृभ्यो यद्दीयते । अहमौपधं सर्वप्राणिभिर्भक्ष्यते तदौपधशब्द-
वाच्यम् । अथवा स्वधेति सर्वप्राणिसाधारणमन्नमौपधमिति व्याध्युप-
गमार्थं भेषजम् । मन्त्रोऽहं येन पितृभ्यो देवताभ्यश्च हविर्दीयते । अह-
मेवाऽऽज्यं हविश्चाहमग्निर्यस्मिन्हूयते सोऽग्निरहमेवाहं हुतं हवनकर्म
च ॥ १६ ॥

भगवदेकविषयमुपासनं तर्हि न सिध्यतीति शङ्कते—यदीति । प्रकारभेदमादाय
ध्यायन्तोऽपि भगवन्तमेव ध्यायन्ति तस्य सर्वात्मकत्वादित्याह—अत आदिति ।
क्रतुयज्ञशब्दयोरपौनरुक्त्यं दर्शयन्वाचष्टे—श्रौति इति । क्रियाकारकफलजातं
भगवदतिरिक्तं नास्तीति समुदायार्थः ॥ १६ ॥

किंच—

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

वेधं पवित्रमोकार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

पित्रा जनयित्राऽहमस्य जगतो माता जनयित्री धाता कर्मफलरूप
प्राणिभ्यो विधाता पितामहः पितुः पित्रा वेधं वेदितव्यं पवित्रं पाव-
नमोकारस्य ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

इतश्च भगवतः सर्वात्मकत्वमनुमन्तव्यमित्याह—किंचेति । पवित्रं पूयतेऽनेनेति
श्रुत्यस्या परिशुद्धिकारणं पुण्यं कर्मेत्याह—पावनमिति । वेदितव्ये ब्रह्मणि वेद-
नसाधनमोकारस्तत्र प्रमाणमृणादि । चकारादर्थव्यङ्गिरसो गृह्यन्ते ॥ १७ ॥

किंच—

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृन् ।

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

गतिः कर्मफलं, भर्ता पोष्टा, प्रभुः स्वामी, साक्षी प्राणिनां कृताकृ-
तस्य, निवासो यस्मिन्प्राणिनो निवसन्ति, शरणमार्तार्तानां मत्प्रपन्नाना-

मार्तिहरः, सुहृत्पुत्रपुत्रकारानपेक्षः सन्नुपकारी, प्रभव उत्पत्तिर्जगतः, प्रलयः प्रलीयते यस्मिन्निति । तथा स्थानं तिष्ठत्यस्मिन्निति । निधानं निक्षेपः फालान्तरोपभोग्यं प्राणिनां, चीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मिणाम् । अव्ययं यावत्संसारभावित्वादव्ययम् । नह्यवीजं किञ्चित्प्ररोहति । निरयं च प्ररोहदर्शनाद्बीजसंवर्तिनं व्येतीति गम्यते ॥ १८ ॥

भगवतः सर्वात्मकत्वे हेतुन्तरमाह—किञ्चेति । गम्यत इति प्रकृतिविलयान्तं कर्मफलं गतिरित्याह—कर्मोति । पोष्टा कर्मफलस्य प्रदाता । कार्यकरणप्रपञ्चस्याधिष्ठानमित्याह—निवास इति । शीर्यते दुःखमस्मिन्निति व्युत्पत्तिमाश्रित्याऽऽह—शरणामिति । प्रमत्तस्य समाजगदिति व्युत्पत्तिमादायोक्तम्—उत्पत्तिरिति । कारणस्य कथमव्ययत्वमित्योशङ्क्याऽऽह—यावदिति । कारणमन्तरेणापि कार्यं कदाचिदुद्भूयति किं कारणेनेत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । मा भूत्तर्हि संसारदशापामेव कदाचित्कार्योत्पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—नित्यं चेति । कारणव्यक्तेर्नाशमङ्गीकृत्य तदन्यतमव्यक्तिशून्यत्वं पूर्वकालस्य नास्तीति सिद्धवत्कृत्य विशिनष्टि—बीजेति ॥ १८ ॥

किञ्च—

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

तपाम्यहमादित्यो भूत्वा कैश्चिद्रश्मिभिरुत्क्षणेन हं वर्षं कैश्चिद्रश्मिभिरुत्सृजाम्युत्सृज्य पुनर्निगृह्णामि कैश्चिद्रश्मिभिरष्टभिर्मसैः पुनरुत्सृजामि प्रावृषि । अमृतं चैव देवानां मृत्युश्च मर्त्यानाम् । सद्यस्य यत्संवन्धि-सया विद्यमानं तद्विपरीतमसच्चेष्टाहमर्जुन । न पुनरत्यन्तभेदासद्गवां-न्स्वर्थं कार्यकारणे वा सदसती । ये पूर्वोक्तैरनुवृत्तिमकारैरेकत्वपृथक्त्वादिविज्ञानैर्ध्वजैर्मां पूजयन्त उपासते ज्ञानविदस्ते यथाविज्ञानं मामेव प्राप्नुवन्ति ॥ १९ ॥

इतश्च सर्वात्मके भगवतो न विवादितव्यमित्याह—किञ्चेति । ‘आदित्याज्जायते वृष्टिः’ इति स्तुतिमवलम्ब्य व्याचष्टे—कैश्चिदिति । वर्षोत्पत्तिर्गन्निग्रहत्वेकस्यैकस्मिन्काले विरुद्धावित्याशङ्क्याऽऽह—अष्टभिरिति । ऋतुभेदेन वर्षस्य निग्रहोत्पत्तिर्वैककर्तृत्वाविरुद्धावित्यर्थः । यस्य कारणस्य संबन्धित्वेन यत्कार्यमभिपद्यते तदिह सादित्युच्यते, कारणसंबन्धेनानभिपद्यत्वं कारणमेवानभिपद्यत्वं नामरूपमसदिति व्यवहियते तदेतदाह—सदिति । शून्यत्वाद् व्युदस्यति—न पुनरिति । भगवतोऽत्यन्तासत्त्वे

कार्यकारणकल्पना निरधिष्ठाना न तिष्ठतीत्यर्थः । तर्हि यथाश्रुतं कार्यस्य सत्त्वं कार-
णस्य चासत्त्वमास्थेयमित्याशङ्क्य वाशब्देन निषेधति—कार्येति । नहि कार्यस्याऽऽ-
त्यन्तिकं सत्त्वं वाचाऽऽरम्भणश्रुतेर्नापीतरस्याऽऽत्यन्तिकमसत्त्वं “कुतस्तु खलु”
इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । उक्तेर्ज्ञानयज्ञैर्भगवदमिनिविष्टबुद्धीनां किं फलमित्याशङ्क्य
सद्यो वा रूपेण वा मुक्तिरित्याह—य इति ॥ १९ ॥

ये पुनरज्ञाः कामकामाः—

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।

ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-

मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २० ॥

त्रैविद्या ऋग्यजुःसामविदो मां वस्वादिदेवरूपिणं सोमपाः सोमं
पिबन्तीति सोमपास्तेनैव सोमपानेन पूतपापाः शुद्धकिल्बिषा यज्ञैरग्नि-
ष्टोमादिभिरिष्ट्वा पूजयित्वा स्वर्गतिं स्वर्गगमनं स्वर्गतिस्त्रां प्रार्थयन्ते ।
ते च पुण्यं पुण्यफलमासाद्य संप्राप्य सुरेन्द्रलोकं शतक्रतोः स्थानमश्नन्ति
भुञ्जते दिव्यान्दिवि भवानप्राकृतान्देवभोगान्देवानां भोगास्तान् ॥ २० ॥
भगवद्भक्तानामपि निष्कामाणां(णामेव) मुक्तिरिति दर्शयितुं सकामानां पुंसां संसा-
रमवतारयति—ये पुनरिति । तिस्रो विद्या अधीयते विदन्तीति वा त्रैविद्या वेदाविद-
स्तदाह—ऋगिति । वस्वादीत्यादिशब्देन सत्रनद्वयेशानादित्या रुद्राश्च गृह्यन्ते ।
शुद्धकिल्बिषा निरस्तपापा इति यावत् ॥ २० ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं

क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।

एवं*त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना

गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

ते तापमिति । ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं विस्तीर्णं क्षीणे पुण्ये
मर्त्यलोकमिदं विशन्त्याविशन्ति । एवं हि यथोक्तेन प्रकारेण त्रैधर्म्यं

* भाष्यटीकासुसारी तु त्रैधर्म्यमिति पाठः ।

केवलं वैदिकं कर्मानुपपन्ना गतागतं गतं चाऽऽगतं च गतागतं गमना-
गमेन कामकायाः कामान्कामयन्त इति कामकाया लभन्ते । गतागममेव न
तु स्वातन्त्र्यं क्वचित्प्रभवति इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तर्हि स्वर्गप्राप्तिरपि भगवत्प्राप्तितुल्येत्याशङ्क्याऽऽह—ते तामेति । पुण्ये, स्वर्गप्राप्ति-
हेतावेति यावत् । प्रसिद्धचर्षो हिशब्दः । अथाणां हौत्रादीनां वेदत्रयविहितानां घर्माणां
समाहाराद्विधर्मं तदेव त्रेष्वर्थं तदनुपपन्नास्तदनुगता इति यावत् । कामकामानां गम-
नागमनद्वारा कामितफलाप्त्येदिष्टमेव चेष्टितमित्याशङ्क्याऽऽह—गतेति ॥ २१ ॥

ये पुनर्निष्कामाः सम्यग्दर्शिनाः—

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥

अनन्या अपृथग्भूताः परं देवं नारायणमात्मत्वेन गताः सन्तश्चिन्त-
यन्तो मां ये जनाः संन्यासिनः पर्युपासते तेषां परमार्थदर्शिनां नित्या-
भियुक्तानां सतताभियोगिनां योगक्षेमं योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेम-
स्तद्रक्षणं तदुभयं वहामि प्रापयाम्यहम् । ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं स च मम
मियो यस्मात्तस्माच्चे ममाऽऽत्मभूताः प्रियाश्चेति । नन्वन्येषामपि भक्तानां
योगक्षेमं वहत्येव भगवान् । सत्यमेवं बहत्येव । किंत्वयं विशेषोऽन्ये
ये भक्तास्ते स्वात्मार्यं स्वयमपि योगक्षेममीहन्तेऽनन्यदर्शिनस्तु नाऽऽत्मार्यं
योगक्षेममीहन्ते । न हि ते जीविते मरणे वाऽऽत्मनो गृह्णन्ति कुर्वन्ति केवल-
मेव भगवच्छरणास्ते । अतो भगवानेव तेषां योगक्षेमं वहतीति ॥ २२ ॥

फलमनभिसंघाप त्वामेवाऽऽराधयतां सम्यग्दर्शननिष्ठानामत्यन्तनिष्कामानां(णां) कथं
योगक्षेमौ स्यातामित्याशङ्क्याऽऽह—ये पुनरिति । तेषां योगक्षेमं वहामीत्युत्तरत्र
संबन्धः । येन्योऽन्यो न विद्यत इति व्युत्पत्तिमाश्रित्याऽऽह—अपृथगिति । कार्यस्येव
कारणे तादात्म्यं द्वावर्तयति—परमिति । अहमेव वामुदेवः सर्वात्मा न मत्तोऽन्यत्कि-
ंचिदस्तीति ज्ञात्वा तमेव प्रत्यक्षं सदा ध्यायन्त इत्याह—चिन्तयन्त इति । प्राकृता-
न्यावर्त्यं मुख्यानधिकारिणो निर्दिशति—संन्यासिन इति । पर्युपासते परितः सर्वतोऽ-
नवच्छिन्नतया पश्यन्तीत्यर्थः । नित्याभियुक्तानां नित्यमनवरतमादरेण ध्याने व्यावृ-
तानामित्याह—सततोति । योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमम् । तत्रापुनरुक्तमर्थमाह—योग
इति । किमर्थं परमार्थदर्शिना योगक्षेमं वहामीत्याशङ्क्याऽऽह—ज्ञानी इति ।

अतस्तेषां योगक्षेमं वहामाति संवन्धः । सम्बन्धदर्शननिष्ठानामेष योगक्षेमं वहति भग-
वानिति विशेषणममृष्यमाणः शङ्कते— नन्विति । अन्येषामपि मत्तानां भगवान्यो-
गक्षेमं वहतीत्येतदङ्गी करोति—सत्यमिति । तर्हि मत्केषु ज्ञानिषु च विशेषो ना-
स्तीति पृच्छति—किञ्चित्ति । तत्र विशेषं प्रतिज्ञाय विवृणोति—अयमित्यादिना ।
योगक्षेममुद्दिश्य स्वयमिहन्ते चेष्टां कुर्वन्तीति यावत् । आत्मविदां स्वार्थं योगक्षेममु-
द्दिश्य चेष्टामावन् स्पष्टयति—न हीति । गृद्धिरपेक्षा कामना तामेत्येतत् । ज्ञानिनां
तर्हि सर्वप्रानास्येत्याशङ्क्याऽऽह—केवलमिति । तेषां तदेकशरणत्वे फलितमाह—
अत इति । इति शब्दो विशेषशब्देन संबध्यते ॥ २२ ॥

नन्वन्या अपि देवतास्त्वमेव चेत्तद्वक्ताश्च स्वामेव यजन्ते सत्पदैवम्—

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

येऽप्यन्यदेवताभक्ता अन्यासु देवतासु भक्ता अन्यदेवताभक्ताः सन्तो
यजन्ते पूजयन्ते श्रद्धयाऽऽस्तित्ययुद्धयाऽन्विता अनुगतास्तेऽपि मामेव
कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकमविधिरिज्ञानं तत्पूर्वकमज्ञानपूर्वकं यजन्त
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

तत्तद्देवतात्मना परस्यैवाऽऽत्मनः स्थित्यभ्युपगमादेवतान्तरपराणामपि भगवच्छरण-
स्वाविशेषात्तदेकनिष्ठत्वमर्चिचिक्करमिति मन्यानः शङ्कते—नन्विति । उक्तमङ्गी-
कृत्य परिहरति—सत्यमित्यादिना । देवतान्तरयाजिनां भगवद्याजिम्भो विशेष-
माह—अविधीति । तद्व्याकरोति—अविधिरिति ॥ २४ ॥

कस्मात्तेऽविधिपूर्वकं यजन्त इत्युच्यते यस्मात्—

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥

अहं हि सर्वयज्ञानां श्रौतानां स्मार्त्तानां च सर्वेषां यज्ञानां देवतात्म-
त्वेन भोक्ता च प्रभुरेव च । मत्स्वामिको हि यज्ञोऽभियज्ञोऽहमेवात्रेति
श्रुतम् । तथा न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेन यथावत् । अथवाविधिपूर्व-
कमिष्टा यागफलाच्च्यवन्ति मच्यवन्ते ते ॥ २४ ॥

ननु वस्वादित्येन्द्रादिज्ञानपूर्वकमेव तद्वक्तास्तद्याजिनो भवन्तीति कथमविधिपूर्वकं तेषां
यजनमिति शङ्कते—कस्मादिति । देवतान्तरयाजिना यजनमविधिपूर्वकमित्यत्र हेत्वर्थत्वेन

श्लोकमुत्पापयति—उच्यते इति । सर्वेषां द्विविधानां यज्ञानां वस्वादिदेवतात्वेनाहमेव भोक्ता स्वेनान्तर्यामिरूपेण प्रभुश्चाहमेवेति प्रसिद्धमेतदिति हिशब्दः । प्रभुरेव चेत्पुक्तं विवृणोति—मत्स्वामिको हीति । तत्र पूर्वाध्यायगतवाक्यं प्रमाणयति—अधिपज्ञोऽहमिति । तथाऽपि देवतान्तरयाग्निनां यजनमविधिपूर्वकमिति कुतः सिद्धं तत्राऽऽह—सथेति । मयैव यज्ञेषु भोक्तृत्वे प्रभुत्वे च सतीति यावत् । तयोर्भोक्तृप्रभोर्भावस्तत्त्वं तेन भोक्तृत्वेन प्रभुत्वेन च सा यथावद्यतो न जानन्त्यतो भोक्तृत्वादेना ममाज्ञानान्तर्यामिर्पितृकर्मणश्चपवन्ते कर्मफलादित्याह—अतश्चेति ॥ २४ ॥

येऽत्यन्यदेवताभोक्तिमत्त्वेनाविधिपूर्वकं यजन्ते तेषामपि यागफलवश्यंभावि, कथम्—

यान्ति देवव्रता देवान्पितृन्यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥

यान्ति गच्छन्ति देवव्रता देवेषु व्रतं नियमो भक्तिश्च येषां ते देवव्रता देवान्पान्ति । पितृनक्षिष्वात्तादीन्यान्ति पितृव्रताः आद्यादिक्रियापराः पितृभक्ताः । भूतानि विनायकपातुगणचैतुर्भेगिन्पादीनि यान्ति भूतेज्या भूतानां पूजकाः । यान्ति मद्याजिनो मद्यजनशिला वैष्णवा मामेव । समानेऽप्यायासे मामेव न भजन्तेऽज्ञानात् । तेन तेऽल्पफलभाजो भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

यद्यन्यदेवताभक्ता भगवत्तत्त्वाज्ञानात्कर्मफलाच्छपवन्ते तर्हि तेषां देवतान्तरयजनमकिञ्चित्कर्मित्याशङ्क्याऽऽह—येऽपीति । देवतान्तरयाग्निनामनावृत्तिफलाभावेऽपि तत्तदेवतायागानुरूपफलप्राप्तेष्वौघ्यान्न तदकिञ्चित्कर्मित्यर्थः । देवतान्तरयाग्निनामावश्यकं तत्फलमाशङ्क्यपूर्वकमुदाहरति—कथमित्यादिना । नियमो बहुषुवहारपदस्ति-णप्रह्वीभावादित्यर्थः । देवतान्तराराधनस्यान्तवत्फलमुक्त्वा भगवदाराधनस्यानन्तफलत्वमाह—यान्तीति । भगवदाराधनस्यानन्तफलत्वे देवतान्तराराधनं त्यक्त्वा भगवदाराधनमेव युक्तमायाससाम्यात्फलातिरेकाच्चेत्याशङ्क्याऽऽह—समानेऽपीति । अज्ञानाधीनत्वेन देवतान्तराराधनवता फलतो न्यूनता दर्शयति—तेनेति ॥ २६ ॥

न केवलं मद्भक्तानामनावृत्तिलक्षणमनन्तफलं सुखारोपनश्चाहं, कथम्—

पत्रं पुष्पं फलं तोऽयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्रामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयमुदकं यो मे मघं भवत्या मयच्छति तदहं पत्रादि
भवत्योपहृतं भक्तिपूर्वकं प्रापितं भवत्युपहृतमश्रामि गृह्णामि मयतात्मनः
शुद्धबुद्धेः ॥ २६ ॥

अनन्तफलस्याद्भगवदाराधनमेव कर्तव्यमित्युक्तं सुकरत्वाच्च तथेत्याह—न केवल-
मिति । भगवदाराधनस्य सुकरत्वमेव प्रथमपूर्वकं प्रपद्यति—कथमित्यादिना । यद्धि
पुष्पादिकं भक्तिपूर्वकं मर्दयमर्पितं तेनायं शुद्धचेतास्तपस्वी मामाराधयतीत्यहमवधार-
णामीत्याह—पत्रमित्यादिना ॥ २६ ॥

यत् एवमतः—

यत्करोपि यदश्रासि यज्जुहोपि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

यत्करोपि स्वतः प्राप्तं यदश्रासि यच्च जुहोपि हवनं निर्वर्तयसि श्रौतं
स्मार्तं वा, यददासि मयच्छसि ब्राह्मणादिभ्यो हिरण्यं आभूषादि यत्त-
पस्यसि वपश्चरसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणं मत्समर्पणम् ॥ २७ ॥

तदाराधनस्य सुकरत्वे तदेवाऽऽवश्यकमित्याह—यत् इति । स्वतः शास्त्राद्वते प्राप्तं
गमनादीति यावत् । यदश्रासि यं कंचिद्भोगं भुङ्क्षे । हवनस्य स्वतस्त्वं वारयति—
श्रौतमिति । मत्समर्पणं तत्सर्वं मघं समर्पयेत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवं कुर्वतस्तव यद्भवति तच्छृणु—

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षयसे कर्मबन्धनैः ।

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

शुभाशुभफलैरेवं शुभाशुभे इष्टानिष्टफले येषां तानि शुभाशुभफलानि
कर्माणि तैः शुभाशुभफलैः कर्मबन्धनैः कर्माण्येष बन्धनानि तैः कर्मब-
न्धनैरेवं मत्समर्पणं कुर्वन्मोक्षयसे । सोऽयं संन्यासयोगो नाम संन्यास-
श्चासौ मत्समर्पणतया कर्मत्वाद्योगश्चासाविति तेन संन्यासयोगेन युक्त
आत्माऽन्तःकरणं यस्य तव स त्वं संन्यासयोगयुक्तात्मा सन्निवृत्तः कर्म-
बन्धनैर्जीवन्नेव पतिते चास्मिञ्शरीरे मामुपैष्यस्यागमिष्यसि ॥ २८ ॥

त्रिमतो भवति तदाह—एवमिति । भगवदर्पणबुद्ध्या सर्वकर्म कुर्वतो जीवन्मुक्तस्य
प्रारब्धकर्मावसाने विदेहकैवल्यभावश्चकमित्याह—शुभेत्यादिना । भगवदर्पणकरणा-
न्मुक्तिः संन्यासयोगाच्चेति साधनद्वयशङ्कां शान्तयति—सोऽयमिति ॥ २८ ॥

रागद्वेषास्वाहं भगवान्यतो भक्तानमुगृह्णाति नेतरानिति तन्न—

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥

समस्तुल्योऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियोऽग्निवदहं दूरस्थानां यथाऽग्निः शीतं नापनयति सधीषणुपसर्पतामपनयति तथाऽहं भक्ताननुगृह्णामि नेतरान् । ये भजन्ति तु मामीश्वरं भक्त्या मयि ते स्वभावत एव न मम रागनिमित्तं मयि वर्धन्ते । तेषु चाप्यहं स्वभावत एव वर्धे नेतरेषु नेतावता तेषु द्वेषो मम ॥ २९ ॥

भगवतो रागद्वेषवत्त्वेनानोश्चरत्वमाशङ्क्य परिहरति—रागेत्यादिना । तर्हि भगवद्भजनमकिंचित्करमित्याशङ्क्याऽऽह—अग्निवदिति । तत्प्रपञ्चयति—यथेति । भक्तानभक्तांश्चानुगृह्णतोऽननुगृह्णतश्च भगवतो न कथं रागादिभक्त्यमित्याशङ्क्याऽऽह—ये भजन्तीति । ये वर्णाश्रमादिष्वैर्मां भजन्ति ते तेनैव भजनेनाचिन्त्यमाहात्म्येन परिशुद्धबुद्धयो मयि मत्समीपे वर्तन्ते मदभिव्यक्तिपोग्धयिता भवन्ति । तुशब्दोऽस्य विशेषस्य द्योतनार्थः । तेषु च समीपे तेषामहमपि स्वभावतो वर्तमानस्तदनुग्रहपरो भवामि । यथा व्यापकमपि सावित्रं तेजः स्वच्छे दर्पणादौ प्रतिफलति तथा परमेश्वरोऽवर्जनीयतया भक्तिनिस्तसमस्तकलुषसत्त्वेषु पुरुषेषु संनिधत्ते । देवीं प्रकृतिमाश्रिता मां भजन्तीत्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ २९ ॥

शृणु मद्भक्तेर्माहात्म्यम्—

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥

अपि चेद्यद्यपि सुष्ठु दुराचारः सुदुराचारोऽतीव कुत्सिताचारोऽपि भजते मामनन्यभागनन्यभाक्तिः सन्साधुरेव सम्यग्वृत्त एव स मन्तव्यो ज्ञातव्यः सम्यग्व्यवावद्व्यवसितो हि यस्मात्साधुनिश्चयः सः ॥ ३० ॥ प्रकृता भगवद्भक्तिं स्तुवन्नापीयसापि तत्राधिफारोऽस्तीति सूचयति—शृण्विति । सम्यग्वृत्त एव भगवद्भक्तो ज्ञातव्य इत्यत्र हेतुमाह—सम्यगागति ॥ ३० ॥

उत्सृज्य च बाह्या दुराचारात्मन्तः सम्यग्व्यवसायसाध्यात्—

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।

कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥

क्षिप्रं शीघ्रं भवति धर्मात्मा धर्मचित्त एव शश्वन्नित्यं शान्तिं चोप-
श्रमं निगच्छति प्राप्नोति । शृणु परमार्थं कौन्तेय मतिजानीहि निश्चितां
प्रतिज्ञां कुरु न मे मम भक्तो मयि समर्पितान्नरात्मा मद्भक्तो न भण-
इषतीति ॥ ३१ ॥

हेत्वर्थमेव प्रपञ्चयति—उत्सृज्येति । भगवन्तं भजमानस्य कथं दुराचारता परि-
त्यक्ता भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—क्षिप्रमिति । सति दुराचारे कथं धर्मचित्तत्वं तदाह—
शश्वदिति । उपशमो दुराचारादुपरमः । किमिति त्वद्भक्तस्य दुराचारादुपरतिरुच्यते
दुराचारोपहतचेनस्तथा किमित्यसौ न नङ्क्ष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—शृण्विति ॥ ३१ ॥

किंच—

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

मां हीति । मां हि यस्मात्पार्थ व्यपाश्रित्य मामाश्रयत्वेन गृहीत्वा
येऽपि स्युर्भवेयुः पापयोनयः पापां योनिर्भया ते पापयोनयः पापज-
न्मानः । के च इत्याह स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति गच्छन्ति
परां गतिं प्रकृष्टां गतिम् ॥ ३२ ॥

इतश्च भगवद्भक्तिविधातव्येत्याह—किंचेति । न मे भक्तः प्रणश्यतीत्यत्र हेतु-
माचक्ष्णो भक्त्यधिकारे जातिनियमो नास्तीत्याह—मां हीति ॥ ३२ ॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

किं पुनरिति । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः पुण्ययोनयो भक्ता राजर्ष-
यस्तथा राजानश्च त ऋषयश्चेति राजर्षयः । यत एवमतोऽनित्यं क्षणम-
ङ्गुरमसुखं च सुखवर्जितमिमं लोकं मनुष्यलोकं प्राप्य पुरुषार्थसाधनं
दुर्लभं मनुष्यत्वं लब्ध्वा भजस्व रोचस्व माम् ॥ ३३ ॥

यदि पापयोनिः पापाचारश्च त्वद्भक्त्या परा गतिं गच्छति तर्हि किमुत्तमजाति-
निमित्तेन संन्यासादिना किं वा सद्वृत्तेनेत्याशङ्क्याऽऽह—किं पुनरिति । उत्तम-
जातिमता ब्राह्मणादीनामतिशयेन परा गतिर्यतो लभ्यतेऽतो भगवद्भजनं तैरेकान्तेन
विधातव्यमित्याह—यत् इति । मनुष्यदेहातिरिक्तेषु पञ्चादिदेहेषु भगवद्भजनयोग्य-
ताभावात्प्राप्ते मनुष्यत्वे तद्भजने प्रयतितव्यमित्याह—दुर्लभमिति ॥ ३३ ॥

कथम्—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि युक्तत्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्य-

योगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

=====

मयि मनो यस्य स त्वं मन्मना भव । तथा मद्भक्तो भव । मद्याजी
मद्यजनशीलो भव । मामेव च नमस्कुरु मामेवेश्वरमेष्यस्यागमिष्यसि
युक्त्वा समाधाय चित्तम् । एवमात्मानमहं हि सर्वेषां भूतानामात्मा
परां च गतिः परमयनं तं मामेवंभूतमेष्यसीत्यसीतेन पदेन संबन्धः ।
मत्परायणः सन्नित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-

श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये राजविद्या-

राजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भगवद्भक्तोरित्यंभावे पृच्छति—कथमिति । ईश्वरमजन इतिकर्तव्यतां दर्शयति—
मन्मना इति । एवं भगवन्तं यजमानस्य यम किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—मामेवेति ।
समाधाय भगवत्येवेति शेषः । एवमात्मानमित्येतद्विद्विषोति—अहं हीति । अहमेव
परमयनं तवेति मत्परायणस्तथाभूतः सन्मामेवाऽऽत्मानमेष्यसीति संबन्धः । तदेवं
मध्यमानां ध्येयं निरूप्य नवमेनाममानामाराध्याभिधानमुखेन निजेन पारमार्थिकेन
रूपेण प्रत्यक्षत्वेन ज्ञानं परमेश्वरस्य परमाराधनमित्यभिदधता सोपाधिकं तत्पदवाच्यं
निरुपाधिकं च तत्पदलक्ष्यं व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते

श्रीमद्भगवद्गीताशांकरभगव्याख्याने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

(श्लोकानामादितः समष्टयङ्काः—३४३) ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

सप्तमेऽध्याये भगवत्तत्त्वं विभूतयश्च प्रकाशिता नवमे च । अथे-
दानीं येषु येषु भावेषु चिन्त्यो भगवांस्ते ते भावा वक्तव्याः । तत्त्वं च
भगवतो वक्तव्यमुक्तमपि दुर्विज्ञेयत्वादित्यतः—

श्रीभगवानुवाच—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

भूय एवं भूयः पुनर्हं महाबाहो शृणु मे मदीयं परमं प्रकृतं निरति-
शयवस्तुनः प्रकाशकं वचो वाक्यं, यत्परमं ते तुभ्यं प्रीयमाणाय
मद्वचनात्प्रीयसे त्वमवीवामुत्तमिव पितॄस्ततो वक्ष्यामि हितकाम्यया
हितेच्छया ॥ १ ॥

अध्यायद्वये सिद्धमर्थं संक्षेपतोऽनुभाषते—सप्तम इति । तत्त्वं सोपाधिकं निरुपा-
धिकं च । विभूतयः सविशेषनिर्विशेषरूपप्रतिपक्ष्ययोगिन्यः । उत्तराध्यायस्याध्याय-
द्वयेन संबन्धं वदन्नध्यायान्तरमवतारयति—अथेति । वक्तव्या, सविशेषध्याने निर्विशेष-
प्रतिपत्तौ च विशेषत्वेनेति शेषः । ननु सविशेषं निर्विशेषं च भगवतो रूपं प्रागेव
तत्र तत्रोक्तं तत्किमिति पुनरुच्यते तत्राऽऽह—उक्तमपीति । यद्यपि तत्र तत्र तत्त्व-
मुक्तं तथाऽपि पुनर्वक्तव्यं दुर्विज्ञेयत्वादिति यतो मन्यतेऽत इति योजना । प्रकृतत्वं
वचनं स्पष्टयति—निरतिशयेति । तदेव वचो विशिनष्टि—यत्परममिति । सकृ-
दुक्तेरर्थसिद्धेरसकृदुक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याऽऽह—प्रीयमाणायेति । ततो वक्ष्यामि शुभ्य-
मिति पूर्वेण संबन्धः । हितं दुर्विज्ञेयं तत्त्वज्ञानम् ॥ १ ॥

किमर्थमहं वक्ष्यामीत्यत आह—

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

न मे विदुर्न जानन्ति सुरगणा ब्रह्मादयः । किं ते न विदुः, मम
प्रभवं प्रभावं प्रशुशक्त्यविशयम् । अथवा प्रभवं प्रभवन्मुत्पत्तिम् । नापि
महर्षयो भृगवादयो विदुः । कस्मात्ते न विदुरित्युच्यतेऽहमादिः कारणं
हि यस्माद्देवानां महर्षीणां च सर्वज्ञः सर्वप्रकारेः ॥ २ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

सप्तमेऽध्याये भगवत्तत्त्वं विभूतयश्च प्रकाशिता नवमे च । अथे-
दानीं येषु येषु भावेषु चिन्त्यो भगवांस्ते ते भावा वक्तव्याः । तत्त्वं च
भगवतो वक्तव्यमुक्तमपि दुर्विज्ञेयत्वादित्यतः—

श्रीभगवानुवाच—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

भूय एवं भूयः पुनर्हं महाबाहो शृणु मे मदीयं परमं प्रकृतं निरवि-
शयवस्तुनः प्रकाशकं वचो वाक्यं, यत्परमं मे तुभ्यं प्रीयमाणाय
मद्वचनात्प्रीयसे त्वमतीवामृतमपि च पिवंस्ततो वक्ष्यामि हितकाम्यया
हितेच्छया ॥ १ ॥

अध्यायद्वये सिद्धमर्थं संक्षेपतोऽनुभाषते—सप्तम इति । तत्त्वं सोपाधिकं निरुपा-
धिकं च । विभूतयः सविशेषनिर्विशेषरूपप्रतिपत्त्युपयोगिन्यः । उत्तराध्यायस्याध्याय-
द्वयेन संबन्धं वदन्नध्यायान्तरमवतारयति—अथेति । वक्तव्याः सविशेषध्याने निर्विशेष-
प्रतिपत्तौ च विशेषपत्तेनेति शेषः । ननु सविशेषं निर्विशेषं च भगवतो रूपं प्रागेव
तत्र तत्रोक्तं तत्किमिति पुनरुच्यते तत्राऽऽह—उक्तमपीति । यद्यपि तत्र तत्र तत्त्व-
मुक्तं तथाऽपि पुनर्वक्तव्यं दुर्विज्ञेयत्वादिति यतो मन्थ्यतेऽत इति योजना । प्रकृतत्वं
वचसः स्पष्टयति—निरतिशयेति । तदेव वचो विशिनष्टि—यत्परममिति । सकृ-
दुक्तेरर्थसिद्धेरसकृदुक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याऽऽह—प्रीयमाणायेति । ततो वक्ष्यामि तुभ्य-
मिति पूर्वेण संबन्धः । हितं दुर्विज्ञेयं तत्त्वज्ञानम् ॥ १ ॥

किमर्थमहं वक्ष्यामीत्यस आह—

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

न मे विदुर्न जानन्ति सुरगणा ब्रह्मादयः । किं ते न विदुः, मम
प्रभवं प्रभावं प्रशुशक्त्याविशयम् । अथवा प्रभवं प्रभवनमुत्पत्तिम् । नापि
महर्षयो भगवादयो विदुः । कस्माच्चे न विदुरित्युच्यतेऽहमादिः कारणं
हि यस्माद्देवानां महर्षीणां च सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २ ॥

कश्चिदन्योऽपि परमं वचो मह्यं वक्ष्यति तेन च मम तत्त्वज्ञानं भविष्यत्यतो भगव-
द्वचनमकिञ्चित्करमिति शङ्कित्वा परिहरति—किमर्थमित्यादिना । इन्द्रादयो भृगवा-
दयश्च भगवत्प्रभावं न विदन्तीत्यत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादिति । निमित्तत्वे-
नोपादानत्वेन च यतो देवादीनां भगवानेव हेतुरतस्तद्विकारास्ते न तस्य प्रभावं विदु-
रित्यर्थः ॥ २ ॥

किंच—

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

यो मामजमनादिं च यस्मादहमादिदेवानां महर्षीणां च न प्रमान्य
आदिर्विद्यतेऽतोऽहमजोऽनादिश्चानादित्वमजत्वे हेतुस्त्वं मामजमनादिं च
यो वेत्ति विजानाति लोकमहेश्वरं लोकानां महान्तमीश्वरं तुरीयमज्ञान-
वत्कार्यवर्जितमसंमूढः संमोहवर्जितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः सर्वैः
पापैर्मतिपूर्वामतिपूर्वकृतैः प्रमुच्यते प्रमोक्ष्यते ॥ ३ ॥

इतश्च कश्चिदेव भगवत्प्रभावं वेत्तीत्याह—किंचेति । कोऽसौ प्रभावो भगवतो यं
महो न विदुरित्यपेक्षायां पारमार्थिकं प्रभावं तद्वीक्षणं च कथयति—यो मामिति ।
पदद्वयापौनरुक्त्यमाह—अनादित्वमिति ॥ ३ ॥

इतश्चाहं महेश्वरो लोकानाम्—

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥

बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्माद्यर्थावबोधनसामर्थ्यम् । तद्वन्त्रं बुद्धिमा-
निवि हि वदन्ति । ज्ञानमात्मादिपदार्थानामवबोधः । असंमोहः मर्त्येषु-
पन्नेषु बोद्धव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिः । क्षमाऽऽकुष्टस्य ताडितस्य वाऽ-
विकृतचित्तता । सत्यं यथावदस्य यथाश्रुतस्य वाऽऽत्मानुभवस्य परबु-
द्धिसंक्रान्तये तथैवोच्चार्यमाणा वाक्यस्यमुच्यते । दमो बाह्येन्द्रियोपशमः ।
शमोऽन्तःकरणस्य । सुखमाह्लादः । दुःखं संतापः । भव उद्वेगोऽ-
भावस्त्वद्विपर्ययः । भयं च त्रासोऽभयमेव च तद्विपरीतम् ॥ ४ ॥

भगवतो लोकमहेश्वरत्वे हेत्वन्तरमाह—इत्येवेति । मुमुक्षुगिरासाध्यत्वसिद्धये वन्ध-
नोत्पत्तिपन्नं पुरस्कृत्याशेषजगत्प्रकृत्यधिष्ठानुत्पन्नं सोपाधिकं भगवत्प्रभावमभिधत्ते—

बुद्धिरिति । सूक्ष्मादीत्यादिशब्देन सूक्ष्मतरः सूक्ष्मतरश्चार्थो गृह्यते । उक्तं सामर्थ्यं बुद्धिरित्यस्मिन्नर्थे प्रसिद्धिं प्रमाणयति—तद्वन्त्वमिति । आत्मादीति । तदवबोधवन्तं हि ज्ञानिनं वदन्ति । अन्तःकरणस्योपशमो विषयेभ्यो व्यावृत्तिरिति शेषः ॥ ४ ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

आहिंसेति । अहिंसाऽपीडा प्राणिनाम् । समता समचित्तता । तुष्टिः संतोषः पर्याप्तबुद्धिर्लाभेषु । तप इन्द्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनम् । दानं यथाशक्ति संविभागः । यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः । अयशस्त्वधर्मनिमित्ता कीर्तिः । भवन्ति भावा ययोक्ता बुद्ध्यादयो भूतानां प्राणिनां मत्त एवैवंपृथग्विधा नानाविधाः स्वकर्मानुरूपेण ॥ ५ ॥

यथाशक्तीति । पात्रे श्रद्धया स्वशक्तिमनतिरूप्यार्थानां देशकालानुगुणेन प्रतिपादनमित्यर्थः । उक्तानां बुद्ध्यादीनां साश्रयाणामीश्वरादुत्पत्तिं प्रतिजानीते—भवन्तीति । नानाविधत्वे हेतुमाह—स्वकर्मेति । कथंचिदपि तेषामात्मातिरेकेणाभावाभ्युक्त एवेत्युक्तम् ॥ ५ ॥

किंच—

महर्षयः सप्त पूर्वं चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

महर्षयः सप्त भृग्वादयोः पूर्वेऽतीतकालसंवन्धिनश्चत्वारो मनवस्तथा सावर्णा इति प्रसिद्धाः । ते च मद्भावा मद्गतभावना वैष्णवेन सामर्थ्येनोपेता मानसा मनसैवोत्पादिता मया जाता उत्पन्ना येषां मनूनां महर्षिणां च सृष्टिर्लोक इमाः स्थावरजङ्गमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

न केवलं भगवतः सर्वप्रकृतित्वमेव किंतु सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरस्वरूपमधिष्ठातृत्वमपीत्याह—किंचेति । आद्या भृग्वादयो वसिष्ठान्ताः सर्वज्ञा विद्यासंप्रदायप्रवर्तकाः । तथेति मनूनामपि पूर्वत्वेनाऽऽद्यत्वमनुकुर्यते । के ते मनवस्तत्राऽऽह—सावर्णा इतीति । प्रसिद्धाः पुराणेषु प्रजानां पालकाः स्वयमीश्वराश्चेति शेषः । महर्षाणां मनूनां च तुर्यं विशेषणं ते चेति । मयि सर्वज्ञे सर्वेश्वरे गता भावना येषां ते तथा । भावनाफलमाह—वैष्णवेनेति । वैष्णव्या शक्त्याऽधिष्ठितत्वेन ज्ञानैश्वर्यवन्त इत्यर्थः । तेषां जन्मनो वैशिष्ट्यमाचष्टे—मानसा इति । मन्वादीनेव विशिनष्टि—येषामिति । विद्यया जन्मन्त च संतति-भूता मन्वादीनामस्मिल्लोके सर्वाः प्रजा इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

एतामिति । एतां यथोक्तां विभूतिं विस्तारं योगं च युक्तिं चाऽऽ-
त्मनो घटनमथवा योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं योगजं योग उच्यते । मम
मदीयं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन यथावदित्येतत् । सोऽविकम्पेनाप्रचलितेन
योगेन सम्यग्दर्शनस्यैर्यलक्षणेन युज्यते संवध्यते मात्र संशयो नास्मि-
न्नर्थे संशयोऽस्ति ॥ ७ ॥

सोपाधिकं प्रभावं भगवतो दर्शयित्वा तज्ज्ञानफलमाह—एतामिति । बुद्ध्याद्युपा-
दानत्वेन विविधा मूर्तिर्भवनं वैभवं सर्वात्मकत्वं तदाह—विस्तारमिति । ईश्वरस्य
तत्त्वदर्शसंपादनसामर्थ्यं योगस्तदाह—आत्मन इति । योगस्तत्फलमैश्वर्यं सर्वज्ञत्वं
सर्वेश्वरत्वं च मदीयं शक्तिज्ञानलेशमाश्रित्य मन्त्रादयो मृगादयश्चेत्येते जानते च तदाह—
अथवेति । यथा तौ विभूतियोगौ तथौ वेदनस्य निरङ्कुशत्वं दर्शयति—यथावदिति ।
सोपाधिकं ज्ञानं निरुपाधिकज्ञाने द्वारमित्याह—सोऽविकम्पेनेति । उक्तेऽर्थे प्रति-
बन्वाभावमाह—नास्मिन्निति ॥ ७ ॥

कीदृशेनाविकम्पेन योगेन युज्यत इत्युच्यते—

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

अहं परं ब्रह्म वामुदेवारूपं सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिर्भूत एव
स्थितिनाशक्रियाफलोपभोगलक्षणं विक्रियारूपं सर्वं जगत्प्रवर्तत इत्येवं
मत्वा भजन्ते सेवन्ते मां बुधा अवगतवत्त्वार्था भावसमन्विता भावो
भावना परमार्थतत्त्वाभिनिवेशस्तेन समन्विताः संयुक्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥

कथं तावकविभूतैश्वर्यज्ञानमुक्तयोगस्य हेतुरिति मत्वा पृच्छति—कीदृशेनेति ।
उक्तज्ञानमाहात्म्यात्मनिष्ठता भगवनिष्ठा सिध्यतीत्याह—उच्यत इति । प्रभवत्य-
स्मादिति प्रभवः सर्वप्रकृतिः सर्वात्मेत्याह—उत्पत्तिरिति । सर्वज्ञात्सर्वेश्वरान्मत्तो
निमित्तात्सर्वं स्थितिनाशादि भवति मया चान्तर्यामिणा प्रेर्यमाणं सर्वं यथास्वं मर्यादामनति-
क्रम्य चेष्टते तदाह—मत्त इति । इत्थं मम सर्वात्मत्वं सर्वप्रकृतित्वं सर्वेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं
च महिमानं ज्ञात्वा मय्येव निष्ठावन्तो भवन्तीत्याह—इत्येवमिति । संसारा-
सारताज्ञानवता भगवद्भजनेऽधिकारं द्योतयति—अवगतेति । परमार्थतत्त्वे पूर्वोक्त-

रीत्या ज्ञाते प्रेमादरावभिनिवेशाख्यौ षष्ठतस्तेन संयुक्तत्वं च भगवद्भजने भवति हेतु-
रित्याह—भावेति ॥ ८ ॥

किंच—

मच्चित्ता तद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥

मच्चित्ता मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ता तद्गतप्राणा मां गताः मात्माश्च-
क्षुरादयः प्राणा येषां ते मद्गतप्राणा मय्युपसंहृतकरणा इत्यर्थः । अथवा
मद्गतप्राणा मद्गतजीवना इत्येतत् । बोधयन्तोऽवगमयन्तः परस्परमन्योन्यं
कथयन्तो ज्ञानबलवीर्यादिष्वर्थैर्विशिष्टं मां तुष्यन्ति च परितोषमुपयान्ति
रमन्ति च रतिं च प्राप्नुवन्ति म्रियसमस्येव ॥ ९ ॥

न केवलमुक्तमेव भगवद्भजने साधनं साधनान्तरं चास्तीत्याह—किंचिति । ईश्वरा-
स्पृतीच, प्रागुक्तादन्यत्र चित्तप्रचाररहित्यं भगवद्भजनोपायमाह—मपीति । चक्षुरा-
दीना भगवत्प्रसादिस्तदगोचरत्वात्तस्येत्याशङ्क्याऽऽह—मय्युपसंहृतेति । भगवदतिरेकेण
जीवनेऽपि नाऽऽदरस्तदपि मय्येवार्पितं भक्तानामित्याह—अथवेति । आचार्येभ्यः श्रुत्वा
यादकथया परस्परं भगवन्तं सन्नद्धचारिणो बोधयन्ति तदपि भगवद्भजनसाधनमित्याह—
बोधयन्त इति । आगमोपपत्तिभ्यां भगवन्मेव विशिष्टधर्माणं शिष्येभ्यो गुरवो
व्युपदिशन्ति तदपि भगवद्भजनमेवेत्याह—कथयन्त इति । भक्तानां तुष्टिरती स्वरसतः
स्थातानित्याह—तुष्यन्तीति । मनोरथपूर्त्वा रतिप्राप्तौ कामुकसंमतमुदाहरणमाह—
म्रियेति ॥ ९ ॥

ये यथोक्तप्रकारैर्भजन्ते मां भक्ताः सन्तः—

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

तेषां सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां निवृत्तसर्वबाह्येपणानां भजता
सेवमानानां, किमर्थित्वादिना कारणेन नेत्याह—प्रीतिपूर्वकं प्रीतिः स्नेह-
स्तत्पूर्वकं मां भजतामित्यर्थः । ददामि मयच्छामि बुद्धियोगं बुद्धिः
सम्पददर्शनं मच्चत्वाविषयं तेन योगो बुद्धियोगस्त्वं बुद्धियोगम् । येन
बुद्धियोगेन सम्पददर्शनलक्षणोऽयं मां परमेश्वरमात्मभूतमात्मत्वेनोपयान्ति
प्रतिपद्यन्ते । के, ते ये मच्चित्तत्वादिप्रकारैर्मां भजन्ते ॥ १० ॥

वातस्तेन प्रेरितोऽयं जायते, न हि वातप्रेरणमन्तरेणाऽऽदौ दीपस्योत्पत्तिरित्याह—
मद्भावेनेति । ब्रह्मवर्धमष्टाङ्गमादिशब्देन शमादिग्रहः । तेन हेतुनाऽऽहितसंस्कारवती
या प्रज्ञा तयाविधवर्तिनिष्ठश्चायं न हि वर्त्यतिरेकेण दधिो निर्वर्त्यते तदाह—ब्रह्म-
चर्येति । न चाऽऽधारादहते दीपस्योत्पत्तिरदृष्टत्वादित्याह—विरक्तेति । यद्विषयेभ्यो
व्यावृत्तं चित्तं रागाद्यकलुषितं तदेव निवातमपवारम् तत्र स्थितत्वमस्य दर्शयति—
विपयेति । यास्त्वतोति विशेषणं विशदयति—नित्येति । सदातनं चित्तैकाग्र्यं
तत्पूर्वकं ध्यानं तेन जनिनं सम्यग्दर्शनं फलं तदेव मास्तद्वृत्ता तत्पर्यन्तेनेत्यर्थः । तेना-
ज्ञाने सकार्ये निवृत्ते भगवद्भावः स्वयमेव प्रकाशी भवतीति मत्वा व्याख्यातमेव पद-
मनुवदति—ज्ञानेति ॥ ११ ॥

यथोक्ता भगवतो विभूतिं योगं च श्रुत्वा—

अर्जुन उवाच—

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥

परं ब्रह्म परमात्मौ परं धाम परं तेजः पवित्रं पावनं परमं प्रकृतं
भवान्पुरुषं शाश्वतं नित्यं दिव्यं दिवि भवमादिदेवं सर्वदेवानामादाौ
मयं देवमजं विभुं विभवनशीलम् ॥ १२ ॥

निरस्ताशेषनिशेषं निष्पापिकं तोषाधिकं च सर्वात्मत्वादि भगवतो रूपं तद्धीफलं
च श्रुत्वा निरुपाधिरूपस्य प्राकृतबुद्धचनवगाहोक्तिपूर्वकं मन्दानुग्रहायै सर्वदा सर्व-
बुद्धिग्राह्यं तोषाधिकं रूपं विस्तरेण श्रोतुमिच्छन्नुच्छेदनीत्याह—यथोक्तामिति । परं
ब्रह्म भवानिति लक्ष्यनिर्देशः, तस्य लक्षणार्थं परं धामेत्यादिविशेषणत्रयम् । धामश-
ब्दस्य स्थानवाचित्वं व्यावर्तयन्वावष्टे—तेज इति । तस्य चैतन्यस्य परत्वं जन्मा-
दिराहित्येन कौटस्थ्यम् । प्रकृतं पावनमत्यन्तशुद्धत्वमुच्यते । यदेवलक्षणं परं ब्रह्म
तद्भवानेव नान्य इत्यर्थः । कुतस्त्वमेवमज्ञासीरित्याशुद्ध्याऽऽसत्त्वक्यादित्याह—पुरु-
षमिति । दिवि परमे षोडशि भवतीति दिव्यत्वं सर्वप्रपञ्चातीतं दीव्यति द्योतत इति
देवः स चाऽऽदिः सर्वमूलत्वादत एवानस्तं सर्वगनमाहुरिति सूच्यः ॥ १२ ॥

ईदंशम्—

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिनारदस्तथा ।

असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

आहुः कथयन्ति त्वामृषयो वसिष्ठादयः सर्वे देवर्षिनरिदस्तथाऽसितो
देवलोऽप्येवमेवाऽऽह व्यासस्य, स्वयं चैव ब्रवीमि मे ॥ १३ ॥

उक्तविशेषणं त्वामृषयः सर्वे यस्मादाहुस्तस्मात्तद्वचनात्तवोक्तं ब्रह्मत्वं युक्तमित्याह—
ईदृशमिति । ऋषिग्रहणेन गृहीतानामपि नारदादीनां विशिष्टत्वात्प्रथमग्रहणम् ।
असितो देवस्य पिता । किमन्येस्त्वं स्वयमेवाऽऽत्मानमुक्तरूपं मममुक्तवानित्याह—
स्वयं चेति ॥ १३ ॥

सर्वमेतद्वत्तं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।

न हि ते भगवन्भक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

सर्वमिति । सर्वमेतद्यथोक्तमृषिभिस्त्वया च तद्वत् सत्यमेव मन्ये
यन्मां भक्तिं वदसि भापसे हे केशव । न हि ते तव भगवन्भक्तिं मभवं
विदुर्न देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

ऋषिभिस्त्वया चोक्तत्वादुक्तं सर्वं सत्यमेवेति मम मनीषेत्याह—सर्वमिति । किं
तदित्याशङ्क्याऽऽत्मरूपमित्याह—यन्मामिति । देवादिभिः सर्वैरुच्यमानतया त्वद्रूपे
विशिष्टवत्कृतग्रहणमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । प्रभवो नाम प्रभावो निरुपाधिक-
स्वभावः । यदा देवादीनामपि दुर्बलेभ्यं तव रूपं तदा का कथा मनुष्याणामित्यर्थः ॥ १४ ॥

यत्तस्त्वं देवादीनामादिरताः—

स्वयमेवाऽऽत्मानाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

स्वयमेवाऽऽत्मानाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं निरतिशयज्ञानैश्वर्यबलादिशक्ति-
मन्तमीश्वरं पुरुषोत्तम । भूतानि भावयतीति भूतभावनो हे भूतभावन
भूतेश भूतानामीश्वरा, हे देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

कश्चिदेव महता कष्टेनानेकजन्मसंसिद्धो जानाति त्वदनुगृहीतस्त्वद्रूपमित्यभिप्रे-
त्याऽऽह—यत्त इति । स्वयमेवोपदेशमन्तरेणेत्यर्थः । आत्माना प्रत्यक्त्वेनाविषयता-
येति यावत् । आत्मानं निरुपाधिकं रूपम् । न चैतत्सोपाधिकमपि रूपमन्यस्य गोचरे
तिष्ठतीत्याह—निरतिशयेति । पुरुषश्चासावुत्तमश्चेति सरासरातीतपूर्णचैतन्यरूपत्वं
संशोधनेन बोध्यते । सर्वप्रकृतित्वं सर्वकर्तृत्वं च कथयति—भूतानीति । सर्वेश्वरत्व-
माह—भूतानामिति । उक्तं ते सोपाधिकं रूपं देवादीनामाराध्यतामाधिगच्छती-
त्याह—देवेति । जगतः सर्वस्य स्वामित्वेन पालयितृत्वमाह—जगादिति ॥ १५ ॥

३०८ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता—[अ० १०-श्लो० २१-२२]

शयो हृदयं सर्वेषां भूतानां हृदयेऽन्तःस्थितो यः प्रत्यगात्मा सोऽहमेवेति वाक्यार्थमाह—
सर्वेषामिति । यस्तु मन्दो मध्यमो वा परमात्मानमात्मत्वेन ध्यातुं नाहं तं प्रत्याह—
तदश्चेनेति । वक्ष्यमाणादित्यादिषु परस्य न ध्येयत्वमन्यदेव कारणं किञ्चित्तत्र तत्र
ध्येयमित्याशङ्क्याऽऽह—यस्मादिति । सर्वकारणत्वेन सर्वज्ञत्वेन सर्वेश्वरत्वेन च परस्य
ध्येयत्वमत्रोपसितं नान्यस्य कस्याचित्कारणस्याऽऽदित्यादिषु ध्येयतेत्यर्थः ॥ २० ॥

एवं च ध्येयोऽहम्—

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।

मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

आदित्यानां द्वादशानां विष्णुर्नामाऽऽदित्योऽहं ज्योतिषां रविः प्रका-
शयितृणामंशुमान्शिमाम्मरीचिर्नाम मरुतां मरुदेवताभेदानामस्मि नक्ष-
त्राणामहं शशी चन्द्रमाः ॥ २१ ॥

उक्तध्यानशक्त्यो व्यस्तं विभूतियोगमुपविशति—एवं चेति । तत्र तत्र प्रधान-
त्वेन परस्य ध्येयत्वम् । एवंशब्दार्थमेव दर्शयति—आदित्यानामित्यादिना ॥ २१ ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।

इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतसा ॥ २२ ॥

वेदानामिति । वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि, देवानां रुद्रादित्यादीनां
वासव इन्द्रोऽस्मि, इन्द्रियाणामेकादशानां चक्षुरादीनां मनश्चास्मि सं-
कल्पविकल्पात्मकं मनश्चास्मि । भूतानामस्मि चेतना कार्यकरणसंघादे
नित्याभिव्यक्ता बुद्धिर्दृष्टिश्चेतना ॥ २२ ॥

मन्त्रब्राह्मणसमुदायानामृगादीनां मध्ये सामवेदोऽस्मीति ध्यानान्तरमुदाहरति—वेदा-
नामिति । संघाते जीवाधिष्ठिते यावत्पञ्चत्वं सर्वत्र व्यापिनी चेतन्याभिव्यञ्जिकेति
शेषः ॥ २२ ॥

रुद्राणां शंकरश्चास्मि विज्ञेशो यक्षरक्षसाम् ।

वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शंकरश्चास्मि । विज्ञेशः कुबेरो

यक्षरक्षसां यक्षाणां रक्षसां च । वसूनामष्टानां पावकश्चास्त्वग्निर्मयः
शिखरिणां शिखरवतामहम् ॥ २३ ॥

॥ २३ ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥

पुरोधसामिति । पुरोधसां रानपुरोहितानां मुख्यं प्रधानं मां विद्धि
जानीहि हे पार्थ बृहस्पतिम् । स हीन्द्रस्येति मुख्यः स्यात्पुरोधाः ।
सेनामीनां सेनापतीनामहं स्कन्दो देवसेनापतिः । सरसां यानि देव-
खाणानि सरांसि तेषां सरसां सागरोऽस्मि भवामि ॥ २४ ॥

पुरोहितेषु बृहस्पतेर्मुख्यत्वे हेतुमाह—स हीति ॥ २४ ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ॥

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

महर्षीणामिति । महर्षीणां भृगुरहं गिरां वाचां पदलक्षणात्तमेक-
मक्षरमोकारोऽस्मि । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि, स्थावराणां स्थितिमतं
हिमालयः ॥ २५ ॥

एकमित्योकारस्य ब्रह्मप्रतीकत्वेन तदभिधानत्वेन च प्रधानत्वमुच्यते । जपयज्ञस्य
यज्ञान्तरेभ्यो हिंसादिशहित्येन प्राधान्यमुपेत्याऽऽह—यज्ञानामिति । शिखरवतामु-
च्छ्रितानां पर्वतानां मध्ये मेरुशक्तिर्युक्तेऽपि स्थितिशीलानां तेषामेक हिमवान्पर्वतराजोऽ-
स्मीत्यर्थभेदं गृहीत्वाऽऽह—स्थितिमतमिति ॥ २५ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।

गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

अश्वत्थ इति । अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदो देवा एव
सन्त ऋषित्वं प्राप्ता मन्त्रदर्शित्वाच्च देवर्षयस्तेषां नारदोऽस्मि । गन्ध-
र्वाणां चित्ररथो नाम गन्धर्वोऽस्मि । सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानवैराग्यै-
श्वर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

सर्ववृक्षाणामित्यत्र सर्वशब्देन वनस्पतयो गृह्यन्ते ॥ २६ ॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

उच्चैरिति । उच्चैःश्रवसमश्वानामुच्चैःश्रवा नामाश्वस्तं मां विद्धि

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

वक्तुमिति । वक्तुं कथयितुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतय आत्मनो विभूतयो यास्ता वक्तुमर्हसि । याभिर्विभूतिभिरात्मनोऽमाहात्म्यविस्तरेरिमांल्लोकांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

यस्मादस्माद्वशाभ्योचरस्तथाऽऽत्मा जिज्ञासितश्च तस्माच्चैव त्वद्रूपं वक्तव्यमित्याह—
वक्तुमिति । दिव्यत्वमपाकृतत्वम् । संप्रत्यन्वयमन्वाचष्टे—आत्मन इति । वक्तव्या विभूतीर्विदिनष्टि—यामिरिति । यद्द्वारा लोका-पूरयित्वा वर्तसे ता विभूतिरशेषेण वक्तुमर्हतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

कथमिति । कथं विद्यां विजानीयामहं हे योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् । केषु केषु च भावेषु वस्तुषु चिन्त्योऽसि ध्येयोऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

किमर्थं विभूती. श्रोतुमिच्छसीत्याशङ्क्य ध्यानसौकर्यप्रकारप्रश्नेन कलं कथयति—
कथमिति । योगो नैवैवर्थं तदस्यास्तीति योगी हे योगिन्नहं स्थविष्ठमातिस्त्वा केन प्रकारेण सततमनुसंधानो विशुद्धबुद्धिर्भूत्वा निरुपाधिकं त्वा विजानीयामिति प्रश्नः । प्रश्नान्तरं प्रस्तौति—केषु केष्विति । चेतनाचेतनभेदादुपाधिवहुत्वाच्च बहुवचनम् ॥ १७ ॥

विस्तरेणाऽऽत्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।

भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

विस्तरणेति । विस्तरेणाऽऽत्मनो योगं यौगैश्वर्यशक्तिविशेषं विभूतिं च विस्तरं ध्येयपदार्थानां हे जनार्दन, अर्द्धतेर्भक्तिर्कर्मणो रूपम् । असुराणां देवप्रतिपक्षमृतानां जनानां नरकादिगमयितृत्वाज्जनार्दनः । अम्यु-
दयानिःश्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैर्वाच्यत इति वा । भूयः पूर्वमु-
क्तमपि कथय तृप्तिर्हि परिषोपो यस्मान्नास्ति मे शृण्वतस्त्वन्मुखानि-
सृतवाचयामृतम् ॥ १८ ॥

प्रकृतं प्रश्नमुपसंहरति—विस्तरणेति । अर्द्धतेर्गोतेर्कर्मणो जनार्दनेति रूपं तद्व्युत्पा-
दयति—असुराणामिति । प्रश्नान्तरेण शब्दार्थं व्युत्पादयति—अभ्युदयेति ।

[अ० १० श्लो० १९-२०] श्रीभगवद्गीता ।

ननु पूर्वमेव सप्तमे नवमे च विभूतिरैश्वर्यं चेश्वरस्य दर्शितं तत्किमिति श्रोतुमिष्यते
तत्राऽऽह—भूय इति । अमृतममृतप्रख्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ मास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥

हन्त स इति । हन्तेदानीं ते दिव्या दिवि भवा आत्मविभूतयः
आत्मनो मम विभूतयो यास्ताः कथयिष्यामीत्येतत्प्राधान्यतो यत्र यत्र
प्रधाना या या विभूतिस्तां तां प्रधानां प्राधान्यतः कथयिष्याम्यहं कुरु-
श्रेष्ठ । अशेषतस्तु वर्षशतेनापि न शक्या वक्तुं यतो नास्त्यन्तो विस्त-
रस्य मे मम विभूतीनामित्यर्थः ॥ १९ ॥

प्रष्टारं विश्रम्भायितुं भगवानुक्त्वानित्याह—श्रीभगवानिति । हन्तेत्यनुमतिं व्यावर्त्य-
जिज्ञासावच्छिन्नं कालं दर्शयति—इदानीमिति । दिवि मयस्वमप्राकृतत्वमस्मदगो-
चरत्वम् । वाक्यान्वयं द्योतयति—यास्ता इति । सर्वविभूतीनां वक्तव्यत्वप्राप्तानु-
क्तम्—यत्रेति । किमित्यनवशेषतो विभूतयो नोच्यन्ते तत्राऽऽह—अशेषतस्त्विति ।
तत्र हेतुः—यत् इति ॥ १९ ॥

तत्र प्रथममेव तावच्छृणु—

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

अहमात्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेश गुडाका निद्रा तस्या ईशो गुडाकेशो
जितनिद्र इत्यर्थः । *घनकेश इति वा । सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तर्हृदि
स्थितोऽहमात्मा प्रत्यगात्मा नित्यं ध्येयः । तदशक्तेन चोत्तरेषु मावेषु
चिन्त्योऽहं चिन्तयितुं शक्यो यस्मादहमेवाऽऽदिर्भूतानां कारणं तथा मध्यं
च स्थितिरन्तः प्रलयश्च ॥ २० ॥

विभूतिप्रदर्शने प्रस्तुते सत्याद्वावेव पारमार्थिकं पारमेश्वरं रूपं दर्शयितुं श्रोतुरर्जुनस्य
मनःसमाधानार्थं यतते—यत्रेति । सोपाधिकमपि काल्पनिकं परस्य रूपं पश्चाद्भक्ष्यमाणं
श्रोतुं चित्तसमाधानं कर्तव्यमेवेत्याह—तावदिति । आशेरतेऽस्मिन्विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञा इत्या-

* इदं चिन्त्यम् ।

१ च. झ. "ले नि" । २ घ. "जेनोत्" ।

शयो हृदयं सर्वेषां भूतानां हृदयेऽन्तःस्थितो यः प्रत्यगात्मा सोऽहमेवेति वानपार्षमाह—
सर्वेषामिति । यस्तु मन्दो मध्यमो वा परमात्मानमात्मत्वेन ध्यातुं नाहं तं प्रत्याह—
सदशक्तेनेति । वक्ष्यमाणादित्यादिषु परस्य न ध्येयत्वमन्यदेव कारणं किंचित्तत्र तत्र
ध्येयमित्याशङ्क्याऽऽह—यस्मादिति । सर्वकारणत्वेन सर्वज्ञत्वेन सर्वेश्वरत्वेन च परस्य
ध्येयत्वमत्रोपेतं नान्यस्य कस्यचित्कारणस्याऽऽदित्यादिषु ध्येयतेत्यर्थः ॥ २० ॥

एवं च ध्येयोऽहम्—

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।

मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

आदित्यानां द्वादशानां विष्णुर्नामाऽऽदित्योऽहं ज्योतिषां रविः प्रका-
शयितृणामंशुमान्ऋषिमान्मरीचिर्नाम मरुतां मरुदेवताभेदानामस्मि नक्ष-
त्राणामहं शशी चन्द्रमाः ॥ २१ ॥

उक्तध्यानाशक्तेभ्यो व्यस्तं विभूतियोगमुपदिशति—एवं चेति । तत्र तत्र प्रधा-
नत्वेन परस्य ध्येयत्वम् । एवंशब्दार्थमेव दर्शयति—आदित्यानामित्यादिना ॥ २१ ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।

इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतसा ॥ २२ ॥

वेदानामिति । वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि, देवानां रुद्रादित्यादीनां
वासव इन्द्रोऽस्मि, इन्द्रियाणामेकादशानां चक्षुरादीनां मनश्चास्मि सं-
कल्पविकल्पात्मकं मनश्चास्मि । भूतानामस्मि चेतना कार्यकरणसंघाते
नित्याभिव्यक्ता बुद्धिर्बुद्धिश्चेतना ॥ २२ ॥

मन्त्रब्राह्मणसमुदायानामृगादीनां मध्ये सामवेदोऽस्मीति ध्यानान्तरमुदाहरति—वेदा-
नामिति । संघाते जीवाधिष्ठिते यावत्पञ्चत्वं सर्वत्र व्यापिनी चैतन्याभिव्यज्जिकेति
शेषः ॥ २२ ॥

रुद्राणां शंकरश्चास्मि विचेरो यक्षरक्षसाम् ।

वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शंकरश्चास्मि । विचेरः कुबेरो

यक्षरक्षसां यक्षाणां रक्षसां च । वसूनामष्टानां षावकधास्त्र्यभिर्देवैः
शिखरिणां शिखरवतामहम् ॥ २३ ॥

॥ २३ ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥

पुरोधसामिति । पुरोधसां राजपुरोहितानां मुख्यं प्रधानं मां विद्धि
जानीहि हे पार्थ बृहस्पतिम् । स हीन्द्रस्येति मुख्यः स्यात्पुरोधाः ।
सेनामीनां सेनापतीनामहं स्कन्दो देवसेनापतिः । सरसां यानि देव-
खातानि सरांसि तेषां सरसां सागरोऽस्मि भवामि ॥ २४ ॥

पुरोहितेषु बृहस्पतेर्मुख्यत्वे हेतुमाह—स हीति ॥ २४ ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ॥

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

महर्षीणामिति । महर्षीणां भृगुरहं गिरां वाचां पदलक्षणां नामेक-
मक्षरमोकारोऽस्मि । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि, स्थावराणां स्थितिमतां
हिमालयः ॥ २५ ॥

एकमित्योकारस्य ब्रह्मपतीकत्वेन तदभिधानत्वेन च प्रधानत्वमुच्यते । जपयज्ञस्य
यज्ञास्तरेभ्यो हिंसादिराहित्येन प्राधान्यमुपेत्याऽऽह—यज्ञानामिति । शिखरवतामु-
च्छिन्नानां पर्वतानां मध्ये मेरुरहमित्युक्तेऽपि स्थितिशीलानां तेषामेव हिमवान्पर्वतराजोऽ-
स्मीत्यर्थभेदं गृहीत्वाऽऽह—स्थितिमतामिति ॥ २५ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।

गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

अश्वत्थ इति । अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदो देवा एव
सन्त ऋषित्वं प्राप्ता मन्त्रदक्षित्याच्चे देवर्षयस्तेषां नारदोऽस्मि । गन्ध-
र्वाणां चित्ररथो नाम गन्धर्वोऽस्मि । सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानधैराद्यै-
श्वर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

सर्ववृक्षाणामित्यत्र सर्वशब्देन वनस्पतयो गृह्यन्ते ॥ २६ ॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

उच्चैरिति । उच्चैःश्रवसमश्वानामुच्चैःश्रवा नामाश्वत्वं मां विद्धि

जानीदमृतोद्भवममृतनिमित्तमथनोद्भवम् । ऐरावतभिरावृत्या अपत्यं
गजेन्द्राणां हस्तीश्वराणां तं मां विद्धीत्यनुवर्तते । नराणां मनुष्याणां च
नराधिपं राजानं मां विद्धि जानीहि ॥ २७ ॥

॥ २७ ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।

प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥

आयुधानामिति । आयुधानामहं वज्रं दधीच्यस्थिसंभवं धेनूनां
दोग्ध्रीणामस्मि कामधुक्, वसिष्ठस्य सर्वकामानां दोग्ध्री सामान्या वा
कामधुक् । प्रजनः प्रजनयिताऽस्मि कंदर्पः कामः सर्पाणां सर्पभेदाना-
मस्मि वासुकिः सर्पराजः ॥ २८ ॥

प्रजनयतीति ध्युत्पत्तिमाश्रित्याऽऽह—प्रजनयितेति । सर्पा नागाश्च जातिभेदाद्वि-
द्यन्ते ॥ २८ ॥

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।

पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

अनन्त इति । अनन्तश्चास्मि नागानां नागविशेषाणां नागराज-
श्चास्मि । वरुणो यादसामहमब्देवतानां राजाऽहम् । पितृणामर्यमा नाम
पितृराजश्चास्मि, यमः संयमतां संयमनं कुर्वतामहम् ॥ २९ ॥

॥ २९ ॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

प्रह्लाद इति । प्रह्लादो नाम चास्मि दैत्यानां दिग्विवंश्यानां, कालः
कलयतां कलनं गणनं कुर्वतामहं, मृगाणां च मृगेन्द्रः सिंहो व्याघ्रो
धाऽहं, वैनतेयश्च गरुत्मान्विनतासुवः पक्षिणां पतत्रिणाम् ॥ ३० ॥

॥ ३० ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।

झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

पवन इति । पवनो वायुः पवतां पावयिषुणामस्मि, रामः शस्त्र-
भृतामहं शस्त्राणां धारायितृणां दाशरयी रामोऽहं झषाणां मत्स्या-

दीनां मकरो नाम जातिविशेषोऽहं स्रोतसां स्रज्ज्वतीनामस्मि जाह्नवी
गङ्गा ॥ ३१ ॥

॥ ३१ ॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

सर्गाणामिति । सृष्टीनामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमुत्पत्तिस्थितिलया
अहमर्जुन । भूतानां जीवाधिष्ठितानामेवाऽऽदिरन्तश्चेत्याद्युक्तमुपक्रम इह
तु सर्वस्यैव सर्गमात्रस्येति विशेषः । अध्यात्मविद्या विद्यानां मोक्षार्थ-
त्वात्प्रधानमस्मि । वादोऽर्थनिर्णयहेतुत्वात्प्रवदतां प्रधानमतः सोऽह-
मस्मि प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदानामेव * वादजरूपवितण्डानामिह ग्रहणं
प्रवदतामिति ॥ ३२ ॥

अहमादिश्रेत्यादावुक्तमेव पुनरिहोच्यते तथा च पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-भूता-
नामिति । सर्गशब्देन सृज्यन्त इति सर्वाणि कार्याणि गृह्यन्ते । अध्यात्मविद्येति ।
आत्मन्यन्तःकरणपरिणतिरविद्यानिवर्तिका गृहीता । प्रवदतां संबन्धी वादो वीतरा-
गकथा तत्त्वनिर्णयावसाना । यदा प्रवदतामिति लक्षणया कथामेदोपादानं तदा निर्वा-
रणे पृष्टीत्याह—प्रववित्रति ॥ ३२ ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ।

अहमेवाभयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

अक्षराणामिति । अक्षराणां वर्णाक्षरामकारो वर्णोऽस्मि द्वंद्वः समा-
सोऽस्मि सामासिकस्य समाससमूहस्य । किंचाहमेवाक्षयोऽक्षीणः कालः
मसिद्धः क्षणाद्याखर्यः, अथवा परमेश्वरः कालस्यापि कालोऽस्मि,
धाताऽहं कर्मफलस्य विधाता सर्वजगतो विश्वतोमुखः सर्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

॥ ३३ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।

कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्भूधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

मृत्युर्द्विविधो घनादिहरः प्राणहरश्च । सर्वहर उच्यते सोऽहमित्यर्थः ।
अथवा पर ईश्वरः प्रलये सर्वहरणात्सर्वहरः सोऽहम् । उद्भव उत्कर्षोऽ-

* अत्र टीकापुराणेन वदनभेदानमेव वा लक्षणे पाठः स्यादित्युच्यते ।

३१२ आनन्दगिरिकृतटीकासंवल्लिख्यज्ञांकरभाष्यसमेता—[अ० १० श्लो० ३९-३१]

भ्युदयस्वत्प्राप्तिहेतुत्वाहं, केषां भविष्यतां भाविकल्पणानामुत्कर्षभास्ति-
योग्यमानापित्यर्थः । कीर्तिः श्रीर्वाच नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमे-
त्येता उत्तमाः स्त्रीणामहमस्मि । यासां भासमानसंबन्धेनापि लोकाः
कृतार्थमात्मानं मन्यन्ते ॥ ३४ ॥

सर्वहरशब्दस्य मुख्यमर्थान्तरमाह—अथवेति । भाविकल्पणानामित्युक्तमेव स्पष्ट-
यति—उत्कर्षेति । कीर्तिर्धार्मिकत्वनिमित्ता ख्यातिः, श्रीर्लक्ष्मीः कान्तिः शोभा,
वाग्वाणी सर्वस्य प्रकाशिका, स्मृतिश्चिरानुभूतस्मरणशक्तिः, मेधा ग्रन्थधारणशक्तिः,
धृतिर्धैर्यं, क्षमा मानापमानयोरनिकृतचित्तता । स्त्रीषु कीर्त्यादीनामुक्तत्वमुपपादयति—
यासामिति ॥ ३४ ॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।

मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

बृहत्सामेति । बृहत्साम तथा साम्नां प्रधानमस्मि । गायत्री छन्द-
सामहं गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टानामृचां गायत्र्यृगहमित्यर्थः । मासानां
मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मीत्युक्तं तत्रावान्तरविशेषमाह—बृहदिति । छन्दसां मध्ये
गायत्री नाम यच्छन्दस्तदहमित्युक्तं छन्दसामृग्घोऽतिरेकेण स्वरूपमावादित्वाश-
ङ्क्याऽऽह—गायत्र्यादीति । द्विजातेर्द्वितीयजन्मजननीत्यादित्यर्थः । मार्गशीर्षो
मृगशीर्षेण युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्निति मार्गशीर्षो मासः सोऽहं पक्षस्येवाव्यवहारादित्याह—
मासानामिति । वसन्तो रमणीयत्वादिति शेषः ॥ ३५ ॥

द्युतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥

द्युताविति । द्युतमक्षदेवनादिलक्षणं छलयतां छलय कर्तृणामस्मि,
तेजस्तेजस्विनामहं, जयोऽस्मि जेतृणां, व्यवसायोऽस्मि व्यवसायिनां,
सत्त्वं सत्त्ववतां सात्त्विकानामहम् ॥ ३६ ॥

द्युतमुक्तलक्षणं सर्वस्वापहारकारणमन्यापदेनेन पराभिप्रेतं विघ्नता स्वाभिप्रेतं वा
संपादयतामित्याह—छलयत्येति । तेजोऽतिहेताज्ञा, उत्कर्षो जयः, व्यवसायः फल-
हेतुरुद्यमः, धर्मज्ञानवैराग्यादि सत्त्वकार्यं सत्त्वम् ॥ ३६ ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।

मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥

वृष्णीनामिति । वृष्णीनां वासुदेवोऽस्म्यग्रमेवाहं त्वत्सखा, पाण्डवानां धनंजयस्त्वमेव, मुनीनां मननशीलानां सर्वपदार्थज्ञानिनामप्यहं व्यासः, कवीनां कान्तदर्शिनामुशना कविरस्मि ॥ ३७ ॥

उशना शुक्रः, कविशब्दोऽत्र यौगिको न रूढः, पौनरुक्त्यात् ॥ ३७ ॥

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।

मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

दण्ड इति । दण्डो दमयतां दमयितृणामस्म्यदान्तानां दमकारणं, नीतिरस्मि जिगीषतां जेतुमिच्छतां, मौनं चैवास्मि गुह्यानां गोप्यानां, ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

अदान्तानुत्पथान्पथि प्रवर्तयता दण्डोऽहमुत्पथप्रवृत्तौ निग्रहेहेतुरित्यर्थः । नीतिर्न्यायो धर्मस्य जपोपायस्य प्रकाशकः । मौनं वाच्यमत्वमुत्तमा वा चतुर्थाश्रमप्रवृत्तिः । श्रवणादिद्वारा परिपक्वमाधिजन्यं सन्धग्ज्ञानं ज्ञानम् ॥ ३८ ॥

यच्चापि सर्वभूतानां व्रजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यस्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥

यच्चापीति । यच्चापि सर्वभूतानां व्रजं मरोहकारणं तदहमर्जुन । मकरणोपसंहाराच्च विभूतिसंक्षेपमाह—न तदस्ति भूतं चराचरं चरमचरं वा मया विना यस्याद्भवेन्मयाऽपकृष्टं परित्यक्तं निरात्मकं शून्यं हि तस्यात् तो मदात्मकं सर्वमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

जात्यय प्रतिविम्बितं चैतन्यं बीजम् । किमिति स्थावरं जङ्गमं वा त्वदतिरेकेण न भवति । यऽऽह—मयेति । तस्यापि स्वरूपेण सत्त्वमाशङ्क्योक्तं—शून्यं हीति । आत्मनोऽन्योदित्यर्थः । मयैव सच्चिदानन्दस्वरूपेण सर्वस्य सिद्धेरित्यतः शब्दार्थः ॥ ३९ ॥

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

नान्तोऽस्तीति । नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां विस्तराणां परंतप । न हीश्वरस्य सर्वात्मनो दिव्यानां विभूतीनामप्यत्रा शक्या

वक्तुं ज्ञातुं वा केनचित् । एष तूषेयत एरुदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो
मया ॥ ४० ॥

दिव्यानां विभूतीनां परिमितत्वशङ्कां वारयति—नेत्यादिना । तदेवोपपादयति—न
हीति । कथं तर्हि विभूतेर्विस्तरो दर्शितस्तत्राऽऽह—एष त्विति ॥ ४० ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम् ॥ ४१ ॥

यद्यदिति । यद्यल्लोके विभूतिमद्विभूतियुक्तं सर्वं वस्तु श्रीमदूर्जितमेव
वा श्रीर्लक्ष्मीस्तथा सहितमुत्साहोपेतं वा तत्तदेवावगच्छ त्वं जानीहि
ममेश्वरस्य तेजोऽशसंभवं तेजसोऽश एरुदेशः संभवो यस्य तत्तेजोऽशसं-
भवमित्यवगच्छ त्वम् ॥ ४१ ॥

अनुक्ता अपि परस्य विभूतीः संग्रहीतुं लक्षणमाह—यद्यदिति । वस्तु प्राणिजातं,
श्रीमत्समृद्धिमद्वा कान्तिमद्वा । सप्राणं बलवदूर्जितं तदाह—उत्साहोति । संभवत्यस्मा-
दिति संभवः । तेजसश्चैत-यस्येश्वरशक्तेर्वाऽशस्तेजोऽशः संभवोऽस्येति तेजोऽशसंभवं
तदाह—तेजस इति ॥ ४१ ॥

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकाशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्म-
पर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-
शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो

नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथवेति । अथवा बहुनैतेनैवमादिना किं ज्ञातेन तवार्जुन स्यात्सा-
वशेषेण । अशेषतस्तत्प्रमिमगुच्यमानमर्थं शृणु विष्टभ्य विशेषतः स्तम्भनं
ददं कृत्वेदं कृत्स्नं जगदेकाशेनैकावयवैकपादेन सर्वभूतस्वरूपेणेत्यतत् ।
तथा न मन्त्रवर्णः—“ पादोऽस्य विश्वा भूतानि ” इति स्थितोऽह-
मिति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपारिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-

श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये

विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

सर्वेषां सुगमत्वायावयवशो विभूतिमुक्त्वां शक्तानुग्रहार्थं साकल्येन तामाह—अथ-
 वेति । पक्षान्तरपरिग्रहार्थमथेत्युक्तम् । बहुधाऽविस्तीर्णैतेन ग्रन्थेन संज्ञातेन सावशे-
 पेण तव शक्तस्य न किञ्चित्फलं स्यादित्याह—वहुनेति । न हि विभूतिपूर्कासु ज्ञा-
 तामु सर्वं ज्ञायते कासांचिदेव विभूर्तानामुक्तत्वादित्यर्थः । तर्हि केनोपदेशेनावपाक्षरेण
 सर्वोऽर्थो ज्ञातुं शक्यते तत्राऽऽह—अशेषत इति । विशेषतः स्तम्भनं विघरणं सर्व-
 भूतस्वरूपेण सर्वप्रपञ्चोपादानशक्त्युपाधिकेनैकेन पादेन कृत्स्नं जगद्विधृत्य स्थितोऽस्मीति
 संबन्धः । तत्रैव श्रुति प्रमाणयति—यथा चेति । तदनेन भगवतो नानाविधा विभूती-
 र्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन चोपदिश्यन्ते । सर्वप्रपञ्चात्मकं ध्येयं रूपं दर्शयित्वा “ त्रिपाद-
 स्यामृतं दिवि ” इति प्रपञ्चाधिकं निरुपाधिकं तत्त्वमुपदिशता परिपूर्णसच्चिदानन्दैक-
 तानस्तत्पदलक्ष्योऽर्थो निर्धारितः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविराचिते
 श्रीभद्रगवद्गीताशाकरभट्टव्याख्याने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

(श्लोकानामादितः समष्टयङ्काः—३८५)

अथैकादशोऽध्यायः ।

भगवतो विभूतय उक्तास्तत्र च ‘ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन
 स्थितो जगत् ’ इति भगवताऽभिहितं श्रुत्वा यज्जगदात्मरूपमाद्यमैश्वरं
 तत्साक्षात्कर्तुमिच्छन्—

अर्जुन उवाच—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

मदनुग्रहाय ममानुग्रहार्थं परमं निरतिशयं गुह्यं गोप्यमध्यात्मसंज्ञित-
 मात्मानात्मविवेकविषयं यत्त्वयोक्तं वचो वाक्यं तेन ते वचसा मोहोऽयं
 विगतो ममाविवेकबुद्धिरपगतैत्यर्थः ॥ १ ॥

तेन तेनाऽऽत्मना भगवदनुसंधानार्थमुक्ता विभूर्तीरनुवदाति—भगवत इति । परस्य
 सोपाधिकं निरुपाधिकं च चिद्रूपं ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन चोक्तमित्यर्थः । सोपाधिकमैश्वरं
 रूपमशेषजगदात्मकं विवरूपाख्यमधिकृत्याध्यायान्तरमवतारयजनन्तरप्रश्नोपयोगित्वेन

वृत्तं कीर्तयति-तत्र चेति । यदेतदशेषप्रपञ्चात्मवमखिलैस्तैस्तस्य जगतः कारणं सर्वज्ञं सर्वैश्वर्यवद्रूपमुक्तं तदिदं श्रुत्वा तस्य साक्षात्कारं यियाचिपुरादौ पृष्टवानित्याह—
श्रुत्वेति । मयि करुणां निमिचीकृत्योपकारोऽनुग्रहस्तदर्थमिति वचसो विशेषणम् ।
निरतिशयत्वं परमपुरुषार्थसाधनत्वम् । अशोच्यानित्यादि त्वंपदार्थप्रधानं वाक्यम् ।
मोहस्यायमित्यात्मसाक्षिकत्वं दर्शयति । अविवेकबुद्धिरज्ञानविपर्ययात्मिका ॥ १ ॥

किंच—

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।

त्वत्तः कमलपत्राक्षं माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

भव उत्पत्तिरप्ययः प्रलयो भूतानां तौ भवाप्ययौ विस्तरशो मया
न संक्षेपतरत्त्वत्तस्त्वत्सकाशात्कमलपत्राक्षं कमलस्य पत्रं कमलपत्रं तद्व-
दक्षिणी यस्य तव स त्वं कमलपत्राक्षो हे कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि
चाव्ययमक्षयं श्रुतमित्यनुवर्तते ॥ २ ॥

सप्तमादारम्य तत्पदार्थनिर्णयार्थमपि भगवदुक्तं वचो मया श्रुतमित्याह—किंचेति ।
त्वत्तो भूतानामुत्पत्तिप्रलयौ त्वत्तः श्रुताविस्तार्यां संबध्यते । महात्मनस्तव मावो माहात्म्यं
पारमार्थिकं सोपाधिकं वा सर्वात्मत्वादिरूपं, श्रुतामिति परिणम्यानुवृत्तिं द्योतयितुमपि
चेत्समुक्तम् ॥ २ ॥

एवमेतद्यथाऽऽस्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

एवमिति । एवमेतन्नान्यथा यथा येन प्रकारेणाऽऽस्थ कथयसि त्वमा-
त्मानं परमेश्वर तथाऽपि द्रष्टुमिच्छामि ते तव ज्ञानैश्वर्यशक्तिवल्लभीर्यते-
जोभिः संपन्नमैश्वरं वैष्णवं रूपं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

स्वदुक्तेऽपि विश्वासाभावात् तस्य दिदृक्षा किंतु कृतार्थबुभूषयेत्याह—एवमेतदिति ।
येन प्रकारेण सोपाधिकेन निरुपाधिकेन चेत्यर्थः । यदि ममाऽऽप्तत्वं निश्चित्य मद्वाक्यं ते
मानं तर्हि किमिति मदुक्तं दिदृक्षते कृतार्थबुभूषयेत्युक्तं मत्त्वाऽऽह—तथाऽपीति ।
चतुर्भुजादिरूपनिवृत्त्यर्थमाह—ऐश्वरमिति । तद्व्याचष्टे—ज्ञानेत्पादिना ॥ ३ ॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयाऽऽत्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

मन्यस इति । मन्यसे चिन्तयसि यदि मयाऽर्जुनेन तच्छवयं द्रष्टु-
मिति प्रभो स्वामिन्योगेश्वर योगिनो योगास्तेषामीश्वरो योगेश्वरो हे
योगेश्वर । यस्मादहमतीवार्था द्रष्टुं ततस्तस्मान्मे मदर्थं दर्शय त्वमात्मा-
नमव्ययम् ॥ ४ ॥

द्रष्टुमयोग्ये कुतो दिदसेत्याशङ्क्याऽऽह—मन्यस इति । प्रभवति सृष्टिरित्यतिसं-
क्षारप्रवेशप्रशासनेभ्य इति प्रभुः । लक्षणया योगशब्दार्थमाह—योगिन इति । तत
इत्यादि व्याचष्टे—यस्मादिति ॥ ४ ॥

एवं चोदितोऽर्जुनेन—

श्रीभगवानुवाच—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

पश्य मे मम पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशोऽनेकश इत्यर्थः । तानि
च नानाविधान्यनेकप्रकाराणि दिवि भवानि दिव्यान्यप्राकृतानि नाना-
वर्णाकृतीनि च नाना विलसणा नीलपीतादिप्रकारा वर्णास्तथाऽऽकृत-
योऽवयवसंस्थानविशेषा येषां रूपाणां तानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

अर्जुनमतिमत्तं सखायं प्राथितप्रतिश्रवणेनाऽऽश्वासयितुमाह—एवमिति ॥ ५ ॥

पश्याऽऽदित्यान्वसूनुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।

बहून्पृथग्पूर्वाणि पश्याऽऽश्वर्याणि भारत ॥ ६ ॥

पश्याऽऽदित्यानििति । पश्याऽऽदित्यान्द्वादश वसूनुष्टौ रुद्रानेकाद-
शाश्विनौ द्वौ । मरुताः सप्तसप्तगणा ये तास्तथा बहून्पृथग्व्यप्यष्टपू-
र्वाणि मनुष्यलोके त्वया त्वत्तोऽन्येन वा केनचित्पश्याऽऽश्वर्याणिपञ्चु-
तानि भारत ॥ ६ ॥

दिव्यानि रूपाणि पश्येत्युक्तं तान्येव लेशतोऽनुक्रामति—पश्याऽऽदित्यानििति ।
तान्मरुतस्तथा पश्येति संबन्धः । नानाविधानांत्युक्तं तदेव स्फुटयति—बहूनीति ।
अष्टपूर्वाणि पूर्वमष्टानि । नानावर्णाकृतीनीत्युक्तं व्यनाक्ते—आश्वर्याणीति ॥ ६ ॥

न केवलमेतावदेव—

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याय सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

इहैकस्थमेकस्मिन्स्थितं जगत्कृत्स्नं समस्तं पदयायेदानीं सचराचरं
सह चरेणाचरेण च वर्तते मम देहे गुडाकेश यच्चान्यज्जगपराजयादि
यच्छङ्कते ' यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ' इति यदवोचस्वदपि
द्रष्टुं यदीच्छसि ॥ ७ ॥

न केवलमादित्यवस्वाद्येव मद्रूपं त्वया द्रष्टुं शक्यं किंतु समस्तं जगदापि महद्दृश्यं
द्रष्टुमर्हतीत्याह-नेत्यादिना । सप्तमीद्वयं मिथः संबध्यते । समासान्तर्गताऽपि सप्तमी
तत्रैवान्विता । यदीच्छसि तर्हीहैव पश्येति संबन्धः ॥ ७ ॥

किंतु—

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

न तु मां विश्वरूपधरं शक्यसे द्रष्टुमनेन प्राकृतेन स्वचक्षुषा स्वकी-
येन चक्षुषा । येन तु शक्यसे द्रष्टुं दिव्येन तद्विव्यं ददामि ते तुभ्यं चक्षु-
स्तेन पश्य मे योगमैश्वरमीश्वरस्य ममैश्वरं योगं योगशक्यत्वतिशयमि-
त्यर्थः ॥ ८ ॥

मन्यसे यदीत्युक्तमनुवदति—किंत्विति । सप्रपञ्चमनवाच्छिन्नं मां स्वचक्षुषा न
शक्नोषि द्रष्टुमित्याह-न त्विति । कथं तर्हि त्वा द्रष्टुं शक्नुयामित्याशङ्क्याऽऽह—
येनेति । दिव्यस्य चक्षुषो वक्ष्यमाणयोगशक्त्यतिशयदर्शने विनियोगं दर्शयति—
तेनेति ॥ ८ ॥

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

एवं यथोक्तप्रकारेणोक्त्वा ततोऽनन्तरं राजन्धृतराष्ट्र महायोगेश्वरो
महाश्वासी योगेश्वरश्च हरिर्नारायणो दर्शयामास दर्शितवान्पार्थाय पृथा-
सुताय परमं रूपं विश्वरूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

इमं वृत्तान्तं धृतराष्ट्राय संजयो निवेदितवानित्याह—संजय इति । मदीयं विश्व-
रूपारूपं रूपं न प्राकृतेन चक्षुषा निरीक्षितुं क्षमं किंतु दिव्येनेत्यादि यथोक्तप्रकारः ।
अनन्तरं दिव्यचक्षुषः प्रदानादिति शेषः । हरत्यविद्या सकार्यामेति हरिः । यदीश्वरस्य
मायोपहितस्य परममुत्कृष्टं रूपं तद्दर्शयानमूचेत्याह—परममिति ॥ ९ ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

अनेकेति । अनेकवक्त्रनयनमनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् रूपे तदनेकवक्त्रनयनम् । अनेकाद्भुतदर्शनमनेकान्पद्भुतानि विस्मापकानि दर्शनानि यस्मिन् रूपे तदनेकाद्भुतदर्शनं तथाऽनेकदिव्याभरणमनेकानि दिव्याभ्याभरणानि यस्मिन्स्तदनेकदिव्याभरणं तथा दिव्यानेकोद्यतायुधं दिव्यान्धनेकान्युद्यतान्यायुधानि यस्मिन्स्तद्विव्यानेकोद्यतायुधं दर्शयामासेति पूर्वेण संवन्धः ॥ १० ॥

तदेव रूपं विशिनष्टि—अनेकेति । दिव्याभ्याभरणादीनि हारकेयूरादीनि भूषणानि । उद्यतान्युच्छ्रितानि ॥ १० ॥

किंच—

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यानि मालयानि पुष्पाण्यम्बराणि वस्त्राणि च ध्रियन्ते येनेश्वरेण तं दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनं दिव्यगन्धानुलेपनं यस्य तं दिव्यगन्धानुलेपनं सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं नास्यान्तोऽस्तीत्यनन्तत्वं विश्वतोमुखं सर्वतोमुखं सर्वभूतात्मस्वात्तं दर्शयामासार्जुनो ददर्शेति वाऽभ्यभिष्टेति ॥ ११ ॥

उक्तरूपवन्तं भगवन्तं प्रकारान्तरेण विशिनष्टि—किंचेति । [अर्जुन इति] अध्याहारेऽपि पदसंघटनासंभवात् ॥ ११ ॥

या पुनर्भगवतो विश्वरूपस्य भोस्तस्या उपभोच्यते—

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।

यदि भा सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

दिव्यन्तरिक्षे तृतीयस्यां वा दिवि सूर्याणां सदृशं सूर्यसदृशं तस्य युगपदुत्थितस्य या युगपदुत्थिता भाः सा यदि सदृशी स्यात्तस्य महात्मनो विश्वरूपस्यैव भासो यदि × वा न स्यात्ततोऽपि विश्वरूपस्यैव भा अविरिच्यत इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

× नेत्यस्यानन्तरं सदृशीति शेषो हेतुः ।

ननु प्रकृतस्य भगवतो रूपस्य दीप्तिरस्ति न वा न चेत्काष्ठादिसाम्यं यथास्ति कीदृशी
सेत्याशङ्क्याऽऽह—या पुनरिति । सा यदि स्थातुञ्चासः सदृशी सेति यो नना ।
असंभाविताम्युपगमार्थो यदिशब्दः । स्याच्छब्दो निश्चयार्थः । सा कथंचित्सदृशी
संभवति न तु भवत्येवेति विवक्षित्वाऽऽह—यदि चेति ॥ १२ ॥

किंच—

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यदेवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

तत्र तस्मिन्निश्वरूप एकस्मिन्स्थितमेकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमने-
कधा देवपितृमनुष्यादिभेदैरपश्यद्दृष्टवान्देवदेवस्य हरेः शरीरे पाण्ड-
वोऽर्जुनस्तदा ॥ १३ ॥

न केवलमुक्तमेवार्जुनो दृष्टवान्किंतु तत्रैव विश्वरूपे सर्वे जगदेकस्मिन्नवस्थितमनुभू-
तवानित्याह—किञ्चेति । तदा विश्वरूपस्य भगवद्रूपस्य दर्शनदशायामित्यर्थः ॥ १३ ॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

तत इति । ततस्तं दृष्ट्वा स विस्मयेनाऽऽविष्टो विस्मयाविष्टो हृष्टानि
रोमाणि यस्य सोऽयं हृष्टरोमा चाभवद्धनंजयः । प्रणम्य प्रकर्षेण नमनं
कृत्वा प्रह्वीभूतः सञ्जिह्वा देवं विश्वरूपधरं कृताञ्जलिर्नमस्कारार्थं
संपुटीकृतहस्तः सन्नभाषतोक्तवान् ॥ १४ ॥

विश्वरूपधरस्य भगवतस्तस्मिन्नेकीभूतनगतश्चोक्तविशेषणस्य दर्शनानन्तरं किमकरो-
दित्यपेक्षाशमाह—तत इति । आश्चर्यबुद्धिर्विस्मयो रोम्भा हृष्टत्वं फुलकितत्वं, प्रकर्षो
भक्तिश्रद्धयोरतिशयः ॥ १४ ॥

कथं यच्चया दर्शितं विश्वरूपं तदहं पश्यामीति स्वानुभवमाविष्कुर्वन्—
अर्जुन उवाच—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे

सवांस्तथा भूतविशेषसंघान् ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-

मूर्तींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

पश्याम्युपलभे हे देव तव देहे देवान्सर्वास्तथा भूतविशेषसंघाः भूत-
विशेषाणां स्यावस्जङ्गमानां नानासंस्थानविशेषाणां संघा भूतविशेषसं-
घास्तान् । किंच ब्रह्माणं चतुर्मुखमीशितारं मजानां कमलासनस्थं पृष्णि-
वीपद्ममध्ये मेरुकर्णिकासनस्यमित्यर्थः । ऋषींश्च वैसिष्ठादीन्, सर्वानुर-
गांश्च वासुकिप्रभृतीन् दिव्यान्दिवा वि भवान् ॥ १५ ॥

कथं भगवन्तं प्रत्यर्जुनो मापितवानिति पृच्छति—कथमिति । तत्प्रश्नमपेक्षितं पूर-
णवतारयति—यस्त्वयेति । भूतविशेषसंघेषु देवानामन्तर्भावोऽपि पृथक्करणमुक्त्वार्त्तम् ।
ब्रह्माणः सर्वदेवतात्मत्वेऽपि तेभ्यो भेदकथनं तदुत्पादकत्वादिति मत्वाऽऽह—
किंचेति । ऋषीणामुरगाणां च किंचिद्वैषम्यात्पृथक्त्वं, दिव्यानित्युभयेषां विशेष-
प्रणामः ॥ १५ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं

पश्यामि त्वा सर्वतो नन्तरूपम् ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवाऽऽदिं

पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रमनेके बाहव उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्य
तव स त्वमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रस्तमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वा
त्वां सर्वतः सर्वत्रानन्तरूपमनन्तानि रूपाण्यस्मिन्त्यनन्तरूपस्तमनन्तरूपं
नान्तमन्तोऽवसानं न मध्यं मध्यं नाप द्वयोः कोटयोरन्तरं न पुनस्त-
वाऽऽदिं तव देवस्य नान्तं पश्यामि न मध्यं पश्यामि न पुनरादिं पश्यामि
हे त्रिश्वेश्वर हे विश्वरूप ॥ १६ ॥

यत्र भगवदेहे सर्वमिदं दृष्टं तमेव विचिन्तयि—अनेकेति । आदिशब्देन मूलमु-
च्यते । नान्तं न मध्यमित्यत्राऽपि पश्यामीत्यस्य प्रत्येकं संबन्धं सूचयति—नान्तं
पश्यामीति ॥ १६ ॥

किंच—

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च

तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ता-

हीतानलार्कयुतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

ननु प्रकृष्टस्य भगवतो रूपस्य दीप्तिरस्ति न वा नचेत्काष्ठादिसाम्यं यद्यस्ति कीदृशी
सेत्याशङ्क्याऽऽह—या पुनरिति । सा यदि स्यात्तद्भासः सदृशी सेति योजना ।
असंभाविताभ्युपगमार्थो यदिशब्दः । स्याच्छब्दो निश्चयार्थः । सा कथंचित्सदृशी
संभवति न ॥ भवत्येवेति विधासित्वाऽऽह—यदि चेति ॥ १२ ॥

किंच—

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

तत्र तस्मिन्निश्वरूप एकस्मिन्स्वतमेकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमने-
कधा देवपितृमनुष्यादिभेदैरपश्यद्दृष्टवान्देवदेवस्य हरेः शरीरे पाण्ड-
वोऽर्जुनस्तदा ॥ १३ ॥

न केवलमुक्तमेवार्जुनो दृष्टवान्किंतु तत्रैव विश्वरूपे सर्वं जगदेकस्मिन्नवस्थितमनुभू-
तवानित्याह—किंचेति । तदा विश्वरूपस्य भगवद्रूपस्य दर्शनदशायामित्यर्थः ॥ १३ ॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिर्भाषत ॥ १४ ॥

तव इति । तवस्तं दृष्ट्वा स विस्मयेनाऽऽविष्टो विस्मयाविष्टो हृष्टानि-
रोमाणि यस्य सोऽयं हृष्टरोमा चाभवद्भनंजयः । प्रणम्य प्रकर्षेण नमनं
कृत्वा प्रह्वीभूतः सञ्जिह्वा देवं विश्वरूपधरं कृताञ्जलिर्नमस्कारार्थं
संपुटीकृतहस्तः सन्नभाषतोक्तवान् ॥ १४ ॥

विश्वरूपधरस्य भगवतस्तस्मिन्नेकीभूतजगतश्चोक्तविशेषणस्य दर्शनानन्तरं किमकरो-
दित्यपेक्षायामाह—तव इति । आश्चर्यबुद्धिर्विस्मयो रोम्भा हृष्टत्वं फुलकितत्वं, प्रकर्षो
मक्तिश्चक्षुरतिशयः ॥ १४ ॥

कथं यत्स्वया दर्शितं विश्वरूपं तदहं पश्यामीति स्वानुभवमाविष्कुर्वन्-
अर्जुन उवाच—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे

सर्वास्तथा भूतविशेषसंघान् ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-

मूर्तींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

ब्रह्मणो ज्ञेयत्वे हेत्यन्तरमाह—किंचेति । अविनाशित्वात्तत्रैव ज्ञातव्यत्वादतिरिक्तस्य नाशित्वेन हेयत्वादित्यर्थः । ज्ञानकर्मात्मनो धर्मस्य नित्यत्वं वेदप्रमाणकत्वम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवापीत्युक्तत्वाद्वोषा राक्षसा ॥ १८ ॥

किंच—

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य—

मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।

पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं

स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥

अनादिमध्यान्तमादिश्च मध्यं चान्तश्च न विद्यते यस्य सोऽयमनादिमध्यान्तस्तत् त्वामनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यं न तव वीर्यस्यान्तोऽस्तीत्यनन्तवीर्यस्तत् त्वामनन्तवीर्यं तथाऽनन्तबाहुमनन्ता बाहवो यस्य तव स त्वमनन्तबाहुस्तत् त्वामनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रं शशिसूर्यो नेत्रे यस्य तव स त्वं शशिसूर्यनेत्रस्तत् त्वां शशिसूर्यनेत्रं चन्द्रादित्यनयनं पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं दीप्तश्चासौ हुताशश्च स वक्त्रं यस्य तव स त्वं दीप्तहुताशवक्त्रस्तत् त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं तापयन्तम् ॥ १९ ॥

भगवतो विश्वरूपाख्यं रूपमेव पुनर्विवृणोति—किंचेति । हुतमश्नातीति हुताशो वह्निः ॥ १९ ॥

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि

व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।

दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपांमिदं तवोग्रं

लोकत्रयं प्रव्यापितं महात्मन् ॥ २० ॥

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं दान्तरिक्षं व्याप्तं त्वयैकेन विश्वरूपधरेण दिशश्च सर्वा व्याप्ता दृष्ट्वापलभ्याद्भुतं विस्मापकं रूपांमिदं तवोग्रं क्रूरं लोकानां त्रयं लोकत्रयं प्रव्यापितं भीरुं प्रचलितं वा हे महात्मन्नुद-स्वभाव ॥ २० ॥

॥२४॥ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता—[अ० ११ श्लो० २१-२२]

प्रकृतमगवद्रूपस्य व्याप्तिं मन्यन्ति—द्यावापृथिव्योरिति । तस्यैव मयंकरत्वमा-
चष्टे—दृष्टेति । ॥ २० ॥

अथाधुना पुरा यदा जयेम यदि वा नो जयेयुरित्यर्जुनस्य संशय
आसीत्तन्निर्णयाय पाण्डवजयमैकान्तिकं दर्शयामीति प्रवृत्तो भगवांस्तं
पश्यन्नाह, किंच—

अमी हि त्वा सुरसंधा विशन्ति

केचिद्धीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।

स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंधाः

स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

अमी हि युध्यमाना योद्धोरत्वा त्वां सुरसंधा येऽत्र भूभारावता-
रायावतीर्णा वस्वादिदेवसंधा मनुष्यसंस्थानास्त्वां विशन्ति प्रविशन्तो
दृश्यन्ते । तत्र केचिद्धीताः प्राञ्जलयः सन्तो गृणन्ति स्तुवन्ति त्वामन्वे
पलायनेऽप्यशक्ताः सन्तः । युद्धे प्रत्युपस्थित उत्पातादिनिमित्तान्युपलक्ष्य
स्वस्त्यस्तु जगत इत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंधा महर्षीणां सिद्धानां च संधाः
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः संपूर्णाभिः ॥ २१ ॥

अमी हीत्यादिसमनन्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह—अथेति । तं भगवन्तं पाण्डवजयमै-
कान्तिकं पश्यन्तर्जुनो ब्रवीतीत्याह—तं पश्यन्ति । विश्वरूपस्यैव प्रपञ्चनार्थमनन्तरग्र-
न्थजातमिति दर्शयति—किंचेति । असुरसंधा इति पदं छित्त्वा भूमारभूता दुर्योधना-
दयस्त्वा विशन्तीत्यपि वक्तव्यम् । उभयोरपि सेनयोरवस्थितेषु योद्धुकामेष्ववान्तरवि-
शेषमाह—तत्रेति । समरभूमौ समागताना द्रष्टुकामाना नारदप्रभृतीनां विश्वाविना-
शमाशङ्कमानानां तं परिनिर्हर्षता स्तुतिपदेषु भगवद्विषयेषु प्रवृत्तिप्रकारं दर्शयति—
युद्ध इति ॥ २१ ॥

किंचान्यत्—

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या

विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।

गन्धर्वपक्षासुरसिद्धसंधा

वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या रुद्रादयो गणा विश्वेऽश्विनौ च
देवौ मरुतश्चै, ऊष्मपाश्च पितरो गन्धर्वयक्षासुरासिद्धसंघा गन्धर्वा हाहा-
हुहूपभृतयो यक्षाः कुबेरप्रभृतयोऽसुरा विरोचनप्रभृतयः सिद्धाः कपि-
लादयस्तेषां संघा गन्धर्वयक्षासुरासिद्धसंघास्ते वीक्षन्ते पश्यन्ति त्वा
त्वां विस्मिता विस्मयमापन्नाः सन्तस्त एव सर्वे ॥ २२ ॥

दृश्यमानस्य भगवद्रूपस्य विस्मयकरत्वे हेत्वन्तरमाह—किंचेति । त एवोक्ता रुद्रा-
दयः सर्वे विस्मयमापन्नास्त्वां पश्यन्तीति संबन्धः ॥ २२ ॥

यस्मात्—

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं

महाबाहो बहुबाहुरूपादम् ।

बहुदरं बहुदंष्ट्राकरालं

दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥

रूपं महदतिप्रमाणं ते तच्च बहुवक्त्रनेत्रं बहुनि वक्त्राणि मुखानि
नेत्राणि चक्षुषि च यस्मिन्स्वरूपं बहुवक्त्रनेत्रं हे महाबाहो बहुबाहुरूपादं
बहवो बाहव ऊर्ध्वः पादाश्च यस्मिन् रूपे बहुबाहुरूपादं, किंच बहुदरं
बहुन्युदराणि यस्मिन्निष्ठि बहुदरं बहुदंष्ट्राकरालं वैह्वीभिर्दंष्ट्राभिः करालं
विकृतं तद्वहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा रूपमीदृशं लोका लौकिकाः प्राणिनः प्रव्य-
थिताः प्रचलिता भयेन तथाऽहमपि ॥ २३ ॥

लोकत्रयं प्रव्यथितमित्युपसंहरति—यस्मादिति । ईदृशं यस्मात्ते रूपं तस्मात्तं
दृ(तद्दृ)ष्टेति योजना । भयेन लौकिकत्रयमपि व्यथितो व्यथा पीडां देहेन्द्रियप्रचलनं
प्राप्नोऽस्मीत्याह—तथेति ॥ २३ ॥

तत्रेदं कारणम्—

नमःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं

व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा

धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥

नभःस्पृशं द्युस्पृशमित्यर्थाः, दीप्तं प्रज्वलितमनेकवर्णमनेके वर्णा भयं-
करा नानासंस्थाना यस्मिंस्त्वयि तं त्वामनेकवर्णं व्यात्ताननं व्यात्तानि
विवृतान्याननानि मुखानि यस्मिंस्त्वयि तं त्वां व्यात्ताननं दीप्तविशाल-
नेत्रं दीप्तानि प्रज्वलितानि विशालानि विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्मिंस्त्वयि
तं त्वां दीप्तविशालनेत्रं दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा प्रव्यापितः
प्रभीतोऽन्तरात्मा मनो यस्य मम सोऽहं प्रव्यथितान्तरात्मा सन्धृतिं
धैर्यं न बिन्दामि न लभे शमं चोपशमं मनस्तुष्टिं हे विष्णो ॥ २४ ॥
अर्जुनस्य विश्वरूपदर्शनेन व्यपितत्वे हेतुमाह—तत्रेति ॥ २४ ॥

कस्मात्—

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म

मसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

दंष्ट्राकरालानि दंष्ट्राभिः करालानि विकृतानि ते तव मुखानि दृष्ट्वैवोप-
लभ्य कालानलसंनिभानि मलयकाले लोकानां दाहकोऽग्निः कालानल-
स्तत्संनिभानि कालानलसदृशानि दृष्ट्वेत्येतद्दिशः पूर्वापरबिवेकेन न
जाने दिङ्मूढो जातोऽस्म्यतो न लभे च नोपलभे च शर्म सुखमवः
मसीद मसन्नो भव हे देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

दृश्यमानेऽपि भगवद्देहे पारितोषाद्यभावे कारणान्तरं प्रश्नपूर्वकमाह—कस्मादिति ।
दृष्ट्वैवेत्येवकारेण प्राप्तिर्न्यायवर्त्यते ॥ २५ ॥

येभ्यो मम पराजयाशङ्काऽऽसीत्ता चापगता । यतः—

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः

सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।

भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ

सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनमभृतयस्त्वरमाणा विशन्तीति
व्यवहितेन संवधः । सर्वे सहैव संहना अवनिपालसंघैरवनिं पृथ्वीं

पालयन्तीत्यवनिपालास्तेषां संपैः । किंच भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रः कर्ण-
स्तथाऽसौ सहास्पदीयैरपि धृष्टद्युम्नप्रभृतिभिर्बोधमुख्यैर्बोधानां मुख्यैः
प्रधानैः सह ॥ २६ ॥

अस्माकं जयं परेषां पराजयं च दिदृक्षन्तं (क्षुं त्वां) पश्यामीत्याह—येभ्य इति ।
तत्र हेतुत्वेन श्लोकमवतारयति—यत इति । न केवलं दुर्योधनादीनामेव पराजयः किं-
न्तु भीष्मादीनामपीत्याह—किंचेति ॥ २६ ॥

किंच—

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु

संहश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥

वक्त्राणि मुखानि ते तत्र त्वरमाणास्त्वरायुक्ताः सन्तो विशन्ति ।
किंचिद्विलग्ना मुखानि । दंष्ट्राकरालानि भयानकानि भयंकराणि । किंच
केचिन्मुखानि प्रविष्टानां मध्ये विलग्ना दशनान्तरेषु दन्तान्तरेषु मांस-
मिव भक्षितं संहश्यन्त उपलभ्यन्ते चूर्णितैश्चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः
शिरोभिः ॥ २७ ॥

भगवद्रूपस्योपस्थे हेत्वन्तरमाह—किंचेति । प्रविष्टानां मध्ये केचिदिति सं-
न्धः ॥ २७ ॥

कथं प्रविशन्ति मुखानीत्याह—

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः

समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।

तथा तवामी नरलोकवीरा

विशन्ति वक्त्राण्याभिर्विज्वलन्ति ॥ २८ ॥

यथा नदीनां स्रवणीनां बहवोऽनेकेऽम्बुनां वेगा अम्बुवेगास्त्वर-
विशेषाः समुद्रमेवाभिमुखः प्रतिमुखा द्रवन्ति प्रविशन्ति तथा तद्वत्त-
वामी भीष्मादयो नरलोकवीरा मनुष्यलोकजरा विशन्ति वक्त्राण्याभि-
विज्वलन्ति प्रकाशमानानि ॥ २८ ॥

विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं

न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

आरुषाहि कथय मे महां को भवानुग्रहः कृपाकारः । नमोऽस्तु
ते तुभ्यं हे देवंबर देवानां प्रधान प्रसीद प्रसादं कुरु विज्ञातुं विशेषेण
ज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यमादौ भवमाद्यम् । न हि यस्मात्प्रजानामि
तव त्वदीयां प्रवृत्तिं चेष्टाम् ॥ ३१ ॥

भगवद्रूपस्यार्जुनेन दृष्टपूर्वत्वात्तस्य तस्मिन् विज्ञातेत्याशङ्क्याऽऽह—यत् इति ।
उपदेशं दृष्टश्रूयमाणेनोपदेशकर्तुः प्रह्वीमनं कर्तव्यमिति सूचयति—नमोऽस्तिवति ।
शौर्यत्यागमर्थयते—प्रसादामेति । त्वमेव मां जानीषे किमर्थमित्यभिधानीमर्थयते
मदीयां चेष्टां दृष्ट्वा तपैव प्रतिपद्यस्वेत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो

लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।

ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे

येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥

कालोऽस्मीति । कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्लोकानां क्षयं करोतीति
लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो वृद्धिं गतो यदर्थं प्रवृद्धस्त्वच्छृणु लोकान्समाहर्तुं
संहर्तुमिहास्मिन्काले प्रवृत्तः । ऋतेऽपि विनाऽपि त्वा त्वां न भवि-
ष्यन्ति भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयः सर्वे येभ्यस्तवाऽऽशङ्क्य येऽवस्थिताः
प्रत्यनीकेष्वनीकमनीकं मति प्रत्यनीकेषु मविपक्षभूयेष्वनीकेषु योधा
योद्धारः ॥ ३२ ॥

स्वयं यदर्था च स्वप्रवृत्तितत्सर्वं भगवानुक्तवानित्याह—श्रीभगवानिति । कालः
क्रियाशक्त्युपहितः परमेश्वरः, अस्मिन्निति वर्तमानयुद्धोपलतितत्वं कालस्य विवक्षितम् ।
लोकसंहारार्थं त्वत्प्रवृत्तावपि नासावर्षवती प्रतिराक्षणां भीष्मादीनां मन्त्रवृत्तिं विना
संहर्तुमशक्यतादित्याशङ्क्याऽऽह—ऋतेऽपीति ॥ ३२ ॥

यस्मादेवम्—

तस्मात्प्रमुचिष्ठ पथो लभस्व

जित्वा शत्रून्मुहुक्श्व राज्यं समृद्धम् ।

मयैवैते निहताः पूर्वमेव

निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ भीष्मद्रोणमभूतयोऽतिरथा अजेया देवैरप्यर्जुनेन जिता इति यशो लभस्व केवलं पुण्यैर्हि तत्प्राप्यते जित्वा शत्रून् दुर्योधनमभूती-
भ्युद्भूतं राज्यं समृद्धमसपत्नमकण्ठरुम् । मयैवैते निहता निश्चयेन इताः प्राणैर्वियोजिताः पूर्वमेव । निमित्तमात्रं भव त्वं हे सव्यसाचिन् सव्येन वामेनापि हस्तेन शराणां क्षेपात्सव्यसाचीत्युच्यतेऽर्जुनः ॥ ३३ ॥

तवौदासीन्येऽपि प्रतिकूलार्थकस्या मत्प्रातिवर्त्यादेव न भविष्यन्तीत्येवं यस्मान्नि-
श्चितं तस्मात्तवौदासीन्यमर्कित्वाकरमित्याह—यस्मादिति । उत्तिष्ठ युद्धायोगमुत्ती-
र्धेत्यर्थः । यशोलाभमभिनयति—भीष्मेति । किं तेनापुमर्षेनेत्याशङ्क्याऽऽह—
पुण्यैरिति । राज्यभोगेऽपेक्षिते किमनपेक्षितेनेत्याशङ्क्याऽऽह—जित्वेति । भीष्मा-
दिष्वतिरथेषु सप्त कुतो जयाशङ्केत्याशङ्क्याऽऽह—मयैवैत इति । तर्हि मृतमारणार्थं
न मे प्रवृत्तिस्तत्राऽऽह—निमित्तेति । सव्यसाचिपदं विभजते—वामेनेति ॥ ३३ ॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च

कर्णं तथाऽन्यानपि योधवीरान् ।

मया हतास्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा

युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

द्रोणं चेति । द्रोणं च येषु येषु योर्वैर्जुनस्याऽऽशङ्क्यां तांस्तान्व्य-
पदिशति भगवान्मया हतानिति । तत्र द्रोणभीष्मयोस्तावत्सिद्धमा-
शङ्काकारणं द्रोणो धनुर्वेदाचार्यो दिव्यास्त्रसपन्न आत्मनश्च विशेषतो
गुरुर्गुरिष्ठो भीष्म, स्वच्छन्दमृत्युर्दिव्यास्त्रसंपन्नश्च परशुरामेण द्वंद्वयुद्धप्र-
गमन्न च पराजितः । तथा जयद्रथो यस्य पिता तपश्चरति मम पुत्रस्य
शिरो भूमौ पतयिष्यति यस्तस्यापि शिरः पतिष्यतीति । कर्णोऽपि
वासवदत्तया शक्या त्वमोधया संपन्नः सूर्यपुत्रः कानीनो यतोऽतस्त-
नास्त्रैव निर्देशः । मया हतास्त्वं जहि निमित्तमात्रेण मा व्यथिष्ठास्तेभ्यो
मयं मा कार्पायुध्यस्व जेतासि दुर्योधनमभूतीन् रणे युद्धे सपत्ना-
ञ्छत्रान् ॥ ३४ ॥

मथैवेत्यादिनोक्तं प्रपञ्चयति-द्रोणं चेति । किमिति कतिचिदेवान् द्रोणादयो गण्यन्ते तत्राऽऽह—येष्विति । द्रोणादिषु कुतः शङ्केत्याशङ्क्य द्वयोः शङ्कानिमित्तमाह—तत्रेत्यादिना । जयद्रथेऽपि शङ्कानिमित्तमाह—तथेति । दिव्यास्त्रसंपन्न इति संबन्धः । तत्र शङ्कायां कारणांतरमाह—यस्येति । कर्णेऽपि तत्कारणं कथयति—कर्णोऽपीति । पूर्ववदेव संबन्धः । हेत्वन्तरमाह—वासचेति । सा सख्यमोघा पुरुषमेकमत्यन्तसमर्थं घातयित्वैव निवर्तते । जन्मनाऽपि तस्य शङ्कनीयत्वमाह—सूर्येति । कुन्ती हि कन्यावस्थायां मन्त्रप्रभावं ज्ञातुमादित्यमाजुहाव ततस्तस्यामेवावस्थायागयमुद्धभूव तदाह—कानीन इति । एतदेवाभिप्रेत्य कर्णग्रहणमित्याह—यत इति । उक्तेष्वन्येषु च न त्वया शङ्कितव्यमित्याह—मथेति ॥ ३४ ॥

संजय उवाच—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य

कृताञ्जलिर्वपमानः किरीटी ।

× नमस्कृत्वा भूय एवाऽऽह कृष्णं

सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

एतच्छ्रुत्वेति । एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य पूर्वोक्तं कृताञ्जलिः सन्वेपमानः कम्पमानः किरीटी नमस्कृत्वा भूयः पुनरेवाऽऽहोक्तवान्कृष्णं सगद्गदं भयाविष्टस्य दुःखाभिघातास्तेहाविष्टस्य च हर्षोद्भवादश्रुपूर्णनेत्रत्वे सति श्लेष्मणा कण्ठावरोधस्ततश्च वाचोऽपाटवं मन्दशब्दत्वं यत्सगद्गदस्तेन सह वर्तत इति सगद्गदं वचनमाहेति वचनाक्रियाविशेषणमेतत् । भीतभीतः पुनः पुनर्भयाविष्टचेताः सन्प्रणम्य ग्रही भूत्वाऽऽहेति व्यवहितेन संबन्धः । अत्रावसरे संजयवचनं साभिप्रायम् । कथं द्रोणादिष्वर्जुनेन निहतेष्वजेयेषु चतुर्थे निराश्रयो दुर्योधनो निहत एवेति मत्वा धृतराष्ट्रो जयं प्रति निराशः सन्संधिं करिष्येति ततः शान्तिरुभयेषां भविष्यतीति । तदपि नाश्रौषीद्दृष्टराष्ट्रो भवितव्यवशात् ॥ ३५ ॥

पराजयभयात्क रियति संधिमिति बुद्ध्या संजयो राज्ञो वृत्तान्तमुक्तवानित्याह—संजय इति । पूर्वोक्त वचनं कालोऽर्प्मात्यादि । विश्वरूपदर्शनदशाधामर्जुनस्य पगवता संवादवचनं किमिति संजयो राज्ञे वयजिज्ञापदित्याशङ्क्य तदुक्तेस्तात्पर्यमाह—अत्रेति ।

× स्वभाव आर्थः ।

३६२ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितपांकरभाष्यसमेता—[अ० ११ श्लो० ३६-३७]

तमेऽपिपायं प्रश्रद्धा विषदयति—कथमित्यादिना । तर्हि संजयवचनं श्रुत्वा किमिति राजा संधि न कारयामासेति तत्राऽऽह—तदपीति ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या

जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति

सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥ ३६ ॥

स्थान इति । स्थाने युक्तं किं तत्, तव प्रकीर्त्या स्वन्माहात्म्यकीर्तनेन श्रुतेन हे हृषीकेश यज्जगत्प्रहृष्यति महर्षमुपैति तस्स्थाने युक्तमित्यर्थः । अथवा विषयविशेषण स्थान इति । युक्तो हर्षादिविषयो भगवान् । यत ईश्वरः सर्वात्मा सर्वभूतसुहृद्वेति । तथाऽनुरज्यतेऽनुरागं चोपैति तच्च विषय इति व्याख्येयम् । किंच रक्षांसि भीतानि भयाविष्टानि दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति तच्च स्थाने विषये । सर्वे नमस्यन्ति नमस्कुर्वन्ति च सिद्धसंघाः सिद्धानां समुदायाः कपिलादीनां तच्च स्थाने ॥ ३६ ॥

किं तदर्जुनो भगवन्तं प्रति समद्वयं वचनमुक्तवानिति तदाह—अर्जुन इति । विषयविशेषणत्वमेव व्यनक्ति—युक्त इति । भगवतो हर्षादिविषयत्वं युक्तमित्यत्र हेतुमाह—यत्त इति । तव प्रकीर्त्या हर्षवदनुशास्यं गच्छति जगद्विस्थाह—वथेति । तत्त्वैत्यनुरागमनम् । रक्ष.सु जगदकदेशभूतेषु प्रतिपक्षेषु कुतो जगतो भगवति हर्षानुरागावित्याशङ्क्याऽऽह—किंचेति । इतश्च जगतो भगवति हर्षादि युक्तमिदं विस्थाह—सर्व इति ॥ ३६ ॥

भगवतो हर्षादिविषयत्वे हेतुं दर्शयति—

कस्माच्च तेन न मेरन्महात्म-

नरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।

अनन्त देवेश जगन्निवास

त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

कस्माच्च हेतोस्ते तुभ्यं न मेरन् नमस्कुर्वुर्हे महात्मननरीयसे गुरुतराय यतो ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्याप्यादिकर्ता कारणमनस्तस्मादादिकर्त्रे

कथमेते न नमस्कुर्युरवो हर्षादीनां नमस्कारस्य च स्थानं त्वमर्हो विप्र-
 इत्यर्थः । हेऽनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं तत्परं यद्वेदान्तेषु श्रूयते
 किं तत्सदसद्विद्यमानमसच्च यत्र नास्तीति बुद्धिस्ते उपधानभूते सद-
 सती यस्याक्षरस्य यद्द्वारेण सदसदिष्युपचर्यते । परमार्थतस्तु सदसतः
 परं तद्यदक्षरं वेदविदो वदन्ति तत्त्वमेव नान्यदित्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

उक्तेऽर्थे हेत्वर्थत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति—भगवन् इति । महात्मत्वमक्षुद्रचेत-
 तस्त्वम् । गुरुतरत्वात्मस्कारादियोग्यत्वमाह—गुरुतरायेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—
 यत इति । महात्मत्वादिहेतूनामुक्तानां फलमाह—अत इति । तत्रैव हेत्वन्तराणि
 सूचयति—हेऽनन्तेति । अनवच्छिन्नत्वं सर्वदेवनियन्तृत्वं सर्वजगदाश्रयत्वं च तत्र
 नमस्कारादियोग्यत्वे कारणमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—स्वमिति । तत्र मातमाह—
 यादिति । कथमेकस्यैव सदसद्रूपत्वं तत्राऽऽह—ते इति । कथं सतोऽसत्तत्त्वाक्षरं प्रत्यु-
 पाधित्वं तदाह—यद्द्वारेणेति । तत्परं यदित्येतद्व्याचष्टे—परमार्थतस्त्विति ।
 अतन्तत्त्वादिना भगवतो नमस्कारादियोग्यत्वमुक्तम् ॥ ३७ ॥

पुनरपि स्तौति—

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-

स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम

त्वया तत्तं विश्वमन्तरूप ॥ ३८ ॥

त्वमादिदेवो जगतः स्रष्टृत्वात्, पुरुषः पुरि शयनात्, पुराणाक्षिरतन-
 स्त्वमेवास्य विश्वस्य परं प्रकृतं निधानं निर्धायतेऽस्मिञ्जगत्सर्वं महाप्र-
 लयादाविति । किञ्च वेत्ताऽसि वेदिताऽसि सर्वस्यैव वेद्यजातस्य । यच्च
 वेद्यं वेदनाहं तच्चासि । परं च धाम परमं पदं वैष्णवम् । त्वया तत्तं
 व्याप्तं विश्वं समस्तमनन्तरूपान्तो न विद्यते तत्र रूपाणाम् ॥ ३८ ॥

संप्रति जगत्स्रष्टृत्वादिनाऽपि तद्योग्यत्वमस्तीति स्तुतिद्वारा दर्शयति—पुनरपीति ।
 जगतः स्रष्टा पुरुषो हिरण्यगर्भ इति पक्षं प्रत्याह—पुराण इति । स्रष्टृत्वं निमित्तमे-
 वेति तदस्येश्वरवादिनस्तान्प्रयुज्यम्—त्वमेवेति । महाप्रलयादावित्यादिपदमवान्तरप्रल-
 यार्थम् । ईश्वरस्योभयथा कारणत्वं सर्वज्ञत्वेन साधयति—किंचेति । वेद्यवेदितृमावेना-
 द्वैतानुपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह—यच्चेति । मुक्त्यलम्बनस्य ब्रह्मणोऽर्गन्तरत्वाशङ्कि-

३३४ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता—[अ० ११ श्लो० ३९-४०]

त्वो(ङ्क्षो)क्तम्—परं चेति । यत्परमं पदं तदपि त्वमेवेति संबन्धः । तस्य पूर्णत्वमाह—
त्वयेति । व्याप्यव्यापकत्वेन मेदं शङ्कित्वा कल्पितत्वात्तस्य भवमित्याह—अनन्तेति
॥ ३८ ॥

किंच—

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः

प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः

पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥

वायुस्त्वं यमश्चाग्निर्वरुणोऽपां पतिः शशाङ्कश्चन्द्रमाः प्रजापतिस्त्वं
कश्यपादिः प्रपितामहश्च पितामहस्यापि पिता प्रपितामहो ब्रह्मणोऽपि
पितेत्यर्थः । नमो नमस्ते तुभ्यमस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो
नमस्ते । बहुशो नमस्कारक्रियाभ्यासावृत्तिगणनं कृत्वसुचोच्यते । पुनश्च
भूयोऽपीति श्रद्धाभवस्य विश्रयादपरितोषमात्मनो दर्शयति ॥ ३९ ॥

तस्य सर्वात्मत्वे हेत्वन्तरमाह—किंचेति । कश्यपादिरित्यादिशब्देन त्रिराद्दक्षा-
दयो गृह्यन्ते । पितामहो ब्रह्मा तस्य पिता सूत्रात्माऽन्तर्यामी चेत्याह—ब्रह्मणोऽ-
पीति । सर्वे देवतास्त्वमेवेत्युक्ते फलितमाह—नम इति । सहस्रकृत्व इति कृत्वसुचो
विवक्षितमर्थमाह—बहुश इति । पुनरुक्तितात्पर्यमाह—पुनश्चेति । श्रद्धाभवस्योत्प-
त्तिशयात्कृतेऽपि नमस्कारे पारितोषाभावो बुद्धेरात्मनोऽलंभ्यपरार्हादित्यं तद्दर्शनार्थं
पुनरुक्तिरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

तथा—

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते

नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।

अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं

सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥

नमः पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि तुभ्यमथ पृष्ठतस्ते पृष्ठतोऽपि च ते ।
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्वासु दिक्षु सर्वत्र स्थिताय हे सर्वानन्तवीर्या-
मितविक्रमोऽनन्तं वीर्यमस्यामितो विक्रमोऽस्य वीर्यं सामर्थ्यं विक्रमः
पराक्रमः । वीर्यवानपि कश्चिच्छस्त्रादिविषये न पराक्रमते यन्पराक्रमो

वा । त्वं त्वनन्तवीर्योऽमितविक्रमश्चेत्यनन्तवीर्यामितविक्रमः सर्वं समस्तं
जगत्समाप्नोषि सम्यगेकेनाऽऽत्मना व्याप्नोषि यत्तत्तस्मादासि भवसि
सर्वस्त्वया विनाभूतं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

विधान्तरेण भगवन्तं स्तुत्या नमस्कुर्वन्नामिमुखां करोति—तथेति । यस्यां दिशि सवि-
तोदेति सा पूर्वा दिगुच्यते । तस्यां व्यवस्थितं सर्वं त्वमेव तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्ति-
त्याह—नम इति । अथशब्दः समुच्चये । पश्चादपि स्थितं सर्वं त्वमेव तस्मै ते तुभ्यं
नमोऽस्तिवत्याह—अथेति । किं बहुना यावत्पुत्रो दिशस्तत्र सर्वत्र यद्वर्तते तदशेषं त्वमेव
तस्मै तुभ्यं प्रह्वीभावः स्यादित्याह—नमोऽस्तिवति । फलितं सर्वात्मत्वं सूचयति—
हे सर्वेति । वीर्यविक्रमयोर्न पौनरुक्त्यमित्याह—वीर्यमित्यादिना । वीर्यवतो विक्र-
माव्यभिचारार्थपौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽह—वीर्यवानिति । पगवति लोकतो विशेष-
माह—त्वं त्विति । उक्तं सर्वात्मत्वं प्रपञ्चयति—सर्वमिति । सप्रपञ्चत्वं वारयति—
त्वयेति ॥ ४० ॥

यतोऽहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानापरौध्यतः—

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं

हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।

अजानता महिमानं तवेदं

मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि ॥ ४१ ॥

सखा समानवया इति मत्वा ज्ञात्वा विपरीतशुद्धया प्रसभमभिभूय
प्रसन्नं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति चाजानताऽज्ञानिना मूढेन ।
किमजानतेत्याह—महिमानं माहात्म्यं तवेदमीश्वरस्य विश्वरूपम् । तवेदं
महिमानमजानतेति वैयधिकरण्येन संबन्धः । तवेममिति पाठो यद्यस्ति
तदा सामानाधिकरण्यमेव । मया प्रमादाद्विसिक्तचित्तवया प्रणयेन वाऽपि
प्रणयो नाम स्नेहनिमित्तो विश्रम्भस्त्वेनापि कारणेन यदुक्तवानस्मि ॥ ४१ ॥

अज्ञाननिमित्तमपराधं क्षमापयति—यत् इति । इदंशुद्धार्थमाह—विश्वरूप-
मिति । न हीदमित्यस्य महिमानमित्यस्य च सामानाधिकरण्यं लिङ्गव्यत्ययादि-
त्याह—तवेति । पाठान्तरसंभावनाया सामानाधिकरण्योपपत्तिमाह—तवेत्यादिना ।
यदुक्तवानस्मि तदहं क्षमये त्वामिति संबन्धः ॥ ४१ ॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि

विहारश्चपासनभोजनेषु ।

एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्समक्षं

तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

यच्चेति । यच्चावहासार्थं परिहासप्रयोजनासत्कृतः परिभूतोऽसि भवसि, क्व विहारश्चपासनभोजनेषु विहरणं विहारः पादव्यायामां शयनं शय्याऽऽसनमास्थायिका भोजनमदनमित्येतेषु विहारश्चपासन-भोजनेष्वेकः परोक्षः सन्नसत्कृतोऽसि परिभूतोऽस्यथवाऽपि हेऽच्युत तत्समक्षं तच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः प्रत्यक्षं वाऽसत्कृतोऽसि तत्सर्वम-पराधजातं स्नापये क्षमां कारये त्वामहमप्रमेयं प्रमाणासीतम् ॥ ४२ ॥

यद्युक्तमुक्तं तत्सन्तव्यमित्येव न किंतु यत्परीहासार्थं क्रीडादिषु त्वयि तिरस्करणं कृतं तदपि सोढव्यमित्याह—यच्चेति । विहरणं क्रीडा व्यायामो वा । शयनं तत्पा-दिकमास्थायिका सिंहासनादरुपलक्षणमेतेषु विषयभूतेष्विति यावत् । एकशब्दो रहसि स्थितमेकाकिनं कथयतीत्याह—परोक्षः सन्निति । प्रत्यक्षं परोक्षं वा तदसत्करणं परिमथनं यथा स्यात्तथा यन्मया त्वमसत्कृतोऽसि तत्सर्वमिति योजनामङ्गीकृत्वाऽऽह—तच्छब्द इति । क्षमा कारयितव्येत्यत्रापरिमितत्वं हेतुमाह—अप्रमेयमिति ॥ ४२ ॥

यत्सर्वम्—

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य

त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो

लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३ ॥

पिताऽसि जनयिताऽसि लोकस्य प्राणिजातस्य चराचरस्य स्थाव-रजङ्गमस्य न केवलं त्वमस्य जगतः पिता पूज्यश्च पूजार्हो यथो गुरुर्ग-रीयान्गुरुतरः । कस्माद्गुरुतरस्त्वमित्याह—न च त्वत्समस्त्वनुल्लोऽन्योऽस्ति । न हीनश्चद्रूपं संभवत्यनेकेश्वरत्वे व्यवहारानुपपत्तेः । त्वत्सम एव तावदन्यो न संभवति कुत एवान्योऽभ्यधिकः स्यात् । लोकत्रयेऽपि सर्वस्मिन्नप्रतिमप्रभाव प्रतिभीयते यथा सा प्रतिमा न विद्यते प्रतिमा

यस्य तव प्रभावस्य स त्वमप्रतिमप्रभावो हेऽप्रतिमप्रभाव निरतिशयप्र-
भावेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

गुणाधिकात्पूजार्हत्वं धर्माधर्मात्मज्ञानसंप्रदायप्रवर्तकत्वेन शिक्षयितृत्वादुरुत्वं गुरुणा-
मपि सूत्रादीनां गुरुत्वाद्गुरीयस्त्वं तदेव प्रश्नद्वारा साधयति—कस्मादिति । ईश्वरान्तरं
ब्रह्मं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । ईश्वरभेदे प्रत्येकं स्वातन्त्र्यात्तदैकमत्ये
हेत्वभावाच्चानामतित्वे चैकस्य सिसृक्षायामन्यस्य संनिहीयांसंमवाद्भवहारलोपाद्युक्त-
मीश्वरनानात्वमित्यर्थः । अग्न्याधिकात्सर्वं कैमुतिकग्न्यायेन दर्शयति—त्वत्सम इति ।
तत्र हेतुमवतार्य न्याकरोति—अप्रतिमत्प्यादिना ॥ ४३ ॥

यत एवम्—

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं

प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव सरुपुः

प्रियः प्रियायाऽर्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥

तस्मात्प्रणम्य नमस्कृत्य प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचेर्धृत्वा कायं शरीरं
प्रसादये प्रसादं कारये त्वामहमीशितारमीड्यं स्तुत्यं त्वं पुनः पुत्रस्या-
पराधं पिता यथा क्षमते सर्वं सखेव च सरुपुरपराधं यथा वा प्रियाया
अपराधं क्षमत एवमर्हसि हे देव सोढुं प्रसादितुं क्षन्तुमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

निरतिशयप्रभावं हेतुकृत्याप्रतिमत्प्यादिना प्रसादये प्रणामपूर्वकं त्वाभिध्याह—यत
इति । प्रसादान्तरं भगवता कर्तव्यं प्रार्थयते—त्वं पुनरिति । प्रिय इव प्रियाया
इतीवकारोऽनुपज्यते । प्रियायाऽर्हसीति च्छान्दसः संधिः । क्षन्तुं मदपराधनात-
मिति शेषः ॥ ४४ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा

भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।

तदेव मे दर्शय देव रूपं

प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

अदृष्टपूर्वमिति । अदृष्टपूर्वं न कदाचिदपि दृष्टपूर्वमिदं विश्वरूपं तव
मयाऽन्यैर्वा तदहं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि भयेन च प्रव्यथितं मनो मेऽस्त-
देव मे मम दर्शय हे देव रूपं यन्मत्सखं प्रसीद देवेश जगन्निवास
जगतो निवासो जगन्निवासो हे जगन्निवास ॥ ४५ ॥

३३८ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितश्रीकरभाष्यसमेता—[अ० ११ श्लो० ४१-४७]

हेतुक्तिपूर्वकं विश्वरूपोपसंहारं प्रार्थयते—अदृष्टेति । हृषितो हृष्टस्तुष्ट इति यावत् ।
मयेन तद्धेतुविकृतदर्शनेनेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

*किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-

मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।

तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन

सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

किरीटिनमिति । किरीटिनं किरीटवन्तं तथा गदिनं गदावन्तं चक्र-
हस्तमिच्छामि त्वां प्रार्थये त्वां द्रष्टुमहं तथैव पूर्ववदित्यर्थः । यत् एवं
तस्मात्तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो वार्तमानिकेन
विश्वरूपेण भव विश्वमूर्त उपसंहृत्य विश्वरूपं तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्र-
रूपेण भवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तदेव दर्शयेत्युक्तं किं तदित्यपेक्षायामाह—किरीटिनामिति । चक्रं हस्ते यस्य
तमिति व्युत्पत्तिं गृहीत्वाऽऽह—चक्रेति । मदीयेच्छा फलपर्यन्ता कर्तव्येत्याह—यत्
इति । चतुर्भुजत्वे कथं सहस्रबाहुत्वं तत्राऽऽह—वार्तमानिकेनेति । सति विश्वरूपे
कथं पूर्वरूपमाकर्त्तुं तत्राऽऽह—उपसंहृत्येति ॥ ४७ ॥

अर्जुनं भीतमुपलभ्योपसंहृत्य विश्वरूपं प्रियवचनेनाऽऽश्वासयन्—
श्रीभगवानुवाच—

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं

रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।

तेजोमयं विश्वमनन्तमायं

यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

मया प्रसन्नेन प्रसादो नाम त्वय्यनुग्रहाद्युद्दिष्टदत्ता प्रसन्नेन मया तव
हेऽर्जुनेदं परं रूपं विश्वरूपं दर्शितमात्मयोगादात्मन्येभ्यर्च्यस्य सामर्थ्या-
त्तेजोमयं तेजःमायं विश्वं समस्तमनन्तमन्तरहितमादौ भवमायं यद्रूपं मे
मम त्वदन्येन त्वद्योऽन्येन केनचित्त दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

* एतच्छ्लोकस्यावतरणार्थं किञ्चेति क. घ. छ. इ. पुस्तकेषु वर्तते ।

१ घ. छ. आ. २. छ. 'मि प्रार्थये' । वा. वा. ३. 'व. पूर्वस्तेन भ' । ४ घ. इ.
'ह—नि नि' ।

अर्जुनेन स्थाने हृषीकेशेत्यादिनोक्तस्य भगवतो वचनमवतारयति—अर्जुनापिति ।
भगवत्प्रसादैकोपायलभ्यं तद्दर्शनमित्याशयेनाऽऽह—मयेति ॥ ४७ ॥

* आत्मनो मम रूपदर्शनेन कृतार्थ एव त्वं संवृत्त इति तत्स्तौति—

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-

र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके

द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुपवीर ॥ ४८ ॥

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैश्चतुर्णापि वेदानामध्ययनैर्यथावदयज्ञाध्य-
यनैश्च, वेदाध्ययनैरेव यज्ञाध्ययनस्य सिद्धत्वात्पृथग्यज्ञाध्ययनग्रहणं
यज्ञविज्ञानोपलक्षणार्थम् । तथा न दानैस्तुलापुरुषादिभिर्न च क्रिया-
भिराग्निहोत्रादिभिः श्रोतादिभिर्नापि तपोभिरुग्रैश्चान्द्रायणादिभिरुग्रैर्घो-
रैरेवंरूपो यथा दर्शितं विश्वरूपं यस्य सोऽहमेवंरूपः शक्यो न शक्योऽहं
नृलोके मनुष्यलोके द्रष्टुं त्वदन्येन त्वत्तोऽन्येन कुरुपवीर ॥ ४८ ॥

तच्छब्देन प्रकृतं दर्शनं परामृश्यते । वेदाध्ययनात्पृथग्यज्ञाध्ययनग्रहणं पुनरुक्ते-
रयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—वेदेति । न च वेदाध्ययनग्रहणादेव यज्ञविज्ञानमपि गृहीत-
मध्ययनस्यार्पावबोधान्नत्वादिति वाच्यम् । तस्याक्षरग्रहणान्ततया वृद्धैः साधितत्वादिति
यावः । श्लोकपूरणार्थमसंहितकरणं, त्वत्तोऽन्येन मदनुग्रहविहीननेति शेषः ॥ ४८ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो

दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्मममेदम् ।

व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं

तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

मा ते व्यथेति । मा ते व्यथा मा भूते भयं मा च विमूढभावो विमू-
ढचित्तता दृष्ट्वापलभ्य रूपं घोरमीदृग्यथादर्शितं ममेदं व्यपेतभीर्विगत-
भयः प्रीतमनाश्च सन्पुनर्युपस्त्व तदेव चतुर्थेन शब्दचरुगदाघरं तवेष्टं
रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

* आत्मन इति घ. छ. पुस्तकयोर्न नियते ।

विश्वरूपदर्शनमेवं स्तुत्वा मयस्माद्दृश्यमानाह्निमेपि तर्हि तदुपसंहरामीत्याह—
मा ते व्यथोति । बहुविधमनुभूतत्वमभिप्रेत्येदमिदमित्युक्तमिदमिति प्रत्यक्षयोग्यत्वम् ॥ ४९ ॥

संजय उवाच—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा

स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेनं

भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

इत्यर्जुनमिति । इत्येवमर्जुनं वासुदेवस्तथाभूतं वचनमुक्त्वा स्वकं
वासुदेववृहे जातं रूपं दर्शयामास दर्शितवान् । भूयः पुनराश्वासया-
मास चाऽऽश्वासितवांश्च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुः मसन्नदेहो
महात्मा ॥ ५० ॥

तदिदं वृत्तं राक्षे सुतो निवेदितवानित्याह—संजय इति । तथाभूतं वचनं मया
प्रसन्नेत्येवमिति, चतुर्भुजं रूपम् । किं तस्य रूपस्य परिचितपूर्वस्य प्रदर्शनेन प्रसन्नदेह-
त्वेन चार्जुनं प्रत्याश्वासनं भगवतो युक्तमित्यत्र हेतुमाह—महात्मेति ॥ ५० ॥

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

दृष्ट्वेदमिति । दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं मत्सखं प्रसन्नं तव सौम्यं जनार्दने-
दानीमधुनाऽस्मि संवृत्तः संजातः किं सचेताः मसन्नचित्तः प्रकृतिं
स्वभावं गतश्चास्मि ॥ ५१ ॥

एवं भगवदाश्रयसिताः सन्नर्जुनस्तं प्रत्युक्तवानित्याह—अर्जुन इति ॥ ५१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥

सुदुर्दर्शमिति । सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखेन दर्शनमस्योति सुदुर्दर्शमिदं रूपं

दृष्टवानसि यन्मम देवा अप्यस्य मम रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनका-
ङ्क्षिणो दर्शनेप्सवोऽपि न त्वमिव दृष्टवन्तो न द्रक्ष्यन्ति चेत्यभि-
प्रायः ॥ ५२ ॥

उपास्यत्वाय विश्वरूपं स्तोतुं भगवदुक्तिमुत्पापयति—श्रीभगवानिति । त्वद्वच-
तिरिक्तानामिदं रूपं द्रष्टुमशक्यमित्येतद्विशदयति—देवा अपीति ॥ ५२ ॥

कस्मात्—

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

नाहं वेदैर्ऋग्यजुःसामाथर्ववेदैश्चतुर्भिरपि न तपसोग्रेण चान्द्रायणा-
दिना न दानेन गोभूहिरण्यादिना [न] चेज्यया यज्ञेन पूजया वा
शक्य एवंविधो य(यस्त)यादर्शितप्रकारो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा
त्वम् ॥ ५३ ॥

दर्शनोपायामावाद्दुर्दर्शत्वमिति शङ्कते—कस्मादिति । वेदादिपूजायेषु सत्स्वपि
भगवानुत्कृष्टो न शक्यो द्रष्टुमित्याह—नाहमिति । तर्हि दर्शनायोग्यत्वाद्द्रष्टुमश-
क्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—दृष्टवानिति ॥ ५३ ॥

कथं पुनः शक्य इत्युच्यते—

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥

भक्त्या तु किंविशिष्टेत्याह—अनन्ययाऽष्टमभूतया भगवतोऽन्यत्र
पृथङ् न कदाचिदपि या भवति सा त्वनन्या भक्तिः सर्वैरपि करणैर्वा-
सुदेवादन्यत्रोपलभ्यते यया साऽनन्या भक्तिस्तया भक्त्या शक्योऽह-
मेवंविधो विश्वरूपप्रकारो हेऽर्जुन ज्ञातुं शास्त्रतो न केवलं ज्ञातुं शास्त्रतो
द्रष्टुं च साक्षात्कर्तुं तत्त्वेन तत्त्वतः प्रवेष्टुं च मोक्षं च गन्तुं परंतप ॥ ५४ ॥
केनोपायेन तर्हि द्रष्टुं शक्यो भगवानिति पृच्छति—कथमिति । शास्त्रीयज्ञानद्वारा
तद्दर्शनं सफलं सिध्यतीत्याह—उच्यते इति । न भक्तिमात्रं तत्र हेतुरिति तु शब्दार्थ
ऋणयति—किमित्यादिना । अनन्या भक्तिमेव व्यनक्ति—सर्वैरिति ॥ ५४ ॥

अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोऽर्थो निःशेषसार्योऽनुष्ठेयत्वेन
समुचित्योच्यते—

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां
भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मवियायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपद-
र्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

मत्कर्मकृन्मदर्थं कर्म मत्कर्म तत्करोतीति मत्कर्मकृन्मत्परमः करोति
भृत्यः स्वामिकर्म न त्वात्मनः परमा मेत्य गन्तव्या गतिरिति स्वामिनं म-
तिपद्यते, अयं तु मत्कर्मकृन्मात्रेव परमां गतिं प्रतिपद्यत इति मत्परमोऽहं
परमः परा गतिर्यस्य सोऽयं मत्परमस्तथा मद्भक्तो मामेव सर्वप्रकारैः
सर्वात्मना सर्वोत्साहेन भजत इति मद्भक्तः सङ्गवर्जितो धनपुत्रमित्रक-
लत्रधन्धुवर्गेषु सङ्गवर्जितः सङ्गः प्रीतिः स्नेहस्तद्वर्जितो निर्वैरो निर्गत-
वैरः सर्वभूतेषु शुभुभावराहित आत्मनोऽस्पृश्यापकारप्रवृत्तेष्वपि य ईदृशो
मद्भक्तः स मामेकपदमेव तस्य परा गतिर्नान्या गतिः काचिद्भवत्ययं
तवोपदेश इष्टो मयोपदिष्टो हे पाण्डवोति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्री-
मच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये विश्वरूपदर्शनं
नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

मत्स्या स्थिति विशेषणादन्येषामहेतुत्वमाशङ्क्याऽऽह—अधुनेति । समुचित्य
संसिष्य पुञ्जीकुर्येति यावत् । यत्कर्मकृदित्युक्ते मत्परमत्वमार्थिकामीति पुनर्हंक्तिरित्या-
शङ्क्याऽऽह—करोतीति । भगवानेव परमा गतिरिति निश्चयवतस्तत्रैव निष्ठा सिध्य-
तीत्याह—तथेति । न तत्रैव सर्वप्रकारैर्भजनं धनादिस्नेहाकृष्टत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—
सङ्गेति । द्वेषद्वैतानिष्टाचरणं वैरम् । अनपकारिषु तदमवेऽपि भवत्येवापकारिष्विति
शङ्कित्वाऽह—आत्मन इति । एतच्च सर्वं संसिष्यानुष्ठानार्थमुक्तमेवमनुतिष्ठतो मग-
वत्प्राप्तिरवश्यंमाविनीत्युपसंहरति—अयमिति । तदेवं भगवतो विश्वरूपस्य सर्वात्मनः
सर्वज्ञस्य सर्वेश्वरस्य मत्कर्मकृदित्यादिन्यायेन क्रममुक्तिफलमभिधानमपेक्ष्यता तत्पद-
वाच्योऽर्थो व्यवस्थापितः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते
श्रीमद्भगवद्गीताशांकरभाष्यव्याख्यान एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(श्लोकानामादितः समष्टयस्त्राः ४४०)

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

द्वितीयप्रभृतिष्वध्यायेषु विमूढान्तेषु परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विध्वस्तसर्वविशेषणस्योपासनमुक्तं सर्वयोगैश्वर्यसर्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेश्वरस्य तव चोपासनं तत्र तत्रोक्तं विश्वरूपाध्याये त्वैश्वरमाद्यं समस्तजगदात्यरूपं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया तच्च दर्शयित्वोक्तवानसि मत्कर्मकृदित्याद्यतोऽहमनयोऽरुणयोः पञ्चयोर्विशिष्टतरबुधुस्तस्या त्वां पृच्छामीति-

अर्जुन उवाच-

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

एवमित्यर्थावानन्तरश्लोकेनोक्तमर्थं परामृशति-मत्कर्मकृदित्यादिना । एवं सततयुक्ता नैरन्तर्येण भगवत्कर्मादौ यथोक्तेऽर्थे समाहिताः सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः । ये भक्ता अनन्यशरणाः सन्तस्त्वां यथादर्शितं विश्वरूपं पर्युपासते ध्यायन्ति ये चान्येऽपि व्यक्तसर्वेणः सन्यस्तसर्वकर्माणो यथाविशेषितं ब्रह्माक्षरं निरस्तसर्वोपाधित्वादव्यक्तमकरणगोचरं यद्वि लोके करणगोचरं तच्च व्यक्तमुच्यतेऽज्ज्ञेयार्थोऽस्तत्कर्मकत्वादिदं त्वत्तरं तद्विपरीतं शिष्टैश्चोच्यमानैर्विशेषणैर्विशिष्टं तद्ये च अपि पर्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः केऽविशेषेण योगविद् इत्यर्थः ॥ १ ॥

अशोचयानिस्पादिषु विमूढध्यायावसानेष्वध्यायेषु निरुपाधिकस्य ब्रह्मणो ज्ञेयावेनानुसंधानमुक्तमिति वृत्तं कीर्तयति-द्विधीयेति । अतिकांस्तेषु तत्तदध्यायेषु सोपाधिकस्यापि ब्रह्मणो ज्ञेयावेन प्रतिपादनं कृतमित्याह-सर्वेति । सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य योगो घटना जन्मस्थितिभङ्गप्रवेशनियमनारूपा तत्रैश्वर्यं सार्वभौमं तेन सर्वत्र ज्ञेये प्रतिबन्धविधुरस्या ज्ञानशक्त्या विशिष्टस्य सत्त्वाद्युपहितस्य मयःततो ध्यानं तत्र तत्र प्रसङ्गमापाद्य मन्दमध्यमयोगानुग्रहार्थमुक्तमित्यर्थः । एकादशे वृत्तमनुवदति-विश्वरूपेति । अध्यायान्ते भगवदुपदेशमनुवदति-तद्येति । यथाधिकारं तारतम्योपेतानि साधनानि नियन्तुमध्यायान्तरमवतारयन्नादौ प्रश्नमुत्थापयति-अत्र इति । सोपाधिकध्यानस्य निरुपाधिकज्ञानस्य चोक्तत्वादित्यर्थः । एवंशब्दार्थमुक्त्वा तमन्य सततयुक्ता इति भागं विभजते-एवामिति । ये भक्ता इत्यन्य व्यापष्टे-अनन्येति । मन्दमध्यमाधिकारिणः सगुणशरणानुत्त्वा निर्गुणनिष्ठानुत्तमापिधारिणो निर्दिशति-ये चेति ।

यथाविशेषितमनिर्देश्यं सर्वत्रगमचिन्त्यं कूटस्थमित्यादिवक्ष्यमाणविशेषणविशिष्टमित्यर्थः । न सरस्यइन्दुते वेत्यक्षरम् । अव्यक्तमित्येतद्व्याचष्टे-निरस्तेति । करणागोचरत्वं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति-यद्वाति । यथाविशेषितमित्युक्तं स्पष्टयति-शिष्टे-त्येति । पूर्वावगतक्रियापदस्यानुपपन्नं सूचयति-तदिति । सर्वं तावदेते योगं समाधिं विन्दन्तीति योगविदः । के पुनरतिशयेनेषां मध्ये योगविदो योगिन इति पृच्छति-केऽतिशयेनेति ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

ये त्वक्षरोपासकाः सम्यग्दर्शिनो निवृत्तैषणास्ते तावत्तिष्ठन्तु तान्मति यद्वक्तव्यं तदुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः । ये त्वितरे—

मध्यावेश्म मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

अपि विश्वरूपे परमेश्वर आवेश्म समाधाय मनो ये भक्ताः सन्तो मां सर्वयोगेश्वराणामधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्तरागादिक्लेशविमिरदृष्टिं नित्ययुक्ता अतीतानन्तराध्यायान्तोक्तश्लोकार्थन्यायेन सद्यतयुक्ताः सन्त उपासते श्रद्धया परया प्रकृष्टयोपेतास्ते मे मम मता अभिमेता युक्ततमा इति । निरन्तर्येण हि ये मच्चित्तयाऽहोरात्रमतिवाहयन्त्यतो युक्तं तान्मति युक्ततमा इति वक्तुम् ॥ २ ॥

किमनयोर्योगयोर्मध्ये सुशक्यो योगो वा पृच्छ्यते किंवा सासान्मोसहेतुरिति विकल्प्य क्रमेणोत्तरं भगवानुक्तवानित्याह—श्रीभगवानिति । यदि द्वितीयस्तथाविधयोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रष्टव्यतेत्याह—ये त्वक्षरेति । यथाद्यस्तत्राऽऽह—ये त्विति । सर्वयोगेश्वराणां सर्वेषां योगमधिगतां योगिनामित्यर्थः । विमुक्ता त्यक्ता रागाद्याख्या क्लेशनिमित्तमूला तिमिरशब्दिज्ञानाद्यज्ञानकृता द्विष्टरविद्या मिथ्या धीर्यस्य तमिति विशिनष्टि—विमुक्तेति । नित्ययुक्तत्वं साधयति—अर्शतेति । तत्रोक्तो योऽर्थो मत्कर्मकृदि-त्यादि तस्मिन्निश्चयेनायनमायो गमनं तस्य नियमेनानुष्ठानं तेनेत्यर्थः । उपासते मयि स्मृतिं सदा कुर्वन्तीत्यर्थः । उक्तोपासकानां युक्ततमत्वं व्यनक्ति—निरन्तर्येणेति । तदेव स्फुटयति—अहोरात्रमिति । अह्नि च रात्रौ चातिमात्रमतिशयेन मामेव विषयान्तर-विमुक्ताश्चिन्तयन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

किमितिरे युक्ततमा न भवान्ति न किंतु तान्मति यद्वक्तव्यं तच्छृणु—

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

ये त्वस्ररमनिर्देश्यमव्यक्तत्वादशब्दगोचरमिति न निर्देष्टुं शक्यतेऽ-
तोऽनिर्देश्यमव्यक्तं न केनापि प्रमाणेन व्यञ्ज्यत इत्यव्यक्तं पर्युपासते
परि समन्तादुपासते । उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यस्यार्थस्य विष-
यीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलवारावत्समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं
यदासनं तदुपासनमाचक्षते । अस्ररस्य विशेषणमाह सर्वत्रगं व्योमव-
द्व्याप्यचिन्तयं चाव्यक्तत्वादचिन्त्यम् । यद्धि करणगोचरं तन्मनसाऽपि
चिन्तयं तद्विपरीतत्वादचिन्त्यमस्रं कूटस्थं दृश्यमानगुणमन्तर्दोषं वस्तु
कूटं कूटरूपं कूटसाक्ष्यमित्यादौ कूटशब्दः प्रसिद्धो लोके । तथा चावि-
द्यायनेकसंसारबीजमन्तर्दोषवन्मायाव्याकुलादिशब्दबोध्यतया ' मायां
तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ' ' मम मायादुस्त्यया ' इत्यादौ
प्रसिद्धं यत्तत्कूटं तस्मिन्कूटे स्थितं कूटस्थं तदध्यस्ततयाऽयवा राशिरिव
स्थितं कूटस्थमत एवाचलं यस्मादचलं तस्मादधुर्वं नित्यमित्यर्थः ॥३॥

वक्ष्यामस्तदुपरिष्ठादित्युक्तं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—किमित्यादिना । पूर्वम्यः फलतो

विशेषार्थस्तुशब्दः । अव्यक्तत्वमनिर्देश्यत्वे हेतुरित्याह—अव्यक्तत्वादिति । यतोऽ-
व्यक्तमतोऽनिर्देश्यमिति योजना । निरुपाधिकेऽस्रे कथमुपासनेति पृच्छति—उपासन-
मिति । शास्त्रतोऽस्रं ज्ञात्वा तदुपेत्याऽऽत्मत्वेनोपगम्योपासते तथैव तिष्ठन्ति पूर्णचिदेक-
तानमस्रमात्मानमेव सदा भावयन्तीत्येतदिह विवक्षितमित्याह—यथेति । अव्यक्तत्वमेवा-
चिन्त्यत्वेऽपि हेतुरित्याह—यद्गीति । कूटशब्दस्योक्तार्थत्वं वृद्धप्रयोगतः साधयति—
कूटरूपमिति । आदिषदमनृतार्थम् । प्रकृते किं तदनृतं कूटशब्दितमित्याशङ्क्याऽऽह—
तथा चेति । उक्तरीत्या कूटशब्दस्यानृतार्थत्वे सिद्धे यदनेकस्य संसारस्य बीजं
निरूप्यमाणं तानानिषदोपोषेतं तद्वेदं तद्व्याकृतं मायां तु प्रकृतिं मम मायेत्यादौ
मायाशब्दिततया प्रसिद्धमाविद्यादि तदिह कूटशब्दितमित्यर्थः । तत्रावस्थानं केन रूपे-
णेत्वोशङ्कायागाह—तदध्यस्ततयेति । कूटस्थशब्दस्य निष्क्रियत्वमर्थान्तरमाह—
अथवेति । पूर्वमुपजीव्यान्तरविशेषगद्वयप्रवृत्तिमाह—अत एवेति ॥ ३ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिने रताः ॥ ४ ॥

संनियम्येति । संनियम्य सम्यङ्नियम्य संहृत्येन्द्रियग्राममिन्द्रियस-
मुदायं सर्वत्र सर्वस्मिन्काले समबुद्धयः सना तुलया बुद्धिर्वैषामिष्ठानिष्ठ-

१ छ. ५ छ. ॥ 'कं ५' । २ छ. 'नर्त्त च य' । ३ छ. छ. 'यं कौट' । ४ छ. 'दोषं वस्तु
कूटं माया' । ५ छ. 'वाच्यं मा' । ६ छ. छ. 'यत्कूटं' । ७ छ. छ. द. क. 'अस्यय' । ८ छ. 'यत्तं
साधयति—भवेति' । ९ । १० द. क. 'लाक्षाद्व्यापा' ।

प्राप्तौ ते समयुद्धयस्ते य एवंविधास्ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूताहिते रताः । न तु तेषां वक्तव्यं किञ्चिन्मां ते प्राप्नुवन्तीति । ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति ह्युक्तम् । न हि भगवत्स्वरूपाणां सर्वा युक्तवत्त्वमयुक्तवत्त्वं वा वाच्यम् ॥ ४ ॥

कथमक्षरमुपासते तदुपासने वा किं स्यादिति तदाह—संनियम्येति । तुल्या हर्ष-
विषादरागद्वेषादिरहिता सम्यग्ज्ञानेनाज्ञानस्यापनीतत्वात् । क्रमपरापेक्षयोरसंभवं विव-
क्षित्वाऽऽह—ते य इति । सर्वेभ्यो भूतेभ्यो हिते रताः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो हितमेव
चिन्तयन्तस्ते देवाऽऽचरन्ति । ज्ञानवतां यथाज्ञानं भगवत्प्राप्तेरर्थसिद्धत्वादनुवादमात्रमे-
तदित्याह—नस्त्विति । ज्ञानिनो भगवत्प्राप्तिः सिद्धैवेत्यत्र प्रमाणमाह—ज्ञानी स्त्विति ।
ज्ञानवतां भगवत्प्राप्तौ त एव युक्ततया वक्तव्याः कथं सगुणब्रह्मोपासकान्युक्ततमानुक्त-
वानसीत्याशङ्क्याऽऽह— न इति ॥ ४ ॥

किंतु—

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवज्जिरवाप्यते ॥ ५ ॥

क्लेशोऽधिकतरो यद्यपि मत्कर्मादिपराणां क्लेशोऽधिक एव क्लेशोऽधि-
कतरस्त्वक्षरात्मनां परमार्थदर्शिनां देहाभिमानपरित्यागनिमित्तोऽव्यक्ता-
सक्तचेतसामव्यक्त आसक्तं चेतो येषां तेऽव्यक्तासक्तचेतसस्तेषामव्य-
क्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि यस्माद्या गतिरक्षरात्मिका दुःखं सा
देहवज्जिर्देहाभिमानवज्जिरवाप्यतेऽतः क्लेशोऽधिकतरः । अक्षरोपासकानां
यद्वर्तनं तदुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ॥ ५ ॥

सगुणोपासकेष्वपि कथमित्याह—किंत्विति । अक्षरोपासकस्य दुष्करत्वादुपासनान्त-
रस्य सुकरत्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह—क्लेश इति । अधिक एवेतरेभ्यो द्वैतदर्शिन्यः का-
मिभ्य इति शेषः । तेषां क्लेशस्याधिकतरत्वे हेतुं मत्वा विशिनष्टि—देहेति । अव्यक्त-
मत्यन्तसूक्ष्मं निर्विशेषमक्षरं तस्मिन्नासक्तमभिविनिष्टं चेतो येषां तेषामिति यावत् ।
अक्षरोपासकानां क्लेशस्याधिकतरत्वे भगवानेव हेतुमाह—अव्यक्तोऽत्रि । दुःखं दुःखेन
कृच्छ्रेणेति यावत् । अतो देहाभिमानत्यागादित्यर्थः । ते कथं वर्तन्ते तत्राऽऽह—
अक्षरेति ॥ ५ ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

ये त्विति । ये तु सर्वाणि कर्माणि मयीश्वरे संन्यस्य मत्परा अहं
परो येषां ते मत्पराः सन्तोऽनन्येनैवाविशमानमन्यदात्मनं विश्वरूपे
देवमात्मानं भुक्त्वा यस्य सोऽनन्यस्तेनानन्येनैव केन योगेन समाधिना
मां ध्यायन्तश्चिन्तयन्त उपासते ॥ ६ ॥

यद्यक्षरोपासका मामेवाऽऽप्नुवन्तीति विशेष्यन्ते तर्हि सगुणोपासकास्त्वां नाऽऽप्नु-
वन्ति न तेषामपि क्रमेण मत्प्राप्तोर्त्त्याह—ये त्विति । वृशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः ॥ ६ ॥

तेषां किम्—

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

तेषां मदुपासनैकपराणामहमीश्वरः समुद्धर्ता । कुत इत्याह । मृत्यु-
संसारसागरात्, मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारः स एव सागर इव
सागरो दुवत्तरत्वात्तस्मान्मृत्युसंसारसागरादहं तेषां समुद्धर्ता भवामि
न चिरात्किं तर्हि क्षिप्रमेव हे पार्थ मय्यावेशितचेतसां मायि विश्वरूप
आवेशितं भवेशितं समाहितं चेतो येषां ते मय्यावेशितचेतसस्तेषाम् ॥ ७ ॥
तेषां भगवद्ध्यायिनां किं फलतीति शङ्कामनुभाष्य फलमाह—तेषामित्यादिना ।
समुद्धर्ता सन्पगूर्ध्व नेता ज्ञानावष्टम्भदानेनेत्यर्थः । मृत्युरक्षानं मरणादनर्थहेतुत्वात्तेन
कार्यतया युक्तः संसारः ॥ ७ ॥

यत् एवं तस्मात्—

मय्येव मन आधत्स्व मायि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

मय्येव विश्वरूप ईश्वरे मनः संकल्पविकल्पात्मकमाधत्स्व स्यापय
मय्येवाध्यवसायं कुर्वीषीं बुद्धिमाधत्स्व निवेशय । ततस्ते किं स्यादिति
शृणु निवसिष्यसि निवत्स्यसि निश्चयेन महात्मना मायि निवासं करि-
ष्यस्येवातः शरीरपातादूर्ध्वं न संशयः संशयोऽत्र न कर्तव्यः ॥ ८ ॥

भगवदुपासना विशिष्टफलेत्येवं यतः सिद्धमतो भगवन्निष्ठायां प्रयतितव्यमित्याह—
यत् इति । असंहिताकारणं श्लोकप्रणयार्थम् । मनोबुद्ध्योर्भगवत्प्रवस्थापने मध्यपूर्वकं
फलमाह—तत् इति । भगवन्निष्ठस्य तत्प्राप्तौ शतैकवन्तामावे सूचयति—संशयोऽ-
त्रेति ॥ ८ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोपि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाऽऽप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥

अथेति । अथैवं यथाऽवोचाम तथा मयि चित्तं समाधातुं स्थापयितुं स्थिरमचलं न शक्नोपि चेत्ततः पश्चादभ्यासयोगेन चित्तस्यैकस्मिन्नालम्बने सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वको योगः समाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेन मां विश्वरूपमिच्छामार्ययस्वाऽऽप्तुं प्राप्तुं हे धनंजय ॥ ९ ॥

मत्प्रदर्शनपूर्वकं भगवत्प्राप्त्युपायान्तरमाह—अयेत्यादिना । एकमालम्बनं स्थूलं प्रतिमादि । समाधानं ततोऽभ्यन्तरे विश्वरूपे चित्तैकाग्र्यम् ॥ ९ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

अभ्यासेऽपीति । अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽस्यशक्तोऽसि तर्हि मत्कर्मपरमो भव मदर्थं कर्म मत्कर्म तत्परमो मत्कर्मप्रधान इत्यर्थः । अभ्यासेन विना मदर्थमपि कर्माणि केवलं कुर्वन्सिद्धिं सत्त्वशुद्धियोगज्ञानमाप्तिद्वारेणावाप्स्यसि ॥ १० ॥

द्वैताभिनिवेशादभ्यासाधीने योगेऽपि सामर्थ्याभावे पुनरुपायान्तरमाह—अभ्यासेऽपीति । अभ्यासयोगेन विना भगवदर्थं कर्माणि कुर्वाणस्य किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अभ्यासेनेति । सिद्धिर्ब्रह्मभावः । अपिरुक्त्यवधिस्तूचनार्थः ॥ १० ॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

अथैतदिति । अथ पुनरेतदपि षट्कुलं मत्कर्मपरमत्वं तत्कर्तुमशक्तोऽसि मद्योगमाश्रितो मयि क्रियमाणानि कर्माणि संशयस्य यत्कारणं तेषामनुष्ठानं स मद्योगस्तमाश्रितः सन्सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेषां कर्मणां फलसंन्यासं सर्वकर्मफलत्यागं ततोऽनन्तरं कुरु यतात्मवान्संयतचित्तः सन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥

भगवत्कर्मपरत्वमप्यशक्यमिति शङ्कते—अथेति । बहिर्विषयाकृष्टचेतस्त्वादित्यर्थः । तर्हि भगवत्प्राप्त्युपायत्वेन सयतचित्तो भूत्वा कर्मफलसंन्यासं कुर्वित्याह—मद्योगमिति ॥ ११ ॥

इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्तौति—

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।

ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥

श्रेयो हि प्रशस्यतरं ज्ञानं कस्मादविवेकपूर्वकादभ्यासात्तस्मादपि ज्ञानाज्ज्ञानपूर्वकं ध्यानं विशिष्यते । ज्ञानवतो ध्यानादपि कर्मफल-
त्यागो विशिष्यत इत्यनुपज्यते । एवं कर्मफलत्यागात्पूर्वविशेषणवतः
शान्तिरूपशमः सहेतुकस्य संसारस्यानन्तरमेव स्यान्न तु कालान्तरम-
पेक्षते । अज्ञस्य कर्मणि मूढस्य पूर्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तौ सर्वक-
र्मणां फलत्यागः श्रेयासाधनमुपदिष्टं न प्रयममेवातश्च श्रेयो हि ज्ञान-
मभ्यासादित्युत्तरोत्तरविशिष्टत्वापदेशेन सर्वकर्मफलत्यागः स्तूयते संप-
न्नसाधनानुष्ठानाशक्तावनुष्ठेयत्वेन श्रुतत्वात् । केन साधर्म्येण स्तुतित्वं
“यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते” इति सर्वकामप्रहाणादमृतत्वमुक्तं तत्प्रसिद्धम् ।
कामाश्च सर्वे श्रौतस्मार्तसर्वकर्मणां फलानि । तत्प्रागे च विदुषो
ज्ञाननिष्ठस्यानन्तरैव शान्तिरिति सर्वकामत्यागसामान्यमर्द्धकर्मफलत्या-
गस्यास्तीति तत्सामान्यात्सर्वकर्मफलत्यागस्तुतिरियं प्ररोचनार्था ।
यथाऽनस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीत ईवीदानींतना अपि ब्राह्मणा ब्राह्म-
णत्वसामान्यात्स्तूयन्ते । एवं कर्मफलत्यागात्कर्मयोगस्य श्रेयासाधनत्व-
मभिहितम् ॥ १२ ॥

उत्तरश्लोकात्पर्यमाह—इदानीमिति । ज्ञानं शब्दयुक्तिभ्यामात्मनिश्चयः । अभ्यासो
ज्ञानार्थश्रवणभ्यासो निश्चयपूर्वको ध्यानाभ्यासो वा । तस्य विशिष्यमाणत्वे साक्षा-
त्कारहेतुत्वं हेतुः । त्यागस्य विशिष्टत्वे हेतुमाह—एवमिति । श्रीणानु भगवानिति
तस्मिन्कर्मसंन्यासपूर्वकमित्यर्थः । पूर्वविशेषणवतो नियतचित्तस्य पुंसो यपोक्तस्यागा-
दित्यर्थः । अनन्तरमेवेत्युक्तं व्यनक्ति—न त्विति । ननु कर्मफलत्यागस्य सद्यः
शान्तिकरत्वे सम्यग्धीरेव तथेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिर्विरुध्येत तत्राऽऽह—अन्नस्पोति ।
दर्पेण कल्लेनाऽऽदरनैर्तथानुष्ठिताद्भ्यानाद्भस्त्रसाक्षात्कारद्वारा संसारदुःखोपशान्तेस्त-
थाविधाद्भ्यानाद्यागस्य विशिष्टत्वे केनैतदीपस्तुतिर्धेयेत्याह—अतश्चेति । तत्र हेतु-
माह—संपन्नोति । संपन्नानि प्राप्तानि साधनान्यसरोपासनादीनि तेषां मध्ये पूर्वपूर्व-

स्यानुष्ठानाशक्तावुत्तरोत्तरस्यानुष्ठेयत्वेनोपदेशात्त्यागे चोपदेशपर्यवसानादित्यर्थः । त्यागे विशिष्टत्ववचनस्य केन साधर्म्येण तं प्रति स्तुतित्वमिति पृच्छति-केनेति । उत्तरमाह-यदेति । अमृतत्वमुक्तमप्यमृत्योऽमृतो भवतीति शेषादिति शेषः । कामप्रमाणस्यामृतत्वार्थत्वमथाकामयमान इत्यादावापि सिद्धमित्याह-तदिति । कामत्यागस्यामृतत्वहेतुत्वेऽपि कथं कर्मफलत्यागस्य तद्धेतुत्वमित्याशङ्क्याऽऽह-कामाक्षेति । कर्मफलत्यागादेव शान्तिश्चेज्ज्ञाननिष्ठोपेक्षितेत्याशङ्क्याऽऽह-तत्त्यागे चेति । तथाऽपि कथमज्ञस्य कर्मफलत्यागस्तुतिरित्याशङ्क्याऽऽह-इति सर्वेति । विद्यावतस्यागवदविद्वत्त्यागस्यापि त्यागत्वाविशेषाद्विशिष्टत्वोक्तिर्युक्तेति स्तुतिमुपसंहरति-इति तत्सामान्यादिति । किमर्था स्तुतिरित्याशङ्क्य त्यागे रुचिमुत्पाद्य प्रवर्तयितुमित्याह-प्ररोचनायेति । त्यागस्तुतिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति-यथेति । फलत्यागः श्रेयोहेतुश्चेत्कर्मत्यागादपि फलत्यागसिद्धेरलं कर्मानुष्ठानेनेत्याशङ्क्याऽऽह-एवं कर्मेति । फलाभिलाषं त्यक्त्वा कर्मानुष्ठानस्यापेक्षितेश्वरे श्रेयोहेतुताया विवक्षितत्वान्नानुष्ठानानर्थक्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अत्र चाऽऽत्मे श्वरभेदमाश्रित्य विश्वरूप ईश्वरे चेशःसमाधानलक्षणो योगोक्त ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानादि च । 'अथेतदप्यशक्तोऽसि' इत्यज्ञानकार्यसूचनोन्नाभेददर्शिनोऽक्षरोपासकस्य कर्मयोग उपपद्यत इति दर्शयति । तथा कर्मयोगिनोऽक्षरोपासनानुपपत्तिं दर्शयति भगवान् 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' इति । अक्षरोपासकानां कैवल्यमाप्नो स्वातन्त्र्यमुक्त्वेतरेषां पारतन्त्र्यमीश्वराधीनतां दर्शितवांस्तेषामहं समुद्धर्तेति । यदि हीश्वरस्याऽऽत्मभूतास्ते मता अभेददर्शित्वादक्षररूपा एव त इति समुद्धरणकर्मवचनं तात्पर्यपेक्षलं स्यात् । यस्माच्चार्जुनस्यात्यन्तमेव हितैषी भगवांस्तस्य सम्यग्दर्शनानन्वितं कर्मयोगं भेददृष्टिमन्तमेवोपदिशति । न चाऽऽत्मानमीश्वरं प्रमाणतो बुद्ध्वा कस्यचिद्गुणमात्रं जिगामिषति कश्चिद्विरोधात् । तस्मादक्षरोपासकानां सम्यग्दर्शननिष्ठानां संप्राप्तिसिद्धौ त्यक्तसर्ववर्णानाम् 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' इत्यादिचर्मपूर्णं साक्षादमृतत्वकारणं वक्ष्यामीति प्रवर्तते—

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानां न द्वेष्टाऽऽत्मनो दुःखहेतुमपि न किञ्चिद्वेष्टे -

सर्वाणि भूतान्यात्मत्वेन हि पश्यति । मैत्रो मित्रभावो मैत्री मित्रतया
वर्तत इति मैत्रः । करुण एव च करुणा कृपा दुःखितेषु दया तद्वान्क-
रुणः सर्वभूताभयमदः संन्यासीत्यर्थः । निर्ममो ममप्रत्ययवर्जितो निर-
हंकारो निर्गताहंप्रत्ययः । समदुःखसुखः समे दुःखसुखे द्वेषरागयोस्मव-
र्तके यस्य स समदुःखसुखः समी समावानाक्रुष्टोऽभिहतो वाऽविक्रिय
एवाऽऽस्ते ॥ १३ ॥

संप्रत्यक्षेष्टस्याद्यवतारयितुं वृत्तं कीर्तयति—अत्र चेति । तयोश्चेदात्म्यन्तिकोऽभेदो न
तर्हीश्वरे मनःसमाधानरूपो योगोऽत्यन्ताभेदे ध्यातृध्येयत्वाभावात् । न चात्यन्ताभेदे
कर्मानुष्ठानं तत्फलत्यागो वा परस्परं तदयोगादित्यर्थः । भगवदुक्तिसामर्थ्यादापि कर्म-
योगादि नाभेदद्वष्टमनो भवतीत्याह—अयेति । अक्षरोपासकस्य कर्मयोगायोगवत्क-
र्मयोगिनोऽक्षरोपासनानुपपत्तिरपि दर्शितेत्याह—अयेति । अक्षरोपासकाः संप्रग्वीनिष्ठा
यथाज्ञानं भगवन्तमेवाऽऽप्नुवन्ति न तथा कर्मिणः साक्षात्तदाद्यावचितस्तथा च
कर्मिणो नाक्षरोपासनसिद्धिरित्यर्थः । इतश्चाक्षरोपासनं कर्मानुष्ठानं न चैकत्र युक्तमि-
त्याह—अक्षरेति । नन्वाक्षरोपासकवदन्धेयामपीश्वरात्मत्वाविशेषात्कुतस्तदधीनत्वं
तत्राऽऽह—यदीति । कर्मयोगस्याक्षरोपासकस्य ऋणपदेकज्ञायोगे हेतुन्तरमाह—
यस्माच्चेति । कुरु कर्मवन्त्यादाविति शेषः । किंचाक्षरोपासको वाक्यादीश्वरमात्मानं
वेति नासौ क्रियायां गुणत्वेन कर्तृत्वमनुभवति गुणत्वेश्वरत्वयोरेकत्र व्याघातादतोऽपि
नाक्षरोपासनं कर्मानुष्ठानं चैकत्र युक्तमित्याह—न चेति । अक्षरोपासितकर्मयोगयो-
रेकत्र ऋणार्थाद्योगे फलितमाह—तस्मादिति । अज्ञानां कर्मिणा वक्ष्यमाणधर्मजा-
तस्य साकार्येनायोगादक्षरनिष्ठानाभेदेऽमुच्यतेऽविरुद्धाशस्य तु सर्वार्थत्वमिष्टमेवेत्यर्थः ।
सर्वेषां भूतानां मध्ये यो दुःखहेतुस्तं विद्वानपि द्वेष्टयेवेत्याशङ्क्याऽऽह—आत्मन इति ।
तत्र हेतुः—सर्वाणीति । सर्वभूतानामित्युपपत्तः संबध्यते । ममप्रत्ययवर्जितो देहेऽपीति
शेषः । वृत्तस्याध्यायकृताहंकारान्निष्कान्तत्वमाह—निर्गतेति ॥ १३ ॥

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मह्यर्पितमनोवृद्धिर्षो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

संतुष्ट इति । संतुष्टः सततं नित्यं देशस्थितिकारणस्य लामेऽलाभे
चोत्पन्नालंभप्रत्ययस्त्वथा गुणवद्भामे विपर्यये च संतुष्टः सततं योगी समा-

* अत्र सुगपचन्द्रः पर्यायस्याप्युपलक्षकः । X अक्षयपर्वोपनिषदौ योगपदस्याप्युपलक्षकः ।

१ प. मित्रे भरो । छ. छ. मित्रे भावो । २ प. प. छ. मैत्रो । छ. मैत्र । ३ क. प. प.
छ. "या या व" । ४ क. "कृपावो" । ५ क. प. "यः । मउरत" ।

हितचित्तो यत्तात्मा संयतस्वभावो दृढनिश्चयो दृढः स्थिरो निश्चयोऽध्य-
वसायो यस्याऽऽत्मतत्त्वविषये स दृढनिश्चयो मय्यर्पितमनोबुद्धिः संक-
ल्पात्मकं मनोऽध्यवसायलक्षणा बुद्धिस्ते मय्येवापिते स्यापिते यस्य
संन्यासिनः स मय्यर्पितमनोबुद्धिर्य ईदृशो मद्भक्तः स मे प्रियः प्रियो
हि ज्ञानिनोऽल्यर्थमहं स च मम प्रिय इति सप्तमेऽध्याये सूचितं तदिह
मपञ्चयते ॥ १४ ॥

अक्षरोपानकस्य ज्ञानवतो विशेषणान्तराण्याह—संतुष्ट इति । सततमिति सर्वत्र
संबध्यते । कार्यकरणसंघातः स्वभावशब्दार्थः । स्थिरत्वं कुतर्कादिनाऽनभिभवनीयत्वम् ।
मद्भक्तो मद्भजनपरो ज्ञानवानिति यावत् । ज्ञानवतो मगवत्प्रियत्वे प्रमाणमाह—प्रियो
इति । किमर्थं तर्हि पुनरुच्यते तत्राऽऽह—तदिहेति ॥ १४ ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

यस्मादिति । यस्मात्संन्यासिनो नोद्विजते नोद्वेगं गच्छति न संव-
प्यते न संक्षुब्ध्यते लोकाः । तथा लोकान्नोद्विजते च यः । हर्षामर्षभ-
योद्वेगैर्हर्षध्वामर्षश्च भयं चोद्वेगश्च तैर्हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तः । हर्षः प्रियला-
भेऽन्तःकरणस्योत्कर्षो रोमाञ्चनाश्रुपातादिलिङ्गः । अमर्षोऽसहिष्णुता भयं
त्रास उद्वेग उद्विगता तैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

उद्वेगादिरादित्यपि ज्ञानवतो विशेषणमित्याह—यस्मादिति । न केवलमुद्वेगं
प्रत्यपादानस्त्वमेव संन्यासिनोऽनुपपन्नं किंतु तत्कर्तृत्वमपीत्याह—तथेति । असहि-
ष्णुता परकीयप्रकर्षस्थेति शेषः । त्रासस्तत्कारादिदर्शनार्थिनः । उद्विगत्वमचेतनाच्चे-
(चे)तनाधीनस्य लोकादि(द)तिगतत्वात् ॥ १५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

अनपेक्ष इति । देहेन्द्रियविषयसंवन्धादिष्वपेक्षाविषयेष्वनपेक्षो निः-
स्पृहः शुचिर्वाञ्छेनाभ्यन्तरेण च शौचेन संपन्नो दक्षः प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु
सद्यो यथावत्प्रतिपत्तुं समर्थः । उदासीनो न कस्यचिन्मित्रादेः परं
भजते यः स उदासीनो यत्तिर्गतव्यथो गतमयः । सर्वारम्भपरि-
त्यागी, आरभ्यन्त इत्यारम्भा इहामुत्रफलभोगार्थानि कामहेतूनि

कर्माणि सर्वात्मभास्तान्परित्यक्तुं शीलमस्येति सर्वात्मपरित्यागी यो
मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

निरपेक्षत्वादिकमपि ज्ञानिनो विशेषणमित्याह—अनपेक्ष इति । आदिपदमपेक्षणी-
यसर्वसंग्रहार्थं, प्रतिपत्तव्येषु प्रतिपत्तुं कर्तव्येषु कर्तुं चेत्यर्थः । परैस्ताडितस्यापि गता
व्यथा मयमस्येति व्युत्पत्तिमाश्रित्याऽऽह—मतेति । न च क्षमीत्यनेन पौनरुक्त्यं
प्रत्युत्पन्नायामपि व्यथायामपकर्तृष्वनपकर्तृत्वं क्षमित्वमित्यभ्युपगमात् ॥ १६ ॥

किंच—

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

यो न हृष्यतीष्टमासौ न द्वेष्टयनिष्टमासौ न शोचति प्रियवियोगे न
चाप्राप्तं काङ्क्षति शुभाशुभे कर्मणी परित्यक्तुं शीलमस्येति शुभाशुभप-
रित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

द्वेषहर्षादिराहित्यमपि ज्ञानिनो लक्षणमित्याह—किंचेति । सर्वात्मपरित्यागी-
त्यनेन विहितकाम्यस्यागस्त्योक्तत्वाद्बहिर्हितादन्यत्र मा संकोचीति विशिनष्टि—
शुभाशुभेति ॥ १७ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥

सम इति । समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः पूजापरि-
भवयोः शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सर्वत्र च सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥

अद्वेष्टेत्यादिना द्वेषादिविशेषाभाव उक्तः, संप्रति सर्वत्रैवावेकवचिच्चत्त्वमुच्यते । सर्वत्र
चेतने स्थादावचेतने च चन्दनादावेत्यर्थः ॥ १८ ॥

किंच—

तुल्यनिन्दास्तुतिर्माँनी संतुष्टौ येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिः, निन्दा च स्तुतिश्च निन्दास्तुतौ ते तुल्ये यस्य
स तुल्यनिन्दास्तुतिर्माँनी मौनवान्मंसंयतवावसंतुष्टौ येन केनचिच्छरीर-
स्थितिमात्रेण । तथा चोक्तम्—

येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाश्रितः ।

यत्रकचनशायी स्याच्च देवा द्वाक्षणं बिदुः ॥ इति ।

किंचानिकेतो निकेत आश्रयो निवासो नियतो न विद्यते यस्य सोऽ-
निकेतो नागार इत्यादिस्मृत्यन्तरात् । स्थिरमतिः स्थिरा परमार्थवस्तु-
विषया मतिर्यस्य स स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

वाग्यमत्वादिविशेषणमपि ज्ञाननिष्ठस्यास्तीत्याह—किंचेति । निन्दा दोषसंकी-
र्तनं, स्तुतिर्गुणगणनम् । देहस्थितिमात्रफलेनाज्ञादिना ज्ञानिनः संतुष्टत्वे स्मृतिं प्रमा-
णयति—तथा चेति । नियतनिवासराहित्यमपि ज्ञानवतो विशेषमित्याह—किंचेति ।

न कुड्या नोदके सज्जो न चैले न त्रिपुष्करे ।

नागारे नाऽऽसने नास्ते यस्य वै मोक्षवित्तु सः ॥

इति स्मृतिमुक्तेऽर्थे प्रमाणयति—नेत्यादिना । पुनः पुनर्भक्तेर्महणमपवर्गमार्गस्य
परमार्थज्ञानस्योपायत्वार्थम् ॥ १९ ॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिनाऽक्षरस्योपासकानां निवृत्तसर्वेषणानां
संन्यासिनां परमार्थज्ञाननिष्ठानां धर्मजातं प्रकृतमप्यसंहिपते—

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो

नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

=====

ये तु संन्यासिनो धर्म्यामृतं धर्मादनपेतं धर्म्यं च तत्सृतं च तैदमृत-
त्वहेतुत्वादिदं यथोक्तमद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना पर्युपासतेऽनुतिष्ठन्ति
श्रद्धावानाः सन्तो मत्परमा यथोक्तोऽहमक्षरात्मा परमो निरतिशया माति-
र्येषां ते मत्परमात्मा मद्भक्ताश्चोत्तमां परमार्थज्ञानलक्षणां भक्तिमाधितास्तेऽ-
तीव मे प्रियाः । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमिति यत्सुचितं तद्व्याख्या-
येहोपसंहृतं भक्तास्तेऽतीव मे प्रिया इति । यस्माद्धर्म्यामृतमिदं यथोक्त-
मनुतिष्ठन्भगवतो विष्णोः परमेश्वरस्यातीव मे प्रियो भवति तस्मादिदं

धर्म्यामृतं मुमुक्षुणा यत्नतोऽनुष्ठेयं विष्णोः प्रियं परं धाम जिगमिषुणेति
वाक्यार्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये भक्ति-
योगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अद्वेष्टेत्यादिधर्मजातं ज्ञानवतो लक्षणमुक्तं तदुपपादितमनूद्योपसंहारश्लोकमवतारयति—
अद्वेष्टेत्यादिना । चतुर्थपादस्य तात्पर्यमाह—मियो हीति । यद्यपि यथोक्तं धर्मजातं
ज्ञानवतो लक्षणं तथाऽपि जिज्ञासूनां ज्ञानोपायत्वेन यस्मादनुष्ठेयमिति वाक्यार्थमुपसं-
हरति—यस्मादिति । तदेवं सोपाधिकाभिधानपरिपाकान्निरुपाधिकमनुसंदधानस्या-
द्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिधर्मविशिष्टस्य मुख्यस्याधिकारिणः श्रवणाद्यावर्तयतस्तत्त्वसा-
क्षात्कारसंभवात्ततो मुक्त्युपपत्तेस्तद्वेतुवाक्यार्थधीविषयत्वयोग्यस्तत्पदार्थोऽनुसंधेय इति
सिद्धम् ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुक्लानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते
श्रीमद्भगवद्गीताशांकरभाष्यव्याख्याने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

(श्लोकानामादितः समष्टयङ्काः—४९०)

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

सप्तमेऽध्याये सूचिते द्वे प्रकृती ईश्वरस्य । त्रिगुणात्मिकाऽष्टवा भिन्नाऽ-
परा संसारहेतुत्वात्परा चान्धा जीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षणेऽवरात्मिका ।
याम्पां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते । तत्र
क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वत् ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धार-
णार्थं क्षेत्राध्याय आरभ्यते । अतीतानन्तराध्याये चाद्वेष्टा सर्वभूतानामि-
त्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्तिस्तावत्तत्त्वज्ञानिनां संन्यासिनां निष्ठा
यथा ते वर्तन्ते इत्येतदुक्तं, केन पुनस्ते तत्त्वज्ञानेन युक्ता यथोक्तधर्मा-
चरणान्भगवतः प्रिया भवन्तीत्येवमर्थश्रयमध्याय आरभ्यते । प्रकृतिश्च
त्रिगुणात्मिका सर्वकार्यकरणाविषयाकारेण परिणता पुरुषस्य भोगा-
पवर्गार्थकर्तव्यतया देहेन्द्रियाद्याकारेण संहन्यते सोऽं संघात इदं
शरीरं तदेतत्—

श्रीभगवानुवाच—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्याभिधीयते ।

एतयो वेत्ति तं ब्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥

इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिनष्टि शरीरमिति । हे कौन्तेय क्षतव्रणा-
रक्षयात्सरणात्क्षेत्रवद्वाऽस्मिन्कर्मफलनिवृत्तेः क्षेत्रमिति । इतिशब्द एवं-
शब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्येवमभिधीयते कथ्यते । एतच्छरीरं क्षेत्रं यो वेत्ति
विजानास्यापादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयी करोति स्वाभाविकेनौपदेशि-
केन वा वेदनेन विषयी करोति विभागशस्तं वेदितारं ब्राहुः कथयन्ति
क्षेत्रज्ञ इति । इतिशब्द एवंशब्दपदार्थक एव पूर्ववत्क्षेत्रज्ञ इत्येवमाहुः ।
के तद्विदस्वौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये विदन्ति ते तद्विदः ॥ १ ॥

प्रथममध्यमयोः पट्कयोस्त्वंतत्पदार्थोक्तौ, अन्तिमस्तु पट्को वाक्यार्थनिष्ठः सम्य-
ग्धीप्रधानोऽधुनाऽऽरभ्यते । तत्र क्षेत्राध्यायमन्तिमपट्काद्यमवतितारयिषुर्व्यवहितं वृत्तं
कीर्तयति—सप्तम इति । प्रकृतिद्वयस्य स्वातन्त्र्यं वारयति—ईश्वरस्येति । भूमि-
रित्यादिनोक्ता सत्त्वादिरूपा प्रकृतिरपरेत्यत्र हेतुमाह—संसारेति । इतस्त्वन्यामि-
त्यादिनोक्ता प्रकृतिमनुकामति—परा चेति । परत्वे हेतुं सूचयति—ईश्वरात्मिकेति ।
किमर्थमीश्वरस्य प्रकृतिद्वयमित्याशङ्क्य कारणत्वार्थमित्याह—याभ्यामिति । इत्-
मनूय वर्तिष्यमाणाध्यायारम्भप्रकारमाह—तथेति । व्यवहितेन संबन्धमुक्त्वाऽव्यव-
हितेन तं विषयुरव्यवहितमनुवदति—अतीतेति । निष्ठोक्तेति संबन्धः । निष्ठामेव
व्याचष्टे—यथेति । वर्तन्ते धर्मजातमनुतिष्ठन्ति तथा पूर्वोक्तेन प्रकारेण सर्वमुक्तमिति
योजना । अव्यवहितमेवानूय तेनोत्तरस्य संबन्धं सगिरते—केनेति । तत्त्वज्ञानोक्तेरु-
क्तार्थेन समुच्चयार्थश्चकारः । जीवानां सुखदुःखादिभेदभाजा प्रतिक्षेत्रं मित्रानां नास्त-
रेणैक्यमित्याशङ्क्य संसारस्याऽऽत्मधर्मत्व निराकृत्य सघातनिष्ठत्वं वक्तुं सघातोत्प-
त्तिप्रकारमाह—प्रकृतिश्चेति । भोगश्चापवर्गश्चार्थौ तयोरेव कर्तव्यतयेति यावत् ।
नन्वनन्तरश्लोके शरीरनिर्देशात्स्योत्पत्तिर्वक्तव्या किमिति सघातस्योच्यते तत्राऽऽह—
सोऽयमिति । उक्तेऽर्थे भगवद्वचनमवतारयति—तदेतदिति । तत्र दृष्ट्वेन सघातदृ-
श्यादन्यमात्मानं निर्दिशति—इदमिति । उक्तं प्रत्यक्षदृश्यविशिष्टं किञ्चिदिति
शेषः । शरीरस्याऽऽत्मनोऽन्यत्वं क्षेत्रनामानिस्त्वस्या ब्रूते—क्षतेति । क्षयो नशः
क्षरणमपक्षयः । यथा क्षेत्रं बीजमुष्टं फलति तद्वदित्याह—क्षेत्रवद्वेति । क्षेत्र-
पदादुपरिस्थितमितिपदं क्षेत्रशब्दविषयमन्यथा वैयर्थ्यादित्याह—इतिशब्द
इति । क्षेत्रमित्येवमनेन क्षेत्रशब्देनेत्यर्थः । दृश्यं देहमुक्त्वा ततोऽ-

तिरिक्तं द्रष्टारमाह—एतदिति । स्वामावेकं मनुष्योऽहमिति ज्ञानमौपदेशिकं देहो नाऽऽत्मा दृश्यत्वादित्यादि विभागश्च स्वतोऽतिरिक्तत्वेनेत्यर्थः । क्षेत्रमित्यत्रेतिशब्दवदज्ञापीतिशब्दस्य क्षेत्रज्ञशब्दविषयत्वमाह—इतिशब्द इति । क्षेत्रज्ञ इत्येवं क्षेत्रज्ञशब्देन तं प्राहुरिति संबन्धः । प्रवक्तृन्प्रश्नपूर्वकमाह—क इत्यादिना ॥ १ ॥

एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञावुक्तौ किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्याविति नेत्युच्यते—

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षणं चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि । सर्वक्षेत्रेषु यः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविमक्तसर्व निरस्तसर्वोपाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धीत्यभिप्रायः । हे भारत यस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यद्वशिष्टमस्ति तस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्यज्ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयी क्रियेते तज्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमिति पदप्रभिप्रायो परमेश्वरस्य विष्णोः ।

दृश्यानां दुःखादीनां भेदकानां यावद्देहभाविनामनात्मधर्षत्वासिद्धये द्रष्टारं देहादन्यमुक्त्वा सांख्यानानिर्बलं तन्मात्रेण मुक्तिनिवृत्तये तस्य सर्वदेहेष्वैकयोक्तिपूर्वकं स्वेन परमार्थेनाक्षरेणैक्यं वृत्तमनूय प्रश्नद्वारा दर्शयति—एवमित्यादिना । यथोक्तलक्षणं दृश्याद्देहाजिष्कृष्टं द्रष्टारमित्यर्थः । चापीतिनिपातौ जीवस्याक्षरत्वज्ञानस्य देहादन्यत्वज्ञानेन समुच्चयार्थं भिन्नकर्मौ न क्षेत्रज्ञं सांख्यवदृश्यादन्यमेव विद्धि किंतु मां चापि विद्धीति संबन्धः (ध्ये)ते । यः सर्वक्षेत्रेष्वेकः क्षेत्रज्ञस्तं मामेव विद्धीति संबन्धं सूचयति—सर्वेति । तत्तत्क्षेत्रोपाधिकमेदमाजस्तत्तच्छब्दधीगोचरस्य कथं तद्विपरीतब्रह्मत्वधीरित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मादीति । उत्तरार्धे विभजते—यस्मादिति । तदेव विशिनष्टि—क्षेत्रेति । न च भेदविषयत्वाच्च सम्यग्ज्ञानं तादिति युक्तं तस्य विवेकज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानद्वारा मोक्षौपयिकत्वेन सम्यक्त्वसिद्धिः (द्धे)रिति भावः ।

ननु सर्वक्षेत्रेष्वेक एवेश्वरो नान्यस्तद्व्यतिरिक्तो भोक्ता विद्यते चेत्तत् ईश्वरस्य संसारित्वं मात्समीश्वरव्यतिरेकेण वा संसारिणोऽन्यस्याभावात्संसाराभावप्रसङ्गस्तच्चोभयमनिष्टं बन्धमोक्षतद्धेतुशान्तिनार्थक्यप्रसङ्गात्प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाच्च । प्रत्यक्षेण तावत्सुखदुःखतद्धेतुलक्षणः संसार उपलभ्यते ।

जीवेश्वरयोरेकत्वमुक्तमासिपाति— नन्विति । जीवेश्वरयोरेकत्वे जीवस्येश्वरे वा तस्य जीवे वाऽन्तर्भावो नाऽऽद्यो जीवस्य परस्मादन्यत्वाभावे संसारस्य निरात्मन्त्वानुपपत्त्या परस्यैव तदाश्रयत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । “अनश्नन्नग््नो अभिवाकशीति” इति श्रुतेर्न तस्य संसारित्वेत्याशङ्क्य द्वितीयं दूषयति— ईश्वरेति । जीवे चेदीश्वरोऽन्तर्भवति तदाऽपि ततोऽन्यसंसार्यमावात्तस्य च संसारोऽनिष्ट इति संसारो जगत्पत्यस्तं गच्छेदित्यर्थः । प्रसङ्गद्वयस्येष्टत्वं निराचष्टे— तच्चेति । संसाराभावे तयोरन्यः विष्पलं स्वाद्वृत्तीत्यादिवन्धशास्त्रस्य तद्धेतुकर्मविषयकर्मकाण्डस्य चाऽऽनर्थक्यमश्वराश्रिते च संसारे तदमोक्तृत्वश्रुतेर्ज्ञानकाण्डस्य मोक्षतद्धेतुज्ञापार्थस्याऽऽनर्थक्यमतो न प्रसङ्गयोरिष्टेत्यर्थः । संसाराभावप्रसङ्गस्यानिष्टत्वे हेत्वन्तरमाह— प्रत्यक्षादीति । तत्र प्रत्यक्षविरोधं प्रकटयति— प्रत्यक्षेणेति ।

जगद्वैचित्र्योपलब्धेय धर्माधर्मनिमित्तः संसारोऽनुमीयते । सर्वमेतदनुपपन्नमात्मेश्वरैकत्वे । न ज्ञानाज्ञानयोरनर्थत्वेनोपपत्तेः । दूरमेवे विपरीते विपुर्ची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता । तथा च तयोर्विद्याविद्याविषययोः फलभेदोऽपि विरुद्धो निर्दिष्टः श्रेयश्च मेयश्चेति । विद्याविषयः श्रेयः प्रेयस्त्वविद्याकार्यमिति । तथा च व्यासः— ‘द्वाविमावथ पन्थानौ’ इत्यादि । इमौ द्वावेव पन्थानावित्यादि च । इह च द्वे निष्ठे उक्ते । अविद्या च सह कार्येण विद्यया हातव्येति श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योऽवगम्यते । श्रुतयस्तावत्— “इह चेदवेदीदय सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः, तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय, विद्राश्च विभेति कुतश्चन, अविदुपस्तु—अथ तस्य भयं भवति, अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, अन्योऽसावयोऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्, आत्मविद्यः स इदं सर्वं भवति, यदा चर्मवत्” इत्याद्याः सहस्रशः । स्मृतयश्च— ‘अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः’ ‘इहेव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः’ ‘समं पश्यन् हि सर्वत्र’ इत्याद्याः ।

आदिशब्दोपात्तमनुमानविरोधमाह— जगदिति । विमतं विचित्रहेतुकं विचित्रकार्यत्वात्मासादादिबदित्यर्थः । प्रत्यक्षानुमानागमविरोधाद्युक्तमेकमित्युपसंहरति—सर्वमिति । एक्येऽपि संसारित्वमविद्यातो विद्यातोऽसंसारित्वमिति विभागाज्ञानुपपात्तिरित्युत्तरमाह— नेत्यादिना । तयोः स्वरूपतो विलक्षणत्वे श्रुतिमाह— दूरमिति । (* अविद्या या

च विद्येति प्रसिद्धे एते विद्याविद्येदूरं विपरीते अत्यन्ताविरुद्धे इत्यर्थः । विपूची नाना-
 गती मितफले इत्यर्थः) । स्वरूपतो विरोधवत्फलतोऽपि सोऽस्तीत्याह—तथेति । कळ-
 भेदोक्तिमेव व्यनक्ति—विद्येति । तयोर्विच्छेदणस्य वेदव्याप्तस्यापि संमतिमाह—तथा
 चेति । उक्तेऽर्थे भगवतोऽपि संमतिमुदाहरति—इह चेति । द्वयोरपि निष्ठयोस्तुल्य-
 मुपादेयत्वमिति शङ्कां शातयति—अविद्या चेति । अविद्या सकार्या हातव्येत्यत्र
 श्रुतीरुदाहरति—श्रुतयस्तावदिति । इहेति जीवद्वयोक्त्येते, चेच्छब्दो विद्योदय-
 दौर्लभ्यद्योती, अवेदीदहं ब्रह्मेति विदितवानित्यर्थः । अथ विद्यानन्तरमेव सत्यमवितथं
 पुनरावृत्तिवर्जितं कैवल्यं स्यादित्याह—अथेति । अविद्याविषयेऽपि श्रुतिमाह—न
 चेति । जन्ममरणादिरूपा संसृतिर्विनष्टिस्तस्या महत्त्वं सम्प्रज्ञानं विना निवर्तयितुम-
 शक्यत्वम् । विद्याविषये श्रुत्यन्तरमाह—तथेवमिति । परमात्मानं प्रत्यक्त्वेन यः
 साक्षात्कृतवान्स देही जीवमेव मुक्तो भवतीत्यर्थः । विद्या विनाऽपि हेतुवन्तरतो मुक्ति-
 माशङ्क्याऽऽह—नेति । भयहेतुमविद्या निराकुर्वती तज्जन् भयमपि निरस्यति विद्ये-
 त्यत्र वाक्यान्तरमाह—विद्वानिति । अविद्याविषये वाक्यान्तरमाह—अविदुष इति ।
 प्रतीच्येकरसे स्वरूपमपि भेदं मन्यमानस्य भेददृष्ट्यनन्तरमेव संसारध्रौव्यमित्यर्थः ।
 तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—अविद्यायामिति । तन्मध्ये तत्परवशतया स्थितास्तत्त्वमजा-
 नन्तो देहाद्यमिमानवन्तो मूढाः संसरन्तीत्यर्थः । विद्याविषये श्रुत्यन्तरमाह—ब्रह्मेति ।
 अविद्याविषये श्रुत्यन्तरमाह—अन्पोऽसाचिवि । भेददृष्टिभूय तज्जिदानमविद्येत्याह—
 नेति । स च मनुष्याणां पशुवद्देवादीनां प्रेक्षता प्राप्नोतीत्याह—यथेति । विद्या-
 विषये वाक्यान्तरमाह—आत्मविदिति । इदं सर्वं प्रत्याभूतं पूर्णं ब्रह्मेत्यर्थः । ज्ञाना-
 देव तु कैवल्यमित्यत्र श्रुत्यन्तरमाह—यदेति । न खल्वकाशं चर्मवन्मानवो वेष्टयि-
 तुमष्टि तथा परमात्मानं प्रत्यक्त्वेनाननुभूय न मुच्यत इत्यर्थः । आदिशब्देनानुक्ता
 विद्याविद्याफलभेदार्थाः श्रुतयो गृह्यन्ते । तासां भूयस्त्वेन प्रामाण्यं सूचयति—सहस्रश
 इति । विद्याविद्याविषये स्मृतीरुदाहरति—स्मृतयश्चेति । तत्राविद्याविषयं वाक्यमाह—
 अज्ञानेनेति । विद्याविषयं वाक्यद्वयं दर्शयति—इहेत्यादिना ।

न्यायवत्—

सर्पान्कुशाग्राणि तथोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति ।

अज्ञानतस्तत्र पतन्ति कोविज्ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टम् ॥

तथा च देहादिस्वात्मबुद्धिरविद्वान्नागद्वेषादिमयुक्तो घर्माधर्मानुष्ठानक-
 जायते ध्रियते चैत्यवगम्यते देहादिन्यतिरिक्तात्मदर्शिनो रागद्वेषादिमहा-
 नापेक्षधर्माधर्ममट्टचुपशमा-मुच्यन्त इति न केनचित्स्वप्नारूपातुं श्रवणं

न्यायतः । तत्रैवं सति क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्यैव सतोऽविद्याकृतोपाधिभेदतः
संसारित्वमिव भवति । यथा देहाद्यात्मत्वमात्मनः । सर्वजन्तूनां हि
प्रसिद्धो देहादिष्वनात्मत्वात्मभावो निश्चितोऽविद्याकृतः । यथा स्थाणौ
पुरुषनिश्चयो न चेतावता पुरुषधर्मः स्थाणोर्भवति स्थाणुधर्मो वा पुरु-
षस्य तथा न चैतन्यं धर्मो देहस्य देहधर्मो वा चेतनस्य । सुखदुः-
खमोहात्मकत्वादिरात्मनो न युक्तोऽविद्याकृतत्वाविशेषाज्जरामृत्युवत् ।
नातुल्यत्वादिति चेत्, स्थाणुपुरुषौ ज्ञेयावेव सन्तौ ज्ञात्राऽन्योन्यस्मि-
न् अध्यस्तावविद्यया देहात्मनोस्तु ज्ञेयज्ञात्रोरेवेतरेतराध्यास इति न समो
दृष्टान्तोऽतो देहधर्मो ज्ञेयोऽपि ज्ञातुरात्मनो भवतीति चेत् । नाचैतन्या-
दिप्रसङ्गात् । यदि हि ज्ञेयस्य देहादेः क्षेत्रस्य धर्माः सुखदुःखमो-
हेच्छादयो ज्ञातुर्भवन्ति तर्हि ज्ञेयस्य क्षेत्रस्य धर्माः केचनाऽऽत्मनो भव-
न्त्यविद्याध्यारोपिता जरामरणादयस्तु न भवन्तीति विशेषहेतुर्बलवत् ।
न भवन्तीत्यस्यनुमानमविद्याध्यारोपितत्वाज्जरादिवदिति हेयत्वादुपा-
देयत्वाच्चेत्यादि ।

मिति मात्येव तदतिरिक्तत्वं न माति किंत्वविद्यातो देहाद्यात्मत्वमेव विपरीतं मासते
 तथाऽऽत्मनो ब्रह्मत्वे स्वामाविकेऽपि तस्मिन्मात्येव ब्रह्मत्वं न मात्यविद्यातोऽब्रह्मत्व-
 मेव त्वस्य मास्यतीत्यर्थः । आत्मनो देहाद्यात्मत्वमाविद्यं मातीत्युक्तमनुपवेन स्पष्ट-
 यति—सर्वेति । अनस्मिस्तद्वबुद्धिरविद्याकृतेत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । पुरःस्थिते
 वस्तुनि स्थाणावविद्यया पुमानिति निश्चयो जायते तथा देहादावनात्मन्यात्मधीरवि-
 द्यातो निश्चितेत्यर्थः । देहात्मनोरैक्यज्ञाने देहधर्मस्य जरादेरात्मन्यात्मधर्मस्य च चैत-
 न्यस्य देहे विनिमयः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । स्थाणौ पुरुषत्व भ्रान्त्या
 मातीत्येतावता पुरुषधर्मः शिरःपाण्यादिर्न स्थाणोर्भवति तद्धर्मो वा वक्तृत्वादिर्न पुंसो
 हृद्यते मिथ्याध्यस्ततादात्म्याद्वस्तुतो धर्माव्यतिकरादिति दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिक-
 माह—तथेति । जरादेरनात्मधर्मत्वेऽपि सुखादेरात्मधर्मत्वमिति केचित्ताम्रत्याह—
 सुखेति । कामसंकल्पादिश्रुतेरनात्मधर्मत्वज्ञानादित्यर्थः । किंच विमतो नाऽऽत्मधर्मोऽ-
 विद्याकृतत्वाज्जरादिवत्त च हेत्वसिद्धिरतस्मिस्तद्वबुद्धिविषयत्वेन स्थाणौ पुरुषत्ववद्-
 विद्याकृतत्वस्योक्तत्वादिति मत्वाऽऽह—अविद्येति । स्थाणौ पुरुषत्ववदाविद्यत्वं
 देहादेर्युक्तं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यादिति शङ्कते—नेति । तदेव प्रपञ्चयति—
 स्थाण्वित्यादिना । ज्ञेयस्य ज्ञेयान्तरेऽध्यासादत्र बोधयोर्ज्ञेयत्व व्यापकत्वावस्था
 व्याप्याध्यासस्यापि व्यावृत्तिरित्यर्थः । देहात्मबुद्धेर्भ्रमत्वाभावे कलितमाह—अत इति ।
 उपाधिधर्माणां सुखादीनामुपहिते जीवे वस्तुत्वमुक्तमतिप्रसङ्गादिति परिहरति—नेत्या-
 दिना । अतिप्रसङ्गमेव प्रकटयति—यदीति । सुखादीनामात्मधर्मत्वं चेदुपाधिधर्मत्वा-
 दचैतन्नं जरादिकं चाऽऽत्मनो दुर्वारं स्यादित्यर्थः । सुखादिरात्मधर्मो नेति पक्षेऽपि
 नास्ति विशेषहेतुरित्याशङ्क्याऽऽह—नेति । तदेवानुमान साधयति—अविद्येति । विमतं
 नाऽऽत्मधर्मं आगमपर्यायित्वात्संसारयदित्यनुमानान्तरमाह—इत्येवमादिवि । आदिश-
 ब्दाद्दृश्यत्वमडत्वादि गृह्यते ।

तत्रैव सति कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः संसारो ज्ञेयस्यो ज्ञातृत्वविषयाऽ-
 ध्यारोपित इति न तेन ज्ञातुः किंचिद्दृश्यति । यथा चाक्षेरध्यारोपिते-
 नाऽऽकाशस्य तलमलवत्त्वादिना । एवं च सति सर्वक्षेत्रेष्वपि सत्तो
 भगवतः क्षेत्रज्ञस्यैव स्वस्य संसारित्वगन्धमात्रमपि नाऽऽदृश्यम् । न हि
 कचिदपि लोकेऽविद्याध्यस्तेन धर्मेण कस्याचिदुपकारोऽप हारो वा दृष्टः ।
 यत्किं न समो दृष्टान्त इति । तदसत् । कथम् । अविद्याध्यासमात्रं
 हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं विवक्षितम् । तत्र व्यभिचरति । यत्तु
 ज्ञातृरि व्यभिचरतीति मन्धसे तस्याप्यनेकान्विकृतं द्रष्टव्यं जरादिभिः ।

अविद्यावत्त्वात्सर्वज्ञस्य संसारित्वमिति चेत् । न, अविद्यायास्तामस-
त्वात् । तामसो हि प्रत्यय आवरणात्मकत्वादविद्या विपरीतग्राहकः
संशयोपस्थापको वाऽग्रहणात्मको वा ।

सुखादीनां जराविवदात्मवर्षत्वाभावे तस्य वस्तुतोऽसंसारितेति फलितमाह—सन्नेति ।
आरोपितेनाधिष्ठानस्य वस्तुतोऽप्यर्थे दृष्टान्तमाह—यथेति । पराभिज्ञस्याऽऽत्मनः
संसारित्वमध्यस्तमिति स्थिते यत्परस्य संसारित्वापादनं तदयुक्तमित्याह—एवं
चेति । आत्मनि संसारस्याऽऽरोपितत्वात्तदभिज्ञे परस्मिन्नाशङ्केष्व तस्यायुक्तेत्येतदुप-
पादयति—न हीति । स्थाणौ पुरुषनिश्चयवदात्मनो देहाद्यात्म-वनिश्चयस्याध्यस्तते-
त्ययुक्तं दृष्टान्तस्य ज्ञेयमात्रविषयत्वादितरस्य ज्ञेयज्ञातृविषयत्वादित्युक्तमनुवदति—
यस्त्विति । वैषम्यं दूषयति—तदसादिति । तर्हि केन साधर्म्यमिति पृच्छति—कथ-
मिति । अभीष्टं साधर्म्यं दर्शयति—अविद्येति । तस्योपपन्नानुगतिमाह—सन्नेति ।
ज्ञेयान्तरे ज्ञेयस्याऽऽरोपनियमाज्ज्ञातरी नाऽऽरोपः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यस्त्विति ।
नायं नियमो ज्ञातरी जराधारोपस्योक्तत्वादित्याह—तस्यापीति । ज्ञेयस्यैव ज्ञेया-
न्तरेऽप्यासन्नियमस्येति यावत् । अतो ज्ञातरी नाऽऽरोपव्यभिचारशङ्केत्यर्थः । आत्म-
न्यविद्यावशात् तत्राविद्यायाः स्वाभाविकत्वात्तदधीनत्वं संसारित्वमपि तथा स्यादिति
शङ्कते—अविद्यावत्त्वादिति । काऽविद्या विपरीतप्रह्लादिर्वाऽनाद्यनिर्वाच्याज्ञानं वा,
नाऽऽद्यो विपरीतप्रह्लादेष्टमः शक्तिज्ञाननिर्वाच्याज्ञानकार्यत्वाच्चानिष्ठस्याऽऽत्मवर्षत्वायो-
गादित्याह—नेत्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति—तामसो हीति ।

विभेदप्रकाशभावे तदभावात् । तामसे चाऽऽवरणात्मके विमिरादि-
दोषे सस्यग्रहणादेरविद्यात्रयस्योपलब्धेः । अत्राऽऽहैवं तर्हि ज्ञातृधर्मोऽ-
विद्या । न, करणे चक्षुषि तैषिरिकत्यादिदोषोपलब्धेः । यत्तु मन्यसे
ज्ञातृधर्मोऽविद्या तदेव चाविद्याधर्मवत्त्वं क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वम् । तत्र
यदुक्तमीश्वर एव क्षेत्रज्ञो न संसारीत्येतदयुक्तमिति ।

आवरणात्मकत्वं वस्तुनि सत्यप्रकाशप्रतिबन्धकत्वम् । विपरीतग्रहणादेरविद्याका-
रित्वं विद्यापोहत्वेन साधयति—विभेकेति । न च आरणाविद्याऽनाद्यनिर्वाच्याऽऽत्म-
धर्मः स्यादिति युक्तमनिर्वाच्यात्वादेव तस्यास्तद्धर्मत्वस्य दुर्बलत्वादिति भावः । किंच
विपरीतप्रह्लादेरन्यव्यतिरेकाम्या दोषनन्यत्वावगमादपि नाऽऽत्मधर्मतेत्याह—तामसे
चेति । तम-शब्दिताज्ञानोत्थवस्तुप्रकाशप्रतिबन्धकस्तिमरकाचादिदोषस्तस्मिन्सत्यज्ञानं
निष्पापी. संशयश्चेति त्रयस्योपलम्भादसति तस्मिन्नप्रतीतेरन्यव्यतिरेकाम्या विपरीत-
ज्ञानादेर्दोषा गीतत्वाद्यिममात्र केवलतामधर्मतेत्यर्थः । दोषस्य भिन्नित्वाद्भावका-

यस्योपादाननियमादानेर्वाच्याविद्यायाश्चासंमतेरात्मैव विपर्ययादेरुपादानमिति श्रु-
यति—अत्राऽऽहेति । विपरीतग्रहादेर्दोषोत्पत्त्वं सप्तम्यर्थः । अग्रहादित्रितमविद्या ।
विपर्ययादेः सत्योपादानत्वे सत्यत्वप्रसङ्गाच्चाऽऽत्मा तदुपादानं किंतु दोषस्य चक्षुरा-
द्विधर्मकत्वग्रहणादग्रहणादेरपि दोषत्वात्करणधर्मत्वे कारणमविद्योत्थमन्तःकरणं न च
तद्वैतुरविद्याऽसिद्धेति वाच्यमज्ञोऽहमित्यनुभवत्वात्वापे चाज्ञानपरामर्शात्तदवगमात्कार्य-
लिङ्गकालुमानादागमाच्च तत्प्रसिद्धेरिति परिहरति—नेत्यादिना । संगृहीतचोद्यपरि-
हारयोश्चोद्यं वि श्रुति—यच्चिवि । अविद्यावस्त्वेऽपि ज्ञातुरसंसारित्वादुत्पत्त्यात्तद्वैतारग-
वदविद्या किं करिष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—तदेवेति । मिथ्याज्ञानादिमत्त्वमेवाऽऽत्मनः
संसारित्वमिति स्थिते फलितमाह—तत्रोति ।

तत्र । यथा करणे चक्षुषि विपरीतग्रहादिदोषस्य दर्शनान्न विपरी-
तादिग्रहणं तन्निमित्तो वा तैयिरिकत्वादोपो ग्रहीतुः । चक्षुषः संस्का-
रेण तिमिरेऽपनीते ग्रहीतुरदर्शनान्न ग्रहीतुर्धर्मो यथा तथा सर्वत्रैवाग्रह-
णविपरीतसंशयवत्तयास्तात्त्रिमित्ताः कारणस्यैव कस्यचिज्जवितुमर्हन्ति न
ह्यतुः श्रेयज्ञस्य । संवेद्यत्वाच्च तेषां प्रदीपप्रकाशवच्च ज्ञातृधर्मत्वम् । संवे-
द्यत्वादेव स्वात्मव्यतिरिक्तसंवेद्यत्वम् । सर्वकरणवियोगे च कैवल्ये सर्व-
वादिभिरविद्याऽदोषवत्त्वानभ्युपगमात् । आत्मनो यदि श्रेयज्ञस्याग्न्यु-
ष्णवत्स्वो धर्मस्ततो न कदाचिदपि तेन वियोगः स्यात् । अविक्रियस्य च
व्योमवत्सर्वगतस्यामूर्तस्याऽऽत्मनः केनचित्संयोगवियोगानुपपत्तेः । सिद्धं
श्रेयज्ञरूपं नित्यमेवेश्वरत्वम् । अनादित्वाजिर्गुणत्वादित्यादीश्वरवचनाच्च ।

न करणे चक्षुषीत्यादिनोक्तमेव परिहारं प्रपद्यति—तन्नेत्यादिना । तिमिरादि-
दोषस्तत्कृतो विपरीतग्रहादिश्च न ग्रहीतुरात्मनोऽस्तीत्यत्र हेतुमाह—चक्षुष इति ।
तद्वेतेनाज्ञानादिसंस्कारेण तिमिरादौ पराकृते देवदत्तस्य ग्रहीतुर्दोषाद्यनुपलम्भान्न तस्य
तद्धर्मत्वमतो विमतं तत्त्वतो नाऽऽत्मधर्मो दोषत्वात्तत्कार्यत्वाद्वा समतवदित्यर्थः । किंच
विपरीतग्रहादिस्तत्त्वतो नाऽऽत्मधर्मो वेद्यत्वात्संप्रतिपन्नवदित्याह—संवेद्यत्वाच्चेति ।
किंच यद्वेद्यं तत्त्वाति रक्तवेद्यं यथा दीपादीति व्यासविपरीतग्रहादीनामपि वेद्यत्वादतिरि-
क्तवेद्यत्वे संवेदिता न संवेद्यधर्मवान्वेदितृत्वाद्यथा देवदत्तो न संवेद्यरूपादिमानित्यनुमा-
नान्तरमाह—संवेद्यत्वादेवेति । किंच विपरीतग्रहादयस्तत्त्वतो नाऽऽत्मधर्मो व्यभि-
चारित्वात्कृशत्वादिवदित्याह—सर्वेति । उक्तमेव विवृण्वन्नात्मनो विपरीतग्रहादिः
स्वामाविको वाऽऽगन्तुको वेति विरुद्ध्याऽऽयं दूषयति—आत्मन इति । अतोऽनिर्गो-
सोऽविद्यातज्जन्यस्तेरसद्भावादिति भावः । आगन्तुकेऽपि स्वतश्चेदमुक्तिः परतश्चे-

सत्राऽऽह-अधिक्रियस्योति । विमुक्त्वादविक्रियत्वादमूर्तत्वाच्चाऽऽत्मा व्योमवन्न केन-
चित्संयोगविभागावनुभवति न हि विक्रियामावे व्योम्नि वस्तुतः संयोगविभागावसङ्ग-
त्वाच्चाऽऽत्मनस्तदसंयोगान्न परतोऽपि तस्मिन्विपरीग्रहादीत्यर्थः । तस्माऽऽत्मघर्मत्वा-
भावे फलितमाह-सिद्धमिति । आत्मनो निर्धर्मकत्वे भगवदनुमतिमाह-भनादित्वा-
दिति ।

नन्वेवं सति संसारसंसारित्वाभावे शास्त्रानर्थक्यादिदोषः स्यादिति ।
न । सर्वैरभ्युपगतत्वात् । सर्वैर्ज्ञात्मवादिभिरभ्युपगतो दोषो नैकेन परि-
हर्तव्यो भवति । कथमभ्युपगत इति मुक्तात्मना संसारसंसारित्वव्यव-
हाराभावः सर्वैरेवाऽऽत्मवादिभिरिष्यते ।

ईश्वरत्वे सत्यात्मनोऽसंसारित्वे विविशास्त्रस्याध्यसादेश्चाऽऽनर्थक्यात्तत्त्विकमेव तस्य
संसारित्वमिति शङ्कते-नन्विति । विद्यावस्थायामविद्यावस्थार्यां वा शास्त्रानर्थक्य-
मिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह-न सर्वैरिति । विदुषो मुक्तस्य संसारतदाधारयोर-
भावस्य सर्ववादिसंमतत्वात्तत्र शास्त्रानर्थक्यादि चोद्यं मयैव न प्रतिविषेयमित्यर्थः ।
संग्रहवाक्यं विवृणोति-सर्वैरिति । अभिप्रायाज्ञानात्प्रश्ने स्वाभिप्रायमाह-कथमित्या-
दिना ।

न च तेषां शास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्तिरभ्युपगता । तथा नः क्षेत्रज्ञा-
नामीश्वरैकत्वे सति शास्त्रानर्थक्यं भवतु । अविद्याविषये चार्थवत्त्वम् ।
यथा द्वैतिनां सर्वेषां बन्धावस्थायामेव शास्त्रार्थवत्त्वं न मुक्तावस्था-
यामेवम् । नन्वात्मनो बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते द्वैतिनां
नः सर्वेषामतो हेयोपादेयतत्साधनसङ्गात्वे शास्त्रार्थवत्त्वं स्यादद्वैतिनां
पुनर्द्वैतस्यापरमार्थत्वादविद्याकृतत्वाद्बन्धावस्थायामाश्चाऽऽत्मनोऽपरमार्थत्वे
निर्विषयत्वाच्छास्त्राद्यानर्थक्यमिति चेत् । नाऽऽत्मनोऽवस्थाभेदानुप-
पत्तेः । यदि तावदात्मनो बन्धमुक्तावस्थे युगपत्स्यातां क्रमेण वा । युगपत्ता-
द्यद्विरोधान्न संभवतः स्थितिगती इवैकस्मिन् । क्रमभाविन्ये च निर्नि-
मित्तत्वेऽनिर्घोषप्रसङ्गोऽन्यनिमित्तत्वे च स्वतोऽभावादपरमार्थत्वप्रसङ्गः ।
तथा च सत्यभ्युपगमहानिः ।

तर्हि मुक्तान्प्रति विविशास्त्रस्याध्यसादेश्चाऽऽनर्थक्यमित्याशङ्क्याऽऽह-न चेति ।
न हि व्यवहारातीतेषु तेषु गुणदोषाशङ्केत्यर्थः । द्वैतिनां मते मुक्तात्मस्त्विवात्मपक्षेऽपि
क्षेत्रज्ञस्येश्वरत्वे तं प्रति च शास्त्राद्यानर्थक्यं विद्यावस्थायामास्थितमिति फलितमाह-
त्येति । द्वितीयं दूषयति-अविद्येति । तदेव दृष्टान्तेन विवृणोति-यथेति ।

एवमद्वैतिनामपि विद्योदयात्पार्थवत्त्वं शास्त्रादेरिति शेषः । द्वैतिभिरद्वैतिनां न साम्य-
मिति शङ्कते—नन्वाति । अवस्थयोर्वस्तुत्वे तन्मते शास्त्रार्थवत्त्वं फलितमाह—अव-
शति । सिद्धान्ते तु नावस्थयोर्वस्तुतेति वैषम्यमाह—अद्वैतिनामिति । व्यावहारिकं
द्वैतं तन्मतेऽपि स्वीकृतमित्याशङ्क्याऽऽह—अविद्योति । कल्पितद्वैतेन व्यवहारान्न
तस्य वस्तुतेत्यर्थः । बन्धावस्थाया वस्तुत्वमात्रे दोषान्तरमाह—बन्धेति । आत्मन-
स्तत्त्वतोऽवस्थाभेदो द्वैतिनामपि नास्तीति परिहरति—नेति । अनुपपत्तिं दर्शयितुं
विकल्पयति—यदीति । तत्राऽऽद्यं दूषयति—युगपदिति । द्वितीयेऽपि क्रममाविन्यो-
रवस्थयोर्निर्मितत्वं सन्निमित्तत्वं वेति विकल्प्याऽऽद्ये सदा प्रसङ्गाद्वन्धमोक्षयोरवस्था
स्यादित्याह—क्रमेति । कल्पान्तरं निरस्यति—अन्येति । बन्धमोक्षावस्थे न परमार्थे
अस्वभाविकत्वात्स्फटिकलौहस्यवदिति स्थिते फलितमाह—तथा चेति । वस्तुत्वमि-
च्छताऽवस्थयोरवस्तुत्वोपगमादित्यर्थः ।

किंच बन्धमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यनिरूपणायां बन्धावस्था पूर्वं प्रक-
ल्प्याऽनादिमत्यन्तवती च तच्च प्रमाणविरुद्धं तथा मोक्षावस्थाऽऽदिम-
त्यनन्ता च प्रमाणविरुद्धेवाभ्युपगम्यते । न चावस्थावतोऽवस्थान्तरं
गच्छतो निश्चयत्वमुपपादयितुं शक्यम् । अयानित्यत्वदोषपरिहाराय
बन्धमुक्तावस्थाभेदो न कल्प्यतेऽतो द्वैतिनामपि शास्त्रानर्थक्यादिदोषोऽ-
परिहार्य एवेति समानत्वान्नाद्वैतवादिना परिहृतव्यो दोषः ।

इतश्चावस्थयोर्न वस्तुत्वमित्याह—किंचेति । अवस्थयोर्वस्तुत्वमिच्छता तपोयोग-
पद्यायोगाद्व्याप्ये क्रमे बन्धस्य पूर्वत्वं मुक्तेश्च पाश्चात्यमिति स्थिते बन्धस्याऽऽदित्व-
कृतं दोषमाह—बन्धेति । तस्याश्चाकृताभ्यागमकृतविनाशनिवृत्तयेऽनादित्वमेष्टव्यम-
न्तवत्त्वं च मुक्त्यर्थमास्थेयं तच्च यदनादिमावरूपं तन्नित्यं यथाऽऽस्तेतिव्याप्तिविरुद्ध-
मित्यर्थः । मोक्षस्य पाश्चात्यकृतं दोषमाह—तथेति । सा हि ज्ञानादिसाध्यत्वादादि-
मती पुनरावृत्त्यनङ्गीकारादनन्ता च तच्च यत्सादिमावरूपं तदन्तवद्यथा पद्मदीप्तिव्या-
प्त्यन्तरविरुद्धमित्यर्थः । किंच क्रममाविन्योरावस्थाम्ब्यामात्मा संवध्यते न वा,
प्रथमे पूर्वावस्थया सहैवोत्तरावस्थां गच्छति चेदुत्तरावस्थायामपि पूर्वावस्थावस्थानाद-
निर्गोक्षः, यदि पूर्वावस्था त्यक्तवोत्तरावस्था गच्छति तदा पूर्वस्यागोत्तराप्तयोरान्तर-
सातिशयत्वान्नित्यत्वानुपपत्तिरित्याह—न चेति । आत्मनोऽवस्थाद्वयसंबन्धो नास्तीति
द्वितीयमन्य दूषयति—अयेत्यादिना ।

न च शास्त्रानर्थक्यं यथाप्रसिद्धाविद्वत्पुरुषविषयत्वाच्छास्त्रस्य । भवि-
दुषां हि फलहेतोरनात्मनोरात्मदर्शनम् । न विदुषां विदुषां हि फलहे-
तुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शने सति तयोरहमित्यात्मदर्शनानुपपत्तेः । न

ह्यत्यन्तमूढ उन्मत्तादिरपि जलाग्न्योऽलायाप्रकाशयोर्वैकात्म्यं पश्यति
किमुत विवेकी । तस्मान्न विधिप्रतिषेधश्चास्त्रं तावत्फलहेतुभ्यामात्मनोऽ-
न्यत्त्वदर्शिनो भवति ।

तर्हि पक्षद्वयेऽपि दोषाविशेषाच्चाद्वैतमतानुरागे हेतुरित्याशङ्क्याविद्याविषये चेत्त्युक्तं
विवृणोति—न चेति । तदेव स्फुटयति—अविदुषां हीति । फलं भोक्तृत्वं कर्तृत्वं
हेतुः । यद्वा फलं देहविशेषो हेतुरदृष्टं तयोरनात्मनोर्भोक्ताऽहं कर्ताऽहं मनुष्योऽहमि-
त्याद्यात्मदर्शनमधिकारकारणं तेनाविद्वद्विषयं विधिनिषेधशास्त्रमित्यर्थः । विदुषामपि
मनुष्योऽहमित्यादिव्यवहारात्तद्विषयं शास्त्रं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—नेति ।
भोक्तृत्वकर्तृत्वभ्यां ब्राह्मण्यादिमतो देहाद्धर्माधर्माभ्यां चाऽऽत्मनोऽन्यत्वं पश्यतो
न विधिनिषेधाधिकारित्वमुक्तफलादावात्माभिमानासंभवादित्यर्थः । आत्मनो देहा-
देरन्यत्त्वदर्शिनो न देहादावात्मधीरित्येतदुपपादयति—न हीति । विदुषो न विधिनिषे-
धाधिकारितेत्युक्तमुपसंहरति—तस्मादिति ।

न हि देवदत्त त्वमिदं कुरुविति कस्मिंश्चित्कर्षणे नियुक्ते विष्णुमि-
त्रोऽहं नियुक्त इति तत्रस्थो नियोगं शृण्वन्नपि प्रतिपद्यते । नियोगविष-
यत्रिवेकाग्रहणात्तुपपद्यते प्रतिपत्तिस्तथा फलहेत्वोरपि । ननु प्राकृतसंब-
न्धापेक्षया युक्तैव प्रतिपत्तिः शास्त्रार्थविषया फलहेतुभ्यामन्यात्मत्वदर्श-
नेऽपि सवीष्टफलहेतो मवर्तितोऽस्म्यनिष्टफलहेतोश्च निवर्तितोऽस्मीति ।
यथा पितृ(ता)पुत्रादीनामितरेतरात्मान्यत्वदर्शने सत्यप्यन्योन्यनियोग-
प्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिः । न व्यतिरिक्तात्मदर्शनमतिपत्तेः प्रागेव फलहेत्वो-
रात्माभिमानस्य सिद्धत्वात् ।

शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वमिव विद्वद्विषयत्वमपि मन्तव्यमुभयोरपि शास्त्रध्वणाविशेषादि-
त्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । तत्रस्थो यस्मिन्देशे देवदत्तः स्थितस्तत्रैव वर्तमानः सज्जि-
त्यर्थः । ननु देवदत्ते नियुक्ते विष्णुमित्रोऽपि कदाचिन्नियुक्तोऽस्मीति प्रतिपद्यते, सत्यं
नियोगविषयान्नियोज्यादात्मनो विवेकाग्रहणान्नियोज्यत्वभ्रान्तेरित्याह—नियोगेति ।
अविवेकिनो नियोगधीर्भवतीति दृष्टान्तमुक्त्वा फले हेतौ चाऽऽत्मदृष्टिविशिष्टस्याविदुषः
संभवत्येव विधिनिषेधाधिकारित्वमिति दार्ष्टान्तिकमाह—सथेति । विधिनिषेधशास्त्रमविद्व-
द्विषयमिति वदता शास्त्रानर्थक्यं समाहितं संप्रति शास्त्रस्य विद्वद्विषयत्वेनैवार्थवत्त्वं शक्य-
समर्थनमिति शङ्कते—नन्विति । प्रकृतिरविद्या ततो जातो यो देहादावाभिमानात्मा संबन्धो
विद्योदयात्प्रागनुभूतस्तदपेक्षया विधिना मवर्तितोऽस्मि निषेधेन निवर्तितोऽस्मीति
विधिनिषेधविषया सत्यामपि विद्याया धीर्युक्तैवेत्यर्थः । विदुषोऽपि पूर्वमाविद्यं संबन्ध-

मपेक्ष्य विधिनिषेधविधेयां चिन्मुक्तामेव व्यक्तीं करोति—इष्टेति । नन्वाविदुषो मिथ्या-
भिमानवन्न विदुषः सोऽनुवर्तते तथा चाऽऽविद्यसबन्धापेक्षया न युक्ता विदुषो यथोक्ता
धीरिति तत्राऽऽह—यथेति । पिता पुत्रो भ्रातेत्यादीनां मिथोऽन्यत्वदृष्टावप्यन्योन्य-
नियोगार्थस्य निषेधार्थस्य च धीर्दृष्टा पितरमधिकृत्य विधौ निषेधे वा तस्य तदनुष्ठा-
नाशक्तौ पुत्रस्य तद्विषया धीरिष्टा “अथातः संप्रतिर्यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह
त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोकः” इत्यादिसंप्रतिश्रुत्याऽऽपेक्षानुष्ठानस्य पुत्रकार्यताप्रतिपा-
दनात् । पुत्रं चाधिकृत्य विधिनिषेधप्रवृत्तौ तस्य तदशक्तौ विमुक्तदर्पा धीरुपगता
तत्रात्रादिष्वपि द्रष्टव्यम् । एवं विदुषो हेतुफलाभ्यामन्यत्वदर्शनेऽपि प्राक्काळीना-
विद्यदेहादिसंबन्धादविरुद्धा विधिनिषेधार्था धीरित्यर्थः । पुत्रादीनां मिथ्याभिमाना-
न्मिथो नियोगार्थयुक्ता तत्त्वदर्शिनस्तु तदभावात्त देहादिसंबन्धाधीना नियोगधीरिति
परिहरति—नेत्यादिना ।

प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थो हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वं प्रतिपद्यते
न पूर्वं तस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रमाविद्विषयमिति सिद्धम् । ननु स्वर्ग-
कायो यजेत कलञ्जं न भक्षयेदित्यादावात्मन्यतिरेकदर्शनाममष्टौ
केवलदेहाद्यात्मदृष्टीनां च । अतः कर्तुरभावाच्छास्त्रानर्थक्यमिति चेद् ।
न, यथाप्रसिद्धित एव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेः । ईश्वरसेनैकैकत्वदर्शी ब्रह्म-
विज्ञावन्न प्रवर्तते ।

किंच सर्वोपेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति सर्वोपेक्षाधिकरणे सन्ध्याज्ञानस्यादृष्टताद्य-
स्वोक्तैर्विधिनिषेधार्थानुष्ठानं सन्ध्याज्ञानात्पूर्वमिति कुतो विदुषस्तदनुष्ठानमितिहाह—माति-
पत्तेति । सत्यदृष्टे सन्ध्याधीष्टेरसति चाशुद्धमुद्धेस्तदभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यां विवि-
दिषावाचकाच्च विधिनिषेधानुष्ठानात्पूर्वं न सन्ध्याधीरितिहाह—न पूर्वमिति । विधिनि-
षेधयोर्विद्वद्विषयत्वायोगे फलितमाह—तस्मादिति । शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वेनोक्तमर्थ-
वत्त्वमाक्षेपसमाविभ्यां प्रपञ्चयितुमगतिपति—नन्विषे । चकारादूर्ध्वमप्रवृत्तिरिति
संबध्यते । आत्मनो देहाद्यातिरेकं पश्यता देहाद्यभिमानरूपाधिकारहेत्वभावाद्विधितो
यागादावप्रवृत्तिनिषेधाच्चापक्षयमक्षणादेर्न निवृत्तिरतस्तेषां प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावे देहादा-
वात्मत्वमनुभवतामपि न ते युक्ते तेषां फारलौकिकभोक्तृप्रतिपत्त्यभावादित्यर्थः । विदु-
षामविदुषां च प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावे फलितमाह—अत इति । आत्मनो देहाद्यतिरेकं
परोक्षमपरोक्षं च देहाद्यात्मत्वं पश्यतः शास्त्रानुरोधादेव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेर्न शास्त्रा-
नर्थक्यमित्युत्तरमाह—नेत्यादिना । प्रसिद्धिरथ शास्त्रीयाऽभिमतः । एतदेव विबु-
ध्वन्नमविदो वा नैरात्म्यवादिनो वा परोक्षज्ञानवतो वा प्रवृत्तिनिवृत्तौ विवक्ष्यतीति
विरुद्ध्याऽऽद्यं दूषयति—ईश्वरेति । न निवर्तते चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

तथा नैरात्म्यवाद्यापि नास्ति परलोक इति न प्रवर्तते । यथाप्रसिद्धि-
तस्तु विधिप्रतिषेधशास्त्रश्रवणान्यथानुपपत्त्याऽनुमितात्मास्त्वित्वात् आत्म-
विशेषानभिज्ञः कर्मफलसंजाततृष्णः श्रद्धधानतया च प्रवर्तत इति सर्वेषां
नः प्रत्यक्षमतो न शास्त्रानर्थक्यम् । विवेकिनामप्रवृत्तिदर्शनात्तदनुगा-
मिनामप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थक्यमिति चेत् । न कस्यचिदेव विवेकोपपत्तेः ।
अनेकेषु हि माणिषु कश्चिदेव विवेकी स्याद्यथेदानीम् । न च
विवेकिनमनुवर्तन्ते मूढा रागादिदोषतन्त्रत्वात्प्रवृत्तेः । अभिचरणादौ च
प्रवृत्तिदर्शनात् । स्वाभाव्याच्च प्रवृत्तेः ।

द्वितीयं निरस्यति—यथेति । पूर्ववदत्रापि संव-धः । तृतीयमह्नी करोति—यथावे ।
विधिनिषेधाधीना प्रसिद्धिमनुस्त्वानः सन्निति यावत् । चकाराज्जिवर्तते चेत्यनुकृष्यते ।
ब्रह्मविदं नैरात्म्यवादिनं च त्यक्त्वा देहाद्यतिरिक्तमात्मानं परोक्षमपरोक्षं च देहाद्या-
त्मत्वं पश्यतो विधिनिषेधाधिकारित्वे सिद्धे फलमाह—अत इति । विधान्तरेण
शास्त्रार्थानर्थक्यं चोदयति—विवेकिनामिति । दृष्टा हि तेषां विधिनिषेधयोरप्रवृ-
त्तिर्न हि देहादिभ्यो निष्कृष्टमात्मानं दृष्टवता तयोरधिकारस्तेन तान्मति शास्त्रं नाथे-
षणं च देहाद्यात्मत्वदृष्टस्तत्राधिकार्यन्ते तेषां यद्यदाचरतीति न्यायेन विवेकिनोऽनुग-
च्छता विधादावप्रवृत्तेरतोऽधिकार्यभावाद्विधादिशास्त्रस्य तदनुसारिशिष्टाचारस्य चाऽऽ-
नर्थक्यमित्यर्थः । किं सर्वेषां विवेकित्वादधिकार्यभावादानर्थक्यं शास्त्रस्योच्यते किंवा
कस्यचिदेव विवेकित्वेऽपि तदनुवर्तित्वादन्येषामप्रवृत्तेरानर्थक्यं चोद्यते तत्र प्रथमं
प्रत्याह—न कस्यचिदिति । मनुष्याणां सहस्रेष्विति न्यायेनोक्तमेव स्फुटयति—
अनेकेष्विति । तत्रानुभवानुरोधेन दृष्टान्तमाह—यथेति । द्वितीयं दूषयति—
न चेति । किंच विवेकिनामप्रवृत्तावन्येषामप्यप्रवृत्तिरित्याशङ्का निरसितुं श्येनादौ
तदप्रवृत्तावपीतरप्रवृत्तेरित्याह—अभिचरणादौ चेति । अनिवेकिना रागादिद्वारा
प्रवृत्त्यास्पदं सर्वं संग्रहीतुमादिषदम् । इतश्च विवेकिना प्रवृत्त्यभावेऽपि नाज्ञस्याप्रवृ-
त्तिरित्याह—स्वाभाव्याच्चेति ।

स्वभावस्तु प्रवर्तत इति ह्युक्तम् । तस्मादविद्यामात्रं संसारो यथादृष्ट-
विषय एव । न क्षेत्रज्ञस्य केवलस्याविद्या तत्कार्यं च । न च मिथ्या-
ज्ञानं परमार्थवस्तु दूषयितुं समर्थम् । नद्युपरदेशं स्वेहेन पङ्क्तिर्कुरुं शक्नोति
मरीच्युदकं तथाऽविद्या क्षेत्रज्ञस्य न किञ्चित्कर्तुं शक्नोति । अतश्चेद-
मुक्तं 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' 'अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानम्' इति च ।

प्रवृत्तेः स्वभावाख्यज्ञानकार्यत्वे भगवद्वाक्यमनुकूलयति—स्वभावस्त्विति । प्रवृत्ते-
रज्ञानजत्वे विधिनिषेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकबन्धस्याविद्यामात्रत्वादविद्वद्विषयत्वं
शास्त्रस्य सिद्धमिति फलितमाह—तस्मादिति । दृष्टमेवानुसरन्नविद्वान्यथादृष्टस्तद्विषय-
स्तदाश्रयः संसारस्तथा च प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकसंसारस्याविद्वद्विषयत्वात्तद्वेतुविधि-
शास्त्रस्यापि तद्विषयत्वमित्यर्थः । नन्वविद्या क्षेत्रज्ञमाश्रयन्ती स्वकार्यं संसारमपि
तस्मिन्नाघत्ते तेन तस्यैव शास्त्राधिकरित्वं नेत्याह—नेति । अविद्यादेः शुद्धे क्षेत्रज्ञे
वस्तुतोऽसंबन्धेऽपि तस्मिन्नारोपितं तमेव दुःखी करोतित्यत्राऽऽह—न चेति । तदेव
दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हीति । क्षेत्रज्ञस्य वस्तुतोऽविद्यासंबन्धे भगवद्ब्रह्मोऽपि द्योतक-
मित्याह—अत इति । क्षेत्रज्ञेश्वरयोरेक्ये किमित्यसावात्मानमहमिति बुध्यमानोऽपि
स्वस्येश्वरत्वमीश्वरोऽस्मीति न बुध्यते तत्राऽऽह—अज्ञानेनेति ।

अथ किमिदं संसारिणामिवाहमेवं मयैवेदमिति पण्डितानामपि ।
शृण्विदं तत्पाण्डित्यं यस्सेत्र एवाऽऽत्मदर्शनम् । यदि पुनः क्षेत्रज्ञम-
विक्रियं पश्येयुस्ततो न भोगं कर्म वाऽऽकाङ्क्षेयुर्मम स्यादिति । विक्रि-
यैव भोगकर्मणी । अयैवं सति फलार्थित्वादविद्वान्प्रवर्तते ।

आत्मनो वस्तुतः संसारासंस्पर्शं विद्वदनुभवविरोधः स्यादिति बोधयति—अयेति ।
एवमित्यभिजात्यादिवैशिष्ट्यमुक्तम्, इदमा क्षेत्रकलत्रादि, पण्डितानामपि प्रतीतं
संसारित्वमिति शेषः । किं पाण्डित्यं देहादावात्मदर्शनं किंवा कूटस्थात्मदृष्टिराहो
संसारित्वादिधीरिति विकल्प्याऽऽद्यं निराकुर्वन्माह—शृण्विति । तच्च वस्तुतोऽसंसारि-
त्वब्रह्मविरोधि प्रातिमासिकं तु संसारिर्न मिष्टमिति शेषः । द्वितीयं दूषयति—यदीति ।
न हि कूटस्थात्मविषयं संसारित्वं प्रतीयते येन वस्तुतोऽसंसारित्वं विरुपेत कूटस्थात्म-
योविरुद्धायाः संसारित्वबुद्धेरनवकाशित्वादित्यर्थः । आत्मानमक्रियं पश्यतोऽपि कुतो
भोगकर्मणी न स्यातामित्याशङ्क्याऽऽह—विक्रियोति । अविक्रियात्मबुद्धेर्मोहकर्म-
काङ्क्षयोरभावे कस्य शास्त्रे प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—अयेति । फलार्थित्वाभावाद्दि-
दुषो न कर्मणि प्रवृत्तिरित्येवं स्थिते सत्यनन्तरमविद्वान्फलार्थित्वात्तदुपाये कर्मणि प्रव-
र्तते शास्त्राधिकारीत्यर्थः ।

विदुषः पुनरविक्रियात्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तौ
कार्यकरणसंघातव्यापारोपरमे निवृत्तिरुपचर्यते । इदं चान्यत्पाण्डित्यं
कस्यचिदस्तु क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव क्षेत्रं चान्यत्क्षेत्रज्ञस्य विषयः । अहं तु
संसारी सुखी दुःखी च । संसारोपरमश्च मम कर्तव्यः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञा-

१ क. तत्तस्मिन् । २ क. दुःखा । ३ ड. ष. "वीर्याशङ्क्याऽऽह । ४ क. उ. दर्शयति । ५ अ.
"कं धं" । ६ य. क. अ. "त्वमविद्वत्" । ७ क. ख. य मुगे भावो मृतो विमुक्तः धीमो दृष्टोऽहं
ममेवेक्षेयमस्तस्यः सर्वं आत्मन्यप्यापोष्यन्ते । यं ।

नेन ध्यानेन चेत्तरं क्षेत्रज्ञं साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपावस्थानेनेति । यथैवं
बुध्यते यश्च बोधयति नासौ क्षेत्रज्ञ इति । एवं मन्वानो यः स पाण्डिता-
पसदः संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य चार्थवत्त्वं करोमीति । आत्महा स्वयं
मूढोऽन्यांश्च व्यामोहयति शास्त्रार्थसंप्रदायरहितत्वाच्छ्रुतहानिमश्रुतकल्प-
नां च कुर्वन् । तस्मादसंप्रदायवित्सर्वशास्त्रविदापि पूर्ववदेवोपेक्षणीयः ।

विदुषो वैधप्रवृत्त्यमावेऽपि निषेधाधीननिवृत्तेरपि दुर्वचत्वात्तस्य निवृत्तिनिष्ठत्वा-
सिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—विदुष इति । तृतीयमुत्थापयति—इदं चेति । सिद्धान्ता-
दविशेषमाशङ्क्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञाद्वस्तुतो भिन्नत्वेन तद्विषयत्वाङ्गीकारान्नैवमित्याह—
क्षेत्रं चेति । अहंधीवद्यस्याऽऽत्मनो वस्तुतः संसारित्वस्वीकाराच्च सिद्धान्ताद्वेदोऽ-
स्तीत्याह—अहं त्विति । संसारित्वमेव स्फोरयति—मुखीति । संसारित्वस्य वस्तुत्वे
तदनिवृत्त्या पुमर्थोसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—संसारोति । कथं तदुपरमस्य हेतुं विना
कर्तव्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—क्षेत्रेति । क्षेत्रं ज्ञात्वा ततो निष्कृष्टस्य क्षेत्रज्ञस्य ज्ञानं
कथं संसारोपरतिमुत्पादयेदित्याशङ्क्याह—ध्यानेनेति । संसारित्वमात्मनो बुध्यमानस्य
तद्वहितादीश्वरादन्यत्वमिति वक्तुमिति शब्दः । तदेवान्यत्वमुपपादयति—यथेति । मम
संसारिणोऽसंसारीश्वरत्वं कर्तव्यमित्येवं यो बुध्यते यो वा तथाविधं ज्ञानं तव कर्तव्य-
मित्युपदिशति स क्षेत्रज्ञादीश्वरादन्यो ज्ञेयोऽन्यथोपदेशानर्थक्यादित्यर्थः । आत्मा
संसारी परमादात्मनोऽन्यस्तस्य ध्यानाधीनज्ञानेनेश्वरत्वं कर्तव्यमित्येतज्ज्ञानं पाण्डित्य-
मिति मतं दूषयति—एवमिति । “ अयमात्मा ब्रह्म ” इत्यात्मनो ब्रह्मत्वश्रुतिविरोधा-
दित्यर्थः । ननु संसारस्य वस्तुत्वाङ्गीकारात्तत्परीत्यवस्थाया कर्मकाण्डस्यार्थवत्त्वं संसारे-
त्वनिरासेनाऽऽत्मनो ब्रह्मत्वे ध्यानादिना साधिते मोक्षावस्थाया ज्ञानकाण्डस्यार्थवत्त्वं
तत्कर्तव्यं यथोक्तज्ञानवान्पाण्डितापसदस्तेनाऽऽक्षिप्यते तत्राऽऽह—संसारोति । करोमीति
मन्मवानो यः स पाण्डितापसद इति पूर्वेण संबन्धः । कर्मकाण्डं हि काल्पितं संसारित्व-
मधिकृत्य साध्यसाधनसंबन्धं बोधयदर्धवादित्थं ज्ञानकाण्डमपि तथाविधं संसारित्वं परा-
श्रुत्याखण्डैकरते प्रत्यग्रक्षणि पर्ववत्यर्थवद्भवेदित्यर्थः । किंचाऽऽत्मनः शास्त्रसिद्धं
ब्रह्मत्वं त्यक्त्वाऽब्रह्मत्वं कल्पयन्नात्महा भूत्वा लोकद्वयवहिर्भूतः स्यादित्याह—आत्म-
हेति । ननु क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्वीत्यनेन सर्वक्षेत्रान्तर्धीमी परो जीवदन्यो निरुच्यते
न जीवस्येश्वरत्वमत्र प्रतिपाद्यते तत्कथमित्यमाक्षिप्यते तत्राऽऽह—स्वयमिति । किंच
तत्त्वमसीतिवत्सिद्धक्षेत्रज्ञानुवादेनाप्रसिद्धं तस्येश्वरत्वमिहोपदेशतः श्रुतं तस्य हानि-
मश्रुतस्य च जीवेश्वरयोस्तात्त्विकभेदस्य कल्पना कुर्वन्कथं व्यामूढो न स्यादित्याऽऽह—

श्रुतेति । ननु केचन व्याख्यातारो यथोक्तं पाण्डित्यं पुरस्कृत्य क्षेत्रज्ञं चापीत्यादि-
श्लोकं व्याख्यातवन्तस्तत्कथमुक्तं पाण्डित्यमास्यातुर्व्यामूढत्वं तत्राऽऽह—तस्मादिति ।

यत्तुक्तमीश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे संसारित्वं प्राप्नोति क्षेत्रज्ञानां चेश्वरैकत्वे
संसारिणोऽभावात्संसाराभावप्रसङ्ग इति । एतौ दोषौ प्रत्युक्तौ विद्या-
विद्ययोर्वैलक्षण्यभ्युपगमादेवे । कथम् । अविद्यापरिकल्पितदोषेण
तद्विषयं वस्तु पारमार्थिकं न दृश्यतीति । तथा च दृष्टान्तो दर्शितो मरी-
च्यम्भसोपरदेशो न पङ्कजी क्रियत इति । संसारिणोऽभावात्संसाराभाव-
प्रसङ्गदोषोऽपि संसारसंसारिणोरविद्याकल्पितत्वोपपत्त्या प्रत्युक्तः ।
नन्वविद्यावत्त्वमेव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोषस्तत्कृतं च दुःखित्वादि प्रत्य-
क्षमुपलभ्यते । न, ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञधर्मत्वाज्ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य सत्कृतदोषानु-
पपत्तेः । यावत्किञ्चित्क्षेत्रज्ञस्य दोषजातमविद्यमानमासञ्जयसि तस्य
ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्वमेव न क्षेत्रज्ञधर्मत्वम् । न च तेन क्षेत्रज्ञो दृश्यति
ज्ञेयेन ज्ञातुः संसर्गानुपपत्तेः । यदि हि संसर्गः स्याज्ज्ञेयत्वमेव नोपप-
द्येत । यद्यात्मनो धर्मोऽविद्यावत्त्वं दुःखित्वादि च कथं भोः प्रत्यक्षमुप-
लभ्यते । कथं वा क्षेत्रज्ञधर्मः । ज्ञेयं च सर्वं क्षेत्रं ज्ञातैव क्षेत्रज्ञ इत्यव-
धारितेऽविद्यादुःखित्वादेः क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं क्षेत्रज्ञधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षो-
पलभ्यत्वमिति विरुद्धमुच्यतेऽविद्यामात्रावष्टम्भात्केवलम् । अत्राऽऽह
साऽविद्या कस्येति ।

क्षेत्रज्ञं चापीतमत्र क्षेत्रज्ञेश्वरयोरैक्यं स्वामीष्टं स्पष्टयितुं प्रत्युक्तमेव बोधमनुव्रवति—
यत्तुक्तमिति । तात्त्विकमेकत्वमतात्त्विकं संसारित्वमित्यङ्गीकृत्योक्तमेव समाधि-
स्मारयति—एताविति । ईश्वरस्य संसारित्वं संसार्यभावेन संसाराभावश्चेत्युक्तौ
दोषौ विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्येऽपि कथं प्रत्युक्ताविति पृच्छति—कथमिति । कल्पित-
संसारेण कल्पनाधिष्ठानमद्वयं वस्तु वस्तुतो न संबद्धमिति परिहरति—अविद्येति ।
तद्विषयं कल्पनास्पदमधिष्ठानमिति यावत् । कल्पितेनाधिष्ठानस्य वस्तुतोऽसंस्पर्शो
दृष्टान्तं स्मारयति—तथा चेति । ईश्वरस्य संसारित्वाप्रसङ्गं प्रकटीकृत्य प्रसङ्गान्तर-
निरासमनुस्मारयति—संसारिण इति । न तावदविद्या संसारं संसारिणं च कल्प-
यति स्वतन्त्रा तत्त्वव्यापातात्पारतन्त्र्ये चाऽऽश्रयान्तराभावात्क्षेत्रज्ञस्य तद्वत्त्वे संसा-
रित्वमिति शङ्कते—नन्विति । न चाविद्यावत्त्वमविद्याकृतमनवस्थानादिति भावः ।
यत्तत्त्वातर्दप्योरयवदविद्या किं करिष्यतीति तत्राऽऽह—तत्कृतं चेति । अवि-
द्यातज्जयोर्ज्ञेयत्वात्ताऽऽत्मधर्मतैर्युत्तरमाह—नेत्यादिना । तदेव प्रपद्यति—

यावादिति । ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वेऽपि क्षेत्रद्वारा क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषवत्त्वाशङ्क्याऽऽह—न चेति । क्षेत्रस्यापि ज्ञेयत्वाच्च तेन चितो वेस्तुतः स्पर्शोऽस्तौत्युपपादयति—यदीति । धर्मधर्मित्वेन संसर्गेऽपि ज्ञेयत्वे का क्षतिरित्याशङ्क्याऽऽह—यदीति । आत्मधर्मस्याऽऽत्मना ज्ञेयत्वे स्वस्यापि ज्ञेयत्वापत्त्या कर्मकर्तृविरोधः स्यादित्यर्थः । किंच विमतेन क्षेत्रज्ञाश्रितं तद्वैद्यत्वाद्भाविदित्याह—कथं चेति । किंच महाभूतानीत्यादिना ज्ञेयमात्रस्य क्षेत्रान्तर्भावान्नाविद्यादेर्ज्ञातृधर्मतेत्याह—ज्ञेयं चेति । किंचैतद्यो वेतीत्युक्तत्वात् क्षेत्रज्ञस्य ज्ञातृत्वनिर्णयान्न तत्र ज्ञेय किंचित्प्रविशतीत्याह—ज्ञामैवेति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवं स्वाभाव्ये सिद्धे सिद्धं क्षेत्रधर्मत्वमविद्यादेरिति फलितमाह—इत्यवधारित इति । विरोधाच्च न क्षेत्रज्ञधर्मत्वमविद्यादेरित्याह—क्षेत्रज्ञेति । विरुद्धवादित्वे मूळं दर्शयति—अविद्येति । मात्रपदस्य न्यावर्त्य मानयुवत्याख्यमवष्टम्भान्तरमिति वक्तुं केवलपदम् । यथाऽविद्याया विरुद्धमपि निर्बोद्धुं शक्यते तस्याः स्वातन्त्र्याभावाच्चितोऽन्यस्याविद्यमानत्वेनातदाश्रयत्वात्तस्याविद्यास्वभावतया तदाश्रयत्वव्याघातादाश्रयजिज्ञासया पृच्छति—अत्राऽऽहेति ।

यस्य दृश्यते तस्यैव । कस्य दृश्यत इति । अत्रोच्यतेऽविद्या कस्य दृश्यत इति प्रश्नो निरर्थकः । कथं, दृश्यते चेदविद्या तद्वन्तमपि पश्यसि । न च तद्वत्पुपलभ्यमाने सा कस्येति प्रश्नो युक्तः । न हि गोमत्पुपलभ्यमाने गावः कस्येति प्रश्नोऽर्थवान्मवेत् ।

आश्रयमात्रं पृच्छयते तद्विशेषो वा, प्रथमे प्रश्नम्यानवकाशत्वं मत्वाऽऽह—यस्येति । अविद्या दृश्याऽऽदृश्या वा, दृश्यत्वे पारतन्त्र्यात्किंचिन्निष्ठत्वेनैव तददृष्टेर्नाऽऽश्रयमात्रं प्रष्टव्यमदृश्यत्वे वाऽपकाशत्वादसिद्धिरेव स्यादित्यर्थः । द्वितीयमालम्बते—कस्येति । अविद्याया दृश्यमानत्वादाश्रयविशेषस्याऽऽत्मनोऽपि स्थानुमवसिद्धत्वात्प्रश्नस्य निरवकाशतेत्युत्तरमाह—अत्रेति । प्रश्नानर्थक्यं प्रश्नद्वारा स्फोरयति—कथमित्यादिना । तथाऽपि कथं प्रश्नासिद्धिस्तत्राऽऽह—न चेति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हीति ।

ननु विषयो दृष्टान्तो गवां तद्वत्प्रत्यक्षत्वात्संबन्धोऽपि प्रत्यक्ष इति प्रश्नो निरर्थको न तथाऽविद्या तद्वाच्यं प्रत्यक्षौ यतः प्रश्नो निरर्थकः स्यात् । अप्रत्यक्षेणाविद्यावताऽविद्यासंबन्धे ज्ञाते किं तत्र स्यात् । अविद्याया अनर्थहेतुत्वात्परिहर्षण्यौ स्यात् । यस्याविद्या स तां परिहरिष्यति । ननु मयैवाविद्या । जानासि तर्ह्यविद्यां तद्वन्तं चाऽऽप्स्यानम् । जानामि न तु प्रत्यक्षेण । अनुमानेन चेज्जानासि कथं संबन्धग्रहणम् ।

दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोर्वैषम्यं चोदयति—नन्विति । अज्ञानाश्रयस्य परोक्षत्वेऽपि प्रश्नैरर्थक्यमित्याह—अप्रत्यक्षेणेति । अविद्यावतोऽप्रत्यक्षत्वेऽपि तेनाविद्यासंबन्धे सिद्धे प्रपुस्तव प्रश्नार्थक्यसमाधिर्न कश्चिदित्यर्थः । अबुद्धपराभिप्रायः शङ्कते—अविद्याया इति । अविद्यावतस्तत्परिहारान्नान्येन प्रयतितव्यमित्याह—यस्येति । ममैवाविद्यावत्त्वात्तत्परिहारे मया प्रयतितव्यमिति शङ्कते—नन्विति । तर्हि प्रश्नार्थक्यमिति सिद्धान्तां स्वाभिप्रायमाह—जानामीति । आत्मानमविद्यावत्तं जानन्नपि तद्विषयाध्यक्षमावाप्तृच्छामीति शङ्कते—जानामीति । अविद्यावतोऽप्रत्यक्षत्वं वदता तस्याहमविद्यावानविद्याकार्यवत्त्वाद्ब्रह्मातिरेकेण मुक्तात्मवदित्यनुमेयत्वमिष्टमित्यभ्युपेत्य दपयति—अनुमानेनेति ।

न हि तत्र ज्ञातुर्ज्ञेयभूतयाऽविद्यया तत्काले संबन्धो ग्रहीतुं शक्यते ।
 आविद्याया विषयत्वेनैव ज्ञातुरप्युक्तत्वात् । न च ज्ञातुरविद्यायाश्च
 संबन्धस्य यो ग्रहीता ज्ञानं चान्यत्तद्विषयं संभवत्यनवस्थाप्राप्तेः । यदि
 ज्ञाताऽपि ज्ञेयसंबन्धो ज्ञायेतान्यो ज्ञाता कल्प्यः स्यात्तस्याप्यन्यस्त-
 स्याप्यन्य इत्यनवस्थाऽपरिहार्या । यदि पुनरविद्या ज्ञेयाऽन्यद्वा ज्ञेयं
 ज्ञेयमेव तथा ज्ञाताऽपि ज्ञातैव न ज्ञेयं भवति । यदा चैवमविद्यादुःख-
 त्वाद्यैर्न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य किञ्चिददृश्यते ।

आत्मनोऽविद्यासंबन्धग्रहे काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्य ज्ञातेवाऽऽत्मा स्वस्याविद्यासंबन्धं
 नुष्यतेऽन्यो वा ज्ञातेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—न हीति । तत्काले स्वस्याविद्यां
 प्रति ज्ञातृत्वावस्थायामिति यावत् । अविद्यां विषयत्वेन गृहीत्वा तज्ज्ञातृत्वेनैवोपयुक्त-
 स्याऽऽत्मनस्तस्याः स्वात्मानि कुतः संबन्धज्ञातृत्वमेकस्य कर्मकर्तृत्वविरोधादित्याह—
 अविद्याया इति । द्वितीयं निरसयति—न चैवेति । यो ग्रहीता स न संभवतीति
 संबन्धः । तद्विषयमिति ज्ञातुराविद्यायाश्च संबन्धस्तच्छब्दार्थः । अनवस्थामेव प्रपञ्च-
 यति—यदीति । आत्मनः स्वपरज्ञेयत्वायोगात्तास्मिन्नाविद्यासंबन्धस्याप्रापणिकत्वा-
 न्नित्यानभवागम्यत्वे स्थिते फलितमाह—यदि पुनरिति । यदा चैवं तदेत्यप्याहार्यम् ।

नन्वयमेव दोषो यद्योपवत्स्त्रविज्ञातृत्वम् । न विज्ञानस्वरूपस्यैवा-
विक्रियस्य विज्ञातृत्वोपचारात् । यथोष्णतामात्रेणाग्नेस्वप्तिक्रियोपचार-
स्तद्वत् । यथाऽत्र भगवता क्रियाकारककलात्मत्वाभावात् आत्मनि स्वतः
एव दर्शितोऽविद्याधारोपितैरेव क्रियाकारकाद्यात्मन्युपचर्यते तथा तत्र तत्र
'य एनं वेत्ति हन्तारं' 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः'
'नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापम्' इत्यादिप्रकरणेषु दर्शितस्तथैव च व्याख्या-

तत्प्रसाभिः । उत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्शयिष्यामः । इत्थं तदात्मनि क्रियाकारकफलात्मतायाः स्वतोऽभावेऽविद्यया चाध्यारोपितत्वे कर्माप्यविद्वत्कर्तव्यान्धेव न विदुषामिति भासम् । सत्यमेवं प्रापम् । एतदेव च न हि देहभूता श्रवणमित्यत्र दर्शयिष्यामः । सर्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे च 'समासेनैव कोन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य चापरा' इत्यत्र विशेषतो दर्शयिष्यामः । अलमिह बहुप्रपञ्चेनेत्युपसंहियते ॥ २ ॥

ज्ञातुरात्मनो न किञ्चिदुप्यतीत्येतदमृष्यमाणः शङ्कते—नन्विति । किं ज्ञातृत्वं ज्ञानक्रियाकर्तृत्वं ज्ञानस्वरूपत्वं वा, नाऽऽद्यस्तदनम्युपगमात्तद्व्युक्तदोषाभावात् । द्वितीये ज्ञातृत्वस्यौपचारिकत्वाच्च तत्कृतो दोषोऽस्तीत्याह—नेत्यादिना । असत्यामापि क्रियायां क्रियोपचारं दृष्टान्तेन स्फुटयति—यथेति । आत्मनि वस्तुतो विक्रियाभावे भगवदनुमतिं दर्शयति—यथाऽत्रेति । गीताशास्त्रं सप्रमर्थः । स्वत एवाऽऽत्मनि क्रियाद्यात्मत्वाभावे भगवता शास्त्रे यथोक्तस्तथैव व्याख्यातमस्माभिरिति संबन्धः । कथं तर्हि क्रियादिश्रीरामनि माति तत्राऽऽह—अविद्येति । यथा वस्तुतो नास्त्यात्मनि क्रियादिरुपचाराज्जु भाति तथा तत्र तत्रातीतप्रकरणेषु भगवता कृतो यत्न इत्याह—यथेति । न केवलमतीतैष्वेव प्रकरणेषु वास्तवक्रियाद्यभावादात्मन्यास्यासिकी तद्धीरुक्ता किंतु वक्ष्यमाणप्रकरणेष्वपि तथैव भगवदभिप्रायदर्शनं भविष्यतीत्याह—उत्तरेषु चेति । आत्मनि वास्तवक्रियाद्यभावेऽध्यासाच्च तत्सिद्धौ कर्मकाण्डस्याविद्वदधिकारित्वप्राप्तौ विद्वान्यनेत ज्ञात्वा कर्माऽऽरभेत्यादिशास्त्रविरोधः स्यादिति शङ्कते—इत्येति । शास्त्रस्य व्यतिरेकविज्ञानामिप्रयत्नादशनायाद्यतीतात्मधीविधुरस्यैव कर्मकाण्डाधिकारितेत्यङ्गी करोति—सत्यमिति । कथमज्ञस्यैव कर्माधिकारित्वमुपपन्नमित्याशङ्क्याऽऽह—एतदेव चोति । ज्ञानिनो ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारो निष्ठान्तरे त्वज्ञस्यैवेत्युपसंहारप्रकरणे विशेषतो भविष्यतीत्याह—सर्वेति । तदेवानुक्रामति—समासेनेति । जीवब्रह्मणोरैक्याभ्युपगमे न किञ्चिदवष्टमित्युपसंहरति—अलमिति ॥ २ ॥

इदं शरीरमित्यादिश्लोकोपादेष्टस्य क्षेत्राध्यापार्थस्य संग्रहश्लोकोऽयमुपन्यस्यते तत्क्षेत्रं यच्चेत्यादि व्याचिरुपासितस्य कार्यस्य संग्रहोपन्यासो न्याय्य इति—

तत्क्षेत्रं यच्च पादकच यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

यच्चिदिष्टमिदं शरीरमिति तत्तच्छब्देन परामृशति । यच्चदं निर्दिष्टं क्षेत्रं तथाहस्यादृशं स्वकीयैर्धर्मैः । यच्चब्दः समुच्चयार्थः । यद्विकारि यो

विकारोऽस्य तद्यद्विकारि यतो यस्माच्च यत्कार्यमुत्पद्यत इति वाक्य-
शेषः । स च यः क्षेत्रज्ञो निर्दिष्टः स यत्प्रभावो ये प्रभावा उपाधिकृताः
शक्तयो यस्य स यत्प्रभावश्च तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्थात्म्यं यथाविशेषितं
समासेन संक्षेपेण मे मम वाक्यतः शृणु श्रुत्वाऽवधारयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं श्लोकद्वयं व्याख्याय श्लोकान्तरमवतारयति—इदमिति । कुत्र संग्रहोक्तिरूप-
शुज्यते तत्राऽऽह—व्याचिरुपासितस्येति । प्रतिपत्तिर्मात्रार्थं संग्रहोक्तिरर्थवती-
त्यर्थः । वक्ष्यमाणेऽर्थे श्रोतुर्भनःसमाधानार्थं सूत्रितवाक्यार्थोपायविवरणप्रतिज्ञामभिप्रे-
त्याऽऽह—यन्निर्दिष्टमिति । इदं शरीरमिति यन्निर्दिष्टं तच्छरीरं तच्छब्देन परामृशति
प्रकृतार्थत्वात्तस्येति योजना । तत्क्षेत्रं ज्ञातव्यमित्यवधारः । यद्येति येन रूपेण रूप-
वदिति तदेव क्षेत्रं विश्लेष्यते । तस्य क्षेत्रस्य स्वकीया धर्मा जन्माद्यस्तैर्विशिष्टस्य क्षेत्रत्वे
हेयत्वं फलति । चशब्दपञ्चकस्येतेरतरसमुच्चयार्थत्वमाह—चशब्द इति । विकारित्वेनापि
हेयत्वं सूचयति—यद्विकारीति । याकार्यं तत्सर्वं यस्मादुत्पद्यते तत्कारणत्वाज्ज्ञात-
व्यमित्याह—यत्त इति । क्षेत्रमिव क्षेत्रज्ञं ज्ञातव्यं दर्शयति—स चेति । स ज्ञात-
व्य इति संबन्धः । चक्षुराद्युपाधिकृतदृष्ट्यादिशक्तिवशात्तस्य ज्ञातव्यत्वं सूचयति—
यत्प्रभाव इति । तेनोक्तेन प्रभावेण तस्य ज्ञातव्यतेति शेषः । कथं यथाविशेषितं क्षेत्रं
क्षेत्रज्ञो वा शक्त्यो ज्ञातुमित्याशङ्क्य भगवद्वाक्यादित्याह—तदिति ॥ ३ ॥

तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्थात्म्यं विवक्षितं स्मरति श्रोतृबुद्धिमरोचनार्थम्—

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्बहुधा बहुप्रकारं गीतं कथितं छन्दोभिश्छन्दांसि
ऋगादीनि तैश्छन्दोभिर्विविधैर्नानाप्रकारैः पृथग्विवेकतो गीतम् । किंच
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि तैः पश्यते
गम्यते ज्ञायते ब्रह्मेति तानि पदान्युच्यन्ते । तेरेव च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्था-
त्मात्म्यं गीतमित्यनुवर्तते । “ आत्मेत्येवोपासीत ” इत्यादिभिर्हि ब्रह्म-
सूत्रपदैरात्मा ज्ञायते । हेतुमद्भिर्बुक्तियुक्तैर्विनिश्चितैर्न संशयरूपैर्निश्चितव-
त्पयोत्पादकैरित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्लोकान्तरस्य तात्पर्यमाह—तदित्यादिना । विवक्षितं निज्ञासितमित्यर्थः । स्तुति-
फलमाह—श्रोमिति । न केवलमाप्तोक्तेरेव क्षेत्रादियाथात्म्यं संभावितं किंतु वेदा-
व्यादपीत्याह—छन्दोभिष्येति । ऋगदीनां चतुर्णामपि वेदानां नानाप्रकारत्वं शास्त्रा-

भेदादिष्टम् । न केवलं ध्रुतिस्मृतिसिद्धमुक्तं याथात्म्यं किंतु यौक्तिकं चेत्याह—
किंचेति । कानि तानि सूत्राणीत्याशङ्क्याऽऽह—प्राप्तेत्येवेति—आदिपदेन “ ब्रह्म-
विदाप्नोति परम् ” “ अथ योऽन्यां देवताम् ” इत्यादीनि विद्याविद्यासूत्राण्युक्तानि ।
आत्मेति क्षेत्रज्ञोपादानं तच्च क्षेत्रोपलक्षणम् । ‘ अथातो ब्रह्मनिज्ञाता ’ इत्यादीन्यपि
सूत्राण्यत्र गृहीतान्यन्यथा छन्दोभिरित्यादिना पौनरुक्त्यादिति मत्वा विशिनाष्टि—
हेतुमद्भिरिति ॥ ४ ॥

स्तुत्याऽभिमुखीभूतायाऽर्जुनायाऽऽह—

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥

महाभूतानि महान्ति च तानि सर्वविकारव्यापकत्वाद्भूतानि च
सूक्ष्माणि । स्थूलानि त्विन्द्रियगोचरशब्देनाभिधायिष्यन्ते । अहंकारो
महाभूतकारणमहंमत्तयलक्षणः । अहंकारकारणं बुद्धिरध्यवसायलक्षणा ।
तत्कारणमव्यक्तमेव च न व्यक्तमव्यक्तमव्याकृतमश्वरशक्तिर्मम माया
दुरत्ययेत्युक्तम् । एवमहंकारः प्रकृत्यवधारणार्थः । एतावत्येवाष्टधा भिन्ना
प्रकृतिः । चशब्दो भेदसमुच्चार्यार्थः । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रादीनि पञ्च
बुद्धयुत्पादकत्वादबुद्धीन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि पञ्च कर्मनिर्वर्तकत्वा-
त्कर्मेन्द्रियाणि तानि दश । एकं च किं तन्मन एकादशं संकल्पाद्यात्म-
कम् । पञ्च चेन्द्रियगोचराः शब्दादयो विषयाः । तान्येतानि सांख्या-
श्चतुर्विंशतिवत्त्वान्याक्षयते ॥ ५ ॥

क्षेत्रादियाथात्म्यस्तुत्या प्रलोभिताय किं तदिति जिज्ञासवे यथोद्देशं क्षेत्रं निर्दि-
शति—स्तुत्येति । महत्त्वे हेतुमाह—सर्वेति । सूत्रशब्देन स्थूलानामपि विशेषा-
भावाद्गृहे वा हानिरित्याशङ्क्याऽऽह—स्थूलानीति । अहंकारोऽहंमत्तयलक्षण इति
संबन्धः । भूतानां प्रातीतिकत्वेनाभिमानमात्रात्मत्वं मत्वाऽहंकारं विशिनाष्टि—मह-
भूतेति । महतः परमित्यादौ प्रसिद्धं महच्छब्दार्थमहंकारहेतुमाह—अहंकारेति ।
ईश्वरशक्तिरित्युक्ते चैतन्यमपि शङ्क्येत तदर्थमाह—ममेति । अवधारणरूपमर्थमेव
स्फुटयति—एतावत्येवेति । पञ्च तन्मात्राण्यहंकारो महदव्याकृतमित्यष्टधा भिन्ना-
त्वम् । मूलप्रकृत्या सह तन्मात्रादिभेदानां समुच्चयश्चकारार्थः । दशेन्द्रियाण्येव विभज्य
व्युत्पादयति—श्रोत्रेत्यादिना । तदेव प्रश्नद्वारा स्फुटयति—किं तदेति । शब्दा-
दिविषयशब्देन स्थूलानि भूतानि गृह्यन्ते । उक्तेषु तन्मात्रादिषु तन्मात्रांतरीयसंमति-
माह—तानीति । ‘ मूलप्रकृतिरविकृतिर्यहदायाः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च
विकारः ’ इति पठन्ति ॥ ५ ॥

अपेदानीमात्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव
न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान्—

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमर्थमुपलब्धवान्पूर्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभमानस्तथादातुमिच्छति सुखहेतुरिति सेयमिच्छाऽन्तःकरणधर्मो ज्ञेयत्वा-
त्क्षेत्रम् । तथा द्वेषो यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतवान्पुनस्तज्जातीय-
मुपलभमानस्तं द्वेष्टि सोऽथं द्वेषो ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव । तथा सुखमनुकूलं
प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव । दुःखं मतिकूलात्मकं ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमपि
क्षेत्रम् । संघातो देहेन्द्रियाणां संहतिः । तस्यामभिव्यक्ताऽन्तःकरणवृत्ति-
रुक्त इव लोहपिण्डेऽग्निरात्मचैतन्यभासरसविद्धा चेतना सा च क्षेत्रं
ज्ञेयत्वात् । धृतिर्यथाऽवसादप्राप्तानि देहेन्द्रियाणि धियन्ते सा च ज्ञेय-
त्वात्क्षेत्रम् । सर्वान्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणं यत् उक्तं तदु-
पसंहरति—एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिनोदा-
हृतमुक्तम् । यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिरिदं शरीरं क्षेत्रमित्युक्तं
तत्क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदभिन्नं धृत्यन्तम् ॥ ६ ॥

अव्यक्ताहंकारादीनां त्रैगुण्याभिमानादिधर्मकत्वं प्रसिद्धमिति शब्दादीनामेव ग्रहणे
कर्मेन्द्रियाणां विषयानुक्तैर्वक्ष्य्यप्रसङ्गात्क्षेत्रनिरूपणस्य च प्रकृतत्वात्स्वरूपनिर्देशेनेव
तत्क्षेत्रं यच्च साहचर्येति व्याख्यातमिदानीमिच्छादीनामात्मविकारस्वनिवृत्तये क्षेत्रवि-
कारस्वनिरूपणेन यद्विकारित्वेनिरूपयन्मतान्तरनिवृत्तिपरत्वेन श्लोकमवतारयति—
अपेति । सर्वसोक्तिविरोधाद्धेयं वैशेषिकं मतमिति मत्नोक्तं—भगवानिति । उपलब्ध-
जातीयस्थोऽप्यमानस्याऽऽदनेच्छाया हेतुमाह—सुखेति । इतिशब्दो हेत्वर्था ।
सुखहेतुत्वात्तस्मिन्निच्छेत्यर्थः । इच्छां सुखतद्भेदुपपत्त्येन व्याख्यायाऽऽत्मधर्मत्वं
तस्या व्युत्पत्तिरिति—सेयमिति । तथाऽपि कथं क्षेत्रान्तर्भूतत्वं तज्ज्ञाऽह—ज्ञेयत्वा-
दिति । इच्छावद्द्वेषोऽपि धर्मो नुद्धेरित्याह—तथेति । कोऽसौ द्वेषो यस्य नुद्धि-
धर्मत्वं तज्ज्ञाऽह—यज्जातीयमिति । तस्यापीच्छावत्क्षेत्रान्तर्भावमाह—सोऽयमिति ।
इच्छाद्वेषवदनुद्धिधर्मः सारमपीत्याह—तथेति । तस्यापि स्वरूपोक्त्या क्षेत्रान्तःपातित्व-
माह—अनुकूलमिति । दुःखस्यापि स्वरूपोक्त्या क्षेत्रमध्यवर्तित्वमाह—दुःखमिति ।
देहेन्द्रियात्मनादौ व्युदितं क्षेत्रान्तर्भूतमेव संघातं विभजते—देहेति । विज्ञानवादे

प्रत्याह-तस्यामेति । तप्ते लोहपिण्डे वद्धेरभिष्यक्तिवदुक्तसंहतौ बुद्धिवृत्तिरभिष्य-
ज्यते । तत्र चाग्निरभिष्यक्तो लोहपिण्डमेवाग्निबुद्ध्या ग्राहयति । तथा चाऽऽत्मचैतन्यं
बुद्धिवृत्तावभिष्यक्तं तामेवाऽऽत्मतया बोधयत्यतस्तदामासानुविद्धा सैव चेतनेत्युच्यते ।
सा च मुख्यं चेतनं प्रति ज्ञेयत्वादतद्रूपत्वात्क्षेत्रमेत्यर्थः । धृतिस्वरूपोक्त्या क्षेत्रत्वं
तस्या दर्शयति-धृतिरित्यादिना । नन्वन्येऽपि संकल्पादयो मनोधर्माः सन्ति ते
किमित्यत्र क्षेत्रत्वेन नोच्यन्ते तत्राऽऽह-सर्वेति । तस्योपलक्षणार्थत्वे हेतुमाह-
यत इति । इच्छादिवदस्मिन्नवसरे संकल्पादीनामपि दर्शितत्वं सिद्धवत्कृत्य प्रकरण-
विभागार्थं यतो भगवानुक्तं क्षेत्रमुपसंहरत्यतो युक्तमिच्छादिग्रहस्य सर्वानुक्तबुद्धिधर्मो-
पलक्षणार्थत्वमित्यर्थः । विरक्तस्य ज्ञानेऽधिकराय वैराग्यार्थं क्षेत्रं व्याख्यातुमित्यनुव-
दति-यस्येति । क्षेत्रभेदजातस्य व्यष्टिदेहविभागस्य सर्वस्येत्यर्थः । सहतिः सम-
ष्टिशरीरम् ॥ ६ ॥

क्षेत्रज्ञो वक्ष्यमाणविशेषणो यस्य सप्रभावस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञाना-
दमृतत्वं भवति तं ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिना सविशेषणं स्वयमेव
वक्ष्यति भगवानधुना तु तज्ज्ञानसाधनगणममानित्वादिलक्षणं यस्मि-
न्सति तज्ज्ञेयविज्ञाने योग्योऽधिकृतो भवति यत्परः सन्धासी ज्ञाननिष्ठ
उच्यते, तममानित्वादिगणं ज्ञानसाधनत्वाज्ज्ञानशब्दवाच्यं विदधाति
भगवान्-

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्माविनिग्रहः ॥ ७ ॥

अमानित्वं मानिनो भावो मानित्वमात्मनः श्लाघनं तदभावोऽमानि-
त्वम् । अदम्भित्वं स्वधर्मप्रकटीकरणं दम्भित्वं तदभावोऽदम्भित्वम् ।
अहिंसाऽहिंसनं प्राणिनामपीडनम् । क्षान्तिः परापराधमाप्तावविक्रिया ।
आर्जवमृजुभावोऽवक्रत्वम् । आचार्योपासनं मोक्षसाधनोपदेष्टुराचार्यस्य
शुश्रूषादिप्रयोगेण सेवनम् । शौचं कायमलानां मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनम-
न्तश्च मनसः प्रतिपक्षभावनया रागादिमलानामपनयनं शौचम् । स्थैर्यं
स्थिरभावो मोक्षमार्गं एव कृताध्यवसायत्वम् । आत्मविनिग्रह आत्म-
नोऽपकारकस्याऽऽत्मशब्दवाच्यस्य कार्यकरणसंघातस्य विनिग्रहः स्वभा-
वेन सर्वतः प्रवृत्तस्य सन्मार्गं एव निरोध आत्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

ननुक्ते क्षेत्रे क्षेत्रज्ञो वक्तव्यस्तं हित्वा किमित्यनुद्युच्यते तत्राऽऽह-क्षेत्रज्ञ इति ।
अनादिमदित्यादिना वक्ष्यमाणविशेषण क्षेत्रज्ञ स्वयमेव भगवान्विशिष्टविशेषणसहित

प्रत्याह—तस्यामिति । तप्ते छेहपिण्डे बह्वेरभिव्यक्तिवदुक्तसंहतौ बुद्धिवृत्तिरभिव्य-
ज्यते । तत्र चाग्निरभिव्यक्तो छेहपिण्डमेवाग्निबुद्ध्या ग्राह्यति । तथा चाऽऽत्मचैतन्यं
बुद्धिवृत्ताभिव्यक्तं तामेवाऽऽत्मतया बोधयत्यतस्तदामासानुविद्धा सैव चेतनेत्युच्यते ।
सा च मुख्यं चेतनं प्रति ज्ञेयत्वादतद्रूपत्वात्क्षेत्रमेवेत्यर्थः । धृतिस्वरूपोक्त्या क्षेत्रत्वं
तस्या दर्शयति—धृतिरित्यादिना । नन्वन्येऽपि संकल्पादयो मनोधर्माः सन्ति ते
किमित्यत्र क्षेत्रत्वेन नोच्यन्ते तत्राऽऽह—सर्वेति । तस्योपलक्षणार्थत्वे हेतुमाह—
यत इति । इच्छादिवदस्मिन्नवसरे संकल्पादीनामपि दर्शितत्वं सिद्धवत्कृत्य प्रकरण-
विमार्गार्थं यतो भगवानुक्तं क्षेत्रमुपसंहरत्यतो युक्तमिच्छादिग्रहस्य सर्वानुक्तबुद्धिधर्मो-
पलक्षणार्थत्वमित्यर्थः । विरक्तस्य ज्ञानेऽधिकराय वैराग्यार्थं क्षेत्रं व्याख्यातुमित्यनुव-
दति—यस्येति । क्षेत्रमेदजातस्य व्यष्टिदेहविभागस्य सर्वस्येत्यर्थः । संहतिः सम-
ष्टिरित्युक्तम् ॥ ६ ॥

क्षेत्रज्ञो वक्ष्यमाणविशेषणो यस्य समभावस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञाना-
दमृतत्वं भवति तं ज्ञेयं यत्तत्त्ववक्ष्यामीत्यादिना सविशेषणं स्वयमेव
वक्ष्यति भगवानधुना तु तज्ज्ञानसाधनगणममानित्वादिलक्षणं यस्मि-
न्सति तज्ज्ञेयविज्ञाने योग्योऽधिकृतो भवति यत्परः संप्राप्ती ज्ञाननिष्ठ
वच्यते, तममानित्वादिगणं ज्ञानसाधनत्वाज्ज्ञानशब्दवाच्यं विदधाति
भगवान्—

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

अमानित्वं मानिनो भावो मानित्वमात्मनः श्लाघनं तदभावोऽमानि-
त्वम् । अदम्भित्वं स्वधर्मप्रकटीकरणं दम्भित्वं तदभावोऽदम्भित्वम् ।
अहिंसाऽहिंसनं प्राणिनामपीडनम् । क्षान्तिः परापराधमाप्तावबिक्रिया ।
आर्जवमृजुभावोऽवक्रत्वम् । आचार्योपासनं मोक्षसाधनोपदेष्टुराचार्यस्य
शुश्रूषादिमयोगेण सेवनम् । शौचं कायमलानां मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनम-
न्तश्च मनसः प्रतिपक्षभावनया रामादिमलानामपनयनं शौचम् । स्थैर्यं
स्थिरभावो मोक्षमार्ग एव कृताध्यवसायत्वम् । आत्मा विनिग्रह आत्म-
नोऽपकारकस्याऽऽत्मशब्दवाच्यस्य कार्यकरणसंघातस्य विनिग्रहः स्वभा-
वेन सर्वतः प्रवृत्तस्य सन्मार्ग एव निरोध आत्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

ननुक्ते क्षेत्रे क्षेत्रज्ञो वक्तव्यस्त हिंत्वा किमित्यन्यदुच्यते तत्राऽऽह—क्षेत्रज्ञ इति ।
अनादिमदित्यादिना वक्ष्यमाणविशेषण क्षेत्रज्ञ स्वयमेव भगवान्निर्वासितविशेषणसहितं

यस्तास्विष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यमेव तुर्यचित्तता, इष्टोपपत्तिषु न हृष्यति
न कुप्यति चानिष्टोपपत्तिषु । तच्चैतन्नित्यं समचित्तत्वं ज्ञानम् ॥ ९ ॥

ज्ञानस्यान्तरङ्गमेव हेत्वन्तरमाह—किंचेति । नन्वसक्तिरेवामिष्यद्भावावस्तथा च
पुनरुक्तिरित्याशङ्क्यामिष्यद्भोक्तिद्वारा निरस्यति—अभिष्वङ्गो नामेति । अन्यस्मि-
न्नेव पुत्रादावनन्यत्वधिया तद्भेदे सुखादावात्मानि तद्भावनारूपं सक्तिविशेषमेवोदाहरति—
यथेति । उक्तविशेषणयोराकाङ्क्षाद्वारा विषयमाह—केत्यादिना । उक्तविशेषणयो-
र्ज्ञानशब्दस्योपपत्तिमाह—तच्चेति । सदा हर्षविषादशून्यमनस्त्वमपि ज्ञानहेतुरि-
त्याह—नित्यं चेति । तदेव विभजते—इष्टेति । तस्य ज्ञानहेतुत्वं निगमयति—
तच्चैतदिति ॥ ९ ॥

किंच—

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

मयि चेश्वरेऽनन्ययोगेनापृथक्समाधिना नान्यो भगवतो वासुदेवा-
त्परोऽस्त्यतः स एव नो गतिरित्येवं निश्चिताऽव्यभिचारिणी बुद्धिरन-
न्ययोगस्तेन भजनं भक्तिर्न व्यभिचरणशीलाऽव्यभिचारिणी सा च
ज्ञानम् । विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तः स्वभावतः संस्कारेण वाऽशुच्या-
दिभिः सर्पव्याघ्रादिभिश्च रहितोऽरण्यनदीपुलिनदेवगृहादिभिर्विविक्तो
देशस्तं सेवितुं शीलमस्येति विविक्तदेशसेवी तद्भावो विविक्तदेशसे-
वित्वम् । विविक्तेषु हि देशेषु चित्तं प्रसीदति यतस्त्व आत्मादिभावना
विविक्त उपजायतेऽतो विविक्तदेशसेवित्वं ज्ञानमुच्यते । अरतिरमणं
जनसंसदि जनानां प्राकृतानां संस्कारशून्यानामविनीतानां संसत्सम-
वायो जनसंसन्न संस्कारवर्गा विनीतानां संसत्तस्या ज्ञानोपकारकत्वा-
दतः प्राकृतजनसंसदरतिर्ज्ञानार्थत्वाज्ज्ञानम् ॥ १० ॥

साधनान्तरमाह—किंचेति । अनन्ययोगमेव संसिद्धं व्यनक्ति—नेत्यादिना ।
उक्तार्थद्वारा जाताया भक्तेर्भगवति स्थैर्यं दर्शयति—नेति । तत्रापि ज्ञानशब्दस्तद्धे-
तुत्वादित्याह—सा चेति । देशस्य विविक्तत्वं द्विविधमुदाहरति—विविक्त इति ।
तदेव स्पष्टयति—अरण्येति । उक्तदेशसेवित्वं कथं ज्ञाने हेतुस्तत्राऽह—विविक्ते-
ष्विति । आत्मादीत्यादिशब्देन परमात्मा वाक्यार्थश्चोच्यते । नन्वरतिविवयत्वेनावि-
शेषतो जनसंसन्मात्रं किमिति न गृह्यते तत्राऽह—तस्या इति । सैन्तः सद्भ्यः
मेपजमित्युपलम्भादित्यर्थः ॥ १० ॥

किंच—

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वमात्मादिविषयं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं तस्मिन्नित्य-
भावो नित्यत्वममानित्वादीनां ज्ञानसाधनानां भावनापरिपाकनिमित्तं
तत्त्वज्ञानं तस्यार्थो मोक्षः संसारोपरमस्तस्याऽऽलोचनं तत्त्वज्ञानार्थद-
र्शनम् । तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यादिति ।
एतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्ठमुक्तं ज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानार्थ-
त्वात् । अज्ञानं यदतोऽस्माद्यथोक्तादन्यथा विषयेण मानित्वं दम्भित्वं
हिंसाऽसान्तिरनार्जवमित्याद्यज्ञानं विज्ञेयं परिहरणाय संसारप्रवृत्तिका-
रणत्वादिति ॥ ११ ॥

साधनान्तरमाह—किंचेति । आत्मादीत्यादिशब्दोऽनात्मार्थस्तद्विषयं ज्ञानं विवेक-
स्तस्मिन्त्यस्य तत्रैव निष्ठावत्त्वं, विवेकनिष्ठो हि वान्यार्थज्ञानसमर्थो भवति । तेषां भाव-
नापरिपाको नाम यत्नेन साधितानां प्रकर्षपर्यन्तत्वं तन्निमित्तं तत्त्वज्ञानमैक्यसाक्षात्कारः ।
तत्फलालोचनं किमर्थमित्याशङ्क्याऽऽह—तच्चेति । प्रवृत्तिः स्यादित्यतस्तत्त्वज्ञाना-
र्थदर्शनमर्थवदिति शेषः । ज्ञानस्यान्तरङ्गहेतुमुक्तमुपसंहरति—एतदिति । किमिति
तस्य विज्ञेयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—परिहरणायैति । तत्र हेतुः—संसारेति । तस्य
प्रवृत्तिरुत्पत्तिस्तत्तद्वैतुस्त्वान्मानित्वादि त्याज्यं ज्ञाते च त्याज्यत्वं तेन तस्य ज्ञेयतेत्यर्थः ।
इतिशब्दः साधनाधिकारसमाप्त्यर्थः ॥ ११ ॥

यथोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किमित्याकारुसायामाह—ज्ञेयं यत्तादि-
त्यादि । ननु यथा निषमाध्यामानित्वादयो न वैज्ञेयं ज्ञापये । न ह्यमा-
नित्वादि कस्यचिद्वस्तुनः परिच्छेदकं दृष्टम् । सर्वत्रैव च पाद्विषयं ज्ञानं
तदेव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदकं दृश्यते । न ह्यन्यविषयेण ज्ञानेनान्यदुपल-
भ्यते । यथा घटविषयेण ज्ञानेनाग्निः । नैष दोषो ज्ञाननिमित्तत्वाज्ज्ञान-
मुच्यते इति ह्यवोचाम । ज्ञानसहकारिकारणत्वाच्च—

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत्तत्प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण यथावद्वक्ष्यामि । किं फलं त-
दिति प्ररोचनेन श्रोतुरभिमुखीकरणायाऽऽह—यज्ज्ञेयं ज्ञात्वाऽमृतममृतत्व-
मश्नुते न पुनर्ज्ञेयव इत्यर्थः । अनादिमदादिरस्यास्वीत्यादिमुक्त्वाऽऽदि-

मदनादिमत् । किं तत्परं निरतिशयं ब्रह्म ज्ञेयमिति प्रकृतम् । अत्र केचिदनादि मत्परमिति पदं छिन्दन्ति बहुव्रीहिणोक्तोऽर्थे मतुप आनर्थ-
क्यमनिष्टं स्यादिति । अर्थविशेषं च दर्शयन्ति—अहं वासुदेवाख्या परा
शक्तिर्यस्य तन्मत्परमिति । सत्यमेवमपुनरुक्तं स्यादर्थश्चेत्संभवति न
त्वर्थः संभवति ब्रह्मणः सर्वविशेषमतिपेधेनैव विजिज्ञापयिषितत्वाच्च
सत्तन्मासदुच्यत इति । विशिष्टशक्तिमत्त्वमदर्शनं विशेषमतिपेधश्चेति
विमतिपिद्धम् । तस्मान्मतुपो बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोक-
पुरणार्थः । अमृतत्वफलं ज्ञेयं योच्यत इति प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽ-
ह न सत्तज्ज्ञेयमुच्येत इति नाप्यसत्तदुच्यते । ननु महता परिकरवन्धेन
कण्ठरवेणोद्बुध्य ज्ञेयं प्रवक्ष्यामीत्यननुरूपमुक्तं न सत्तन्मासदुच्यत इति ।
न, अनुरूपमेवोक्तम् । कथं सर्वासु गुणनिपत्सु ज्ञेयं ब्रह्म " नेति नेत्य-
स्थूलमनघु " इत्यादिविशेषमतिपेधेनैव निर्दिश्यते नेदं तदिति वाचोऽ-
गोचरत्वात् । ननु न तदस्ति यद्वस्त्वस्तिशब्देन नोच्यते । अपास्तिश-
ब्देन नोच्यते नास्ति तज्ज्ञेयम् । विमतिपिद्धं च ज्ञेयं तदस्तिशब्देन
नोच्यत इति च । न तावन्नास्ति नास्तिबुद्ध्यविषयत्वात् ।

उत्तरमन्यमवतारयति—यथोक्तेनेति । अमानित्वादीनां ज्ञानत्वमाप्तिपति—नान्विति ।
मत्तुपरिच्छेदकत्वाज्ज्ञानत्वमाशङ्क्याऽऽह—नहीति । परिच्छेदकत्वाज्ज्ञानत्वं ज्ञानत्वा-
त्परिच्छेदकत्वमित्यन्योन्याश्रयादित्यभिप्रेत्याऽऽह—सर्वत्रेति । स्वार्थस्यैव ज्ञानं परि-
च्छेदकमित्येतदपतिरेकद्वारा विशदयति—न हीति । व्यतिरेकद्वयान्तमाह—यथेति ।
अमानित्वादीनां ज्ञानत्वमाक्षिप्तं प्रतिलिपति—नैष दोष इति । तत्र हेतुत्वेनोक्तं
स्मारयति—ज्ञानेति । तेषु ज्ञानशब्दे हेत्वन्तरमाह—ज्ञानेति । अमानित्वादीनां
ज्ञानत्वमुक्त्वा ज्ञातव्यमवतारयति—ज्ञेयमिति । प्रश्नद्वारा ज्ञेयमवचनस्य फलमुक्त्वा
प्ररोचनं कृत्वा तेन श्रोतुराभिमुख्यमापादयितुं भ्रवचनफलोक्तिपरमन्तरवाक्यमित्याह—
किमिष्यादेना । तदेव विशिनाष्टि—अनादिमदिति । आदिमत्त्वराल्पमन्याकृत-
स्याप्यस्त्यतो विशेषं दर्शयति—किं तदिति । भोक्तुरपि भोग्यात्परत्वमित्यतो विशि-
नाष्टि—ब्रह्मेति । अनादीत्येकं पदं मत्परमिति चापरमिति पदच्छेदान्न पुनरुक्तिरिति
मतान्तरमुत्थापयति—अत्रेति । एकपदत्वसंभवे किमिति पदद्वयमित्यानाङ्क्याऽऽह—
बहुव्रीहिणेति । आदिरस्य नास्तीति यो बहुव्रीहिणोक्तोऽर्थस्तस्मिन्नादिमत्त्वनिषेधे नास्ति

मतुषोऽर्थवत्त्वमिति मतुवानर्थव्यमनिष्टं स्यादिति मत्वा पदं छिन्दन्तीति पूर्वेण संबन्धः ।
 आदिरस्य नास्तित्यनादीत्युक्त्वा मत्परमित्युच्यमाने कोऽर्थः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—
 अर्थेति । उक्तव्याख्यानस्यायुक्तत्वान्नाथं पुनरुक्तिसमाधिरित्याह—सत्यमिति ।
 अर्थसंभवं समर्थयते—ब्रह्मण इति । तथाऽपि विशिष्टशक्तिमत्त्वं किं न स्यादि-
 त्याशङ्क्याऽऽह—विशिष्टेति । तथाऽपि मतुषो बहुव्रीहिणा तुल्यार्थस्य कथं नाऽऽ-
 नर्थक्यं तत्राऽऽह—तस्मादिति । अनादिमत्परं ब्रह्मेत्यत्र पक्षान्तरं प्रतिक्षिप्य स्वपक्षः
 समर्थितः सप्रति ब्रह्मणो ब्रह्मत्वादेव कार्यकारणात्मकत्वप्राप्तावुक्तानुवादद्वारा न सदि-
 त्याद्यवतारयति—अमृतत्वेति । सत्कार्यमभिव्यक्तनामरूपत्वादसत्कारणं तद्विपर्य-
 यादिति विभागः । ज्ञेयप्रवचनमनिर्वाच्यविषयत्वात्प्रक्रमप्रतिकूलमित्याक्षिपति—
 नन्विति । निर्विशेषस्य वस्तुनो ज्ञेयत्वात्तद्विषयं प्रवचनं प्रक्रमानुकूलमित्युत्तरमाह—
 नेत्यादिना । अनिर्वाच्यत्वे न सत्तन्नासदित्युच्यमाने कथमिदमनुरूपमिति पृच्छति—
 कथमिति । ब्रह्मात्मप्रकाशस्य सिद्धत्वात्तदर्थं विधिमुखेनोपदेशायोगादध्यस्ततद्धर्मनि-
 वृत्तये निषेधद्वारोपदेशस्य वेदान्तेषु प्रसिद्धारोपितविशेषनिषेधरूपमिदं प्रवचनमुचि-
 तमिति परिहरति—सर्वास्त्विति । ज्ञेयस्य ब्रह्मणो विधिमुखोपदेशायोगे हेतुमाह—
 वाच्य इति । ब्रह्मणोऽस्तिशब्दावाच्यत्वे नरविषाणवज्रास्तिस्त्वमित्यनिष्टमाशङ्कते—
 नन्विति । एवमुत्सर्गेऽपि ब्रह्मणि किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—अथेति । ज्ञेयस्या-
 स्तिशब्दावाच्यत्वे व्याघातश्चेत्याह—विमतिषिद्धं चेति । अस्तिशब्दावाच्यत्वाद-
 वस्तु ब्रह्मेत्यत्रापयोजनत्वमाह—न तावदिति ।

ननु सर्वा बुद्ध्योऽस्तिनास्तिबुद्ध्यनुगता एव । तत्रैवं सति ज्ञेय-
 मस्यास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यान्नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं
 वा स्यात् । नातीन्द्रियत्वेनोभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययाविषयत्वात् । यद्धी-
 न्द्रियगम्यं वस्तु घटादिकं तदस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यान्ना-
 स्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात् । इदं तु ज्ञेयनतीन्द्रियत्वेन
 शब्दैकप्रमाणगम्यत्वान्न घटादिवदुभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययाविषयमित्यतो न
 सत्तन्नासदित्युच्यते । यत्तु किं विरुद्धमुच्यते ज्ञेयं तन्न सत्तन्नासदु-
 च्यत इति । न विरुद्धम् । “अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि”
 इति श्रुतेः । श्रुतिरपि विरुद्धार्थेति चेद्यथा यज्ञाय शालामारभ्य
 को हि तद्देव यद्यमुष्मिष्ठोकोऽस्ति वा न चेतीत्येवमिति चेत् । न,
 विदिताविदिताभ्यामन्यत्त्वश्रुतेरवश्यविज्ञेयार्थमविषादनपरत्वात् । यद्यमु-
 ष्मिन्नित्यादि तु विधिशेषोऽर्थवादः । उपपत्तेश्च सदसदादिशब्दैर्वक्ष्य

नोच्यत इति । सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः श्रूयमाणश्च श्रोतृ-
भिर्जातिक्रियागुणसंबन्धद्वारेण संकेतग्रहणं सच्यपेक्षोऽर्थं प्रत्याययति ।
नान्यथाऽदृष्टत्वात् । तद्यथा गौरम्ब इति वा जातिवत्, पचति पठतीति वा
क्रियावत्, शुक्लः कृष्ण इति वा गुणवत्, धनी गोमानिति वा संबन्धवत्, न
तु ब्रह्म जातिमदतो न सदादिशब्दवाच्यं नापि गुणवद्येन गुणशब्देनो-
च्येत निर्गुणत्वान्नापि क्रियाशब्दवाच्यं निष्क्रियत्वात् “निष्कलं निष्क्रि-
यं शान्तम्” इति श्रुतेः । न च संबन्धेकत्वादद्वयत्वादविषयत्वादात्म-
त्वाच्च न केनचिच्छब्देनोच्यत इति युक्तं “यतो वाचो निवर्तन्ते” इत्या-
दिश्रुतिभ्यश्च ॥ ११ ॥

नास्तिबुद्धिविषयस्वमेवावस्तुत्वे निमित्तमतस्तदभावाद्ब्रह्मणो नावस्तुतेत्येतदेव व्यक्ती-
कर्तुं चोदयति—नन्विति । सर्वासां विधामस्तिधीत्वेन नास्तिधीत्वेन वाऽनुगतत्वेऽन्य-
तरधीगोचरत्वाभावे ब्रह्मणोऽनिर्वाच्यत्वं दुर्वारमिति फलितमाह—सन्नेति । ब्रह्मणो
घटादिवैलक्षण्यादुभयबुद्ध्यविषयत्वेऽपि नानिर्वाच्यतेत्याह—नेत्यादिना । घटादेरि-
न्द्रियप्राज्ञस्योभयबुद्धिविषयत्वेऽपि ब्रह्मणस्तदप्राज्ञस्य नोभयधीविषयत्वं तथाऽपि नानि-
र्वाच्यत्वं सच्चिदेकतानस्य शब्दप्रमाणादविषयत्वेन दृष्टत्वादित्युक्तमेव प्रपञ्चयति—
यदीति । परोक्तं विरोधमनुवदति—यत्त्विति । श्रुत्यवष्टम्भेन निराचष्टे—न विरुद्ध-
मिति । साऽपि विरुद्धार्थत्वात् मानं बोधकस्याविरोधापेक्षत्वादिति शङ्कते—श्रुतिरि-
ति । तस्या विरुद्धार्थत्वेनाप्रामाण्ये दृष्टान्तमाह—यथेति । प्राचीनवंशं करोतीति
पारलौकिककलयज्ञानुष्ठानार्थं शाठ्यानिर्माणं प्रस्तुत्य को हि तद्वेदेत्याद्या परलोकसत्त्वे
संदिहानं यथा विरुद्धार्थां श्रुतिरप्रमाणमेवं विदिताविदितान्यस्त्वश्रुतिरप्यतिपर्यः । नेयं
श्रुतिर्विरुद्धार्थत्वेनामानतया हातव्या ब्रह्मण्यद्वितीये प्रत्येकाप्रतिपादनेन मानत्वादि-
त्युत्तरमाह—न विदिवेति । यत्तु विरुद्धार्थत्वे को हीत्युदाहृतं तदसदर्थवादस्य विवि-
शेषस्य स्वार्थेऽतात्पर्यादित्याह—यदीति । यत्र जात्यादिमत्त्वं तत्र वाच्यत्वं यथा
गवादी न ब्रह्मणि जात्यादिमत्त्वमतस्तस्यावाच्यत्वान्निषेधेनैव बोध्यत्वमित्याह—उपपत्ते-
श्चेति । नोच्यत इति निषेधेनैव तस्योपदेश इति शेषः । जात्यादिमतोऽर्थस्यैव वाच्यत्वं
तत्रैव संगतिग्रहादिति प्रपञ्चयति—सर्वो हीति । अश्रुतस्य जात्यादिद्वारेणाज्ञातसंग-
तेर्वा शब्दस्य न बोधकत्वमदद्वैतित्याह—नान्यथेति । जात्यादेः सच्छब्दविषयत्वमु-
दाहरति—तद्यथेत्यादिना । ब्रह्मणस्त्वगोत्रत्वमवर्णत्वमित्यादिश्रुतेर्जात्यादिमत्त्वामावाज
शब्दवाच्यतेत्याह—न त्विति । केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतेर्गुणद्वारा ब्रह्मणो न वाच्यते-
त्याह—नापीति । निष्क्रियत्वे मानमाह—निष्कलमिति । ब्रह्मणोऽद्वयत्वस्याशेषो-

पनिपत्सु सिद्धत्वाद्दिशिष्टस्य संबन्धस्य तस्मिन्नसिद्धेर्न तद्द्वाराऽपि तस्य वाच्यतेत्याह—
न चेति । ब्रह्मण्यभिधावृत्त्या शब्दाप्रवृत्तौ हेत्वन्तराभ्याह—अद्वयत्वादिति । ब्रह्म-
णोऽवाच्यत्वे श्रुतिमपि संवादयति—यत इति ॥ १२ ॥

सच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वादसत्त्वाशङ्कायां ज्ञेयस्य सर्वपाणिकरणो-
पाधिद्वारेण तदास्तित्व प्रतिपादयन्तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

सर्वतःपाणिपादं सर्वतः पाणयः पादाश्चास्येति सर्वत पाणिपादं
तज्ज्ञेयम् । सर्वपाणिकरणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञास्तित्व विभाव्यते । क्षेत्र-
ज्ञश्च क्षेत्रोपाधित उच्यते । क्षेत्रं च पाणिपादादिभिरनेकधा भिन्नम् ।
क्षेत्रोपाधिभेदकृतं विशेषजात मिथ्यैव क्षेत्रज्ञस्येति तदपनयनेन ज्ञेयत्व-
मुक्तं न सत्तन्नासदुच्यत इति । उपाधिकृतं मिथ्यारूपमप्यस्तिस्वाधि-
गमाय ज्ञेयधर्मवत्परिकल्प्योच्यते सर्वतःपाणिपादमित्यादि । तथा हि
संप्रदायविदां वचनम्—‘अध्यारोपापवादाभ्या निष्पन्नश्च प्रपञ्च्यते’
इति । सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वेन गम्यमाना, पाणिपादादयो ज्ञेयशक्ति
सद्भावनिमित्तस्वकार्या इति ज्ञेयसद्भावे लिङ्गानि ज्ञेयस्येत्युपचारत
उच्यन्ते । तथा व्याख्येयमन्यत्सर्वतःपाणिपादं तज्ज्ञेयम् । सर्वतोक्षि-
शिरोमुखं सर्वत्रासीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत्सर्वतोक्षिशिरो-
मुखम् । सर्वतःश्रुतिमच्छ्रुतिः भवणेन्द्रियं तद्यस्य तच्छ्रुतिमल्लोके प्राणि-
निकाये सर्वमावृत्य संख्याप्य तिष्ठति स्थितिं लभते ॥ १३ ॥

सर्वविशेषरहितस्पादाङ्गमनसगोचरस्यादृष्टेर्दृष्टेश्च विपरीतस्य प्राप्ते ब्रह्मण शून्यत्वे प्रत्य-
वस्थेनेन्द्रियप्रवृत्त्यादिहेतुत्वेन कस्मिन्नैतत्सत्तात्फूर्तिप्रदत्वेनेत्यत्रत्वेन च सत्त्वं दर्शयन्नादौ-
देहादीनां प्रवृत्तिमत्ता रथादिप्रवृत्तनानां प्रेक्षापूर्वकप्रवृत्तिमत्त्वाच्चेतनाधिष्ठितत्वमनुमिमान-
स्तत्प्रत्यवचेतनं ब्रह्मेत्याह—सच्छब्देति । तदास्तित्वमिति तच्छब्दे ज्ञेयब्रह्मार्थे । तदाश-
ब्देति तच्छब्देनासत्त्वमुच्यते । ननु सर्वदेहेषु पाणिपादमस्येति कथं पाणीनां च पादानां च दे-
हस्यत्वेनाऽऽत्मधर्मत्वं तत्राऽऽह—सर्वेति । करणप्रवृत्तौ रथादिप्रवृत्तिवत्प्रेक्षापूर्वकप्रवृत्ति-
स्याच्चेतनाधिष्ठातृपूर्वकत्वार्थः । उक्तप्रवृत्त्या चेतनास्तित्वसिद्धावपि कथं क्षेत्रज्ञास्तित्वमि-
त्याशङ्क्य चेतनस्यैव क्षेत्रोपाधिना क्षेत्रज्ञत्वाच्चेतनास्तित्वमेवेत्याह—क्षेत्रज्ञश्चेति । तस्य

क्षेत्रोपाधिवेऽपि कथं पाणिपादाक्षिशिरोमुखादिमत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—क्षेत्रं चेति । अतश्चोपाधितस्तस्मिन्विशेषोक्तिरिति शेषः । कथं तर्हि न सत्तत्त्वासदिति निर्विशेषत्वोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—क्षेत्रेति । पाणिपादादिमत्त्वमौपाधिकं मित्या चेज्ज्ञेयप्रवचनाधिकारे कथं तदुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—उपाधीति । मित्यारूपमपि ज्ञेयवस्तुज्ञानोपयोगीत्यत्र वृद्धसंमतिमाह—तथा हीति । पाणिपादादीनामन्यगतानामात्ममर्मत्वेनाऽऽरोप्य व्यपदेशे को हेतुरिति चेत्तत्राऽऽह—सर्वेति । ज्ञेयस्य ब्रह्मणः शक्ति(क्तिः)-संनिधिमात्रेण प्रवर्तनसामर्थ्ये तत्सत्त्वं निमित्तीकृत्य स्वकार्यवन्तो भवन्ति पाण्यादय इति कृत्वेति योनना । सर्वतोऽक्षित्यादावुक्तमतिदिशति—तथेति । तज्ज्ञेयं यथा सर्वतःपाणिपादमिति व्याख्यातं तथेत्युक्तमेव स्फुटयति—सर्वत इति । सर्वतोऽक्षित्यादेरक्षरार्थमाह—सर्वतोऽक्षिति । अक्षिश्रवणवत्त्वमवशिष्टज्ञानेन्द्रियवत्त्वस्य पाणिपादमुखवत्त्वं चावशिष्टकर्मेन्द्रियवत्त्वस्य मनोबुद्ध्यादिमत्त्वस्य चोपलक्षणम् । एकस्य सर्वत्रपाण्यादिमत्त्वं साधयति—सर्वमिति ॥ १३ ॥

उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाधारोपणाज्ज्ञेयस्य तद्वत्ताशङ्कना मा भूदित्येवमर्थः श्लोकारम्भः—

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभूच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तु च ॥ १४ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वाणि च तानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियारूपाण्यन्तःकरणे च बुद्धिमनसी ज्ञेयोपाधित्वस्य तुल्यत्वात्सर्वेन्द्रियग्रहणेन गृह्यन्ते । अपि चान्तःकरणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादीनामप्युपाधित्वमित्यतोऽन्तःकरणवहिष्करणोपाधिभूतैः सर्वेन्द्रियगुणैरध्यवसायसंकल्पश्रवणवचनादिभिरवभासत इति सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियव्यापारैर्व्यापृतमिव तज्ज्ञेयमित्यर्थः । “व्यापृताव लेख्यातीव” इति श्रुतेः । तस्मात्पुनः कारणाच्च व्यापृतमेवेति गृह्यत इत्यत आह सर्वेन्द्रियविवर्जितं सर्वकरणरहितमित्यर्थः । अतो न करणव्यापारैर्व्यापृतं तज्ज्ञेयम् । यस्त्वर्थं मन्त्रः—“अपाणिपादो जवनो ग्रीहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः” इत्यादिः स सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमच्चज्ज्ञेयमित्येवंप्रदर्शनार्थो न तु साक्षादेव जवनादिक्रियावत्त्वमदर्श-

नार्थः । “अन्धो मणिमविन्दत्” इत्यादिमन्त्रार्थवत्तस्य मन्त्रस्यार्थः । यस्मात्सर्वकरणवर्जितं ज्ञेयं तस्मादसक्तं सर्वसंश्लेषवर्जितम् । यद्यप्येवं तथाऽपि सर्वभूच्चैव । सदास्पदं हि सर्वं सर्वत्र सदबुद्धयनुगमात् । न हि मृगतृष्णिकादयोऽपि निरास्पदा भवन्ति । अतः सर्वभूत्सर्वं विभर्तीति । स्यादिदं चान्यज्ञेयस्य सत्त्वाधिगमद्वारं निर्गुणं सत्त्वरजस्तमांसि गुणा-
स्तैर्वर्जितं तज्ज्ञेयं तथाऽपि गुणभोक्तृ च गुणानां सत्त्वरजस्तमसां शब्दा-
दिद्वारेण सुखदुःखमोहाकारपरिणतानां भोक्तृ चोपलब्धं तज्ज्ञेय-
मित्यर्थः ॥ १४ ॥

आरोपादत्ते साक्षादेव ज्ञेयस्य पाण्यादिमत्त्वमाशङ्क्याऽऽह—उपाधीति । इन्द्रिय-
विशेषणीभूतसर्वशब्दाज्ज्ञेयोपाधित्वन्यायाविशेषाच्चात्र बुद्ध्यादेरपि ग्रहणमित्याह—
अन्तःकरणे चेति । श्रोत्रादीनां ज्ञेयोपाधित्वस्य मनोबुद्धिद्वारात्वादपि तयोरिह ग्रह-
णमित्याह—अपि चेति । तयोरपीहोपादाने फलितमाह—इत्यत इति । अक्षरार्थ-
मुक्त्वा वाक्यार्थमाह—सर्वेति । उपाधिद्वारा कल्पितव्यापारवत्त्वे मानमाह—ध्याय-
तीति । कल्पितमेवास्य व्यापारवत्त्वं न वास्तवमित्यत्र भगवतोऽपि संमतिमाकाङ्क्षा-
द्वारा दर्शयति—कस्मादित्यादिना । सर्वकरणराहित्ये फलमाह—अत इति ।
साक्षादेव ज्ञेयस्य वेगबद्धिहरणादिक्रियावत्ताया माश्रवणिकत्वात्कृतोऽस्य करणव्यापारै-
रन्यायतत्त्वमित्याशङ्क्यानुवादपूर्वकं मन्त्रस्य प्रकृतानुगुणत्वमाह—यस्त्विति । करण-
गुणानुगुण्यमजनमन्तरेण साक्षादेव ज्ञानादिक्रियावत्त्वप्रदर्शनपरत्वे मन्त्रस्य मुख्यार्थत्वं
स्यादित्याशङ्क्य तदसंभवाज्ज्ञेयमित्याह—अन्ध इति । अर्थवादस्य श्रुतेऽर्थे तात्पर्या-
भावात् प्रकृतप्रतिकूलतेत्यर्थः । सर्वकरणराहित्यं तद्व्यापारराहित्यस्योपलक्षणमित्य-
ङ्गीकृत्योक्तमेव हेतुं कृत्वा वस्तुतः सर्वसङ्गवर्जितत्वमाह—यस्मादीति । वस्तुतः
सर्वसङ्गभावोऽपि सर्वाधिष्ठानत्वमाह—यद्यपीति । स्वसत्तामात्रेणाधिष्ठानतया सर्वं
पुण्यातीत्येतदुपपादयति—सदिति । विभक्तं सति कल्पितं प्रत्येकं सदानुविद्धवीचोध्य-
त्वात्मत्येकं चन्द्रभेदानुविद्धवीचोध्यचन्द्रभेदवदित्यर्थः । सर्वं सदास्पदमित्युक्तं मृगतृ-
ष्णिकादीनां तदभावादित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । तेषामपि कल्पितत्वे निरधि-
ष्ठानत्वायोगान्निरूप्यमाणे तदधिष्ठानं सदेवेति सर्वस्य सति कल्पितत्वमविरुद्धमित्यर्थः ।
सर्वाधिष्ठानत्वेन ज्ञेयस्य ब्रह्मणोऽस्तित्वमुक्तमुपसंहरति—अत इति । इतश्च ज्ञेयं
ब्रह्मास्तीत्याह—स्यादिदं चेति । न हि तस्योपलब्धत्वमसत्त्वे सिध्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

किंच—

वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५ ॥

बहिस्त्ववपर्यन्तं देहमात्मत्वेनाविद्याकल्पितमपेक्ष्य तमेवावधिं कृत्वा
 बहिरुच्यते । तथा प्रत्यगात्मानमपेक्ष्य देहमेवावधिं कृत्वाऽन्तरुच्यते ।
 बहिरन्तश्चेत्युक्ते मध्येऽभावे प्राप्त इदमुच्यतेऽचरं चरमेव च यच्चराचरं
 देहाभासमपि तदेव ज्ञेयं यथा रज्जुसर्पाभासः । यद्यचरं चरमेव च
 व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयं किमर्थमिदमिति सर्वैर्न विज्ञेयमिति ।
 उच्यते, सत्यं सर्वाभासं तत्तथाऽपि व्योमवत्सूक्ष्ममतः सूक्ष्मत्वात्स्वेन
 रूपेण तज्ज्ञेयमप्यविज्ञेयमविदुषाम् । विदुषां त्वात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्व-
 मित्यादिप्रमाणतो नित्यं विज्ञातमविज्ञाततया दूरस्थं वर्षसहस्रकोट्याऽ-
 प्यविदुषाममाप्यत्वादन्तिके च तदात्मत्वाद्विदुषाम् ॥ १५ ॥

इतोऽपि ज्ञेयं ब्रह्मास्तौत्याह—किंचेति । बहिरिति व्याख्येयमादाय व्याचष्टे—
 त्वमिति । भूतेभ्यो बहिर्बाह्यविषयाद्यात्मकमित्यर्थः । कथमनात्मन एवाऽऽत्मत्वं कल्पन-
 येत्याह—आत्मत्वेनेति । अन्तःशब्दार्थमाह—तथेति । भूतानां चराचराणामन्तर्मध्ये
 प्रत्यग्भूतमित्यर्थः । द्वितीयं पादमवतार्य व्याचष्टे—बहिरित्यादिना । यन्मध्ये भूता-
 त्मकं नानाविधदेहात्मना भासमानं तदापि ज्ञेयान्तर्भूतं तत्त्वं सदित्यर्थः । कथं चराच-
 रात्मनो भूतजातस्य ज्ञेयत्वं तत्राऽऽह—यथेति । अधिष्ठाने रज्ज्वां कल्पितसर्पादेरन्त-
 र्भावब्रह्माभासस्यापि ज्ञेयान्तर्भावान्नासत्त्वं मध्ये ज्ञेयस्य शङ्कितव्यमित्यर्थः । सर्वात्मकं
 चेज्ज्ञेयं सर्वैरेदमिति गृह्येतेति शङ्कते—यदीति । इदमिति ब्राह्मण्ययोग्यत्वाभावात्तेत्या-
 ह—उच्यत इति । सर्ववत्त्वात्मना भासते तदयोग्यत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—सत्य-
 मिति । सूक्ष्मत्वेऽपि किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अत्र इति । सूक्ष्मत्वमतीन्द्रियत्वम् ।
 तस्याविज्ञेयत्वे कुतस्तज्ज्ञानान्मुक्तिस्तत्राऽऽह—अविदुषामिति । विशेषणफलमाह—
 विदुषां त्विति । तेषामात्मत्वेन ज्ञातं चेत्कथं दूरस्थत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—अविज्ञा-
 ततथेति । कथं तर्हि तस्य प्रत्यक्त्वं तत्राऽऽह—अन्तिके चेति । विद्वद्विद्वद्भेदेऽपे-
 क्षया "दूरात्सूदूरे तदिहान्तिके च" इति श्रुतिस्तदर्थोऽत्र प्रसङ्गादनुदित इत्यर्थः ॥ १५ ॥

किंच—

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं असिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥

अविभक्तं च प्रतिदेहं व्योमवत्तदेकं भूतेषु सर्वप्राणेषु विभक्तमिव
 च स्थितं देहेष्वेव विभाव्यमानत्वाद्भूतभर्तृ च भूतानि विभर्तीति तज्ज्ञे-

यं भूतभर्तृ च स्थितिकाले । प्रलयकाले प्रसिष्णु प्रसनशीलम् । उत्प-
त्तिकाले प्रभविष्णु च प्रभवनशीलं यथा रज्ज्वादिः सर्पादिर्मिथ्याकल्पि-
तस्य ॥ १६ ॥

ज्ञेयस्थारितत्वे हेत्वन्तरमाह—किंचेति । तद्धि प्रतिदेहं नभोवदेकं तद्देदे मानामावा-
द्भिन्नत्वे च घटवदनात्मत्वापातादतोऽद्वितीयं सर्वत्र प्रत्याभूतं ज्ञेयं नास्तीत्यतिसाहस-
मित्याह—अविभक्तं चेति । कथं तर्हि देहादेर्भेदधारित्याशङ्क्य कल्पनयेत्याह—भूते-
ष्विति । तत्र हेतुः—देहेष्विति । कार्याणां स्थितिहेतुत्वाच्च ज्ञेयमस्तीत्याह—भूतेति ।
निमित्तोपादानतया तेषां प्रलये प्रभवे च कारणत्वाच्च तदस्तीत्याह—प्रलयेति । तर्हि
कार्यकारणत्वस्य वस्तुत्वान्नाद्वैतमित्याशङ्क्याऽऽह—ययेति ॥ १९ ॥

किंच सर्वत्र विद्यमानं सन्नोपलभ्यते चेज्ज्ञेयं तमस्तर्हि । न, किं
तर्हि—

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १७ ॥

ज्योतिषामादित्यादीनामपि तज्ज्ञेयं ज्योतिः । आत्मचैतन्यज्योतिर्वे-
दानि ह्यादित्यादीनि ज्योतीनां दीप्यन्ते “येन सूर्यस्तपति तेजसेद्भः”
“तस्य मासा सर्वमिदं विभाति” इत्यादिश्रुतिभ्यः । स्मृतेश्चैव ‘यदा
दित्यगतं तेजः’ इत्यादेः । तपसोऽज्ञानात्परमस्पृष्टमुच्यते । ज्ञानादेर्दुः-
संपादनमुध्या प्राप्तावसादस्योत्तम्भनार्थमाह ज्ञानममानित्वादि । ज्ञेयं
ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिनोक्तम् । ज्ञानगम्यं ज्ञेयमेव ज्ञातं सज्ज्ञानफ-
लमिति ज्ञानगम्यमुच्यते । ज्ञायमानं तु ज्ञेयम् । तदेतच्चयमपि हृदि
पुद्गी सर्वस्य प्राणिजातस्य विष्ठितं विशेषणं स्थितम् । तत्रैव हि त्रयं
विभाच्यते ॥ १७ ॥

इतोऽपि ज्ञेयस्यास्तित्वमित्याह—किंचेति । हेत्वन्तरमेव स्फोरयितुं शक्नोते—सर्व-
त्रेति । न तत्तमो मन्तव्यमित्याह—नेति । तर्हि किं तस्य रूपमिति पृच्छति—किं
सर्वाति । तत्रोत्तरं—ज्योतिषामिति । सूर्यादीनां बुद्ध्यादीनां च प्रकाशकत्वादस्ति
ज्ञेयं ब्रह्मेत्याह—ज्योतिषामिति । तदेवोपपादयति—आत्मेति । तत्र श्रुतिद्वयं प्रमा-
णयति—येनेति । उक्तेऽयं वाक्यशेषमपि दर्शयति—स्मृतेश्चैति । ज्ञेयस्यातमस्त्वेऽपि
तमःस्यष्टावसादशङ्कोक्तं—तमस इति । उत्तरार्धस्य तात्पर्यमाह—ज्ञानादेरेति ।
उत्तम्भनमुद्दिपनं प्रकटीकरणमिति यावत् । ज्ञानममानित्वादि कारणव्युरपच्येति

शेषः । ज्ञानमर्थं ज्ञेयमिति पुनरुक्तिं शङ्कित्वोक्तं ज्ञेयमिति । उक्तप्रत्यक्षं बुद्धिस्प-
तया प्राकट्यं प्रकटयति—तदेतदिति । तत्रानुभवमनुकूलयति—तत्रैवेति ॥ १७ ॥

यथोक्तार्थोपसंहाराथोऽयं श्लोक आरभ्यते—

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

इत्येवं क्षेत्रं महाभूतादि घृत्यन्तं तथा ज्ञानममानित्वादि तत्त्वज्ञाना-
र्थदर्शनपर्यन्तं ज्ञेयं च 'ज्ञेयं यत्तत्' इत्यादि 'तमसः परमुच्यते'
इत्येवमन्वयमुक्तं समासतः संक्षेपतः । एतावान्सर्वो हि वेदार्थो गीतार्थ-
श्चोपसंहृत्योक्तः । अस्मिन्सम्यग्दर्शने कोऽधिक्रियत इत्युच्यते मद्भक्तो
मधीश्वरे सर्वज्ञे परमगुरौ वासुदेवे समर्पितसर्वात्मभावो यत्पश्यति शृणोति
स्पृशति वा सर्वमेव भगवान्वासुदेव इत्येवंप्रहाविष्टबुद्धिर्मद्भक्तः स एव-
यथोक्तं सम्यग्दर्शनं विज्ञाय मद्भावाय मम भावो मद्भावः परमात्ममा-
वस्तस्मै मद्भावायोपपद्यते मोक्षं गच्छति ॥ १८ ॥

स्वमर्षशुद्धयर्थं सविकारं क्षेत्रं पदवाक्यार्थविवेकसाधनं चामानित्वादि तत्पदार्थं च
शुद्धं तद्भावावैक्यमवाप्नुयात् तेषां फलमुपसंहरति—यथोक्तोति । पूर्वाभि विमज्जते—
इत्येषामिति । वक्तव्यान्तरे सति किमिति त्रितयमेव संक्षिप्तोपसंहृतं तत्राऽऽह—
एतावानिति । उत्तरार्धभाकादक्षाद्वाराऽवतारयति—आस्मिन्निति । ईश्वरे समर्पित-
सर्वात्मभावमेवाभिनयति—यत्पश्यतीति । विज्ञाय लब्ध्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्र सप्तम ईश्वरस्य द्वे प्रकृती उपन्यस्ते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंज्ञे ।
एतद्योनीनि भूतानीति चोक्तम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वययोनित्वं कथं भूता-
नामित्ययमर्थोऽधुनोच्यते—

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावापि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥

प्रकृतिं पुरुषं चैवेश्वरस्य प्रकृती तौ प्रकृतिपुरुषाबुभावप्यनादी
विद्धि । न विद्यत आदिर्द्योस्तावनादी । नित्येश्वरत्वादीश्वरस्य तत्प्र-
कृत्योरपि युक्तं नित्यत्वेन यवितुम् । प्रकृतिद्वयवत्त्वमेव हीश्वरस्येश्वर-
त्वम् । चाभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुस्ते द्वे
अनादी सत्यौ संसारस्य कारणम् । नाऽऽदी अनादी इति तत्पुरुषस-

भासं केचिद्वर्णयन्ति । तेन हि किञ्चेश्वरस्य कारणत्वं सिध्यति । यदि पुनः प्रकृतिपुरुषावेव नित्यौ स्यातां तत्कृतमेव जगन्नेश्वरस्य जगत्कर्तृत्वम् । तदसत्, भावप्रकृतिपुरुषयोरुत्पत्तेरीशितव्याभावादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात् । संसारस्य निर्निमित्तत्वेऽनिर्णीतत्वप्रसङ्गाच्छास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गाद्धर्मोक्षाभावप्रसङ्गाच्च । नित्यत्वे पुनरीश्वरस्य प्रकृत्योः सर्वमेतदुपपन्नं भवेत् । कथं, विकारांश्च गुणांश्च वक्ष्यमाणान्विकारावबुद्ध्यादिदेहेन्द्रियान्तान्गुणाश्च सुखदुःखमोहप्रत्ययाकारपरिणतान्विद्धि जानीहि प्रकृतिसंभवान्प्रकृतिरीश्वरस्य विकारकारणसक्तिस्त्रिगुणात्मिका माया सा संभवो येषां विकाराणां गुणानां च तान्विकारान्गुणाश्च विद्धि प्रकृतिसंभवान्प्रकृतिपरिणामान् ॥ १९ ॥

प्रकृतिमिच्छादि वक्ष्यमाणमनन्तरपूर्वग्रन्थसंबन्धीत्याशङ्क्य व्यवहितेन संबन्धार्थव्यवहितमनुवदति—तत्रेति । तयोश्च प्रकृत्योरुक्तं मूलकारणत्वमित्याह—एतदिति । भूतानामिव प्रकृत्योरपि प्रकृत्यन्तरापेक्षयाऽनवस्थानाच्च भूतयोनितेति शङ्कते—क्षेत्रेति । तत्राकृतान्भागमादिवारणाय बन्धस्य निदानज्ञानार्थमात्मनो विक्रिभावत्वादितोपनिरासार्थं च प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वं क्षेत्रत्वेनोक्तानां प्रकृतिं प्रति विकारभावश्च दर्शयति—अयमर्थ इति । स च यो यत्स्वभावश्चेत्युद्दिष्टं व्याचष्टे—प्रकृतिमिव । ईश्वरस्यापरा प्रकृतिरत्र प्रकृतिशब्देनोक्ता परा तु प्रकृतिर्नीवास्यता पुरुषशब्देन विवक्षितेति व्याकरोति—ईश्वरस्येति । तयोरनादित्वं व्युत्पादयति—नेत्यादिना । तत्र युक्तिमाह—नित्येश्वरत्वादिति । ईश्वरस्योक्तप्रकृतिद्वयवत्त्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—प्रकृतीति । तस्य जगज्जन्मादौ स्वातन्त्र्यमेवेश्वरत्व न प्रकृतिद्वयवत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—याभ्यामिति । प्रकृत्योरनादित्वं कुत्रोपयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—ते इति । मत्तान्तरमाह—नेत्यादिना । तयोर्मूलकारणत्वाभावे कस्य तदेष्टव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—तेन हीति । प्रकृत्योरिव मूलकारणत्वे श्रुतिस्मृतिसिद्धभीश्वरस्य तथात्वं न स्यादित्याह—यदीति । प्रकृतिद्वयस्य कार्यत्वपक्ष प्रत्याह—तदसदिति । किञ्च प्रकृतिद्वयमन्येक्ष्येश्वरस्य सप्सरहेतुत्वे स्वातन्त्र्यामुक्तानामपि तत् संसाराक्षरनिषेधान्मोक्षशस्त्राप्रामाण्यात् तस्यैव सप्सरहेतुत्वेत्याह—संसारस्येति । निर्निमित्तत्वं प्रकृतिद्वयापेक्षामृते परस्यैव निमित्तत्वमिति यावत् । किञ्च कार्यत्वे प्रकृत्योस्तदुदयात्पूर्वं बन्धाभावे तद्विरोधात्मनो मोक्षस्यामात्रात्तदाचिदुभयामावे पुनस्तदप्रसङ्गाच्च प्रकृतिद्वयस्य कार्यत्वेत्याह—वधेति । प्रकृत्योर्मूलकारणत्वे नानुपपत्तिरित्याह—नित्यत्व इति । स्वप्ने दोषाभाव प्रश्नपूर्वकं प्रपश्यति—कथमित्यादिना । संपन्नः सत्ताप्राप्तो

हेतुः । प्रकृतेरनादित्वे विकाराणां गुणानां च तत्कार्यत्वादात्मनो निर्विकारत्वं निर्गुणत्वं च सिध्यतीति भावः ॥ १९ ॥

के पुनस्त्वे विकारा गुणाश्च प्रकृतिसंभवाः—

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

कार्यकरणकर्तृत्वे कार्यं शरीरं करणानि तत्स्थानि त्रयोदश । देह-
स्याऽऽरम्भकानि भूतानि विषयाश्च प्रकृतिसंभवा विकाराः पूर्वोक्ता
इह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते गुणाश्च प्रकृतिसंभवा । सुखदुःखमोहात्मकाः
करणश्रयत्वात्करणग्रहणेन गृह्यन्ते । कार्यकरणानां कर्तृत्वमुत्पादकत्वं
यत्तत्कार्यकरणकर्तृत्वं तस्मिन्कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः कारणमारम्भक-
त्वेन प्रकृतिरुच्यते । एवं कार्यकरणकर्तृत्वेन संसारस्य कारणं प्रकृतिः ।
कार्यकारणकर्तृत्वं इत्यस्मिन्नपि पाठे कार्यं यद्यस्य विपरिणामस्तत्तस्य
कार्यं विकारो विकारि कारणं तयोर्विकारेविकारिणोः कार्यकारणयोः
कर्तृत्वं इति । अथवा षोडशविकाराः कार्यं सप्त प्रकृतिविकृतयः का-
रणं तान्येव कार्यकारणान्युच्यन्ते । तेषां कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते
आरम्भकत्वेनैव । पुरुषश्च संसारस्य कारणं यथा स्याच्चदुच्यते पुरुषो
जीवः क्षेत्रज्ञो भोक्तृत्वपर्यायः सुखदुःखानां भोग्यानां भोक्तृत्व उपल-
ब्धत्वे हेतुरुच्यते । कथं पुनरनेन कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखमोक्तृत्वे-
न च प्रकृतिपुरुषयोः संसारकारणत्वमुच्यत इति । अत्रोच्यते । कार्यकर-
णसुखदुःखरूपेण हेतुकलात्मना प्रकृतेः परिणामाभावे पुरुषस्य चेतन-
स्यासति तदुपलब्धत्वे कुतः संसारः स्यात् । यदा पुनः कार्यकरण-
[सुखदुःख]रूपेण हेतुकलात्मना परिणतया प्रकृत्यः भोग्यायां पुरुषस्य
तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वेनाविद्यारूपः संयोगः स्याच्चदा संसारः स्यादिति ।
अतो यत्प्रकृतिपुरुषयोः कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखमोक्तृत्वेन च
संसारकारणत्वमुक्तं तद्युक्तम् । का पुनरयं संसारो नाम, सुखदुःखसं-
भोगः संसारः पुरुषस्य च सुखदुःखानां संभोक्तृत्वं संसारित्व-
मिति ॥ २० ॥

१ ख. घ. छ. झ. "यकार" । २ घ. भोक्ता भु । ३ क. ख. झ. "यकार" । ४ क. ख. घ.
झ. "यकार" । ५ क. ख. "यकारणहे" । छ. झ. "यकारणह" । ६ क. ख. "यकार" । ७ क. ख.
घ. "कमुक्तम्" ।

विकाराणां गुणानां प्रकृतेश्च स्वरूपमाकाङ्क्षाद्वारा निर्णेतुमुत्तरश्लोकपूर्वार्धे पातयति—
 के पुनरिति । पुरुषस्यानादित्वकृतं बन्धहेतुत्वमाह—पुरुष इति । पूर्वार्धे व्याचष्टे—
 कार्यमित्यादिना । ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं मनो बुद्धिरहंकारश्चेति त्रयोदश
 करणानि । तथाऽपि मूतानां विषयाणां चाग्रहणात्कथं तेषां प्रकृतिकार्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—
 देहस्येति । तथाऽपि गुणानामिहाग्रहणान्न प्रकृतिकार्यत्वं तत्राऽऽह—गुणाश्चेति ।
 उक्तरीत्या निष्पन्नमर्थमाह—एवमिति । पाठान्तरमनूय व्याख्यापूर्वकमर्थाभेदमाह—
 कार्येत्यादिना । व्याख्यान्तरमाह—अथवेति । एकादशेन्द्रियाणि पञ्च विषया इति
 षोडशसंख्याको विकारोऽत्र कार्यशब्दार्थः । महानहंकारो भूततन्मात्राणीति प्रकृति-
 विकृतयः सप्त कारणं, तेषामारम्भकत्वेन कर्तृत्वेन हेतुराश्रयो मूलप्रकृतिरित्यर्थः ।
 उत्तरार्धस्य तात्पर्यमाह—पुरुषश्चेति । तस्य परमात्मत्वं व्यवच्छिन्नसि—जीव इति ।
 तस्य प्राणधारणनिमित्तस्य तदर्थं चेतनत्वमाह—क्षेत्रज्ञ इति । तस्यानौपाधिकत्वं
 वाच्यति—भोक्तेति । तयोः संसारकारणत्वमुपपादयितुं शङ्कते—रूपमिति । अन्वय-
 व्यतिरेकाभ्यां तयोस्तथास्वमित्याह—अत्रेति । तत्र व्यतिरेकं दर्शयति—कार्येति ।
 न हि नित्यमुक्तस्याऽऽत्मनः स्वतः संसारोऽस्तीत्यर्थः । इदानीमन्वयमाह—यदेति ।
 अन्वयादिकलमुपसंहरति—अत इति । आत्मनोऽविक्रियस्य संसरणं नोचितमित्या-
 सिपति—कः पुनरिति । सुखदुःखान्यतरसाप्तात्कारो भोगः स चाविक्रियस्यैव
 द्रष्टुः संसारस्तथाविधभोक्तृत्वमस्य संसारित्वमित्युत्तरमाह—सुखेति । श्लोकव्या-
 ख्यासमाप्ताविति शब्दः ॥ २० ॥

यत्पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वमित्युक्तं तस्य सर्विक-
 निमिषमित्युच्यते—

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदस्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

पुरुषो भोक्ता प्रकृतिस्थः प्रकृतावाविद्यालक्षणायां कार्यकारणरू-
 पेण परिणताया स्थितः प्रकृतिस्थः प्रकृतिगात्मत्वेन गत इत्येतद्धि-
 यस्माच्चिन्माद्भुङ्क्ते उपलभत इत्यर्थः । प्रकृतिजान्प्रकृतिषो जातान्सुखदुः-
 खमोदाकाराभिर्व्यक्तान्गुणान्सुखी दुःखी मूढः पाण्डितोऽहमित्येवम् ।
 सत्त्वामत्पविद्यायां सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुज्यमानेषु यः सङ्ग-
 आत्मभार्यः संसारस्य स मयानं कारणं जन्मनः “ स यथाकामो
 भवति तत्प्रतुर्भवति ” इत्यादिश्रुतेः । तदेतदाह कारणं हेतुर्गु-

णसङ्गो गुणेषु सङ्गोऽस्य पुरुषस्य भोक्तुः, सदसद्योनिजन्मसु सत्य-
 द्वासत्यश्च योनयः सदसद्योनयस्तासु सदसद्योनिषु जन्मानि सदसद्यो-
 निजन्मानि तेषु सदसद्योनिजन्मसु विषयभूतेषु कारणं गुणसङ्गः ।
 अथवा सदसद्योनिजन्मस्वस्य संसारस्य कारणं गुणसङ्ग इति संसारप-
 द्मध्याहार्यम् । सद्योनयो देवादिद्योनयोऽसद्योनयः पश्वादिद्योनयः ।
 सामर्थ्यात्सदसद्योनयो मनुष्यद्योनयोऽप्यविरुद्धा द्रष्टव्याः । एतदुक्तं
 भवति । प्रकृतिस्थत्वाख्याऽविद्या गुणेषु च सङ्गः कामः संसारस्य कारण-
 मिति । तच्च परिवर्जनाद्योच्यते । अस्य च निवृत्तिकारणं ज्ञान(नं)
 वैराग्ये ससंन्यासे(सं) गीताशास्त्रे प्रसिद्धम् । तच्च ज्ञानं पुरस्तादुपन्यस्तं
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयम् । यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत इत्युक्तं चान्यापोहेनातद्धर्मा-
 ध्यारोपेण च ॥ २१ ॥

श्लोकान्तरं प्रश्नोत्तरत्वेनावतारयति—यदिति । निमित्तं वक्तुमादौ संसारित्वम-
 स्यादविद्ययाध्यासादित्याह—पुरुष इति । यस्मात्प्रकृतिमात्मत्वेन गतस्तस्माद्भ्रष्ट
 इति योजना । गुणविषयं भोगममिनयति—सुखीति । अविद्याया भोगहेतुत्वात्किं
 कारणान्वेषणयेत्याशङ्क्याऽऽह—सत्यावपीति । सङ्गस्य जन्मादौ संसारे प्रधान-
 हेतुत्वे मानमाह—स यथेति । उक्तेऽर्थे द्वितीयाधर्मवतार्य व्याचष्टे—तदेतदित्यादि-
 ना । साध्याहारं योजनान्तरमाह—अथवेति । सदसद्योनीर्विविच्य व्याचष्टे—सद्यो-
 नय इति । योनिद्वयनिर्देशान्मध्यवर्तिन्यो मनुष्यद्योनयोऽपि ध्वनिता इत्याह—
 सामर्थ्यादिति । सङ्गस्य संसारकारणत्वे नाविद्यायास्तत्कारणत्वमेकमादेव हेतोस्त-
 दुपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—एतादिति । अविद्योपादानं सङ्गो निमित्तमित्युभयोरपि कार-
 णत्वं सिध्यतीत्यर्थः । द्विविधहेतुत्वेर्विशिष्टं फलमाह—तच्चेति । सासङ्गस्याज्ञानस्य
 स्वतोऽनिवृत्तेस्तन्निवर्तकं वाच्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अस्येति । वैराग्ये सति संन्यास-
 स्तत्पूर्वकं ज्ञानं सासङ्गज्ञाननिवर्तकमित्यर्थः । उक्ते ज्ञाने मानमाह—गीतेति । अध्या-
 यादौ चोक्तं ज्ञानमुदाहृतमित्याह—तच्चेति । तदेव ज्ञानं यज्ज्ञात्वेत्यादिना न सत्तत्त्वा-
 सदित्यन्तेनान्यानिषेधेन सर्वतः पाणिपादमित्यादिना चातद्धर्माध्यासेनोक्तमित्याह—
 यज्ज्ञात्वेति ॥ २१ ॥

तस्यैव पुनः साक्षाभिर्देशः क्रियते—

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च प्रज्ञा भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२ ॥

उपद्रष्टा समीपस्थः सन्द्रष्टा स्वयमव्यापृतो ययत्विग्यजमानेषु यज्ञकर्म-
व्यापृतेषु तदस्योऽन्यो व्यापृतो यज्ञविद्याकुशल ऋत्विग्यजमानव्यापारगु-
णदोषाणामीक्षिता द्रष्टृकार्यकरणव्यापारेष्वव्यापृतोऽन्यो विलक्षणस्तेषां
कार्यकरणानां सव्यापाराणां सामीप्येन द्रष्टोपद्रष्टा । अथवा देहबहुर्म-
नोबुद्ध्यात्मानो द्रष्टारस्तेषां बाह्यो द्रष्टा देहस्तत आरभ्यान्तरतमश्च
प्रत्यक्समीप आत्मा द्रष्टा । यतः परोऽन्तरो नास्ति द्रष्टा सोऽतिशयसामी-
प्येन द्रष्टृत्वादुपद्रष्टा स्यात् । यज्ञोपद्रष्टृवद्वा सर्वविषयीकरणादुपद्रष्टा ।
अनुमन्वा चानुमोदनमनुमननं कुर्वत्सु तत्क्रियासु परितोषस्तत्कर्ताऽनु-
मन्ता च । अथवाऽनुमन्ता कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त
इव तदनुकूलो विभाव्यते तेनानुमन्ता । अथवा प्रवृत्तान्स्वव्यापारेषु
तरसाक्षिभूतः कदाचिदपि न निवारयतीत्यनुमन्ता । भर्ता भरणं नाम
देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मपाराध्वेन निमित्तभूतेन चैत-
न्याभासानां यत्स्वरूपधारणं तच्चैतन्यात्मकतमेवेति भर्ताऽऽत्मेत्युच्यते ।
भोक्ताऽऽन्युत्पन्नवन्नित्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययाः
सर्वविषयविषयाश्चैतन्यात्मग्रस्ता इव ज्ञायमाना विभक्ता विभाव्यन्त इति
भोक्ताऽऽत्मेत्युच्यते । महेश्वरः सर्वात्मत्वात्स्वतन्त्रत्वाच्च महानीश्वरश्चेति
महेश्वरः । परमात्मा देहादीनां बुद्ध्यन्तानां प्रत्यगात्मत्वेन कल्पिताना-
मविधया परम उपद्रष्टृत्वादिलक्षण आत्मेति परमात्मा सोऽन्तः परमा-
त्मेत्यनेन शब्देन चाप्युक्तः कथितः श्रुतो । कासावस्मिन्देहे पुरुषः
परोऽन्यक्तात् । 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' इति यो वक्ष्य-
माणः 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्युपन्यस्तो ब्राह्मणायोपसंहृतश्च ॥ २२ ॥

प्रकृतस्यैव मोक्षहेतोर्ज्ञानस्य सासानिर्देशायोत्तरश्लोकमुत्थापयति — तस्येति । कार्य-
करणानां व्यापारवतां समीपे स्थितः संनिधिमात्रेण तेषां साक्षीत्येवमर्थत्वेनोपद्रष्टेति पदं
व्याघटे—समीपस्थ इति । लौकिकस्यैव द्रष्टुरस्यापि व्यापारविसिष्टतया निष्क्रियत्व-
विरोधमाशङ्क्याऽऽह—स्वयमिति । स्वव्यापारादहे संनिधिरेव द्रष्टृत्वम् । द्रष्टान्तेन
स्पष्टयति—यथेति । उपद्रष्टेत्यस्यार्थान्तरमाह—अथवेति । बहूनां द्रष्टृत्वेऽपि
कस्योपद्रष्टृत्वं तत्राऽऽह—तेषामिति । उपोषसर्गस्य सामीप्यार्थत्वेन प्रत्यगर्थत्वात्त-
त्रैव सामीप्यावसानात्प्रत्यगात्मा च द्रष्टा चेत्युपद्रष्टा सर्वसाक्षी प्रत्यगात्मेत्यर्थः । उक्त-
मेव व्यनक्ति—यत इति । यथा यजमानस्य ऋत्विजां च यज्ञकर्मणि गुणं दोषं वा

सर्वयज्ञामिहाः सन्नुपद्रष्टा विषयी करोति तथाऽयमात्मा चिन्मात्रस्वभावः सर्वं गोचरयती-
त्युपद्रष्टेति पशान्तरमाह—यज्ञोति । अनुमन्ता चेत्सेतद्व्याकरोति—अनुमन्तेति ।
ये स्वयं कुर्वन्तो व्यापारवन्तो भवन्ति तेषु कुर्वन्सु सत्सु यास्तेषां क्रियास्तासु पार्श्व-
स्पृश्य परितोपोऽनुमननं तच्चानुमोदनं तस्य संनिधिमात्रेण कर्ता यः सोऽनुमन्तेत्यर्थः ।
व्याख्यानतरमाह—अथवेति । तदेव स्फुटयति—कार्येति । अर्थान्तरमाह—अथ-
वेत्यादिना । भर्तेति यदमादाय किं मरणं नामेति वृच्छति—भर्तेति । तद्रूपं निरू-
पयन्नात्मनो भर्तृत्वं साधयति—देहेति । योक्तेत्युक्ते क्रियावस्वे प्राप्ते भोगश्चिदवसान-
तेति न्यायेन विभजते—अस्तीति । विशेषणान्तरमादाय व्याचष्टे—महेश्वर इति ।
परमात्मत्वमुपपादयति—देहादीनामिति । आविद्यया कल्पितानामिति संबन्धः । परमत्वं
प्रकृष्टत्वम् । स पूर्वोक्तविशेषणवानिति यावत् । परमात्मशब्दस्य प्रकृतात्मविषयत्वे
श्रुतिमनुकूलयति—अन्त इति । तस्य ताटस्थ्यं प्रश्नद्वारा प्रत्याचष्टे—कैवेति । कस्मा-
त्परत्वं तदाह—अव्यक्तादिति । तत्रैव वाक्यशेषानुकूल्यमाह—उत्तम इति ।
सोऽस्मिन्देहे परः पुरुष इति संबन्धः । शोभितार्थयोरैक्यज्ञानं प्रागुक्तं फलोक्त्या
स्तौति—क्षेत्रज्ञं चेति ॥ २२ ॥

यमेवं यथोक्तलक्षणमात्मानम्—

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

य एवं यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुषं साक्षादहमेति प्रकृतिं च यथो-
क्तामविद्यालक्षणां गुणैः स्वविकारेः सह निवर्तितामपावमापादितां
विद्यया सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि स भूयः पुनः पतितोऽस्मि-
न्विद्वच्छरीरे देहान्तराय नाभिजायते नोत्पद्यते । देहान्तरं न गृह्णाधी-
त्यर्थः । अपिशब्दात्किं बहु वक्तव्यं स्ववृत्तस्थो न जायत इत्यापेयायः । ननु
यद्यपि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभाव उक्तस्तथाऽपि प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः
कृतानां कर्मणामुत्तरकालमाविनां च यानि चातिक्रान्तानेकजन्मकृतानि
तेषां फलमदत्त्वा नाशो न युक्त इति स्थुल्लिङ्गिण जन्मानि । कृतविप्र-
णाशो हि न युक्त इति । यथा फले प्रवृत्तानामारब्धजन्मनां कर्मणाम् ।
न च कर्मणां विशेषोऽवगम्यते । तस्मात्त्रिमकाराण्यपि कर्माणि त्रीणि
जन्मान्यारभेरन्संहतानि वा सर्वाण्येकं जन्माऽऽरभेरन् । अन्यथा कृत-
विनाशे सति सर्वत्रानाश्वासमसङ्गः शास्त्रानर्थक्यं च स्यादित्यत इदम्-
युक्तमुक्तं न स भूयोऽभिजायत इति । न, “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि”

“ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” “तस्य तावदेव चिरमिषीकातूलवत्सर्वक-
र्माणि प्रहृत्यन्ते” इत्यादिश्रुतिश्रुतेभ्य उक्तो विदुषः सर्वकर्मदाहः ।

यथोक्तप्रकारेण, जीवेश्वरादिसर्वैकरूपनाघिष्ठानत्वेनेत्यर्थः । साक्षादपरोक्षत्वेनेति
यावत् । यथोक्तमनाद्यनिर्वाच्या सर्वानर्थोपाधिभूतामित्यर्थः । विद्याया प्रागुक्तैकत्वगो-
चरया प्रकृतिमविद्यारूपा सकार्यामभावमापादिता यो वेत्तीति सवन्धः । सर्वप्रकारेण
विहितेन निषिद्धेन चेत्यर्थः । पुनर्नकारोऽन्यार्थः । निपातसूचितं न्यायमाह—अपीति ।
न स भूयोऽभिजायत इत्युक्तमाक्षिपति—नन्विति । ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं जन्मभावस्यो-
क्तत्वात्पुनर्देहारम्भमुपेत्य नाऽऽक्षेपः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यद्यपीति । तथाऽपि
स्युक्तीणि जन्मानीति सवन्धः । वर्तमानदेहे ज्ञानात्पूर्वोत्तरकालानां कर्मणा फलमदत्त्वा
नाशायोगाज्जन्मद्वयमावश्यकमतीतानेकदेहेष्वपि कृतकर्मणा ‘नाभुक्तं क्षीयते कर्म’
इति स्मृतेरदत्त्वा फलमनाशादस्ति तृतीयमपि जन्मेत्याह—भागिति । फलदानं विनाऽपि
कर्मनाशो दोषमाह—कृतेति । न युक्त इति कृत्वा फलमदत्त्वा कर्मनाशो नेति शेषः ।
विमतानि कर्माणि फलमदत्त्वा न क्षीयन्ते वैदिककर्मत्वादारब्धकर्मवादिति मत्वाऽऽह—
यथेति । नाशो न ज्ञानाविशितं शेषः । नन्वनारब्धकर्मणा ज्ञानानाशो युक्तोऽप्रवृत्त-
फलत्वादारब्धकर्मणा तु प्रवृत्तफलत्वेन बलवत्त्वात् ज्ञानात्तत्त्वित्तिर्नेत्याह—न चेति ।
अज्ञानोत्पत्तेन ज्ञानविरोधित्वाविशेषात्प्रवृत्ताप्रवृत्तफलत्वमनुपयुक्तमिति भावः । कर्मणा
फलमदत्त्वा नाशमात्रे फलितमाह—तस्मादिति । ननु कर्मणा बहुत्वात्तत्फलेषु जन्मसु
कुतस्त्रिवमारम्भकर्मणा त्रिप्रकारत्वादिति चेन्नानारब्धत्वेनैकप्रकारत्वसमवात्तत्वाऽऽह—
संहतानीधि । नास्ति ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वमिति शेषः । उक्तकर्मणा जन्मानारम्भ-
कत्वे प्रागुक्तं दोषमनुमाप्य तस्यातिप्रसङ्गकत्वमाह—अन्यथेति । सर्वत्रेत्यारब्धकर्म-
स्वपीति यावत् । फलजनकत्वानिश्चयोऽनाश्वासः । कर्मणा जन्मानारम्भकत्वे कर्मका-
ण्डनर्थक्यं दोषान्तरमाह—आहेति । अनारब्धकर्मणा सत्यपि ज्ञाने जन्मारम्भकत्व-
श्रौत्ये फलितमाह—इत्यस्य इति । श्रुत्यवष्टम्भेन परिहरति—नेत्यादिना ।

इहापि चोक्तो यथेषांसीत्यादिना सर्वकर्मदाहः । वक्ष्यति चोपपत्तेश्च ।
आविद्याफासकेश्वीजनिमित्तानि हि कर्माणि जन्मान्तराद्दुस्मरमन्ते ।
इहापि च साहकाराभिसर्गीनि कर्माणि फलारम्भकाणि नेतराणीति
यत्र तत्र भगवतोक्तम् ।

धीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ।

ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नाऽऽत्मा संपद्यते पुनः ॥ इति च ।

अस्तु तावज्ज्ञानोत्पत्त्युत्तरकालकृतानां कर्मणां ज्ञानेन दाहो ज्ञान-
सहभावित्वात् । न त्विह जन्मनि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानामतीतानेकज-
न्मान्तरकृतानां च दाहो युक्तः । न, सर्वकर्मणीतिविशेषणात् । ज्ञानो-
त्तरकालभाविनामेव सर्वकर्मणामिति चेत् । न, संकोचे कारणानुपपत्तेः ।
यत्तु क्तं यथा वर्तमानजन्मारम्भकाणि कर्माणि न हरीयन्ते फलदानाय
प्रवृत्तान्येष सत्यपि ज्ञाने तथाऽनारब्धफलानामपि कर्मणां स्यो न युक्त
इति । तदसत् । कथं, तेषां मुक्तेषु बलप्रवृत्तफलत्वात् । यथा पूर्वं लक्ष्य-
वेषाय मुक्त इष्टुर्धनुषो लक्ष्यवधोत्तरकालमप्यारब्धवेगस्य तात्पतनेनैव
निवर्तत एवं शरीरारम्भकं कर्म शरीरास्थितिमयोजने निवृत्तेऽप्यासंस्का-
रवेगस्य तात्पूर्ववद्वर्तत एवं । स एवेषुः प्रवृत्तिनिमित्तानारब्धवेगस्त्वमुक्तो
यनुषि प्रयुक्तोऽप्युपसंहियते तथाऽनारब्धफलानि कर्माणि स्वाश्रयस्था-
न्येव ज्ञानेन निर्वाणी क्रियन्त इति पठितेऽस्मिन्विद्वच्छरीरे न स
भूयोऽपि जायते ' इति युक्तमेवोक्तमिति सिद्धम् ॥ २३ ॥

ज्ञानादनारब्धकर्मदाहे भगवतोऽपि संमतिमाह—इहापीति । ज्ञानाधीनसर्वकर्मदाहे
सर्वधर्मान्विरित्युच्येति वाक्यशेषोऽपि प्रमाणी भवतीत्याह—वक्ष्यति चेति । ज्ञाना-
दनारब्धघातोपकर्मक्षये युक्तिरपि वक्तुं शक्येत्याह—उपपत्तेश्चेति । तामेव विदु-
णोति—अविद्येति । अज्ञस्याविद्यास्मितारामद्वेषामिनिवेशारूपक्लेशात्मकानि सर्वान-
र्थावीनानि तानि निमित्तीकृत्य यानि धर्माधर्मकर्माणि तानि जन्मारम्भकाणि यानि तु
विदुषो विद्यादग्धक्लेशबीनस्य प्रतिमासमात्रशरीराणि कर्माणि न तानि शरीरारम्भकाणि
दृक्पटवर्धकियातामर्थाभावादित्यर्थः । प्रतीतिमात्रदेहानां कर्मासातानां न फलार-
म्भकतेत्यस्मिन्सर्वं भगवतोऽपि संमतिमाह—इहापीति । तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं प्राप्तीतिक्ले-
शानां कर्मद्वारा देहानारम्भकत्वे वाक्यान्तरमपि प्रमाणयति—धीजानीति । ज्ञान-
मन्तरभाविकर्मणां ज्ञानेन दाहमङ्गी करोति—अस्त्विति । विरोधिप्रस्तानमेवो-
त्पत्तेरिति हेतुमाह—ज्ञानेति । अस्मिन्नन्मनि जन्मान्तरे वा ज्ञानात्पूर्वभाविकर्मणां
न ततो दाहो विरोधिनां विना प्रवृत्तेरित्याह—नत्विति । श्रुतिस्मृतिविरोधाच्चैवमिति
परिहरति—नेत्यादिना । सर्वशब्दश्रुतेः संकोचं शङ्कते—ज्ञानेति । प्रकरणादि-
संकोचकामावाप्तैवमित्याह—नेति । आक्षेपदशायामुक्तमनुमानमनुवदति—यत्त्विति ।
आमासत्वादिदमसाधकमिति दूषयति—तदसदिति । व्याप्यादिसत्त्वे कयमासास-
त्वमिति पृच्छति—कथमिति । प्रवृत्तफलत्वोपाविना हेतोर्व्याप्तिमद्भावासासत्वधीरि-
त्याह—तेषामिति । तदेव प्रपद्यति—यथेत्यादिना । धनुषः सकाशादिषुर्मुक्तो

बलवत्प्रतिबन्धकाभावे मध्ये न पतति तथा प्रबलप्रतिबन्धकं विना प्रवृत्तफलानां कर्मणां भोगादृते न क्षयो न च तत्त्वज्ञानं तादृक्प्रतिबन्धकमुत्पत्तावेव पूर्वप्रवृत्तेन कर्मणा प्रतिबद्धशक्तित्वादित्यर्थः । यत्र ज्ञानेनादाहृतत्वं तत्र प्रवृत्तफलत्वमित्यन्वयेऽपि यत्राप्रवृत्तफलत्वं तत्र ज्ञानदाहृतत्वमिति न व्यतिरेकसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—स एवेति । प्रवृत्तौ निमित्तभूतो नाऽऽस्त्वो वेगोऽनेनेति विग्रहः । स्वाश्रयस्थानि सामासान्तःकरणानि घटनीति यावत् । विषयानि तत्त्वधीनिमित्तनिवृत्तीनि तत्कृतकारणनिवृत्तित्वाद्भ्रजुसर्पादिवदिति व्यतिरेकसिद्धिरिति भावः । विदुषो वर्तमानदेहपाते देहहेत्वभावात्तत्त्वधीरिवान्तिककलेत्युपसंहरति—एतित इति ॥ २३ ॥

अत्राऽऽत्मदर्शन उपायविकल्पा इमे ध्यानादय उच्यन्ते—

ध्यानेनाऽऽत्मानि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन (ण) चापरे ॥ २४ ॥

ध्यानेन ध्यानं नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि करणानि मनस्युपसंहृत्य मनश्च प्रत्यक्चेतयितर्येकाग्रतया यच्चिन्तनं तदध्यानम् । तथा ध्यायतीव यको ध्यायतीव पृथिवी ध्यायन्तीव पर्वता इत्युपमोपादानाच्चैलधारावत्संततोऽविच्छिन्नप्रत्ययो ध्यानं तेन ध्यानेनाऽऽत्मानि बुद्धौ पश्यन्त्यात्मानं प्रत्यक्चेतनमात्मना ध्यानसंस्कृतेनान्ताकरणेन केचिद्योगिनः । अन्ये सांख्येन योगेन सांख्यं नाम—इमे सत्त्वरजस्तमांसि गुणा मया दृश्या अहं लेभ्योऽन्यस्तद्व्यापारसाक्षिभूतो नित्यो गुणविलक्षण आत्मेति चिन्तनमेष सांख्यो योगस्तेन पश्यन्त्यात्मानमात्मनेति वर्तते । कर्मयोगेन (ण) कर्मैव योग ईश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानं घटनरूपं योगार्थत्वाद्योग उच्यते । गुणतस्तेन सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण चापरे ॥ २४ ॥

शेषं यत्तदित्यादिना तत्प्रदार्थस्त्वपदार्थध्यानन्नरमेव शोभितौ तथोरैक्यं च 'क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्धि' इत्युक्तमिदानीं तददृष्टिहेतु-व्यापिकारं कथयति—अनेति । ध्यानाख्यं साधनं किरूपमिति पृच्छति—ध्यानं नामेति । तद्रूपं बद्ध्युत्तरमाह—शब्दादिभ्य इति । एकाग्रतयोपसंहृत्येति संख्यः । यच्चिन्तनं प्रत्यक्चेतयितरीति पूर्वेणान्वयः । किं तच्चिन्तनमित्युक्ते दृष्टान्तद्वारा श्रुत्यवष्टम्भेन ध्यानं प्रपद्यति—तथेति । विषयितध्यानानुरोधेनेति यावत् । आत्मानं पश्यन्ति परमात्मतयेति शेषः । केचिदित्युक्तमाधिकारिणो गृह्यन्ते । मन्यमानधिकारिणो निर्दिशति—अन्य इति । सांख्यशब्दितं साधनं किं नामेत्युक्ते विचारजन्यं ज्ञानं तदेव ज्ञानं हेतुतया योगतुल्यपराधोगशब्दि-

तमित्याह—सांख्यमिति । अपमानधिकारिणः संगिरते—कमेति । नितैकाग्र्यं योगस्तादर्थ्यं कर्मणः शुद्धिहेतोरस्ति तेन गौण्या वृत्त्या योगशब्दितं कमेत्याह—
गुणव इति । अपरे पश्यन्त्यात्मानमात्मनेति पूर्ववदनुपलक्ष्यमङ्गीकृत्याऽऽह—
तेनेति ॥ २४ ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

अन्ये इति । अन्ये त्वेषु विकल्पेष्वन्तरेणाप्येवं यथोक्तमात्मान-
मजानन्तोऽन्येभ्य आचार्येभ्यः श्रुत्वेदमेव चिन्तयतेत्युक्ता उपासते श्र-
वानाः सन्वञ्चिन्तयन्ति तेऽपि चातितरन्त्येवातिक्रामन्त्येव मृत्युं मृत्युमु-
क्तं संसारमित्येतत् । श्रुतिपरायणाः श्रुतिः अवर्णं परमयनं गमनं मोक्ष-
मार्गमवृत्तौ परं साधनं येषां ते श्रुतिपरायणाः केवलपरोपदेशममाणाः
स्वयं विवेकरहिता इत्यभिप्रायः । किमु वक्तव्यं प्रमाणं प्रति स्वतन्त्रा
विवेकिनो मृत्युमतितरन्तोत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

अधमतमानधिकारिणो मोक्षमार्गे प्रवृत्तिं प्रतिलम्बयति—अन्ये इति । आचार्या-
धिना श्रुतिमेवाभिनयति—इदमिति । उपासनमेव विवृणोति—अध्याना इति ।
परोपदेशात्प्रवृत्तानामपि प्रवृत्तेः साफल्यमाह—तेऽपीति । तेषां मुख्यधिकारित्वं
व्यावर्तयति—श्रुतीति । तेऽपीत्यपिना सूचितमर्थमाह—किमिति ॥ २६ ॥

✕ क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनं यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत इत्युक्तं
तत्कस्माद्धेतोरिति तद्धेतुमदर्शनार्थं श्लोक आरभ्यते—

यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाच्चिद्धि भ्रतर्पभ ॥ २६ ॥

यावद्यत्किञ्चित्संजायते समुत्पद्यते सत्त्वं वस्तुं किमविशेषेणेत्याह
स्थावरजङ्गमं स्थावरं जङ्गमं च क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाच्चजायत इत्येवं विद्धि
जानीहि हे भ्रतर्पभ । कः पुनरयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोऽभिमतः । न
तावद्रज्ज्वेव घटस्यावयवसंश्लेषद्वारकः संवन्धविशेषः संयोगः क्षेत्रेण
क्षेत्रज्ञस्य संभवत्याकाशबहिरवयवत्वात् । नापि सप्तवायलक्षणस्तन्नुपट-
योरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारणभावानभ्युपगमादिति । उच्यते,

✕ एतस्मादप्रागप्येति क. घ. पुस्तकयोर्विपत्ते ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विषयविषयिणोर्भिन्नस्वभावयोरितरेतरैतद्वर्माध्यासलक्षणः
 संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकाभावनिबन्धनो रज्जुशुक्तिकादीनां तद्वि-
 वेकज्ञानाभावादध्यारोपितसर्परजतादिसंयोगवत् । सोऽयमध्यासस्वरूपः
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो मिथ्याज्ञानलक्षणः । यथाशास्त्रं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणभेद-
 परिज्ञानपूर्वकं प्राग्दर्शितरूपात्क्षेत्रान्मुञ्जादिवेषीकां यथोक्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं
 प्रविभज्य न सत्त्वज्ञासदुच्यत इत्यनेन निरस्तसर्वोपाधिविशेषं ज्ञेयं ब्रह्म
 स्वरूपेण यः पश्यति क्षेत्रं च मायानिर्मितहस्तिस्वप्नदृष्टगन्धर्वनग-
 रादिवदसदेव सदिवान्भासत इत्येवं निश्चितविज्ञानो यस्तस्य यथोक्त-
 सम्यग्दर्शनविरोधादपगच्छति मिथ्याज्ञानं तस्य जन्महेतोरपगमात् । 'य
 एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह' इत्यनेन विद्वान्भूयो नाभिजायत
 इति यदुक्तं तदुपपन्नमुक्तम् ॥ २६ ॥

एकयधीर्मुक्तिहेतुरिति प्रागुक्तमन्य प्रश्नपूर्वकं जिज्ञासितहेतुपरत्वेन श्लोकमवतार-
 यति—क्षेत्रेति । सर्वस्य प्राणिजातस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंबन्धाधीना यस्मादुत्पत्तिस्तस्मात्क्षे-
 त्रज्ञात्मकपरमात्मातिरेकेण प्राणिनिकायस्याभावादिक्यज्ञानादेव मुक्तिरित्याह—
 कस्मादिति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंबन्धमुक्तमाक्षिपति—कः पुनरिति । क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रज्ञ
 संबन्धः संयोगो वा समवायो वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूयति—न तावदिति । द्वितीयं
 निरसयति—नापीति । वास्तवसंबन्धाभावेऽपि तथोक्तध्यासरूपः सोऽस्तीति परिहरति—
 उच्यते इति । भिन्नत्वमावत्वे हेतुमाह—विषयेति । इतरेतरत्वक्षेत्रे क्षेत्रज्ञे वा तद्वर्मस्य
 क्षेत्रानाधिकरणस्य क्षेत्रज्ञगतस्य चैतन्यस्य क्षेत्रज्ञानाधारस्य च क्षेत्रनिष्ठस्य जाड्यादेरा-
 रोपरूपो योगस्तयोरित्याह—इतरेति । तत्र निमित्तमाह—क्षेत्रेति । अविवेकादारोपि-
 तसंयोगे दृष्टान्तमाह—रज्जुवति । उक्तं संबन्धं निगमयति—सोऽयमिति । तस्य
 निवृत्तियोग्यत्वं सूचयति—मिथ्येति । कथं तर्हि मिथ्याज्ञानस्य निवृत्तिरित्याश-
 ङ्क्याऽऽह—परोति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणोऽप्यित्यादि स्वंपदार्थविषयं शास्त्रमनुसृत्य
 विवेकज्ञानमापाद्य महामूनादधृत्यन्तात्क्षेत्रादुपद्रष्टृत्वादिलक्षणं प्रागुक्तं क्षेत्रज्ञं मुञ्जेपी-
 कान्यायेन विविच्य सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं ब्रह्म स्वरूपेण ज्ञेयं योऽनुभवति तस्य मिथ्या-
 ज्ञानमपगच्छतीति संबन्धः । कथमस्य निर्विशेषत्वं क्षेत्रज्ञस्य सविशेषत्वहेतोः सत्त्वादि-
 त्वाशङ्क्याऽऽह—क्षेत्रं चेति । नदृष्टान्तोर्केर्बहुभिधत्वं क्षेत्रस्य व्योत्यते । उक्तज्ञाना-
 न्मिथ्याज्ञानावगमे हेतुमाह—यथोक्तेति । तथाऽपि कथं पुरुषार्थसिद्धिः कालान्तरे
 तुर्यजनातीयमिथ्याज्ञानोद्यमसंवादि-त्वाशङ्क्याऽऽह—तस्येति । सम्यग्ज्ञानादज्ञानतत्का-
 र्यनिवृत्त्या मुक्तिरिति स्थिते फलितमाह—य एवमिति ॥ २६ ॥

न स भूयोऽभिजायत इति सम्यग्दर्शनफलमाविद्यादिसंसारबीजानि-
ष्टुचिद्वारेण जन्माभाव उक्तः । जन्मकारणं चाविद्यानिमित्तकः क्षेत्रक्षे-
त्रज्ञसंयोग उक्तः । अतस्तस्या अविद्याया निवर्तकं सम्यग्दर्शनमुक्तमपि
पुनः शब्दान्तरेणोच्यते—

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनशत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥

समं निर्विशेषं तिष्ठन्तं स्थितिं कुर्वन्तं क सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्था-
वरान्तेषु प्राणिषु कं परमेश्वरं देहेन्द्रियमनोबुद्धयव्यक्तात्मनोऽपेक्ष्य पर-
मेश्वरस्तं सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठन्तम् । तानि विशिनष्टि विनश्यत्स्विति ।
तं च परमेश्वरमविनश्यन्तमिति भूतानां परमेश्वरस्य चात्यन्तवैलक्षण्यम-
दर्शनार्थम् । कथं सर्वेषां हि भावविकाराणां जनितलक्षणो भावविकारो
मूलं जन्मोत्तरभाविनोऽन्ये सर्वे भावविकारा विनाशान्ताः । विनाशा-
त्परो न कश्चिदस्ति भावविकारो भावाभावात् । सति हि धर्मिणि धर्मो
भवन्त्यतोऽन्त्यभावविकाराभावानुवादेन पूर्वभाविनः सर्वे भावविकाराः
प्रतिपिद्धा भवन्ति सह कार्यः । तस्मात्सर्वभूतैर्वैलक्षण्यमत्यन्तमेव परमे-
श्वरस्य सिद्धं निर्विशेषत्वमेकत्वं च । य एवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति
स पश्यति । ननु सर्वोऽपि लोकाः पश्यति किं विशेषणेनेति, सत्यं पश्यति
किंतु विपरीतं पश्यत्यतो विशिनष्टि स एव पश्यतीति । यथा तिमिरह-
ृष्टिरनेकं चन्द्रं पश्यति तमपेक्ष्यैकचन्द्रदर्शी विशिष्यते स एव पश्यतीति
तथैवैहान्येकमविभक्तं यथोक्तमात्मानं यः पश्यति स विभक्तानेकात्म-
विपरीतदर्शिभ्यो विशिष्यते स एव पश्यतीति । इतरे पश्यन्तोऽपि न
पश्यन्ति विपरीतदर्शित्वादानेकचन्द्रदर्शिवादित्यर्थः ॥ २७ ॥

उत्तरग्रन्थमवतारायितुं व्यवहितं वृत्तं कीर्तयति—नेत्यादिना । अविद्याऽनाद्यनिर्वा-
च्यमज्ञानं मिथ्याज्ञानं तत्संस्कारव्याऽऽदिशब्दार्थः । व्यवहितमनूयाव्यवहितमनुब्रूयति—
जन्मेति । व्यवधानाव्यवधानाभ्यां सर्वानर्थमूलत्वादज्ञानस्य तन्निवर्तकं सम्यग्ज्ञानं वक्त-
व्यमित्याह—अथ इति । तस्यासद्वृत्तत्वात्तदुक्तार्थप्रवृत्तिर्तृषेत्पाशङ्क्यातिसूक्ष्मार्थस्य
शब्दभेदेन पुनः पुनर्वचनमविचारिभेदानुग्रहायेति मत्वाऽऽह—उक्तमिति । सर्वत्र
परस्यैकत्वान्नोत्कर्षपर्यवत्त्वमित्याह—सममिति । परमात्ममेश्वरत्वं चोपपादयति—
देहेति । आत्मा जीवस्तमिथादिनाऽन्वयोक्तिः । आश्रयनाशादाश्रितस्यापि नाशमा-
शब्दव्याऽऽह—सं चेति । अविनश्यन्तमिति विशिनष्टीति संनवः । उभयत्र विशे-
षणद्वयस्य तात्पर्यमाह—भूतानामिति । नाशानाशाभ्यां वैलक्षण्येऽपि वयमत्यन्त-

वैलक्षण्यं सविशेषत्वमिदं त्वयोस्तुल्यत्वादिति शङ्कते—कथमिति । भूतानां सविशेष-
त्वादिभावेऽपि परस्य तदभावादत्यन्तवैलक्षण्यमिति वक्तुं जन्मनो भावविकारेष्वादित्य-
माह—सर्वेभ्योऽपि । तत्र हेतुमाह—जन्मेति । न हि जन्मान्तरेणोत्तरे विकारा
मुज्ज्यन्ते जन्मवतस्तदुपलम्भादित्यर्थः । विनाशानन्तरमाविनोऽपि विकारस्य कस्यचि-
दुपपत्तेर्न तस्यान्त्यविकारत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—विनाशादिति । तस्यान्त्यविकारत्वे
सिद्धे फलितमाह—अत इति । तेषां जन्मादीनां कार्याणि कादाचित्कसत्त्वानि तद-
धिकरणानि तैः सहेति यावत् । परमेश्वरस्य भूतेभ्योऽत्यन्तवैलक्षण्यमुक्तमुपसंहरति—
तस्मादिति । निर्विशेषत्वं सर्वभावविकारविरहितत्वं कूटस्थत्वमेकत्वमद्वितीयत्वम् ।
यः पश्यतीत्यादि व्याचष्टे—य एवमिति । उक्तविशेषणमीश्वरं पश्यन्नेव पश्यती-
त्युक्तमाक्षिपति—नन्वाति । ईश्वरपराङ्मुखस्यानात्मनिष्ठस्य तदृशित्वेऽपि विपरीतद-
र्शित्वादीश्वरप्रवणस्यैव सम्यग्दर्शित्वमिति विवक्षित्वा विशेषणमिति परिहरति—
सत्यमिति । उक्तमेव दृष्टान्तेन विवृणोति—यथेत्यादिना । यः पश्यतीत्यादेरर्थ-
मुपसंहरति—इतर इति । परवस्तुनिष्ठेभ्यो व्यतिरिक्ता इत्यर्थः ॥ २७ ॥

यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुतिः कर्तव्येति श्लोक
धारभवे—

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८ ॥

समं पश्यन्नपलभमानो हि यस्मात्सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थितं तुल्य-
स्याऽवस्थिसमीश्वरमतीतानन्तरश्लोकोक्तलक्षणादित्यर्थः । समं पश्यन्किं
न हिनस्ति हिंसां न करोत्यात्मना स्वेनैव स्वमात्मानं तसस्तद-
हिंसनाद्याति परां प्रकृष्टां गतिं मोक्षारूपां । ननु नैव कश्चित्प्राणी
स्वयं स्वमात्मानं हिनस्ति कथमुच्यतेऽप्राप्तं न हिनस्तीति । यथा न
पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्ष इत्यादि । नैव दोषाः, अज्ञानात्मात्म-
विरस्करणोपपत्तेः । सर्वो ह्यज्ञोऽत्यन्तप्रसिद्धं साक्षादपरोक्षादात्मानं
विरस्तुत्यानात्मानमात्मत्वेन परिगृह्य तमपि धर्माधर्मौ कृत्वोपात्तमा-
त्मानं हत्वाऽन्यमात्मानमुपादत्ते नवं तं नैवं हत्वाऽन्यमेवं तमपि हत्वाऽ-
न्यमित्येवमुपात्तमुपात्तमात्मानं हन्तीत्यात्महा सर्वोऽज्ञः । यस्तु परमार्था-
त्माऽसावपि सर्वदाऽविद्यया हत इव विद्यमानफलाभावादिति सर्व
आत्महन एवाविद्वांसः । यस्मिन्तरो यथोक्तात्मदर्शी स उभय-

याऽप्यात्मनाऽऽत्मानं न हिनस्ति ततो याति परां गतिं यथोक्तं फलं
तस्य भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रकृतसम्यग्ज्ञानेन किमित्यपेक्षायां तत्फलोक्त्या तस्यैव स्तुत्या तद्वेतौ पुरुषं प्रवर्त-
यितुं श्लोकान्तरमित्याह—यथोक्तस्योति । यस्मादित्यस्य ततःशब्देन संबन्धः ।
सर्वभूतेषु तुल्यतयाऽवस्थितं पूर्वोक्तलक्षणमीश्वरं निर्विशेषं पश्यन्नात्मानमात्मना यस्मान्न
हिनस्ति ततस्तस्मान्मोक्षाख्यां परां गतिं यातीति योजना । तत्र पादत्रयेण ज्ञानाद-
ज्ञानध्वस्त्या ध्वस्तिरनर्थस्योक्ता । अज्ञानमित्याज्ञानयोरावरणयोर्नाशे सर्वोत्कृष्टां गतिं
परमपुरुषार्थं परमानन्दमनुभवति विद्वानिति चतुर्थपादार्थः । न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मान-
मिति यथाश्रुतमादाय बोधयति—नान्विषति । न श्रयिष्यामिति प्राप्तिद्वारा निषेधव-
न्तान्तरेक्षे न दिव्यीति प्राप्त्यभावाच्चायं निषेधो मुख्यो नेष्यते तथेहापि प्राप्तिं विना
निषेधो न युक्तिमानित्याह—यथेति । अज्ञानमात्मनैवाऽऽत्महिंसासंभवाद्विदुषां तद-
भावोक्तिर्युक्तेति समाधत्ते—नैष दोष इति । संप्रहृषाक्यं विवृणोति—सर्वो ह्रीति ।
अनात्मशब्दो देहादिविषयः । अविदुषामारोपितात्महन्तृत्वं निगमयति—इत्यात्महेति ।
तथाऽपि पारमार्थिकस्याऽऽत्मनो हननायावान्न तेषां सर्वेषामात्महन्तृत्वमित्याशङ्क्याऽऽ-
ह—यस्तिवति । उक्तरीत्या सर्वेषामविदुषामात्महन्तृत्वं सिद्धमित्युपसंहरति—सर्व-
इति । आत्मनैवाऽऽत्महननमविदुषां दृष्टं तदिह विद्वद्विषये शक्यं निषेद्धमित्याह—यस्तिव-
त्तर इति । उभयथाऽपीति । आरोपानारोपाम्बामित्यर्थः । ज्ञानादनर्थभ्रमभ्रंशे पूर्वोक्तं
परमानन्दप्राप्त्या परितृप्तत्वं युक्तमित्याह—तत् इति ॥ २८ ॥

सर्वभूतस्यमीशं सर्वं पश्यन्न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानमियुक्तं तदनुपपन्नं
स्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेदभिन्नेष्वात्मस्वित्येतदाशङ्क्याऽऽह—

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥

प्रकृत्या प्रकृतिर्भगवतो माया त्रिगुणात्मिका, मायां तु प्रकृतिं विद्या-
दिति मन्त्रवर्णाक्षया प्रकृत्यैव च नान्येन महदादिकार्यकारणाकारपरि-
णतया कर्माणि बाह्यमनःकायारभ्याणि क्रियमाणानि निर्वर्त्यमानानि
सर्वशः सर्वमकार्यः पश्यत्युपपद्यते तथाऽऽत्मानं क्षेत्रज्ञमकर्तारं सर्वो-
पाधिविवर्जितं पश्यति स परमार्थदर्शीत्यभिप्रायः । निर्गुणस्याकर्तुर्नि-
विशेषस्याऽऽकाशस्येव भेदे प्रमाणानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २९ ॥

श्लोकान्तरं शङ्कोत्तरत्वेनावतारयितुमुक्तमनुवदति—सर्वेति । प्रतिदेहं धर्माधर्मादि-
मत्त्वेनाऽऽत्मनो भेदमानात्त सम्यग्दर्शनमिति शङ्कते—तदिति । स्वगुणैः सुखदुःखा-
दिभिः स्वकर्ममिश्र धर्माधर्माख्यैर्वैलक्षण्यात्प्रतिदेहं भेदे तद्विशिष्टेष्व्वात्मसु कथं साम्येन
दर्शनमित्येतदाशङ्क्य पारिहरतीत्याह—एतदिति । प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववाचित्वं
व्यावर्तयति—प्रकृतिरिति । मायाशब्दस्य संवित्पर्यायत्वं प्रत्याह—त्रिगुणेति । उक्ता
परस्य शक्तिर्मायैत्यत्र श्रुतिसंमतिमाह—मायां त्विति । अन्येन केनचित्क्रियमाणानि
न भवन्ति कर्माणीत्येवकारार्थमाह—नान्येनेति । किं तदन्यनिषेध्यमित्युक्ते सांख्या-
भिप्रेता प्रधानाख्या प्रकृतिरित्याह—महदादीति । सर्वप्रकारत्वं काव्यस्वनिषिद्धत्वा-
दिना प्रकारबाहुल्यमात्मानमुक्तविशेषणं यः पश्यतीति पूर्वेण संबन्धः । त पश्यतीत्य-
युक्तं पुनरुक्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—स परमार्थेति । आत्मनां प्रतिदेहं भिन्नत्वे तेषु समद-
र्शनमयुक्तमित्युक्तस्य कः समाधिरित्याशङ्क्याऽऽह—निर्गुणस्येति ॥ २९ ॥

पुनरपि तदेव सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपञ्चयति—

यदा भूतपृथग्भावंमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

यदा यस्मिन्कासे भूतपृथग्भावं भूतानां पृथग्भावं पृथक्त्वमेकस्थमे-
कस्मिन्नात्मनि स्थितमेकस्थमनुपश्यति शास्त्राचार्योपदेशतो मत्त्वाऽऽत्म-
प्रत्यक्षत्वेन पश्यत्यात्मैवेदं सर्वमिति । तत एव च तस्मादेव च विस्ता-
रमुत्पत्तिं विकासमात्मतः प्राण आत्मत आशा आत्मतः स्मर आत्मत
आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आबिर्भावातिरोभावावात्म-
तोऽन्नमित्येवमादिप्रकारैर्विस्तारं यदा पश्याति ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव
भवति तदा तस्मिन्काल इत्यर्थः ॥ ३० ॥

प्रकृतेर्विकाराणां च सांख्यवत्पुरुषादन्यत्वप्रसक्तौ प्रत्याह—पुनरपीति । उपदेशज-
नितं प्रत्यक्षदर्शनमनुवदति—आत्मैवेति । भूतानां विकाराणां नानात्वं प्रकृत्या सहाऽऽ-
त्ममाप्रतया मलीनं पश्यति न हि भूतपृथक्त्वं सत्यां प्रकृतौ केवले परस्मिन्विद्यापवित्रं
शक्यत इत्यर्थः । पारिपूर्णं आत्मन एव प्रकृत्यादेर्विशेषान्तस्य स्वरूपलाममुपलभ्य तन्मा-
यतां पश्यतीत्याह—तत एवेति । उक्तमेव विस्तारं श्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति—आत्मत
इति । ब्रह्मसंपत्तिर्नाम पूर्णत्वेनाभिव्यक्तिरपूर्णत्वहेतोः सर्वस्याऽऽत्मसाक्षात्कृतत्वादि-
त्याह—ब्रह्मैवेति । ज्ञानसमानकालेन मुक्तिरिति सूचयति—तदेति ॥ ३० ॥

एकस्याऽऽत्मनः सर्वदेहात्मत्वे तद्व्योपसंबन्धे मातृ इदमुच्यते —

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्माऽयमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

अनादित्वादनार्धभावोऽनादित्वमादिः कारणं तद्यस्य नास्ति तद-
नादि । यदूच्यादिपञ्चत्वेनाऽऽत्मना व्येत्यर्थं त्वनादित्वान्निर्वयव इति
कृत्वा न व्येति । तथा निर्गुणत्वात्सगुणो हि गुणव्ययाव्येत्यर्थं तु
निर्गुणत्वात् व्येतीति परमात्माऽयमव्ययो नास्य व्ययो विद्यत इत्यव्ययः ।
यत एवमतः शरीरस्थोऽपि शरीरेष्वात्मन उपलब्धिर्भवतीति शरीरस्थ
उच्यते तथाऽपि न करोति । तदकरणादेव तत्फलेन न लिप्यते । यो हि
कर्ता स कर्मफलेन लिप्यतेऽयं त्वकर्ताऽतो न फलेन लिप्यत इत्यर्थः ।
कः पुनर्देहेषु करोति लिप्यते च यदि तावदन्यः परमात्मनो देही करोति
लिप्यते च तत इदमनुपपन्नमुक्तं क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं क्षेत्रज्ञं चापि मां
विद्धीत्यादि । अथ नास्तीश्वरादप्यो देही कः करोति लिप्यते चेति
वाच्यं परो वा नास्तीति । सर्वथा दुर्विज्ञेयं दुर्वाच्यं चेति भगवत्प्रोक्त-
मौपनिषदं दर्शनं परित्यक्तं वैशेषिकैः सांख्यार्हत्वबौद्धैश्च । तत्राप्यं परि-
हारो भगवता स्वेनैवोक्तः ‘स्वभावस्तु भवते’ इति । अविद्याभावा-
स्वभावो हि करोति लिप्यत इति व्यवहारो भवति न तु परमार्थव
एकस्मिन्परमात्मनि तदस्ति । अत एवस्मिन्परमार्थसारूपदर्शने स्थितानां
ज्ञाननिष्ठानां परमहंसपरिब्राजकानां तिरस्कृताविद्याव्यवहाराणां कर्मा-
धिकारी नास्तीति तत्र तत्र दर्शितं भगवता ॥ ३१ ॥

परिपूर्णत्वेन सर्वोत्तमत्वे प्राप्तात्मानो देहादिगतेन कर्तृत्वादिना तद्वत्त्वं दृष्टं हि पवि-
त्रस्यापि पञ्चगव्यादेरपवित्रसंसर्गात्तद्दोषेण दुष्टत्वमित्याशङ्कामन्योत्तरत्वेन श्लोकमव-
तारयति—एकरूपेति । अनादित्वमेव सावयति—आदिरिति । तथाऽपि किं स्यादि-
त्याशङ्क्य कार्यत्वकृतव्ययमावाः सिध्यतीत्याह—यद्वीति । तथाऽपि गुणापकर्ष-
द्वारको व्ययो भविष्यति नेत्याह—तथेति । निरवयवत्वादेवावयवद्वारकस्य निर्गुण-
त्वाद्गुणद्वारकस्य च व्ययस्याभावेऽपि स्वभावतो व्ययः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—परमा-
त्मेति । परमात्मनः स्वतः परतो वा व्ययमावे फलित्वाह—यत् इति । स्वमहि-
मप्रतिष्ठस्य कर्म शरीरस्थत्वं तत्राऽऽह—शरीरेष्विति । सर्वगतत्वेन सर्वात्मत्वेन च
देहादौ स्थितोऽपि स्वतो देहाद्यात्मना वा न करोति कूटस्थत्वाद्देहादेश्च कलितत्वा-

दित्यर्थः । कर्तृत्वाभावेऽपि भोक्तृत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तदकरणादिति । तदेवोपपादयति—यो हीति । परस्य कर्तृत्वादेरभावे कस्य तदिष्टमिति पृच्छति—कः पुनरिति । परस्मादन्यस्य कस्यचिज्जीवस्य कर्तृत्वादीत्याशङ्कामनुवदति—यदीति । तस्मिन्क्षे प्रक्रममङ्गः स्यादिति दूषयति—तत् इति । ईश्वरातिरिक्तजीवानङ्गीकारा-
न्नोपक्रमविरोधोऽस्तीति शङ्कते—अथेति । तर्हि प्रतीतकर्तृत्वादेराधिकरणं वक्तव्यमिति पूर्ववाद्याह—क इति । परस्यैव कर्तृत्वाद्याचारत्वाच्चास्ति वक्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—
परो वेति । नास्तीति वाच्यमिति पूर्वेण संबन्धः । न हि कर्तृत्वादिभावत्वे परस्या-
स्मादादिवशीश्वरत्वमिति भावः । परस्यान्यस्य वा कर्तृत्वादविवशिष्टे शरीरस्योऽपी-
त्यादि श्रुतिमूलमपि ज्ञातुं वक्तुं वाशक्यत्वात्त्याज्यमेवेति परीक्षकसंमत्योपसंहरति—
सर्वथेति । परस्य वस्तुतोऽकर्तृरभ्योक्तृश्चाविद्यया तदारोपादादेयमेव भगवन्मतमिति
परिहरति—तत्रेति । तमेव परिहारं प्रपञ्चयति—अविद्येति । व्यावहारिके कर्तृ-
त्वादाविष्टे पारमार्थिकमेव किं नेष्यते तत्राऽऽह—न त्विति । वास्तवकर्तृत्वाद्यभावे
लिङ्गमुपन्यस्यति—अत इति ॥ ३१ ॥

किमिव न करोति न लिप्यते इत्यत्र दृष्टान्तमाह—

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

यथा सर्वगतं व्याप्यपि सत्सौक्ष्म्यात्सूक्ष्मभावादाकाशं खं नोपलि-
प्यते न संवध्यते सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥
सूक्ष्मभावादप्रतिहतस्वभावत्वादित्यर्थः । न संवध्यते पङ्कादिभिरिति शेषः ॥ ३२ ॥

किंच—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

यथा प्रकाशयत्यवभासयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः सविताऽऽदि-
त्यस्तथा तद्वन्महाभूतादिभूत्यन्तं क्षेत्रमेकः सन्प्रकाशयति कः क्षेत्री पर-
मात्मेत्यर्थः । रविदृष्टान्तोऽत्राऽऽत्मन उभयार्थोऽपि भवति रविवत्सर्वक्षे-
त्रेष्वेक आत्माऽल्लेपकश्चेति ॥ ३३ ॥

न करोति न लिप्यते चेत्त्यत्र द्रष्टृत्वेन दृश्यधर्मशून्यत्वं हेतुमाह—किंचेति । दृष्टा-
न्तेन विवर्तितमर्थं दर्शयति—रवीति । उभयविधमर्थमेव स्फुटयति—रविप्रदाति ॥ ३३ ॥

समस्ताध्यायार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्म-

पर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मवियायां योग-

शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे प्रकृतिपुरुषविवेकयोगो

नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

=====

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ध्याव्याख्यातयोरेवं यथाप्रदर्शितप्रकारेणान्तरमितरेतर-
बैलक्षण्यविशेषं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्योपदेशजनितमात्ममत्पयिकं ज्ञानं
चक्षुस्तेन ज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमोक्षं च भूतानां प्रकृतिरविद्यालक्ष-
णाऽव्यक्ताख्या तस्या भूतप्रकृतेर्मोक्षणमभावगमनं च ये विदुर्विजानन्ति
यान्ति गच्छान्ति ते परं परमार्थस्त्वं ब्रह्म न पुनर्देहमाददत् इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-

श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-

योगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

=====

अध्यायार्थं सफलमुपसंहरति—समस्तेति । विशेषं कौटस्थ्यपरिणामादिलक्षणम् ।
तदेवममानित्वादिनिष्ठतया क्षेत्रक्षेत्रज्ञायात्माविज्ञानवतः सर्वानर्थानिदृश्या परिपूर्णपर-
मानन्दाविर्भावलक्षणपुरुषार्थमिद्विरिति सिद्धम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यान्न्दज्ञानविरचिते

श्रीमद्भगवद्गीताशंकरभाष्यव्याख्याने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

(श्लोकानामादिताः समष्टयङ्काः—१५४)

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

सर्वमुत्पद्यमानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादुत्पद्यत इत्युक्तं तत्कथमिति तत्प्र-
दर्शनार्थं ' परं भूयः ' इत्यादिरेध्याय आरभ्यते, अथवेभ्यरपरतन्त्रयोः
क्षेत्रक्षेत्रयोर्जगत्कारणत्वं न तु सांख्यानापि स्वतन्त्रयोरेत्येवमर्थमकृ-

तिस्थत्वं गुणेषु सङ्गः संसारकारणमित्युक्तं करिष्यगुणे कथं सङ्गः
के वा गुणा. कथं वा ते बध्नन्तीति गुणेभ्यश्च मोक्षणं कथं स्यान्मुक्तस्य
च लक्षणं वक्तव्यमित्येवमर्थं च—

श्रीभगवानुवाच—

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

परं ज्ञानमिति व्यवहितेन संबन्धः । भूयः पुनः पूर्वेषु सर्वेष्वध्यायेष्व-
सकृदुक्तमपि प्रवक्ष्यामि । तच्च परं परवस्तुविषयत्वात् । किं तत्, ज्ञानं
सर्वेषां ज्ञानानामुत्तममुत्तमफलत्वात् । ज्ञानानामिति नामानित्वादीनां
किं तर्हि यज्ज्ञादिज्ञेयवस्तुविषयणामिति । तानि न मोक्षायेदं तु मोक्षा-
येति परोत्तमशब्दाभ्यां स्तौति श्रोतृबुद्धिरुच्युत्पादनार्थम् । यज्ज्ञात्वा
यज्ज्ञानं ज्ञात्वा माप्य मुनयः संन्यासिनो मननशीलाः सर्वे परां सिद्धिं
मोक्षाख्यमितोऽस्मादेहवन्धनादूर्ध्वं गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥ .

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य सर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वमज्ञातं ज्ञापयितुमध्यायान्तरमवतारयन्नध्याय-
षोरुत्थाप्योत्थापकस्वरूपा संगतिमाह—सर्वमिति । विधान्तरेणाध्यायारम्भं सूचयति—
अथवेति । तदेव वक्तुमुक्तमनुवदति—ईदृशेति । प्रकृतिस्त्वं पुरुषस्य प्रकृत्या सहै-
क्याध्यायस्तस्यैव गुणेषु शब्दादिविषयेषु सङ्कोऽभिनिवेशः । पञ्चविधामाकाङ्क्षा निशिष्य
तदुत्तरत्वेनाध्यायारम्भे पूर्ववदेव पूर्वाध्यायसंबन्धसिद्धिरित्याह—कस्मिन्निति । पूर्वो-
क्तेनार्थेनास्याध्यायस्य समुच्चयार्थश्चकार । परमित्यस्य भाविकालार्थत्वं व्यावर्तयितुं
संगतिमाह—परमिति । भूय शब्दस्याधिकार्थत्वमिह नास्तीत्याह—पुनरिति । पुनः-
शब्दार्थमेव विवृणोति—पूर्वेष्विति । पुनरुक्तिस्तर्हीत्याशङ्क्य सूक्ष्मत्वेन दुर्बोधत्वात्पुन-
र्वचनमर्थवदित्याह—उच्येति । विशेष्यं प्रश्नद्वारा निर्दिशति—किं तादिति । निर्वा-
रणार्था पक्षीमादाय तस्य प्रकर्षं दर्शयति—सर्वेषामिति । परमुत्तममिति पुनरुक्तिमा-
शङ्क्य विषयफलभेदान्मैवमित्याह—उच्येति । ज्ञान ज्ञेयमित्यादौ ज्ञानशब्देनामानि-
त्वादीनामुक्तत्वात्तन्मध्ये च ज्ञानस्य साध्यत्वेनोत्तमत्वाच्च तस्य वक्तव्यतेत्याशङ्क्याऽऽ-
ह—ज्ञानानामिति । नामानित्वादीनां ग्रहणमिति शेषः । इतिशब्ददूर्ध्वं
पूर्ववदेव शेषो द्रष्टव्यः । यथोक्तज्ञानपेक्षया कुतस्तज्ज्ञानस्य प्रकर्षस्तत्राऽऽ-
ह—तानीति । स्मृतिकलमाह—श्रोतृबुद्धीति । ज्ञानं ज्ञात्वा ज्ञानस्य
ज्ञेयत्वोपगमादनुवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह—प्राप्येति । मुनिशब्दस्य चतुर्गोश्रमविषयत्वे
तन्मात्रादेव ज्ञानायोगात्कुतस्तेषां मुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—मननेति । सिद्धे-

ज्ञानत्वं परामिति विशेषणाद्व्यावर्त्य मुक्तित्वमाह—मोक्षारूपामिति । देहात्म्यस्य
बन्धनस्याध्यस्तत्वमाह—अस्मादिति ॥ १ ॥

अस्याथ सिद्धेरैकान्तिकत्वं दर्शयति—

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

इदं ज्ञानं यथोक्तमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायेत्येतत् । मम परमेश्व-
रस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपतामागताः प्राप्ता इत्यर्थो न तु समानधर्मतां
साधर्म्यं क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्भेदानभ्युपगमाद्गोताशास्त्रे । फलवादश्चार्थं स्तुत्य-
र्थमुच्यते । सर्गेऽपि सृष्टिकालेऽपि नोपजायन्ते नोत्पद्यन्ते प्रलये ब्रह्म-
णोऽपि विनाशकाले न व्यथन्ति च व्यर्था नाऽऽपद्यन्ते न व्यवन्ती-
त्यर्थः ॥ २ ॥

ज्ञानफलस्य कर्मफलवैलक्षण्यमाह—अस्याश्चेति । कथं ज्ञानाश्रयणं तद्धेतुश्रवणा-
दिसामग्रीसंपत्तिद्वारेत्याह—ज्ञानेति । साधर्म्यं गौगवयोरिव विद्वद्दीश्वरयोरपि भेदः
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—मत्स्वरूपतामिति । साधर्म्यस्य मुख्यत्वे भेदध्रौण्याद्गोता-
शास्त्रविरोधः स्यादित्याह—न त्विति । ज्ञानस्तुतये तत्फलस्य विवक्षितत्वाच्च नात्र
सारूप्यमिष्टमित्याह—फलेति । सारूप्ये धीकले हित्वा ध्यानफलमप्रस्तुतं प्रसज्ये-
तेत्यर्थः । ईश्वरात्मतां गतानामेवावान्तरसर्गादौ जन्माद्यभावेऽपि महासर्गादौ तद्भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—सर्गेऽपीति ॥ २ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग ईदृशो भूतकारणमित्याह—

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

मम स्वभूता मदीया माया त्रिगुणात्मिका प्रकृतिर्योनिः सर्वभूतानां
सर्वकार्येभ्यो महत्त्वाद्वरणाच्च स्वविकाराणां महद्ब्रह्मेति योनिरेव विशि-
ष्यते । तस्मिन्मदिति ब्रह्मणि योनौ गर्भं हिरण्यगर्भस्य जन्मनो बीजं
सर्वभूतजन्मकारणं बीजं दधामि निसिपापि क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्ति-
मानेश्वरोऽहमविद्याकामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिनं क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण सं-
योजयामीत्यर्थः । संभव उत्पत्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण
ततस्तस्माद्गर्भाधानाद्भवति हे भारत ॥ ३ ॥

ज्ञानस्तुत्या तदभिमुखायावहितचेतसे विवक्षितमर्थमाह—सत्रेति । स्वरूपत्वेन स्व-
भूतत्वं पारयति—मदीयेति । ईश्वरां विच्छक्तिं व्यावर्तयति—त्रिगुणात्मिकेति ।
सांख्यीयप्रवृत्तिरपि मदीयेति व्यावर्तिता । योनिशब्देन सर्वाणि भवनयोग्यानि का-
र्याणि प्रत्युपादानत्वमभिप्रेतमित्याह—सर्वभूतानामिति । प्रकृतेर्महत्त्वं साधयति—
सर्वेति । सर्वकार्यव्याप्तिमादाय योनावेव ब्रह्मशब्दः । लिङ्गवैषम्यान्महद्ब्रह्मेत्यर्थान्तरं
किंचिदित्याशङ्क्याऽऽह—योनिरिति । तस्मिन्नित्यादि व्याचष्टे—तस्मिन्निति ।
ईदृशस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य भूतकारणत्वमिति वक्तुमुपक्रम्य किमिदमन्यदादर्शितमित्या-
शङ्क्याऽऽह—क्षेत्रेति । गर्भशब्देनोक्तसंयोगस्य फलं दर्शयति—संभव इति । ‘आदि-
कर्ता स भूतानाम्’ इति स्मृत्या हिरण्यगर्भकार्यत्वावगमाद्भूतानां कथं यथोक्तगर्भा-
धाननिमित्तत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—हिरण्यगर्भेति ॥ ३ ॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

सर्वयोनिष्विति । देवपितृपशुपक्षपशुमृगादिसर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयो
देहसंस्थानलक्षणा मूर्छिताङ्गावयवा मूर्तयः संभवन्ति यास्तासां मूर्त्तीनां
ब्रह्म महत्सर्वावस्थं योनिः कारणमस्मीशो बीजप्रदो गर्भाधानस्य कर्ता
पिता ॥ ४ ॥

ननु कथमुक्तकारणानुरोधेन हिरण्यगर्भोद्भवमप्युपेत्य भूतानामुत्पत्तिरुच्यते देवादि-
जातिविशेषेषु देहविशेषाणां कारणान्तरस्य संभवात्तत्राऽऽह—सर्वयोनिष्विति ।
तत्र तत्र हेत्वन्तरप्रतिभासे कुतोऽस्य हेतुत्वमित्याशङ्क्य तत्तद्रूपेणास्यैवावस्थानादि-
त्याह—सर्वावस्थमिति ॥ ४ ॥

के गुणाः कथं बध्नन्तीत्युच्यते—

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।

निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

सत्त्वं रजस्तम इत्येवंनामानो, गुणा इति पारिभाषिकः शब्दो न
रूपादिवद्द्रव्याधिताः । न च गुणगुणिनोरन्यत्त्वमत्र विवक्षितम् । तस्मा-
द्गुणा इव नित्यपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञं प्रत्यविद्यात्मकत्वात्क्षेत्रज्ञं निबध्नन्तीव
तमास्पदीकृत्याऽऽत्मानं प्रतिष्ठयन्त इति निबध्नन्तीत्युच्यते । ते च प्रकृ-
तिसंभवा भगवन्मायासंभवा निबध्नन्तीव हे महाबाहो महान्तो समर्थ-
तमावाप्ताः शुभलब्धौ बद्धस्य स महाबाहुर्देहो महाबाहो देहे शरीरे

देहिं देहयन्तमव्ययमव्ययत्वं चोक्तमनादिस्वादित्यादिश्लोके । ननु
देही न लिप्यत इत्युक्तं तत्कथमिह निवध्नन्तीत्यन्यथोच्यते, परिहृतप-
रमाभिरिवशब्देन निवध्नन्तीवेति ॥ ५ ॥

एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाज्जगदुत्पत्तिं दर्शयता ब्रह्मैवाविद्यया संसरतीत्युक्तमिदानीम-
ध्यायादावुक्तमाकाङ्क्षाद्वयं पूर्वमनूधानन्तरश्लोकेनोत्तरमाह—के गुणा इति ।
सत्त्वादिषु कथं गुणशब्दप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य परतन्त्रत्वादित्याह—गुणा इति । रूपा-
दिदिव गुणशब्दः सत्त्वादिषु द्रव्याधितत्वं निमित्तीकृत्य किं न स्यादित्याशङ्क्य
प्रकृत्यात्मकानां तेषां सर्वाधरत्वाच्चैवमित्याह—न रूपादिवदिति । गुणानां प्रकृतेश्च
पृथगुक्तेरन्यत्वे कुतस्तेषां प्रकृत्यात्मत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—न च गुणेति । अत्य-
न्तभेदे गवाश्ववत्तज्जावासंभवादित्यर्थः । भेदाभेदे च तज्जावासंभवाद्विशेषात्कुतस्तेषु गुण-
परिमाणित्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । क्षेत्रज्ञं प्रति नित्यपारतन्त्र्ये हेतुमाह—अवि-
द्येति । के गुणा इत्यस्योत्तरमुक्तं कथं बध्नन्तीत्यस्योत्तरमाह—क्षेत्रज्ञमिति । तदे-
वोपपादयति—समास्पदीकृत्येति । प्राकृतानां गुणानां प्रकृत्यात्मकत्वमाह—ते
चेति । संभवत्यस्मादिति संभवः प्रकृतिः संभवो येषां ते तथेति । सांख्यीयां प्रकृतिं
प्रधानाख्या व्यावर्तयति—भगवदिति । इवकारानुबन्धेन नितरां बध्नन्ति स्वविकार-
वत्तयोपदर्शयन्तीति क्रियापदं व्याख्याय महाबाहुशब्दं व्याचष्टे—महात्मावेति ।
देहयन्तं देहमात्मानं मन्यमानं देहस्वामिनमित्यर्थः । कूटस्थस्य कथं बध्यमानत्वमि-
त्याशङ्क्य कुर्यान्मेरावणुधियमितिन्प्रायेण मायामाहात्स्वमिदमित्याह—अव्यय-
मिति । स्वतो धर्मतो वा व्ययराहित्यमित्यपेक्षायामाह—अव्ययत्वं चेति ।
लिप्यते न स पापेनेत्यनेन विरुद्धमिदं निबध्नन्तीति वचनमिति शङ्कते—नन्विति ।
इवकारानुबन्धेन क्रियापदं व्याचक्ष्णौरस्माभिरस्य चोद्यस्य परिहृतत्वाच्चैवमित्याह—
परिहृतमिति ॥ ५ ॥

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥

तत्र सत्त्वमिति । तत्र सत्त्वादीनां सत्त्वस्यैव तावच्छृणुमुच्यते
निर्मलत्वात्स्फटिकमणिरिव प्रकाशकमनामयं निरुपद्रवं सत्त्वं तन्नि-
बध्नाति । कथं सुखसङ्गेन मुख्यमिति विषयभूतस्य सुखस्य विषयि-
ण्यात्मनि संश्लेषापादनं श्रुषेव सुखे सञ्जनमिति । सैपाऽविद्या । न हि
विषयधर्मो विषयिणो भवति । इच्छादि च धृत्यन्तं सत्त्वस्यैव विषयस्य
धर्म इत्युक्तं भगवता । अतोऽविद्ययैव स्वकीयधर्मभूतया विषयविषय-

विवेकलक्षणयाऽस्वात्मभूते सुखे सञ्जयतीव सक्तमिव करोत्यसुखिनं
सुखिनमिव । तथा ज्ञानसङ्गेन च । ज्ञानमिति सुखसाहचर्यात्क्षेत्रस्यै-
वान्तःकरणस्य धर्मो नाऽऽत्मनः । आत्मधर्मत्वे सङ्गानुपपत्तेर्बन्धानुप-
पत्तेश्च । सुख इव ज्ञानादौ सङ्गो गन्तव्यो हेऽनघान्यसन ॥ ६ ॥

किलक्षणो गुणः केन बध्नातीत्यपेक्षायामाह—तत्रेति । निर्धारणार्थतया सप्तमी
व्याचष्टे—तत्र सत्त्वादीनामिति । पुनस्तत्रेत्यनुवादमात्रं, निर्मलत्वं स्वच्छत्वमाव-
रणवारणक्षमात्वं, तस्मात्प्रकाशकं, चैतन्यामिव्यञ्जकं निरुपद्रवमिति निर्मलं सत्सुखस्या-
तिव्यञ्जकमित्यर्थः । केन द्वारेण तदात्मानं निबध्नातीति पृच्छति—कथमिति ।
सुखसङ्गेन बध्नातीत्युत्तरं तदेव विवृणोति—मुख्यहमित्यादिना । मुख्यसुखस्या-
मिव्यञ्जकसत्त्वपरिणामोऽत्र विषयसंभूतं सुखमुच्यते । संश्लेषापादनमेव विशदयति—
मृपैवेति । किमिति मृपैवेति विशेषणं सङ्गस्य वस्तुत्वसंभवादित्याशङ्क्याऽऽह—
सैवेति । नन्विच्छा सङ्गोऽभिनिवेशश्चेत्येकोऽप्यस्तत्रेच्छादेरात्मधर्मत्वात्किमविद्येत्या-
शङ्क्य मनोधर्मत्वादित्यादेर्नोऽऽत्मधर्मतेत्याह—न हीति । इच्छादेरनात्मधर्मत्वे किं
प्रमाणमित्याशङ्क्याऽऽह—इच्छादि चेति । तस्याऽऽत्मधर्मत्वासंभवे फलितमाह—
अव इति । सञ्जयतीव सत्त्वमिति शेषः । इवकारप्रयोगे हेतुमाह—आविश्येति ।
तस्या वस्तुतोऽऽनात्मसंघटस्थथाऽपि संबन्धन्तराभावादस्वातन्त्र्याच्चाऽऽत्मधर्मत्व-
मापाद्य दृष्टत्वमाचष्टे—इवकीयेति । वृत्तिमदन्तःकरणस्य विषयत्वादात्मनः सावक-
त्वेन तद्विषयत्वेऽपि तदविवेकरूपाऽविद्येति तत्स्वरूपमाह—विषयेति । यथोक्ता-
विद्यामाहात्म्यमिदं यदस्वरूपेऽतद्धर्मं च सक्तिसंपादनमित्याह—अस्वेति । तदेव
स्फुटयति—सक्तमिवेति । प्रकारान्तरेण सत्त्वस्य निबध्नुत्वमाह—तथेति । ज्ञायतेऽ-
नेनेति सत्त्वपरिणामो ज्ञानं तेन ज्ञान्यहमिति विपरीताभिमानेन सत्त्वमात्मानं निबध्ना-
तीत्याह—ज्ञानमित्यादिना । विषये दोषमाह—आत्मोति । स्वाभाविकत्वेन प्राप्तत्वा-
त्तत्र स्वतः संयोगात्तद्वारा नन्वे च तद्विवृत्त्यनुपपत्तेर्नोऽऽत्मधर्मत्वमित्यर्थः । ज्ञानै-
श्वर्यादावपि क्षेत्रधर्मे सङ्गस्य पूर्ववदाविद्यकत्वं सूचयति—सुख इवेति । पापादिदोषही-
नस्येवात्र शास्त्रेऽधिकार इति द्योतयति—अनघेति ॥ ६ ॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।

तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥

रजो रागात्मकमिति । रजो रागात्मकं रज्जनाद्रागो गैरिकादिवद्रा-
गात्मकं विद्धि जानीहि तृष्णासङ्गसमुद्भवं तृष्णाऽप्राप्ताभिष्टाय आसङ्गः
प्राप्ते विषये पुनस्तः शीघ्रिलक्षणः संश्लेषः, तृष्णासङ्गयोः समुद्भवं तृष्णा-

सङ्गसमुद्भवं तन्निवध्नाति तद्रजः कौन्तेय कर्मसङ्गेन दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु
सञ्जनं तत्परता कर्मसङ्गस्तेन निवध्नाति रजो देहिनम् ॥ ७ ॥

रजस्तर्हि किंलक्षणं कथं वा पुरुषं निवध्नातीत्याशङ्क्याऽऽह—रज इति । रज्यते
संसृज्यतेऽनेन पुरुषो दृश्यैरिति रागोऽसावात्माऽस्येति रागात्मकं रजो जानीहीत्याह—
रञ्जनादिति । समुद्भवत्यस्मादिति समुद्भवस्तृष्णा चाऽऽसङ्गश्च तृष्णासङ्गौ तयोः
समुद्भवस्तमिति विग्रहं गृहीत्वा कार्यद्वारा रजो विवक्षुस्तृष्णासङ्गयोरर्थभेदमाह—तृष्णे-
त्यादिना । रजसो लक्षणमुक्त्वा निबन्धवृत्तपकारमाह—तद्रज इति । कर्मसङ्गं
विमजते—दृष्टेति । अकर्तारमेव पुरुषं करोमीत्यभिमानेन प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निवध्नाति भारत ॥ ८ ॥

तमस्त्विति । तमस्तृतीयो गुणोऽज्ञानजमज्ञानाज्ज्ञासज्ञानजं विद्धि
मोहनं मोहकरमविवेककरं सर्वदेहिनां सर्वेषां देहवतां प्रमादालस्यनि-
द्राभिः प्रमादश्चाऽऽलस्यं च निद्रा च प्रमादालस्यनिद्रास्ताभिस्तत्तमो
निवध्नाति भारत ॥ ८ ॥

तमस्तर्हि किंलक्षणं कथं वा पुरुषं निवध्नाति तत्राऽऽह—तमस्त्विति । गुणानां
प्रकृतिसंभवत्वाविशेषेऽपि तमसोऽज्ञानजत्वविशेषणं तद्विपरीतस्वभावानापत्तेरिति मत्वा-
ऽऽह—अज्ञानादिति । मुह्यत्यनेनेति मोहनं विवेकप्रतिबन्धकमिति कार्यद्वारा तमो
निर्दिशति—मोहनमित्यादिना । लक्षणमुक्त्वा तमसो बन्धनकरत्वं दर्शयति—
प्रमादेति । कार्यान्तरासक्ततया चिकीर्षितस्य कर्तव्यस्याकरणं प्रमादः, निरीहतयो-
स्साहप्रतिबन्धस्त्वालस्यं स्वापो निद्रा ताभिरात्मानमाविकारमेव तमोऽपि विकारय-
तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

पुनर्गुणानां व्यापारः संक्षेपव उच्यते—

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ ९ ॥

सत्त्वं सुखे संजयति संश्लेषयति रजः कर्मणि हे भारत संजयतीति
वर्तते । ज्ञानं सत्त्वकृतं विवेकमावृत्याऽऽच्छाद्य तु तमः स्वेनाऽऽवरणा-
त्मना प्रमादे संजयत्युत प्रमादो नाम मासकृदव्याकरणम् ॥ ९ ॥

उक्तानां मध्ये कस्मिन्कार्ये कस्य गुणस्योत्कर्षस्तत्राऽऽह—पुनरिति । सुखे साध्ये
विषये समुत्कृष्यते सत्त्वमित्याह—सत्त्वमिति । संजयतीत्यस्यार्थमाह—संश्लेषय-
तीति । कर्मणि साध्ये रजः समुत्कृष्यत इत्याह—रज इति । प्रमादे प्राधान्यं
तमसो दर्शयति—ज्ञानमिति ॥ ९ ॥

उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणा इत्युच्यते—

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

रजस्तमश्चोभावप्यभिभूय सत्त्वं भवत्युद्भवति वर्धते, यदा तदा लब्धा-
त्मकं सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञानमुखाद्यारभते हे भारत । तथा रजोगुणः सत्त्वं
तमश्चोभावप्यभिभूय वर्धते यदा तदा कर्मतृष्णादि स्वकार्यमारभते ।
तमआख्यो गुणः सत्त्वं रजश्चोभावप्यभिभूय तथैव वर्धते यदा तदा
ज्ञानावरणादि स्वकार्यमारभते ॥ १० ॥

इतरेतराविरोधेन वा सत्त्वादयो गुणा युगपदुत्कृष्यन्ते विरोधेन वा क्रमेण वेति
संदेहात्पृच्छति—उक्तामिति । सत्त्वोत्कर्षार्थिनामितराभिभवार्थं क्रमपक्षमाश्रित्योक्त-
रमाह—उच्यत इति । सत्त्वाभिवृद्धिमेव विवृणोति—तदेति । रजस्तमसोस्तिरो-
धानदशायामिति यावत् । रजसो वृद्धिप्रकारं तत्कार्यं च कथयति—तथेति । तमसोऽपि
विवृद्धिं तत्कार्यं च निर्दिशति—तम इति ॥ १० ॥

यदा यो गुण उद्भवो भवति तदा तस्य किं लिङ्गमित्युच्यते—

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वं भित्युत ॥ ११ ॥

सर्वद्वारेष्व्वात्मन उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि सर्वाणि करणानि
तेषु सर्वद्वारेष्वन्तःकरणस्य बुद्धेर्हृदिः प्रकाशो देहेऽस्मिन्नुपजायते ।
तदेव ज्ञानम् । यदैवं प्रकाशो ज्ञानाख्य उपजायते तदा ज्ञानप्रकाशेन
लिङ्गेन विद्याद्विवृद्धसत्त्वं सत्त्वं भित्युतापि ॥ ११ ॥

उत्तरश्लोत्रत्रयस्याऽऽकाङ्क्षा दर्शयति—यदेति । सत्त्वोद्भवलिङ्गदर्शनार्थमनन्तरं
श्लोकमुत्थापयति—उच्यत इति । सर्वद्वारेष्वित्यादिसप्तमी निमित्ते नेतव्या, उत्तरश-
ब्दोऽपिशब्दपर्यायोऽप्यतिशयोक्तिः ॥ ११ ॥

रजस उद्भवस्येदं बिह्वम्—

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामरामः स्पृहा ।

रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

लोभः परद्रव्यादिस्त्वा, प्रवृत्तिः प्रवर्तनं सामान्यचेष्टा, आरम्भः,
कल्प, कर्मणाम् । अश्रमोऽनुपश्रमः, ह्येरागादिमष्टयिः, स्पृहा सर्वसामा-

भ्यवस्तुविषया तृष्णा, रजसि गुणे विवृद्ध एतानि लिङ्गानि जायन्ते
हे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

अतिशयेनोद्भूतस्य रजसो लिङ्गमाह—रजस इति । उपक्रमपर्यायस्याऽऽरम्भस्य
विषयं पृच्छति—कस्येति । काम्यानि निषिद्धानि च लौकिकानि कर्माणि विषयत्वेन
निर्दिशति—कर्मणामिति । अनुपशमो बाह्यान्तःकरणानामिति शेषः । लोभाद्युप-
लम्भाद्भवोद्भिर्बोद्धव्येति भावः ॥ १२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

अप्रकाश इति । अप्रकाशोऽविवेकोऽस्यन्तमप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभावस्त-
त्कार्यं प्रमादो मोह एव चाविवेको मूढत्वेत्यर्थः । तमसि गुणे विवृद्ध
एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

उद्भूतस्य तमसो लिङ्गमाह—अप्रकाश इति । सर्वपैव ज्ञानकर्मणोरभावो विशेष-
णाम्यामुक्तः । तत्कार्यमिति तच्छब्दो दर्शिताविवेकार्थः । प्रमादो व्याख्यातः । मोहो
वेदितव्यस्यान्यथावेदनम् । तस्यैव मौढ्यान्तरमाह—अविवेक इति । अविवेकातिश-
यादिना प्रवृद्धं तमो ज्ञेयमिति भावः ॥ १३ ॥

मरणद्वारेणापि यत्फलं प्राप्नोते तदपि सङ्गैरागहेतुकं सर्वं गौणमेवेति
दर्शयन्नाह—

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभूत् ।

तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

यदा सत्त्वे प्रवृद्ध उद्भूते तु प्रलयं मरणं याति प्राविपद्यते देहभू-
दात्मा तदोत्तमविदां महदादितत्त्वविदामित्येतत् । लोकानमलान्मलर-
हितान्प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्येतत् ॥ १४ ॥

सात्त्विकादिना भावानां पारलौकिकं फलविभागमुदाहरति—मरणेति । सङ्गः सत्कीं
रागस्तृष्णा तद्वलादनुष्ठानद्वारा लभ्यमानमित्यर्थः । गौणं सत्त्वादिगुणप्रयुक्तमिति
यावत् । तत्र सत्त्वगुणवृद्धिद्वयफलविशेषनाह—यदेति । मलरहितान्मलरजस्तमसोरन्यतर-
स्योद्भवो मलं तेन रहितानामभिसिद्धान्मललोकादीनित्यर्थः ॥ १४ ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्क्षिप्तं जायते ।

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

रजसि गुणे विवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्मसङ्गिषु कर्मासक्ति-
युक्तेषु मनुष्येषु जायते । तथा तद्वदेव प्रलीनो मृतस्तमसि विवृद्धे मूढ-
योनिषु पञ्चादियोनिषु जायते ॥ १५ ॥

रजःसमुद्रेके मृतस्य फलविशेषं दर्शयति—रजसीति । जायते शरीरं गृह्णाती-
त्यर्थः । यथा सत्त्वे रजसि च प्रवृद्धे मृतो ब्रह्मलोकदिषु मनुष्यलोके च जायते देवा-
दिषु मनुष्येषु च जायते तथैवेत्याह—तद्वदिति ॥ १५ ॥

अतीतश्लोकार्थस्यैव संक्षेप उच्यते—

कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

कर्मणः सुकृतस्य सात्त्विकस्येत्यर्थः । आहुः शिष्टाः सात्त्विकमेव
निर्मलं फलमिति । रजसस्तु फलं दुःखं राजसस्य कर्मण इत्यर्थः ।
कर्माधिकारात्फलमपि दुःखमेव कारणानुरूप्याद्राजसमेव । तस्याऽज्ञानं
तमसस्तामसस्य कर्मणोऽधर्मस्य पूर्ववत् ॥ १६ ॥

भावानां फलमुक्त्वा सात्त्विकादीनां कर्मणां फलमाह—असीतेति । सुकृतस्य शोभ-
नस्य कृतस्य पुण्यस्येत्यर्थः । सात्त्विकस्याशुद्धिरहितस्येति यावत् । सात्त्विकं सत्त्वेन
निर्वृत्तं निर्मलं रजस्तमःसमुद्भवाः मलसिक्कन्तम् । रजश्शब्दस्य राजसे कर्मणि कुतो
वृत्तिस्तत्राऽऽह—कमेति । दुःखमेव दुःखमहुषलं दुःखमेवेत्यर्थः । कथमित्यं व्याख्या-
यते तत्राऽऽह—कारणेति । पापमिश्रस्य पुण्यस्य रजोनिमित्तस्य कारणत्वात्तदनु-
रोभात्फलमपि रजोनिमित्तं यथोक्तं युक्तमित्यर्थः । अज्ञानमविवेकप्राप्यं दुःखं ताम-
साधर्मफलमित्याह—तथेति ॥ १६ ॥

किंच गुणेष्वो भवति—

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

सत्त्वाल्लब्धात्मकात्संजायते समुत्पद्यते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ चोभौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च भवति ॥ १७ ॥

विहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्माणि सत्त्वादीनां लक्षणानि संक्षिप्य दर्शयति—किंचेति ।
ज्ञानं सर्वकरणद्वारकमज्ञानं विवेकाभावः ॥ १७ ॥

किंच—

उर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

उर्ध्वं गच्छन्ति देवल्लोकादिपूत्यद्यन्ते सत्त्वस्थाः सत्त्वगुणवृत्तस्थाः । मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्येपूत्यद्यन्ते राजसाः । जघन्यगुणवृत्तस्था जघन्य-
द्यासौ गुणश्च जघन्यगुणस्तमस्तस्य वृत्तं निद्रालस्यादि तस्मिन्स्थिता
जघन्यगुणवृत्तस्था यूढा अधो गच्छन्ति पश्वादिपूत्यद्यन्ते तामसाः ॥ १८ ॥

सात्त्विकादिज्ञानकर्मफलान्युक्त्वाऽनुक्तसंग्रहार्थं सामान्येनोपसंहरति—किंचेति ।
वक्ष्यमाणफलद्वाराऽपि सत्त्वादिज्ञानमित्यर्थः । सत्त्वगुणस्य वृत्तं शोभनं ज्ञानं कर्म वा
तत्र तिष्ठन्तीति तथा । राजसा रजोगुणनिमित्ते ज्ञाने कर्मणि वा निरताः ॥ १८ ॥

पुरुषस्य प्रकृतिस्मत्त्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोग्येषु गुणेषु
सुखदुःखमोहात्मकेषु सुखी दुःखी मूढोऽहमस्मीत्येवंरूपो यः सङ्गस्त-
त्कारणं पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्तिलक्षणस्य संसारस्येति समासेन
पूर्वाध्याये यदुक्तं तदिह सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवा इत्यत
आरभ्य गुणस्वरूपं गुणवृत्तं स्ववृत्तं स्ववृत्तेन च गुणानां बन्धकत्वं गुण-
वृत्तनिबद्धस्य च पुरुषस्य या गतिरित्येतत्सर्वं मिथ्याज्ञानमज्ञानमज्ञानमूलं
बन्धकारणं विस्तरेणोक्त्वाऽधुना सम्यग्दर्शनान्मोक्षो वक्तव्य इत्याह
भगवान्—

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

नान्यं कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्यः कर्तारमन्यं यदा
द्रष्टा विद्वान्सञ्चानुपश्यति । गुणा एव सर्वावस्थाः सर्वकर्मणां कर्तार
इत्येवं पश्यति । गुणेभ्यश्च परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं वेत्ति मद्भावं मम
भावं स द्रष्टाऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

कस्मिन्गुणे कथमित्यादिप्रश्नान्प्रत्यारुपाय गुणेभ्यो मोक्षणं कथमिति प्रत्यारुपानार्थं
वृत्तानुवादपूर्वकं मिथ्याज्ञाननिवर्तकं सम्यग्ज्ञानं प्रस्तौति—पुरुषस्येत्यादिना । पुरु-
षस्य या गतिः सा चेति शेषः । मोक्षो गुणेभ्यो विच्छेदपूर्वको ब्रह्मभावः । सम्यग्ज्ञा-
नोक्तिपरं श्लोकं व्याख्यातुं प्रतीकमादत्ते—नान्यमिति । सत्त्वादिविषयस्य गुण-
शब्दस्य विवक्षितमर्थमाह—कार्येति । विद्यानन्तर्यमनुशब्दार्थः । असत्कार्यमुक्त्वा
पूर्ववस्थाऽऽपि कर्ममाह—गुणा एवेति । सर्वावस्थास्तत्कार्यकरणकारपरिणता इति

यावत् । सर्वकर्मणां कारिकावाचिकमानसानां विहितप्रतिषिद्धानामित्यर्थः । परं व्यति-
रिक्तम् । व्यतिरेकमेव स्फोरयति—गुणोति । निर्गुणब्रह्मात्मानमित्यर्थः । मद्भावं
ब्रह्मात्मातामसौ प्राप्नोति ब्रह्माभावोऽस्याभिव्यज्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

कथमधिगच्छतीत्युच्यते—

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

गुणानेतानतीत्य जीवन्नेवातिक्रम्य मायोपाधिभूतास्त्रीन्देही
देहसमुद्भवान्देहोत्पत्तिर्जीवभूतान्, जन्ममृत्युजरादुःखैः, जन्म च
मृत्युश्च जरा च दुःखानि च तैर्जीवन्नेव विमुक्तः सन्निवृत्तममृतमश्नुते ।
एवं मद्भावमधिगच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

जनर्थव्रातरूपमपोह्य विद्वान्ब्रह्मत्वं प्राप्नोतीत्येतत्प्रश्नद्वारा विवृणोति—कथमित्या-
दिना । यथोक्तानित्येतदेव व्याचष्टे—मायेति । मायैवोपाधिस्तद्भूतास्तदात्मनः सत्त्वा-
दीननर्थरूपानिद्वयः । एभ्यः समुद्भवन्तीति समुद्भवा देहस्य समुद्भवा देहसमुद्भवास्ता-
मिति व्युत्पत्तिं गृहीत्वा व्याचष्टे—देहोत्पत्तीति । यो विद्वानविद्यामयान्गुणाज्जीवन्ने-
वातिक्रम्य स्थितस्तमेव विशिनष्टि—जन्मेति । पुरस्ताद्विस्तरेणोक्तस्य प्रसङ्गादत्र संक्षि-
प्तस्य सन्त्यज्ञानस्य फलमुपसहरति—एवमिति ॥ २० ॥

जीवन्नेव गुणानतीत्यामृतमश्नुत इति मश्वजीवं प्रतिकल्प्य—

अर्जुन उवाच—

कैलिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतास्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

कैलिङ्गैश्चिह्नेस्त्रीनेतान्पारुषातान्गुणानतीतोऽतिक्रान्तो भवति प्रभो ।
किमाचारः कोऽस्याऽऽचार इति किमाचार कथं केन च प्रकारेणै-
तास्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

सम्यग्धीकलं गुणातिक्रमपूर्वकममृतत्वमुक्तं श्रुत्वा मुक्तस्य लक्षणं वक्तव्यमिति प्रकृतं
विवक्षित्वा प्रश्नमुत्थापयति—जीवन्नेवेति । ये व्याख्याताः सत्त्वादयो गुणास्तत्परि-
णामभूतान्पारुषानतिक्रान्तः सन्कैलिङ्गैर्ज्ञातो भवतीति तानि वक्तव्यानि सिद्धयेर्षे पूर्व-
मनुष्ठेयानि पश्चादयस्नलभ्यानि लिङ्गानि, कानि तानीति पृच्छति—फेरिति । यथेष्ट-
वेष्टाणावृत्त्यर्थे प्रश्नान्तरं—किमाचार इति । ज्ञानस्य गुणात्ययोपायस्योक्तत्वादुपाय-
प्रकारनिज्ञासया प्रश्नान्तरं—कथमिति ॥ २१ ॥

गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्वोपायं चार्जुनेन पृष्ठोऽस्मिञ्श्लोके
प्रश्नद्वयार्थं प्रतिवचनम्—

श्रीभगवानुवाच—

यत्तावत्कैलिङ्गैर्युक्तो गुणातीतो भवतीति तच्छृणु—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥

प्रकाशं च सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिं च रज कार्यं मोहमेव च तमःकार्यमि-
त्येतानि न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि सम्यग्बिषयभावेनोद्भूतानि । मम तामसः
प्रत्ययो जातस्तेनाहं मूढस्तथा राजसी प्रवृत्तिर्ममोत्पन्ना दुःखात्मिका
तेनाहं रजसा प्रवर्तितः प्रचलितः स्वरूपात्कष्टं मम वर्तते योऽयं मत्स्व-
रूपावस्थानाद्भ्रंशस्तथा सात्त्विको गुणः प्रकाशात्मा मां विवेकित्वमापा-
दयन्सुखे च संजयन्वघ्नातीति तानि द्वेष्ट्यसम्बन्धदर्शित्वेन । तदेवं गुणा-
तीतो न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि । यथा च सात्त्विकादिपुरुषः सात्त्विकादि-
कार्याण्यप्तात्मानं प्रति प्रकाश्य निवृत्तानि काङ्क्षति न तथा गुणातीतो
निवृत्तानि काङ्क्षतीत्यर्थः । एतन्न परमत्यक्षं लिङ्गं किं तर्हि स्वात्म-
प्रत्यक्षत्वादात्मविषयभेदेतल्लक्षणम् । न हि स्वात्मविषयं द्वेषमाकाङ्क्षां
वा परः पश्यति ॥ २२ ॥

प्रश्नम्ब्रह्मपमनूय तदुत्तरं दर्शयति—गुणातीतस्येति । पृष्ठो भगवानिति संबन्धः ।
किंवृत्तस्य त्रिधा प्रयोगदर्शनात्प्रश्नद्वयार्थमित्युपलक्षणं प्रश्नद्वयार्थमिति द्रष्टव्यम् ।
उत्तरमवतार्यानन्तरश्लोकात्तात्पर्यमाह—यत्तावदिति । तानि सम्बन्धं न द्वेष्टीत्यु-
क्तमेव स्पष्टयितुं निवेद्यमसम्बन्धदर्शिनो द्वेषं तेषु प्रकटयति—ममेत्यादिना । सम्ब-
न्धदर्शिनः संप्रवृत्तेषु प्रकाशादिषु द्वेषामावमुपसंहरति—तदेवामिति । न निवृत्तानी-
त्यादि व्याचष्टे—यथा चेति । तेषामनात्मीयत्वं सम्यक्पश्यन्नात्मानुकूलप्रतिभूता-
रोपणेन नोद्धिजते तेभ्यश्च न सृहयतीत्यर्थः । स्वानुभवसिद्धं गुणातीतस्य लक्षणमु-
क्तमित्याह—एतच्चेति । परप्रत्यक्षत्वामावं प्रपञ्चयति—न हीति । आश्रयो
विषयः ॥ २२ ॥

अयेदानीं गुणातीतः किमाचार इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह—

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

उदासीनवदयोदासीनो न कस्याचित्पक्षं मज्जते तथाऽयं गुणातीत-
त्वोपायमार्गोऽवस्थित आसीन आत्मविद्रुणैः संन्यासी न विचाल्यते

विवेकदर्शनावस्थातः । तदेतत्स्फुटी करोति गुणाः कार्यकरणविषया-
कारपरिणता अन्योन्यस्मिन्वर्तन्त इति योऽवतिष्ठति । छन्दोभङ्गमया-
त्परस्मैपदप्रयोगः । योऽनुतिष्ठतीति वा पाठान्तरम् । नेङ्गते न चलति
स्वरूपावस्थ एव भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

वैलिङ्गैरित्यादि परिहृत्य द्वितीयं प्रश्नं परिहरति—अथेति । दृष्टान्तं व्याचष्टे—
यथेति । उपेक्षकस्य पक्षपाते तत्त्वायोगादित्यर्थः । आत्माविदात्मकौटस्थ्यज्ञानेनाऽऽ-
सीनो निवृत्तकर्तृस्वामिमानोऽप्रयत्नमानो भवतीति दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । गुणा-
तीतबोधायमार्गो ज्ञानमेव । शब्दादिभिर्विषयैरस्य कूटस्थत्वज्ञानात्प्रत्यक्षनमाश-
ङ्क्याऽऽह—गुणैरिति । उपनताना विषयाणां रागद्वेषद्वारा प्रवर्तकत्वमित्येतत्प्रपञ्च-
यति—तदेतदिति । योऽवतिष्ठति स गुणातीत इत्युत्तरत्र संबन्धः । अवपूर्वस्य
तिष्ठतेरात्मनेपदे प्रयोक्तव्ये कथं परस्मैपदमस्याशङ्क्याऽऽह—छन्दोभङ्गेति ।
पाठान्तरे तु बाधितानुवृत्तिमात्रमनुष्ठानम् । करणाकारपरिणतानां गुणानां विषयाका-
रपरिणतेषु तेषु प्रवृत्तिर्न भवेति पश्यन्नचलतया कूटस्थदृष्टिमात्मनो न जहातीत्याह—
नेङ्गत इति ॥ २३ ॥

किंच—

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

समदुःखसुखः समे दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुखः । स्वस्थः स्व
आत्मनि स्थितः प्रसन्नः । समलोष्टाश्मकाञ्चनो लोष्टं चाश्मा च फाञ्चनं
च समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चनः । तुल्यप्रियाप्रियः प्रियं चाप्रियं
च प्रियाप्रिये तुल्ये समे यस्य सोऽयं तुल्यप्रियाप्रियः । धीरो बोधान् ।
तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिर्निन्दा चाऽऽत्मसंस्तुतिश्च तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती
यस्य यत्ते स तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

गुणातीतस्य लिङ्गान्तरमाह—किंचेति । तयोः समत्वं रागद्वेषानुत्पादकतया
स्वीकृत्यस्वामिमानानुत्पादकम् । प्रसन्नत्वं स्वास्त्वादप्रच्युतिरविक्रियत्वम् । विद्वद्दृष्ट्या
प्रियाप्रिययोरसंभवेऽपि लोक्दृष्टिमाश्रित्याऽऽह—प्रियं चेति । प्रियाप्रियग्रहणेन
गूढीतानां काष्ठनादीनां ब्राह्मणपरिग्रहकवत्प्रत्यग्रहणम् । निन्दा दोषोक्तिरात्मसंस्तु-
तिरात्मनो गुणकीर्तनम् ॥ २४ ॥

प्रश्नद्वयमेवं परिहृत्य तृतीयं प्रश्नं परिहरति—अधुनेति । मच्छब्दस्य संसारि-
विषयत्वं व्यावर्तयति—ईश्वरमिति । तत्रैव नारायणशब्दान्मूर्तिभेदो व्यावर्तयते ।
तस्य तादृश्यं व्यवच्छिन्नमिति—सर्वेति । मुख्यामुख्याधिकारिभेदेन विक्षेपः । भक्ति-
योगस्य यादृच्छिन्नत्वं व्यवच्छेत्तुमव्यभिचारेत्युक्तम् । तद्व्याचष्टे—नेति । भजनं
परमप्रेमा स एव युज्यतेऽनेनेति योगः । सेवते पराक्वित्तां विना सदाऽनुसंदधाती-
त्यर्थः । स भगवदनुग्रहकृतसम्पत्तिर्धर्मसंपन्नो विद्वान्जीवन्नेवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

कृत एतदित्युच्यते—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभाग-

योगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

ब्रह्मणः परमात्मनो हि यस्मात्प्रतिष्ठाऽहं प्रतिष्ठित्वास्मिन्निति प्रति-
ष्ठाऽहं मत्प्रयात्मा । कीदृशस्य ब्रह्मणोऽमृतस्याविनाशिनोऽव्ययस्यावि-
कारिणः शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्त्यस्य सुख-
स्याऽऽनन्दरूपस्यैकान्तिकस्याव्यभिचारिणः । अमृतादिस्वभावस्य पर-
मात्मनः मत्प्रयात्मा प्रतिष्ठा सम्यग्ज्ञानेन परमात्मतया निश्चीयते तदेत-
द्ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्युक्तम् । यया चेश्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादिप्रयोज-
नाय ब्रह्म प्रतिष्ठते पर्वते सा शक्तिर्वैश्वदेवाहं शक्तिशक्तिमतोरनन्यत्वा-
दित्यभिप्रायः । अथवा ब्रह्मशब्दवाच्यत्वात्सर्विकल्पकं ब्रह्म तस्य
ब्रह्मणो निर्विकल्पकोऽहमेव नान्यः प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । किंविशिष्टस्यामृ-
तस्यामरणधर्मकस्याव्ययस्य व्ययरहितस्य । किंच शाश्वतस्य च नित्यस्य
धर्मस्य ज्ञाननिष्ठाब्रह्मणस्य सुखस्य तज्जनिनस्यैकान्तिकस्यैकान्तनित्य-
तस्य च प्रतिष्ठाऽहमिति वर्तते ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-

करभगवतः कृतो श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये गुणत्रयविभागयोगो

नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

विद्वान्ब्रह्मैवेत्यत्र हेतुं पृच्छति—कुत इति । तत्रोत्तरमाह—उच्यत इति । ब्रह्म-
शब्दस्यासति बाधके मुख्यार्थग्रहणमभिप्रेत्याऽऽह—परमात्मन इति । तं प्रति प्रत्य-
गात्मनो यत्प्रतिष्ठात्वं तदुपपादयति—प्रतिष्ठित्वाति । यद्ब्रह्म प्रत्यगात्मनि प्रति-
तिष्ठति तत्किंविशेषणमित्यपेक्षायामुक्तम्—अमृतस्येत्यादि । तत्रामृतशब्देनाव्यय-
शब्दस्य पुनरुक्तिं परिहरति—अविकारिण इति । नित्यत्वमवश्यमिहाहितं तेन पूर्वा-
भ्यामपौनरुक्त्यम् । प्रसिद्धार्थस्य धर्मशब्दस्य ब्रह्मण्यनुपपत्तिर्भाशङ्क्याऽऽह—ज्ञा-
नेति । अर्थेन्द्रियसंबन्धोत्थं सुखं व्यावर्तयितुमैकान्तिकस्येत्युक्तम् । अस्यार्थमुक्त्वा
वाक्यार्थमाह—अमृतादीति । प्रतिष्ठा यस्मादिति पूर्वोक्तं संबन्धः । तस्मात्प्रत्यगात्मा
परमात्मतया निश्चीयते सम्प्रज्ञानेनेति योजना । अस्य श्लोकस्य पूर्वश्लोकेनैकवाक्य-
तामाह—तदेवदिति । विवक्षितं वाक्यार्थं प्रपञ्चयति—यथेति । सा शक्तिर्ब्रह्मैवेति
कथं सामानाधिकरण्यं तत्राऽऽह—शक्तीति । व्याख्यानान्तरमाह—अथवेति । विशे-
षणानि पूर्ववदपौनरुक्त्यानि नेतव्यानि । तदनेनाध्यायेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य संसार-
कारणत्वं पञ्चप्रश्ननिरूपणद्वारेण च सम्प्रज्ञानस्य सकलसंसारनिवर्तकत्वमित्येतदुपपा-
दयता मुमुक्षोर्यत्नसाध्यं गुणैश्चाश्रयत्वादि मुक्तस्यापत्नसिद्धं लक्षणमिति निर्धारि-
तम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविर-
चिते श्रीमद्भगवद्गीताशांकरभाष्यव्याख्याने चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

(श्लोकानामादितः समष्टयङ्काः—५११) ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

यस्मान्मदधीनं कर्मिणां कर्मफलं ज्ञानिनां च ज्ञानफलमथो भक्ति-
योगेन मां ये भजन्ते ते मत्प्रसादाज्ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणातीता मोक्षं
गच्छन्ति किमु वक्तव्यमात्मनस्तत्त्वमेव सम्प्रग्विजानन्व इत्यत्रो भगवा-
नर्जुनेनापृष्टमप्यात्मनस्तत्त्वं चित्रश्रुत्वाच—ऊर्ध्वमूलमित्यादि । तत्र
तावद्दृष्टस्वरूपकल्पनया वैराग्यहेतोः संसारस्वरूपं वर्णयति विरक्तस्य
हि संसाराद्भगवच्चत्त्वज्ञानेऽधिकारो नान्वैत्येति—

श्रीभगवानुवाच—

ऊर्ध्वमूलमयःशास्त्रमश्रयं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

१ छ. प. छ. झ. प्राणिनां । २ छ. प. छ. झ. न्यवेति ।

ऊर्ध्वमूलं कालतः सूक्ष्मत्वात्कारणत्वाच्चित्तत्त्वान्महत्त्वाच्चोर्ध्वमु-
च्यते ब्रह्माव्यक्तमायाशक्तिमत्तन्मूलमस्योति सोऽयं संसारवृक्ष ऊर्ध्वमूलः ।
श्रुतेश्च—‘ऊर्ध्वमूलोऽर्वावशाखः’ इति । पुराणे च—

अव्यक्तमूलमभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः ।

बुद्धिस्कन्धमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः ॥

महाभूतविशाखश्च विषयैः पञ्चवांस्तथा ।

धर्माधर्मसुषुप्पश्च सुखदुःखफलोदयः ॥

आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः ।

एतद्ब्रह्मवनं चैव ब्रह्माऽऽचरति नित्यशः ॥

एताच्छित्त्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिना ।

ततश्चाऽऽत्मरतिं मार्ग्यं यस्मान्नाऽऽवर्तते पुनः ॥ इत्यादि ।

तमूर्ध्वमूलं संसारमायामयं वृक्षमघःशाखं महदहंकारतन्मात्रादयः

शाखा इवास्याधो भवन्तीति सोऽयमघःशाखस्तमघःशाखं न श्वोऽपि
स्यात्तेत्यश्वत्यस्तं क्षणमध्वंसिनमश्वत्यं माहुः कथयन्ति ।

ज्ञानेन गुणालये दर्शिते नाशित्वे तेषां विना ज्ञानेनानस्ययादनाशित्वे तेनापि तद-
योग्यत्वाच्च ज्ञानं गुणालयहेतुरित्याशङ्का निरस्य साक्षादेव श्रवणादिहेतुं संन्यासं
विभित्सुब्रह्मत्वस्य परमपुरुषार्थतां च विवक्षुरध्यायान्तरमारभते—यस्मादिति । कर्मिणो
ज्ञानिनश्च शाखेऽधिकृतास्तत्र कर्मिणा कर्मानुकूलं फलमीश्वरायचं ‘फलमत उपपत्तेः’
इति न्यायाज्ज्ञानिनामपि तत्फलमीश्वरायत्तमेव ततो यस्य बन्धविपर्ययादित्युक्तत्वा-
द्यस्मादेवं तस्माद्ये भक्त्याख्येन योगेन मामेव सेवन्ते ते मत्प्रसादद्वारा ज्ञानं प्राप्य
गुणातीता मुक्ता भवन्तीति स्थितमित्यर्थः । ये त्वात्मनस्तत्त्वमेव संदेहाद्यपोहेन जान-
न्ति ते तेन ज्ञानेन गुणातीताः सन्तो मुक्तिं गच्छन्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थसिद्धमर्थ-
माह—किमु वक्तव्यमिति । आत्मतत्त्वाज्ञानं यतः संसारहेतुः, ज्ञानं मोक्षानुकूलमतोऽ-
र्जुनेन किं तदित्यष्टमपि तत्त्वं भगवानुक्तवा-मश्रमाभावेऽपि तस्य तद्वञ्चत्वादनाभिमा-
नादित्याह—अत इति । तत्त्वे विद्यक्षिते विमिति संसारो वर्ण्यते तत्राऽऽह—तत्रेति ।
अध्यायादिः ससम्बन्धः । वैराग्यमपि किमिति मृग्यते तत्राऽऽह—चिरक्तस्येति । इति
वैराग्याय संसारवर्णनमिति शेषः । नाशसंभावनायै वृक्षरूपकं बन्धहेतोर्दर्शयति—
ऊर्ध्वमूलमिति । कथं कालतः सूक्ष्मत्वं तदाह—कारणत्वादेति । तदेव कथं
कार्यपेक्षया नियतपूर्वमावित्त्वादिस्त्याह—नित्यत्वादेति । सर्वव्यापित्वाच्चोत्कर्ष-
संभावयति—महत्त्वाच्चेति । ऊर्ध्वमुच्छ्रितमुत्कृष्टमिति यावत् । तस्य वृट्स्यस्य

कथं मूलत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—अव्यक्तेति । स्मृतिमूलत्वेन श्रुतिमुदाहरति—श्रुते-
 येति । अर्वाञ्च्यो निष्कृष्टाः शाखा इव महदाद्या यस्य स तथा । प्रकृते संसारवृक्षे
 पुराणसंमतिमाह—पुराणे चेति । अव्यक्तमव्याकृतं तदेव मूलं तस्मात्प्रभवन्नं प्रभवो
 यस्य स तथा । तस्यैव मूलस्याव्यक्तस्यानुग्रहादतिदृढत्वादुत्पितः संवर्धितः । तस्य
 लौकिकवृक्षसाधर्म्यमाह—बुद्धीत्यादिना । वृक्षस्य हि शाखाः स्कन्धादुद्भवन्ति
 संसारस्य च बुद्धेः सकाशज्ञानापरिणामा जायन्ते । तेन बुद्धिरेव स्कन्धस्तन्मयस्तत्प्र-
 चुरोऽयं संसारतरुरिन्द्रियाणामन्तराणि च्छिद्राणि कोटराणि यस्य स तथा । महान्ति
 भूतानि पृथिव्यादीन्याकाशान्तानि विशाखा स्तम्भा यस्य स तथा । आर्जीव्यस्वमुप-
 जीव्यत्वं, ब्रह्मणाऽधिष्ठितो वृक्षो ब्रह्मवृक्षस्तथाऽपि ज्ञानं विना छेत्तुमशक्यतया सना-
 तनश्चिरंतनः । एतच्च ब्रह्मणः परस्याऽऽत्मनो वनं वननीयं संमननीयमत्र हि ब्रह्म-
 प्रतिष्ठितं तस्य वृक्षस्य संसारारूपस्य तदेव ब्रह्म सारभूतमपचाऽस्य ब्रह्मवृक्षस्यानव-
 च्छिन्नस्य संसारमण्डलस्य तदेतद्ब्रह्म वनमिव वनं वननीयं संमननीयं न हि ब्रह्माति-
 रिक्तं संसारस्याऽऽस्पदमस्ति ब्रह्मैवाविद्यया संसरतीत्यभ्युपगमादित्यर्थः । अहं ब्रह्मेति
 दृढज्ञानेनोक्तं संसारवृक्षं छित्त्वा प्रतिबन्धकामावादात्मनिष्ठो भूत्वा पुनरावृत्तिरहितं
 कैवल्यं प्राप्नोतीत्याह—एतदिति । अव. शास्त्रमित्येतद्व्याचष्टे—महादिति ।
 आदिशब्देनेन्द्रियादिसंग्रहः । संसारवृक्षस्यातिषष्ठलत्वे प्रमाणमाह—माहुरिति ।

अव्ययं संसारमायामयमनादिकालप्रवृत्तत्वात्सोऽयं संसारवृक्षोऽव्य-
 योऽनाद्यनन्तदेहादिसंतानाश्रयो हि सुमसिद्धस्तपव्ययम् । तस्यैव सं-
 सारवृक्षस्येदमन्यद्विशेषणं छन्दांसि छादनाद्वयजुःसामलक्षणानि यस्य
 संसारवृक्षस्य पर्णानीव पर्णानि यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि पर्णानि
 तथा वेदाः संसारवृक्षपरिरक्षणार्था धर्माधर्मशब्देत्तुफलप्रकाशनार्थत्वात् ।
 यथाव्याख्यातं संसारवृक्षं समूलं यस्तं वेद स वेदविद्वेदार्थविदित्यर्थः ।
 नाहि संसारवृक्षादस्मात्समूलाज्ज्ञेयोऽन्योऽणुमात्रोऽप्यवशिष्टोऽस्त्यतः स-
 र्वज्ञः स यो वेदार्थविदिति समूलवृक्षज्ञानं स्तोति ॥ १ ॥

क्षणध्वंसिनोऽव्ययत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—संसारोति । तदेवोपशदयति—
 अनादीति । छादनं रक्षणं प्रावरणं वा कर्मकाण्डानि सत्वारोहावरोहकण्डानि नाना-
 विधार्थवादयुक्तानि संसारवृक्षं रसन्ति तस्मिन् दोषं चाऽऽवृण्वन्ति ते[न]नानि च्छन्दांसि
 पर्णानीव भवन्तीत्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति—यथेति । उक्तेऽयं हेतुमाह—धर्मेति । कर्म-
 काण्डानां वेदानामिति शेषः । कर्मद्वाराण्यसर्ववेदार्थस्य तत्रान्तर्भावमुपेत्य व्याचष्टे—

वेदार्थेति । समूलसंसारवृक्षज्ञानेऽमूलं हित्वा मूलमेव निष्कृष्य ज्ञातुं शक्यमिति तज्ज्ञानार्थं प्रयतितव्यमिति मत्वा तज्ज्ञानस्तुतिरत्र विवक्षितेत्याह—न हीति ॥ १ ॥

तस्यैव संसारवृक्षस्यापराऽवयवकल्पनोच्यते—

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा

गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसंततानि

कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

अथो मनुष्यादिभ्यो यावत्स्यावरमूर्ध्वं च यावद्ब्रह्मा विश्वसृजो धर्म इत्येदन्तं यथाकर्म यथाश्रुतं ज्ञानकर्मफलानि तस्य वृक्षस्य शाखा इव शाखाः प्रसृताः प्रगल्भा गुणप्रवृद्धा गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः प्रवृद्धाः स्थूलीकृता उपादानभूतैर्विषयप्रवाला विषयाः शब्दादयः प्रवाला इव देहादिकर्मफलेभ्यः शाखाभ्योऽहंकुरी भवन्तीव तेन विषयप्रवालाः शाखाः । संसारवृक्षस्य परममूलमुपादानं कारणं पूर्वमुक्तमथेदानीं कर्मफलजनितरागद्वेषादिबासना मूलानीव वर्माधर्मप्रवृत्तिकारणान्यवान्तरभावीनि तान्यधश्च देहाद्यपेक्षया मूलान्यनुसंततान्यनुप्रविष्टानि कर्मानुबन्धीनि कर्म वर्माधर्मलक्षणमनुबन्धा पञ्चाङ्गावी येषामुद्भूतिमनुभवतीति तानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके विशेषतोऽत्र हि मनुष्याणां कर्माधिकारः प्रसिद्धः ॥ २ ॥

अवयवसंबन्धिष्यपरा प्रागुक्तादतिरिक्ता कल्पनेति यावत् । आमनुष्यलोकादावि-
रिष्वेतिष्यच शब्दार्थमाह—मनुष्यादिभ्य इति । तस्मादेवाऽऽख्याऽऽसत्यलोकादि-
त्यूर्ध्वशब्दार्थमाह—यावदिषि । शाखाशब्दार्थं दर्शयति—ज्ञानेति । तेषां हेत्वनु-
गुणत्वेन बहुविधत्वं सूचयति—यथेति । प्रत्यक्षाणां शब्दादिविषयाणां प्रवालत्वं शाखासु
पल्लवावम् । अहं कुरत्वं स्फोरयति—देहादीति । ऊर्ध्वमूलमित्यत्र संसारवृक्षस्य मूल-
मुक्तं किमिदानीमधश्च मूलानीत्युच्यते ततोऽहं—संसारेति । अनुप्रविष्टत्वं सर्वेषु
लिङ्गेष्वनुगततया संततत्वमविच्छिन्नत्वम् । रागादीनां कर्मफलजन्यत्वं प्रकटयति—
कर्मोति । वर्मणा रागादीनां मिथो हेतुहेतुमत्त्वम् । तेषां तथात्वेनैवविच्छिन्नतया प्रवृ-
त्तिर्विशेषतो मनुष्यलोके मरतीत्यत्र हेतुमाह—अत्र हीति । कर्मस्युत्पत्त्या प्राणि-
निकायो लोकः । मनुष्यस्यासौ लोकश्चेत्यादिप्रकृतो ब्राह्मण्यादिविशिष्टो देहो मनुष्य-
लोकः ॥ २ ॥

यस्त्वयं वर्णितः संसारवृक्षः—

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते

नान्तो न चाऽऽदिर्न च संप्रतिष्ठा ।

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-

मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥

न रूपमस्येह यथा वर्णितं तथा नैवोपलभ्यते स्वप्नमरीच्युदकमाया-
गन्धर्वनगरसमत्वादृष्टनष्टस्वरूपो हि स इत्यत एव नान्तो न पर्यन्तो
निष्ठा समाप्तिर्वा विद्यते । तथा न चाऽऽदिरित आरम्भायं प्रवृत्त इति
न केनचिद्भ्रम्यते । न च संप्रतिष्ठा स्थितिर्मध्यमस्य न केनचिदुपल-
भ्यते । अश्वत्थमेनं यथोक्तं सुविरूढमूलं सुष्ठु विरूढानि विरोहं गतानि
मूलानि यस्य तमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेणासङ्गः पुत्रविच्छोकैष-
णादिभ्यो व्युत्थानं तेनासङ्गशस्त्रेण दृढेन परमात्माभिमुख्यनिश्चयद-
ढीकृतेन पुनः पुनर्विवेकाभ्यासाश्रमनिश्चितेन छित्त्वा संसारवृक्षं सवी-
जमुद्धृत्य ॥ ३ ॥

पुनः पुनः रागादिना प्रवृत्तत्वेनानादित्वात् संसारवृक्षः समुच्छिद्यते न चोच्छेत्तुं
शक्यते केनापीत्याशङ्क्याऽऽह—यस्मिन्वाति । यथा पूर्वं वर्णितं यथा च लोके
प्रसिद्धं तथाऽस्य रूपमिह शास्त्रादनुमीयते । तथा चास्य ज्ञानापनोद्यत्वं युक्तमित्याह—
यथेति । तस्याप्रमितत्वे हेतुमाह—स्वमेति । तस्य स्वप्नादिसमत्वे दृष्टनष्टस्वरूपत्वं
हेतुं करोति—दृष्टेति । इत्यमेयतेति शेषः । तमेवामेयत्वं हेतुं कृत्वाऽवसानमपि तस्य
न भातीत्याह—अत एवेति । ज्ञानं विना भ्रान्तिवासनाकर्मणामन्योन्यनिमित्तत्वा-
त्तावसानमस्तीत्यर्थः । इदं प्रथमत्वमपि नास्य पारिच्छेत्तुं शक्यमित्याह—यथेति ।
आद्यन्तवन्मध्यमपि नास्य प्रामाणिकमित्याह—मध्यमिति । संसारवृक्षस्याश्वत्थशब्दि-
तस्य क्षणभङ्गुरस्य स्वयमेवोच्छेदसंभवात्तदुच्छेदार्थं न प्रयतितव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—
अश्वत्थमिति । व्युत्थानं वैराग्यपूर्वकं पारिजाज्यम् । दृढीकृतत्वमेव विवेकपूर्वकत्वेन
स्फुटयति—पुनः पुनरिति ॥ ३ ॥

ततः पदं तत्पारिमार्गितव्यं

यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।

तमेव चाऽऽयं पुरुषं प्रपद्ये

यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

तत इति । ततः पश्चात्पदं वैष्णवं तत्परिमार्गितव्यं परिमार्गणमन्वे-
षणं ज्ञातव्यमित्यर्थः । यस्मिन्पदे गताः प्रविष्टा न निवर्तन्ति नाऽऽव-
र्तन्ते भूयाः पुनः संसाराय । कथं परिमार्गितव्यमित्याह तमेव च यः
पदशब्देनोक्त आद्यमादौ भवं पुरुषं प्रपद्ये इत्येवं परिमार्गितव्यं तच्छ-
रणतयेत्यर्थः । कोऽसौ पुरुष इत्युच्यते । यतो यस्मात्पुरुषात्संसारमाया-
वृक्षप्रवृत्तिः प्रसृता नि सृष्टैन्द्रजालिकादिव माया पुराणी चिरंतनी ॥ ४ ॥
उद्धृत्य किं कर्तव्यं तदाह—तत् इति । पश्चादश्वत्थादूर्ध्वं व्यवस्थितमित्यर्थः ।
किं तत्पदं यदन्विष्य ज्ञातव्यं तदाह—यस्मिन्निति । येन सर्वं तं पूर्णं पूर्णं वा
शयानं पुरुषं प्रपद्ये शरणं गतोऽस्मात्त्यर्थः । विवर्तवादानुरोधिनें दृष्टान्तमाह—
ऐन्द्रेति ॥ ४ ॥

कथंभूतास्तत्पदं गच्छन्तीत्युच्यते—

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा

अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।

द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-

र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

निर्मानमोहा मानश्च मोहश्च मानमोहौ तौ निर्गतौ चेभ्यस्ते निर्मान-
मोहा मानमोहवर्जिता जितसङ्गदोषाः सङ्ग एव दोषः सङ्गदोषो जितः
सङ्गदोषो यैस्ते जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपा लोच-
ननित्यास्तत्परा विनिवृत्तकामा विशेषतो निर्लेपेन निवृत्ताः कामा येषां
ते विनिवृत्तकामा यतयः संन्यासिनो द्वंद्वैः मियाभियादिभिर्विमुक्ताः
सुखदुःखसंज्ञैः परित्यक्ता गच्छन्त्यमूढा मोहवर्जिताः पदमव्ययं तद्यथो-
क्तम् ॥ ५ ॥

परिमार्गणपूर्वकं वैष्णवं पदं गच्छतामहान्तराण्याकाङ्क्षापूर्वकं कथयति—कथमि-
त्यादिना । मानोऽहंकारः, मोहस्त्वविवेकः, जितसङ्गदोषाः शत्रुमित्रसंनिधावपि
द्वेषप्रीतिवर्जिता इत्यर्थः । तत्परत्वं श्रवणादिनिष्ठत्वम् । संन्यासिनो वैराग्यद्वारा त्यक्त-
सर्वकर्माण इत्यर्थः । आदिशब्देन तद्वेतुप्रहः । मोहवर्जितत्वमुच्छेदतः संजातसम्य-
ग्वीत्यम् ॥ ५ ॥

तदेव पदं पुनर्विचिन्त्यते—

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

तद्धामेति व्यवहितेन घाम्ना संवन्धः । घाम तेजोरूपं पदं न भास-
यते सूर्य आदित्यः सर्वावभासनशक्तिमत्त्वेऽपि सति । तथा न शशा-
ङ्कश्चन्द्रो न पावको नाग्निरपि । यद्धाम वैष्णवं पदं गत्वा प्राप्य न
निवर्तन्ते यच्च सूर्यादिर्न भासयते तद्धाम पदं परमं मम विष्णोः ॥ ६ ॥
तच्चेत्पदं वेद्यं कर्तुमन्यत्कर्मैति द्वैतापातो वेद्यं चेदपुमर्पत्वात्प्रेप्सितत्वात्सिद्धिरित्या-
शङ्क्याऽऽह—तदेवेति ॥ ६ ॥

यद्गत्वा न निवर्तन्ते इत्युक्तम् । ननु सर्वा हि गतिरामत्यन्ता संयोगा
विप्रयोगान्ता इति हि प्रसिद्धं कथमुच्यते तद्धामगतानां नास्ति निवृ-
त्तिरिति । शृणु तत्र कारणम्—

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःपष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

ममैव परमात्मनोऽंशो भागोऽवयव एकदेश इत्यनर्थान्तरं जीवलोके
जीवानां लोके संसारे जीवभूतो भोक्ता कर्तृति प्रसिद्धः सनातनः ।
यथा जलसूर्यकः सूर्यांशो जलनिमित्तापाये सूर्यमेव गत्वा न निवर्तते
तथाऽवयवसंश्लेषेनैवाऽऽत्मना संगच्छत्येवमेव यथा वा घटाद्युपाधिपरि-
च्छिन्नो घटाद्याकाश आकाशांशः सन्घटादिनिमित्तापाय आकाशं प्राप्य
न निवर्तते इत्येवमत उपपन्नमुक्तं यद्गत्वा न निवर्तन्ते इति । ननु निर-
वयवस्य परमात्मनः कुतोऽवयव एकदेशोऽंश इति । सावयवत्वे च विना-
शमसङ्गनेऽवयवविभागात् । नैव दोषोऽविद्याकृतोपाधिपरिच्छिन्न एकदे-
शोऽंश इव कल्पितो यतः । दार्शित्यायमर्थः क्षेत्राध्याये विस्तरशः ।
स च जीवो मदंशत्वेन कल्पितः कथं संसरत्युत्क्रामति चेत्पुन्यते—मनः-
पष्ठानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रकृतिस्थानि स्वस्थाने कर्षयिष्यन्त्यादौ
प्रकृतौ स्थितानि कर्षयित्वा कर्षति ॥ ७ ॥

उक्तमन्याऽऽक्षिपति—यद्गत्वेति । तत्र प्रसिद्धिं प्रमागपति—संयोगा इति ।
गमनस्याऽऽगमनान्तत्वप्रसिद्धेरुक्तं यद्गत्वेत्यादीत्युपसंहरति—कथयिति । आसेपं

परिहरति—शृण्वति । भगवत्प्राप्तेर्निवृत्त्यन्तत्वाभावः समस्यर्थः । जीवस्य परांशत्वेऽपि कथमुक्तदोषसमाधिरित्याशङ्क्य प्रतिबिम्बपक्षमादाय दृष्टान्तेन प्रत्याचष्टे—यथेति । अवच्छेदपक्षमाश्रित्य दृष्टान्तान्तरेणोक्तदोषसमाधिं दर्शयति—यथा वेति । आक्षेप-समाधिमुपसंहरति—अत इति । परस्य निरवयवत्वात्तदंशत्वं जीवस्यायुक्तमिति शङ्कते—नान्विति । तस्य निरवयवत्वं साधयति—सावयवत्वे चेति । वस्तुतो निरंशस्यापि परस्य कल्पनया जीवोऽंशो भविष्यतीति परिहरति—नैष दोष इति । वस्तुतस्तु जीवस्य नाशत्वं परमात्मना तावन्मात्रताया दर्शितत्वादित्याह—दर्शितश्चेति । यदि परस्याशत्वेन वक्षितो जीवो वस्तुतस्तदात्मैव न तर्हि तस्य संसारित्वमुत्क्रान्ति-वेति शङ्कते—कथमिति । जीवस्य संसरणमुत्क्रमणं चोपपादयितुमुपक्रमते—उच्यत इति ॥ ७ ॥

तस्मिन्काले—

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाऽऽशयात् ॥ ८ ॥

यद्यापि यदा चाप्युत्क्रामतीश्वरो देहादिसंघातस्वाभी जीवस्तदा कर्षतीति श्लोकस्य द्वितीयपादोऽर्थवशात्प्राथम्येन संवध्यते । यदा च पूर्वस्माच्छरीराच्छरीरान्तरमाप्नोति तदा गृहीत्वैतानि मनःपष्ठानीन्द्रियाणि संयाति सम्यग्याति गच्छति । किमिवेत्याह—वायुः पवनो गन्धानिवाऽऽशयात्पुष्पादेः ॥ ८ ॥

स्वस्थाने स्थितानामिन्द्रियाणां जीवेनाऽऽकर्षणस्य कालं पृच्छति—कस्मिन्निति । जीवस्योत्क्रान्तिर्नेश्वरस्येत्याशङ्क्येश्वरशब्दार्थमाह—देहादीति । उत्क्रान्त्यनन्तर-माविनी गतिरित्येतदर्थवशादित्युक्तम् । अवशिष्टानि श्लोकाक्षराण्याचष्टे—यदा चेति ॥ ८ ॥

कानि पुनस्थानीति—

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च त्वानिन्द्रियं रसनं घ्राणमेव च मनश्च पष्ठं मत्प्रेकमिन्द्रियेण सहाधिष्ठाय देहस्थो विषयाञ्छब्दादीनुपसेवते ॥ ९ ॥ मनःपष्ठानीन्द्रियाण्येव प्रश्नद्वारा विशेषतो दर्शयति—कानीति ॥ ९ ॥

एवं देहगतं देहात्—

उत्कामन्तं स्थितं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

उत्कामन्तं परित्यजन्तं देहं पूर्वोपाचं स्थितं वा देहे तिष्ठन्तं भुञ्जानं वा शब्दादींश्चोपलभमानं गुणान्वितं सुखदुःखमोहोरूपैर्गुणैरन्वितमनुगतं संयुक्तमित्यर्थः । एवंभूतमप्येनमत्यन्तदर्शनगोचरमार्तं विमूढा दृष्टादृष्टविषयभोगवलाकृष्टचेतस्तथाऽनेकधा मूढा नानुपश्यन्त्यहो कथं वर्तत इत्यनुक्रोशाति च भगवान् । ये तु पुनः प्रमाणजानितज्ञानचक्षुषस्त एनं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषो विविक्तदृष्टय इत्यर्थः ॥ १० ॥

शरीरमित्यादिश्लोके देहादात्मनोऽतिरेकमुक्त्वा श्रोत्रं चक्षुरित्यादौ स्वामिच्छपिते विषये यथायथं करणानां प्रवर्तकत्वात्तेभ्योऽतिरिक्तत्वाऽऽत्मेत्युक्तं तर्हि तमुत्क्रान्त्यादि कुर्वन्तं स्वरूपत्वात्किमिति सर्वे न पश्यन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—एवमिति । संनिहितमस्त्वेन दर्शनयोग्यमपि विषयपारवश्यादात्मानं सर्वे न पश्यन्तीति भगवतोऽनुक्रोशं दर्शयति—एवंभूतामिति । तर्हि केवामात्मदर्शनं तदाह—ये तु पुनरिति ॥ १० ॥

केचित्तु—

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

यतन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तो योगिनश्च समाहिताचित्ता एनं प्रकृतमात्मानं पश्यन्त्ययमहमस्मीत्युपलभन्त आत्मानि स्वस्या बुद्धाववास्थितं यतन्तोऽपि शास्त्रादिप्रमाणैरकृतात्मानोऽसंस्कृतात्मानस्तपसेन्द्रियजयेन च दुश्चरितादनुपरता अज्ञान्तदर्षात्मानः प्रयत्नं कुर्वन्तोऽपि नैनं पश्यन्त्यचेतसोऽविवेकिनः ॥ ११ ॥

ज्ञानचक्षुःशब्देन न्यायानुगृहीतं शास्त्रं ज्ञानसाधनमुक्तं तत्किमिदानीं शास्त्रमात्रेण न्यायानुगृहीते ॥ऽऽत्मानं पश्यन्ति नेत्याह—केचित्त्विति । प्रयत्नः श्रवणमननात्मकः । शास्त्रादिप्रमाणैर्यतन्तोऽपीति संन्य- । असंस्कृतात्मात्वं प्रकटयति—तपसेति । दुश्चरितादविरातकल कथयति—अज्ञान्तेति । अशुद्धनुदीनामविवेकिना सदपि श्रवणादि न फलं दिति मत्वाऽऽह—प्रयत्नमिति ॥ ११ ॥

यत्पदं सर्वस्यावमासकमप्यग्न्यादित्यादिकं ज्योतिर्भावमासपदे यस्या-

साथ मुमुक्षुवः पुनः संसाराभिमुखः न निवर्तन्ते यस्य च पदस्योपाधि-
भेदमनु विधीयमाना जीवा यटाकाशादय इवाऽऽकाशस्यांशास्तस्य पद-
स्य सर्वात्मत्वं सर्वव्यवहारास्पदत्वं च विबुधश्रुतिभिः श्लोकैर्विभूतिसंक्षेप-
माह भगवान्—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥

यदादित्यगतमादित्याथयं किं तत्तेजो दीप्तिः प्रकाशो जगद्भासयते
प्रकाशयत्यखिलं समस्तं यच्चन्द्रमसि शशभृति तेजोऽवभासकं वर्तते
यच्चाग्नौ हुवबहे तत्तेजो विद्धि विजानीहि मामकं मदीयं मम विष्णो-
स्तज्ज्योतिः । अथवा यदादित्यगतं तेजश्चैतन्यात्मकं ज्योतिर्ब्रह्ममसि
यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं मदीयं मम विष्णोस्तज्ज्योतिः । ननु
स्थावरेषु जङ्गमेषु च तत्समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिस्तत्र कथमिदं विशेष-
णं यदादित्यगतमित्यादि । नैव दोषः । सत्त्वाधिव्यादाधिक्योपपत्तेः ।
आदित्यादिषु हि सत्त्वमत्यन्तप्रकाशमत्यन्तमास्वरमतस्तत्रैवाऽऽविस्तरां
ज्योतिरिति तद्विशिष्यते, न तु तत्रैव तदधिकमिति । यथा हि लोके
तुल्येऽपि मुखसंस्थाने न काष्ठकुड्यादौ मुखमाविर्भवत्यादर्शादौ तु
स्वच्छे स्वच्छतरे च तारतम्येनाऽऽविर्भवति तद्वत् ॥ १२ ॥

अनन्तरश्लोकवृत्तपद्यस्य वृत्तानुवादद्वारा तात्पर्यमाह—यत्पदमिति । जीवात्मत्वेन
चिद्रूपत्वमुक्त्वा तदीयचैतन्येनाऽऽदित्यादीनामवभासकत्वाच्च ब्रह्मणश्चिद्रूपत्वमित्याह—
यदादित्येति । चिद्रूपस्यैव ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वप्रतिपादकत्वेन श्लोकं व्याचष्टे—
यदादित्यादिना । आदित्यादौ तत्र तत्र स्थितं प्रसूचैतन्यज्योतिः सर्वोपभासकमित्यर्थः ।
ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वेन चिद्रूपत्वमप्य विवक्षितमिति व्याख्यान्तरमाह—अथवेति । चैत-
न्यज्योतिषः सर्वत्राविशेषादादित्यादिगततत्त्वविशेषणमप्युक्तमिति शङ्कते—नन्वेति ।
सर्वत्र सत्त्वेऽपि कचिदेवाभिव्याक्तिविशेषाद्विशेषणमिति परिहरति—नैव दोष इति । तदेव
प्रपद्यति—आदित्यादिष्विति । सर्वत्र चैतन्यज्योतिषस्तुल्यत्वेऽपि कचिदेवाभिव्य-
क्त्या विशेषणोपपत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथा हीति ॥ १२ ॥

किंच—

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुण्यामि चौपधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥

गां पृथिवीमाविश्य प्रविश्य धारयामि भूतानि जगदहमोजसा बलेन
यद्बलं कामरागद्विजितमैश्वरं जगद्विधारणाय पृथिव्यां प्रविष्टं येन
गुर्वी पृथिवी नाघः पतति न विदीर्यते च । तथा च मन्त्रवर्णः—“येन
द्यौरग्रा पृथिवी च दृढा” इति । “स दाधार पृथिवीम्” इत्यादिश्च ।
अतो गामाविश्य च भूतानि चराचराणि धारयामीति युक्तमुक्तम् ।
किंच पृथिव्यां जाता ओषधीः सर्वाः ब्रौह्मिवाद्याः पुष्पाणि पुष्टिमती
रसस्वादुपतीश्च करोमि सोमो भूत्वा रसात्मकः सोमः सर्वरसात्मको
रसस्वभावः सर्वरसानामाकरः सोमः स हि सर्वा ओषधीः स्वात्मर-
सानुप्रवेशेन पुष्पाणि ॥ १३ ॥

इतश्च सर्वात्मत्वं प्रकृतपदस्य युक्तमित्याह—किंचेति । ईश्वरो हि पृथिवीदेवता-
रूपेण पृथिवीं प्रविश्य भूतशब्दितं जगदैश्वरेणैव बलेन विभर्ति ततो गुर्वपि पृथिवीं
विदीर्य नाघो निपततीत्यत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । परस्यैव हिरण्यगर्भात्मनाऽ-
वस्थानान्न मन्त्रयोरन्यपरतेति भावः । देवतात्मना द्यावापृथिव्योरुपस्थितमुद्धरणं सामर्थ्यं
तथाऽपीश्वरायत्तमेव स्वरूपधारणं तदपेक्षया दुर्बलत्वादिति द्रष्टव्यम् । ईश्वरस्य सर्वा-
त्मत्वे हेत्वन्तरमाह—किंचेति । रसात्मकसोमरूपतापत्तावपि कथमोषधीरीधरः सर्वाः
पुष्पातीत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वेति ॥ १३ ॥

किंच—

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

अहमेव वैश्वानर उदरस्थोऽग्निर्भूत्वा “अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्नः-
पुरुषे येनेदमन्नं पचयते” इत्यादिश्रुतेर्वैश्वानरः सन्प्राणिनां प्राणवर्ता
देहमाश्रितः प्रविष्टः प्राणापानसमायुक्तः प्राणापानाभ्यां समायुक्तः
संयुक्तः पचामि पक्तिं करोमि चतुर्विधं चतुष्पकारमन्नमशनं भोज्यं
भक्ष्यं चोष्यं लेह्यं च भोक्ता वैश्वानरोऽग्निर्भोज्यमन्नं सोमस्तदेतद्गुमय-
मग्नीषोमौ सर्वमिति पश्यतोऽन्नदोषलेपो न भवति ॥ १४ ॥

मगवतः सर्वात्मत्वे हेत्वन्तरमाह—किंचेति । अहमेवेत्यहंशब्देन परो लक्ष्यते ।
भूत्वा पचामीति संबन्धः । परस्यैव जाठरात्मना स्थितौ श्रुतिं प्रमाणयति—अपमिति ।
नाद्यं धौममग्निं व्यावर्तयति—योऽपमिति । देहान्तरारम्भकं तृतीयं भूतं व्यपच्छि-

नस्ति—येनेति । जाठरात्मना परः स्थितश्चेत्तस्य देहाश्रितत्वं सिद्धमिति न पृथग्व-
क्तव्यमित्याशङ्क्य “पुरुषविधं पुरुषेऽन्ताप्रतिष्ठितं वेद” इति श्रुतिमाश्रित्याऽऽह—
प्रविष्ट इति । परस्य जाठरात्मनोऽन्नपाके सहकारिकारणमाह—प्राणेति । संयु-
क्तत्वं संयुसितत्वम् । अन्नस्य चातुर्विध्यं प्रकटयति—भोज्यमिति । भोक्तुरित्येवैश्व-
नरद्विष्टिर्मोज्ये सोमद्विष्टिरेवं भोक्तृभोज्यरूपं सर्वं जगदग्नीषोमात्मना भुक्तिकाले ध्यायतो
भोक्तुरन्नकृतो दोषो नेति प्रासङ्गिकं सफलं ध्यानं दर्शयति—भोक्तेति ॥ १४ ॥

किंच—

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो

मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो

वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

सर्वस्य प्राणिजातस्याहमात्मा संहृदि बुद्धौ संनिविष्टोऽतो मत्त
आत्मनः सर्वप्राणिनां स्मृतिर्ज्ञानं तदपोहनं च । येषां पुण्यक-
र्मिणां पुण्यकर्मालुरोधेन ज्ञानस्मृती भवतस्तथा पापकर्मिणां पापकर्म-
ालुरूपेण स्मृतिज्ञानयोरपोहनं चापायनमपगमनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव
परमात्मा वेद्यो वेदितव्यो वेदान्तकृद्वेदान्तार्थसंप्रदायकृदित्यर्थः । वेद-
विद्वेदार्थविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

इतश्च सर्वात्मत्वेन सर्वव्यवहारास्पदत्वमीश्वरस्येत्याह—किंचेति । प्राणिजातं ब्रह्मा-
दिपुस्तिकान्तम् । आत्मतया बुद्धौ संनिविष्टत्वं तद्गुणदोषाणामशेषेण द्रष्टृत्वम् । अतो
बुद्धिमध्यस्थस्य गुणदोषद्रष्टृत्वादिति यावत् । मत्तः सर्वकर्माध्यक्षाज्जगद्यन्त्रसूत्रधारा-
दित्यर्थः । प्राणिनां स्मृतिज्ञानयोस्तदुपायस्य च भगवदधीनत्वे भगवतो वैषम्यं स्या-
दित्याशङ्क्याऽऽह—येषामिति । स्मृतिर्जन्मान्तरादावमुभूतस्य परामर्शः । देशकाल-
स्वभावविप्रकृष्टस्यापि ज्ञानमनुभवः । यर्माघर्षाभ्यां विचित्रं कुर्वतो नेश्वरस्य वैषम्य-
मिति यावः । वेदवेद्यं परं ब्रह्म भगवतोऽन्यदिति शङ्कां वारयति—वेदैरिति । वेदा-
न्तानां पौरुषेयत्वं परिहरति—वेदेति । तदर्थसंप्रदायप्रवर्तकत्वार्थं तदर्थयापातव्य-
ज्ञानवत्त्वमाह—वेदायेंति ॥ १५ ॥

भगवत् ईश्वरस्य नारायणारूपस्य विभूतिसंज्ञेय उक्तो विशिष्टोपा-
धिकृतो यदादित्यगतं तेज इत्यादिना । अयाधुना तस्यैव सरासरोपाधि-
प्रतिपक्ततया निरुपाधिकस्य केवलस्य स्वरूपनिर्दिष्टारविपयोत्तरश्लोका

आरभ्यन्ते । तत्र सर्वमेवातीतानामर्तानन्तराध्यायार्थजातं त्रिधा राशी-
कृत्याऽऽह—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

द्वाविमौ पृथग्राशीकृतौ पुरुषावित्युच्येते लोके संसारे । क्षरश्च क्षर-
तीति क्षरो विनाश्येको राशिरपरः पुरुषोऽक्षरस्त्वाद्विपरीतो भगवतो
मायाशक्तिः क्षराख्यस्य पुरुषस्योत्पत्तिबीजमनेकसंसारिजन्तुकामकर्मा-
दिसंस्काराश्रयोऽक्षरः पुरुष उच्यते । कौ तौ पुरुषावित्याह स्वयमेव
भगवानक्षरः सर्वाणि भूतानि समस्तं विकारजातमित्यर्थः । कूटस्थः
कूटो राशी राशिरिव स्थितः । अथवा कूटो माया वञ्चना जिह्मता
कुटिलतेति पर्यायाः । अनेकमायादिप्रकारेण स्थितः कूटस्थः संसारबी-
जानन्त्याक्षरतीत्यक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

उत्तरश्लोकानां तात्पर्यं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—भगवत् इति । विशिष्टोपाधिरादि-
त्यादिः । संप्रत्याऽध्यायसमाप्तेरुत्तरसंदर्भस्य तात्पर्यमाह—अथेति । न केवलं निरु-
पाधिकात्मस्वरूपनिर्धारणायोत्तरग्रन्थः किंतु सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्यार्थनिर्णयार्थमित्याह—
तच्चेति । क्षराक्षरोपाधिभ्यां परमात्मना च राशिप्रत्ययमुक्तेन सर्वोत्पत्तेर्नाशुद्ध्यादिवो-
पप्रसक्तबुक्तं—द्वाविमाविति । पुरुषोपाधित्वात्पुरुषत्वं न साक्षादिति विवक्षित्वाऽऽह—
पुरुषाविति । परं पुरुषं व्यावर्तयति—भगवत् इति । तत्र कार्यलिङ्गकमनुमानं
सूचयति—क्षराख्यस्येति । मायाशक्तिं विना भोक्तृणां कर्मादिसंस्कारादेवोक्तकार्यो-
त्पत्तिरित्याशङ्क्य तस्य निमित्तत्वेऽपि मायाशक्तिरुपादानमिति मत्वाऽऽह—अनेकेति ।
कामकर्मादीत्यादिशब्देन ज्ञानं गृह्यते । प्रकृतिं पुरुषं चैवेति प्रकृतपोरिह ग्रहण-
मिति शङ्कामाकाङ्क्षाद्वारा वारयति—कौ ताविति । कूटशब्दार्थमुक्त्वा तेन स्थितस्य
कूटस्थतेति संपिण्डितमर्थमाह—अनेकेति । तस्य कथमक्षरत्वं विना ब्रह्मज्ञानमना-
शादित्याह—संसारेति ॥ १६ ॥

आभ्यां क्षराक्षराभ्यां विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेणास्पृष्टो
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः—

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विशत्येव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

उत्तम उत्कृष्टतमः पुरुषस्त्वन्योऽत्यन्ताविलक्षण आभ्यां परमात्मेति परमश्चासौ देहाद्यविद्याकृतात्मभ्य आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतन इत्यतः परमात्मेत्युदाहृत उक्तो वेदान्तेषु । स एव विशेष्यते यो लोकत्रयं भूर्भुवःस्वराख्यं स्वकीयया चैतन्यवलम्बित्याऽऽविश्य प्रविश्य विभर्ति स्वरूपसद्भावमात्रेण विभर्ति धारयत्यव्ययो नास्य व्ययो विद्यत इत्यव्यय ईश्वरः सर्वज्ञो नारायणाख्य ईश्वरशीलः ॥ १७ ॥

कार्यकारणाख्यौ राशी दर्शयित्वा राश्यन्तरं दर्शयति—आभ्यामिति । वैलक्षण्यफलमाह—सरेति । उपाधिद्वयकृतगुणदोषास्पर्शं फलितमाह—निश्चेति । आभ्यां क्षराक्षराभ्यामिति यावत् । उत्तमोऽन्य इति पदद्वयं वस्तुतः सर्वथैव क्षराक्षरात्मत्वाभावदृष्टार्थम् । जडवर्गस्यान्यत्वकृतं स्वातन्त्र्यं निरस्यति—स एवेति । लोकत्रयमित्युपलक्षणं सर्वं जगदपि विवासितम् । चैतन्यमेव बलं तत्र शक्तिर्माया तयेति यावत् । जगद्धारणे परस्य व्यापारान्तरं वारयति—स्वरूपेति । न चास्यान्यो धारयिता स्वतोऽवलम्बत्वादित्याह—अव्यय इति । ‘संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्त भरते विश्वमीशः’ इति श्रुत्यर्थं गृहीत्वाऽऽह—ईश्वर इति ॥ १७ ॥

यथान्याख्यातस्येश्वरस्य पुरुषोत्तम इत्येतन्नाम प्रसिद्धं तस्य नामनिर्वचनप्रसिद्ध्यर्थवत्त्वं नात्रो दर्शयन्निरतिशयोऽहमीश्वर इत्यात्मानं दर्शयति भगवान्—

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहं संसारमायावृक्षमश्वत्थारूपमात्रिकान्तोऽहमक्षरादपि संसारवृक्षधीजभूतादपि चोत्तम उत्कृष्टतम ऊर्ध्वतमो वाऽयः क्षराक्षराभ्यामुत्तमत्वादस्मि मवामि लोके वेदे च प्रथितः प्रख्यातः पुरुषोत्तम इत्येवं मां भक्तजना विदुः कवयः कान्यादिषु चेदं नाम निबध्नन्ति पुरुषोत्तम इत्यनेनाभिधानेनाभिगृणान्ति ॥ १८ ॥

किंच लोकवेदयोर्मगवतो नामप्रसिद्ध्या सिद्धमप्रपञ्चत्वमित्याह—यथेति । अथ-वर्णादिवदस्य नात्रो रूढत्वादर्थविशेषामावाद्भगवतोऽपि लौकिकेश्वरवदीश्वरत्वं सातिशयमिति नेत्याह—तस्येति । यस्मादित्यस्यापेक्षितं निक्षिपति—अत इति । उत्तमः पुरुष इति वाक्यशेषः ॥ १८ ॥

अयेदानीं यथानिरुक्तमात्मानं यो वेद तस्येदं फलमुच्यते—

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

यो मामीश्वरं यथोक्तविशेषणमेवं यथोक्तेन प्रकारेणासंमूढः संमो-
हवर्जितः सञ्जानात्ययमहमस्मीति पुरुषोत्तमं स सर्ववित्सर्वात्मना सर्वं
वेत्तीति सर्वज्ञः सर्वभूतस्यं भजति मां सर्वभावेन सर्वात्मचित्ततया हे
भारत ॥ १९ ॥

आत्मनोऽप्रपञ्चत्वं ज्ञानफलोक्त्या स्तौति—अयेति । यथोक्तविशेषणं सर्वात्मत्वा-
दिविशेषणोपेतमिति यावत् । क्षराक्षरातीतत्वं यथोक्तप्रकारः । संमोहवर्जितः संमोहेन
देहादिष्वात्मात्मन्यपि त्वबुद्ध्या रहित इत्यर्थः । भगवन्तं जानतः सर्ववित्त्वं तस्यैव सर्वा-
त्मना मेयत्वादित्याह—स सर्वविदिति । सर्वात्मनि मय्येवाऽऽसक्तचित्तत्वे-
नेत्यर्थः ॥ १९ ॥

अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानं मोक्षफलमुक्त्वाऽयेदानीं तस्त्वौति—

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मप-
र्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

=====

इत्येतद्गुह्यतमं गोप्यतममत्यन्तरहस्यमित्येतत् । किं तच्छास्त्रम् ।
यद्यपि गीतारूपं समस्तं शास्त्रमुच्यते तथाऽप्ययमेवाध्याय इह शास्त्र-
मित्युच्यते स्तुत्यर्थं प्रकरणात् । सर्वो हि गीताशास्त्रार्थोऽस्मिन्नध्याये
समासेनोक्तो न केवलं, सर्वथ वेदार्थ इह परिसमाप्तो 'यस्त्वे वेद स
वेदवित्' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इति चोक्तम् । इदमुक्तं कथितं
मया हेऽनघापाप । एतच्छास्त्रं यथादर्शितार्थं बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्याद्भ-
वेष्वन्यथा कृतकृत्यश्च भारत कृतं कृत्यं कर्तव्यं येन स कृतकृत्यो
विशिष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन यत्कर्तव्यं तत्सर्वं भगवत्तत्त्वे विदिते कृतं
भवेदित्यर्थः । न चान्यथा कर्तव्यं परिसमाप्यते कस्माच्चिदित्यभिप्रायः ।

‘ सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ’ इति चोक्तम् ।

एतद्धि जन्मसामग्र्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

माप्येतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥

इति च मानवं वचनम् । यत एतत्परमार्थतत्त्वं मत्तः श्रुतवानसि
ततः कृतार्थस्त्वं भारतेति ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीम-
च्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये पुरुषो-
त्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अध्यायार्थमनूद्योपसंहारश्लोकमवतारयति—अस्मिन्निति । सर्वस्यां गीतायां शास्त्र-
शब्दे वक्तव्ये कथमस्मिन्नध्याये तत्प्रयोगः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यद्यपीति । संनि-
हितमध्यायं स्तोतुमपि कुतस्तत्र शास्त्रशब्दस्तदर्थाभावात्तत्राऽऽह—सर्वो हीति ।
गीताशास्त्रार्थस्य सर्वस्यात्र संलिप्तत्वादेव केवलं शास्त्रशब्दो न भवति किंतु वेदार्थ-
स्यापि सर्वस्यात्र समाधेयुक्तं शास्त्रपदमित्याह—नेति* । तत्र गमकमाह—यस्त-
मिति । भगवत्तत्त्वज्ञाने कृतकृत्यतेत्येतदुपपादयति—विशिष्टेति । नान्यथेत्युक्तं
प्रपञ्चयति—न चेति । सत्यपि तत्त्वज्ञाने कर्मणां कर्तव्यत्वात् कर्तव्यसमाप्तिरित्या-
शङ्क्याऽऽह—सर्वमिति । तत्त्वज्ञाने कृतार्थतेत्यत्र मनोरपि संमतिमाह—एत-
द्धीति । भारतेतिसंनोधनतात्पर्यमाह—यत इति । तदनेनाऽऽत्मनो देहाद्यतिरिक्तत्वं
चिद्रूपत्वं सार्वभूतत्वं कार्यकारणविनिर्मुक्तत्वेनाप्रपञ्चत्वं तस्याखण्डैकरसब्रह्मात्मत्वज्ञा-
नादशेषपुरुषार्थपरिसमाप्तिरित्युक्तम् ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते
श्रीमद्भगवद्गीताशांकरभाष्यव्याख्याने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

(श्लोकानामादितः समष्टयङ्काः—५४१) ।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

दैव्यासुरी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृतयो नवमेऽध्याये सूचिता-
स्तासां विस्तरेण प्रदर्शनायामयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिरध्याय आरभ्यते,

* अत्र सर्वथेति प्रतीकं पुष्टं प्रदीतम् । अथवा भाष्ये न केवलमित्यस्यामे गीताशास्त्रार्थे
दशैवपिष्टं पाठयम् ।

तत्र संसारमोक्षाय दैवी प्रकृतिर्निबन्धनायाऽऽसुरी राक्षसी चेति दैव्या
आदानाय प्रदर्शनं क्रियत इतरयोः परिवर्जनाय—

श्रीभगवानुवाच—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

अभयमभीरुता सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्यान्तःकरणस्य संव्यवहारेषु
परवञ्चनमायानृणादिपरिवर्जनं शुद्धभावेन व्यवहार इत्यर्थः । ज्ञानयो-
गव्यवस्थितिर्ज्ञानं शास्त्रत आचार्यसत्त्वाऽऽत्मादिपदार्थानामवगमोऽवग-
तानामिन्द्रियाद्युपसंहारेणैकाग्रतया स्वात्मसंवेद्यतापादनं योगस्तथोक्तानि-
योगयोर्व्यवस्थितिव्यवस्थानं तन्निष्ठतैषा प्रधाना दैवी सात्त्विकी संपत् ।
यत्र च तेषामधिकृतानां या प्रकृतिः संभवति सात्त्विकी सोच्यते । दानं
यथाशक्ति संविभागोऽन्नादीनां, दमश्च बाह्यकरणानामुपशमोऽन्तःकर-
णस्योपशमं शान्तिं वक्ष्यति, यज्ञश्च यौतोऽग्निहोत्रादिः, स्मार्तश्च देवय-
ज्ञादिः, स्वाध्याय ऋग्वेदाद्यध्ययनमष्टाध्ययं, तपो वक्ष्यमाणं शरीरादि,
आर्जवमृजुत्वं सर्वदा ॥ १ ॥

व्यवहितेन संबन्धे वदन्नध्यायान्तरमवतारयति—दैवीति । दैवी सूचिता राक्षसीमा-
सुरी चैव प्रकृतिं मोहिनीमित्यादाविति शेषः । प्रकृतीनां विस्तरेण दर्शनं कुत्रोपयो-
गीत्याशङ्क्य विमज्जोपयोगमाह—संसारेति । अतीते चाध्याये कर्मानुबन्धीन्यधश्च
मूलान्यनुसंततानीत्यत्र कर्मव्यङ्ग्या वासनाः संसारस्थावान्तरमूलत्वेनोक्तास्ता मनुष्यदेहे
प्राग्भवीयकर्मानुसारेण व्यज्यमानाः सात्त्विकादिभेदेन दैव्यादिप्रकृतित्रयत्वेन विभक्ता
विस्तितीर्षुर्भगवानुक्तवानित्याह—श्रीभगवानिति । अभीरुता शास्त्रोपदिष्टेऽर्थे संदेहं
हित्वाऽनुष्ठाननिष्ठत्वं, परवञ्चना परस्य व्याजेन वशीकरणम्, माया हृदयेऽन्यथा कृत्वा
बहिरन्यथा व्यवहरणम्, अनृतमयथादृष्टकथनमादिपदेन विप्रलम्भादिप्रहः । उक्तमर्थं
संक्षिप्याऽऽह—शुद्धेति । एषेत्यभवाद्या ज्ञानादिस्तिष्ठत्यन्ता त्रिचोकेति यावत् । तामेव
सात्त्विकीं प्रकृतिं प्रकटयति—यत्रेति । ज्ञाने कर्मणि बाधधिकृतानामभीरुताया या
प्रकृतिः सा तेषां तत्र सात्त्विकी संपदित्यर्थः । महामाशयानामत्युत्तमा दैवी संपदुक्ता
संप्रति सर्वेषां यथासंभवं संपदं व्यपदिशति—दानमिति । बाह्यकरणविशेषे कारणमाह—
अन्तःकरणस्येति । देवयज्ञादिरित्यादिशब्देन पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञश्चेति
त्रयमुक्तम् । ब्रह्मयज्ञस्य स्वाध्यायेन पृथक्करणात् ॥ १ ॥

किंच—

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

अहिंसाऽहिंसनं प्राणिनां पीडावर्जनं सत्यमप्रियानृतवर्जितं यथाभू-
तार्थवचनम्, अक्रोधः परैराजुष्टस्याभिहतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्योपश-
मनं, त्यागः संन्यासः पूर्वं दानस्योक्तत्वात्, शान्तिरन्दाकरणस्योप-
शमः, अपैशुनमपिशुनता परस्मै पररन्ध्रप्रकटीकरणं पैशुनं तदभावोऽपै-
शुनं, दया कृपा भूतेषु दुःखितेषु, अलोलुप्त्वमिन्द्रियाणां विषयसंनिधा-
वाविक्रिया, मार्दवं मृदुताऽक्रौर्यं ह्रीर्लज्जा, अचापलमसति प्रयोजने
वाक्प्राणिपादादीनामन्यापारयितृत्वम् ॥ २ ॥

देवी संपदमभिजातस्य विशेषणान्तराणि दर्शयति—किंचेति । त्यागशब्देन दानं क-
स्मान्नोच्यते तत्राऽऽह—पूर्वमिति । लज्जाऽकार्यानुवृत्तिहेतुगर्हानिमित्ता मनोवृत्तिः ॥ २ ॥

किंच—

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।

भवन्ति संपदं देवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

तेजः प्रागल्भ्यं न त्वग्मता दीप्तिः क्षमाऽऽकुष्टस्य ताडितस्य वाऽन्त-
र्विक्रियानुत्पत्तिरुपश्रान्तां विक्रियाणां प्रशमनमक्रोध इत्यवोचाम, इत्थं
क्षमाया अक्रोधस्य च विशेषः, धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेषु तस्य प्रति-
पेक्षकोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषो येनोच्छिन्नतानि करणानि देहस्य नावसी-
दन्ति, शौचं द्विविधं मृज्जलकृतं बाह्यमाभ्यन्तरं च मनोबुद्धयोर्नैर्पद्वं
मायारागादिकालुप्याभाव एवं द्विविधं शौचम्, अद्रोहः परजिघांसाभा-
वोऽहिंसनं, नातिमानिताऽत्यर्थं मानोऽतिमानः स यस्य विद्यते सोऽति-
मानी तज्जावोऽतिमानिता तदभावो नातिमानिताऽऽत्मनः पूज्यतातिश-
यभावनाभाव इत्यर्थः । भवन्त्यभयादीन्येतदन्तानि संपदमभिजातस्य ।
किंविशिष्टा संपदं देवीं देवानां संपदमभिलक्ष्य जातस्य देवविभूत्पदस्य
भाविकल्याणस्येत्यर्थो हे भारत ॥ ३ ॥

देवीं संपदं प्राप्तस्य विशेषणान्तराण्यपि सन्तीत्याह—किंचेति । व्यावर्त्य कीर्त-
यति—नेति । अध्यात्माधिकारादिति शेषः । क्षमाक्रोधयोरेकार्थत्वेन योनिरुक्त्यमा-
शङ्क्य परिहरति—उत्पन्नायामिति । तयोरेवं विशेषादपेक्षन्त्यं फलतीत्याह—

इत्यामिति । वृत्तिविशेषमेव विशदयति—येनेति । शौचस्य द्वैविध्यमेव प्रकटयति—
मृज्जलेत्यादिना । नैर्मल्यमेव स्फोरयति—मायेति । उक्तमुपसंहरति—एवमिति ।
अतिमानित्वामावमेव व्यनक्ति—आत्मन इति । कस्यैतानि विशेषणानित्यपेक्षया-
माह—भवन्तीति । साधकस्य मनुष्यदेहस्यैव कथं दैवी संपदममिलक्ष्य जातस्त्व-
मित्यावाङ्मयाऽऽह—दैवेति ॥ ३ ॥

अयेदानीमासुरी संपदुच्यते—

दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४ ॥

दम्भो धर्मध्वजित्वम्, दर्पो धनस्वजनादिनिमित्त उत्सेकोऽतिमानः
पूर्वोक्तः क्रोधश्च, पारुष्यमेव च परुषवचनं यथा काणं चक्षुष्मान्,
विरूपं रूपवान्, हीनाभिजनमुत्तमाभिजन इत्यादि । अज्ञानं चाविदे-
कज्ञानं मिथ्याप्रत्ययः कर्तव्याकर्तव्यादिविषयमभिजातस्य पार्थ । किम-
भिजातस्येत्याह—असुराणां संपदमासुरी तामभिजातस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

आदेयत्वेन दैवी संपदमुक्त्वा हेयत्वेनाऽऽसुरी संपदमाह—अयेति । उत्सेको
मदो महदवधीरणाहेतुः, आत्मन्युरक्तृत्वाध्यरोपोऽतिमानः, क्रोधस्तु कोपापरपर्यायः
स्वपरापकारमवृत्तिहेतुर्नैत्रादिविकारलिङ्कोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषः । परुषो निष्ठुरः प्रत्य-
क्षरूक्षवाक्तस्य भावः पारुष्यं, तदुदाहरति—ययेति । तामभिजातस्य दम्भादीन्यज्ञा-
नान्तानि भवन्तीत्यनुषज्यते ॥ ४ ॥

अनयोः संपदोः कार्यमुच्यते—

दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायाऽऽसुरी मता ।

मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५ ॥

दैवी संपदा सा विमोक्षाय संसारबन्धनात्, निबन्धाय नियतो
बन्धो निबन्धस्तदर्पमासुरी संपन्मताऽभिप्रेता तथा राक्षसी । तत्रैवमु-
क्तेऽर्जुनस्यान्तर्गतं भावं किमहमासुरसंपद्युक्तः किंवा दैवसंपद्युक्त
इत्येवमालोचनारूपमालक्ष्याऽऽह भगवान्मा शुचः शोकं मा कार्षीः
संपदं दैवीमभिजातोऽस्यमिलक्ष्य जातोऽसि माविकल्पाणस्त्वमसीत्यर्थो
हे पाण्डव ॥ ५ ॥

कार्यं फलविभागः । आसुरीत्युपलक्षणं राक्षसी चेति द्रष्टव्यमित्याह—तयेति ।

फलविमोगे संपदोरेवमुक्ते प्रतीत्यार्जुनस्याभिप्रायं भगवतो वचनमित्याह—तत्रेति ।
तत्राऽऽमिजात्यं हेतुं करोति—हे पाण्डवेति ॥ ५ ॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।

दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

द्वौ भूतेति । द्वौ द्विसंख्याको भूतसर्गौ भूतानां मनुष्याणां सर्गौ सृष्टौ
भूतसर्गौ सृज्येते इति सर्गौ भूतान्येव सृज्यमानानि दैवासुरसंपशुक्तानि
द्वौ भूतसर्गावित्युच्येते । “द्वया इ प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ” इति श्रुतेः ।
लोकेऽस्मिन्संसार इत्यर्थः । सर्वेषां द्वैविध्योपपत्तेः । को तौ भूतसर्गावि-
त्युच्येते—प्रकृतावेव दैव आसुर एव च । उक्तयोरेव पुनरनुवादे प्रयोज-
नमाह दैवो भूतसर्गोऽभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिना विस्तरशो विस्त-
रप्रकारैः प्रोक्तः कथितो न त्वासुरो विस्तरशोऽतस्त्वत्परिवर्जनार्थमासुरं
पार्थ मे मम वचनादुच्यमानं विस्तरशः शृण्वध्वारय ॥ ६ ॥

निर्दयानां रक्षसा संपत्तृतीयाऽस्ति सा कस्मान्नोक्तेत्याशङ्क्याऽऽसुर्यामन्तर्मावादित्याह—
द्वाविति । भूतानां द्वैविध्ये मानत्वेनोद्गीषन्नास्त्रणमुदाहरति—द्वया हेति । संपद्वृत्त-
युतेभ्योऽतिरिक्तानामपि प्राणिमेदानां संभवात्कुतो भूतानां द्वित्वनियतिरित्याशङ्क्याऽऽ-
ह—सर्वेषामिति ॥ ६ ॥

आऽध्यायपरिसमाप्तेरासुरी संपत्प्राणिविशेषणत्वेन मदर्थ्यते प्रत्यक्षी-
करणेन च शक्यतेऽस्याः परिवर्जनं कर्तुमिति—

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

न शौचं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

प्रवृत्तिं च प्रवर्तनं यस्मिन्पुरुषार्थसाधने कर्तव्ये प्रवृत्तिर्ज्ञां निवृत्तिं
च सद्भिपरीता यस्मादनर्थहेतोर्निवर्तितव्यं सा निवृत्तिस्तां च जना
आसुरा न विदुर्न जानन्ति । न केवलं प्रवृत्तिनिवृत्तौ एव न विदुर्न
शौचं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते । अशौचा अनाचारा माया-
विनोऽनृतवादिनो ह्यासुराः ॥ ७ ॥

नन्वध्यायशेषेणाऽऽसुरसंपददर्शनमयुक्तं तस्यास्त्याज्यत्वेन षड्प्रक्षालनन्यायावतारा-
दित्याशङ्क्याऽऽह—प्रत्यक्षीकरणेनेति । वर्जनीयामासुरी संपदं विवृणोति—प्रवृत्तिं
चेति । ता विहितां प्रवृत्तिं न जानन्तीत्यर्थः । ता च निषिद्धां क्रियां न जानन्तीति
संन्यः । न शौचमित्यादेस्ताः पर्यमाह—अनाचारा इति । शौचसत्ययोराचारान्त-
र्भावोऽपि ब्राह्मणपरिग्रहजन्यायेन पृथगुपादानम् ॥ ७ ॥

किंच—

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

असत्यं यथा वयमनृतप्रायास्तथेदं जगत्सर्वमसत्यमप्रतिष्ठं च नास्य धर्माधर्मौ प्रतिष्ठाऽतोऽप्रतिष्ठं चेति त आसुरा जना जगदाहुरनीश्वरं न च धर्माधर्मसन्वयेसकोऽस्य शासितेश्वरो विद्यत इत्यतोऽनीश्वरं जगदाहुः । किंचापरस्परसंभूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंयोगाज्जगत्सर्वं संभूतम् । किमन्यत्कामहेतुकं कामहेतुकमेव कामहेतुकं किमन्यज्जगतः कारणं न किंचिददृष्टं धर्मोचर्मादि कारणान्तरं विद्यते जगतः काम एव प्राणिनां कारणमिति लोकायतिकदृष्टेरियम् ॥ ८ ॥

आसुराणां जनानां विशेषणान्तराण्यापि सन्तीत्याह—किंचेति । विद्यत इत्याहु-रिति पूर्वेण संबन्धः । शास्त्रैकगम्यमदृष्टं निमित्तकृत्य प्रकृत्यविद्यात्रात्मकेन ब्रह्मणारहितं जगदिष्यते चेत्कथं तदुत्पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—किंचेति । किमन्यदित्यादे-राक्षेपस्य तात्पर्यमाह—न किंचिदिति ॥ ८ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

एतामिति । एतां दृष्टिमवष्टभ्याऽऽधित्य नष्टात्मानो नष्टस्वभावा विभ्रष्टपरलोकसाधना अल्पबुद्धयो विषयविषयाऽल्पैव बुद्धिर्येषां तेऽल्पबुद्धयः प्रभवन्त्युद्भवन्त्युग्रकर्माणः क्रूरकर्माणो हिंसात्मकाः क्षयाय जगतः प्रभवन्तीति संबन्धः । जगतोऽहिताः शत्रव इत्यर्थः ॥ ९ ॥

यथोक्ता दृष्टिर्ब्रह्मदृष्टिवदिष्टेवेत्याशङ्क्याऽऽह—एतामिति । प्रागुपदिष्टामेतां लोकायतिकदृष्टिमवष्टभ्येति यावत् । नष्टस्वभावत्वमेव स्पष्टयति—विभ्रष्टेति । विषयबुद्धेरल्पत्वं दृष्टमात्रोद्देशेन प्रवृत्तत्वं, जगतः प्राणिजातस्येति यावत् ॥ ९ ॥

ते च—

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।

मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचित्रताः ॥ १० ॥

काममिच्छाविशेषमाश्रित्यावष्टभ्य दुष्पूरमशक्यपूरणं दम्भमानमदान्विता दम्भश्च मानश्च मदश्च दम्भमानमदास्तेरान्विता दम्भमानमदा-

न्विता मोहादविवेकतो गृहीत्वोपादायामद्ग्राहानशुभनिश्चयान्प्रवर्तन्ते
लोकेऽशुचित्रता अशुचीनि व्रतानि येषां तेऽशुचिप्रताः ॥ १० ॥
तानेव दुराचारागनासुरान्प्रकारान्तरेण विशिनष्टि—ते चेति ॥ १० ॥

किंच—

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदितिनिश्चिताः ॥ ११ ॥

चिन्तामपरिमेयां च न परिमातुं शक्यते यस्याश्चिन्ताया इयता साऽप-
रिमेया तामपरिमेयां प्रलयान्तां मरणान्तामुपाश्रिताः सदा चिन्तापरा
इत्यर्थः । कामोपभोगपरमाः, काम्यन्त इति कामाः शब्दादयस्तदुपभोग-
परमाः, अयमेव परमः पुरुषार्थो यः कामोपभोग इत्येवनिश्चितात्मान
एतावदितिनिश्चिताः ॥ ११ ॥

तानेव विधान्तरेण विशिनष्टि—किंचेति । चिन्तामात्मीययोगक्षेमोपायालोचना-
त्मिकामपरिमेयविषयत्वात्परिमातुमशक्यतामाश्रिता इति संवन्धः । एष कामोपभोगः
परममनं सुखस्येतेतावत्पारत्रिकं तु नास्ति सुखवित्तिनिश्चयवन्त इत्याह—एताव-
दिति ॥ ११ ॥

आशापाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

आशापाशेति । आशापाशशतैराशा एव पाशास्तच्छतैराशापाशश-
तैर्वद्धा नियन्त्रिताः सन्तः सर्वत आकुप्यमाणाः कामक्रोधपरायणाः
कामक्रोधौ परममनं पर आश्रयो येषां ते कामक्रोधपरायणाः, ईहन्ते
चेष्टन्ते कामभोगार्थं कामयोगप्रयोजनाय न धर्मार्थमन्यायेनार्थसंचयान-
र्थमन्यायेन परस्वापहरणादिनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

आसुरानेव पुनर्विशिनष्टि—आशेति । अशक्योपायार्थविषया अनवगतोपायार्थ-
विषया वा प्रार्थना आशास्ताः पाशा इव पाशास्तेषां शतैर्वद्धा इव श्रेयसः प्रच्याव्ये-
तस्ततो नीयमाना इत्याह—आशा एवेति ॥ १२ ॥

ईदृशश्च तेषामभिप्रायः—

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

इदं द्रव्यमपेदानीं मया लब्धमिदमन्यत्प्राप्स्ये मनोरथं मनस्तुष्टिक-

रमिदं चास्तीदमपि मे भविष्यत्पागामिनि संवत्सरे पुनर्धनं तेनाहं धनी
विख्यातो भविष्यामि ॥ १३ ॥

तेषामभिप्रायोऽपि विवेकविरोधीत्याह—ईदृशश्चेति । द्रव्यं मोहिरण्यादि । इदम-
न्यद्वुद्धौ प्रार्थ्यमानत्वेन विपरिवर्तमानमित्येतत् ॥ १३ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥

असौ मयेति । असौ देवदत्तनामा मया हतो दुर्जयः शत्रुः, हनिष्ये
चान्यान्वराकानपरानपि किमेते करिष्यन्ति तपस्विनः सर्वथाऽपि नास्ति
मत्तुल्य ईश्वरोऽहमहं भोगी सर्वप्रकारेण च सिद्धोऽहं संपन्नः पुनः
पौत्रैर्नप्तृभिर्न केषलं मानुषोऽहं बलवान्सुखी चाहमेवान्धे तु भूमिभारा-
यावधीर्णाः ॥ १४ ॥

यथोक्ते मदभिप्राये प्रतिबन्धकः शत्रुरपि न संभवतीत्याह—असाविति । त्वत्तो
विहीनानां त्वया परिभवेऽपि त्वत्तुल्यानां शत्रूणां परिभवो निश्चितो न भवतीत्याश-
ङ्क्याऽऽह—सर्वयेति । ऐश्वर्यातिरेकेऽपि कुतस्ते भोगसामर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह—
अहमिति । सिद्धत्वमेव स्फुटयति—संपन्न इति । बलवानोजस्वी, सुखी रोग-
रहितः ॥ १४ ॥

आदयोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

आदय इति । आदयो धनेनाभिर्जनेनाभिजनवान्सप्तपुरुषं भोजि-
यत्वादिसंपन्नस्तेनापि न मम तुल्योऽस्ति कश्चित्कोऽन्योऽस्ति सदृश-
स्तुल्यो मया, किंच यक्ष्ये चागेनाप्यन्यानभिभाविष्यामि दास्यामि नटा-
दिभ्यो मोदिष्ये इयं चातिशयं माप्स्यामीत्येवमज्ञानेन विमोहिता अज्ञा-
नविमोहिता विविधमविवेकभावमापन्नाः ॥ १५ ॥

विद्यावृत्तघनमिजनैर्मत्तुल्यो नास्तीत्याह—आदय इति । तथाऽपि यागदानार्थां
तत्फलं वा कश्चिदधिको भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—किंचेति । न च तेषामेयोऽभि-
प्रायः साधीयानित्याह—इत्येवमिति ॥ १५ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

अनेकेति । अनेकचित्तविभ्रान्ता उक्तप्रकारैरनेकैश्चित्तैर्विविधं भ्रान्ता

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृता मोहोऽविवेकोऽज्ञानं तदेव जाल-
मिवाऽऽवरणात्मकत्वात्तेन समावृताः प्रसक्ताः कामभोगेषु तत्रैव
निपण्णाः सन्तस्तेनोपचितकल्मषाः पतन्ति नरकोऽशुचौ वैतरण्यादौ ॥ १६ ॥
उक्तप्रकाराविपर्ययेण कृत्याकृत्यविवेकविकलानां किं स्यादित्यपेक्षायामाह—अने-
केति । कामा विषयास्तेषां भोगेषु तत्प्रयुक्तेषूपभोगेऽपि यावत् ॥ १६ ॥

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

आत्मेति । आत्मसंभाविताः सर्वगुणविशिष्टतयाऽऽत्मनैव संभाविता
आत्मसंभाविता न साधुभिः, स्तब्ध अप्रणतात्मानो धनमानमदान्विता
धननिमित्तो मानो मदश्च ताभ्यां धनमानमदाभ्यामन्विता यजन्ते नाम-
यज्ञैर्नाममात्रेयज्ञैस्ते दम्भेन धर्मध्वजितयाऽविधिपूर्वकं विहिताङ्गेति कर्त-
व्यतारहितैः ॥ १७ ॥

ननु तेषामपि केषांचिद्वैदिके कर्मणि यागदानादौ प्रवृत्तिप्रतिपत्तेरयुक्तं वैतरण्यादौ
पतनमिति चेत्तत्राऽऽह—आत्मेति ॥ १७ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विपन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥

अहमिति । अहंकारमहंकरणमहंकारो विद्यमानेरविद्यमानैश्च गुणैरा-
त्मन्यध्यारोपितैर्विशिष्टमात्मानमहमिति मन्यते सोऽहंकारोऽविद्यारूपः
कष्टतमः सर्वदोषाणां मूलं सर्वानर्थप्रवृत्तीनां च तथा बलं पराभि-
भवनिमित्तं कामरागान्वितं दर्पं दर्पो नाम यस्योद्भवे धर्ममतिक्रामति
सोऽपमन्ताकरणाश्रयो दोषविशेषः काम रूपादिविषयं क्रोधमनिष्टवि-
षयमेतान्न्याश्च महतो दोषान्संश्रिताः । किं व ते माभीश्वरमात्मपरदेहेषु
स्वदेहे परदेहेषु च तद्व्युदिकर्मसाक्षिभूतं मा प्रद्विपन्तो मच्छासना-
विवर्तित्वं प्रद्वेषसं कुर्वन्तोऽभ्यसूयकाः सन्मार्गस्यानां गुणेष्वसह-
मानाः ॥ १८ ॥

आसुरी संपदमभिजातैरधर्मजातमेव संजीवते प्रवृत्तेरपि वैदिके धर्मनि नैव पुण्यमि-
त्युक्तम् । प्रसङ्गान्तात्पुनरासुरा दूरादेवोद्धिनन्त इत्याह—अहंकारमिति । अहंकार-
मेव स्फोरयति—विद्यमानैरिति । अध्यारोपितयोऽपि यथाविषयत्वादहंकारस्यानिद्याम्-

१ क. घ. छ. झ. "ता स्त" । २ घ. "यः शोदीयस्यापि विस्त दी प्राप्ते व्यवनो इदं द्रव्याति
प्राप्ति हि धर्ममतिश्रमतीति श्रुतेः का" । ३ क. घ. "वृत्तेर" । ४ छ. कर्मणि ।

कृत्वेनाविद्यात्वमाह—अविद्याख्य इति । विवेकिमिस्तस्यातियत्नादावहेयत्वं सूचयति—
कष्टतम इति । तदेव स्पष्टयति—सर्वेति । तं संश्रिता इति संबन्धः । कार्यकरण-
सामर्थ्यमुक्तविशेषणं बलम् । अहंकार एव महदवधीरणापर्यन्तत्वेन परिणतो दर्पस्तं
व्याकरोति—दर्पो नामेत्यादिना । अन्यांश्च दोषान्मात्सर्यादीन् । न केवलमुक्तमेव
तेषां विशेषणं किंतु कष्टतममस्ति विशेषणान्तरमित्याह—किंचेति । यद्यपीश्वरं प्रति
द्वेषस्तेषां समाव्यते तथाऽपि कथं स्वदेहे परदेहेषु च तं प्रति द्वेषो न हि तत्र भोक्ता-
रमन्तरेणेश्वरस्यावस्थानमित्याशङ्क्याऽऽह—तदुज्ज्वाति । तेषामीश्वरं प्रति द्वेषमेव प्रक-
टयति—मच्छासनेति । ईश्वरस्य शासनं श्रुतिस्मृतिरूपं तदतिवर्तित्वं तदुक्तार्थज्ञा-
नानुष्ठानपराङ्मुखत्वम् ॥ १८ ॥

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

तानहमिति । तानहं सर्वान्सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान्साधुद्वेषिणो द्विषत्स
मां क्रूरान्संसारेष्वेव नरकसंसरणमार्गेषु नराधमानधर्मदोषवत्त्वान्क्षिपामि
माक्षिपाम्यजस्रं संततमशुमानशुमकर्मकारिण आसुरीष्वेव क्रूरकर्ममायासु
व्याघ्रसिंहादियोनिषु क्षिपामीत्यनेन संबन्धः ॥ १९ ॥

तेषामुक्तविशेषणवतामासुराणां किं स्यादिति तदाह—तानिति । मगवतो नैर्घृण्य-
प्रसङ्गं प्रत्यादिशति—अधर्मेति ॥ १९ ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

आसुरीमिति । आसुरीं योनिमापन्नाः प्रतिपन्ना मूढा जन्मनि जन्म-
न्यविवेकिनः प्रतिजन्म तमोवहुलास्वेव योनिषु जायमाना अधो गच्छ-
न्तो मूढा मामीश्वरमप्राप्यानासाद्यैव हे कौन्तेय ततस्तस्मादपि यान्त्यधमा
निकृष्टतमां गतिम् । मामप्यैवेति न मत्प्राप्तौ काचिदप्याशङ्क्याऽस्त्यदो
मच्छिष्टसाधुमार्गमप्येत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु तेषामपि क्रमेण बहूना जन्मानामन्ते श्रेयो भविष्यति नेत्याह—आसुरीमिति ।
तेषामीश्वरप्राप्तिशङ्कामावे कथं तल्लिषेधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—मामित्यादिना ।
यस्मादासुरी संपदनर्थपरम्परया सर्वपुरुषार्थपरिपन्थिनी तस्मादावत्पुरुषः स्वतन्त्रो न
याचित्पारवश्यकारी योनिमापन्नस्तावदेव तेनासौ परिहरणीयेति समुदायार्थः ॥ २० ॥

सर्वस्या आसुर्याः संपदः संसेषोऽयमुच्यते, यस्माद्विषये सर्व आसु-
रसंपदोऽनन्तोऽप्यन्तर्भवति, यत्परिहारेण परिहृत्य भवति, यन्मूलं
सर्वस्यानर्थस्य तदेतदुच्यते—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ॥ २१ ॥

त्रिविधं त्रिप्रकारं नरकस्य प्राप्ताविदं द्वारं नाशनमात्मनो यद्द्वारं
प्रविशन्नेव नश्यत्यात्मा कस्मैचित्पुरुषार्थाय योग्यो न भवतीत्येतदत-
ल्लभ्यते-द्वारं नाशनमात्मन इति । किं तत्कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मा-
देतन्नयं त्यजेत् । यत् एतद्द्वारं नाशनमात्मनस्तस्मात्कामादित्रयमेतस्य-
जेत्यागस्तुतिरियम् ॥ २१ ॥

कथमासुरी संपदनन्तपेदवती पुरुषायुषेणापि परिहर्तुं शक्येतेत्याशङ्क्याऽऽह—
सर्वस्या इति । संक्षेपोक्तिकलमाह—यस्मिन्निति । कामादौ त्रिविधे सर्वस्याऽऽसुर-
संपद्देदस्यान्तर्मवेऽपि कथमसौ परिहियते तत्राऽऽह—यत्परिहारेणेति । कामादि-
परिहारेणाऽऽसुरसंपद्देदपरिहारेऽपि कथं सर्वानर्थपरिवर्जनमित्याशङ्क्याऽऽह—यन्मू-
लमिति । कथमात्मनो नित्यस्य नाशाशङ्केति तत्राऽऽह—कस्मैचिदिति । त्रिवि-
धमपि सामान्यतो दर्शितमाकाङ्क्षाद्वारा विशेषतो दर्शयति—किं तदिति । तस्मादिति
व्याचष्टे—यत् इति । कामादित्यागे सत्यनर्थावरणश्रेयःप्रतिबन्धनिवृत्ती स्यातामिति
भावः ॥ २१ ॥

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥

एतैरिति । एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्तमसो नरकस्य दुःखमोहा-
त्मकस्य द्वाराणि कामादयस्तेरैस्त्रिभिर्विमुक्तो नर आचरत्यनुतिष्ठति ।
किमात्मनः श्रेयो यत्प्रतिबद्धः पूर्वं नाऽऽचरति तदपगमादाचरति तत-
स्तदाचरणाद्याति परां गतिं मोक्षमपीति ॥ २२ ॥

न केवलं श्रेयः समाचरन्नासुरीं च संपदं वर्जयन्मोक्षमेव सम्प्राप्तीद्वारा लभते किंतु
लौकिकमपि सुखमित्येपर्यः ॥ २२ ॥

सर्वस्यैतस्याऽऽसुरसंपत्परिवर्जनस्य श्रेयसाचरणस्य च शास्त्रं कारणं
शास्त्रममाणादुभयं शक्यं कर्तुं नान्यथाऽतः—

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

यः शास्त्रविधिं कर्तव्याकर्तव्यज्ञानकारणं विधिप्रतिषेधाख्यमुत्सृज्य
त्यक्त्वा वर्तते कामकारतः कामप्रयुक्तः सन्न स सिद्धिं पुरुषार्थयोग्य-
तामाप्नोति । नाप्यस्मिँल्लोके सुखं नापि परां प्रकृष्टां गतिं स्वर्गं मोक्षं
वा ॥ २३ ॥

आमुर्याः संपदो वर्जने श्रेयसश्च करणे किं कारणं तदाह—सर्वस्येति । तस्य
कारणत्वं साधयति—शास्त्रेति । उक्तमुपजीव्यानन्तर-श्लोकं प्रवर्तयति—अत इति ।
शिष्यतेऽनुशिष्यते बोध्यतेऽनेनापूर्वोऽर्थ इति शास्त्रं तच्च विधिनिषेधात्मकमित्युपेत्य
व्याचष्टे—कर्तव्येति । कामस्य करणं कामकारस्तस्माद्धेतोरित्युपेत्य कामाधीना
शास्त्रविमुखस्य प्रवृत्तिरित्याह—रूपेति । कामाधीनप्रवृत्तेः सदा पुनर्प्रायोग्यस्य सर्व-
पुरुषार्थासिद्धिरित्याह—नापीति ॥ २३ ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्म-
पर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-
शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे देवासुरसंपद्विभागयोगो
नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

तस्मादिति । तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ज्ञानसाधनं ते तव कार्याकार्यव्य-
वस्थितौ कर्तव्याकर्तव्यव्यवस्थापामतो ज्ञात्वा युद्ध्वा शास्त्रविधानोक्तं
विधिर्विधानं शास्त्रेण विधानं शास्त्रविधानं कुर्यान्न कुर्यादित्येवंलक्षणं
तेनोक्तं स्वकर्म यत्कर्तुमिहार्हसि । इहेति कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थ-
मिति ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-

श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये देवासुरसंपद्वि-

भागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

शास्त्रादहेतु कर्मणो निष्कृष्टत्वे फलितमाह—तस्मादिति । कर्तव्याकर्तव्यौ धर्मा-
धर्मौ तत्र शास्त्रस्य प्रमाणत्वेऽपि मम किं कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अत इति ।
स्वकर्म सत्रिपत्य युद्धादि, इतिशब्दोऽध्यायसमाप्त्यर्थः । तदनेना-ध्यायेन प्राग्मर्षीय-
कमेवासनानुसारेणाभिव्यज्यमानसात्त्विकादिप्रकृतित्रयविभागेन दैन्यासुरीतेसंपद्व्यमा-

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ॥ २१ ॥

त्रिविधं त्रिमकारं नरकस्य प्राप्ताविदं द्वारं नाशनमात्मनो यद्द्वारं
प्रविशन्नेव नश्यत्यात्मा कस्मैचित्पुरुषार्थाय योग्यो न भवतीत्येतदेत
उच्यते-द्वारं नाशनमात्मन इति । किं तत्कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मा-
देतन्नयं त्यजेत् । यत् एतद्द्वारं नाशनमात्मनस्तस्मात्कामादित्रयमेतत्त्य-
जेत्त्यागस्तुतिरियम् ॥ २१ ॥

कथमासुरी संपदनन्तमेदवती पुरुषायुषेणापि परिहर्तुं शक्येतेत्याशङ्क्याऽऽह-
सर्वस्या इति । संक्षेपोक्तिकलमाह-यस्मिन्निति । कामादौ त्रिविधे सर्वस्याऽऽसुर-
संपन्नेदस्यान्तर्भावेऽपि कथमसौ परिह्रियते तत्राऽऽह-यत्परिहारेणेति । कामादि-
परिहारेणाऽऽसुरसंपन्नेदपरिहारेऽपि कथं सर्वानर्थपरिचर्जनमित्याशङ्क्याऽऽह-यन्मू-
लमिति । कथमात्मनो नित्यस्य नाशाशङ्केति तत्राऽऽह-कस्मैचिदिति । त्रिवि-
धमपि सामान्यतो दर्शितमाकाङ्क्षाद्वारा विशेषतो दर्शयति-किं तादिति । तस्मादिति
व्याचष्टे-यत् इति । कामादित्यागे सत्यनर्थावरणश्रेयःप्रतिबन्धनिवृत्ती 'स्यात्तामिति
भावः ॥ २१ ॥

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥

एतैरिति । एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्तमसो नरकस्य दुःखमोहा-
त्मकस्य द्वाराणि कामादयस्तेरेतैस्त्रिभिर्विमुक्तो नर आचरत्यनुतिष्ठति ।
किमात्मनः श्रेयो यत्प्रतिबद्धः पूर्वं नाऽऽचरति तदपगमादाचरति तव-
स्तदाचरेणायाति परां गतिं मोक्षमपीति ॥ २२ ॥

न केवलं श्रेयः समाचरन्नासुरी च संपदं वर्जयन्मोक्षमेव सम्पन्नीद्वारा लभते किं
लौकिकमपि सुखमित्यपेक्षः ॥ २२ ॥

सर्वस्यैतस्याऽऽसुरसंपत्परिवर्जनस्य श्रेयआचरणस्य च शार्द्धं कारणं
यास्त्रप्रमाणादुभयं शक्यं कर्तुं नान्यथाऽतः-

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

यः शास्त्रविधिं कर्तव्याकर्तव्यज्ञानकारणं विधिप्रतिषेधाख्यमुत्सृज्य
त्यक्त्वा वर्तते कामकारतः कामप्रयुक्तः सन्न स सिद्धिं पुरुषार्थयोग्य-
तामाप्नोति । नाप्यस्मिँल्लोके सुखं नापि परां प्रकृष्टां गतिं स्वर्गं मोक्षं
वा ॥ २३ ॥

आमुर्याः संपदो वर्जने श्रेयसश्च वरणे किं कारणं तदाह—सर्वस्येति । तस्य
कारणत्वं साधयति—शास्त्रेति । उक्तमुपजीव्यानन्तर-श्लोकं प्रवर्तयति—अत इति ।
शिष्यतेऽनुशिष्यते बोध्यतेऽनेनापूर्वोऽर्थे इति शास्त्रं तच्च विधिनिषेधात्मकमित्युपेत्य
व्याचष्टे—कर्तव्येति । कामस्य करणं कामकारस्तस्माद्धेतोरित्युपेत्य कामाधीना
शास्त्रविमुखस्य प्रवृत्तिरित्याह—कामेति । कामाधीनप्रवृत्तेः सदा पुनर्प्रायोगस्य सर्व-
प्रवृत्तार्थासिद्धिरित्याह—नापीति ॥ २३ ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां श्रीष्म-
पर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-
शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे देवासुरसंपद्विभागयोगो
नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

तस्मादिति । तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ज्ञानसाधनं ते तच्च कार्याकार्यव्य-
वस्थितौ कर्तव्याकर्तव्यव्यवस्थायामतो ज्ञात्वा बुद्ध्या शास्त्रविधानोक्तं
विधिर्विधानं शास्त्रेण विधाने शास्त्रविधानं कुर्यान्न कुर्यादित्येवंलक्षणं
तेनोक्तं स्वकर्म यत्कर्तुमिहार्हसि । इहेति कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थ-
मिति ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये देवासुरसंपद्वि-
भागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

शास्त्राद्वते कर्मणो निष्फलत्वे फलितमाह—तस्मादिति । कर्तव्याकर्तव्यौ धर्मा-
धर्मौ तत्र शास्त्रस्य प्रमाणत्वेऽपि मम किं कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अत इति ।
स्वकर्म क्षत्रियस्य युद्धादि, इतिशब्दोऽध्यायसमाप्त्यर्थः । तदनेनाप्यायेन प्राग्मेवाय-
कमेवासमानुसारेणाभिव्यज्यमानसाम्बिकादिप्रकृतित्रयविभागेन दैव्यासुरीतिसंपद्व्यमा-

दानदानान्यामुपदिश्य कामक्रोधलोभानपहाय पुरुषार्थिना शास्त्रप्रवणेन तदुक्तकारिणा
मवितव्यमिति निर्धारितम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छ्रद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते
श्रीमद्भगवद्गीताशांकरभाष्यव्याख्याने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

(श्लोकानामादितः समष्टयद्वयः—५६५)।

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं त इति भगवद्वाक्याल्लब्धप्रश्रवणीजः—

अर्जुन उवाच—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते अद्वयाऽन्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

ये केचिदविशेषिताः शास्त्रविधिं शास्त्रविधानं श्रुतिस्मृतिशास्त्रचो-
दनामुत्सृज्य परित्यज्य यजन्ते देवादीन्पूजयन्ति अद्वयाऽऽस्तिक्यबु-
द्ध्याऽन्विताः संयुक्ताः सन्तः श्रुतिकर्षणं स्मृतिकर्षणं वा कंचिच्छास्त्र-
विधिमपश्यन्तो वृद्धव्यवहारदर्शनादेव अद्विधानतया ये देवादीन्पूजयन्ति
त इह ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते अद्वयाऽन्विता इत्येवं गृह्यन्ते । ये
पुनः कंचिच्छास्त्रविधिमपलभमाना एव तमुत्सृज्यायथाविधि देवादीन्पू-
जयन्ति त इह 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते' इति न परिगृह्यन्ते ।
कस्माच्छ्रद्धयाऽन्वितत्वविशेषणात् । देवादिपूजाविधिपरं किंचिच्छास्त्रं
पश्यन्त एव तदुत्सृज्याअद्विधानतया तद्विहितायां देवादिपूजायां अद्व-
याऽन्विताः प्रवर्तन्त इति न शक्यं कल्पयितुं यस्मात्तस्मात्पूर्वोक्ता एव
'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते अद्वयाऽन्विताः' इत्यत्र गृह्यन्ते । तेषा-
मेवंभूतानां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः किं सत्त्वं निष्ठाऽव-
स्थानमाहोस्विद्रजोऽथवा तमः । एतदुक्तं भवति । या तेषां देवादिवि-
पया पूजा सा किं सात्त्विक्याहोस्विद्राजस्युत तामसीति ॥ १ ॥

आस्तिकानां नास्तिकानां च शास्त्रैकचक्षुषां गतिरुक्ता संप्रत्यास्तिकानामेव शास्त्रा-
नभिज्ञानां गतिनिज्ञासया पृच्छतीत्याह—तस्मादिति । यजन्त इति यागग्रहणं दाना-
देरपलक्षणम् । यदि वेदोक्तं विधिमपश्यन्तस्तमुत्सृजन्ति कथं तर्हि अद्विधानां यागादि
कुर्यन्ति न हि माने विना अद्वया यागादि कर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—श्रुतीति ।

ननु शास्त्रीयं विधिं पश्यन्तोऽपि केचित्तमुपेक्ष्य स्वोत्प्रेक्षया यागादि कुर्वन्तो दृश्यन्ते
तेषामिह 'ये शास्त्राविधितुम्सृज्य' इति ग्रहो भविष्यति नेत्याह—ये पुनरिति ।
तेषामत्रापारिग्रहे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादिति । शास्त्रज्ञानां तदुपेक्षावतां ग्रहेऽपि
विशेषणमविरुद्धमित्याशङ्क्य व्याघातान्मैवमित्याह—देवादीति । अश्रद्धानतया
तदुत्सृज्येति संवन्धः । शास्त्रोक्तं विधिमधिगच्छतामपि तमवधीर्य स्वेच्छया देवपूजादौ
प्रवृत्तानामामुरेष्वेवान्तर्भावो यस्मादनन्तराध्याये सिद्धस्तस्मादास्तिकाधिकारे तेषां
प्रसङ्गो नास्तीत्युपसंहरति—यस्मादिति । पूर्वोक्ताः शास्त्रानमिज्ञा वृद्धव्यवहारानु-
सारिण इति यावत् । तैः श्रद्धया क्रियमाणं कर्म कुत्र पर्यवस्यतीति पृच्छति—
तेषामिति । का निष्ठेत्येतद्विवृणोति—सत्त्वमिति । कार्याणां कारणैर्व्यपदेशमाश्रित्य
तात्पर्यमाह—एतदिति ॥ १ ॥

सामान्यविषयोऽयं मन्त्रो नामविभज्य प्रतिवचनमर्हतीति—

श्रीभगवानुवाच—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥

त्रिविधा त्रिप्रकारा भवति श्रद्धा । यस्यां निष्ठायां त्वं पृच्छसि देहिनां
सा स्वभावजा । जन्मान्तरकृतो धर्मादिसंस्कारो मरणकालेऽभिव्यक्तः
स्वभाव उच्यते । ततो जाता स्वभावजा । सात्त्विकी सत्त्वनिर्वृत्ता देव-
पूजादिविषया, राजसी रजोनिर्वृत्ता यसरसःपूजादिविषया, तामसी
तमोनिर्वृत्ता भेतपिशाचादिपूजाविषयैवं त्रिविधा तामुच्यमानां श्रद्धां
शृणु ॥ २ ॥

विशेषनिष्ठमुत्तरं सामान्येन वक्तुं न शक्यमित्याशयेन परिहरति—सामान्येति ।
किमिति श्रद्धात्रैविध्यं प्रश्नानुपयुक्तमुच्यते तत्राऽऽह—यस्यामिति । श्रद्धापूर्विकायां
क्रियायामिति यावत् । श्रद्धात्रैविध्ये हेतुमाह—सा स्वभावजेति । स्वभावशब्दार्थं
प्रकृतोपयोगितया कथयति—जन्मान्तरेति । कथं त्रिविधेत्यपेक्षायामाह—सात्त्विकी-
त्पादिना । कथमुक्ता श्रद्धा स्वभावजेति तत्राऽऽह—तामिति ॥ २ ॥

सैवं त्रिविधा भवति—

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥

सत्त्वानुरूपा विशिष्टमंस्कारोपेतान्तःकरणानुरूपा सर्वस्य माणिजा-
तस्य श्रद्धा भवति भारत । यद्येवं ततः किं स्यादित्युच्यते श्रद्धामयः

श्रद्धाप्रायोऽयं पुरुषः संसारी जीवः । कथं यो यच्छ्रद्धो या श्रद्धा
यस्य जीवस्य स यच्छ्रद्धः स एव तच्छ्रद्धानुरूप एव स जीवः ॥ ३ ॥

प्राचीनकर्मोद्धोषिता त्रिविधा वासना स्वभावशब्दिता त्रिविधायाः श्रद्धाया निमि-
त्तमित्युक्तमिदानीमुपादानं तस्या दर्शयति—सैवमिति । विशिष्टचित्तोपादाना श्रद्धा
तत्रैविध्ये त्रिविधेति पूर्वार्थस्यार्थः । कथं निष्ठायाः सत्त्वादिप्रकारप्रशङ्कारा श्रद्धाया-
न्वैविध्यनिरूपणमुपयुक्तमिति मन्वानः शङ्कते—यथैवमिति । श्रद्धेयं विषयमभिध्या-
येस्तथा तत्रैव प्रवर्तते इति मन्वानः परिहरति—उच्यते इति । श्रद्धामयत्वं प्रश्नपूर्वकं
कथयति—कथमिति । श्रद्धा खल्वधिकृते पुरुषे प्राचुर्येण प्रकृतेति तस्य श्रद्धामय-
त्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

ततश्च कार्येण क्लिप्तेन देवादिपूजया सत्त्वादिनिष्ठाऽनुमेयेत्याह—
यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

यजन्ते पूजयन्ति सात्त्विकाः सत्त्वनिष्ठा देवान्, यक्षरक्षांसि राजसाः,

प्रेतान्भूतगणांश्च सप्तमातृकादींश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

तथाऽपि कथं सत्त्वादिनिष्ठा यथोक्तस्य पुरुषस्य ज्ञातुं शक्येत्याशङ्क्याऽऽह—
ततश्चेति । अधिकृतस्य पुरुषस्य श्रद्धाप्रधानत्वादिति यावत् । देवा वत्सादयो, यक्षाः
कुबेरादयो, रक्षांसि नैर्ऋतादयः, स्वधर्मात्प्रच्युता विषादयो देहपातादूर्ध्वं वायुदेहमा-
पन्नाः प्रेताः । एभ्यश्च यथायथमाराध्यदेवादयः सात्त्विकराजसतामसान्प्रकामान्प्रयच्छ-
न्तीति सामर्थ्यादवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

एव कार्यतो निर्णीताः सत्त्वादिनिष्ठाः शास्त्रविध्युत्सर्गे तत्र कश्चिदेव
सहस्रेषु देवपूजादितत्परः सत्त्वनिष्ठो भवति बाहुल्येन तु रजोनिष्ठास्व-
भोनिष्ठाश्चैव प्राणिनो भवन्ति, कथम्—

अशास्त्रविहितं धीरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।

दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

अशास्त्रविहितं न शास्त्रविहितमशास्त्रविहितं धीरं पीडाकरं प्राणिना-
मात्मनश्च तपस्तप्यन्ते निर्वर्तयन्ति ये तपो जनास्ते च दम्भाहंकारसं-
युक्ता दम्भश्चाहंकारश्च दम्भाहंकारौ ताभ्यां संयुक्ता दम्भाहंकारसंयुक्ताः
कामरागबलान्विताः कामश्च रागश्च कामरागौ तत्कृतं चकं कामरागवर्कं
तेनान्विताः कामरागवर्कैर्वाऽन्विताः ॥ ५ ॥

ननु सत्त्वादिनिष्ठाः शास्त्रेण ज्ञातुं शक्यन्ते कृतं कार्यलिङ्गकानुमानेनेति तत्राऽऽह—
 एवमिति । सत्त्वादिनिष्ठानां जन्तूनामवान्तरविशेषं प्रचुरत्वात्प्रचुरत्वरूपं दर्शयति—
 तत्रेत्यादिना । राजमानां तामसानां च प्राचुर्यं प्रश्नद्वारा विवृणोति—कथमित्या-
 दिना । कामश्च काम्यमानविषयो रामश्च तद्विषयभोगाभिच्छापस्तत्कृतं तत्प्रयुक्तं तन्नि-
 मित्तमिति यावत् ॥ ६ ॥

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूताग्राममचेतसः ।

मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

कर्शयन्त इति । कर्शयन्तः कुशीकुर्वन्तः शरीरस्थं भूतग्रामं करण-
 समुदायमचेतसोऽविवेकिनो मां चैव तत्कर्म्मशुद्धिसाक्षिभूतमन्तःशरीरस्थं
 कर्शयन्तो मदनुशासनाकरणमेव मत्कर्शने तान्विद्ध्यासुरनिश्चयाना-
 सुरो निश्चयो येषां त आसुरनिश्चयास्तान्परिहरणार्थं विद्धीत्युपदेशः ॥ ६ ॥

रजोनिष्ठान्प्राधान्येन प्रदर्श्य तमोनिष्ठान्प्राधान्येन दर्शयति—कर्शयन्त इति । कथं
 शरीरादिसाक्षिणमीश्वरं प्रति कुशीकरणं प्राणिना प्रकल्प्यते तत्राऽऽह—मदनुशा-
 सनेति । तेषां विपर्योसनिश्चयवता परिज्ञानं कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह—परिहरणा-
 र्थमिति ॥ ६ ॥

आहाराणां च रस्यस्निग्धादिवर्गत्रयरूपेण भिन्नानां ययाक्रमं सात्त्विक-
 करजसतामसपुरुषप्रियत्वदर्शनमिह क्रियते रस्यस्निग्धादिष्वाहारविशे-
 पेष्वात्मनः प्रीत्यतिरेकेण लिङ्गेन सात्त्विकत्वं राजसत्वं तामसत्वं च
 बुद्ध्वा रजस्तमोलिङ्गानामाहाराणां परिवर्जनार्थं सत्त्वलिङ्गानां चोपा-
 दानार्थं तथा यज्ञादीनामपि सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिविधत्वप्रतिपादनमिह
 राजसतामसान्बुद्ध्वा कथं नु नाम परित्यजेत्सात्त्विकानेवानुतेष्टेदि-
 स्तेवमर्थम्—

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

आहारस्त्वपि सर्वस्य भोक्तृस्त्रिविधो भवति प्रिय इष्टस्तथा यज्ञस्तथा
 तपस्तथा दानं तेषामाहारादीनां भेदमिमं वक्ष्यमाणं शृणु ॥ ७ ॥

उत्तरश्लोकपूर्वार्धतात्पर्यमाह—आहाराणामिति । रस्यादिवर्गस्य सात्त्विकपुरुष-
 प्रियत्वं कट्वादिवर्गस्य राजसप्रियत्वं यातयामादिवर्गस्य तामसप्रियत्वमिति दर्शनं कुत्रो-

पयुज्यते तत्राऽऽह—रस्येति । श्लोकोत्तरार्धतात्पर्यमाह—तथेति । आहारत्रैविध्य-
वदिति यावत् । कथमेतेषां प्रत्येकं त्रैविध्यं तत्राऽऽह—तेषामिति ॥ ७ ॥

आयुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

आयुरिति । आयुश्च सत्त्वं च बलं चाऽऽरोग्यं च सुखं च प्रीतिश्च
तासां विवर्धना आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनास्ते च रस्या रसो-
पेताः स्निग्धाः स्नेहवन्तः स्थिराश्चिरकालस्यापिनो देहे, हृद्या हृदयप्रिया
आहाराः सात्त्विकप्रियाः सात्त्विकस्येष्टाः ॥ ८ ॥

सात्त्विकप्रीतिविषयमाहारविशेषमुदाहरति—अयुरिति । आयुर्ज्योर्जीवनं, सत्त्वं
चित्तस्थैर्यं वा । बलं कार्यकरणनामर्थम्, आरोग्यं नीरोगता, सुखमन्तराह्लादः,
प्रीतिः परेषामपि संपन्नानां दर्शनात्परमो हर्षस्तासां विवर्धना विवर्धयन्तीति व्युत्पत्तेः ।
रसोपेता रसयितव्याः सरसाः । देहे चिरकालस्थायित्वं चिरतरं शरीरोपकार-
हेत्वम् ॥ ८ ॥

कटुम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

कट्विति । कटुरम्लो लवणोऽत्युष्णोऽतिशब्दः कटुं द्विषु सर्वत्र
योज्योऽतिकटुरतितीक्ष्ण इत्येवं कटुम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिन
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदा दुःखं च शोकं चाऽऽमयं च
प्रयच्छन्तीति दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

राजसप्रीतिविषयमाहारविशेषं दर्शयति—कट्विति । कटुस्तिक्तः कटुकस्य तीक्ष्ण-
शब्देनोक्तत्वात् । रूक्षो विज्रेहः । विदाही सतापकः । अतिशब्दस्य सर्वत्र योजना-
मेवास्ति—अतिकटुरिति । दुःखं तात्कालिकी पीडा, इष्टवियोगजं दुःखं शोकः,
आमयो रोगः ॥ ९ ॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।

उच्छिष्टमपि चाभेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

यातयाममिति । यातयामं मन्दपकं निर्बोध्यं गतरसेनोक्तत्वाद्गत-
रसं रसवियुक्तं पूति दुर्गन्धं पर्युषितं च पकं सद्राज्यन्तरितं च यदुच्छि-
ष्टमपि च भुक्तशिष्टमभेध्यमयज्ञार्हं भोजनपीडितं तामसप्रियम् ॥ १० ॥
तामसप्रियमाहारमुदाहरति—यातयाममिति । ननु निर्बोध्यं यातयाममुच्यते न
पुनः सामिषकमिति नेत्याह—निर्बोध्यस्येति ॥ १० ॥

अयेदानीं यज्ञस्त्रिविध उच्यते—

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

अफलाकाङ्क्षिभिरफलार्थिभिर्यज्ञो विधिदृष्टः शास्त्रचोदनादृष्टो यो यज्ञ इज्यते निर्वर्त्यते यष्टव्यमेवेति यज्ञस्वरूपनिर्वर्तनमेव कार्यमिति मनः समाधाय नानेन पुरुषार्थोपपन्नं कर्तव्य इत्येवं निश्चित्य स सात्त्विको यज्ञ उच्यते ॥ ११ ॥

हानादानार्थमाहारत्रैविध्यमेवं विमज्ज्य क्रमप्राप्तं यज्ञत्रैविध्यं कथयति—अयेति । तत्र सात्त्विकं यज्ञं ज्ञापयति—अफलेति । फलमिसंधिं विना यज्ञस्वरूपमेव भाव्यमिति बुद्ध्या शास्त्रतोऽनुष्ठीयमानो यज्ञः सात्त्विक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।

इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

अभिसंधायेति । अभिसंधायोद्दिश्य फलं दम्भार्थमपि चैव यदिज्यते

भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

राजसं यज्ञं हानार्थं दर्शयति—अभिसंधायेति । स्वर्गाद्युद्दिश्य चार्मिकस्वरूपाप-
मार्थं च यद्यज्जनं क्रियते तं यज्ञं राजसा निर्वृत्तं त्याज्यमवाच्छेत्त्यर्थः ॥ १२ ॥

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

विधिहीनमिति । विधिहीनं यथाचोदितविपरीतम्, असृष्टान्नं ब्राह्मणेभ्यो न सृष्टं न दत्तमन्नं यस्मिन्पक्षे सोऽसृष्टान्नस्यमसृष्टान्नम्, मन्त्रहीनं मन्त्रतः स्वरतो वर्णतश्च विपुक्तं मन्त्रहीनम्, अदक्षिणमुक्तदक्षिणारहितं श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते तमोनिर्वृत्तं कथयन्ति ॥ १३ ॥

तामसं यज्ञं हानार्थमेवादाहरति—विधीमिति ॥ १३ ॥

अयेदानीं तपस्त्रिविधमुच्यते—

देवाद्विजगुरुमाज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

देवाश्च द्विजाश्च गुरवश्च माताश्च देवाद्विजगुरुमादस्तेषां पूजनं देव-
द्विजगुरुमाज्ञपूजनं शौचमार्जवमृजुत्वं ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरनिर्वर्त्य

शारीरं शरीरप्रधानैः सर्वैरेव कार्यकरणैः कर्त्रादिभिः साध्यं शरीरे तप उच्यते । पञ्चैते तस्य हेतव इति हि वक्ष्यामि ॥ १४ ॥

साक्षि वकादिमाधं निरूपयितुं सर्वस्य तपसः स्वरूपं निरूपयति—अयेति । तत्र शारीरं तपो निर्दिशन्नि—देवेति । देवा ब्रह्मविष्णुशिवादयः, द्विजाः पूज्यपूज्यत्वाद्द्विजोत्तमाः, गुरवः पित्रादयः, प्राज्ञाः पण्डिता विदितवेदितव्यास्तेषां पूजनं प्रणामशुश्रूषादि, शौचं मृज्जलाम्या शरीरशोधनम्, आर्जवमृजुत्वं विहितप्रतिषिद्धयोरेकस्त्वप्रवृत्तिनिवृत्तिमस्त्वम्, ब्रह्मचर्यं मैथुनासमाचरणम्, अहिंसा प्राणिनामपीडनम् । शरीरमात्रनिर्वर्त्यत्वमस्य तपसो न संभवतीति मत्वा विशिनष्टि—शरीरेति । कथं कर्त्रादिसाध्यत्वे तपसः शारीरत्वं शरीरत्वे वा कथं कर्त्रादिसाध्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—पञ्चैति ॥ १४ ॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायासनं चैव बाह्म्यं तप उच्यते ॥ १५ ॥

अनुद्वेगेति । अनुद्वेगकरं प्राणिनामदुःखकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्प्रियहिते दृष्टादृष्टार्थे । अनुद्वेगकरत्वादियिधर्मैर्वाक्यं विशेष्यते । विशेषणधर्मसमुच्चयार्थश्चशब्दः । परमत्यायनार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य सत्यप्रियहितानुद्वेगकरत्वानामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा हीनत्वा स्याद्यदि न तद्बाह्म्यं तपः । तथा सत्यवाक्यस्येतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा हीनत्वाया न बाह्म्यतपस्त्वम् । तथा प्रियवाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा हीनस्य न बाह्म्यतपस्त्वम् । तथा हितवाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विमुक्तस्य न बाह्म्यतपस्त्वम् । किं पुनस्तत्तपो यस्सत्यं वाक्यमनुद्वेगकरं प्रियहितं च यत्तत्परमं तपो बाह्म्यम् । यथा शान्तो भव वत्स स्वाध्यायं योगं चानुतिष्ठ तथा ते श्रेयो भविष्यन्ति । स्वाध्यायाभ्यासनं चैव यथाविधि बाह्म्यं तप उच्यते ॥ १५ ॥

संप्रति बाह्म्यं तपो व्यवदिशति—अनुद्वेगकरमिति । सत्यं यथादृष्टार्थवचनं, प्रियं श्रुतिसुखं हितं परिणामपद्यम् । प्रियहितयोर्विधान्तरं विभागमाह—प्रियेति । यद्यत्र विशेषणविशेष्यत्व तदाह—अनुद्वेगेति । विशेषणानां घर्माणामनुद्वेगकरत्वादीनां विशेषेण वानयेन समुदितानां परस्परमपि समुच्चयश्चोती चकार इत्याह—विशेषणेति । किमिति वाक्यमेतौर्विरोध्यते विमिति वा तेषां मिथः समुच्चयस्तत्राऽऽह—

परेति । यद्यपि वाक्यमात्रस्याविशेषितस्य बाह्यमयतपस्त्वानुपपत्तिस्तथाऽपि सत्यवा-
क्यस्य विशेषणान्तराभावेऽपि बाह्यमयतपस्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । तथाऽपि
प्रियवाक्यमात्रस्य तथात्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तथा प्रियेति । तथाऽपि परि-
णामपथ्यं तथा मविष्यति नेत्याह—तथा हितेति । कीदृक्त्वं तपो बाह्यमयमिति
प्रश्नपूर्वकं विशदयति—किं पुनरिति । विशिष्टे बाह्यमे तपसि दृष्टान्तमाह—
यथेति । प्राह्मसूत्रत्वं पवित्रपाणिनित्वमित्यादिविधानमनतिक्रम्य स्वाध्यायस्याऽऽवर्तन-
मपि बाह्यमे तपस्यन्तर्भवतीत्याह—स्वाध्यायेति । वाक्प्राचुर्येण प्रसृताऽस्मिन्निति
बाह्यमयं वाक्प्रधानमित्यर्थः ॥ १९ ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

मन इति । मनःप्रसादो मनसः प्रशान्तिः स्वच्छतापादनं मनसः
प्रसादः । सौम्यत्वं यत्सौमनस्यमाहुर्मुखादिप्रसादकार्याऽन्तःकरणस्य
वृत्तिः, मौनं वाक्संयमोऽपि मनःसंयमपूर्वको भवतीति कार्येण कारण-
मुच्यते मनःसंयमो मौनमिति । आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः सर्वतः
सामान्यरूप आत्मविनिग्रहो वाक्विषयस्यैव मनसः संयमो मौनमिति
विशेषः । भावसंशुद्धिः परैर्व्यवहारकालेऽप्यावावित्वं भावसंशुद्धिरित्येव-
त्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

मानसं तपः संक्षिपति—मन इति । प्रशान्तिफलमेव व्यनक्ति—स्वच्छतेति ।
मनसः स्वाच्छद्यमनाकुलता नैश्चिन्त्यमित्यर्थः । सौमनस्यं सर्वेभ्यो हितैपित्तमहितावि-
नतनं च । तत्कथं गम्यते तत्राऽऽह—मुखादीति । तस्य स्वरूपमाह—अन्तःकरण-
स्येति । ननु मौनं बाह्यनियमनं बाह्यमे तपस्यन्तर्भवति तत्कथं मानसे तपसि व्यपदि-
श्यते तत्र वाचः संयमस्य कार्यत्वान्मनःसंयमस्य कारणत्वात्कार्येण कारणप्रहणान्मानसे
तपसि मौनमुक्तमित्याह—वागिति । यद्वा मौनं मुनिभावो मननमात्मनो मनसो
विनिग्रहो निरोधः । नन्वेवं मौनस्य मनोनिग्रहस्य च मनःसंयमत्वेनैकत्वात्पौनरुक्त्यं
नेत्याह—सर्वत इति । भावस्य हृदयस्य संशुद्धी रागादिमलविकलतेति व्याचष्टे—
परैरिति । मानसं मनसा प्रधानेन निर्वर्त्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

यथोक्तं कायिकं वाचिकं मानसं च तपस्तप्तं नरैः सत्त्वादिभेदेन कथं
त्रिविधं भवतीत्युच्यते—

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

श्रद्धयाऽऽस्तित्वयधुद्धया परया प्रकृष्टया तप्तमनुष्ठितं तपस्तत्प्रकृतं
त्रिविधं त्रिप्रकारमधिष्ठानं नरैरनुष्ठातृभिरफलाकाङ्क्षिभिः फलाकाङ्क्षा-
रहितैर्युक्तैः समाहितैर्यदीदृश तपस्तरसात्त्विकं सत्त्वनिर्द्वैतं परिचक्षते
कथयन्ति शिष्टाः ॥ १७ ॥

त्रिविधस्य तपसो यथासंभवं सात्त्विकादिभावेन त्रैविध्यमाकाङ्क्षाद्वारा निक्षिपति—
यथोक्तमिति । अधिष्ठानं देहवाङ्मनोनिर्वर्त्यमित्यर्थः । समाहितैः सिद्धयसिद्धयो-
निर्विकारैरिति यावत् ॥ १७ ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥

सत्कारोति । सत्कारमानपूजार्थं सत्कारः साधुकारः साधुरयं तपस्वी
ब्राह्मण इत्येवमर्थं मानो माननं प्रत्युत्थानाभिवादनादिस्तदर्थं पूजा
पादमक्षालनार्चनाशचितृत्वादिस्तदर्थं च तपः सत्कारमानपूजार्थं दम्भेन
चैव यत्क्रियते तपस्वादिव प्रोक्तं कथितं राजसं चलं कादाचित्कफलत्वे-
नाध्रुवम् ॥ १८ ॥

राजसं तपो निर्दिशति—सत्कारेति । साधुकारमेव स्फोरयति—साधुरिति ।
दम्भेन चैव नारितकथेन वेषलघर्मध्वजिःवेनेत्यर्थः । तदिह प्रोक्तमस्मिन्नेव श्लोके फल-
प्रदमित्यर्थः । कादाचित्कफलत्वमध्रुवमनियतमनैकान्तिकफलमिति यावत् ॥ १८ ॥

मूढग्राहेणाऽऽत्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

मूढेति । मूढग्राहेणाविवेकनिश्चयेनाऽऽत्मनः पीडया क्रियते यत्तपः
परस्योत्सादनार्थं विनाशार्थं वा तत्तामसं तप उदाहृतम् ॥ १९ ॥

तामसं तपः संगृह्णाति—मूढेति । मूढोऽस्त्यन्ताविवेकी तस्य ग्राहो नामाऽऽग्रहोऽ-
भिनिवेशस्तेनेत्याह—अविवेकेति । आत्मनः स्वस्य देहादेरित्यर्थः ॥ १९ ॥

इदानीं दानमेव उच्यते—

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देरो काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

दातव्यमित्येवं मनः कृत्वा यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे प्रत्युपकारास-
मर्पाय समर्पायापि निरपेक्षं दीयते देशे पुण्ये कुरुक्षेत्रादौ काले संक्रा-
न्त्यादौ पात्रे च षडङ्गविद्वेदपारम् इत्यादौ तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

क्रमप्राप्तं दानस्य गुणनिमित्तं भेदमाह—इदानीमिति । दातव्यमित्येव मनः कृत्वा दानमेव मया भाव्यं न फलमित्यभिसंधायेत्यर्थः ॥ २० ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

यस्मिन्नि । यत्तु दानं प्रत्युपकारार्थं काले त्वयं मां प्रत्युपकारिष्यतीत्येवमर्थं फलं वाऽस्य दानस्य मे भविष्यत्यदृष्टमिति तद्मुद्दिश्य पुनर्दीयते च परिक्लिष्टं स्वेदसंयुक्तं तद्राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

अदेशोति । अदेशकालेऽपुण्ये देशे म्लेच्छाशूच्यादिसंकीर्णोऽकाले पुण्यहेतुत्वेनाप्रख्याते संक्रान्त्यादिविशेषरहितेऽपात्रेभ्यश्च मूर्खैरुत्स्करादिभ्यो देशादिसंपत्तौ चासत्कृतं प्रियवचनपादप्रसादनपूजादिराहितमवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं यद्दानं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

राजसत्तामसदानविमजन स्पष्टार्थम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

यज्ञदानतपाप्रभृतीनां साद्गुण्यकरणायायमुपदेश उच्यते—

ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥

ओं तत्सादित्येष निर्देशो निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशस्त्रिविधो नामानिर्देशो ब्रह्मणः स्मृतश्चिन्तितो वेदान्तेषु ब्रह्माविद्भिः । ब्राह्मणास्तेन निर्देशेन त्रिविधेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिता निर्मिताः पुरा पूर्वमिति निर्देशस्तुत्यर्थमुच्यते ॥ २३ ॥

विहितानां कर्मणा प्रभादयुक्ते वैगुण्ये कथं परिहारः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यज्ञेति । ‘ओमिति ब्रह्म’ इत्यादिश्रुतेरोमिति तावद्ब्रह्मणो नामनिर्देशः, ‘तत्त्वमसि’ इति श्रुतेस्तदित्यापि ब्रह्मणो नामनिर्देशः, ‘सदेव सोम्येदम्’ इति श्रुतेः सदित्यापि तस्य नामेति मत्वाऽऽह—ओमिति । कथं निर्देशेन तेषां विधानमित्याशङ्क्याऽऽह—निर्दिश्यत इति । यज्ञादीनां वैगुण्यप्रतीतिकाले यथोक्तनाम्नामन्यतमोच्चारणादवैगुण्यं सिध्यतीति भावः । कर्मसाद्गुण्यकारणं त्रिविधं नाम स्तौति—ब्राह्मणा इति । पूर्वं सर्गादौ निर्माणं च प्रजापतेर्कृतृकम् ॥ २३ ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्योच्चार्य यज्ञदानतपःक्रिया यज्ञादिस्वरूपाः क्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः शास्त्रचोदिताः । सततं सर्वदा ब्रह्मवादिनां ब्रह्म-
षदनशीलानाम् ॥ २४ ॥

यस्माद्ब्राह्मणादीनां कारणं यस्माच्च ब्रह्मणो निर्देशस्तस्मादित्युपमंहरति—तस्मा-
दिति । ब्रह्मवादिनामित्यत्र ब्रह्म वेदः ॥ २४ ॥

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

तदिति । तदित्यनभिसंधाय तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्यानभिसंधाय
च कर्मणः फलं यज्ञतपःक्रिया यज्ञक्रियाश्च तपःक्रियाश्च यज्ञतपःक्रिया
दानक्रियाश्च विविधाः क्षेत्रहिरण्यपदानादिलक्षणाः क्रियन्ते निर्वर्त्यन्ते
मोक्षकाङ्क्षिभिर्मोक्षार्थिभिर्मुमुक्षुभिः ॥ २५ ॥

ओंशब्दस्य विनियोगमुक्त्वा तच्छब्दस्य विनियोगमाह—तदित्यादिना ॥ २५ ॥

ओंतच्छब्दयोर्विनियोग उक्तोऽपेक्षानीं सच्छब्दस्य विनियोगः
कथ्यते—

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६ ॥

सद्भावेऽसत्तः सद्भावे तथाऽविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्मानि तथा साधु-
भावेऽसद्वृत्तस्यासाधोः सद्वृत्तता साधुभावस्तास्मिन्साधुभावे च सद-
त्वेतदभिधानं ब्रह्मणः प्रयुज्यते तत्रोच्यतेऽभिधीयते प्रशस्ते कर्मणि
विवाहादौ च तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते प्रयुज्यत इत्येतत् ॥ २६ ॥

वृत्तमनूयानन्तरश्लोकतार्थ्यमाह—ओंतच्छब्दश्चोच्यते ॥ २६ ॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

यज्ञे यज्ञकर्मणि या स्थितिस्तपसि च या स्थितिर्दाने च या स्थितिः
सा च सदित्युच्यते विद्वद्भिः, कर्म चैव तदर्थीयमथवा यस्याभिधान-
त्रयं प्रकृतं तदर्थीयं यज्ञदानतपार्थीयमीश्वरार्थीयमित्येतत् । सदित्येवा-
भिधीयते । तदेतद्यज्ञतपआदिकर्मासात्त्विकं निगुणमपि अद्यापूर्वकं
ब्रह्मणोऽभिधानत्रयमयोगेण समुक्तं सात्त्विकं संपादितं भवति ॥ २७ ॥

प्रकारान्तरेण सच्छब्दस्य विनियोगमाह—यज्ञ इति । नामत्रयोच्चारणेन साद्-
गुण्यं सिध्यतीति प्रकरणार्थमुपसंहरति—तदेतदिति ॥ २७ ॥

तत्र च सर्वत्र श्रद्धाप्रधानतया सर्वं संपाद्यते यस्माच्चस्मात्—

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असादित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मप-

र्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो

नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अश्रद्धया हुतं हवनं कृतं दत्तं च ब्राह्मणेभ्योऽश्रद्धया, तपस्तप्तमनुष्ठि-
तमश्रद्धया, तथाऽश्रद्धयैव कृतं यस्तुतिनमस्कारादि तत्सर्वमसादित्यु-
च्यते यस्मात्सिद्धयनमार्गबाह्यत्वात्पार्थ । न च श्रद्धायासमपि श्रेष्ठ
फलाय नो अपीदृश्यं साधुभिर्निन्दितत्वादिति ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीम-
च्छेकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये श्रद्धात्रय-
विभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अश्रद्धान्वितस्यापि कर्मणो नामत्रयोच्चारणाद्वैगुण्ये श्रद्धाभाषान्यं न स्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह—तत्र चेति । सप्तमीभ्यां प्रकृतं यज्ञादि गृह्यते । सर्वं यज्ञादि सगुण-
मिति शेषः । तस्यासत्त्वं साधयति—यस्मात्तीति । ऐहिकमामुष्मिकं वा फलमश्र-
द्धितेनापि कर्मणा संपश्यते कुतोऽस्यासत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । तस्यो-
भयविषयफलाहेतुत्वे हेतुमाह—साधुभिरिति । निन्दन्ति हि साधवः श्रद्धारहितं
कर्मातो नैतदुभयफलोपयिकमित्यर्थः । तदनेन शास्त्रानभिज्ञानमपि श्रद्धायतां श्रद्धया
सात्त्विकत्वादित्रैविध्यभाजां राजसतामसाहारादित्यागेन सात्त्विकाहारादिसेवया सत्त्वै-
कशरणानां प्राप्तमपि यज्ञादिवैगुण्यं ब्रह्मनामनिर्देशेन परिहरतां परिशुद्धमुद्गीनां प्रव-
णादिसामग्रीसंज्ञाततत्त्वसाक्षात्कारवता मोक्षोपपत्तिरिति स्थितम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यान्न्दज्ञानविर-
चिते श्रीमद्भगवद्गीताशांकरभाष्यव्याख्याने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्यार्थोऽस्मिन्नध्याय उपसंहृत्य सर्वश्च वेदार्थो वक्तव्य इत्येवमर्थोऽयमध्याय आरभ्यते । सर्वेषु क्षीयतेष्वध्यायेषूक्तोऽर्थोऽस्मिन्नध्यायेऽवगम्यते । अर्जुनस्तु संन्यासत्यागशब्दार्थयोरेव विशेषं धुमुत्सुखाच्च—

अर्जुन उवाच—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिपूदन ॥ १ ॥

संन्यासस्य संन्यासशब्दार्थस्येत्येवमद्वे महाबाहो तत्त्वं तस्य भाव-
स्तत्त्वं याथात्म्यमित्येतद्विच्छामि वेदितुं ज्ञातुं त्यागस्य च त्यागशब्दा-
र्थस्येत्येतद्वृषीकेश पृथगितरेतरविभागतः । केशिनिपूदन केशिनामा
ह्यच्छब्दाऽसुरस्तं निपूदितवान्भगवान्वासुदेवस्तेन तन्नाम्ना संबोध्यतेऽ-
र्जुनेन ॥ १ ॥

पूर्वैरध्यायैर्विष्णवेण यतस्ततो विसृष्टतणेक्तमर्थं सुखप्रतिपत्त्यर्थं संक्षेपेणोपसंख्यत्यामि-
घातुमध्यायान्तरमवतारयति—सर्वस्यैवेति । उपसंहृत्य वक्तव्य इति संबन्धः ।
किञ्चोपनिषत्सु यतस्ततो विसृष्टतत्त्वार्थस्य बुद्धितोकर्थमस्मिन्नध्याये संक्षिप्ताभिवानं
कर्तव्यमुपनिषदा गीतानां चैकार्थत्वादित्याह—सर्वश्चेति । कथं सर्वोऽपि शास्त्रार्थोऽ-
स्मिन्नध्याये संक्षिप्योपसंह्रियते तत्राऽऽह—सर्वेषु हीति । ननु वेदार्थश्चेदशेषतोऽत्रो-
पसंक्षिप्तीर्यतस्तर्हि किमिति त्यागेनैके संन्यासयोगादिति च वेदार्थकदेशविषयं प्रश्न-
प्रतिपत्त्यनं तत्राऽऽह—अर्जुनास्त्विति । पृथगनयोस्तत्त्वं वेदितुमिच्छामीति विशेष-
णादपृथगर्थस्तयोस्तस्तीति गम्यते । धुमुत्सितस्य प्रष्टव्यत्वादेकदेशे तद्भावादुक्तमश्लोप-
मत्तिरिति भावः ॥ १ ॥

तत्र तत्र निर्दिष्टौ संन्यासत्प्रागशब्दौ न निर्लेण्ठितार्थौ पूर्वेष्वध्याये-
ष्वतोऽर्जुनाय पृष्टवते तन्निर्णयाय—

श्रीभगवानुवाच—

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

काम्यानामप्रपञ्चेषादीनां कर्मणां न्यासं परित्यागं संन्यासं संन्यासश्च-

वदार्थमनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्याननुष्ठानं कथयः पण्डिताः केचिद्विदुर्विजानन्ति ।
 नित्यनैमित्तिकानामनुष्ठीयमानानां सर्वकर्मणामात्मसंघटितया प्राप्तस्य
 फलस्य परित्यागः सर्वकर्मफलत्यागस्तं प्राहुः कथयन्ति त्यागं त्याग-
 शब्दार्थं विचक्षणाः पण्डिताः । यदि काम्यकर्मपरित्यागः फलपरित्यागो
 वाऽर्थो वक्तव्यः सर्वयाऽपि त्यागमात्रं संन्यासत्यागशब्दयोरेकोऽर्थो न
 घटपटशब्दाविव जात्यन्तरभूतार्थौ । ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां
 फलमेव नास्तीत्याहुः कथमुक्तये तेषां फलत्याग इति । यथा वन्द्यायाः
 पुत्रत्यागः । नैष दोषः । नित्यानामपि कर्मणां भगवता फलवत्त्वस्येष्ट-
 त्वात् । वक्ष्यति हि भगवाननिष्टमिष्टमिति न तु संन्यासिनामिति च ।
 संन्यासिनामेव हि केवलं कर्मफलासंघटनं दर्शयन्नसंन्यासिनां नित्य-
 कर्मफलप्राप्तिं ' भवत्परत्यागिनां प्रेत्य ' इति दर्शयति ॥ २ ॥

ननु पूर्वोक्तव्यायेषु तत्र तत्र संन्यासत्यागयोरुक्तत्वात्किमिति पुनस्तौ पृच्छयेते ज्ञाते
 तदयोगात्तत्राऽऽह—तत्र तत्रेति । न निर्लुण्ठितार्थौ न निष्कृष्टार्थौ न विविकार्यावि-
 स्मर्यः । बुभुत्सया प्रशस्य प्रवृत्तत्वात्प्रदुरभिषाद्यं प्रश्नेन प्रतिपद्य भगवानुत्तरमुक्तवानि-
 त्याह—अत इति । पक्षद्वयोपन्यासेन संन्यासत्यागशब्दोरर्थभेदं कथयति—काम्या-
 नामिति । तत्किमिदानीं संन्यासत्यागशब्दयोरात्यन्तिकं भिन्नार्थत्वं तथा प्रसिद्धि-
 विरोधः स्यादित्याशङ्क्यावान्तरभेदेऽपि नाऽऽत्यन्तिकभेदोऽस्तित्याह—यदीति । पुत्रा-
 भावाद्बन्ध्यायास्तस्या ग्रायोगवन्नित्यनैमित्तिककर्मणामफलानां फलत्यागानुपपत्तेरुक्त-
 सत्यागशब्दार्थो न सिध्यतीति शङ्कते—नन्विति । नित्यनैमित्तिककर्मफलस्य बन्ध्या-
 पुत्रसादृश्याभावात्तस्यागसंभवादुक्तस्यागशब्दार्थः संभवतीति समाधत्ते—नैष दोष
 इति । भगवता तेषां फलवत्त्वमिष्टमित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति—वक्ष्यतीति । तर्हि
 संन्यासिनामसंन्यासिनां च नित्याद्यनुष्ठायिनामविशेषेण तत्फलं स्यादिति चेन्नैवेत्याह—
 न त्विति । वक्ष्यतीत्यनुकर्षणं चकारार्थः । प्रसक्तस्य वचसोऽर्थं प्रकृतोपयोगित्वेन
 संगृह्य स्मारयति—संन्यासिनामिति ॥ २ ॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।

यज्ञदानतपःकर्म न त्यज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

त्याज्यं दोषेति । त्याज्यं त्यक्तव्यं दोषवदोषोऽस्यास्तीति दोषवत् ।
 किं तत्कर्म बन्धहेतुत्वात्सर्वमेव । अथवा दोषो यथा रागादिस्त्यज्यते
 तथा त्याज्यमित्येके प्राहुर्मनीषिणः पण्डिताः साख्यादिदृष्टिमाश्रिता
 अधिकृतानां कर्मिणामपीति । तत्रैव यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति

चापरे । कर्मिण एवाधिकृतानपेक्ष्यैते विकल्पा न तु ज्ञाननिष्ठान्प्रवृत्ता-
यिनः संन्यासिनोऽपेक्ष्य । ज्ञानयोगेन सांख्यानां निष्ठा मया पुरा प्रोक्तेति
कर्माधिकारादपोद्धृता ये न तान्प्रति चिन्ता । ननु कर्मयोगेन (ण)
योगिनामित्यधिकृताः पूर्वं विभक्तनिष्ठा अपीह सर्वशास्त्रोपसंहारप्रकरणे
यथा विचार्यन्ते तथा सांख्या अपि ज्ञाननिष्ठा विचार्यन्तामिति । न,
तेषां मोहदुःखनिमित्तत्वागानुपपत्तेः । न कायक्लेशनिमित्तानि दुःखानि
सांख्या आत्मनि पश्यन्तीच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वेनैव दर्शितत्वात् । अतस्ते
न कायक्लेशदुःखभयात्कर्म परित्यजन्ति । नापि ते कर्माण्यत्मानि पश्यन्ति
येन निवर्त कर्म मोहात्परित्यजेयुः । गुणानां कर्म नैव किञ्चित्करोमीति
हि ते संन्यस्यन्ति । सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्येत्यादिभिर्हि तत्त्वविदः
संन्यासप्रकार उक्तः ।

काम्यानि वर्जयित्वा नित्यनैमित्तिकानि फलाभिलाषादृते कर्तव्यानीत्युक्तं पक्षं प्रति-
पक्षनिरासेन द्रढयितुं विप्रतिपात्तिमाह—त्याज्यामिति । कर्मणः सर्वस्य दोषवत्त्वे
हेतुमाह—वन्धेति । दोषवदित्येतद्दृष्टान्तत्वेन व्यावष्टे—अथवेति । कर्मण्यनधिकृ-
तानामकर्मिणामेव कर्म त्याज्यं कर्मिणां तत्त्यागे प्रत्यवायादित्याशङ्क्याऽऽह—
अधिकृतानामिति । न हि तेषामपि कर्म व्यजतां प्रत्यवायो हिंसादियुक्तस्य कर्म-
णोऽनुष्ठाने परं प्रत्यवायादिति भावः । सांख्यादिपक्षसमाप्तविति शब्दः । मीमांसकप-
क्षमाह—तत्रैवेति । कर्माधिकृतेष्वेवेति यावत् । कर्म नित्यं नैमित्तिकं च । काम्यानां
कर्मणामित्यारम्य श्लोकाभ्यां कर्मिणोऽकर्मिणोऽधिकृताननधिकृताश्चापेक्ष्य दर्शित-
विकल्पानां प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—कर्मिण इति । एवकारव्यवच्छेद्यमाह—
नत्विति । तदेष स्फुटयति—ज्ञानेति । कर्माधिकृतानां ज्ञाननिष्ठातो विभक्तनिष्ठा-
वत्त्वेन पूर्वोक्तानामपि शास्त्रार्थोपसंहारे पुनर्विचार्यत्ववज्ज्ञाननिष्ठानामपि विचार्यत्वमन्ना-
विरुद्धमिति शङ्कते—नन्विति । सांख्यानां परमाधेज्ञाननिष्ठानां नात्र विचार्यतेत्यु-
त्तरमाह—न तेषामिति । ननु तेषामपि स्वात्मनि क्लेशदुःखादि पश्यतां तदनुरोधेन
राजसकर्मत्यागसिद्धेर्विचार्यत्वं नेत्याह—न कावेति । तत्र क्षेत्राध्यायोक्तं हेतु
करोति—इच्छादीनामिति । स्वात्मनि सांख्यादीनां क्लेशाद्यप्रतीतौ फलितमाह—
अत इति । ननु तेषां क्लेशाद्यदर्शनेऽपि स्वात्मनि कर्माणि पश्यतां तत्त्यागो युक्तस्तेषां
कायक्लेशादिकरत्वान्नेत्याह—नापीति । अज्ञानां मोहमाहात्म्याश्रितमपि कर्म
व्यवहुं शक्यं न तत्त्वविदां स्वात्मनि कर्मादर्शनेन तत्त्यागे हेत्वभावादिति
भत्याऽऽह—मोहादिति । कथं तर्हि तेषामात्मनि कर्माण्यपश्यतां प्राप्स्यमावे

तस्यागः संन्यासस्तत्राऽऽह—गुणानामिति । अविवेकप्राप्तानां कर्मणां त्यागस्तत्त्व-
विदामित्युक्तं स्मारयन्नप्राप्तप्रतिषेधं प्रत्यादिशति—सर्वेति ।

तस्माद्येऽन्येऽधिकृताः कर्मण्यनात्मविदो येषां च मोहात्त्यागः संभवति
कायक्लेशभयाच्च त एव तामसास्त्यागिनो राजसाश्चेति निन्द्यन्ते कर्मि-
णामनात्मज्ञानां कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थम् । सर्वारम्भपरित्यागी मौनी
संतुष्टो येन केनचिदनिषेधः स्थिरमतिरिति गुणातीतलक्षणे च परमार्थ-
संन्यासिनो विशेषितत्वात् । वक्ष्यति च ज्ञानस्य या परा निष्ठेति ।
तस्माज्ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनो नेह विवक्षिताः । कर्मफलत्याग एव
सात्त्विकत्वेन गुणेन तामसत्वाद्यपेक्षया संन्यास उच्यते न मुख्यः सर्व-
कर्मसंन्यासः । सर्वकर्मसंन्यासासंभवे च नहि देहभूतेति हेतुवचनान्मुख्य
एवेति चेत् । न, हेतुवचनस्य स्तुत्यर्थत्वात् । यथा त्यागाच्छान्तिरनन्त-
रामिति कर्मफलत्यागस्तुतिरेव यथोक्तानेकपक्षानुष्ठानाशक्तिमन्तमर्जुनमज्ञं
प्राति विधानात्तदेवमपि न हि देहभूता शक्यमिति कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थं
वचनम् । न सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्त इत्यस्य
पक्षस्यापवादः केनचिद्यर्थयितुं शक्यः । तस्मात्कर्मण्यधिकृतान्प्रत्येवैष
संन्यासस्यागविकल्पः । ये तु परमार्थदर्शिनाः सांख्यास्तेषां ज्ञाननिष्ठाया-
मेव सर्वकर्मसंन्यासलक्षणाध्यामधिकारो नान्यत्रेति न ते विकल्पाहर्हाः ।
तयोपपादितमस्माभिर्बेदाविनाशिनमित्यस्मिन्प्रदेशे तृतीयादौ च ॥ ३ ॥

तत्त्वविदामत्राविचार्यत्वे फलितमाह—तस्मादिति । येऽनात्मविदस्त एवेत्युत्तरत्र
संबन्धः । कर्मण्यधिकृतानामनात्मविदां कर्मत्यागसंभावनां दर्शयति—येषां चेति ।
तन्निन्दा कुत्रोपयुक्त्याशङ्क्याऽऽह—कर्मिणामिति । किंच परमार्थसंन्यासिनां
प्रशंस्यत्वेऽपलम्भाच्च निन्दाविषयत्वमित्याह—सर्वेति । किंचात्रापि सिद्धिं प्राप्तो
यथेत्यादिना ज्ञाननिष्ठया-वक्ष्यमाणत्वात्तद्वतां नेह विचार्यतेत्याह—वक्ष्यतीति । कर्मा-
धिकृतानामेवात्र विवक्षितत्वं न ज्ञाननिष्ठानामित्युपसंहरति—तस्मादिति । ननु संन्या-
सशब्देन सर्वकर्मसंन्यासस्य ग्राह्यत्वात्तथाविधसंन्यासिनामिह विवक्षितत्वं प्रतिप्राति
तत्राऽऽह—कर्मिणि । संन्यासशब्देन मुख्यस्यैव संन्यासस्य ग्रहणं गौणमुख्ययोर्मुख्ये
कार्यसंप्रत्ययादन्यथा तदसंभवे हेतुक्तिवैयर्थ्यादप्राप्तप्रतिषेधादिति शङ्कते—सर्वेति ।
नेदं हेतुवचनं सर्वकर्मसंन्यासासंभवसाधकं कर्मफलत्यागस्तुतिपरत्वादिति परिहरति—
नेत्यादिना । एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । दृष्टान्तेऽपि यथाश्रुतार्थत्वं किं
न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यथोक्तेति । न हि फलत्यागादेव ज्ञानं विना मुक्तिर्युक्ता मुक्ते-

ज्ञानैकाधीनत्वसाधकश्रुतिस्मृतिविरोधादद्वैष्टेत्यादिना चानन्तरमेव ज्ञानसाधनविधाना-
नर्थक्यादतस्त्यागस्तुतिरेवात्र ग्राह्येत्यर्थः । दृष्टान्तमतमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—
तथेति । प्रागुक्तपक्षापवादविवक्षया हेतुर्केर्मुख्यार्थत्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्य
तदपवादे हेत्वभावान्मैवमित्याह—न सर्वेति । न चेयमेव हेतूक्तिस्तदपवादिकाऽन्यथा-
सिद्धेरुक्तत्वादिति यावत् । मुख्यसंन्यासापवादासंभवे संन्यासत्यागविकल्पस्य कथं
साधकाशतेश्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । ज्ञाननिष्ठान्प्रयुक्तविकल्पानुपपत्तौ कुत्र
तेषामधिकारस्तत्राऽऽह—ये त्विति । संन्यासिनां विकल्पानर्हत्वेन ज्ञाननिष्ठायामेवाधि-
कारस्य मूल्यःसु प्रदेशेषु साधितत्वाच्च साधनीयत्वापेक्षेत्याह—तथेति ॥ ३ ॥

तत्रैतेषु विकल्पभेदेषु—

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

निश्चयं शृण्ववधारय मे मम वचनात्तत्र त्यागे त्यागसंन्यासविकल्पे
यथादर्शिते भरतसत्तम भरतानां साधुव्रम । त्यागो हि त्यागसंन्यासश-
ब्दवाच्यो हि योऽर्थः स एक एवेत्यभिप्रेत्याऽऽह—त्यागो हीति । पुरुष-
व्याघ्र त्रिविधस्त्रिप्रकारस्तामसादिप्रकारैः संप्रकीर्तितः शास्त्रेषु सम्प्रक-
यितः । यस्मात्तामसादिभेदेन त्यागसंन्यासशब्दवाच्योऽर्थोऽधिकृतस्य
कर्मिणोऽनात्मज्ञस्य त्रिविधः संभवति न परमार्थदर्शिन इत्ययमर्थो
दुर्ज्ञानस्तस्मादत्र तत्त्वं नान्यो वक्तुं समर्थः । तस्मान्निश्चयं परमार्थशास्त्रार्थ-
विषयमध्यवसायमैश्वरं शृणु ॥ ४ ॥

कर्माधिकृतान्मत्प्रेषोक्तविकल्पप्रवृत्तावपि कुतो निर्धारणसिद्धिस्तत्राऽऽह—तत्रेति
तमेव निश्चयं दर्शयितुमादौ त्यागगतमवान्तरविभागमाह—त्यागो हीति । ननु त्याग-
संन्यासयोरुपपत्तिरपि प्रकृतत्वाविशेषे त्यागस्यैवावान्तरविभागमिधाने संन्यासस्योपपत्ति-
तत्त्वमापद्येत नेत्याह—त्यागेति । सात्त्विको राजसस्तामसश्चेत्युक्तेऽर्थे त्रैविध्येऽपि
स्वभावेन निश्चयासंभवात्किञ्च मागवतेन निश्चयेनेत्याशङ्क्याऽऽह—यस्मादिति ।
भगवतोऽन्यथोक्तविभागे तत्त्वानिश्चयाद्भागवतनिश्चयस्य श्रोतव्यतेति निगमयति—
तस्मादिति ॥ ४ ॥

फः पुनरसौ निश्चय इत्यत्र आह—

यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

यज्ञो दानं तप इत्येतन्निविधं कर्म न त्याज्यं न त्यक्तव्यं कार्यं
करणीयमेव तत् । कस्माद्यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि विशुद्धिकारणानि
मनीषिणां फलानभिसंधीनामित्येतत् ॥ ५ ॥

तमेव भगवतो निश्चयं विशेषतो निर्धारयितुं प्रश्नपूर्वकमनन्तरश्लोकप्रवृत्तिं दर्श-
यति—कः पुनरिति । यज्ञादीनां कर्तव्यत्वे हेतुमाह—यज्ञ इति । न केवलमत्याज्यं
किंतु कर्तव्यमेवेत्याह—कार्यमिति । प्रतिज्ञातमेवं विमज्य हेतुं विमजते—कस्मा-
दिति ॥ ५ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

एतान्यपीति । एतान्यपि तु कर्माणि यज्ञदानतपांसि पावनान्युक्तानि
सङ्गमासक्तिं तेषु त्यक्त्वा, फलानि च तेषां त्यक्त्वा परित्यज्य कर्त-
व्यानीत्यनुष्ठेयानीति मे मम निश्चितं मतमुत्तमम् । निश्चयं शृणु मे
तत्रेति प्रतिज्ञाय पावनत्वं च हेतुमुक्तवैतान्यपि कर्माणि कर्तव्यानीत्ये-
तन्निश्चिनं मतमुत्तममिति प्रतिज्ञातार्योपसंहार एव नापूर्वार्थं वचनमेता-
न्यपीति प्रकृतसंनिष्ठाप्रार्थतोपपत्तेः । सासङ्गस्य फलार्थिनो बन्धहेतव
एतान्यपि कर्माणि मुमुक्षोः कर्तव्यानीत्यपिशब्दस्यार्थो न स्वन्यानि
कर्माण्यपेक्ष्यैतान्यपीत्युच्यते । अन्ये वर्णयन्ति नित्यानां कर्मणां फला-
भावात्सङ्गं त्यक्त्वा फलानि चेति नोपपद्यते । एतान्यपीति यानि
काम्यानि कर्माणि नित्येभ्योऽन्यान्येतान्यपि कर्तव्यानि किमुत यज्ञदा-
नतपांसि नित्यानीति । तदसत्, नित्यानामपि कर्मणां फलवत्त्वस्यो-
पपादितत्वात् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानीत्यादिवचनेन नित्यान्यपि
कर्माणि बन्धहेतुत्वाशङ्कया जिहासोर्धुमुक्षोः कुतः काम्येषु मसङ्गः ।
'दूरेण ह्यवरं कर्म' इति च निन्दितत्वात् । 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र'
इति च काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वस्य निश्चितत्वात् । 'त्रैगुण्यविषया
वेदाः' 'त्रैविद्या मां सोमपाः' 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति'
इति च दूरव्यवहितत्वाच्च न काम्येष्वेतान्यपीति व्यपदेशः ॥ ६ ॥

प्रतिज्ञातमर्थमुपसंहरति—एतान्यपीति । उपसंहारश्लोकासराणि व्याकरोति—
एतानीत्यादिना । असार्थमुक्त्वा तात्पर्यमाह—निश्चयमिति । प्रकृतार्योपसंहारे
भगवमाह—एतान्यपीति । अपिशब्दस्य विषयित्वमर्थं दर्शयति—सासङ्गस्येति ।

व्यावर्त्ये कीर्तयति—न त्विति । एतान्यपीत्यादिवाक्यं न नित्यकर्मविषयमिति मतमुपन्यस्यति—अन्य इति । न चेदिदं नित्यकर्मविषयं किंविषयं तर्हीत्याशङ्क्य वाक्यमवतार्य व्याकरोति—एतानीत्यादिना । नित्यानामफलत्वमुपेत्य यच्चोद्यं तदयुक्तमिति दूषयति—तदसदिति । यत्तु काम्यानापि कर्तव्यानीति तन्निरस्यति—नित्यान्यपीति । किंच काम्याना मगवता निन्दितत्वाच्च तेषु मुमुक्षोरनुष्ठानमित्याह—दूरेणेति । किंच मुमुक्षोरपेक्षितमोक्षापेक्षया विरुद्धफलत्वात्काम्यकर्मणा न तेषु तस्यानुष्ठानमित्याह—यज्ञार्थादिति । काम्याना बन्धहेतुत्वं निश्चितमित्यत्रैव पूर्वोत्तरवाक्यानुकूल्यं दर्शयति—त्रैगुण्येति । किंच पूर्वश्लोके यज्ञादिनित्यकर्मणा प्रकृतत्वादेतच्छब्देन सनिहितवाचिना परामर्शत्काम्यकर्मणा च ‘काम्याना कर्मणाम्’ इति व्यवहितानां सनिहितपरामर्शकैतच्छब्दाविषयत्वाच्च काम्यकर्माण्येताऽन्यपीति व्यपदेशमर्हतीत्याह—दूरेति ॥ ६ ॥

तस्मादज्ञस्याधिकृतस्य मुमुक्षोः—

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

नियतस्य तु नित्यस्य संन्यासः परित्यागः कर्मणो नोपपद्यतेऽज्ञस्य पावनत्वस्येष्टत्वात् । मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य परित्यागः । नियतं चावश्यं कर्तव्यं त्यज्यते चेति विप्रतिषिद्धमतो मोहनिमित्तः परित्यागस्तामसः परिकीर्तितो मोहश्च तम इति ॥ ७ ॥

नित्यकर्मणामवश्यकर्तव्यत्वमुक्तमुपजीव्यापेक्षितं पूर्यजनन्तरश्लोकमवतारयति—तस्मादिति । ननु कश्चिन्नियतमपि कर्म त्यजन्नुपलभ्यते तत्राऽऽह—मोहादिति । अज्ञानं पावनत्वापरिज्ञानम् । अज्ञस्य नित्यकर्मत्यागो मोहादित्येतदुपपादयति—नियतं चेति । नित्यत्यागस्य मोहकृतत्वे कुतस्तामसत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—मोहश्चेति ॥ ७ ॥

किंच—

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्पजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयाच्छरीरदुःखमयात्पजेत्परित्यजेत्स कृत्वा राजसं रजोनिर्वृत्तं त्यागं नैव त्यागफलं ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फलं मोक्षारूपं न लभेत्तैव समवे ॥ ८ ॥

इतश्च नित्यकर्मत्यागो नाज्ञस्य संभवतीत्याह—किंचेति । ननु मोहं विनैव दुःखा-
त्मकं कर्म कायक्लेशमयात्यजति करणानि हि कार्यं जनयन्ति श्राम्यन्ति च तथा च
न तत्त्यागस्तामसो युक्तस्तत्राऽऽह—दुःखमित्येवेति । यत्कर्म दुःखात्मकमश्वय-
साध्यमित्येवाऽऽलोच्य सैतो निवर्तते देहस्येन्द्रियाणां च क्लेशात्मनो मयात्यजति स
तत्त्यक्त्वा रजोनिमित्तं त्यागं कृत्वाऽपि न तत्फलं मोक्षं लभते किंतु कृतेनैव राजसेन
त्यागेन तदनुरूपं नरकं प्रतिपद्यत इत्याह—दुःखमित्येवेत्यादिना ॥ ८ ॥

कः पुनः सात्त्विकस्त्यागः—

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

कार्यं कर्तव्यमित्येव यत्कर्म नियतं नित्यं क्रियते निर्वर्त्यते हेऽर्जुन
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव । नित्यानां कर्मणां फलवत्त्वे भगवद्वचनं
प्रमाणमवोचाम । अथवा यद्यपि फलं न श्रूयते नित्यस्य कर्मणस्त-
थाऽपि नित्यं कर्म कृतमात्मसंस्कारं प्रत्यवायपरिहारं वा फलं करोत्या-
त्मन इति कल्पयत्येवान्नस्तत्र तामपि कल्पनां निवारयति फलं त्ववत्त्वे-
त्यनेनातः साधूक्तं सङ्गं त्यक्त्वा फलं चेति । स त्यागो नित्यकर्मसु
सङ्गफलपरित्यागः सात्त्विकः सत्त्वनिर्वृत्तो मतोऽभिमतः । ननु कर्मप-
रित्यागस्त्रिविधः संन्यास इति च प्रकृतस्तत्र तामसो राजसश्चोक्तस्त्यागः
कथमिह सङ्गफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते यथा त्रयो ब्राह्मणा आगता-
स्तत्र षडङ्गविदो द्वौ सञ्चिपस्तृतीय इति तद्वत् । नैष दोषस्त्यागसा-
मान्येन स्तुरत्यर्थत्वात् । अस्ति हि कर्मसंन्यासस्य फलाभिसंधित्यागस्य
च त्यागत्वसामान्यं तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्दया कर्मफला-
भिसंधित्यागः सात्त्विकत्वेन स्तूयते 'स त्यागः सात्त्विको मतः'
इति ॥ ९ ॥

कर्मत्यागस्तामसो राजसश्चेति द्विविधो दर्शितः संप्रति सात्त्विकं त्यागं प्रश्नपूर्वकं वर्ण-
यति—कः पुनरिति । कर्तव्यमित्येवेत्येवकारेण नित्यस्य भाव्यान्तरं निषिध्यते ।
नित्यानां विध्युद्देशे फलाश्रवणात्तेषां फलं त्यक्त्वेत्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—नित्या-
नामिति । फलं त्यक्त्वेत्यस्य विधान्तरेण तात्पर्यमाह—अयमेति । न हि विधिना-
कृतं कर्मानर्थकं विधानार्थकयात्तेन श्रौतफलाभावेऽपि नित्यं कर्म विधितोऽनुतिष्ठन्नात्मानम
जानन्ननुपहतमनस्त्वोक्त्या तस्मिन्कर्मण्यात्मसंस्कारं फलं कल्पयति तदकरणे प्रत्यवायस्य
स्या तत्करणं कर्तुरात्मनस्तज्जिवृत्तिं करोतीति वा नित्ये कर्मण्युक्ता कल्पनामनुनिष्पादित-

फलकल्पना च फलं त्यक्त्वेत्यनेन भगवान्निवारयतीत्यर्थः । नित्यकर्मसु फलत्यागोक्तेः
संभवे फलितमाह—अत इति । कर्मतत्फलत्यागस्य त्यागसंन्यासशब्दाभ्यां प्रकृ-
तस्य त्यागो हीति त्रैविध्यं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञानुरोधेन द्वे विधे व्युत्पाद्य तृतीया विधां
तद्विरोधेन व्युत्पादयतो भगवतोऽकौशलमापतितमिति शङ्कते—नन्विति । प्रक्रमप्रति-
कूलमुपसंहरस्वचनमनुचितमित्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । पूर्वोत्तरविरोधेन प्राप्तम-
कौशलं प्रत्यादिशति—नैष दोष इति । कर्मत्यागफलत्यागयोस्त्यागत्वेन सादृश्या-
त्कर्मत्यागनिन्दया तत्फलत्यागस्तुत्यर्थमिदं वचनमित्युपगमात्त्र विरोधोऽस्तीत्युक्तमेव
व्यक्तीकुर्वन्नादौ त्यागसामान्यं विशदयति—अस्तीति । सति सामान्ये निर्देशस्य
स्तुत्यर्थत्वं समर्थयते—तथेति ॥ ९ ॥

यस्त्वधिकृतः सङ्गं त्यक्त्वा फलाभिसंधिं च नित्यं कर्म करोति
तस्य फलरागादिनाऽकलुषीक्रियमाणमन्तःकरणं नित्यं कर्मभिः संस्क्रि-
यमाणं विशुध्यति । विशुद्धं प्रसन्नमात्मालोचनसमं भवति । तस्यैव
नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्तःकरणस्याऽऽत्मज्ञानाभिमुखस्य क्रमेण यथा
तन्निष्ठा स्यात्तद्वक्तव्यमित्याह—

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुपज्जते ।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

न द्वेष्ट्यकुशलमशोभनं काम्यं कर्म शरीरारम्भद्वारेण संसारकारणं
किमनेनेत्येवं कुशले शोभने नित्ये कर्मणि सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिवन्नि-
ष्ठाहेतुत्वेन मोक्षकारणमिदमित्येवं नानुपज्जते तत्रापि प्रयोजनप्रपश्यन्-
नुपङ्गं शीतिं न करोतीत्येतत् । कः पुनरसौ त्यागी पूर्वोक्तेन सङ्गफल
परित्यागेन तद्वास्त्यागी यः कर्मणि सङ्गं त्यक्त्वा तत्फलं च नित्यक-
र्मानुष्ठायी स त्यागी । कदा पुनरसावकुशलं कर्म न द्वेष्टि कुशले च
नानुपज्जत इत्युच्यते सत्त्वसमाविष्टो यदा सत्त्वेनाऽऽत्मानात्मविवेक-
विज्ञानहेतुना समाविष्टः संन्यासः संयुक्त इत्येतत् । अत एव च मेधावी
मेधयाऽऽत्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया संयुक्तस्त्वद्वान्मेधावी मेधावित्वादेव
छिन्नसंशयपरिच्छिन्नोऽविद्याकृतः संशयो यस्याऽऽत्मस्वरूपावस्थानमेव
परं निःश्रेयससाधनं नान्यत्किंचिदित्येवं निश्चयेन चिच्छन्नसंशयो योऽभि-
कृतः पुरुषः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन क्रमेण संस्कृ-
तात्मा सज्जन्मादिविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन संयुद्धः

स सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नासीनो नैष्कर्म्य-
लक्षणां ज्ञानानिष्ठामदनुत इत्येतत्पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन
श्लोकेनोक्तम् ॥ १० ॥

एवं पूर्वापरविरोधं पराकृत्यानन्तरश्लोकतात्पर्यमाह—यस्त्विति । फलरागादिने-
त्यादिशब्देन कर्मस्वरूपासङ्गो गृह्यते । अन्तःकरणमकलुपीक्रियमाणमिति च्छेदः । विशु-
द्धेऽन्तःकरणे किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—विशुद्धमिति । मलविकृतत्वं विशुद्धत्वं
संस्कारवत्त्वं प्रसन्नत्वमिति मेदः । क्रमेण श्रवणाद्यावृत्तिद्वारेणेत्यर्थः । तन्निष्ठत्या-
गज्ञाननिष्ठोक्ता । काम्यकर्मणि त्याज्यत्वेन द्वेषमभिनयति—किमिति । उभयत्र द्वेषं
प्रीतिं च न करोतीति सामान्येनोक्तं कर्तारं प्रश्नपूर्वकं विशेषतो निर्दिशति—नः पुन-
रिति । त्यागीत्युक्तं त्यागिनमभिनयनक्ति—पूर्वोक्तेनेति । कर्मणि सङ्गस्य तत्फलस्य
च त्यागेनेति यावत् । उक्तमेव त्यागिनं विवृणोति—यः कर्मणीति । तत्फलं त्य-
क्त्वेति संबन्धः । काम्ये निविद्धे च कर्मणि बन्धहेतुरिति न द्वाष्टि नित्ये नैमित्तिके
च मोक्षहेतुरिति न प्रीयते । तत्र कालविशेषं पृच्छति—कदेति । नित्यादिकर्मणा
फलाभिसंधिर्जनितेन क्षपितकलमपस्य सत्त्वं यथार्थग्रहणसमर्थमुद्बुध्यते तेन समावेश-
दशायामुक्तप्रीतिद्वेषयोरभावो भवतीत्याह—उत्पद्यते इति । अत एवेति समुद्बुध्य-
धापेग्रहणसमर्थसमाविष्टत्वादित्यर्थः । छिन्नसंशयत्वमेव विशदयति—आत्मेति । परं
निःश्रेयसं तस्य च साधनं सम्यग्ज्ञानमेवेति योजना । न द्वेष्टीत्यादिना श्लोकेनोक्तमर्थं
संक्षिप्यानुवदति—योऽधिकृत इति । पूर्वोक्तप्रकारेणेति कर्मणि तत्फले च सङ्गत्या-
गेनेत्यर्थः । कर्मात्मनो योगस्यानुष्ठानेन संस्कृतात्मा सन्क्रमेण श्रवणाद्यनुष्ठानद्वारेण
कूटस्थं ब्रह्म प्रत्यक्त्वेन संबुद्ध इति संबन्धः । परस्य निष्क्रियत्वे हेतुमाह—
जन्मादीति । उक्तज्ञानवतः सर्वकर्मयागद्वारा मुक्तिमाप्तत्वं दर्शयति—स स-
र्वेति ॥ १० ॥

यः पुनरधिकृतः सन्देहात्माभिमानित्वेन देहभृद्भक्तोऽवाधितात्मक-
र्तृत्वविज्ञानतयाऽहं कर्तेति निश्चितबुद्धिस्तस्याशेषकर्मपरित्यागस्याश-
यत्वात्कर्मफलत्यागेन चोदितकर्मानुष्ठान एवाधिकारो न तत्प्राग इत्ये-
तमर्थं दर्शयितुमाह—

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यरोपतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्याभिधीयते ॥ ११ ॥

न हि यस्माद्देहभृता देहं विभर्तीति देहभृद्देहात्माभिमानवान्देहभृदु-
च्यते न हि विवेकी स हि वेदादिनाशिनमित्यादिना कर्तृत्वाधिकारा-
भिवर्तितोऽस्त्वेन देहभृताऽङ्गेन न शक्यं त्यक्तुं संन्यसितुं कर्माण्यरोपतो

निःशेषेण । तस्माद्यस्त्वहोऽधिकृतो नित्यानि कर्माणि कुर्वन्कर्मफल-
त्यामी कर्मफलाभिसंधिमात्रसंन्यासी स त्यागीत्यभिधीयते कर्म्यपि
सन्निति स्तुत्यभिप्रायेण । तस्मात्परमार्थदर्शनैवादेहभृता देहात्मभाव-
हितेनाशेषकर्मसंन्यासाः श्रव्यते कर्तुम् ॥ ११ ॥

आत्मज्ञानवतः सर्वकर्मत्यागसंभावनापुवत्त्वा तद्धीनस्य तदसंभवे हेतुवचनत्वेनानन्त-
रश्लोकमवतारयति—यः पुनरिति । न बाधितमात्मनि कर्तृत्वाविज्ञानमस्येत्यज्ञस्तथा
तस्य भावस्तत्ता तथेति यावत् । एतमर्थं दर्शयितुमज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यासासंभवे हेतुमा-
हेति योजना । यस्मादित्यस्य तस्मादित्युत्तरेण संबन्धः । विवेकिनोऽपि देहधारितया
देहमुत्थाविशेषे कर्माधिकारः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । कर्तृत्वाधिकारस्त-
त्पूर्वकं कर्मानुष्ठानं तस्मादिति यावत् । ज्ञानवतो देहधारणेऽपि तदभिमानित्वाभावोऽ-
तःशब्दार्थः । अज्ञस्य सर्वकर्मत्यागायोगमुक्तं हेतुकृत्य फलितमाह—तस्मादिति । कर्मा-
नुष्ठायिनस्त्यागित्वोक्तिरप्युक्त्याशङ्क्याऽऽह—कर्म्यपीति । कर्मिणोऽपि फलत्यागेन
त्यागित्ववचनं फलत्यागतुल्यमिति व्यर्थः । कस्य तर्हि सर्वकर्मत्यागः संभवतीत्याश-
ङ्क्य विवेकवैराग्यादिमतो देहाभिमानहीनस्येत्युक्तं निगमयति—तस्मादिति ॥ ११ ॥

किं पुनस्तत्प्रयोजनं यत्सर्वकर्मपरित्यागात्स्यादित्युच्यते—

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥

अनिष्टं नरकतिथिगादिलक्षणमिष्टं देवादिलक्षणं मिश्रमिष्टानिष्टसं-
युक्तं मनुष्यलक्षणं चैवं त्रिविधं त्रिविकारं कर्मणो धर्माधर्मलक्षणस्य फलं
बाह्यान्नेककारकव्यापारनिष्पन्नं सदविद्याकृतमिन्द्रजालमायोपमं महामो-
हकरं मृत्युगामोपसर्गं च फलगुण्या लयमदर्शनं गच्छतीति फलामेति
फलनिर्वचनं तदेतदेवंलक्षणं फलं भवत्यत्यागिनामज्ञानां कर्मिणामपर-
मार्थसंन्यासिनां भेत्य शरीरपातादूर्ध्वम् । न तु परमार्थसंन्यासिनां पर-
मार्थपरिग्रहकानां केवलज्ञाननिष्ठानां क्वचित् । न हि केवलसम्यग्दर्-
शननिष्ठा अधिधादिसंसारवीजं नोन्मूलयन्ति कदाचिदित्यर्थः ॥ १२ ॥

उक्ताधिकारिणः सर्वकर्मसंन्यासासंभवेऽपि फलभावे कुतस्तस्य कर्तव्यतेति शङ्कते—
किं पुनरिति । गौणस्य मुख्यस्य वा संन्यासस्य फलं पिष्टच्छिदितमिति विस्मययति—
उच्यते इति । सर्वकर्मत्यागो नाम तदनुष्ठानेऽपि तत्फलभाषिसंधित्यागः स चामुख्य-
संन्यासस्तस्य फलमाह—अनिष्टमिति । मुख्ये तु संन्यासे सर्वकर्मत्यागे सम्प्रत्यक्षद्वारा
सर्वसंसारोच्छिन्नेरेव फलमित्याह—न त्वानि । पादत्रयं व्याकरोति—अनिष्टमित्या-

दिना । तिर्थाद्यादीत्यादिपदमवशिष्टनिष्कृष्टयोनिप्रग्रहार्थं, देवादीत्यादिपदमवशिष्टोत्कृष्ट-
योनिप्रग्रहायेति विमाम् । फलशब्दं व्युत्पादयति—वाह्येति । करणद्वारकमनेकविध-
त्वं मुक्त्वा मिथ्यात्वमाह—अविद्येति । तत्कृतत्वेन दृष्टिमात्रदेहत्वे दृष्टान्तमाह—
इन्द्रेति । प्रतीतितो रमणीयत्वं सूचयति—महामोहेति । अविद्योत्पत्त्याविद्याश्रितत्वा-
दात्माश्रितत्वं वस्तुतो नास्तीत्याह—प्रत्यगिति । उक्तं फलं कर्मिणामित्येते चेदमु-
ख्यसंन्यासफलोक्तिपरत्वं पादत्रयस्य कथमिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—अपरमार्थेति । फला-
मिसंधिविकलानां कर्मिणां देहपातादूर्ध्वं कर्मानुरोधिफलमावश्यकमित्यर्थः । कर्मिणामेव सतां
फलाभिसंधीनाममुख्यसंन्यासित्वात्तदीयामुख्यसंन्यासस्य फलमुक्त्वा चतुर्थपादं व्याचष्टे—
न त्विति । अमुख्यसंन्यासमनन्तरप्रकृतं व्यवच्छिन्नमिति—परमार्थेति । तेषां प्रधानं
धर्ममुपदिशति—केवलेति । कचिद्देशे काले वा नास्ति यथोक्तं फलं तेषामिति
संबन्धः । तर्हि परमार्थसंन्यासोऽफलत्वज्ञाननुष्ठीयेतेत्याशङ्क्य तस्य मोक्षावसापित्वा-
न्मैवमित्याह—न ह्येति ॥ १२ ॥

अतः परमार्थदर्शिन एवाशेषकर्मसंन्यासित्वं संभवत्यविद्याध्यारोपि-
तत्त्वादात्मनि क्रियाकारकफलानां न स्वप्नस्याधिष्ठानादीनि क्रियाक-
र्तृणि कारकाण्यात्मत्वेन पश्यतोऽशेषकर्मसंन्यासः संभवति । तदेतदु-
त्तरैः श्लोकैर्दर्शयति—

पञ्चेमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।

सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्ध्ये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

पञ्चेमानि वक्ष्यमाणानि हे महाबाहो कारणानि निर्वर्तकानि निबोध
मे ममेति, उत्तरत्र चेतःसमाधानार्थं वस्तुवैषम्यप्रदर्शनार्थं च तानि
कारणानि ज्ञातव्यतया स्वीति । सांख्ये ज्ञातव्याः पदार्थाः संख्यायाम्ने
यास्मिञ्शास्त्रे तत्सांख्यं वेदान्तः । कृतान्त इति तस्यैव विशेषणं कृत-
मिति कर्मोच्यते तस्यान्तः कृतस्य परिसमाप्तिर्धस्य स कृतान्तः कर्मान्त
इत्येतत् । ‘यावानर्थ उदपाने’ ‘सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमा-
प्यते’ इत्यात्मज्ञाने संजाते सर्वकर्मणां निवृत्तिं दर्शयति । अतस्तास्मिन्ना-
त्मज्ञानार्थं सांख्ये कृतान्ते वेदान्ते प्रोक्तानि कथितानि सिद्ध्ये निष्प-
त्त्यर्थं सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

नन्वपरमार्थसंन्यासप्रदविशेषादज्ञानां परमार्थसंन्यासोऽपि किं न स्यात्त्यागस्य सुकर-
त्वात्तत्राऽऽह—अतः परमार्थेति । तस्य सम्यग्दर्शनादविद्यानिवृत्तौ तदारोपितक्रिया-

कारकादिनिवृत्तेरिति हेत्वर्थः । विद्यावतः सर्वकर्मसंन्यासित्वसंभावनामुक्तैवकारव्या-
वर्त्य दर्शयति—नस्त्विति । अविद्युपोऽशेषकर्मणां तद्धेतूनां च रागादीनां त्यागायोगे
कारकेत्वधिष्ठानादिपञ्चात्मत्वदर्शनं हेतुमाह—क्रियेति । कथमाधिष्ठानादीनां क्रियाकर्तृत्वं
कथं वाऽविद्युपस्तेपञ्चात्मत्वधीरित्याशङ्क्यान्तरश्लोकचतुष्टयं तात्पर्यमाह—तदेत-
दिति । कर्मोर्धानामधिष्ठानादीनामप्रामाणिकत्वाशङ्कामादावुद्धरति—पञ्चेति । उत्तर-
श्लेषाधिष्ठानादिषु वक्ष्यमाणे पितृत्वार्थः । वस्तूनां तेषामेव वैषम्यं दिदर्शयिषितं न हि
चेतःसमाधानाद्वैतं ज्ञातुं शक्यते । सात्त्विकशब्दं व्युत्पादयति—ज्ञातव्या इति । आत्मा
स्वंपदार्थस्तत्पदार्थो ब्रह्म तयोरैक्यधीस्तदुपयोगिनश्च अवणादयः पदार्थास्ते संख्यायन्ते
इत्युत्पाद्यन्ते । कृतान्तशब्दस्य वेदान्तविषयत्वं विमजते—कृतमित्यादिना । वेदा-
न्तस्य सत्त्वधीद्वारा कर्मवसानभूमित्वे वाक्योपक्रमानुकूल्यं दर्शयति—यावानीति ।
उदघने कृपादौ यावानर्थः क्लानादिस्तावानर्थः समुद्रे संपद्यतेऽतो यथा कृपादिकृतं
कार्यं सर्वं समुद्रेऽन्तर्मवति तथा सर्वेषु वेदेषु कर्मार्थेषु यावत्फलं तावज्ज्ञानवतो ब्राह्म-
णस्य ज्ञानेऽन्तर्मवति, ज्ञानं प्राप्तस्य कर्तव्यानवशेषादित्यर्थः । तत्रैव वाक्यान्तरमनु-
क्रामति—सर्वमिति । उदाहृतवाक्ययोस्तात्पर्यमाह—आत्मेति । आत्मज्ञाने सति
सर्वकर्मनिवृत्तावपि कथं वेदान्तस्य कृतान्तत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—अत इति । तानि
मद्वचनतो निबोधेति पूर्णेण संख्यः ॥ १३ ॥

कानि धानीत्युच्यते—

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विधिधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवान्न पञ्चमम् ॥ १४ ॥

अधिष्ठानमिच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञानादीनामभिष्यक्तेराश्रयोऽधिष्ठानं श-
रीरं तथा कर्षोपाधिलक्षणो भोक्ता करणं च श्रोत्रादिकं शब्दाद्युपलस-
्यये पृथग्विधं नानाप्रकारं द्वादशसंख्यं विविधाश्च पृथक्चेष्टा वायवीयाः
प्राणापानाद्या दैवं चैव देवमेव चात्रैतेषु चतुर्षु पञ्चमं पञ्चानां पूरणमा-
दित्यादि चक्षुराद्यनुग्राहकम् ॥ १४ ॥

कर्मोर्ध्वधिष्ठानादीनि मानमूलत्वाज्ज्ञेयानीत्युक्तमिदानीं प्रश्नपूर्वकं विशेषतस्तानि
निर्दिशति—कानीत्यादिना । प्रतीकमादाय व्याकरोति—अधिष्ठानमिति । उपा-
धिलक्षणो बुद्ध्यादिरपाधिस्तद्विषयगतस्त्वभावो बुद्ध्यादनुविषाणो तद्वर्मानात्मनि पश्य-
द्युपहितस्त्वप्रधान इत्यर्थः । तत्र कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति—शब्दादिति । ज्ञाने-
न्द्रियाणि पञ्च, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति द्वादशसंख्यत्वम् । चेष्टाया

विविधत्वान्नामप्रधारत्वं तदेव स्पष्टयति— वायवीया इति । पृथक्त्वमसंकीर्णत्वं न हि प्राणापानादिष्टेष्टानां मिथः संकरोऽस्ति । दैवमेवेति विशदयति—आदित्यादीति ॥ १४ ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

शरीरेति । शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म त्रिभिरेतैः प्रारभते निर्वर्तयति नरो न्याय्यं वा धर्म्यं शास्त्रीयं, विपरीतं वाऽशास्त्रीयमधर्म्यम् । यच्चापि निमित्तचेष्टादेः जीवनहेतुस्तदपि पूर्वकृतधर्माधर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेव ग्रहणेन गृहीतम् । पञ्चैते यथोक्तास्तस्य सर्वस्यैव कर्मणो हेतवः कारणानि । नन्वधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणां कारणानि कथमुच्यते शरीरवाङ्मनोभिः कर्म प्रारभत इति । नैष दोषः, विधिमतिष्वेधलक्षणं सर्वं कर्म शरीरादित्रयप्रधानं तदङ्गतया दर्शनश्रवणादि च जीवनलक्षणं त्रिधैव राशीकृतमुच्यते शरीरादिभिरारभत इति । फलकालेऽपि तत्प्रधानैर्भुज्यत इति पञ्चानामेव हेतुत्वं न विरुध्यते ॥ १५ ॥

पञ्चानामधिष्ठानादीनामुक्तानां सर्वकर्मसिद्धयर्थत्वं स्फुटयति—शरीरेति । ननु जीवनकृतं निमेषोन्मेषादिकर्मन्तरं साधारणमस्ति तत्कथं राशिद्वयकरणमिति तत्राऽऽह—यद्येति । अधिष्ठानादीनां कर्ममात्रहेतुत्वं प्रतिज्ञाय शरीरादित्रिविधकर्महेतुत्वोक्तिर्युक्तेति शङ्कते—नन्विति । पूर्वापरविरोधं परिहरति—नैष दोष इति । ननु जीवनकृतानि स्वाभाविकानि कर्माणि दर्शनादीनि विधिनिषेधबाह्यान्नाम देहादिनिर्वर्त्यानीत्याशङ्क्याऽऽह—तदङ्गन्तयेति । तस्य देहादित्रयस्य प्रधानस्याङ्गं चक्षुरादितन्निष्पाद्यत्वेन जीवनकृतं दर्शनादि प्रधानकर्मण्यन्तर्भूतामिति त्रैविध्यमविरुद्धमित्यर्थः । देहाधारम्ये त्रिविधे कर्मणि सर्वकर्मन्तर्भावोऽपि कथं पञ्चानामेवाधिष्ठानादीनां तत्र हेतुत्वं फलोपभोगकाले कारणान्तरापेक्षासंभवादित्याशङ्क्य जन्मकालमाविनो भोगकालमाविनश्च सर्वस्य कारणस्य तेष्वेवान्तर्भावान्नैवमित्याह—फलेति ॥ १६ ॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यलतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १७ ॥

तथेति । तत्रेति प्रकृतेन संवध्यते, एवं सति, एवं यथोक्तैः पञ्चभिर्हेतुभिर्निर्वर्त्यं सति कर्मणि । तत्रैवं सतीति दुर्मतिस्त्वस्य हेतुत्वेन संवध्यते । सत्र तेष्वामानमनन्यत्वेनाविद्यया परिकल्प्य तैः क्रियमाणस्य कर्मणोऽहमेव कर्तेति कर्तारमात्मानं केवलं श्रुत्वं तु यः पश्यत्यविद्वान्क-

स्माद्वेदान्ताचार्योपदेशन्यायैरकृतबुद्धित्वादसंस्कृतबुद्धित्वाद्योऽपि देहा-
दिव्यतिरिक्तात्मवाद्यन्यामात्मानमेव केवलं कर्तारं पश्यत्यसावप्यकृतबु-
द्धिरेवातोऽकृतबुद्धित्वान्न स पश्यत्यात्मनस्तत्त्वं कर्मणो वेत्यर्थोऽतो
दुर्मतिः कुत्सिता विपरीता दुष्टाऽनसं जननमरणप्रतिपात्तेहेतुभूता मतिर-
स्येति दुर्मतिः स पश्यन्नपि न पश्यति, यथा तैमिरिकोऽनेकं चन्द्रं, यथा
घोऽश्वेषु धावत्सु चन्द्रं धावन्तं, यथा वा वाहन उपविष्टोऽन्येषु धाव-
त्स्वात्मानं धावन्तम् ॥ १६ ॥

क्रियाकर्तृत्वमविद्यानादीनामापाद्याविदुपस्तत्त्वात्मत्वदृष्टिमुपवदति—तत्रेति । तत्प-
दपरामर्शयोगं प्रकृतं सर्वं कर्म । प्रतीकमादाय पूर्वेण सहास्यरार्थं कथयति—एव-
मिति । अविद्यानादीनामुक्तरोत्या कर्तृत्वे सत्यन्यगतं कर्तृत्वमात्मनो यतोऽध्यारोप्य
पश्यत्यतो दुर्मतिरित्यात्मनि कर्तृत्व पश्यन्नित्याह—तत्रैवमिति । कर्तारमित्यादि
व्याचष्टे—तत्रैरवादिना । तेष्वविद्यानादिषु तैरविद्यानादिभिर्गरोपितात्ममावैरित्यर्थः ।
अकर्तारमात्मन कर्तारं पश्यतीत्यत्र प्रश्नद्वारा हेतुमाह—रुस्मादिति । ननु शास्त्र-
संस्कृतबुद्धिरेवातिरिक्तात्मवादी कर्तृत्व तस्यानुमन्यते नासौ कर्तृत्वमात्मनि पश्यन्नपि
भवत्यकृतबुद्धिस्तत्राऽह—योऽपीति । तस्यापि शास्त्रपूर्वकमाचार्योपदेशेन तदनु-
सारिन्यायैश्चानाहितबुद्धित्वादकृतबुद्धित्वं सिद्धमित्यर्थः । कौटस्थ्यमात्मनस्तत्त्वं
याथात्म्यं कर्मणोऽपि तत्त्वमविद्याकृताविद्यानादिकृतत्वेनाऽऽत्मास्पर्शित्वमात्मकर्मणो-
स्तत्त्वदर्शनामापोऽतःशब्दार्थः । दुष्टत्वं स्पष्टीकर्तुं दुर्मतित्वं विवृणोऽति—जननेति ।
अहं कर्तेत्यात्मदर्शनवतोऽपि नाविदुपस्तद्दर्शनमस्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । तिमि-
रोपहतचक्षुरनेकं चन्द्रं पश्यन्नपि तत्त्वतो न तं पश्यत्येवमविद्यानात्मानं कर्तारं पश्यन्नपि
तत्त्वतो न तं पश्यतीत्यर्थः । अविद्यानादित्वविषया संवद्धात्मनः स्वात्मानं तद्गत-
क्रियारोपे दृष्टान्तमाह—यथा वेति । अन्येषु वाहकेषु पुरुषेषु धावनकर्तृषु वाहने
स्थितः स्वात्मानं प्रधावनकर्तारमविवेकादभिमन्यते तथाऽविद्यानादिषु क्रियाकर्तृषु तद्गतं
स्वात्मानं कर्तारं मन्यमानो दुर्मतिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

कः पुनः सुमार्तिर्यः सम्यक्पश्यतीत्युच्यते—

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वाऽपि स इमोल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १७ ॥

यस्य शास्त्राचार्योपदेशन्यायसंस्कृतात्मनो न भवत्यहंकृतोऽहं कर्ते-
त्येवंलक्षणो भावो भावना मत्स्य एव एष पश्चादविद्यानादयोऽविधवाऽऽ-
त्मनि कल्पिताः सर्वकर्मणां कर्तारो नाहमहं तु तन्त्यापाराणो साक्षिभू-

तोऽप्राणो ह्यमनाः शुभ्रोऽक्षरात्परतः परः केवलोऽविक्रिय इत्येवं पश्य-
तीत्येतत् । बुद्धिरन्तःकरणं यस्याऽऽत्मन उपाधिभूता न लिप्यते नानु-
शायिनी भवतीदमहमकार्षं तेनाहं नरकं गमिष्यामीत्येवं यस्य बुद्धिर्न
लिप्यते स सुमतिः स पश्यति । हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान्सर्वान्प्राणिन
इत्यर्थः । न हन्ति हननक्रियां न करोति न निवध्यते नापि तत्कार्ये-
णाधर्मफलेन संबध्यते । ननु हत्वाऽपि न हन्तीति विपतिपिद्धमुच्यते
यद्यपि स्तुतिः । नेप दोषः, लौकिकपारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुपपत्तेः ।
देहाद्यात्मबुद्ध्या हन्ताऽहमिति लौकिकी दृष्टिमाश्रित्य हत्वाऽपीत्याह
यथादर्शितां पारमार्थिकीं दृष्टिमाश्रित्य न हन्ति न निवध्यत इति तदु-
भयमुपपद्यत एव । नन्वाधिष्ठानादिभिः संभूय करोत्येवाऽऽत्मा कर्तार-
मात्मानं केवलं त्विति केवलशब्दप्रयोगात् । नेप दोषः । आत्मनोऽविक्रि-
यस्वभावत्वेऽधिष्ठानादिभिः संहतत्वानुपपत्तेः । विक्रियावतो ह्यन्यैः संह-
ननं संभवति संहत्य वा कर्तृत्वं स्यान्न त्वविक्रियस्याऽऽत्मनः केनचि-
त्संहननमस्तीति न संभूय कर्तृत्वमुपपद्यते । अतः केवलत्वमात्मनः
स्वामाधिकमिति केवलशब्दोऽनुवादमात्रम् ।

विपरीतदृष्टेर्दुर्मितित्वं शिष्ट्वा सम्यग्दृष्टेः सुमतित्वं प्रश्नपूर्वकमाह—कः पुनरि-
त्यादिना । अहं कर्तेत्यात्मनि कर्तृत्वप्रत्ययाभावे कुत्र कर्तृत्वधीरित्याशङ्क्याऽऽह-
एत इति । अपं तर्हि कर्तृत्वधीरात्मनीत्याशङ्क्याविष्ठानादीना तद्व्यापाराणां च साक्षि-
त्वादित्याह—अहं त्विति । आत्मनो न स्वतोऽस्ति क्रियाशक्तिमस्वमित्यत्र प्रमाण-
माह—अप्राणो हीति । नापि तस्य स्वतो ज्ञानशक्तिमस्वमित्याह—अमना इति ।
उपाधिद्वयासंबन्धे शुद्धत्वं फलितमाह—शुभ्र इति । कारणसंबन्धादशुद्धिमाशङ्क्यो-
क्तम्—अक्षरादिति । कार्यकारणयोरामास्यशित्वेन पार्थक्ये सद्वितीयत्वमाशङ्क्य
तयोरवस्तुवान्वेवमित्याह—केवल इति । जन्मादिमर्बविक्रियारहितत्वेन कौटस्थ्यमाह—
अविक्रिय इति । बुद्धिर्यस्येत्यादि व्याचष्टे—बुद्धिरिति । नानुशायिनी नानुशय-
वती न क्लेशशालिनीत्यर्थः । द्वितीयपादस्याक्षराधिरुक्त्वा वाक्यार्थमाह—इदमिति ।
पापं कर्मदमा परामृश्यते । लोकानां प्राणसंबन्धाभावे कुतो हिंसेत्याशङ्क्याऽऽह—
प्राणिन इति । विरुद्धार्थोक्त्या स्तुतिरपि न युज्यते शङ्कते—नन्वाति । विरोधं
परिहरति—नेप दोष इति । लौकिकदृष्टिमवष्टभ्य हत्वाऽपीति निर्देशं विशदयति—
देहादीति । तत्त्विकी दृष्टिमाभ्यां न हन्तीत्यादिनिर्देशमुपपादयति—पथेति ।
नाहं कर्ता किं कर्तृत्वव्यापारयोः क्रियाज्ञानशक्तिमदुपाधिद्वयविनिर्मुक्तः शुद्धः स-का-

कार्यकारणासंबन्धोऽद्वितीयोऽविक्रिय इत्येवं पारमार्थिकदृष्टेर्व्यादर्शितत्वं द्रष्टव्यम् ।
हत्वाऽपीत्येतन्न हन्तीत्यादि चोभयं दृष्टिद्वयावष्टम्भादुपपन्नमित्युपसंहरति—तदुभय-
मिति । केवलमेवाऽऽत्मानं कर्तारं पश्यन्दुर्भेतिरित्यत्राऽऽत्मविशेषणसमर्पककेवलश-
ब्दसामर्थ्यादात्मनो विशिष्टस्य कर्तृत्वमिति शङ्कते—नन्विति । आत्मनो वैशिष्ट्या-
योगात् विशिष्टस्यापि कर्तृत्वमिति दूषयति—नैष दोष इति । अविक्रियस्वामाव्येऽपि
कथमात्मनोऽसंहतत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—विक्रियेति । अधिष्ठानादिमिरात्मनः संह-
ननेऽपि न कर्तृत्वमविक्रियस्य क्रियान्वयव्याघातादित्याह—संहत्येति । संहतत्वानु-
पपत्तिं व्यक्ती करोति—नत्विति । असंहतत्वे फलितमाह—इति नेति । कथं तर्हि
केवलत्वमात्मनि केवलशब्दादुक्तं तदाह—अत इति ।

अविक्रियत्वं चाऽऽत्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायमसिद्धम् । ‘अविकार्योऽय-
मुच्यते’ ‘शुषैरेव कर्माणि क्रियन्ते’ शरीरस्थोऽपि न करोतीत्याद्य-
सकृदुपपादितं गीतास्त्वेव तावत् । श्रुतिषु च “ध्यायतीव लेलायतीव”
इत्येवमाद्यास्तु । न्यायतश्च निरवयवमपरतन्त्रमाविक्रियमात्मतत्त्वमिति
राजमार्गः । विक्रियावत्त्वाभ्युपगमेऽप्तात्मनः स्वकीयेव विक्रिया स्वस्य
भवितुमर्हति । नाधिष्ठानादीनां कर्माण्यात्मकर्तृकाणि स्युः । नहि परस्य
कर्म परेणाकृतमागन्तुमर्हति । यत्त्वविद्यया गमितं न तत्त्वस्य । यया रज-
सत्त्वं न शुक्तिकाया यथा वा तलमलवत्त्वं बालैर्गमितमविद्यया नाऽऽका-
शस्य तथाऽधिष्ठानादिविक्रियाऽपि केषामेवेति नाऽऽत्मनः । तस्माद्युक्त-
मुक्तमहंकृतत्वबुद्धिलेषाभावाद्भिन्नं हन्ति न निवध्यत इति । नार्थं
हन्ति न हन्यत इति प्रतिज्ञाय न जायत इत्यादिहेतुवचनेनाविक्रिय-
त्वमात्मन उच्यते । वेदादिभिराश्रितमिति विदुषः कर्माधिकारनिवृत्तिं
शास्त्रादौ संक्षेपत उक्त्वा मध्ये प्रसारितां च तत्र तत्र प्रसङ्गं कृत्वद्दो-
षसंहरति शास्त्रार्थपिण्डीकरणाय विद्वान्न हन्ति न निवध्यत इति । एवं
च सति देहमृत्त्वाभिमानानुपपत्तावविद्याकृताशेषकर्मसंन्यासोपपत्तेः
संन्यासिनामनिष्ठादि त्रिविधं कर्मणः फलं न भवतीत्युपपन्नं तद्विपर्य-
याद्येवरेषां भवतीत्येतच्चापरिहार्यमित्येष गीताशास्त्रस्यायं उपसंहृतः ।
स एव सर्वधेदार्यसारो निपुणमतिभिः पण्डितैर्विचार्य प्रतिपद्यते इति
तत्र तत्र प्रकरणविभागेन दर्शितोऽस्माभिः शास्त्रन्यायानुसारेण ॥१७॥

[अ] कर्तृत्वमात्मनोऽभ्युपपन्नं नास्याविक्रियत्वमुपैतीत्याशङ्क्याऽऽह—अविक्रियत्वं चेति । तत्र स्मृतिवाक्यान्नुदाहरति—अविकार्योऽयमिति । नायं हन्ति न हन्यत इत्यादिवाक्यामादिशब्दार्थः । उक्तवाक्यानामात्माविक्रियत्वे तात्पर्यं सूचयति—असकृदिति । निष्कलं निष्क्रियं शान्तमित्यादिवाक्यं श्रुतावादि-
शब्दार्थः । यानि वाक्यानि तैरात्मनोऽविक्रियत्वं दर्शितमिति योजना । न्याय-
तश्च तद्दर्शितमिति पूर्वेण संबन्धः । न्यायमेव दर्शयति—निरवयवमिति । न ताव-
दात्मा स्वतो विक्रियते निरवयवत्वादाकाशवज्रापि परतोऽसङ्गस्थाकार्यस्य पराधीनत्वा-
योगादित्यर्थः । किंचाऽऽत्मनः स्वनिष्ठा वा विक्रियाऽधिष्ठानादिनिष्ठा वा, नाऽऽद्यः । स्वनि-
ष्ठविक्रियानुपपत्तेरात्मनो दर्शितत्वादित्याशयेनाऽऽह—विक्रियावत्त्वेति । सा चायुक्तेषु-
क्तमिति शेषः । द्वितीयं दूषयति—नेत्यादिना । अधिष्ठानादिकृतमपि कर्म तद्योगादात्म-
न्यागच्छतीत्याशङ्क्य तदागमनं वास्तवमाविद्यं वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—न
हीति । द्वितीयं निरस्यति—यत्त्वादि । आत्मन्यविद्याप्रापितं कर्म नाऽऽस्मीयमित्येतद्-
दृष्टान्ताभ्यामुपपादयति—यथेत्यादिना । आत्मनोऽविक्रियत्वेन कर्तृत्वमात्रेण फलितमाह—
तस्मादिति । ननु प्रागेवाऽऽत्मनोऽविक्रियत्वं प्रतिपादितं तदिह कस्मादुच्यते तत्राऽऽह—
नायमिति । शास्त्रादौ प्रतिज्ञातं हेतुपूर्वकं संक्षिप्त्योक्त्वा मध्ये तत्र तत्र प्रसङ्गं कृत्वा
प्रसारिता कर्माधिकारनिवृत्तिमिहोपसंहरतीति संबन्धः । प्रतिज्ञातस्य हेतुनोपपादित-
स्यान्ते निगमनं किमर्थमित्याशङ्क्याऽऽह—शास्त्रार्थेति । कर्माधिकारो विदुषो नेति
स्थिते तस्य देहाभिमानाभावे सत्याविद्योत्थसर्वकर्मन्यागातिद्वेरातिष्ठं मिश्रं चेति त्रिविधं
कर्मफलं संन्यासिना नेति प्रागुक्तं युक्तमेवेति परमप्रकृतमुपसंहरति—एवं चेति । ये
पुनरविद्वांसो देहाभिमानिनस्तेषां त्रिविधं कर्मफलं मध्येवेति हेतुवचनातिद्वयमर्थं निग-
मयति—ताद्विषयार्थेति । अधिष्ठानादिकृतं कर्म नाऽऽत्मकमविदुषामेव कर्माधिकारो
देहाभिमानित्वेन तस्यागायोगाद्देहाभिमानाभावात्तु विदुषा कर्माधिकारनिवृत्तिरित्युपसं-
हृतमर्थं संक्षिप्याऽऽह—इत्येव इति । उक्तश्च गीतार्थो वेदार्थत्वादुपादेय इत्याह—
स एव इति । कथमयमर्थो वेदार्थोऽपि प्रतिपत्तुं शक्यते तत्राऽऽह—निपुणेति । भा-
ष्यकृता मानयुक्तिभ्यां विमज्जयानुक्तत्वात्तत्सार्थस्योपादेयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—
तत्रेति ॥ १७ ॥

अयेदानीं कर्मणा मध्वर्तकमुच्यते—

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति सर्वविषयमविशेषेणोच्यते । तथा ज्ञेयं ज्ञातव्यं तदपि सामान्येनैव सर्वमुच्यते । तथा पञ्चज्ञातोपाधिलक्षणोऽविद्याकल्पितो भोक्ता, इत्येतद्वयमेवोपाधिलक्षणेण सर्वकर्मणां प्रवर्तिका त्रिविधा त्रिमकारा कर्मचोदना । ज्ञानादीनां हि त्रयाणां संनिपाते हानोपादानादिप्रयोजनः सर्वकर्मारम्भः स्यात्ततः पञ्चाभिरधिष्ठानादिभिरारब्धं बाहूपनःकापाश्रयभेदेन त्रिधा राशीभूतं त्रिषु करणादिषु संगृह्यत इत्येतदुच्यते । करणं क्रियतेऽनेनेति बाह्यं श्रोत्रादि, अन्तस्थं बुद्ध्यादि कर्मेप्सिततमं कर्तुः क्रियया व्याप्यमानं, कर्ता करणानां व्यापारयितोपाधिलक्षण इति त्रिविधत्रिमकारः । कर्मसंग्रहः संगृह्यतेऽस्मिन्निति संग्रहः कर्मणः संग्रहः कर्मसंग्रहः । कर्मेषु हि त्रिषु सपदैति तेनायं त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

शास्त्रार्थोपसंहारानन्तर्यमथेत्युक्तमिदानीमिति प्रवर्तकोपदेशापेक्षावस्थोक्ता । कर्मणां तेषु त्रिषु नाधिकारोऽविदुषां चाधिकारस्तेषामित्यर्थः । ज्ञानशब्दस्य करणव्युत्पत्त्या ज्ञानमात्रार्थत्वमाह—ज्ञानमिति । ज्ञेयशब्दस्यापि तद्वदेव ज्ञातव्यमात्रार्थत्वमाह—तथेति । उपाधिलक्षणत्वं तत्प्रधानत्वमुपहितत्वं तस्यावस्तुत्वार्थमविद्याकल्पिताविशेषणम् । एतदेव त्रयं सर्वकर्मप्रवर्तकमित्याह—इत्येतादिति । सर्वकर्मणां प्रवर्तकमित्यध्याहर्तव्यं चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमिति पाठ्यानुसारेण चोदनाशब्दार्थमाह—प्रवर्तकेति । सर्वकर्मणामिति पूर्वेण संबन्धः, त्रैविध्यं ज्ञानादिना प्रागुक्तं, कर्मणां चोदनेति विग्रहः । तेषां सर्वकर्मप्रवर्तकत्वमनुभवेन साधयति—ज्ञानादीनामिति । हानोपादानादीत्यादिपदेनोपेक्षा विवक्षिता । करणमित्यादेस्तात्पर्यमाह—तत इति । ज्ञानादीनां प्रवर्तकत्वादित्यर्थः । उक्तार्थे श्लोकमागमवतारयति—इत्येतादिति । बाह्यमन्तस्थं च द्विविधं करणं करणव्युत्पत्त्या कथयति—करणमिति । उक्तलक्षणं कर्मेव स्फुटयति—कर्तुरिति । स्वतन्त्रो हि कर्ता स्वातन्त्र्यं च कारकाद्योऽयस्य तत्प्रयोजनत्वमित्याह—कर्तेति । कथमुक्ते त्रिविधे कर्म संगृह्यते तत्राऽऽह—कर्मेति । कर्मणो हि प्रसिद्धं कारकाश्रयत्वमिति भावः ॥ १८ ॥

अथेदानीं क्रियाकरकफलानां सर्वेषां गुणात्मकत्वात्सत्त्वरजस्तमोगुणभेदवस्त्रिभिधो भेदो वक्तव्य इत्यारभ्यते—

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गृणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसंख्यानं यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

ज्ञानं कर्म च, कर्म क्रिया, न कारकं पारिभाषिकयोप्सिततमं कर्म

कर्ता च निर्वर्तकः क्रियाणां त्रिधैवावधारणं गुणव्यतिरेकजात्यन्तरा-
भावप्रदर्शनार्थं गुणभेदतः सत्त्वादिभेदेनेत्यर्थः । मोक्षयते कथयते गुणसं-
ख्याने कापिले शास्त्रे तदपि गुणसंख्यानं शास्त्रं गुणभोक्तृविषये प्रमा-
णमेव परमार्थब्रह्मेकत्वविषये यद्यपि विरुध्यते । ते हि कापिला गुणगौ-
णव्यापारनिरूपणेऽभिधुक्ता इति तच्छास्त्रमपि वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थत्वे-
नोपादीयत इति न विरोधः । यथावद्यथान्यायं यथाशास्त्रं शृणु तान्यपि
ज्ञानादीनि तज्जेदजातानि गुणभेदकृतानि शृणु वक्ष्यमाणेऽर्थे मनःस-
मार्थं कुर्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

अनन्तरश्लोकदशकनात्पर्यमाह—अथेति । ज्ञानादिप्रस्तावानन्तर्यमप्यशब्दार्थः ।
इदानीं प्रस्तुतज्ञानाद्यवान्तरभेदापेक्षायामित्यर्थः । तेषां गुणभेदात्रैविध्ये हेतुमाह—गुणा-
त्मकत्वादिति । वक्तव्यो वक्ष्यमाणश्लोकनवकेनेति शेषः । एवं स्थिते प्रथमवान्तर-
भेदप्रतिज्ञा क्रियत इत्याह—इत्यारभ्यत इति । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति यत्परि-
माप्यते तन्नाम कर्मशब्दवाच्यमित्याह—नेति । गुणातिरेकेण विधान्तरं ज्ञानाविपु-
लमिति निर्धारयितुमवधारणमित्याह—गुणेति । ज्ञानादीनां प्रत्येकं गुणभेदप्रयुक्ते
त्रैविध्ये प्रमाणमाह—मोक्षयत इति । ननु कापिलं पातञ्जलमित्यादि शास्त्रं विरुद्धार्थ-
त्वादप्रमाणं कथमिह प्रणामी क्रियते तत्राऽऽह—तदपीति । विषयविशेषे विरोधेऽपि
प्रकृतेऽर्थे प्रामाण्यमविरुद्धमित्यर्थः । यद्यपि कापिलादयो गुणवृत्तिविचारे गौण-
व्यापारस्य भोगादेर्निरूपणे च निपुणास्तथाऽपि कथं तदीयं शास्त्रमत्र प्रमाणीकृत-
मित्याशङ्क्याऽऽह—ते हीति । ज्ञानादिषु प्रत्येकमवान्तरभेदो वक्ष्यमाणोऽर्थस्तस्य
तन्त्रान्तरेऽपि प्रसिद्धिकथनं स्तुतिस्तादर्थ्येन कापिलादिमतोपादानमिहोपयोगात्त्यर्थः ।
तृतीयपादस्याविरुद्धार्थत्वं निगमयति—नेति । यथावदित्यादि व्याचष्टे—यथा-
न्यायमिति ॥ १९ ॥

ज्ञानस्य तु तावन्निविधत्त्वमुच्यते—

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥

सर्वभूतेष्वव्यक्तादिस्थावरान्तेषु भूतेषु येन ज्ञानेनैकं भावं वस्तु याव-
शब्दो वस्तुवाच्येकपात्यवस्त्वित्यर्थः । अव्ययं न व्येति स्वात्मना धर्मेर्वा
कूटस्थनित्यमित्यर्थः । ईक्षते येन ज्ञानेन पश्यति तं च भावमविभक्तं
प्रतिदेहं विभक्तेषु देहभेदेषु न विभक्तं तदात्मवस्तु व्योमवन्निरन्तरमि-
त्यर्थः । तज्ज्ञानमद्वैतात्मदर्शनं सात्त्विकं सम्यग्दर्शनं विद्धीति । यानि

द्वैतदर्शनान्यसम्यग्भूतानि राजसानि तामसानि चेति न साक्षात्संसारो-
च्छिद्ये भवन्ति ॥ २० ॥

ज्ञानादीनां प्रत्येकं त्रैविध्यं ज्ञातव्यं प्रतिज्ञाय ज्ञानत्रैविध्यार्थं श्लोकत्रयमवतारयति—
ज्ञानस्येति । तत्र सार्विकं ज्ञानमुपन्यस्यति—सर्वेति । भूतानि कार्यकारणात्मका-
न्युपाधिजातानि । अद्वितीयमखण्डैकरस प्रत्यगात्मभूतमबाधितं तत्त्वं ज्ञेयत्वेन विवक्षि-
तमित्याह—एकमिति । विवक्षितमव्ययत्वं संक्षिपति—कूटस्येति । प्रतिदेहमवि-
भक्तमित्युक्तं ध्यनस्ति—विभक्तेष्विति । तज्ज्ञानमित्यादि व्याकरोति—अद्वैतेति ।
द्वैतदर्शनान्यपि कानिचिद्भवन्ति सत्त्वनिर्वृत्तानि सम्यक्क्षीर्याशङ्क्याऽऽह—यानीति ।
तेषामसम्यक्त्वे हेतुमाह—राजसानीति ॥ २० ॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावात्पृथग्विधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

पृथक्त्वेनेति । पृथक्त्वेन तु भेदेन प्रतिशरीरमन्यत्वेन यज्ज्ञानं ज्ञाना-
भावाभिन्नज्ञानात्मनः पृथग्विधान्पृथक्प्रकाराभिन्नलक्षणानित्यर्थः । वेत्ति
विजानाति तज्ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु ज्ञानस्य कर्तृत्वासंभवाद्येन ज्ञानेन वेत्ती-
त्यर्थः । तज्ज्ञानं विद्धि राजसं रजोनिर्घृप्तम् ॥ २१ ॥

प्रतिदेहमन्यत्वेन भिन्नात्मनो येन ज्ञानेन जानाति तज्ज्ञानं राजसमिति ध्याचष्टे—
भेदेनेति । पृथक्त्वं पृथग्विधत्वं च पुनरुक्तमित्याशङ्क्य हेतुहेतुमत्त्वेन विभागं विव-
क्षित्वाऽऽह—भिन्नेति । ज्ञानस्य ज्ञानकर्तृत्वमयुक्तमित्याशङ्क्याह—येनेति ॥ २१ ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकम् ।

अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

यस्त्विति । यत्तु ज्ञाने कृत्स्नवत्समस्तवत्सर्वविषयविधैकस्मिन्कार्ये देहे
बहिर्वा प्रतिपादौ सक्तमेतावानेवाऽऽत्मेन्द्रो वा नातः परमस्तीति यथा
मग्नसपणकादीनां शरीरानुवर्ती देहपरिमाणो जीव ईश्वरो वा पाषाण-
दार्वादिमात्र इत्येवमेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकं हेतुवर्जितं निर्युक्तिक-
मतत्त्वार्थवदयामभूतोऽर्थस्तत्त्वार्थः सोऽस्य ज्ञेयभूतोऽस्तीति तत्त्वार्थवन्न
तत्त्वार्थवदतत्त्वार्थवदहेतुकत्वादेवाल्लपं चाल्पविषयत्वादल्पफलत्वाद्वा
तत्तामसमुदाहृतम् । तामसानां हि प्राणिनामविवेकिनापीदृशं ज्ञानं
दृश्यते ॥ २२ ॥

सत्त्वमेव ध्यनक्ति—एतावानिति । एवस्मिन्कार्ये ज्ञानस्य सक्तत्वमेव दृष्टा-
न्तेन साधयति—यथेत्यादिना । यत्तियुक्तिकत्वं तदेव ज्ञानस्याऽऽप्तासत्वे कारण-

मित्याह—अहेतुकत्वादिति । स्वरूपतो विषयतश्चाऽऽभासत्वं फलतो वेत्याह—
अल्पेति । तामसं ज्ञानमुच्छलक्षणमित्यत्रानुभवं प्रमाणमिति—तामसानां हीति॥२२॥

अथ कर्मणस्त्रैविध्यमुच्यते—

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

नियतं नित्यं सङ्गरहितमासात्त्विकवर्जितमरागद्वेषतः कृतं रागप्रयुक्तेन
द्वेषप्रयुक्तेन च कृतं रागद्वेषतः कृतं तद्विपरीतं कृतमरागद्वेषतः कृतमफ-
लप्रेप्सुना फलं मेप्सतीति फलप्रेप्सुः फलतृष्णस्वाद्विपरीतेनाफलप्रेप्सुना
कर्त्रा कृतं कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

त्रिविधं कर्म वस्तुमनन्तरश्लोकत्रयमित्याह—अथेति । तत्र सात्त्विकं कर्म निरूप-
यति—नियतमिति ॥ २३ ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

यच्छिवति । यत्तु कामेप्सुना फलप्रेप्सुनेत्यर्थः । कर्म साहंकारेण वा
साहंकारेणेति न तत्त्वज्ञानापेक्षया किं तर्हि लौकिकश्रोत्रियनिरहंका-
रापेक्षया । यो हि परमार्थनिरहंकार आत्मविश्रुतस्य कामेप्सुत्वबहु-
लायासकर्तृत्वमाप्तिरस्ति । सात्त्विकस्यापि कर्मणोऽनात्मविरसाहंकारः
कर्त्ता किमुव राजसतामसयोः । लोकेऽनात्मविदपि श्रोत्रियो निरहंकार
उच्यते निरहंकारोऽयं ब्राह्मण इति । तस्मात्तदपेक्षयैव साहंकारेण
वेत्युक्तम् । पुनःशब्दः पादपूर्णार्थः । क्रियते बहुलायासं कर्त्ता मह-
ताऽऽपासेन निर्वर्त्यते तत्कर्म राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

राजसं कर्म निर्दिशति—यच्छिवति । फलप्रेप्सुना कर्त्ता यत्कर्म क्रियते तद्वानस-
मित्युत्तरत्र संबन्धः । तत्त्वज्ञानवता निरहंकारेण साहंकारेण त्वज्ञेन क्रियते कर्मेति
विवक्षा वारयति—साहंकारेणेति । तत्त्वज्ञानवता निरहंकारेण कृतं कर्मापेक्ष्य साहं-
कारेणाज्ञेन कृतमेतत्कर्मेति न विवक्ष्यते चेत्तर्हि विमत्र विवासितामिति पृच्छति—
किं तर्हीति । यो हि दुरितराहितः श्रोत्रियो लोकादनेषेतस्तस्य यदहंकारवर्जितं कर्म
तदपेक्षयेदं साहंकारेण कृतं कर्मेत्युक्तमित्याह—लौकिकेति । ननु तत्त्वज्ञानवतो
निरहंकारस्य कर्मवर्तृत्वमपेक्ष्य साहकारिणेत्यादि किं नेष्यते तत्राऽह—यो हीति ।
विशेषणान्तरवशादेव तत्त्वविदो निवारितं न तदपेक्षमिदं विशेषणमित्यर्थः ।

साहंकारस्यैव राजसे कर्मणि कर्तृत्वमित्येतत्कैमुक्तिकन्यायेन साधयति—सात्त्विक-
स्येति । नन्वात्मविदोऽन्यस्य निरहंकारत्वाद्योगात्कथं तदपेक्षया साहंकारेणेत्युक्तं
तत्राऽऽह—लोक इति ॥ २४ ॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

अनुबन्धमिति । अनुबन्धं पश्चाद्भावि यद्वस्तु सोऽनुबन्ध उच्यते
तं चानुबन्धं, क्षयं यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे शक्तिस्योऽर्थक्षयो वा
स्यात्तं क्षयं, हिंसां प्राणिपीडामनपेक्ष्य च पौरुषं पुरुषकारं शक्ती-
मीदं कर्म समापयितुमित्येवमात्मसामर्थ्यम्, इत्येतान्यनुबन्धादीन्य-
नपेक्ष्य पौरुषान्तानि मोहादविवेकत आरभ्यते कर्म यत्तत्तामसं तमो-
निर्वृत्तमुच्यते ॥ २५ ॥

संप्रति तामसं कर्मोदाहरति—अनुबन्धमित्यादिना ॥ २५ ॥

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

मुक्तेति । मुक्तसङ्गो मुक्तः परित्यक्तः सङ्गो येन स मुक्तसङ्गोऽनहं-
वादी नाहंवदनशीलो धृत्युत्साहसमन्वितो धृतिधारणमुत्साह उद्यम-
स्ताभ्यां समन्वितः संयुक्तो धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योः
क्रियमाणस्य कर्मणः फलसिद्धावसिद्धौ च सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः
केवलं शास्त्रप्रमाणप्रयुक्तो न फलरागादिनाऽयुक्तो यः स निर्विकार
उच्यते । एवंभूतः कर्ता यः स सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

इदानीं कर्तृवैविध्यं ब्रुवन्नाशे सात्त्विकं कर्तारं दर्शयति—मुक्तेति । सङ्गो नाम
फलाभिसंधिर्वा कर्तृत्वमिमानो वा, नाहंवदनशीलः कर्ताऽहमिति वदनशीलो न भव-
तीत्यर्थः । धारणं धर्मम् । क्रियमाणस्य कर्मणो यदि फलानभिसंधिस्ताहिं नानुष्ठानवि-
धम्नः संवेदित्याशङ्क्याऽऽह—केवलमिति । फलरागादिनेत्यादिशब्देन कर्मरागो
गृह्यते । अयुक्त इति प्लेदः ॥ २६ ॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

रागीति । रागी रागोऽस्यास्तीति रागी, कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलार्थी,
लुब्धः परद्रव्येषु संजातगुणस्तीर्यादौ च स्वद्रव्यापरित्यागी, हिंसा-
त्मकः परपीडास्वभावोऽशुचिर्वादान्ताशेषवर्जितो हर्षशोकान्वित इष्टः

प्राप्तौ हर्षोऽनिष्टप्राप्ताविष्टविद्योगे च शोकस्ताभ्यां हर्षशोकाभ्यामन्वितः
संयुक्तस्तस्यैव च कर्मणः संपत्तिविपर्ययोर्हर्षशोकौ स्यातां ताभ्यां
संयुक्तो यः कर्ता स राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

राजसं कर्तारं कथयति—रागीति । कर्मविषयो रागः कर्मफलप्रेप्सुरिति फलरा-
गस्य पृथक्प्रधानात् । स्वाभिप्राथापकटीकरणपूर्वकं परपीडनं परविच्छेदनं तेन स्वार्थपर
इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो * नैष्कृतिकोऽलसः ।

विपादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

अयुक्त इति । अयुक्तोऽसमाहितः प्राकृतोऽत्यन्तासंस्कृतबुद्धिर्बाल-
समः, स्तब्धो दण्डवन्न नमति कस्मैचित्, शठो मायावी शक्तिगूहन-
कारी, नैष्कृतिकः परवृत्तिच्छेदनपरोऽलसोऽप्रवृत्तिशीलः कर्तव्येष्वपि,
विपादी सर्वदाऽवसन्नस्वभावो दीर्घसूत्री च कर्तव्यानां दीर्घप्रसारणो
यद्यथो वा कर्तव्यं तन्मासेनापि न करोति, यथैवंभूतः कर्ता स
तामस उच्यते ॥ २८ ॥

दीर्घं सूत्रयितुं शीलमस्येति व्युत्पत्तिं गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह—कर्तव्याना-
मिति । एवं क्रियमाणे सत्यनिष्टमिदं कर्तव्यविदाप्येत यदा पुनरेवं क्रियते तदा त्वनिष्टमेव
संभावनोपपत्तिमिति चिन्तापरम्परया मन्थरप्रवृत्तिरित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति—
यदयेति ॥ २८ ॥

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ॥

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९ ॥

बुद्धेर्भेदमिति । बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव भेदं गुणतः सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधं
शृण्वति सूत्रोपन्यासः । प्रोच्यमानं कथ्यमानमशेषेण निरवशेषतो यथा-
वत्पृथक्त्वेन विवेकतो धनंजय । दिग्विजये मानुषं देवं च मभूत् धनप-
जयत्तेनासौ धनंजयोऽर्जुनः ॥ २९ ॥

ज्ञानादीनां प्रत्येकं त्रैविध्यमुक्त्वा वृत्तिमत्त्वा बुद्धेस्तद्वृत्तेश्च धृत्त्यारूपायास्तैर्विधे
सूचयति—बुद्धेरिति । सूत्रविवरणं प्रतिगानीते—प्रोच्यमानमिति । अर्जुनस्य
धनंजयत्वं व्युत्पादयति—दिगिति ॥ २९ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥

प्रवृत्तिं चेति । प्रवृत्तिं च प्रवृत्तिः प्रवर्तनं बन्धहेतुः कर्ममार्गः, निवृत्तिं च निवृत्तिर्मोक्षहेतुः संन्यासमार्गः, बन्धमोक्षसमानवाक्यत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्मसंन्यासमार्गावित्यवगम्यते । कार्याकार्ये विहितप्रतिषिद्धे कर्तव्याकर्तव्ये करणाकरणे इत्येतत् । कस्य देशकालाद्यपेक्षया दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणाम् । भयाभये विभेदपस्मादिति भयं तद्विपरीतप्रभयं भयं चाभयं च भयाभये दृष्टादृष्टविषययोर्भयाभययोः कारणे इत्यर्थः । बन्धं सहेतुकं मोक्षं च सहेतुकं या वेत्ति विजानाति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी । तत्र ज्ञानं बुद्धेर्वृत्तिर्बुद्धिस्तु वृत्तिमयी । धृतिरपि वृत्तिविशेष एव बुद्धेः ॥ ३० ॥

तत्राऽऽदौ सात्त्विकी बुद्धिर्निर्दिशति—प्रवृत्तिं चेति । प्रवृत्तिराचरणमात्रमनाचरणमात्रं च निवृत्तिरिति किं नेष्यते तत्राऽऽह—बन्धेति । यस्मिन्वाक्ये बन्धमोक्षानुच्येते तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिवृत्त्योरुक्तत्वात्कर्ममार्गस्य बन्धहेतुत्वान्मोक्षहेतुत्वाच्च संन्यासमार्गस्य तावेषात्र आह्वायित्यर्थः । करणाकरणयोर्निर्विषयत्वाद्योगाद्विषयापेक्षामवतार्य योऽयं विषयं निर्दिशति—कस्येति । अनिष्टसाधनं मयमिष्टसाधनमनमयमिति विभजते—मयेति । बन्धादिमात्रज्ञानस्य बुद्ध्यन्तरेऽपि संभवाद्विशेषणम् । ननु बुद्धिशब्दितस्य ज्ञानस्य प्रागेव त्रैविध्यप्रतिपादनात्किमिति बुद्धेरिदानीं त्रैविध्यं प्रतिज्ञाय न्युत्पाद्यते तत्राऽऽह—ज्ञानमिति । तर्हि ज्ञानेन गतत्वात् पुनर्धृतिन्युत्पादनीयेत्याशङ्क्याऽऽह—धृतिरपीति । विशेषशब्देन ज्ञानाव्यावृत्तिरिष्टा ॥ ३० ॥

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥

यथेति । यया धर्मं शास्त्रचोदितमधर्मं च तत्प्रतिषिद्धं कार्यं चाकार्यमेव च पूर्वोक्ते एव कार्याकार्ये अयथावत्प्रजानाति निर्णयेन न प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥

कार्याकार्ययोर्धर्मधर्म्या पौनरुक्त्यं परिहरति—पूर्वोक्ते इति । पूर्वश्लोके कार्याकार्यशब्दाभ्यां दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणा करणाकरणे निर्दिष्टे तथैवात्रापि प्रहाज्य धर्माधर्मोभ्यामपूर्वधर्म्याभ्यां मतार्थतत्त्वर्थः । या (सा) बुद्धिर्यया बुद्ध्या चोद्धा निर्णयेन न जानातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृता ।

सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥

अधर्ममिति । अधर्मं प्रतिषिद्धं धर्मं विहितमिति या मन्यते जानाति तमसाऽऽवृता सती सर्वार्थान्सर्वानिव ज्ञेयपदार्थान्विपरीताश्च विपरीतानेव विजानाति बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥

धर्मशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽपीत्यभिप्रेत्य धर्ममित्युक्तम् । तमसाऽऽवृताऽविवेकेन वेष्टि-
तेत्यर्थः । कार्यकार्यादीनुक्ताननुक्तांश्च संग्रहीतुं सर्वार्थानित्युक्तं तद्व्याचष्टे—सर्वानेवेति ।
विपरीताश्चेति चकारमवधारणे गृहीत्वा विपरीतानेवेत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्याभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

धृत्येति । धृत्या ययाऽव्यभिचारिण्येति व्यवहितेन संबन्धः । धार-
यते किं मनःप्राणेन्द्रियक्रिया मनश्च प्राणाश्चेन्द्रियाणि च मनःप्राणेन्द्रि-
याणि तेषां क्रियाश्चेष्टास्ता उच्छास्त्रमार्गवद्वृत्तेष्वारयति । धृत्या हि धार्थ-
माणा उच्छास्त्रविषया न भवन्ति । योगेन समाधिनाऽव्यभिचारिण्या
नित्यसमाध्यतुमवयेत्यर्थः । एतदुक्तं भवत्यव्यभिचारिण्या धृत्या मनः-
प्राणेन्द्रियक्रिया धारयमाणो योगेन धारयतीति । ऐवंलक्षणा धृतिः सा
पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

इदानीं धृतित्रैविध्यं ऋतिपादविपुलैः सात्त्विकी धृतिं व्युत्पादयति—धृत्येति ।
निर्दिष्टानां चट्टानां कथं धृत्या धारणं तत्राऽऽह—आ इति । तदेवानुमतेन साधयति—
धृत्या हीति । ध्रियतेऽनयेति धृतिर्यत्नविशेषस्तथा धृत्या धार्यमाणा यथोददिष्टा-
श्चेष्टाः शास्त्रमतिक्रम्य नार्थान्तरावगाहिन्यो भवन्तीत्यर्थः । धृतिमेव समाध्यायित्वा मूल-
त्वेन विशिनष्टि—योगेनेति । ननु धृतेर्नियमेन समा-यनुगतत्वं कथमुक्तक्रियाधारणो-
पयोगित्याशङ्क्याऽऽह—एतादिति । उक्तक्रिया धारयमाणो योगेन ब्रह्मणि समा-
धानेनैकाग्र्येणाव्यभिचारिण्याऽविनाश्रया धृत्या धारयत्यन्यथा तदविनाशनामात्रे
नियमेन तद्व्यारणातिद्वेस्त्वर्थः ॥ ३३ ॥

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

ययेति । यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयत्यर्थश्च कामश्चार्थश्च धर्मकामार्थस्त्रा-

धर्मकामार्थान्धृत्या यया धारयते मनसि नित्यकर्तव्यरूपानवधारयते
हेऽर्जुन प्रसङ्गेन यस्य यस्य धर्मादेर्धारणप्रसङ्गस्तेन तेन प्रसङ्गेन फला
काङ्क्षी च भवति यः पुरुषस्तस्य धृतिर्या सा पार्य राजसी ॥ ३४ ॥
राजसीं धृतिं दर्शयति—यया त्विति । तेषां धारणप्रकारमभिनयति—मनसीति ।
फलाकाङ्क्षीति कस्य विशेषणं तत्राऽऽह—यः पुरुष इति ॥ ३४ ॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विपादं मदमेव च ।

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥ ३५ ॥

ययेति । यया स्वप्नं निद्रां भयं प्रासं शोकं विपादमवसादं विषण्णतां
मदं विषयसेवाभात्मनो बहु मन्यमानो मत्त इव मदमेव च मनसि नित्य-
मेव कर्तव्यरूपतया कुर्वन् विमुञ्चति धारयत्येव दुर्मेधा कृत्स्नमेधाः
पुरुषो यस्तस्य धृतिर्या सा तामसी मता ॥ ३५ ॥

तामसीं धृतिं व्याचष्टे—ययेति । शोकं प्रियवियोगनिमित्तं संतापं विषण्णतामि-
न्द्रियाणां ग्लानिं विषयसेवा कुमार्गप्रवृत्तेरुपलक्षणमुक्तं स्वप्नादिपदान्तं सर्वमेव कर्तव्यत-
याऽऽत्मनो बहु मन्यमानो मनसि नित्यमेव कुर्वन् दुर्मेधा न विमुञ्चति किंतु धारयत्ये-
वेति योजना ॥ ३५ ॥

गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रिधा भेद उक्तोऽप्येदानीं फलस्य
च सुखस्य त्रिधा भेद उच्यते—

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।

अभ्यासाद्भवेत् यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६ ॥

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु समाधानं कुर्वित्येतन्मे मम भरतर्षभ ।
अभ्यासात्परिचयादावृत्ते रमते रतिं प्रतिपद्यते यत्र यस्मिन्सुखानुभवे
दुःखान्तं च दुःखावसानं दुःखोपशमं च निगच्छति निश्चयेन
माप्नोति ॥ ३६ ॥

वृत्तमव्यानन्तरश्लोकतात्पर्यमाह—गुणेत्यादिना । क्रियाकारकाणां गुणतश्चैवि-
ध्योक्त्यनन्तरं फलस्य सुखस्य त्रैविध्योक्त्यवसरे सतीत्याह—इदानीमिति । हेयो-
पादेयमेदार्थं त्रैविध्यं समाधानमैकान्त्यं मम वचनादिति शेषः । यत्रेत्युभयत्र संबध्यते ।
तत्रिविधं सुखमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ३६ ॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

यदिति । यत्तत्सुखमग्रे पूर्वं प्रथमसंनिपाते ज्ञानवैराग्यध्यानसमाध्या-
रम्भेऽत्यन्तापासपूर्वकत्वाद्विषमिव दुःखात्मकं भवति, परिणामे ज्ञान-
वैराग्यादिविषयाकजं सुखममृतोपमं तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं विद्वद्भिरा-
त्मनो बुद्धिरात्मबुद्धिरात्मबुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं सखिलवत्स्वच्छता ततो
जातमात्मबुद्धिप्रसादजमात्मविषया वाऽऽत्मात्मन्यना वा बुद्धिरात्मबु-
द्धिस्तत्प्रसादप्रकर्षाद्वा जातमित्येतच्चस्मात्सात्त्विकं तत् ॥ ३७ ॥

तत्र सात्त्विकं सुखमादेशत्वेन दर्शयति—यत्तादिति । प्रथमसंनिपातं विभजते—
ज्ञानेति । कुतस्तस्य दुःखात्मकं तत्राऽऽह—अत्यन्तेति । दुःखात्मकत्वे दृष्टान्तमाह—
विषमिवेति । ज्ञानादिविषयाकवस्था परिणामस्तस्मिन्सति ततो जातमिति योजना ।
तत्रैव हेत्वन्तरमाह—आत्मन इति । आत्मबुद्धिशब्दस्यार्थान्तरमाह—आत्मविष-
येति । अन्तःकरणनैर्मल्याद्वा सम्यग्ज्ञानप्रकर्षाद्वा जातत्वादिति तच्छब्दार्थः ॥ ३७ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

विषयेति । विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तत्सुखं जायतेऽग्रे प्रथमक्षणेऽमृतो-
पमममृतसमं परिणामे विषमिव बलवीर्यरूपप्रज्ञामेषाधनोत्साहहानिहेतु-
त्वादधर्मवज्जनितनरकादिहेतुत्वाच्च परिणामे तदुपभोगविपरिणामान्ते
विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

राजसं सुखं हेयत्वाच्च कथयति—विषयेति । बलं संपातसामर्थ्यं, वीर्यं पराक्रम-
कृतं यशः, रूपं शरीरसौन्दर्यं, प्रज्ञा श्रुतार्थग्रहणसामर्थ्यं, मेधा गृहीतार्थस्याविस्मरणेन
धारणशक्तिः, धनं गोहिरण्यादि, उत्साहस्तु कार्यं प्रत्युपक्रमादिः, एतेषां नाशकत्वा-
द्द्वैपायिकं सुखं विषमममित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—अधर्मेति ॥ ३८ ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

यदग्रे चेति । यदग्रे चानुबन्धे चावसानोचरकाले सुखं मोहनं मोह-
करमात्मनो निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा चाऽऽलस्यं च प्रमादयेत्येतेभ्यः
समुत्पिष्टवीति निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

तामसं सुखं त्यागार्थमेवोदाहरति—यदग्रे चेति । अनुबन्धशब्दार्थमाह—अह-
सतेति । मोहनं मोहकरम् । तदुत्पत्तिहेतुमाह—निद्रेति ॥ ३९ ॥

अपेदानां प्रकरणोपसंहारार्थः श्लोक आरभ्यते—

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्याद्विभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

न तदस्ति तन्नास्ति पृथिव्यां वा मनुष्यादि सत्त्वं प्राणिजातमन्य-
द्वाऽप्राणिजातं दिवि देवेषु वा पुनः सत्त्वं प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातिरेभि-
स्त्रिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्मुक्तं परित्यक्तं यत्स्थान्द्वेज तदस्तीति पूर्वेषु
संन्यतः ॥ ४० ॥

क्रियाकारकफलात्मनः संसारस्य प्रत्येकं सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमुक्त्वा संसारा-
न्तर्भूतमेव किंचिद्गुणत्रयात्पृष्टमपि कचिद्भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—अथेति । संसा-
रस्य सर्वस्यैव गुणत्रयात्पृष्टत्वं प्रकरणम् । अन्यद्वाऽप्राणीत्यत्राप्राणिशब्देन प्रसिद्ध्या
स्थावरादि गृह्यते ॥ ४० ॥

सर्वः संसारः क्रियाकारकफललक्षणः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकोऽवि-
द्यापरिकल्पितः समूलोऽनर्थ उक्तो दृक्स्वरूपकल्पनया चोर्ध्वमूलमित्या-
दिना, तं चासङ्गशस्त्रेण दृढेन च्छिन्वा ततः पदं तत्परिमार्गितव्यामिति
चोक्तं, तत्र च सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात्संसारकारणनिवृत्त्यनुपपत्तौ
प्राप्तायां यथा तन्निवृत्तिः स्यात्तथा वक्तव्यं, सर्वश्च गीताशास्त्रार्थ उप-
संहर्तव्य एतावानेव च सर्वो वेदस्पृश्यर्थः पुरुषार्थमिच्छद्भिरनुष्ठेय इत्ये-
वमर्थं च ब्राह्मणक्षत्रियविशामित्यादिरारभ्यते—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणाश्च क्षत्रियाश्च विशश्च ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तेषां ब्राह्मणक्षत्रि-
यविशा शूद्राणां च शूद्रणामसमासकरणमेकजातिवे सति वेदेऽनधि-
कारात् । हे परंतप कर्माणि प्रविभक्तानीतरेतरविभागेन व्यवस्थापितानि,
केन स्वभावप्रभैर्गुणैः स्वभाव ईश्वरस्य प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका माया
सा प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवास्तैः । शमादीनि कर्माणि
प्रविभक्तानि ब्राह्मणादीनाम् । अथवा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुणः
प्रभवः कारणं, तथा क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः प्रभवः,
वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जनं रजः प्रभवः, शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनं
तमः प्रभवः प्रशान्त्यैश्वर्येहामूढतास्वभावदर्शनाद्यनुर्णाम् । अथवा जन्मा-

न्तरकृतसंस्कारः प्राणिनां वर्तमानजन्मनि स्वकार्याभिमुखत्वेनाभि-
 द्यक्तः स्वभावः प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवा गुणाः ।
 गुणप्रादुर्भावस्य निष्कारणत्वानुपपत्तेः स्वभावः कारणमिति कारणवि-
 शेषोपादानम् । एवं स्वभावप्रभवैः प्रकृतिप्रभवैः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः
 स्वकार्यानुरूपेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि । ननु शास्त्रप्रविभ-
 क्तानि शास्त्रेण विहितानि ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि कथमुच्यते
 सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानीति । नैष दोषः । शास्त्रेणापि ब्राह्मणादीनां
 सत्त्वादिगुणविशेषापेक्षयैव शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि न गुणान-
 पेक्षयैवेति शास्त्रप्रविभक्तान्यपि कर्माणि गुणप्रविभक्तानीत्युच्यन्ते ॥४१॥

प्रकरणार्थमुपसंहृतमनुवदति—सर्व इति । तस्यानेकात्मकत्वेन हेयत्वं सूचयति—
 क्रियेति । निर्गुणादात्मनो वैलक्षण्याच्च तस्य हेयतेत्याह—सर्ववेति । अनर्थत्वाच्च
 तस्य त्याज्यत्वमनर्थत्वं चाविद्यारहितत्वानावस्तुनो वस्तुबद्धानादित्याह—अवि-
 द्येति । न केवलमष्टादशे संसारो दर्शितः, किंतु पञ्चदशेऽपीत्याह—वृत्तेति ।
 चकारादुक्तः संसार इत्यनुवृष्ट्यते । संसारध्वस्तिसाधनं सम्यग्ज्ञानं च तत्रैवोक्तमि-
 त्याह—असङ्गेति । वृत्तमनूयानन्तरसंदर्भतात्पर्यमाह—तत्र चेति । उक्तो निवि-
 वर्तयितः संसारः सतिसप्तम्या परामृश्यते, सर्वो हि संसारो गुणत्रयात्मकः । न च
 गुणानां प्रकृत्यात्मकानां संसारकारणीभूतानां निवृत्तिर्युक्ता प्रकृतेर्नित्यत्वादित्याशङ्क्या
 स्वधर्मानुष्ठानात्तत्त्वज्ञानोत्पत्त्या गुणानामज्ञानात्मकानां निवृत्तिर्यथा भवति तथा स्वध-
 र्मजातं वक्तव्यमित्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्यर्थः । तत्तद्दर्शनप्रयुक्तधर्मजातानुपदेशे चोपसंहा-
 रप्रकरणप्रकोपः स्यादित्याह—सर्वथेति । उपसंहृते गीताशास्त्रार्थे यद्यपि सर्वो
 वेदार्थः स्मृत्यर्थश्च सर्व उपसंहृतस्तथापि मुमुक्षुभिरनुष्ठेयमास्ति वक्तव्यमवशिष्टमि-
 त्याशङ्क्याऽऽह—एतावानिति । अनुष्ठेयपरिमाणनिर्धारणवदुक्तशङ्कानिवर्तनं शास्त्रा-
 योपसंहारश्चेत्येतदुभयं चकारार्थः । संप्रति वर्णचतुष्टयानुष्ठेयं धर्मजातमसंकीर्णमिति
 सूत्रमुपन्यस्यति—ब्राह्मणेति । उपनयनसंस्कारवत्त्वे सति वेदाधिकारित्वं समान-
 मिति त्रयाणां समासकरणम् । इतरेषामसमासे हेतुमाह—शूद्राणामिति । एकजा-
 तित्वमुपनयनवर्जितत्वम् । कर्मणामसंकीर्णत्वेन व्यवस्थापकं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—
 येनेत्यादिना । स्वभावप्रभवैर्गुणैरित्यस्यार्थान्तरमाह—अथवेति । उक्तव्यवस्थायां
 कार्यदर्शनं प्रमाणयति—प्रशान्तीति । स्वभावशब्दस्यार्थान्तरमाह—अथवेति ।
 किमिति गुणाभिव्यक्तेरुक्तवातनाधीनत्वं तत्राऽऽह—गुणेति । ननु नास्ति गुणप्रा-
 दुर्भावस्य निष्कारणत्वं प्रकृतिर्जैर्गुणैरिति प्रकृतेर्गुणकारणत्वाभिधानादत आह—

स्वभाव इति । वासना कारणमिति गुणव्यक्तेर्निमित्तकारणत्वं विवाक्षितं प्रकृतिस्तुपा-
दानमिति भावः । उक्तमुपसंहरति--एवामिति । स्वभावप्रभवैः सत्त्वादिगुणैर्ब्राह्म-
णादीनां वर्माणि प्रविभक्तानीत्युक्तमाक्षिपति--नन्विति । शास्त्रस्य धर्मविभागहेतोः
सत्त्वादिविशेषापेक्षयैव विभागज्ञापकत्वादुभयत्र विभागहेतुत्वोक्तिरविरुद्धेति परिहरति-
नैव दोष इति ॥ ४१ ॥

कानि पुनस्तानि कर्माणीत्युच्यन्ते--

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

शमो दमश्च यथाव्याख्यातार्यैः, तपो यथोक्तं शरीरादि, शौचं
व्याख्यातं, सान्तिः क्षमा, आर्जवमृजुतैव च, ज्ञानं विज्ञानम्, आस्ति-
वद्यमस्तिभावः अध्यानताऽऽगमार्थेषु, ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजातेः कर्म ब्रह्म-
कर्म स्वभावजम् । यदुक्तं स्वभावप्रभवैर्गुणैः प्रविभक्तानीति तदेवोक्तं
स्वभावजमिति ॥ ४२ ॥

प्रविभक्तानि वर्माण्येव प्रश्नद्वारा विविच्य दर्शयति--कानीत्यादिना । अन्तः-
करणोपशमः शमो दमो बाह्यकरणोपरतिरिस्त्युक्तं स्मारयति--यथेति । त्रिविधं तपः
सप्तदशे दर्शितमित्याह--तप इति । शौचमपि बाह्यान्तरमेदेन प्रागेवोक्तमित्याह--
शौचमिति । क्षमा नामाऽऽकृष्टस्य ताडितस्य वा मनसि विकारराहित्यं, ज्ञानं
शास्त्रीयपदार्थज्ञानं विज्ञानं शास्त्रार्थस्य स्वानुभवायत्तत्वापादनम् । त्रिधा व्याख्यातं
स्वभावशब्दार्थमुपेत्याऽऽह--यदुक्तमिति ॥ ४२ ॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानभीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

शौर्यमिति । शौर्यं शूरस्य भावः । तेजः प्रागल्भ्यम् । धृतिर्धारणं
सर्वावस्थास्वनवसादो भवति यथा धृत्योत्तम्भितस्य । दाक्ष्यं दक्षस्य
भावः सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्येष्वव्यामोहेन प्रवृत्तिः । युद्धे चाप्यपला-
यनमपराद्मुखीभावः शत्रुभ्यः । दानं देयेषु मुक्तहस्तता । ईश्वरभाव-
धेश्वरस्य भावः प्रभुशक्तिप्रकटीकरणभीषितव्याप्नोति । सन्निकर्षे क्षान्ति-
यजातेर्विहितं कर्म सन्निकर्षे स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

शूरस्य भावो विप्रमो नल्यत्तरानपि ग्रहन् प्रवृत्तिः, प्रागल्भ्यं परैरधर्षणीयत्वम् ।

महत्यामपि विपादे देहेन्द्रियोत्तमानी चित्तवृत्तिर्धृतिरिति म्याचष्टे—सर्वावस्था-
स्त्विति । दक्षस्य मावमेव विभजते—सहसेति । स्वभावस्तु पूर्ववत् ॥ ४३ ॥

कृपिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

कृपीति । कृपिगौरक्ष्यवाणिज्यं कृपिश्च गौरक्ष्यं च वाणिज्यं च
कृपिगौरक्ष्यवाणिज्यं कृपिर्भूमेर्विलेखनं गौरक्ष्यं गा रक्षतीति गौरक्षस्त-
द्भावो गौरक्ष्यं पाशुपाल्यं वाणिज्यं वणिक्कर्म क्रयविक्रयादिलक्षणं वैश्य-
कर्म वैश्यजातेः कर्म वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मकं शूद्रपास्व-
भावं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

॥ ४४ ॥

एतेषां जातिविहितानां कर्मणां सम्यगनुष्ठितानां स्वर्गप्राप्तिः फलं
स्वभावतो वर्णा आश्रयाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः
शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलधर्मायुःश्रुतवृत्तचित्तमुखमेवसो जन्म प्रतिप-
द्यन्त इत्यादिस्मृतिभ्यः पुराणे च वर्णानाम्प्रभृतिनां च लोकफलभेद-
विशेषस्मरणात् । कारणान्तराच्चिदं वक्ष्यमाणं फलम्—

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं क्लृप्ते नरः ।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

स्वे स्वे यथोक्तलक्षणभेदे कर्मण्यभिरतस्तत्परः संसिद्धिं स्वकर्मा-
नुष्ठानादशुद्धिस्थे सति कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां क्लृप्ते
प्राप्नोति नरोऽधिकृतः पुरुषः । किं स्वकर्मानुष्ठानत एव साक्षात्संसिद्धिः ।
न, कथं तर्हि स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा येन प्रकारेण विन्दति
तच्छृणु ॥ ४५ ॥

शमादिपरिचर्यान्तर्कर्मणा विमज्जोक्तानामभ्युदयं फलमादावुपन्यस्यति—एतेषा-
मिति । स्वभावतो विहितत्वादेव मोक्षापेक्षामन्तरेणानुष्ठानादित्यर्थः । तत्र
प्रमाणमाह—वर्णा इति । शेषशब्देन मुक्तकर्मणोऽतिरिक्तं कर्मानुशयशब्दि-
तमुच्यते, प्रत्येक देशादिभिर्विशिष्टशब्दः संबध्यते । आदिशब्देन “तद्यथाऽऽग्ने-
फलार्थे निर्मिते छायागन्धानूपचयत एवं धर्म चर्यमाणमर्था अनुत्पद्यन्ते न धर्महा-
निर्भवति” इति स्मृतिर्गृह्यते । इत्युक्तानां कर्मणा स्वर्गफलत्वं युक्तमित्याह—
पुराणे चेति ।

उक्तं हि —यस्तु सम्यक्करोत्येवं गृहस्थः परमं विधिम् ।

तद्वर्णवन्धमुक्तोऽसौ लोकानामोत्थनुत्तमान् ॥ इति ।

यस्त्वेता नियतध्वर्या वानप्रस्थश्चरेन्मुनिः ।

स दहत्याग्निवद्दोषाज्जयेल्लोकाश्च शाश्वतान् ॥ इति ।

मोक्षाश्रमो यश्चरते यथोक्तं शुचिः सुसंकलितबुद्धियुक्तः ।

अनिन्धनज्योतिरिव प्रशान्तं स ब्रह्मलोकं श्रयते द्विजातिः ॥ इति च ।

“ सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ” इति श्रुतिश्चकारार्थः । यदि पुनर्मोक्षापेक्षयो-
क्तानि कर्माण्यनुधीयेरंस्तदा मोक्षफलत्वं तेषां सेत्स्यतीत्याह—कारणान्तरादिति ।
तदेव कारणान्तरं यन्मोक्षापेक्षया तेषामनुष्ठानम् । मोक्षोपायेषु समादिषु सात्त्विकेषु
ब्राह्मणधर्मेषु क्षत्रियादीनामनधिकाराद्ब्राह्मणानामेव मोक्षो न क्षत्रियादीनामित्याश-
ङ्क्याऽऽह—स्वे स्व इति । यथास्वे कर्मण्यभिरतस्य बुद्धिशुद्धिद्वारा ज्ञाननिष्ठायो-
ग्यता तया प्राप्तज्ञानस्य मोक्षोपपत्तेर्ब्राह्मणातिरिक्तस्यापि ज्ञानवतो मुक्तिरिति मत्वा
पूर्वार्धे व्याचष्टे—स्वे स्व इत्यादिना । संसिद्धिशब्दस्य मोक्षार्थत्वं गृहीत्वा
स्वधर्मनिष्ठत्वमात्रेण तल्लामे तादर्थ्येन संन्यासादिविधानानर्थक्यमिति मन्वानः
शङ्कते—किमिति । न तावन्मात्रेण साक्षान्मोक्षो ज्ञाननिष्ठायोग्यता चेति परिह-
रति—नेति । तर्हि कथं स्वधर्मनिष्ठस्य संसिद्धिरिति पृच्छति—कथं तर्हीति ।
उत्तरार्धेनोत्तरमाह—स्वकर्ममिति । तच्छृणु तं प्रकारमेकाग्रचेता मूढा ध्रुत्वाऽवधार-
येत्यर्थः ॥ ४५ ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥

यत इति । यतो यस्मात्प्रवृत्तिरुत्पत्तिश्चेष्टा वा यस्मादन्तर्यामिण
ईश्वराद्भूतानां प्राणिना स्याद्येनेश्वरेण सर्वमिदं जगत्तत् व्याप्तं स्वक-
र्मणा पूर्वोक्तं प्रतिवर्णं तमीश्वरमभ्यर्च्य पूजयित्वाऽऽराध्य केवलं
ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं विन्दति मानवो यत्तुल्यः ॥ ४६ ॥

तमेव प्रसारं स्फुटयति—यत इति । यतःशब्दार्थं यस्मादित्युक्तं व्यक्ती करोति—
यस्मादिति । प्राणिनामुत्पत्तिर्यस्मादीश्वरात्तेषां चेष्टा च यस्मादन्तर्यामिणो येन च
सर्वं व्याप्तं शृदेव घटादि कार्यस्य कारणातिरिक्तस्वरूपामावात्तं स्वकर्मणाऽभ्यर्च्य मानवः
संसिद्धिं विन्दतीति संबन्धः । न हि ब्राह्मणादीनां यथोक्तधर्मनिष्ठया साक्षान्मोक्षो
लभ्यते तस्य ज्ञानैकलक्ष्यत्वात्तत्तु तन्निष्ठानां शुद्धबुद्धीनां कर्मसु फलमपश्यतामीश-
्वरप्रसादासादितविकैश्वर्याग्यता संन्यासिना ज्ञाननिष्ठायोग्यतावता ज्ञानप्राप्त्या मुक्ति-
रित्यभिप्रेत्याऽऽह—केवलमिति ॥ ४६ ॥

यत् एवमतः—

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वभावानियतं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

श्रेयान्मशस्यतरः स्वो धर्मः स्वधर्मो विगुणोऽपीत्यपिशब्दो द्रष्टव्यः, परधर्मात्स्वनुष्ठितात्स्वभावानियतं स्वभावेन नियतं, यदुक्तं स्वभावज-मिति तदेवोक्तं स्वभावानियतमिति । यथा विषजातस्यैव कृमेर्विषं न दोष-करं तथा स्वभावानियतं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषं पापम् ॥ ४७ ॥

स्वधर्मानुष्ठानस्य बुद्धिशुद्ध्यादिद्वारा मोक्षावसायित्वात्तदनुष्ठानमावश्यकमित्याह—यत् इति । ननु शुद्धादिलक्षणं स्वधर्मं कुर्वन्नपि हिंसाधीनं पापं प्राप्नोति तत्कथं स्वधर्मः श्रेयानिति तत्राऽऽह—स्वभावेति । स्वकीयं वर्णाश्रमं निमित्तीकृत्य विहितं स्वभावजमित्यवस्तादुक्तमित्याह—यदुक्तमिति । विप्रहात्मकमपि विहितं कर्म कुर्वन्पापं नाऽऽप्नोतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—सथेति ॥ ४७ ॥

स्वभावानियतं कर्म कुर्वाणो विषजात इव कृमिः किल्बिषं नाऽऽप्नोतीत्युक्तम् । परधर्मश्च भयावह इति । अनात्मज्ञश्च न हि कश्चित्सणमप्यकर्मकृत्तिष्ठतीति । अतः—

सहजं कर्म कौन्तेय सदोपमपि न त्यजेत् ।

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवाऽऽवृताः ॥ ४८ ॥

सहजं सह जन्मनेवोत्पन्नं सहजं किं तत्कर्म कौन्तेय सदोपमपि विगुणत्वान्न त्यजेत्सर्वारम्भा आरभ्यन्त इत्यारम्भाः सर्वकर्माणीत्येतत्प्रकरणात् । ये केचिदारम्भाः स्वधर्माः परधर्माश्च ते सर्वे हि यस्माद्विगुणात्मकत्वमत्र हेतुद्विविगुणात्मकत्वाद्दोषेण धूमेन सहजेनाग्निरिवाऽऽवृताः । सहजस्य कर्मणः स्वधर्माख्यस्य परित्यागेन परधर्मानुष्ठानेऽपि दोषाभैव मुच्यते, भयावहश्च परधर्मः । न च शक्यतेऽप्येतत्स्यक्तुमज्ञेन कर्म यतस्तस्मान्न त्यजेदित्यर्थः । किमप्येतत्स्यक्तुमशक्यं कर्मेति न त्यजेदिति वा सहजस्य कर्मणस्त्यागे दोषो भवतीति ।

इतश्च निहितं कर्म दोषवदपि कर्तव्यं प्रकारान्तरासंभवादित्युक्तानुवादपूर्वकं कथयति—स्वभावेत्यादिना । न हि कृमिर्विषजो विषनिमित्तं मरणं प्रतिपद्यते तथाऽयमधिकृतः पुरुषो दोषवदपि विहितं कर्म कुर्वन्पापं नाऽऽप्नोतीत्युक्तमित्यर्थः । तर्हि

दोषरहितमेव मिसाटनादि सर्वैरनुष्ठायतामतो न पापमाप्त्याशङ्केत्याशङ्क्याऽऽह—परं-
 ति । उक्तमित्यनुवर्तते । तर्हि पापप्राप्तिशङ्कां परिहर्तुमकर्मनिष्ठत्वमेव सर्वेषां स्यादित्या-
 शङ्क्य ज्ञानाभावाजैवमित्याह—अनात्मज्ञ इति । पूर्वदत्रापि संबन्धः । प्रकारा-
 न्तरासंभवकृतं फलमाह—अत इति । सह जायत इति सहजं स्वभावनियतं नित्यं
 कर्म तद्विहितत्वान्निर्दोषमपि हिंसात्मकतया सदोपमित्यत्र हेतुमाह—त्रिगुणेति ।
 सत्त्वादिगुणप्रयारब्धतया हिंसादिदोषवदपि कर्म विहितमत्याज्यमित्यर्थः । कर्मणां
 दोषवत्त्वं प्रपञ्चयति—सर्वेति । आरम्भशब्दस्य कर्मव्युत्पत्त्या स्वपरसर्वकर्माथत्वे कर्मणां
 प्रकृतत्वं हेतुमाह—प्रकरणादिति । दोषेणेत्यादि व्याचष्टे—ये किञ्चिदिति । ते
 सर्वे दोषेणाऽऽवृता इति संबन्धः । सर्वकर्मणां दोषावृत्तत्वे हिंशब्दोपात्तं यस्मादित्युक्तं
 हेतुमेवाभिनयति—त्रिगुणात्मकत्वमिति । स्वभावनियतस्य कर्मणो दोषवत्त्वासत्त्या-
 गद्वारा परधर्ममातिष्ठमानस्यापि नैव दोषाद्विभोक्तः संभवति । न च परधर्मोऽनुष्ठानं
 शक्यते भवावहत्वाज्ज्ञं च तर्हि कर्मणोऽशेषतोऽननुष्ठानमेवाज्ञस्याशेषकर्मत्यागायोगा-
 दतः सहजं कर्म सदोषमपि न त्याज्यमिति वाक्यार्थमाह—सहजस्येति । सहजं कर्म
 सदोषमपि न त्यजेदित्यत्र विचारमवतारयति—किमिति । न हि कश्चिदिति न्याया-
 दिति शेषः । दोषो विहितनित्यत्यागे प्रत्यवायः ।

किञ्चातो यदि तावदशेषतस्तत्पशुपशक्यमिति न त्याज्यं सहजं कर्मैवं
 तदशेषतस्तस्यागे गुण एव स्यादिति सिद्धं भवति । सत्यमेवमशेषत-
 स्त्याग एव नोपपद्यते इति चेत्, किं नित्यप्रचलितत्वात्मकः पुरुषो यथा
 सांख्यानां गुणाः किंवा क्रियैव कारकं यथा बौद्धानां पञ्च स्कन्धाः
 क्षणप्रध्वंसीनः, उभयथाऽपि कर्मणोऽशेषतस्तस्यागो न भवति । अथ
 तृतीयोऽपि पक्षो यदा करोति तदा सक्रियं वस्तु यदा न करोति तदा
 निष्क्रियं वस्तु सदेव । तत्रैवं सति शक्यं कर्माशेषतस्तत्पशुम् । अयं
 त्वस्मिन्तृतीये पक्षे विशेषो न नित्यप्रचलितं वस्तु नापि क्रियैव कारकं
 किं तर्हि व्यवस्थिते द्रव्येऽविद्यमाना क्रियोत्पद्यते विद्यमाना च
 विनश्यति ।

संदिग्धस्य प्रयोजनस्य विचार्यत्वादुक्ते संदेहे प्रयोजनं पृच्छति—किञ्चात इति ।
 तत्राऽऽद्यमन्य फलं दर्शयति—यदीति । अशक्यार्थानुष्ठानस्य गुणत्वेन प्रसिद्ध-
 त्वात्प्रसिद्धं हि महोदधिपगस्त्यस्य चुलुकीकृत्य पिबतो गुणवत्त्वं तदाह—एवं तदी-
 ति । अशेषकर्मत्यागस्य गुणवत्त्वेऽपि प्रागुक्तन्यायेन तदयोमात्तस्थाशकशानुष्ठानतोति
 शङ्कते—सत्यमिति । चोद्यमेव विवृण्वन्नाद्यं विममते—किमिति । सत्त्वा-

तत्राभावो जायमानः प्रागुत्पत्तेः अशविपाणकल्पः समवाय्यसम-
वायिनिमित्ताख्यं कारणमपेक्ष्य जायत इति । न चैवमभाव उत्पद्यते
कारणं वाऽपेक्षत इति शक्यं वक्तुमसता अशविपाणादीनामदर्शनात् ।
भावात्मकाद्देश्यतादय उत्पद्यमानाः किञ्चिदभिव्यक्तिमात्रकारणमपे-
क्ष्योत्पद्यन्त इति शक्यं प्रतिपत्तुम् । किञ्चासत्तश्च सद्भावे सतश्चासद्भावे
न क्वचित्प्रमाणमपेक्ष्यवहारे विश्वासः कस्यचित्स्यात् । सत्सदेवासदस-
देवेतिनिश्चयानुपपत्तेः ।

तत्रैवाभ्युपगमान्तरमाह—तत्रेति । प्रकृतं मतं सप्तम्यर्थः । इत्यभ्युपगम्यत इति
शेषः । परकीयमभ्युपगमं दूषयति—न चेति । एवमिति परपरिभाषानुसारेणेत्यर्थः ।
अदर्शनादुत्पत्तेरपेक्षायाश्चेति शेषः । कथं तर्हि त्व-मतेऽपि घटादीनां कारणापेक्षा-
णामुत्पत्तिर्न हि भावानां कारणापेक्षोत्पत्तिर्वा युचेति तत्राऽऽह—भावेति । घटादी-
नामस्मत्पक्षे प्रागपि कारणात्मना सतामेवाव्यक्तनामरूपाणामभिव्यक्तिसामग्रिमपेक्ष्य
पृथगभिव्यक्तिसंभवात् किञ्चिदवद्यमित्यर्थः । असत्कार्यवादे दोषान्तरमाह—किञ्चेति ।
परमते मानमेव्यवहारे क्वचिदपि विश्वासो न कस्यचिदित्यत्र हेतुमाह—सत्सदेवेति ।
न हि सत्तपैवेति निश्चितं तस्यैव पुनरसत्त्वप्राप्तेरिष्टत्वात् वासतपैवेति निश्चयस्तस्यैव
सत्त्वप्राप्तेरुपगमादतो यन्मानेन सदसद्वा निर्णीतं तत्तथेतिविश्वासाभावात्मानवैकल्य-
मित्यर्थः ।

किञ्चोत्पद्यत इति द्व्यणुकादेर्द्रव्यस्य स्वकारणसत्तासंबन्धमाहुः । प्रागु-
त्पत्तेश्चासत्पत्त्यात्स्वकारणव्यापारमपेक्ष्य स्वकारणैः परमाणुभिः सत्तया
च समवायलक्षणेन संबन्धेन संबध्यते संबद्धं सत्कारणसमवेतं सद्भा-
वति । सन्न वक्तव्यं कथमसत्त्वं, सत्कारणं भवेत्संबन्धो वा केनचित् ।
नहि बन्ध्यापुत्रस्य सता संबन्धो वा कारणं वा केनचित्प्रमाणतः कल्प-
यितुं शक्यम् । ननु नैव वैशेषिकैरभावस्य संबन्धः कल्प्यते द्व्यणु-
कादीनां हि द्रव्याणां स्वकारणेन समवायलक्षणः संबन्धः सतामेवो-
च्यत इति । न संबन्धात्मावसत्त्वानभ्युपगमात् । नहि वैशेषिकैः कुला-
लदण्डचक्रादिव्यापारात्माघटादीनामस्वित्त्वमिष्यते ।

इतश्चासत्कार्यवादो न युक्तिमानित्याह—किञ्चेति । तदेव हेत्वन्तर स्फोरयितुं
परमतमनुवदति—उत्पद्यत इतीति । परकीयं वचनमेव व्याचष्टे—मागिति ।
संबद्ध सदित्यनेन कारणसंबन्धे सति कार्यस्य सत्तासंबन्धो भवेतीत्युचं तदेव स्फुट-

यति—कारणेति । परमतमेवमनुमाद्य दूषयति—तत्रेति । कार्यस्यासतोऽपि कारणं संभवति तस्य च कार्येण संबन्धः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । असत्त्वादे-
वासतः संबन्धामावे कारणस्य सतोऽपि न तेन संबन्धोऽनुमाद्यं शक्यते सदसतोः
संबन्धासंभवादित्यर्थः । कार्यस्यात्यन्तासत्त्वान्म्युपगमात्कारणसंबन्धः स्यादिति शङ्कते—
नन्वेति । सतामेव व्यणुकादीना कारणसंबन्धं शङ्कितं दूषयति—न संबन्धादिति ।
अनन्युपगममेव विशदयति—नहीति ।

न च मृद एव घटाद्याकारप्राप्तिमिच्छन्ति । ततश्चासत् एव संबन्धः
पारिशेष्यादिष्टो भवति । नन्वासतोऽपि समवायलक्षणः संबन्धो न
विरुद्धः । न, वन्ध्यापुत्रादीनामदर्शनात् । घटादेरेव प्रागभावस्य स्वका-
रणसंबन्धो भवति न वन्ध्यापुत्रादेरभावस्य तुल्यत्वेऽपीति विशेषोऽ-
भावस्य वक्तव्यः । एकस्याभावो द्वयोरभावः सर्वस्याभावः प्रागभावः
प्रध्वंसाभाव इतरेतराभावोऽत्यन्ताभाव इति लक्षणतो न केनचिद्विशेषो
दर्शयितुं शक्यः । असति च विशेषे घटस्य प्रागभाव एव कुलालादि-
भिर्घटभावमापद्यते संबध्यते च भावेन कपालारूपेण स्वकारणेन सर्व-
व्यवहारयोग्यश्च भवति नतु घटस्यैव प्रध्वंसाभावोऽभावत्वे सत्यपीति
प्रध्वंसाद्यभावानां न क्वचिद्व्यवहारयोग्यत्वं प्रागभावस्यैव व्यणुकादि-
द्रव्यारूपस्योत्पत्त्यादिव्यवहाराईस्वमित्येतदसमञ्जसमावत्त्वाविशेषाद-
त्यन्तप्रध्वंसाभावयोरिव ।

सदेव कारणं कार्यकारमापद्य कार्यव्यवहारं निर्वहतीत्यन्युपगमाल्लासति संबन्धा-
नुपपत्तिरित्याशङ्क्यापराधान्तान्मैवमित्याह—न चेति । कार्यस्य कारणसंबन्धात्पूर्वं
सत्त्वामावे परिशेषसिद्धमर्थं दर्शयति—ततश्चेति । तत्र चानुपपत्तिरुक्तेति शेषः ।
संबन्धिनोः सदसतोरेवासंयोगेऽपि समवायः सदसतोः समवेदिति तस्य नित्यत्वादन्य-
तरसंबन्धामावेऽपि स्थितेरावश्यकत्वादिति शङ्कते—नन्वेति । सदसतोर्मिथः संब-
न्धस्यादृष्टत्वात्तेति निराचष्टे—न वन्ध्येति । घटादिप्रागभावस्यात्यन्ताभावत्वाभावा-
द्वन्ध्यापुत्रादिविलक्षणतया स्वकारणसंबन्धः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—घटादेरिति ।
उभयप्रागभावस्वभावविशेषेऽपि कस्यचित्कारणसंबन्धो नेतरस्येति विशेषे हेत्वभावात्
प्रागभावस्य कारणसंबन्धः समवतीत्यर्थः । घटादिप्रागभावस्य सप्रतियोगिकत्वं वन्धा-
पुत्रादेर्नैवमिति विशेषमाशङ्क्य दूषयति—एकस्येति । प्रागभावस्यैव प्रध्वंसाभावादेरपि
सप्रतियोगिकत्वाविशेषे स्वकारणेन संबन्धाविशेषः स्यादित्यर्थः । प्रागभावप्रध्वंसाभावयो-

विशेषामावे फलितमाह—असत्ति चेति । कपालशब्दो घटकारणीभूतमृदव्यव-
विषयः, सर्वो व्यवहारो घटाश्रितो जन्मनाशादिव्यवहारः । प्रध्वंसाभावस्तु घट-
स्यैवाभावस्ये सत्यपि न घटत्वमापद्यते नापि कारणेन संबध्यते न चोत्पत्त्यादिव्यव-
हारयोग्यो भवतीत्येतदयुक्तं प्रागभावेनास्य विशेषामावादित्याह—न त्विति । असमञ्ज-
समित्यनेनेतिशब्दः संबध्यते । असमञ्जसान्तरमाह—प्रध्वंसादीति । अन्योन्याभावात्य-
न्तामावावादिविपर्ययोः । क्वचिदिति देशकालयोर्ग्रहणं, व्यवहारो जन्मादिरेव । प्राग-
भावो नोत्पत्त्यादिव्यवहारयोग्योऽभावत्वात्प्रध्वंसादिवदित्यर्थः ।

ननु नैवास्माभिः प्रागभावस्य भावापत्तिरुच्यते । भावस्यैव हि
तर्हि भावापत्तिर्यथा घटस्य घटापत्तिः पटस्य वा पटापत्तिः । एतदप्य-
भावस्य भावापत्तिवदेव प्रमाणविरुद्धम् । सांख्यस्यापि यः परिणामपक्षः
सोऽप्यपूर्वधर्मोत्पत्तिविनाशाङ्गीकरणाद्वैशेषिकपक्षान्न विशिष्यते । अ-
भिव्यक्तिरोभावाङ्गीकरणेऽप्यभिव्यक्तिरोभावयोर्विद्यमानत्वाविद्य-
मानत्वनिरूपणे पूर्ववदेव प्रमाणविरोधः । एतेन कारणस्यैव संस्थान-
मुत्पत्त्यादीत्येतदपि प्रयुक्तम् ।

प्रागभावस्य घटभावानभ्युपगमादनुमानं सिद्धसाधनमिति शङ्कते—नन्विति ।
अभावस्य भावापत्त्यनभ्युपगमे भावस्यैव भावापत्तिरित्यनिष्टं स्यादिति दूषयति—
भावस्यैवेति । तस्य तदापत्तेरयोग्यत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । भावस्य भावापत्ति-
रिति चेति दार्ष्टान्तिकं स्पष्टयति—एतदपीति । आरम्भवादात्कं दोषं परिणामवादेऽपि
संचारयति—सांख्यस्येति । धर्मः परिणामः । असतोऽपूर्वपरिणामस्योत्पत्तेः सतश्च
पूर्वपरिणामस्य नाशादसदसदेव सच्च सदेवेति व्यवस्थाऽप्रापि दुर्घटेत्यर्थः । ननु कार्यं
कारणात्मना प्रागापि सदेवाव्यक्तं कारकव्यापाराव्यज्यते तेन व्यक्त्यव्यक्तयोर्जन्म-
नाशव्यवहारान्ममान्तराद्विशेषसिद्धिस्तत्राऽऽह—अभिव्यक्तीति । कारकव्यापारा-
त्प्रागनभिव्यक्तिवदभिव्यक्तेः सत्त्वमसत्त्वं वा सत्त्वे कारकव्यापारवैयर्थ्यात्तद्विषयप्रमा-
णविरोधो द्वितीये पक्षान्तरवदत्यन्तासतस्तन्निर्वर्त्यत्वायोगे स एव दोषः कारकव्यापा-
रादूर्ध्व व्यक्त्यवदव्यक्तेरपि सत्त्वे स एव दोषोऽसत्त्वेऽपि सतोऽसत्त्वेनङ्गीकारान्मा-
नभेदव्यवहारे न क्वापि विश्वासः सत्सदेवासदसदेवेत्यनिर्धारणादित्यर्थः । सांख्यपक्ष-
प्रतिषेधन्यायेन पक्षान्तरमपि प्रतिश्लिष्यमित्याह—एतेनेति । कारणस्यैव कार्यरूपाप-
त्तिस्तस्यैव तद्रूपत्वागेन स्वरूपापत्तिर्नाश इत्येतदपि न पूर्वरूपे स्थिते नष्टे च परस्य
पररूपापत्तेरनुपपत्तेर्न च प्राप्तं रूपं स्थितेन नष्टेन वा त्यक्तं शक्यमित्यर्थः ।

पारिशेष्यात्सदेकमेव वस्तुविद्ययोत्पत्तिविनाशादिधर्मनैटवदनेकधा

विकल्पत इतीदं भागवतं मतमुक्तं नासतो विद्यते भाव इत्यस्मि-
 ष्श्लोके । सत्प्रत्ययस्याव्यभिचारान्वयविचारोच्यतेत्यामिति । कथं तर्हि,
 आत्मनोऽविक्रियत्वेऽशेषतः कर्मणस्त्यागो नोपपद्यत इति । यदि वस्तु-
 भूता गुणा यदि वाऽविद्याकल्पितास्तद्धर्मः कर्म तदाऽऽत्मन्यविद्याध्या-
 रोपितमेवेत्यविद्वान् हि कश्चित्सणमप्यशेषतस्त्युक्तं शक्नोतीत्युक्तम् ।
 विद्वान्स्तु पुनर्विद्ययाऽविद्यायां निवृत्तायां शक्नोत्येवाशेषतः कर्म परि-
 त्यक्तमविद्याध्यारोपितस्य शेषानुपपत्तेः । नहि तैमिरिकदृष्ट्याऽध्वारो-
 पितस्य द्विचन्द्रादेस्त्विमिरापगये शेषोऽवतिष्ठते । एवं च सतीदं वचन-
 मुपपन्नं सर्वकर्माणि मनमेत्यादि । 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं
 लभते नरः' 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः'
 इति च ॥ ४८ ॥

आरम्भवादे परिणामवादेषु चोत्पत्त्यादिव्यवहारानुपपत्तौ परिशेषायातं दर्शयति—
 पारिशेष्यादिति । एकस्यानेकविधविकल्पानुपपत्तिभाशङ्क्याऽऽह—अविद्येति ।
 अस्यापि मतस्य भगवन्मतानुरोधित्वामावादविशिष्टा त्याज्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—इती-
 दमिति । उक्तमेव भगवन्मतं विशदयति—सत्प्रत्ययस्येति । सदेकमेव वस्तु
 स्यादिति शेषः । इतरेषा विकारप्रत्ययाना रजतादिर्भावदर्शय्यभिचारादविद्यया तदेव
 सद्ब्रह्मत्वेनेकेषा विकल्प्यत इत्याह—व्यभिचाराच्चेति । इति मतं श्लोके दर्शित-
 मिति संबन्धः । आत्मन्येदविक्रियत्वं भगवतेष्टं तर्हि सर्वकर्मपरित्यागोपपत्तेः सह-
 जस्यापि कर्मणस्त्यागसिद्धिरिति शङ्कते—रूपमिति । किं कार्यकारणात्मना गुणा-
 नामकस्विताना कल्पिताना वा कर्म धर्मत्वेनेष्टं द्विवाऽपि निःशेषकर्मत्यागोऽविदुषो
 विदुषो वा नाऽऽद्य इत्याह—यदीत्यादिना । अविद्यारोपितमेव गुणशब्दिसत्कार्यकार-
 णारोपद्वारा कर्मेति शेषः । द्वितीयं प्रत्याह—विद्वान्स्त्विति । आरोपशेषवशाद्वि-
 दुषोऽपि नाशेषकर्मत्यागसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—अविद्येति । तामेवानुपपत्तिं
 दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हीति । विदुषोऽशेषकर्मत्यागे प्राश्निकमपि वचोऽनुकूळ-
 मित्याह—एवं चेति । अविदुषः सर्वकर्मत्यागायोगे च प्रकृताध्यापस्यमेव वाक्य-
 मनुगुणमित्याह—स्वे स्व इति । वाक्यान्तरस्यपि तत्रैवार्थं युक्तार्थमित्याह—
 स्वकर्मणेति ॥ ४८ ॥

या च कर्मजा सिद्धिरुक्ता ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा तस्याः फल-
 भूता नैष्कर्म्यसिद्धिर्ज्ञाननिष्ठा लक्षणा वक्तव्येति श्लोक आरभ्यते—

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

असक्तबुद्धिरसक्ता सङ्गरहिता बुद्धिरन्तःकरणं यस्य सोऽसक्तबुद्धिः । सर्वत्र पुत्रदारादिष्वासक्तिनिमित्तेषु जितात्मा जितो वशीकृत आत्माऽन्तःकरणं यस्य स जितात्मा विगनस्पृहो विगता स्पृहा तृष्णा देहजीवितभोगेषु यस्मात्स विगतस्पृहा । य एवंभूत आत्मज्ञः स नैष्कर्म्यसिद्धिं निर्गतानि कर्माणि यस्मान्निष्क्रियब्रह्मात्मसंवाधात्स निष्कर्मा तस्य भावो नैष्कर्म्यं नैष्कर्म्यं च तत्सिद्धिश्च सा नैष्कर्म्यसिद्धिर्नैष्कर्म्यस्य वा सिद्धिर्निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणास्य सिद्धिर्निष्पत्तिस्तां नैष्कर्म्यसिद्धिं परमा मकृष्टां कर्मजसिद्धिविलक्षणां सद्योमुक्त्यवस्थानरूपां संन्यासेन सम्यग्दर्शनेन तत्पूर्वकेण वा सर्वकर्मसंन्यासेनाधिगच्छति प्राप्नोति । तथा चोक्तं “ सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्बन् कार-यन्नास्ते ” इति ॥ ४९ ॥

विदुषः सर्वकर्मत्यागेऽपि नाविदुषस्तथेत्युक्तम्, इदानीमुक्तमनूधानन्तरश्लोकतात्पर्यमाह—या च कर्मजेति । चोऽवधारणार्थो मित्तक्रमो वक्तव्येत्यत्र संबध्यते । साधनान्पुषादिशैष्कर्म्यसिद्धिं व्यपदिशति—असक्तेति । पुत्रादिविषये चेतसः सङ्गाभावेऽपि तस्यास्वाधीनत्वमाशङ्क्याऽऽह—जितात्मेति । असक्तिमुक्त्वा स्पृहाभावं वदता पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—देहेति । उक्तमनूय तत्फलं लभ्यति—य एवमिति । कर्मणां निर्गतौ हेतुमाह—निष्क्रियेति । सम्यग्ज्ञानार्थत्वेन नैष्कर्म्यसिद्धिशब्दं व्याख्यायार्थान्तरमाह—नैष्कर्म्यस्येति । प्रकर्ममेव प्रकटयति—कर्मजेति । संन्यासस्य श्रुतिस्मृत्योः सम्यग्दर्शनत्वाप्रसिद्धेर्युक्तं तादात्म्यमित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह—तत्पूर्वकेनेति । संन्यासान्नैष्कर्म्यप्राप्तिरित्यत्र वाक्योपक्रमानु-कूल्यमाह—तथा चेति ॥ ४९ ॥

पूर्वोक्तेन स्वकर्मानुष्ठानेनेश्वराभ्यर्चनरूपेण जनितां प्रागुक्तलक्षणां सिद्धिं प्राप्तस्योत्पन्नात्मविवेकज्ञानस्य केवलात्मज्ञाननिष्ठारूपा नैष्कर्म्यलक्षणा सिद्धिर्ब्रह्म क्रमेण भवति तद्वक्तव्यमित्याह—

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे ।

समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

सिद्धिं प्राप्तः स्वकर्मणेश्वर समभ्यर्च्य तत्तत्सादृजा कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा सिद्धिं प्राप्तः सिद्धिं प्राप्त इति तदनुवाद उच्चार्यः । किं तदुत्तरं यदर्थोऽनुवाद इत्युच्यते । यथा येन प्रकारेण ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मानमाप्नोति तथा सं प्रकारं ज्ञाननिष्ठाप्रा-

सिक्तं मे मम घटनान्निबोध स्वं निश्चयेनावधारयेत्येतत् । किं विस्तर-
रेण नेत्याह समासेनैव संसेपेणैव हे कौन्तेय । यथा ब्रह्म प्राप्नोति
तथा निबोधेति । अनेन या प्रतिज्ञाता ब्रह्मप्राप्तिस्तामिदं तथा दर्शयितु-
माह—निष्ठा ज्ञानस्य या परेति । निष्ठा पर्यवसानं परिसमाप्तिरित्येतत् ।
कस्य ब्रह्मज्ञानस्य या परा परिसमाप्तिः । कीदृशी सा । यादृशमात्मज्ञा-
नम् । कीदृक्तु, यादृश आत्मा । कीदृशोऽसौ, यादृशो भगवतोक्त
उपनिषद्वाक्यैश्च न्यायतश्च ।

ज्ञानप्राप्तिर्योग्यतावतो जातस्य विधयस्तत्फलप्राप्तौ मुक्तावुक्ताया वक्तव्यशेषो नास्ती-
त्याशङ्क्याऽऽह—पूर्वोक्तेनेति । क्रमरूपं वस्तु तदित्युच्यते । सिद्धिं प्राप्त इत्यु-
क्तमेव कस्मादनूयते तत्राऽऽह—तदनुवाद इति । उत्तरमेव प्रश्नपूर्वकं स्फोरयति—
किं तदित्यादिना । ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमस्य विस्तरेणोक्तौ दुर्बोधत्वमाशङ्क्य परिहर-
ति—किमिति । चतुर्थपादस्य पूर्वोपासंगतिमाशङ्क्याऽऽह—यथेति । निष्ठायाः सा-
पेक्षत्वात्प्राप्तिसंबन्धि प्रतिनिर्देष्टव्यमित्याह—कस्येति । या ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा
सा प्रकृतस्य ज्ञानस्य निष्ठेत्याह—ब्रह्मेति । तस्य परा निष्ठा न प्रसिद्धेति कृत्वा
साधनानुष्ठानाधीनतया साध्येति मत्वा पृच्छति—कीदृशीति । प्रसिद्धमात्मज्ञानमनु-
रूप्य ब्रह्मज्ञाननिष्ठा सुज्ञानेत्याह—यादृशमिति । तत्रापि प्रसिद्धिरसिद्धेति शङ्कते—
कीदृगिति । अर्थेनैव विशेषो हीति न्यायेनोत्तरमाह—यादृश इति । तस्मिन्नापि
विप्रतिपक्षे प्रसिद्धिमभिसंधाय पृच्छति—कीदृश इति । भगवद्वाक्यान्पुनरिषद्वाक्या-
नि चाऽऽश्रित्य परिहरति—यादृश इति । न जायते श्रियते वेत्यादीनि वाक्यानि ।
कूटस्थत्वमसङ्गतत्वमित्यादि-यावः ।

ननु विषयाकारं ज्ञानं न विषयो नात्वाकारवानात्मेष्वपि कश्चित्,
ननु—आदित्यवर्णं भारूपः स्वयंज्योतिः, इत्याकारवत्त्वमात्मनः श्रूयते
न तमोरूपत्वप्रतिषेधार्थत्वात्तेषां वाक्यानाम् । द्रव्यगुणाद्याकारप्रतिषेध
आत्मनस्तमोरूपत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधार्थान्यादित्यवर्णमित्यादिवाक्यानि,
अरूपमिति च विशेषतो रूपप्रतिषेधात् । अविषयत्वाच्च “ न संदृशे
तिष्ठति रूपास्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनेनम् । ” । “ अशब्दमस्पर्-
शम् ” इत्यादयः । तस्मादात्माकारं ज्ञानमित्यनुपपन्नम् । कथं तर्ह्य-
त्मनो ज्ञानम् । सर्वं हि यादृशं ज्ञानं तच्चदाकारं भवति निराकार-
श्चाऽऽत्मोत्पन्नम् । ज्ञानात्मनोऽर्थोभयोर्निराकारत्वे कथं तद्भावनानिष्ठेति ।
न, अयन्तनिर्मलत्वस्वच्छत्वसूक्ष्मत्वोपपत्तेरात्मनो बुद्धेश्चाऽऽत्मसमनै-

मत्स्याद्युपपत्तेरात्मचैतन्यवाकाराभासत्त्वोपपत्तिः । बुद्ध्याभासं मनस्तदा-
भासानीन्द्रियाणीन्द्रियामासश्च देहोऽतो लौकिकैर्देहमात्र एवाऽऽत्म-
दृष्टिः क्रियते ।

ज्ञानस्य विषयाकारत्वादात्मनश्चाविषयत्वाद्नाकारत्वाच्च तदाकारज्ञानायोगादात्मप्र-
सिद्धावपि नाऽऽत्मज्ञानप्रसिद्धिरिति शङ्कते—नन्विति । आकारवत्त्वमात्मनः श्रुतिसि-
द्धमिति सिद्धान्ती शङ्कते—नन्वादित्येति । उक्तवाक्यानामन्यार्थत्वदर्शनेन पूर्ववादी
परिहरति—नेत्यादिना । संग्रहवाक्यं प्रपञ्चयति—द्रव्येति । इतश्चाऽऽकारवत्त्वमा-
त्मनो नास्तीत्याह—अरूपमिति । यदात्मनो विषयत्वाभावात्तद्विषयं ज्ञानं न संभव-
तीत्युक्तं तदुपपादयति—आविषयस्वाच्चेति । आत्मनोऽविषयत्वे श्रुतिमुदाहरति—
नेत्यादिना । संक्षेपे सम्यग्दर्शनविषयत्वाभावात्तदाऽऽत्मनो रूपं न तिष्ठतीत्यर्थः । तदेव
करणागोचरत्वेनोपपादयति—नेति । शब्दादिशून्यत्वाच्चाऽऽत्मा विषयो न भवती-
त्याह—अशब्दमिति । आत्मनो विषयत्वाकारवत्त्वयोरभावे फलितमाह—वस्मादिति ।
ज्ञानस्याऽऽत्माकारस्वभावे सत्यात्मज्ञानमिति व्यपदेशासिद्धिरित्येकदेशी शङ्कते—कथं
वर्हीति । काऽत्रानुपपत्तिरित्याद्यङ्क्याऽऽह—सर्वं हीति । आत्मनोऽपि तर्हि विष-
यत्वेन ज्ञानस्य तदाकारत्वं स्यादित्याद्यङ्क्याऽऽह—निराकारश्चेति । आत्मनो विष-
यत्वाहित्यं चकारार्थः । आत्मवत्तज्ज्ञानस्यापि तर्हि निराकारत्वं भविष्यतीत्यत्राऽऽह—
ज्ञानेति । तच्छब्देनाऽऽत्मज्ञानं गृह्यते । तस्य भावना पौनःपुन्येनानुसंधानं तस्या निष्ठा
समाधिरात्मसाक्षात्कारदाढ्यं न चैतत्सर्वमात्मनो ज्ञानस्य वा निराकारत्वे सिध्यती-
त्यर्थः । ज्ञानात्मनोः साम्योपन्यासेन सिद्धान्ती समाचते—नेत्यादिना । यथोक्त-
साम्यानुसारादात्मचैतन्यामासव्याप्ता ज्ञानपरिणामवती बुद्धिः सामास्यबुद्धेर्व्याप्तं मनः
सामास्यनोव्याप्तानीन्द्रियाणि सामासेन्द्रियव्याप्तः स्थूलो देहः । तत्र लौकिकभ्रान्ति
प्रमाणयति—अत इति । आत्मदृष्टेर्देहमात्रे दृष्टत्वात्तत्र चैतन्यामासव्याप्तिरिन्द्रिय-
द्वारा वैरूप्यत इन्द्रियेषु च तददृष्टिदर्शनाच्चैतन्यामासवत्त्वं मनोद्वारा सिध्यति मनसि
चाऽऽत्मदृष्टेर्चैतन्यामासवत्त्वं बुद्धिद्वारा लभ्यते बुद्धौ चाऽऽत्मदृष्टेरज्ञानद्वारा चैतन्या-
भाससिद्धिरित्यर्थः ।

देहचैतन्यवादिनश्च लोकायतिकचैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इत्याहुः ।
तथाऽन्य इन्द्रियचैतन्यवादिनः । अन्ये मनश्चैतन्यवादिनः । अन्ये
बुद्धिचैतन्यवादिनः । ततोऽप्यन्तरव्यक्तमव्याकृतवाक्यमविद्यावस्थमात्म-
त्वेन प्रतिपन्नाः केचित् । सर्वत्र हि बुद्ध्यादिदेहान् आत्मचैतन्या-

भासताऽऽत्मभ्रान्तिकारणमित्यत आत्मविषयं ज्ञानं न विधातव्यं किं
तर्हि नामरूपाद्यनात्माध्यारोपणनिवृत्तिरेव कार्या नाऽऽत्मचैतन्यविज्ञा-
नमविद्याध्यारोपितसर्वपदार्थाकारैरेव विशिष्टतया गृह्यमाणत्वात् ।

देहे लौकिकमात्मत्वदर्शनं न्यायमावादुपेक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह—देहेति । तथाऽपि
कथमिन्द्रियाणां न्यायहीनमात्मत्वमिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । तथाऽपि मनसो
यदात्मत्वं तन्त्यायशून्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अन्य इति । बुद्धेरात्मत्वमपि न्यायोपेत-
मिति सूचयति—अन्ये बुद्धीति । देहादौ बुद्ध्यन्ते परमात्मत्वबुद्धिर्नान्यत्रेति नियमं
वारयति—ततोऽपीति । तत्र हि सामासेऽन्तर्यामिणि कारणोपासकानामात्मत्वधीरस्ती-
त्यर्थः । बुद्ध्यादौ देहान्ते लौकिकपरीसकानामात्मत्वभ्रान्तौ साधारणं कारणमाह-
सर्वत्रेति । आत्मज्ञानस्य लौकिकपरीसकप्रसिद्धत्वादेव विधिविषयत्वमपि परेष्टं परा-
स्तमित्याह—इत्यत इति । ज्ञानस्य विधेयत्वाभावे किं कर्तव्यं द्रष्टव्यादिवाक्यैरि-
त्याशङ्क्याऽऽह—किं तर्हीति । आत्मज्ञानस्याविधेयत्वे प्रागुक्तमतःशब्दितं हेतुं
विवृणोति—अविद्येति ।

अत एव हि विज्ञानवादिनो बौद्धा विज्ञानव्यतिरेकेण वस्तुवैव
नास्तीति प्रतिपक्षाः प्रमाणान्तरनिरपेक्षतां च स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन ।
तस्मादविद्याध्यारोपणनिराकरणमात्रं ब्रह्मणि कर्तव्यं न तु ब्रह्मज्ञाने
यत्नोऽत्यन्तप्रसिद्धत्वात् । अविद्याकल्पितनामरूपविशेषाकारापहृतबु-
द्धित्वादत्यन्तप्रसिद्धं सुविज्ञेयमासन्नपरमात्मभूतमप्यप्रसिद्धं दुर्बिज्ञेयम-
तिदूरमन्यदिष च प्रतिमात्यविवेकिनाम् । बाह्याकारनिवृत्तबुद्धीनां तु
लब्धगुर्वात्मप्रसादानां नातः परं सुखं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयं स्वासन्नमस्ति ।

देहेन्द्रियमनोबुद्ध्याद्यैकरूपलक्ष्यमानैः सहेषलक्ष्यते चैतन्यं नान्यथा तेषामुपलम्भो
जडत्वादित्यत्र विज्ञानवादिभ्रान्तिं प्रमाणयति—अत एवेति । सर्वं ज्ञेयं ज्ञानव्याप्त-
मेव ज्ञायते तेन ज्ञानातिरिक्तं नास्त्येव वस्तु संमतं हि स्वग्रहणं वस्तु ज्ञानातिरिक्तं
नास्तीति ते भ्राम्यन्तीत्यर्थः । ज्ञानस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञातृत्वन्तरमेष्टव्यमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—प्रमाणान्तरेति । ज्ञानस्य स्वेनैव ज्ञेयत्वोपगमेनातिरिक्तप्रमाणनिरपे-
क्षतां च प्रतिपक्षा इति संख्यः । ब्रह्मात्मनि ज्ञानस्य सिद्धत्वेनाविधेयत्वे कालितमाह—
तस्मादिति । यत्नोऽत्र भावना । ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य चात्यन्तप्रसिद्धत्वे कथं ब्रह्मण्य-
न्यथा प्रया लौकिकानामित्येनाऽऽह—अविद्येति । यथाप्रतिपार्सं दुर्बिज्ञेयत्वादिरूपमेव

ब्रह्म किं न स्यात्तत्राऽऽह—वाद्येति । गुरुप्रसादः शुश्रूषया तोषितमुद्धेराचार्यस्य कर्तृणातिरेकादेव तत्त्वं बुध्यतामिति निरवग्रहोऽनुग्रहः, आत्मप्रसादात्त्वाविगतपदशक्तिवाक्यतात्पर्यस्य श्रौतयुक्त्यनुसंधानादात्मनो मनसो विषयव्यावृत्तस्य प्रत्यगोकाग्रतया तत्प्रावण्यमिति विवेकः ।

तथा चोक्तं 'प्रत्यक्षावगमं धर्म्यम्' इत्यादि । केचित्तु पण्डितमन्या निराकारत्वादात्मवस्तु नोपेति बुद्धिरतो दुःसाध्या समञ्ज्ञाननिष्ठेत्याहुः । सत्यमेवं गुरुसंप्रदायरहितानामश्रुतवेदान्तानामत्यन्तबहिर्विषयासक्तबुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेष्वकृतश्रमाणां, तद्विपरीतानां तु लौकिकग्राह्यग्राहकद्वैतवस्तुनि सदबुद्धिनिर्तरां दुःसंपाद्याऽऽत्मचैतन्यव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्यानुपलब्धेः । यथा चैतदेवमेव नान्यथेत्यवोचाम । उक्तं च भगवता—'यस्यां जाग्रति भूतानि सा निष्ठा पश्यतो मुनेः' इति । तस्माद्वाक्षाकारभेदबुद्धिनिवृत्तिरेवाऽऽत्मस्वरूपाऽर्चने कारणम् । नह्यात्मानाम कस्यचित्कदाचिदप्रसिद्धः प्राप्यो हेय उपादेयो वा । अप्रसिद्धे हि तस्मिन्नात्मनि अवधार्याः सर्वाः प्रवृत्तयः प्रसज्येरन् ।

आत्मज्ञानस्याऽऽत्मद्वारा प्रसिद्धत्वे वाक्योपक्रमं प्रमाणयति—तथा चेति । आत्मनो निराकारत्वात्तस्मिन्बुद्धेरप्रवृत्तेः सम्यग्ज्ञाननिष्ठा न सुसंपाद्येति मतमुत्थापयति—केचिद्विचिन्तयन्ति । बहिर्मुखानां (णां) अन्तर्मुखानां (णां) वा ब्रह्मणि सम्यग्ज्ञाननिष्ठा दुःसाध्येति विकल्प्याऽऽद्यमनूयाङ्गी करोति—सत्यमिति । पूर्वपूर्वविशेषणमुत्तरोत्तरविशेषणे हेतुत्वेन योजनीयम् । द्वितीयं दूषयति—तद्विपरीतानामिति । अद्वैतनिष्ठानां द्वैतविषये सत्यमुद्धेरतिशयेन दुःसंपाद्यत्वे हेतुमाह—आत्मेति । तद्व्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्यासत्त्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—यथा चेति । अद्वैतमेव वस्तु द्वैतं त्वाविद्यं नान्यथा तस्मिन्कथमित्येतदेवमेव यथा स्यात्तथोक्तवन्तो वयं तत्र तत्राध्यायेष्विति योजना । अन्तर्निष्ठानामद्वैतदर्शनां द्वैते नास्ति सदबुद्धिरित्यत्र भगवतोऽपि संमतिमाह—सक्तं चेति । परमतं निराकृत्य प्रकृतमुपसंहरन्नात्मनो निराकारत्वे ज्ञानस्य तदात्मनत्वे किं वारणमित्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । नन्वात्मा कथंचित्सम्यग्ज्ञानक्रियासाध्यश्चेत्तत्र हेतोपादेयान्यतरकोटिनिवेशात्प्राप्तं स्वर्गादिवक्रियासाध्यत्वेनासिद्धत्वं नेत्याह—न हीति । आत्मावादेव प्रसिद्धत्वेन प्राप्तत्वादानात्मवस्तस्य हेतोपादेयत्वयोरयोगाच्च क्रियासाध्यतेत्यर्थः । आत्मनश्चेद्वैते क्रियामसिद्धत्वं तदा सर्वप्रवृ-

५१० आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता- [अ० १८ श्लो० १-१२]

ज्ञाताऽपीति । ज्ञानस्य विना ज्ञातारमपर्यवसानादित्यर्थः । ज्ञानस्य प्रसिद्धत्वे तत्र भावनापर्यायो विधिर्नास्तीत्याह—तस्मादिति । कुत्र तर्हि प्रयत्नाख्या भावनेत्याशङ्क्याऽऽह—किंत्विति । अविषये निराकारे चाऽऽत्मनि ज्ञाननिष्ठाया दु संपाद्यत्वाभावे फलितं निगमयति—तस्मादिति ॥ १० ॥

संयं ज्ञानस्य परा निष्ठोच्यते कथं कार्येति—

बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥

बुद्ध्याऽध्यवसायात्मिकया विशुद्ध्या मायारहितया युक्तः संपन्नो धृत्या धैर्येणाऽऽत्मानं कार्यकरणसंघातं नियम्य च नियमनं कृत्वा वशीकृत्य शब्दादीन्शब्द आदिर्धेयां ते शब्दादयस्तान्विषयांस्त्यक्त्वा । सामर्थ्याच्छरीरस्थितिमात्रान्केवलान्मुक्त्वा ततोऽधिकान्मुखार्थास्त्यक्त्वेत्यर्थः । शरीरस्थित्यर्थत्वेन प्राप्तेषु च रागद्वेषौ व्युदस्य च परित्यज्या ॥ ५१ ॥

ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा प्रतिष्ठापितामनूय श्लोकान्तरमवतारयितुं पृच्छति—सेषमिति । येयं ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा समारोपितातद्वर्धनेश्वरद्वारा ब्रह्मणि परिसमाप्तिर्ज्ञानसंतानरूपोच्यते सा कार्वा सुसंपाद्येति यदुक्तं तत्कथं केनोपायेनेति प्रश्नार्थः । पृष्टमुपायमेवमुदाहरति—बुद्धयेति । अध्यवसायो ब्रह्मात्मैवनिश्चयः, मायारहितत्वं संशयविर्ययशून्यत्वम् । शब्दादिसप्तस्तविषयत्यागे देहस्थितिरपि दु स्या स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—सामर्थ्यादिति । विषयमात्रत्यागे देहस्थित्यनुपपत्तेर्ज्ञाननिष्ठासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । देहस्थित्यर्थत्वेनानुज्ञातेष्वर्थेषु प्राप्त रागादि ज्ञाननिष्ठाप्रतिबन्धकं व्युदस्यति—शरीरेति । परित्यज्य विविक्तसेवी स्यादिति संबन्धः । बुद्धेर्विशारद्यं यत्नेन कार्यकरणनियमनम् ॥ ५१ ॥

ततः—

विविक्तसेवी लब्धाशी यतवाक्कायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

विविक्तसेव्यरूप्यनदीपुल्लिनगिरिशुहादीन्विविक्तान्देशान्सेवितुं शीलमस्येति विविक्तसेवी । लब्धाशी लब्धवशनशीलः । विविक्तमेवालब्धवशनयोर्निद्रादिदोषनिवर्तकत्वेन चित्तमसादहेतुत्वाद्ग्रहणम् । यतवाक्कायमानसो वाक्च कायश्च मानसं च यतानि संयतानि यस्य ज्ञाननि-

एस्य स ज्ञाननिष्ठो यतिर्यतवाकायमानसः स्यात् । एवमुपरतसर्वकरणः
सन्ध्यानयोगपरो ध्यानमात्मस्वरूपचिन्तनं योग आत्मविषय एवैका-
ग्रीकरणं सौ ध्यानयोगौ परत्वेन कर्तव्यौ यस्य स ध्यानयोगपरः ।
नित्यं नित्यग्रहणं मन्त्रजपाद्यन्यकर्तव्याभावमदर्शनार्थम् । वैराग्यं विरा-
गभावो दृष्टादृष्टेषु विषयेषु वैतृष्यं समुपाश्रितः सम्यगुपाश्रितो नित्य-
मेवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

देहस्थितिहेत्वतिरिक्तविषयस्यागो देहस्थित्यर्थेऽपि तेषु रागद्वेषवर्जनमित्युपायमेवे-
ति चेन्न सन्त्युपायान्तराण्यपि यत्नसाध्यानीत्याह—तत इति । चित्तैकाग्र्यप्रसादायै-
विविक्तेष्वित्थं व्याकरोति—अरण्येति । निद्रादिदोषनिवृत्त्यर्थं लब्धाशित्वं विशदयति—
लघ्विति । लघु परिमितं हितं मेध्यं चाशिशुं शीलमस्येति तथोच्यते । विशेषणयो-
स्तात्पर्यं विवृणोति—विविक्तेति । निद्रादीत्यादिशब्दादालस्यप्रमादादयो बुद्धि-
विशेषका विवसिताः । वक्ष्यमाणध्यानयोगयोरुपायत्वेन विशेषणान्तरं विमजते—
वाक्चेति । वागादिसंयमस्याऽऽवश्यकत्वाद्येतानर्थं स्यादित्युक्तम् । संयतवागादिकर-
णग्रामस्यानायासेन कर्तव्यमुपदिशति—एवमिति । मन्त्रजपादीत्यादिपदेन प्रदक्षि-
णप्रणामादयो ध्यानयोगप्रतिषधका गृहीताः । उक्तयोरेव ध्यानयोगयोरुपायत्वेनोक्तं
विरागमात्रं विमजते—दृष्टेति । सम्यक्त्वमेव व्यनक्ति—नित्यमिति ॥ ५२ ॥

किंच—

अहंकारं बलं दपं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

अहंकारमहंकरणमहंकारो देहेन्द्रियादिषु तं बलं सामर्थ्यं कामरागा-
दियुक्तं नेतरच्छरीरादिसामर्थ्यं स्वामाधिकत्वेन त्यागस्याशक्यत्वात् ।
दर्पो नाम हर्षानन्तरभावी घर्मातिक्रमहेतुः 'दृष्टो दृश्यति दृष्टो धर्मम-
तिक्रामति' इति स्मरणार्थं च काममिच्छां क्रोधं द्वेषं परिग्रहमिन्द्रि-
यमनोगतदोषपरित्यागेऽपि शरीरधारणवसङ्गेन घर्मानुष्ठाननिमित्तेन वा
वाह्यः परिग्रहः प्राप्तस्तं च विमुच्य परित्यज्य परमहंसपरिग्राजको
भूत्वा देहजीवनमात्रेऽपि निर्गतममभावो निर्ममोऽत एव शान्त उपरतः ।
यः संहंसायासो यतिर्ज्ञाननिष्ठो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय कल्पते समर्पो
भवति ॥ ५३ ॥

ज्ञाननिष्ठस्य यतिर्विशेषजान्तरं समुचिनोति—किंचेति । नित्यं ध्यानयोगपरत्वे समु-

चितं कारणान्तरं विवृणोति—अहंकरणादिति । सामर्थ्याभावे बलशब्दादुपलभ्यमाने किमिति विशेषवचनमित्याशङ्क्याऽऽह—स्वाभाविकत्वेनेति । उक्तेऽर्थे मानमाह—हृष्ट इति । वैराग्यशब्देन लब्धस्यापि कामत्यागस्य पुनर्वचनं प्रकृष्टत्वख्यापनार्थम् । अहंकारादित्यागे परिग्रहप्राप्त्यमावात्तत्यागोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह—इन्द्रियेति । परिग्रहामावे ममत्वविषयाभावाक्षिर्ममत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—देहेति । अहंकारमकारयोरभावेन प्राप्तमन्तःकरणोपरतिमनुवदति—अस एवेति । उक्तमनूय जीवनेवासौ ब्रह्मी भवतीति फलिमाह—यः संहतेति । ज्ञाननिष्ठपदादूर्ध्वं सशब्दो द्रष्टव्यः । ब्रह्मणो भवनमनुसंधानपरिपाकपर्यन्तं साक्षात्करणं तदर्थमिति यावत् ॥१३॥

अनेन क्रमेण—

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

ब्रह्मभूतो ब्रह्मप्राप्तः प्रसन्नात्मा लब्धाध्यात्मप्रसादो न शोचति किञ्चिदर्थवैकल्यमात्मनो वैगुण्यं चोद्दिश्य न शोचति न संतप्यते न काङ्क्षति । ब्रह्मभूतस्यायं स्वभावोऽनूद्यते—न शोचति न काङ्क्षतीति । न ह्यप्राप्तविषयाकाङ्क्षा ब्रह्मविद उपपद्यते । न हृष्यतीति वा पाठाः । समः सर्वेषु भूतेष्वस्मिन्मयेन सर्वेषु भूतेषु सुखं दुःखं वा सममेव पश्यतीत्यर्थो नाऽऽत्मसमदर्शनमिह तस्य वक्ष्यमाणत्वाद्भक्त्या मामभिजानातीति । एवंभूतो ज्ञाननिष्ठो मद्भक्तिं मयि परमेश्वरे भक्तिं भजनं परामुत्तमां ज्ञानलक्षणां चतुर्थीं लभते चतुर्विधा भजन्ते मामित्युक्तम् ॥५४॥

अपेक्षितं पूरयन्नुत्तरश्लोकमवतारयति—अनेनेति । बुद्ध्या विशुद्धयेत्यादिरत्र क्रमः । ब्रह्मप्राप्तो जीवनेव निवृत्ताशेषानर्थो निरतिशयानन्दं ब्रह्माऽऽत्मत्वेनानुभवन्नित्यर्थः । अध्यात्मं प्रत्यगात्मा तस्मिन्प्रसादः सर्वानर्थानिवृत्त्या परमानन्दाविर्भावः स लब्धो येन जीवमुक्तेन स तथा । न शोचतीत्यादौ तात्पर्यमाह—ब्रह्मभूतस्येति । प्राप्तव्यपरिहार्याभावनिश्रयादित्यर्थः । स्वभावानुवादमुपपादयति—न हीति । तस्याप्राप्तविषयमावाजापि परिहार्यापरिहारप्रयुक्तः शोकः परिहार्यस्यैवाभावादित्यर्थः । पाठान्तरे तु रमणीयं प्राप्य न प्रमोदते तदभावादित्यर्थः । विवक्षितं समदर्शनं विशदयति—आत्मेति । ननु सर्वेषु भूतेष्व्वात्मनः समस्य निर्विशेषस्य दर्शनमत्राभिप्रेतं किं नेप्यते तत्राऽऽह—नाऽऽत्मेति । उक्तविशेषणवतो जीवन्मुक्तस्य ज्ञाननिष्ठा प्रागुक्तक्रमेण प्राप्ता सुपतिष्ठिता भवतीत्याह—एवंभूत इति । श्रवणमननानिदिध्यासनपतः शमादियुक्तस्याभ्यस्तैः श्रवणादिभिर्ब्रह्मात्मन्यपरोक्षं मोक्षफलं ज्ञानं सिध्यतीत्यर्थः ।

आर्तादिभक्तित्रयापेक्षया ज्ञानलक्षणा भक्तिश्चतुर्थीत्युक्ता । तत्र सप्तमस्थवाक्यमनुकूल-
यति—चतुर्विधा इति ॥ ५४ ॥

ततो ज्ञानलक्षणया—

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥

भक्त्या मामभिजानाति यावानहमुपाधिकृतविस्तरभेदो यश्चाहं वि-
ध्वस्तसर्वोपाधिभेद उत्तमपुरुष आकाशकल्पस्तं मामद्वैतं चैतन्यमात्रैक-
रसमजमजरममरमभयमनिधनं तत्त्वतोऽभिजानाति । ततो मामेवं तत्त्वतो
ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं मामेव । नात्र ज्ञानानन्तरप्रवेशक्रिये भिन्ने
विवाक्षिते ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति, किं तर्हि फलान्तराभावज्ञान-
मात्रमेव । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्दीत्युक्तत्वात् । ननु विरुद्धमिदमुक्तं ज्ञानस्य
या परा निष्ठा तथा मामभिजानातीति । कथं विरुद्धमिति चेदुक्त्ये,
यदैव यस्मिन्विषये ज्ञानमुत्पद्यते ज्ञातुस्तदैव तं विषयमभिजानाति
ज्ञातेति न ज्ञाननिष्ठां ज्ञानाद्वैतलक्षणामपेक्षत इति । ततश्च ज्ञानेन ना-
भिजानाति ज्ञानाद्वैतया तु ज्ञाननिष्ठयाऽभिजानातीति ।

ननु समाधिसाध्येन परमभक्त्यात्मकेन ज्ञानेन किमपूर्वमवाप्यते तत्राऽऽह—तत्
इति । भक्त्या समाधिजन्यया मा ब्रह्मामिमुख्येन प्रत्यक्षया जानाति व्याप्नोतीत्यर्थः ।
तदेव ज्ञानं भक्तिपराधीनं विवृणोति—यावानिति । आकाशकल्पत्वमनवच्छिन्नत्व-
मसङ्गत्वं च । चैतन्यस्य विषयसापेक्षत्वं प्रतिक्षिपति—अद्वैतमिति । ये तु द्रव्य-
बोधात्मत्वमात्मनो मन्यन्ते तान्मस्युक्तं—चैतन्यमात्रेति । आत्मनि तन्मात्रेऽपि धर्मा-
न्तरमुपेत्य धर्मधर्मित्वं प्रत्याह—एकरसमिति । सर्वविक्रियाराहित्योक्त्या कौटस्थ्य-
मात्मनो व्यवस्थापयति—अजमिति । उक्तविक्रियामावे तद्वैतज्ञानासंबन्धं हेतु-
माह—अभयमिति । तत्त्वज्ञानमन्यथा तत्फलं विदेहकैवल्यं लभ्ययति—तत् इति ।
तत्त्वज्ञानस्य तस्मादनन्तरप्रवेशक्रियायाश्च भिन्नत्वं प्राप्तं प्रत्याह—नात्रेति । भिन्नत्वा-
मावे का गतिर्भेदोक्तेरित्याशङ्क्यौषचारिकत्वमाह—किं तर्ह्यिति । प्रवेश इति शेषः ।
ब्रह्माधिरेव फलान्तरमित्याशङ्क्य ब्रह्मात्मनोर्भेदशमावाजं ज्ञानातिरिक्ता तत्प्राप्तिरित्याह—
क्षेत्रज्ञं चेति । ज्ञाननिष्ठया परया भक्त्या मामभिजानातीत्युक्तमाक्षिपति—नन्विति ।
विरुद्धत्वं स्फोरयितुं पृच्छति—कथमिति । विरोधस्फुटीकरणं प्रतिजानीते—उच्यत
इति । तत्र ज्ञानस्योत्पत्तेरेव विषयाभिर्व्याक्तिरित्याह—यदेति । एवकारानिरस्यं दर्श-

यति—न ज्ञानेति । इत्यावयोः सिद्धमिति शेषः । ज्ञानस्योत्पत्तेरेव विषयामिष्य-
क्तत्वेऽपि कथं प्रकृते विरोधधीरित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रत्येति । विरुद्धमिति शेषः ।

नैष दोषो ज्ञानस्य स्वात्मोत्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्य प्रतिपक्षविहीनस्य
यदात्मानुभवनिश्चयावसानत्वं तस्य निष्ठाशब्दाभिलाषाच्छाचार्योप-
देशेन ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकहेतुं सहकारिकारणं बुद्धिविशुद्ध्याद्यमानित्वा-
दिचापेक्ष्य जनितस्य क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्य कर्त्रादिकारकभेदबुद्धि-
निवन्धनसर्वकर्मसंन्याससहितस्य स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेण यदवस्थानं
सा परा ज्ञाननिष्ठेत्युच्यते । सेयं ज्ञाननिष्ठाऽऽर्त्तादिभक्तित्रयापेक्षया परा
चतुर्थी भक्तिरित्युक्ता । तथा परया भक्त्या भगवन्तं तत्त्वतोऽभिजा-
नाति । यदनन्तरमेवेश्वरक्षेत्रज्ञभेदबुद्धिरथोपतो निवर्तते । अतो ज्ञान-
निष्ठावलक्षणया भक्त्या मामाभिजानातीति वचनं व विरुध्यते । अत्र च
सर्वं निष्ठतिविधायि शास्त्रं वेदान्तेतिहासपुराणस्मृतिकल्लक्षणमर्थवद्भवति,
“ विदित्वा व्युत्पायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति तस्मान्वासमेवां तपसामति-
रिक्तमाहुर्न्पांस एवात्परेचयत् ” इति संन्यासः कर्मणा न्यासो वेदा-
निर्भं च लोकोपमं च परित्यज्य त्यज धर्ममधर्मं चेत्यादि । इह च दर्शि-
तानि वाक्यानि ।

शङ्कितं विरोधं निरस्यति—नैष दोष इति । उक्तमेव हेतुं प्रपञ्चयति—
शास्त्रेति । यो हि शास्त्रानुसार्याचार्योपदेशस्तेन ज्ञानोत्पत्तिः । “ आचार्यवान्पुरुषो वेद ”
इति ध्रुतेः । तस्याश्च परिपाकः सशब्दादिप्रतिबन्धध्वंसस्तत्र हेतुभूतमुपदेशसमैव सह-
कारि कारणं यद्बुद्धिशुद्ध्यादि तदपेक्ष्य तस्मादेवोपदेशाज्जनित यदेक्यज्ञानं तस्य कार-
कमेद्बुद्धिनिवन्धनानि यानि सर्वाणि कर्माणि तेषां संन्यासेन सहितस्य फलरूपेण
स्वात्मन्येव सर्वकल्पनारहिते यदवस्थानं सा ज्ञानस्य परा तिष्ठेति व्यवहियते प्रामाणि-
कोरित्यर्थः । यदि यथोक्ता परा ज्ञाननिष्ठा कथं तर्हि सा चतुर्थी भक्तिरित्युक्तेति
तत्राऽऽह—सेयमिति । यथोक्तया भक्त्या भगवत्तत्त्वज्ञानं सिध्यतीत्याह—
तथेति । तत्त्वज्ञानस्य फलमाह—यदनन्तरमिति । ज्ञाननिष्ठारूपाया भगवद्भक्ते-
स्तत्त्वज्ञानानतिरेकात्तत्फलस्य चाज्ञाननिवृत्तेस्तन्मात्रत्वाज्जेदोक्तेश्चोपचारिकत्वात्प्रकृतं
वाक्यमविरुद्धमित्युपसंहरति—अत्र इति । औपदेशिकैक्यज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्याससहि-
तस्य स्वरूपावस्थानात्मकस्य परमपुरुषार्योपयिकत्वमित्यस्मिन्नर्थे मानमाह—अत्र चेति ।

तदेव शास्त्रमुदाहरति — विदित्वेत्यादिना । दर्शितानि वाक्यानि सर्वकर्माणि मन-
सेत्यादीनि ।

न च तेषां वाक्यानामानर्थक्यं युक्तम् । न चार्थवादत्वं स्वप्र-
करणस्थत्वात्प्रत्यगात्माविक्रियस्वरूपनिष्ठत्वाच्च मोक्षस्य । न हि पूर्वस-
मुद्गं जिगमिषोः प्रातिलोभ्येन प्रत्यक्समुद्गं जिगमिषुणा समानमार्गत्वं
संभवति । प्रत्यगात्मविषयप्रत्ययसंतानकरणाभिनिवेशश्च ज्ञाननिष्ठा ।
सा च प्रत्यक्समुद्गगमनवत्कर्मणा सहभावित्वेन विरुध्यते । पर्वतसर्प-
योरिचान्तरवान्विरोधः प्रमाणविदां निश्चितः । तस्मात्सर्वकर्मसंन्यासे-
नैव ज्ञाननिष्ठा कार्येति सिद्धम् ॥ ५५ ॥

नन्वेषां वाक्यानामविवक्षितार्थत्वात्तस्मिन् स्वार्थे प्रामाण्यामित्याशङ्क्याऽप्यनविच्छिन्ना-
त्तत्वाद्देवाक्यानां तदनुरोधित्वाच्चेतरेषां नैवमित्याह—न चेति । तथाऽपि सोऽरोदी-
दित्यादिवन्न स्वार्थे मानतेत्याशङ्क्याऽऽह—न चार्थवादत्वमिति । इतश्च मुमुक्षोरपेक्षि-
तमोक्षौषधिकज्ञाननिष्ठस्य संन्यासेऽधिकारो न कर्मनिष्ठायामित्याह—प्रत्यगिति । ज्ञान-
निष्ठस्य कर्मनिष्ठा विरुद्धेत्यत्र दृष्टान्तमाह—न हीति । ज्ञाननिष्ठास्वरूपानुवादपूर्वकं
कर्मनिष्ठया तस्याः सहभावित्वं विरुद्धमिति दार्ष्टान्तिकमाह—प्रत्यगात्मेति । कर्म
ज्ञानकर्मणोर्विरोधधीरित्याशङ्क्य कर्मणा ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादि-
त्याह—पर्वतेति । अन्तरवानुमयोरैकवर्णिनिष्ठत्वेन साकार्याभावसंपादकमेदवानित्यर्थः ।
ज्ञानकर्मणोरसमुच्चये फलितमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ५६ ॥

स्वकर्मणा भगवतोऽभ्यर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिः फलं ज्ञाननि-
ष्ठायोग्यता । यन्निमित्ता ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलावसाना स भगवत्कियो-
गोऽधुना स्तूयते शास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे शास्त्रार्थनिश्चयदाढ्यापि—

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

सर्वकर्माणि प्रतिपिद्धान्यपि सदा कुर्वाणोऽनुतिष्ठन्मद्व्यपाश्रयोऽहं
वासुदेव ईश्वरो व्यपाश्रयो यस्य स मद्व्यपाश्रयो मत्परिणतसर्वात्मभाव
इत्यर्थः । सोऽपि मत्प्रसादान्ममेश्वरस्य प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं नित्यं
वैष्णवं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

तर्हि ज्ञाननिष्ठैव मोक्षसंभवान्न कर्मानुष्ठानसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—स्वकर्मणेति ।
तामेष सिद्धिप्राप्तिं विशिनामि—ज्ञातेति । ज्ञाननिष्ठायोग्यतायै स्वकर्मानुष्ठानं भगवदर्थ-
नरूपं वर्तयमित्यर्थः । ज्ञाननिष्ठायोग्यताऽपि विमर्षेत्याशङ्क्य ज्ञाननिष्ठसिद्धयर्थे-

त्याह—यन्निमित्तोति । ज्ञाननिष्ठाऽपि कुश्रोपयुक्तेत्यत्राऽऽह—मोक्षेति । स्वकर्मणा मग-
वदर्चनात्मनो भक्तियोगस्य परम्परया मोक्षफलस्य कार्यत्वेन विधेयत्वे विध्यपेक्षितां
स्तुतिमवतारयति—स भगवादिति । ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठेत्युभयं प्रतिज्ञाय तत्र तत्र विमा-
गेन प्रतिपादितं किमितीदानीं कर्मनिष्ठा पुनः स्तुत्या कर्तव्यतयोच्यते तत्राऽऽह—
शस्त्रार्थेति । तत्र तत्रोक्तस्यैव कर्मानुष्ठानस्य प्रकरणवशादिहोपसंहारः । स च
शास्त्रार्थनिश्चयस्य दृढतां द्योतयतीत्यर्थः । यद्यपि कस्यचित्कर्मानुष्ठायिनो बुद्धिशुद्धि-
द्वारा कैवल्यं सिध्यति तथाऽपि पापबाहुल्यात्कर्मानुष्ठायिनोऽपि कस्यचिद्बुद्धि-
शुद्ध्यभावे कैवल्यसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वकर्माणीति । सर्वशब्दानुरोधा-
दीश्वराराधनस्तुतिपरत्वेन श्लोकं व्याचष्टे—प्रतिपिद्धान्यपीति । नित्यनैमित्तिकवदि-
त्यपरर्थः । निपिद्धाचरणस्य प्रमादिकत्वं व्यावर्तयति—सदेति । अनुतिष्ठन्वैष्णवं
पदमाप्नोतीति संबन्धः । पापकर्मकारिणो यथोक्तपदमाप्तौ पापस्यापि मोक्षफलत्वमु-
पगतं स्यादित्यत्राऽऽह—मन्त्रापाश्रय इति । तस्यैव तात्पर्यमाह—मयीति । तर्हि
ज्ञानभ्य मोक्षहेतुत्वमुपोक्षितं स्यादित्यत्राऽऽह—सोऽपीति । प्रसादोऽनुग्रहः सम्यग्ज्ञा-
नोदयः । पदं पदनीयमुपनिपत्तात्पर्यगम्यमव्ययमपक्षयरहितम् ॥ १६ ॥

यस्मादेवं तस्मात्—

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि मयीश्वरे संन्यस्य
यत्करोषि यदश्नासीत्युक्तन्यायेन मत्परोऽहं वासुदेवः परो यस्य तव स
त्वं मत्परः सन्बुद्धियोगं मयि समाहितबुद्धित्वं बुद्धियोगस्त्वं बुद्धियो-
गमुपाश्रित्याऽऽश्रयोऽनन्यशरणत्वं मच्चित्तो मय्येष चित्तं यस्य तव स त्वं
मच्चित्तः सततं सर्वदा भव ॥ ५७ ॥

परमेश्वरप्रसादस्यैवं माहात्म्यं यतः सिद्धं तस्मात्तत्प्रसादार्थं भवता प्रथतितव्यमि-
त्याह—यस्मादिति । भगवत्प्रसादासादितसम्यग्ज्ञानादेव मुक्तिर्न कर्ममात्रादिति ज्ञानं
विवेकबुद्धिः । आश्रयशब्दार्थमाह—अनन्येति ॥ १७ ॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादाच्चरिष्यसि ।

अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८ ॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुस्तराणि संसारहेतुजातानि मत्प्रसा-

दात्तरिष्यस्यतिक्रमिष्यसि । अथ चेद्यदि त्वं मदुक्तमहंकारात्पण्डितोऽ-
हमिति न श्रोष्यसि न ग्रहीष्यसि ततस्त्वं चिनङ्क्ष्यसि विनाशं गमि-
ष्यसि ॥ ५८ ॥

किमतो भवति तदाह—मच्चित्त इति । यात्याऽपि प्रवर्तेतेति मन्वानो विप-
र्यये दोषमाह—अथ चेदिति ॥ ५८ ॥

इदं च त्वया न यत्तव्यं स्वतन्त्रोऽहं किमर्थं परोक्तं करिष्यामीति—

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।

मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

यच्चैतस्त्वमहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति न युद्धं करिष्यामीति
मन्यसे चिन्तयसि निश्चयं करोषि मिथ्यैव व्यवसायो निश्चयस्ते तव
यस्मात्प्रकृतिः सन्नस्वभावस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

स्वातन्त्र्ये सति भीतेरवकाशो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—इदं चेति ॥ ५९ ॥

यस्माच्च—

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्ववशोऽपि तत् ॥ ६० ॥

स्वभावजेन शौर्यादिना यथोक्तेन कौन्तेय निबद्धो निश्चयेन बद्धः
स्वेनाऽऽस्मीयेन कर्मणा कर्तुं नेच्छसि यत्कर्म मोहादविवेकतः करिष्य-
स्ववशोऽपि परवश एव तत्कर्म ॥ ६० ॥

इतश्च त्वया युद्धाज वैमुख्यं कर्तुमुचितमित्याह—यस्माच्चेति । स्वभावजेन स्वेन
कर्मणा निबद्धस्त्वमिति संबन्धः ॥ ६० ॥

यस्मात्—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

ईश्वर ईश्वरशीलो नारायणः सर्वभूतानां सर्वमाणिनां हृद्देशे हृदय-
देशेऽर्जुन शुक्लान्तरात्मस्वभावो विशुद्धान्तःकरण इति । ‘अहश्च कृष्णम-
हरर्जुनं च’ इति दर्शनात् । तिष्ठति स्थितिं लभते । स कथं तिष्ठतीत्याह—
भ्रामयन्भ्रमणं कारयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि यन्त्राध्यारूढान्यधिष्ठी-
तानीवेतीवशब्दोऽत्र द्रष्टव्यः । यथा टाकृतपुरुषादीनि यन्त्रारूढानि
मायया छद्मना भ्रामयन्ति तिष्ठतीति संबन्धः ॥ ६१ ॥

इतोऽपि त्वया युद्धं कर्तव्यमेवेत्याह—यस्मादिति । अर्जुनशब्दस्योक्तार्थत्वे श्रुति-
मुदाहरति—अद्वैतेति । ‘अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च विवर्तेते रजसी वेद्यामिः’ इत्यत्र
किंचिदहस्तावत्कृष्णमस्वच्छं वलुपितमिव लक्ष्यते किंचित्पुनरहरर्जुनमतिस्वच्छं शुद्ध-
स्वभावमुपलभ्यते । एवमर्जुनशब्दस्य शुक्लशब्दपर्यायतया प्रयोगदर्शनादुक्तार्थत्वमुचि-
तमित्यर्थः । यन्त्रारूढानीवेति कथमुच्यते तत्राऽऽह—इवशब्द इति । तदेव प्रपञ्च-
यति—यथेति । दारमयानि यन्त्राणि यथा लौकिको मायावी मायया भ्रामयन्वर्तते
तथेश्वरोऽपि सर्वाणि भूतानि भ्रामयन्नेव हृदये तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२ ॥

तमेवेश्वरं शरणमाश्रयं संसारार्तिहरणार्थं गच्छाऽऽश्रय सर्वभावेन
सर्वात्मना हे भारत । ततस्तत्प्रसादादीश्वरानुग्रहात्परां प्रकृष्टां शान्तिं
परासुपरतिं स्थानं च मम विष्णोः परमं पदमवाप्स्यसि शाश्वतं
निरयम् ॥ ६२ ॥

ईश्वरः सर्वाणि भूतानि प्रेरयति चेत्प्राप्तकैवल्यस्यापि पुरस्कारस्याऽऽनर्थक्यमित्या-
शङ्क्याऽऽह—तमेवेति । सर्वात्मना मनोवृत्त्या वाचा कर्मणा चेत्यर्थः । ईश्वरस्यानु-
ग्रहात्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तादिति शेषः । मुक्तस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानम् ॥ ६२ ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

इत्येतत्ते तुभ्यं ज्ञानमाख्यातं कथितं गुह्याद्गोप्याद्गुह्यतरमतिशयेन
गुह्यं रहस्यमित्यर्थः । मया सर्वज्ञेनेश्वरेण विमृश्य विमर्शनमालोचनं
कृतवैतथ्योक्तं शास्त्रमशेषेण समस्तं यथोक्तं चार्थजातं यथेच्छसि तथा
कुरु ॥ ६३ ॥

शास्त्रमुपसंहर्तुमिच्छन्नाह—इति ते ज्ञानमिति । ज्ञानं करणव्युत्पत्त्या गीताशा-
स्त्रम् । यथेच्छसि तथा कुरु ज्ञानं कर्म वा यदिष्टं तदनुतिष्ठेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

भूयोऽपि मयोच्यमानं शृणु—

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे ददामिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥

सर्वगुह्यतमं सर्वगुह्योऽत्यन्तरहस्यमुक्तमप्यसकृद्भूयः पुनः शृणु
मे मम परमं प्रकृष्टं वचो वाच्यम् । न भयाघ्राप्यर्थकारणाद्वा वक्ष्यामि

किं तर्हीष्टः प्रियोऽसि मे मम दृढमव्यभिचारेणेति कृत्वा ततस्तेन कार-
णेन वक्ष्यामि कथयिष्यामि ते हितं परं ज्ञानप्राप्तिसाधनम् । तद्धि सर्व-
हितानां हिततमम् ॥ ६४ ॥

गीताशास्त्रस्य पौर्वापर्येण विमर्शनद्वारा तात्पर्यार्थं प्रतिपत्तुमसमर्थं प्रत्याह-भूयोऽ-
पीति । किमर्थमिच्छन्पुनः पुनरभिधासीत्याशङ्क्याऽऽह—न भयादिति । हित-
मिति साधारणनिर्देशे कथं परमित्यादिविशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह—तर्हीति ॥ ६४ ॥

किं तदित्याह—

मन्मना भव मद्भक्तो मयाजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो भव मद्भक्तो भव मद्भजनो भव मयाजी
मयजनशीलो भव मां नमस्कुरु नमस्कारमपि धैमेव कुरु । तत्रैवं वर्त-
मानो वासुदेव एव सर्वसमापितसाध्यसाधनप्रयोजनो मामेवैष्यस्यागमि-
ष्यसि । सत्यं ते तव प्रतिजाने, सत्यां प्रतिज्ञां करोम्येतस्मिन्वस्तुनी-
त्यर्थः । यतः प्रियोऽसि मे । एवं भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं बुद्ध्वा
भगवद्भक्तेरवश्यं भाविमोक्षफलमवधार्य भगवच्छरणेकपरायणो भवेदिति
वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

तदेव प्रश्नद्वारा विवृणोति—किं तदित्यादिना । उत्तरार्थं व्याचष्टे—तत्रैति ।
एवमुक्त्या शीघ्रा वर्तमानस्त्वं तस्मिन्नेव वासुदेवे भगवत्पठितसर्वभावो मामेवाऽऽग-
मिष्यसीति संबन्धः । सत्यप्रतिज्ञाकरणे हेतुमाह—यत इति । इदानीं वाक्यार्थं
श्रेयोर्थिनां प्रवृत्त्युपयोगित्वेन संगृह्णाति—एवमिति ॥ ६५ ॥

कर्मयोगनिष्ठायाः परमरहस्यभीश्वरशरणतामुपसंहृत्याद्येदानीं कर्म-
योगनिष्ठाफलं सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्तविहितं वक्तव्यमित्याह—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥
सर्वधर्मान्सर्वे च ते धर्माश्च सर्वधर्मास्तान् । धर्मशब्देनात्राधर्मोऽपि
गृह्यते नेष्टकर्मस्य विवक्षितत्वात् । “ नाबिरतो दुश्चरितान् ” इत्यज
धर्ममधर्मं च । इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । सर्वधर्मान्परित्यज्य संन्यस्य
सर्वकर्माणीत्येतत् । मामेकं सर्वात्मानं समं सर्वभूतस्वामीश्वरमच्युतं

गर्भजन्मजरामरणविवर्जितमहमेवेत्येवमेकं शरणं ब्रज न मत्तोऽन्यदस्ती-
त्यवधारयेत्यर्थः । अहं त्वा त्वामेवंनिश्चितबुद्धिं सर्वपापेभ्यः सर्वधर्मा-
धर्मवन्धनरूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि स्वात्मभावप्रकाशीकरणेन । उक्तं च—
नाश्रयाभ्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ' इति । अतो मा शुचः
शोकं मा कार्षीरित्यर्थः ।

वृत्तमनुद्यानन्तरश्लोकनात्पर्यमाह—कर्मयोगेति । धर्मविशेषणादधर्मोन्नां वारयति—
धर्मेति । ज्ञाननिष्ठेन मुमुक्षुणा धर्माधर्मयोस्त्याज्यत्वे श्रुतिस्मृतीरुदाहरति—नाविरत
इति । मामेकमित्यादेस्तात्पर्यमाह—न मत्तोऽन्यदिति । अर्जुनस्य साध्रियत्वादुक्त-
संन्यासद्वारा ज्ञाननिष्ठायां मुख्यानधिकारेऽपि तं पुरस्कृत्याधिकारिभ्यस्तस्योपदिदि-
सितत्वादाविरोधमपि प्रेत्याऽऽह—अहं त्वेति । उक्तेऽर्थे दाशमिकं वाक्यमनुकूलयति—
उक्तं चेति । ईश्वरस्य त्वदीयवन्धननिरसनद्वारा त्वत्पालयितृत्वात् ते शोकावका-
शोऽस्तीत्याह—अत इति ।

अस्मिन्नि गीताशास्त्रे परं निःश्रेयससाधनं निश्चितं किं ज्ञानं किं
कर्म वाऽऽहोस्विदुभयमिति । कुतः संदेहः । ' यज्ज्ञात्वाऽपृथगश्नुते '
' ततो मा तत्त्वतो ज्ञात्वा विशत्ते तदनन्तरम् ' इत्यादीनि वाक्यानि
केवलाज्ज्ञानाभिः श्रेयसप्राप्तिं दर्शयन्ति । ' कर्मण्येवाधिकारस्ते ' कुरु
कर्मवेत्येवमादीनि कर्मणामवश्यकर्तव्यतां दर्शयन्ति । एवं ज्ञानकर्मणोः
कर्तव्यतोपदेशात्समुच्चितयोरपि निःश्रेयसहेतुत्वं स्यादिति भवेत्संशयः ।
किं पुनरत्र भीमांसाफलम् । नन्वेतदेवैषामन्यतमस्य परमनिःश्रेयससाध-
नत्वावधारणम् । अतो विस्तीर्णतरं भीमांस्पमेतत् । आत्मज्ञानस्य तु
केवलस्य निःश्रेयसहेतुत्वं भेदमत्ययनिवर्तकत्वेन केवल्यफलावसान-
त्वात् ।

पूर्वापरालोचनातो गीताशास्त्रं व्याख्यायोपसंहृत्य तत्तात्पर्यार्थं निर्धारितमपि विचार-
द्वारा निर्धारयितुं विचारमवतारयति—अस्मिन्निति । किंशब्दार्थमेव श्रेया विममते—
ज्ञानमिति । निमित्ताभावे संशयस्याऽऽमासत्वात् निरस्यतेति मत्वा पृच्छति—कुत
इति । तत्तदर्थोपघ्नोक्तानेकवाक्यदर्शनं तन्निमित्तमित्याह—यज्ज्ञात्वेति । कर्मणामव-
श्यकर्तव्यत्वोपलम्भात्तेभ्योऽपि निःश्रेयसप्राप्तिर्मातीत्याह—कर्मण्येवेति । तथाऽपि समु-
च्चयप्रापकं नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—एवमिति । सत्या सामान्या कार्यमवश्यमावीक्ष्युप-
संहरति—इति भवेदिति । संदिग्धं सफलं च विचार्यमिति स्थितेरसति फले संदि-
ग्धमपि न विचार्यमिति बुद्ध्या पृच्छति—किं पुनरिति । प्रत्येकं ज्ञानकर्मणोः समु-

चित्तयोर्वा मुक्तिं प्रति परमसाधनतत्त्वधारणमेव विचारफलमिति परिहरति—
नन्विति । संदेहप्रयोजनयोर्विचारप्रयोजकयोर्मात्राद्विचारद्वारा परममुक्तिसाधनं निर्धारणीयमिति निगमयति—अत इति । एवं विचारमयसार्थं सिद्धान्तं संगृह्णाति—
आरमेति ।

क्रियाकारकफलभेदयुद्धिरविद्ययाऽऽत्मनि नित्यमवृत्ता मम कर्माहं
कर्ताऽमुष्मे फलायेदं कर्म करिष्यामीतीयमविद्याऽनादिकालमवृत्ता ।
अस्या अविद्याया निवर्तक्रमयमहमस्मि केवलोऽकर्ताऽक्रियोऽफलो न
मयोऽन्योऽस्ति कश्चिदित्येवंरूपमात्मविषयं ज्ञानमुत्पद्यमानं कर्ममवृत्तिहे-
तुभूताया भेदयुद्धेर्निवर्तकत्वात् । तुशब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थो न केवले-
भ्यः कर्मभ्यो न च ज्ञानकर्मभ्यो समुद्यिताभ्यां निश्चेषसमाप्तिरिति
पक्षद्वयं निवर्तयति । अकार्यत्वाच्च निश्चेषसस्य कर्मसाधनत्वानुपपत्तिः ।
न हि नित्यं वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वा क्रियते । केवलज्ञानमप्यनर्थकं
तर्हि । नाविद्यानिवर्तकत्वे सति दृष्टकेवल्यफलावसानत्वात् । अविद्यात-
मोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य दृष्टं केवल्यफलावसानत्वम् ।

संग्रहवाक्यं विवृण्वन्नादावात्मज्ञानापोद्गामविद्यां दर्शयति—क्रियेति । आश्रयोक्त्या
तदनादित्वमाह—आत्मनीति । तामेवाविद्यामनाद्यविद्योत्पत्त्यामनर्थोक्तिमां प्रपञ्चयति—
ममेति । अनाद्यविद्याकार्यत्वात्प्रवाहरूपेणानादित्वमस्या विवक्षित्वा विशिनष्टि—
अनादीति । तत्र कारणाविद्यानिवर्तकत्वमात्मज्ञानस्योपपत्त्यस्यति—अस्या इति । ननु
नेदमुत्पन्नं ज्ञानं निवर्तयत्यविद्योपेनोत्पन्नत्वात् चानुत्पन्नमलब्धत्वात्मकस्यार्थक्रियाकारि-
त्वामावातत्राऽऽह—उत्पद्यमानमिति । कथं तस्य कारणाविद्यानिवर्तकत्वमित्याशङ्क्य
कार्याविद्यानिवर्तकत्वदृष्टेरित्याह—कथंति । आत्मज्ञानस्येत्यादिसंग्रहवाक्ये तुशब्द-
योत्यविशेषामावातदानर्थक्यमाशङ्क्याऽऽह—तुशब्द इति । पक्षद्वयव्यावर्तकत्वमेवास्य
नित्यो महिमा” इति श्रुतेर्नित्यत्वेन मोक्षस्याकार्यत्वात् तत्र हेत्वपेक्षेत्युपपादयति—
न हीति । ज्ञानेनापि मोक्षो न क्रियते चेत्तर्हि केवलमपि ज्ञानं मुक्त्यनुपयुक्तमिति
कुतस्तस्य तत्र हेतुत्ववीरित्याशङ्कते—केवलेति । ज्ञानानर्थक्यं दूषयति—नेति । तदेव
प्रपञ्चयति—अविद्येति ।

रज्ज्वादिविषये सर्पाद्यज्ञानतमोनिवर्तकप्रदीपप्रकाशफलवत् । विनि-
वृत्तसर्पविकल्परज्जुकेवल्यवसानं हि प्रकाशफलं तथा ज्ञानम् । दृष्टार्था-
नां च चिदिक्रियाग्रिमन्यनादीनां व्यापृतकर्त्रादिकारकाणां द्वैधीभावा-

मिदृशनादिफलादन्यफले कर्मान्तरे व्यापारानुपपत्तिर्यथा तथा ज्ञाननिष्ठाक्रियायां दृष्टार्थायां व्यापृतस्य ज्ञात्रादिकारकस्याऽऽत्मकैवल्यफलादन्यफले कर्मान्तरे प्रवृत्तिरनुपपन्नेति न ज्ञाननिष्ठा कर्मसहितोपपद्यते । मुख्यमिहोत्रादिक्रियावत्स्यादिति चेत् । न, कैवल्यफले ज्ञाने क्रियाफलार्थित्वानुपपत्तिः । कैवल्यफले हि ज्ञाने माप्ते सर्वव्यसंप्रवोदके फले कूपतडागादिक्रियाफलार्थित्वाभाववत्फलान्तरे तत्साधनभूतायां वा क्रियायामर्थित्वानुपपत्तिः । नहि राज्यप्राप्तिफले कर्मणि व्यापृतस्य क्षेत्रप्राप्तिफले व्यापारोपपत्तिस्तद्विषयं चार्थित्वम् । तस्मान्न कर्मणोऽस्ति निःश्रेयससाधनत्वम् ।

यदुक्तमविद्यानिवर्तकज्ञानस्य कैवल्यफलावसायित्वं दृष्टमिति तत्र दृष्टान्तमाह—रज्ज्वादीति । उक्ते विषये तमोनिवर्तकप्रकाशस्य कास्मिन्फले पर्यवसानं तथाऽऽह—विनिवृत्तेति । प्रदीपप्रकाशस्य सर्पभ्रमनिवृत्तिद्वारा रज्जुमात्रे पर्यवसानवदात्मज्ञानस्यापि तदविद्यानिवृत्त्याऽऽत्मकैवल्यावसानमिति दार्ष्टान्तरूपमाह—तथेति । ज्ञात्रादीनां ज्ञाननिष्ठाहेतूनां कर्मान्तरे प्रवृत्तिसंभवात्कर्मसहितैव सा कैवल्यावसायिनीति चेत्तत्राऽऽह—दृष्टार्थानामिति । कर्मसाहित्यं ज्ञाननिष्ठाया दृष्टान्तैव साधयन्नाशङ्कते—भुज्जीति । भुजिक्रियायां लौकिक्या वैदिक्याश्चाग्निहोत्रादिक्रियायां सरानुष्ठानवदग्निहोत्रादिक्रियायां ज्ञाननिष्ठायाश्च साहित्यमित्यर्थः । भुजिफले तृप्त्यारूपे माप्तेऽपि स्वर्गोदौ तद्धेतौ चाग्निहोत्रादावर्थित्वदृष्टेर्युक्तं तत्र साहित्यं न तथा मुक्तिफलज्ञाननिष्ठालाभे स्वर्गोदौ तद्धेतौ वा कर्मण्यर्थित्वं तेन ज्ञाननिष्ठाकर्मणोर्न साहित्यमिति परिहरति—नेत्यादिना । संग्रहवाक्यं विवृणोति—कैवल्येति । ज्ञाने फलवति लब्धे फलान्तरे तद्धेतौ च नार्थितेत्यत्र दृष्टान्तमाह—सर्वत इति । सर्वत्र संप्लुतं व्याप्तमुदकमिति समुद्रोच्छिस्तफलं ज्ञानादितस्मिन्प्राप्ते न तडागादिनिर्माणक्रियायां तदधीने च ज्ञादादौ कस्यचिदर्थित्वं तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । निरातिशयफले ज्ञाने लब्धे सातिशयफले कर्मणि नार्थित्वमित्येतद्दृष्टान्तेन स्फुटयति—न हीति । कर्मणः सातिशयफलत्वमुक्तमुपजीव्य फलितमाह—तस्मान्नेति ।

न च ज्ञानकर्मणोः समुचितयोः । नापि ज्ञानस्य कैवल्यफलस्य कर्मसाहाय्यपेक्षाऽविद्यानिवर्तकत्वेन विरोधात् । नहि तमस्तमसो निवर्तकमतः कैवल्यमेव ज्ञानं निःश्रेयससाधनमिति । न नित्याकरणे प्रत्यवायमाप्तेः कैवल्यस्य च नित्यत्वात् । यत्तावत्कैवल्यज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरित्येतदसत् । यतो नित्यानां कर्मणां श्रुत्युक्तानामकरणे प्रत्यवायो

नरकादिप्राप्तिलक्षणः स्यात् । नन्वेवं तर्हि कर्मभ्यो मोक्षो नास्तीत्य-
निर्मोक्ष एव । नैष दोषो नित्यत्वान्मोक्षस्य । नित्यानां कर्मणामनुष्ठा-
नात्प्रत्यवायस्याप्राप्तिः । प्रतिषिद्धस्य चाकरणादनष्टशरीरानुपपत्तिः ।
काम्यानां च वर्जनादिष्टशरीरानुपपत्तिः ।

ज्ञानकर्मणोः साहित्यासंभवमपि पूर्वोक्तं निगमयति—न चेति । न हि प्रकाश-
तमसोरिव मिथो विरुद्धयोस्तयोः साक्षादेकस्मिन्फले साहित्यमित्यर्थः । ननु ज्ञानमेव
मोक्षं साधयदात्मसहायत्वेन कर्मापेक्षते करणस्योपकरणोपेक्षत्वात्तत्राऽऽह—नापीति ।
ज्ञानमुत्पत्तौ यज्ञाद्यपेक्षमपि नोत्पन्नं फले तदपेक्षं स्वोत्पत्तिनान्तरीयकत्वेन मुक्तेस्त-
न्मात्रायत्तत्वादित्यर्थः । यदुक्तमितिकर्तव्यत्वेन ज्ञानं कर्मापेक्षमिति तत्राऽऽह—अ-
विद्येति । ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वात्तत्र कर्मणो विरुद्धतया सहकारित्वायोगाच्च फले
तदपेक्षेत्यर्थः । कर्मणोऽपि ज्ञानवदज्ञाननिवर्तकत्वे कुतो विरुद्धतेत्याशङ्क्याऽऽह—न
हीति । केवलस्य समुच्चितस्य वा कर्मणो मोक्षे साक्षादनन्वये फलितमाह—अत इति ।
केवलं ज्ञानं मुक्तिसाधनमित्युक्तं तन्निषेधयज्ञाशङ्कते—नेत्यादिना । निषेध्यमनूय
नन्वर्थमाह—यत्तावदिति । नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्तेरिति हेतुं प्रपञ्चयति—यत्त-
इति । ज्ञानवतोऽपि नित्यानुष्ठानस्याऽऽवश्यकत्वाच्च केवलज्ञानस्य कैवल्यहेतुतेत्यर्थः ।
कैवल्यस्य च नित्यत्वादित्यस्य व्यावर्त्य दर्शयति—नन्विति । यदि नित्यनैमित्तिक-
कर्माणि श्रौतान्यकरणे प्रत्यवायकारीण्यवश्यानुष्ठेयान्येवं तर्हि तेभ्यः समुच्चितेभ्योऽ-
समुच्चितेभ्यश्च मोक्षो नेत्युक्तत्वात्केवलज्ञानस्य चातद्वेतुत्वादनिवन्वना मुक्तिर्न सिध्ये-
दित्यर्थः । कैवल्यस्य चेत्यादि व्याकुर्वन्ननिर्मोक्षप्रसङ्गं प्रत्यादिशति—नैष दोष इति ।
मुक्तेर्नित्यत्वेनायत्नसिद्धेर्न तदभावशङ्केत्युक्तं प्रपञ्चयति—नित्यानामिति । काम्यक-
र्मवशादिष्टशरीरापत्तिं शङ्कित्वोक्तं—काम्यानां चेति ।

वर्तमानशरीरारम्भकस्य च कर्मणः फलोपभोगस्यैव पतितेऽस्मिञ्श-
रीरे देहान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावादात्मनो रागादीनां चाकरणात्स्व-
रूपावस्थानमेव कैवल्यमित्ययत्नसिद्धं कैवल्यमिति । अतिक्रान्तानेकज-
न्मान्तरकृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिफलस्यानारब्धकार्यस्योपभोगानुप-
पत्तेः सयाभाव इति चेत् । न, नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखोपभोगस्य
तरफलोपभोगत्वोपपत्तेः । प्रायश्चित्तवद्वा पूर्वोपात्तदुरितक्षयार्थत्वाच्चित्य-
कर्मणाम् । आरब्धानां चोपभोगेनैव कर्मणां शीणत्वादपूर्वाणां च
कर्मणामनारम्भेऽयत्नसिद्धं कैवल्यमिति । न, “तमेव विदित्वाऽपि मृत्यु-
मेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” इति विद्याया अन्यः पन्था मोक्षाय

न विद्यत इति श्रुतेऽर्थवदाकाशेष्टनासंभववदविदुषो मोक्षसंभवश्रुते-
र्ज्ञानात्कैवल्यमाप्नोतीति च पुराणस्मृतेरनारब्धफलानां पुण्यानां कर्मणां
क्षयानुपपत्तेश्च ।

आरब्धकर्मवशात्तर्हि देहान्तरं नेत्याह—वर्तमानेति । तर्हि देहान्तरं शेषकर्मणा
स्यादित्याशङ्क्य कर्मक्षयस्यैकमविकत्वात्नेत्याह—एतिष्ठेऽस्मिन्निति । रागादिना
कर्मन्तरं ततो देहान्तरं च भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—रागादीनां चेति । आत्मनः
स्वरूपावस्थानमिति संबन्धः । अतीतासंख्यजन्ममेदेवर्जितस्य कर्मणो नानाफलस्या-
नारब्धस्य भोगेन विनाऽक्षयात्ततो देहान्तरारम्भादैकमविकत्वस्याप्राप्ताणिकत्वाच्च
मुक्तेरयत्नसिद्धतेति चोदयति—अतिक्रान्तेति । नोक्तकर्मनिमित्तं देहान्तरं शङ्कित-
व्यमित्याह—नेति । नित्यनैमित्तिककर्माणि श्रौतान्यवश्यमनुष्ठेयानि तदनुष्ठाने च
महानायासततो दुःखोपभोगस्तस्योक्तानारब्धकर्मफलभोगत्वोपगमाच्च ततो देहान्तर-
मित्याह—नित्येति । नित्यादिना दुरितनिवृत्तावप्याविरोधाच्च सुकृतनिवृत्तिस्ततो
देहान्तरमित्याशङ्क्य सुकृतस्य नित्यादेरन्यत्वेऽनारब्धत्वे च न्यायविरुद्धस्य तस्या-
सिद्धत्वात्ततो देहान्तरायोगान्नित्यादेरन्यत्वे च न तस्य फलान्तरमिति मत्वा यथा
प्रायश्चित्तमुपात्तदुरितनिर्मुक्त्यर्थं न फलान्तरापेक्षं तपेदं सर्वमपि नित्यादिकर्मोपात्त-
पापनिराकरणार्थं तस्मिन्नेव पर्यवस्यन्न देहान्तरारम्भकमिति पक्षान्तरमाह—प्राय-
श्चित्तवदिति । तथाऽपि प्रारब्धवशादेव देहान्तरं शङ्क्यते नानाजन्मारम्भका-
णामपि तेषां यावदधिकारन्यायेन संभवादित्याशङ्क्याऽऽह—आरब्धानां चेति ।
पूर्वजितकर्मणामेवं क्षीणत्वेऽपि कानिचिदपूर्वकर्माणि देहान्तरमारभेरन्नित्याशङ्क्याऽऽ-
ह—अपूर्वाणां चेति । विना ज्ञानं कर्मणैव मुक्तिरिति पक्षं श्रुत्यवष्टम्भेन निराचष्टे-
नेत्यादिना । विद्यतेऽयनायेति श्रुतेरिति संबन्धः । एवकारार्थं विवृण्वन्नेत्यादिभागं
व्याकरोति—अन्य इति ।

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।

तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥

इति श्रुतिमर्थतोऽनुवदति—चर्मवदिति । श्रौतार्थे स्मृतिं संवादयति—ज्ञानादिति ।
किंच स्वदीयन्यायस्यानुग्राह्यमानहनिस्त्वेनाऽऽप्तासतया पुण्यकर्मणामनारब्धफलानां
क्षयाभावे देहान्तरारम्भसंभवाच्च ज्ञानं विना मुक्तिरित्याह—अनारब्धेति ।

यथा पूर्वोपात्तानां दुरितानामनारब्धफलानां संभवस्तथा पुण्याना-
मप्यनारब्धफलानां स्यात्संभवः । तेषां च देहान्तरमकृत्वा क्षयानुप-
पत्तौ मोक्षानुपपत्तिः । धर्माधर्महेतूनां च रागद्वेषभोदानामन्यत्राऽऽत्म-
ज्ञानादुच्छेदानुपपत्तेर्धर्माधर्मोच्छेदानुपपत्तिः । नित्यानां च कर्मणां
पुण्यलोपफलश्रुतेर्वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठा इत्यादिस्मृतेश्च कर्मक्षया-

नुपपत्तिः । ये स्वाहुर्नित्यानि कर्माणि दुःखपूर्वत्वात्पूर्वकृतदुरितकर्माणां फलमेव न तु तेषां स्वरूपव्यतिरेकेणान्यत्फलमस्त्यश्रुतत्वाज्जीवनादि-
निमित्ते च विधानादिति । न, अपवृत्तानां फलदानासंभवाददुःखफल-
विशेषानुपपत्तिश्च स्यात् । यदुक्तं पूर्वजन्मकृतदुरितानां कर्मणां फलं
नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं भुज्यत इति तदसत् । न हि मरणकाले
फलदानायानद्वकुरीभूतस्य कर्मणाः फलमन्य कर्मारब्धे जन्मन्युपभुज्यत
इत्युपपत्तिः । अन्यथा स्वर्गफलोपभोगायाग्निहोत्रादिकर्मारब्धे जन्मनि
नरककर्मफलोपभोगानुपपत्तिर्न स्यात् । तस्य दुरितदुःखविशेषफलत्वा-
नुपपत्तेश्च । अनेकेषु हि दुरितेषु संभवन्तु भिन्नदुःखसाधनफलेषु नित्य-
कर्मानुष्ठानायासदुःखमात्रफलेषु कल्प्यमानेषु द्वंद्वरोगादिवाधानिमित्तं न हि
शक्यते फलपितुं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वकृतदुरितफलं न
शिरसा पापाणवहनादिदुःखमिति ।

तथाविधानां कर्मणां नास्ति संमाधनेत्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । अनारब्धफल-
पुण्यकर्मभावेऽपि कथं मोक्षानुपपत्तिरिति तत्राऽऽह—तेषां चेति । इतश्च कर्मस्या-
नुपपत्त्या मोक्षानुपपत्तिरित्याह—धर्मेति । कर्मणा पितृलोक इति श्रुतिमाश्रित्य
कर्माक्षये हेत्वन्तरमाह—नित्यानामिति । स्मृत्याऽपि यथोक्तमर्थं समर्पयति—
वर्णा इति । प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टनात्वादिमानो जन्म प्रतिपद्यन्त
इत्येतदादिपदार्थः । यत् नित्यानुष्ठानायासदुःखमोगस्य तत्फलभोगत्वमिति तदिदानी-
मनुवदति—ये त्विति । नित्यान्यनुष्ठीयमानान्यायासपर्यन्तानीति शेषः । तथाऽपि
नित्यानां कान्यानामिव स्वरूपातिरिक्तं फलमाशङ्क्य विध्युद्देशे तदश्रवणान्मैवमि-
त्याह—न त्विति । विध्युद्देशे फलाश्रुतौ तत्कामनाया निमित्तस्याभावान्न नित्यानि
विधिधेरस्त्रित्याशङ्क्याऽऽह—जीवनादीति । न नित्यानां विध्यसिद्धिरिति शेषः ।
अनुमापितं दूषयति—नेत्यादिना । तदेव विवृण्वन्निषेध्यमनुद्य न नर्धमाह—यदुक्त-
मिति । अपवृत्तानामित्यादिहेतुं प्रपञ्चति—न हीति । कर्मान्तरारब्धेऽपि देहे
दुरितफलं नित्यानुष्ठानायासदुःखं भुज्यता काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—अन्यथेति ।
यदुक्तं दुःखफलविशेषानुपपत्तिश्च स्यादिति तदुपपादयति—तस्येति । संभावितानि
तावदनन्तानि संचितानि दुरितानि तानि च नानादुःखफलानि यदि तानि
नित्यानुष्ठानायासरूपं दुःख तन्मात्रफलानि कल्प्येरस्तदा तेत्वेन कल्प्यमानेषु
सत्सु नित्यस्यानुष्ठितस्याऽऽयासमासादयतो यो दुरितकृतो दुःखविशेषो न तत्फलं
दुरितफलानां दुःखाना बहुतादतो नित्यं कर्म यथाविशेषितं दुरितकृतदुःखविशेषक-

१ क. 'तं दुःखं न । ख. 'तं दुःखमहेतुकं पुण्यहेतुकं वा वस्त्यं स्यात् च तत्त्वकथं न । ग.
'तं स्यात् हि । २ ख. ग. 'तो दुः' । ३ ख. 'नेपदु'

लक्षमित्युक्तमित्यर्थः । किञ्च नित्यानुष्ठानायासदुःखमाप्रफलानि चेददुरितानि कल्प्यन्ते तदा द्वंद्वशब्दिदतरागादिबाधस्य रोगादिबाधायाश्च दुरितनिमित्तत्वानुपपत्तेः सुकृतकृतत्वस्य चासंभवादनुपपत्तिरवोदीरितवाधायाः स्यादित्याह—द्वंद्वेति । इतश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखमेव दुरितफलमित्युक्तमित्याह—नित्येति । दुःखमिति न ज्ञायते कल्पयितुमिति पूर्वेण संबन्धः । यदि तदेव तत्फलं न तर्हि शिरसा पाषाण-
वहनादिदुःखं दुरितवृत्तं न च तत्कारणं सुकृतं दुःखस्यातत्कार्यत्वादतस्तदाकार्मिकं स्यादित्यर्थः ।

अप्रकृतं चेदमुच्यते नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितकर्मफलमिति । कथम्, अप्रसूतफलस्य पूर्वकृतदुरितस्य क्षयो नोपपद्यत इति प्रकृतं तत्र प्रसूतफलस्य कर्मणः फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमाह भवान्नाप्रसूतफलयेति । अथ सर्वमेव पूर्वकृतं दुरितं प्रसूतफलमेवेति मन्यसे भवान्स्वतो नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलमिति विशेषणमयुक्तं नित्यकर्मविध्यानार्थव्यप्रसङ्गश्चोपभोगेनैव प्रसूतफलस्य दुरितकर्मणः क्षयोपपत्तेः । किञ्च श्रुतस्य नित्यस्य दुःखं कर्मणश्चेत्फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासादेव तददृश्यते व्यायामादिवत्तदन्यस्येति कल्पनानुपपत्तिः । जीवनादिनिमित्ते च विधानाश्रित्यानां कर्मणाम् । प्रायश्चित्त-
वत्पूर्वकृतदुरितफलत्वानुपपत्तिः । यस्मिन्पापकर्मनिमित्ते यादृहितं प्रायश्चित्तं न तु तस्य पापस्य तत्फलम् । अथ तस्यैव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तदुःखं फलं जीवनादिनिमित्तमपि नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं जीवनादिनिमित्तस्यैव तत्फलं प्रसज्येत नित्यप्रायश्चित्तयोर्निमित्तिकत्वा-
विशेषात् ।

नित्यानुष्ठानायासदुःखमुपात्तदुरितफलमित्येतदप्रकृतत्वाच्चायुक्तं वक्तुमित्याह—अप्रकृतं चेति । तदेव प्रपञ्चयितुं पृच्छति—कथमिति । तत्राऽऽदौ प्रकृतमाह—
अप्रसूतेति । तथाऽपि कथमस्माकमप्रकृतवादित्यं तत्राऽऽह—तत्रेति । अप्रसूतफलत्व-
मप्रसूतफलत्वमिति प्राचीनदुरितगतविशेषानुपगमादविशेषेण सर्वस्यैव तस्य प्रसूतफल-
त्वान्नित्यानुष्ठानायासदुःखफलत्वसंभवान्नाप्रकृतवादितेति शङ्कते—अथेति । पूर्वोपात्त-
दुरितस्याविशेषेणाऽऽरब्धफलत्वे विशेषणार्थव्यमिति परिहस्यति—तत्त इति । दुरित-
मात्रस्याऽऽरब्धफलत्वेनानारब्धफलस्य तस्योक्तफलविशेषवत्त्वानुपपत्तिरित्यर्थः । पूर्वोपा-
त्तदुरितमाऽरब्धफलं चेद्भोगेनैव तत्क्षयसंभवात्तन्निवृत्त्यर्थं नित्यं कर्म न विधातव्यमिति
दोषान्तरमाह—नित्येति । इतश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखं नोपात्तदुरितफलमित्याह—

किंचेति । तदेव स्फोरयति—श्रुतस्येति । यथा व्यायाममगमनादिकृतं दुःखं नान्यस्य दुरितस्येष्यते तत्फलत्वमभवत्तथा नित्यस्यापि श्रुत्युक्तस्यानुष्ठितस्याऽऽयासपर्यन्तस्य फलान्तरानुपगमादनुष्ठानायासदुःखमेव चेत्फलं तर्हि तस्मादेव तद्दर्शनात्तस्य न दुरितफलत्वं कल्प्यं नित्यफलत्वसंभवादित्यर्थः । दुःखफलत्वे नित्यानामननुष्ठानमेव श्रेयः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—जीवनादीति । नित्यानां दुरितफलत्वानुपपत्तौ हेत्वन्तरमाह—प्रायश्चित्तवादिति । दृष्टान्तं प्रपञ्चयति—यस्मिन्निति । तथा जीवनादिनिमित्ते विहितानां नित्यानां दुरितफलत्वासिद्धिरिति शेषः । सत्यं प्रायश्चित्तं न निमित्तस्य पापस्य फलं किंतु तदनुष्ठानायासदुःखं तस्य पापस्य फलमिति शङ्कते—अथेति । प्रायश्चित्तानुष्ठानायासदुःखस्य निमित्तभूतपापफलत्वे जीवनादिनिमित्तमित्याद्यनुष्ठानायासदुःखमपि जीवनादेरेव फलं स्यान्नोपात्तदुरितस्येति परिहरति—जीवनादीति । प्रायश्चित्तदुःखस्य तन्निमित्तपापफलत्ववज्जीवनादिनिमित्तकर्मकृतमपि दुःखं जीवनादिफलमित्यत्र हेतुमाह—नित्येति ।

किंचान्यन्नित्यस्य काम्यस्य चाग्निहोत्रादेरनुष्ठानायासदुःखस्य तुल्यत्वाभित्यानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वकृतदुरितस्य फलं न तु काम्यानुष्ठानायासदुःखमिति विशेषो नास्तीति तदपि पूर्वकृतदुरितफलं प्रसज्येत । तथा च सति नित्यानां फलाश्रवणात्ताद्विधानान्पथानुपपत्तेश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितफलमित्यर्थापत्तिकल्पनोऽनुपपन्ना । एवं विधानान्पथानुपपत्तेरनुष्ठानायासदुःखव्यतिरिक्तफलत्वानुमानाच्च नित्यानाम् । विरोधाच्च । विरुद्धं चेदमुच्यते नित्यकर्मण्यनुष्ठीयमानेऽन्यस्य कर्मणः फलं भुज्यत इत्यभ्युपगम्यमाने स एवोपभोगो नित्यस्य कर्मणः फलमिति नित्यस्य कर्मणः फलाभाव इति [च] विरुद्धमुच्यते । किंच काम्याग्निहोत्रादावनुष्ठीयमाने नित्यमप्यग्निहोत्रादि तन्त्रेणैवानुष्ठितं भवतीति तदायासदुःखेनैव काम्याग्निहोत्रादिफलमुपक्षीणं स्यात्तत्तन्त्रत्वात् ।

इतश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखमेवोपात्तदुरितफलमित्यशक्यं वक्तुमित्याह—किंचान्यन्नित्येति । काम्यानुष्ठानायासदुःखमपि दुरितफलमित्युपगमात्प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्याऽऽह—तथा चेति । विहितानि तावन्नित्यानि न च तेषु फलं श्रुतं न च विना फलं विधिस्तेन दुरितनिवर्हणार्थानि नित्यानित्यर्थोपस्था वरुष्यते न च सा युक्ता काम्यानुष्ठानादपि दुरितनिवृत्तिसंभवादित्यर्थः । किंच नित्यान्यनुष्ठानायासदुःखातिरिक्तफलानि विहितत्वात्काम्यवदित्यनुमानाच्च तेषां दुरितनिवृत्त्यर्थेत्याह—एवमिति ।

काम्यादिकर्म दृष्टान्तयितुमेवमियुक्तम् । स्वोच्छिन्नापाताच्च नित्यानुष्ठानाद्दुरितफलमोगोत्तरियुक्तेत्याह—विरोधाच्चेति । तदेव प्रपञ्चयति—विरुद्धं चेति । इदं शब्दार्थमेव विशदयति—नित्येति । अन्यस्य कर्मणो दुरितत्येति यावत् । स एवेति । यदनन्तरं यद्वयति तत्तस्य कार्यमिति नियमादित्यर्थः । इतश्च नित्यानुष्ठाने दुरितफलमोगो न सिध्यतीत्याह—किंचेति । काम्यानुष्ठानस्य नित्यानुष्ठानस्य च योग्यत्वान्नित्यानुष्ठानायासदुःखेन दुरितफलभोगवत्काम्यफलस्यापि मुक्तत्वसंभवादिति हेतुमाह—तत्तन्त्रत्वादिति ।

अथ काम्याग्निहोत्रादिफलमन्यदेव स्वर्गादि तदनुष्ठानायासदुःखमपि भिन्नं प्रसज्येत । न च तदस्ति दृष्टविरोधात् । न हि काम्यानुष्ठानायासदुःखात्फेवलनित्यानुष्ठानायासदुःखं भिद्यते । किंचान्यदविहितमप्रतिपिद्धं च कर्म तत्कालफलं न तु शास्त्रचोदितं प्रतिपिद्धं वा तत्कालफलम् । भवेद्यदि तदा स्वर्गादिष्वप्यदृष्टफलश्चासने चोद्यमो न स्यात् । अग्निहोत्रादीनामेव कर्मस्वरूपाविशेषेऽनुष्ठानायासदुःखमात्रेणोपज्ञयः काम्यानां च स्वर्गादिमहाफलत्वमङ्गे तिकर्तव्यतायाधिक्ये स्वसति फलकामित्वमात्रेणोति न शक्यं फलपथितुम् ।

नित्यकाम्यानुष्ठानयोर्योगपक्षेऽपि नित्यानुष्ठानायासदुःखादन्यदेव काम्यानुष्ठानफलं श्रुतत्वादिति शङ्कते—अथेति । काम्यानुष्ठानफलं नित्यानुष्ठानायासदुःखाद्भिन्नं चेत्तर्हि काम्यानुष्ठानायासदुःखं नित्यानुष्ठानायासदुःखं च भिन्नो भिन्न इति दित्याह—तदनुष्ठानेति । प्रसङ्गत्वेष्टत्वमाशङ्क्य निराचष्टे—न चेति । दृष्टविरोधमेव स्पष्टयति—न हीति । आत्मज्ञानवदग्निहोत्रादीना मोक्षे साक्षादन्वयो नेत्यत्रान्यदपि कारणमस्तीत्याह—किंचान्यादिति । तदेव कारणं विवृणोति—अविहितमिति । यत्कर्म मर्दनभोजनादि तत्र शास्त्रेण विहितं निपिद्धं वा तदनन्तरफलं तथाऽनुभवमित्यर्थः । शास्त्रीयं कर्म तु नानन्तरफलमानन्तर्येत्याचोदितत्वादतो ज्ञाने दृष्टफले नादृष्टफलं कर्म सहकारि भवति, नापि स्वयमेव दृष्टफले मोक्षे कर्म प्रवृत्तिसममिति विवक्षितत्वाऽऽह—न हि चेति । शास्त्रीयस्याग्निहोत्रादेरपि फलानन्तर्ये स्वर्गादीनामनन्तरमनुपलब्धिर्वि-रुध्येत तत्तस्तेष्वदृष्टेऽपि तथाविधफलापेक्षया प्रवृत्तिरग्निहोत्रादिषु न स्यादित्याह—तदेति । किंच नित्यानामग्निहोत्रादीना नादृष्टं फलं तेषामेव काम्याना तादृक्फलं न च हेतुं विनाऽयं विभागो यावीत्याह—अग्निहोत्रादीनामिति । फलकामित्वमात्रेणोति । न स्यादिति पूर्वेण संवन्धः । यानि नित्यान्यग्निहोत्रादीनि यानि च काम्यानि तेषामुभयेषामेव कर्मस्वरूपाविशेषाभावेऽपि नित्याना तेषामनुष्ठानायासदुःखमात्रेण क्षयो न फलान्तरमस्ति, तेषामेव काम्यानामङ्गायाधिक्याभावेऽपि फलकामि-

त्वमधिकारिण्यस्तीत्येतावन्मात्रेण स्वर्गादिमहाफलत्वमित्ययं विभागो न प्रमाणवानित्यर्थः ।

तस्मान्न नित्यानां कर्मणामदृष्टफलाभावः कदाचिदप्युपपद्यते । अतश्चाविद्यापूर्वकस्य कर्मणो विद्यैव शुभस्याशुभस्य वा क्षयकारणमशेषतो न नित्यकर्मानुष्ठानम् । अविद्याकामबीजं हि सर्वमेव कर्म । तथाचोपपादितम् । अविद्वद्विषयं कर्म विद्वद्विषया च सर्वकर्मसंन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा । उभौ तौ न विजानीताः, वेदाविनाशिनं नित्यम्, ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोनं (ण) योगिनाम्, अज्ञानं कर्मसङ्गिनां, तत्त्ववित्तु, गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते, सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते, नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्, अर्थादज्ञः करोमीति । आरुरुक्षोः कर्म कारणमाखण्डस्य योगस्थस्य शम एव कारणम् । उदारास्त्रयोऽप्यज्ञा ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । अज्ञाः कर्मिणो गतागतं कामकामा लभन्ते । अनन्याश्रितयन्तो मां नित्ययुक्ता योक्तामात्मानमाकाशकल्पपक्वमपमुपासते । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते । अर्थात्त कर्मिणोऽज्ञा उपयान्ति ।

उक्तविभागायोगे फलितमाह—तस्मान्नेति । काम्यवन्नित्यानामपि पितृलोकाद्यदृष्टफलवत्त्वे दुरितनिवृत्त्यर्थत्वायोगात्तादर्थ्येनाऽऽत्मविशेषाभ्युपगन्तव्येत्याह—अतश्चेति । शुभाशुभात्मकं कर्म सर्वमविद्यापूर्वकं चेदशेषतस्तर्हि तस्य क्षयकारणं विद्येऽप्युपपद्यते नतु सर्वं कर्माविद्यापूर्वकमिति सिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—अविद्योति । तत्र हिशब्दयो-
नतु सर्वं कर्माविद्यापूर्वकमिति सिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—अविद्योति । तत्र हिशब्दयो-
तिता युक्तिं दर्शयति—तथेति । इतश्चाविद्वद्विषयं कर्मेत्याह—अविद्वदिति । अवि-
कारिभेदेन निष्ठाद्वयमित्यत्र वाक्योपक्रममनुकूलयन्नात्मानं कर्तृत्वं कर्मत्वं चाऽऽरोपयन्
जानास्यात्मानमिति वदता कर्माज्ञानमूलमिति दर्शितमित्याह—उभावेति । आत्मानं
यायातथ्येन जान-कर्तृत्वादिरहितो भवतीति ब्रुवता कर्मसंन्यासे ज्ञानवतोऽधिकारित्वं
सूचितमित्याह—वेदेति । निष्ठाद्वयमधिकारिभेदेन बोद्धव्यमित्यत्रैव वाक्यान्तरमाह—
ज्ञानेति । न बुद्धिभेदं जनयेदित्यत्र चाविद्यामूलत्वं कर्मणः सूचयता कर्मनिष्ठाऽवि-
द्वद्विषयाऽनुमोदितेत्याह—अज्ञानामिति । यदुक्तं विद्वद्विषया संन्यासपूर्विका ज्ञान-
निष्ठेति तत्र तत्त्ववित्तु महानाहो गुणकर्मविभागयोरित्यादि वाक्यमुदाहरति—तत्त्व-
वित्त्विति । तत्रैव वाक्यान्तरं पठति—सर्वेति । विदुषो ज्ञाननिष्ठस्यैव पाषाणिकं
वाक्यान्तरमाह—नैवेति । तत्रैवार्थसिद्धमर्थं कथयति—अज्ञ इति । मन्यत इति सवन्धः ।
अज्ञस्य चित्तशुद्धयर्थं कर्म शुद्धचित्तस्य कर्मसंन्यासो ज्ञानप्राप्तौ हेतुरित्यत्र वाक्या-
न्तरमाह—आरुरुक्षोरिति । यथोक्ते विभागे साधनिकं वाक्यमनुगुणमित्याह—
उदारा इति । एवं प्रतीकर्ममित्यादि नाधनिकं वाक्यमविद्वद्विषयं कर्मस्य प्रमाण-

पति-अज्ञा इति । विदुषः संन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठेत्यत्रैव नावामिह वाक्यान्तरमाह-
अनन्या इति । आभित्येतद्व्याप्ये-यथोक्तमिति । तेषां सनतद्युत्तानामित्यादि
दाशमिकं वाक्यं तत्रैव प्रमाणयति-ददामीति । विद्यावतामेव भगवत्प्राप्तिनिर्देशादि-
तरेषां तदप्राप्तिः सूचितेत्यर्थसिद्धमर्थमाह-अर्थादिति ।

भगवत्कर्मकारिणो ये युक्ततमा अपि कर्मिणोऽज्ञास्त उत्तरोत्तरही-
नफलत्यागावसानसाधनाः अनिर्देश्यासरोपासकास्तद्वेष्टा सर्वभूता-
नामित्याद्याध्यायपरिसमाप्त्युक्तसाधनाः सेषाध्यायाद्यध्यायप्रबोक्तज्ञा-
नसाधनाश्च । अभिष्ठानादिपञ्चहेतुकसर्वकर्मसंन्यासिनामात्मैकत्वाकर्तृत्व-
ज्ञानवतां परस्यां ज्ञाननिष्ठायां वर्तमानानां भगवत्तत्त्वविदामनिष्ठादिक-
र्मफलत्रयं परमहंसपरिव्राजकानामेव लब्धभगवत्स्वरूपात्मैकत्वशरणा-
ना न भवति भवेत्तयेवान्येषामज्ञानां कर्मिणामसंन्यासिनामित्येष गीता-
शास्त्रोक्तस्य कर्तव्यकर्तव्यार्थस्य विभागः । अविद्यापूर्वकत्वं सर्वस्य
कर्मणोऽसिद्धमिति चेत् । न, ब्रह्महत्यादिवत् । यद्यपि शास्त्रावगतं
नित्यं कर्म तयाऽप्यविद्यावत् एव भवति ।

ननु भगवत्कर्मकारिणा युक्ततमत्वात्कर्मिणोऽपि भगवन्तं यान्तीत्याशङ्क्याह-भगव-
दिति । ये मत्कर्मकृदित्यादिन्यायेन भगवत्कर्मकारिणस्ते यद्यपि युक्ततमास्तथाऽपि
कर्मिणोऽज्ञाः सन्तो न भगवन्तं सहसा गन्तुमर्हन्तीत्यर्थः । तेषामज्ञस्ये गमकं दर्श-
यति-उत्तरोत्तरेति । वित्तसमाधानमारभ्य फलत्यागपर्यन्तं पाठक्रमेणोत्तरोत्तरं हानं
साधनोपादानादस्यासाप्तमर्थस्य भगवत्कर्मकारित्वाभिधानाद्भगवत्कर्मकारिणामज्ञत्वं वि-
ज्ञातमित्यर्थः । ये त्वश्वरनिर्देश्यामित्यादिवाक्यावष्टमेन विद्वद्विषयत्वं संन्यासपूर्वकज्ञान-
निष्ठाया निर्धारयति-अनिर्देश्येति । उक्तसाधनास्तेन ते संन्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठाया-
मधिक्रियेदन्निति शेषः । किञ्च त्रयोदशे यान्त्रमानित्वादीनि चतुर्दशे च प्रकाशं च
प्रवृत्तिं चेत्यादीनि यानि पञ्चदशे च यान्यसङ्ख्यादीन्युक्तानि तैः सर्वैः साधनैः सहिता
भवन्त्यनिर्देश्यासरोपासकास्ततोऽपि ते ज्ञाननिष्ठायामेवाधिक्रियेरन्नित्याह-क्षेत्रेति ।
निष्ठाद्वयमधिकारिभेदेन प्रतिष्ठाप्य ज्ञाननिष्ठानामनिष्ठामिष्ट मिश्रमिति त्रिविधं कर्मफलं
न भवति किंतु मुक्तिरेव कर्मनिष्ठानां तु त्रिविधं कर्मफलं न मुक्तिरिति शास्त्रार्थविभा-
गमभिप्रेतमुपसंहरति-अभिष्ठानादौति । यदुक्तमविद्याकामनीजं सर्वं कर्मेति तत्र
शास्त्रावगतस्य कर्मणोऽविद्यापूर्वकवानुपपत्तेरित्याक्षिपति-अविद्येति । दृष्टान्तेन
समाधत्ते-नेति । तत्राभिप्रेता प्रतिज्ञा विषयते-यद्यपीति ।

यथा प्रतिषेधशास्त्रावगतमपि ब्रह्महत्यादिलक्षणं कर्मानर्थकारणम-
विद्याकामादिदोषवतो भवत्यन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथा नित्यनैमित्ति-
ककाम्यान्यपीति । व्यतिरिक्तात्मन्वज्ञाते प्रवृत्तिर्नित्यादिकर्मस्वनुपप-
न्नोति चेत् । न, चलनात्मकस्य कर्मणोऽनात्मकर्तृकस्याहं करोमीतिप्रवृ-
त्तिदर्शनात् । देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययो गौणो न मिथ्येति चेत् । न,
तत्कार्येऽपि गौणत्वोपपत्तेः । आत्मीये देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययो गौणो
यथाऽऽत्मीये पुत्र आत्मा वै पुत्र नामासीति, लोके चापि मम प्राण
एवायं गौरिति तद्वत् ।

उक्तं दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । अविद्यादिमतो ब्रह्महत्यादि कर्मेत्यत्र हेतुमाह—
अन्यथेति । दार्ष्टान्तिकं गृह्णाति—यथेति । तान्यप्यविद्यादिमतो भवन्तीत्यविद्या-
दिपूर्वकत्वं तेषामपितत्त्वमित्यर्थः । पारलौकिककर्मसु देहाद्यतिरिक्तात्मज्ञानं विना प्रवृ-
त्त्ययोगात् तेषामविद्यापूर्वकतेति शङ्कते—व्यतिरिक्तेति । सत्यपि व्यतिरिक्तात्म-
ज्ञाने पारमार्थिकात्मज्ञानाभावाग्मिथ्याज्ञानादेव नित्यादिकर्मसु प्रवृत्तेरविद्यापूर्वकत्वं
तेषामप्रतिहतमिति परिहरति—नेत्यादिना । कर्मणश्चलनात्मकत्वात्तऽऽत्मकर्तृकत्वं
तस्य निष्क्रियत्वाद्देहादिसंघातस्य तु सक्रियत्वाच्चकर्तृकं कर्म युक्तं तथाऽपि संघातेऽ-
हमभिमानद्वाराऽहं करोमीत्यात्मनो मिथ्याधीपूर्विका कर्मणि प्रवृत्तिर्दृष्टा तेनाविद्यापूर्व-
कत्वं तस्य युक्तमित्यर्थः । यदुक्तं देहादिसंघातेऽहमभिमानस्य मिथ्याज्ञानत्वं तदा-
क्षिपति—देहादीति । अहंविद्यो गौणत्वे तत्पूर्वककर्मस्वपि गौणत्वापत्तेरात्मनोऽनर्था-
भावात्तन्निवृत्त्यर्थं हेत्वन्वेषणं न स्यादिति दूषयति—नेति । एतदेव प्रपञ्चयन्नादौ
चोद्यं प्रपञ्चयति—आत्मीय इति । तत्र श्रुत्यवष्टम्भेन दृष्टान्तमाह—यथेति । दर्शित-
श्रुतेरात्मीये पुत्रेऽहंप्रत्ययो गौणो यथा संघातेऽप्यात्मीयेऽहंप्रत्ययस्तथा युक्त इत्यर्थः ।
भेदधीपूर्वकत्वं गौणविद्यो लोके प्रसिद्धमित्याह—लोके चेति । लोकवेदानुरोधेनाऽऽ-
त्मीये संघातेऽहंवीरपि गौणी स्यादिति दार्ष्टान्तिकमाह—तद्वदिति ।

नैवायं मिथ्याप्रत्ययो मिथ्याप्रत्ययस्तु स्यान्पुरुषयोरमृद्यमानाविशे-
षयोः । न गौणप्रत्ययस्य मुख्यकार्यार्थत्वमाधिकरणस्तुत्यर्थत्वात्तु-
ष्टोपमाशब्देन । यथा सिंहो देवदत्तोऽग्निर्माणवक इति सिंह इवाग्निरिव
क्रौञ्चैर्हृद्यादिसामान्यवर्त्तोऽप्येवदत्तमाणवकाधिकरणस्तुत्यर्थमेव न तु
सिंहकार्यमाग्निकार्यं वा गौणशब्दप्रत्ययानिमित्तं किञ्चित्साध्यते मिथ्या-
प्रत्ययकार्यं त्वनर्थमनुभवति । गौणप्रत्ययविषयं च जानाति नैप सिंहो
देवदत्तः स्यान्नायमग्निर्माणवक इति । तथा गौणेन देहादिसंघातेनाऽऽ-

तमना कृतं कर्म न मुख्येनाहंप्रत्ययविषयेणाऽऽत्मना कृतं स्यात् । न हि गौणसिंहाग्निभ्यां कृतं कर्म मुख्यसिंहाग्निभ्यां कृतं स्यात् । न च क्रौंयेण पैङ्गल्येन वा मुख्यसिंहान्योः कार्यं किंचित्क्रियते स्तुत्यर्थत्वेनोपसीणत्वात् । स्तूयमानौ च जानीतो नाहं सिंहो नाहमग्निरिति न सिंहस्य कर्म ममग्नयेति तथा न संघातस्य कर्म मम मुख्यस्याऽऽत्मन इति प्रत्ययो युक्ततरः स्यान्न पुनरहं कर्ता मम कर्मेति ।

मिथ्याधियोऽपि भेदधीपूर्वकत्वसंभवादारम्ये संघातेऽहंधियो मिथ्यात्वमेव किं न यदिदं प्राश्नक्याऽऽह—नैवायमिति । भेदधीपूर्वकत्वामावे कथं मिथ्याधीरुदेतीत्याशङ्क्याऽऽह—मिथ्येति । अधिष्ठानारोप्ययोर्विवेकाग्रहात्तदुत्पत्तिरित्यर्थः । देहादावहधियो गौणेति श्लोके विवृते तत्कार्येष्वधीत्यादिप्रतिहारं विवृणोति—नेत्यादिना । हेतुमागं विमज्जते—यथेति । सिंहो देवदत्त इति वाक्यं देवदत्तः सिंह इवेत्युपमया देवदत्तं क्रौंयाधिकरणं ततोतु प्रवृत्तमग्निर्माणवक इत्यपि वाक्यं माणवकोऽग्निरिवेत्युपमया माणवकस्य पैङ्गल्याधिकरणस्य स्तुत्यर्थमेव न तथा मनुष्योऽहमिति वाक्यस्याधिकरणस्तुल्यता भातीत्यर्थः । देवदत्तमाणवकयोरेधिकरणत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—क्रौंयेति । किंच गौणशब्दं तत्प्रत्ययं च निमित्तं कृत्वा सिंहकार्यं न किंचिद्देवदत्ते साध्यते नापि माणवके किंचिदग्निकार्यं मिथ्याधीकार्यं त्वनर्थमात्माऽनुभवत्यतो न देहादावहंधीर्गौणीत्याह—न त्विति । इतोऽपि देहादौ नाहंधीर्गौणीत्याह—गौणेति । यो देवदत्तो माणवको वा गौण्या धियो विषयस्तं परो नैव सिंहो नायमग्निरिति जानाति नैवमविद्वानात्मनः संघातस्य च सत्यपि भेदे संघातस्यानात्मत्वं प्रत्येत्यतो न संघातेऽहंशब्दप्रत्ययौ गौणावित्यर्थः । संघाते तयोर्गौणत्वे दोषान्तरं समुच्चिनोति—तथेति । तथा सत्यात्मनि कर्तृत्वादिति भासासिद्धिरिति शेषः । गौणेन कृतं न मुख्येन कृतमित्युदाहरणेन स्फुटयति—न हीति । यद्यपि देवदत्तमाणवकाभ्यां कृतं कार्यं मुख्याभ्यां सिंहाग्निभ्यां न क्रियते तथाऽपि देवदत्तगतक्रौंयेण मुख्यसिंहस्य माणवकनिष्ठपैङ्गल्येन मुख्याग्निरिव च संघातगतेनापि न हत्वेनाऽऽत्मनो मुख्यस्य किंचित्कार्यं कृतं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । देहादावहंधियो गौणत्वाभोगं हेत्वन्तरमाह—स्तूयमानाविति । देवदत्तमाणवकयोः सिंहाग्निभ्यां भेदधीपूर्वकं तद्व्यापारवत्त्वामावधीवदात्मनोऽपि मुख्यस्य संघाताद्भेदधीद्वारा तदीयव्यापारराहित्यमात्मनि दृष्टं स्यादित्यर्थः । व्यावर्त्यं दर्शयति—न पुनरिति ।

यच्चाऽहुरात्मीयैः स्मृतीच्छामयत्नैः कर्महेतुमिरात्मा करोतीति । न,

तेषां मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वात् । मिथ्याप्रत्ययानिमित्तेष्टानिष्टानुभूतक्रिया-
फलजानितसंस्कारपूर्वका हि स्मृतीच्छामयत्नादयः । यथाऽस्मिञ्जन्मानि
देहादिसंघाताभिमानरागद्वेषादिकृतौ धर्माधर्मौ तत्फलानुभवश्च तथाऽती-
तेऽतीततरेऽपि जन्मनीत्यनादिरविद्याकृतः संसारोऽतीतोऽनागतश्चानु-
मेयः । ततश्च सर्वकर्मसंन्यासाज्ज्ञाननिष्ठायामात्यन्तिकः संसारोपरम
इति सिद्धम् ।

संघातेऽहंघियो मिथ्याधीत्वेऽपि न तत्कृतमात्मनि कर्तृत्वं किंत्वात्मीयैर्ज्ञानेच्छा-
प्रयत्नैरस्य कर्तृत्वं वास्तवमिति मतमनुवदति—यच्चेति । ज्ञानादिकृतमपि कर्तृत्वं
मिथ्याधीकृतमेव ज्ञानादीनां मिथ्याधीकार्यत्वादिति दूषयति—न तेषामिति । तदेव
प्रपञ्चयति—मिथ्येति । मिथ्याज्ञानं निमित्तं कृत्वा किंचिदिष्टं किंचिदनिष्टमित्या-
रोप्य तद्द्वाराऽनुभूते तस्मिन्प्रेप्साजिहासाम्नां क्रियां निर्वर्त्य तयेष्टमनिष्टं च फलं
मुक्त्वा तेन संस्कारेण तत्पूर्वकाः स्मृत्यादयः स्वात्मनि क्रिया कुर्वन्तीति युक्तं कर्तृ-
त्वस्य मिथ्यात्वमित्यर्थः । अतीतानागतजन्मनोरिव वर्तमानेऽपि जन्मनि कर्तृत्वादि-
संसारस्य वस्तुत्वमाशङ्क्याऽऽह—यथेति । विमतौ कालावविद्याकृतसंसारवन्तौ काल-
त्वाद्गर्तमानकालवदित्यर्थः । संसारस्याविद्याकृतत्वे फलितमाह—ततश्चेति ।

अविद्यात्मकत्वाच्च देहाभिमानस्य तन्निष्ठौ देहानुपपत्तेः संसारानु-
पपत्तिः । देहादिसंघात आत्माभिमानोऽविद्यात्मकः । न हि लोके गवा-
दिभ्योऽन्योऽहं मत्तश्चान्ये गवादय इति जानंस्तेष्वहमिति प्रत्ययं मन्यते
कश्चित् । अजानंस्तु स्थाणौ पुरुषविज्ञानवदविवेकतो देहादिसंघाते कु-
र्यादहमिति प्रत्ययं न विवेकतो जानन् । यस्त्वात्मा वै पुत्र नामासीति
पुत्रेऽहंप्रत्ययः स तु जन्यजनकसंघन्धनिमित्तो गौणः । गौणेन चाऽऽ-
त्मना भोजनादिवत्परमार्थकार्यं न शक्यते कर्तुं गौणसिंहाग्निभ्यां मुख्य-
सिंहाग्निकार्यवत् ।

तस्याऽऽविद्यत्वेन विद्यापोह्यत्वे हेतुन्तरमाह—अविद्येति । कुतोऽस्याविद्याकृतत्वं
धर्माधर्मकृतत्वसंभवादित्याशङ्क्याऽऽह—देहादीति । आत्मनो धर्मादिकर्तृत्वम्याऽऽविद्य-
त्वात्त्राविद्यां विना कर्मिणां देहाभिमान संभवत्यतश्चाऽऽत्मनः संघातेऽहमभिमानस्याऽऽ-
विद्या विद्यमानतेत्यर्थः । आत्मनो देहाद्यभिमानस्याऽऽविद्यकत्वमन्यप्यतिरेकाभ्यां
साधयन्त्यतिरेकं दर्शयति—न हीति । अन्ययं दर्शयन्त्यतिरेकमनुवदति—अजान-
न्निति । पुत्रे पितुर्हन्धीवदान्मीये देहादावहन्धीर्गौणीत्युक्तमनुवदति—यस्त्विनि । तत्र
दृष्टान्तश्रुतेर्गौणात्मविषयत्वमुक्तमङ्गी करोति—स रिविति । तर्हि देहादावपि तथैव

स्वकीये स्यादहंभीर्गौणीत्याशङ्क्याऽऽह—गौणेनेति । न हि स्वकीयेन पुत्रादिना गौणा-
त्मना पितृभोजनादिकार्यं क्रियते तथा देहादेरपि गौणात्मत्वे तेन कर्तृत्वादिकार्यमा-
त्मनो न वास्तवं सिध्यतीत्यर्थः । गौणात्मना मुख्यात्मनो नास्ति वास्तवं कार्यमित्यत्र
दृष्टान्तमाह—गौणेति । न हि गौणसिंहेन देवदत्तेन मुख्यसिंहकार्यं क्रियते नापि
गौणाग्निना माणवकेन मुख्याग्निवर्त्य दाहपाकादि तथा देहादिना गौणात्मना मुख्या-
त्मनो न वास्तवं कार्यं कर्तृत्वादि कर्तुं शक्यमित्यर्थः ।

अहृष्टविषयचोदनाप्रामाण्यादात्मकर्तृत्वं गौणैर्देहेन्द्रियात्मभिः क्रियत
इति चेत् । न, अविद्याकृतात्मकत्वाच्चेष्टाम् । न गौणा आत्मनो देहे-
न्द्रियादयः । केथं तर्हि मिथ्याप्रत्ययेनैवासङ्गस्याऽऽत्मनः संगत्यात्मत्व-
मौपाद्यते तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात् । अविवेकिनां ह्यज्ञानकाले
बालानां दृश्यते दीर्घोऽहं गौरोऽहमिति देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययो न तु
विवेकिनामन्योऽहं देहादिसंघातादिति ज्ञानवतां तत्काले देहादिसंघातेऽ-
हंप्रत्ययो भवति । तस्मान्मिथ्याप्रत्ययाभावेऽभावात्तत्कृत एव न गौणः ।
पृथगुल्लमाणविशेषसामान्ययोर्हि सिंहदेवदत्तयोरग्निमाणवकयोर्वा गौणः
प्रत्ययः शब्दप्रयोगो वा स्यान्नागुल्लमाणसामान्यविशेषयोः ।

स्वर्गकामादिवाक्यप्रामाण्यादात्मनो देशातिरेकज्ञानात्तस्य ॥ केवलस्याकर्तृत्वात्तत्क-
र्तृत्वं कर्म गौणैरेव देहाद्यात्मभिः संपाद्यते न हि सत्येव श्रौतातिरेकज्ञाने देहादावा-
त्मत्वमात्मनो मुख्यं युक्तमिति चोदयति—अहृष्टेति । न देहादीनामात्मत्वं गौणं तदी-
यात्मत्वस्याऽऽविद्यत्वेन मुख्यत्वादतो न गौणात्मभिरात्मकर्तृत्वं कर्म क्रियते किंतु
मिथ्यात्मभिरिति परिहरति—नाविशेषेति । तदेव विवृण्वन्नर्थं स्फुटयति—न गौणा
इति । कथं तर्हि देहादिविषयात्मत्वप्रपेत्याशङ्क्याविद्याकृतेत्यादिहेतुं विमनते—केथं
तर्हि । देहादीनात्मत्वनामेव सतामात्मत्वं मिथ्याप्रत्ययकृतमित्यत्रान्वयव्यतिरेका-
बुदाहरति—तद्भावे इति । उक्तेऽन्वये शास्त्रीयसंस्कारशून्यानामनुभवं प्रमाणयति—
अविवेकिनामिति । व्यतिरेकेऽपि दर्शिते शास्त्राभिज्ञानामनुभवमनुकूलयति—न
त्विति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुभवानुसारिणां सिद्धमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति ।
तत्कृत एव देहादावहंप्रत्यय इति शेषः । किंच व्यवहारमूो मेदप्रहस्य गौणत्वव्याप-
कत्वात्तस्य प्रकृतेऽभावात्त देहादावहंशब्दप्रत्ययो गौणावेत्याह—पृथगिति ।

यत्तुक्तं श्रुतिप्रामाण्यादिति । न, तत्प्रामाण्यस्याहृष्टविषयत्वात् ।
प्रत्यक्षादिप्रमाणानुपलब्धे हि विषयेऽग्रिहोत्रादिसाध्यसाधनसंबन्धे श्रुतेः

प्रामाण्यं न प्रत्यक्षादिविषयेऽदृष्टदर्शनार्थत्वात्प्रामाण्यस्य तस्मान्न दृष्ट-
मिथ्याज्ञाननिमित्तस्याहंप्रत्ययस्य देहादिसंघाते गौणत्वं कल्पयितुं
शक्यम् । न हि श्रुतिश्चतुर्मापि शीतोऽग्निरप्रकाशो वेति ब्रुवत्प्रामाण्यमुपैति ।
अदृष्टविषयचोदनाप्रामाण्यात्कर्तुरात्मनो व्यतिरेकावधारणात्तस्य देहादावहममिमा-
नस्य गौणतेत्युक्तमनुवदति—यत्त्विति । श्रुतिप्रामाण्यस्याज्ञातार्थविषयत्वान्मानान्तर-
सिद्धे व्यतिरिक्तात्मनि चोदनाप्रामाण्याभावात् तदवष्टम्भेन देहादावात्माभिमानस्य
गौणतेत्युत्तरमाह—न तदिति । श्रुतिप्रामाण्यस्यादृष्टविषयत्वं स्पष्टयति—प्रत्यक्षा-
दीति । अज्ञानार्थज्ञापकं प्रमाणमिति स्थितेर्न ज्ञाते श्रुतिप्रामाण्यमित्याह—अदृष्टेति ।
अज्ञातसाध्यसाधनसंबन्धबोधिनः शास्त्रस्यातिरिक्तात्मन्यौदासीन्ये फलिनमाह—तस्मा-
दिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्टो मिथ्याज्ञाननिमित्तो देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययस्तस्येति
यावत् । अन्यविषयत्वाच्चोदनाया नातिरिक्तात्मविषयतेत्युक्तमिदानीं तद्विषयत्वाङ्गी-
कारेऽपि न तन्निर्वोदुं शक्यं प्रत्यक्षविरोधादित्याह—न हीति ।

यदि ब्रूयाच्छीतोऽग्निरप्रकाशो वेति तथाऽऽप्यर्थान्तरं श्रुतेर्विवक्षितं
कल्प्यं प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेर्न तु प्रमाणान्तरविरुद्धं स्ववचनविरुद्धं वा ।
कर्मणो मिथ्याप्रत्ययवत्कर्तृकत्वात्कर्तृरभावे श्रुतेरप्रामाण्यमिति चेत् ।
न, ब्रह्मविद्यायामर्थवत्त्वोपपत्तेः ।

अपौरुषेयायाः श्रुतेरसंभावितदोषाया मानान्तरविरोधेऽपि प्रामाण्यमप्रत्याख्येयमि-
त्यभिप्रेत्याऽऽह—यदीति । स्वार्थं बोधयन्त्याः श्रुतेरविरोधापेक्षत्वाद्विरुद्धार्थावादित्वे
तत्परिहाराय विवक्षितमर्थान्तरमविरुद्धं तस्याः स्वीकर्तव्यं विरोधे तत्प्रामाण्यानुपपत्ते-
रित्याह—तथाऽपीति । अविरोधमवधा(धी)र्यं श्रुत्यर्थकल्पना न युक्तेति
व्यावर्त्यमाह—न त्विति । अविद्यावत्कर्तृकं कर्मेति त्वयोपगमादुत्पन्नायां विद्याया-
मविद्याभावे तदधीनकर्तृरभावादान्तरेण कर्तारमनुष्ठानासिद्धौ कर्मकाण्डप्रामाण्यमित्य-
ध्ययनविधिविरोधः स्यादिति शङ्कते—कर्मण इति । कर्मकाण्डश्रुतेर्विद्योदयात्पूर्वं व्या-
पहारिकप्रामाण्यस्य तात्त्विकप्रामाण्याभावेऽपि संभवाद्ब्रह्मकाण्डश्रुतेश्च तार्विकप्रामाण्य-
स्य ब्रह्मविद्याजनकत्वेनोपपन्नत्वान्नाध्ययनविधिविरोध इति परिहरति—न ब्रह्मेति ।

कर्मविधिश्रुतिब्रह्मविद्याविधिश्रुतेरप्रामाण्यमसङ्ग इति चेत् । न,
बाधकप्रत्ययानुपपत्तेः । यथा ब्रह्मविद्याविधिश्रुत्याऽऽत्मन्यवगते देहा-
दिसंघातेऽहंप्रत्ययो बाध्यते तथाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मावगतिर्न कदाचित्केन-
चित्कथंचिदपि बाधितुं शक्या फलान्यवतिरेकावगतेर्यथाऽग्निरुष्णः प्रका-
शश्चेति । न च कर्मविधिश्रुतेरप्रामाण्यं, पूर्वपूर्वप्रवृत्तिनिरोधेनोत्तरोत्तराप्-
त्येति ।

धर्मवृत्तिजननस्य प्रत्यगात्माभिमुख्यप्रवृत्त्युत्पादनार्थत्वात् । मिथ्यात्वेऽ-
प्युपायस्योपेयसत्यतया सत्यत्वमेव स्याद्यथाऽर्थवादानां विधिभेषा-
णाम् । लोकेऽपि बालोन्मत्तादीनां पयआदौ पाययितव्ये चुडावर्धना-
दिवचनम् । प्रकारान्तरस्थानां च साक्षादेव प्रामाण्यसिद्धिः प्रामाण्य-
ज्ञानाद्देहाभिमाननिमित्तप्रत्यक्षादिप्रामाण्यवत् ।

कर्मकाण्डश्रुतेस्तात्त्विकप्रामाण्याभावे ब्रह्मकाण्डश्रुतेरपि तदसिद्धिरविशेषादिति
शङ्कते—कर्ममिति । उत्पन्नाया ब्रह्मविद्याया बाधकामात्रेण प्रमाणत्वात्तद्वैतश्रुतेस्ता-
त्त्विकं प्रामाण्यमिति दूषयति—न चऽयमेति । ब्रह्मविद्याया बाधकानुपपत्तिं दृष्टान्तेन
साधयति—यथेति । देहादिसंघातवदित्यपेक्षः । लौकिकावगतेरिवाऽऽत्मभावगतेरपि
फलव्यतिरेकमुदाहरणेन स्फोरयति—यथेति । फलमज्ञाननिवृत्तिः । कर्मविधिभ्रु-
तिवदित्युक्तं दृष्टान्तं विघटयति—न चेति । अनादिकालप्रवृत्तस्वामाविरुपवृत्तिव्य-
क्तीनां प्रतिबन्धेन यागाद्यलौकिकप्रवृत्तिव्यक्तीर्जनयति कर्मकाण्डश्रुतिस्तज्जननं च
चित्तशुद्धिद्वारा प्रत्यगात्माभिमुख्यप्रवृत्तिमुत्पादयति, तथा च कर्मविधिभ्रुतीनां पार-
म्पर्येण प्रत्यगात्मज्ञानार्थात्तात्त्विकप्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः । नन्वेवमपि श्रुतेर्मिथ्यात्वा-
द्धूमामासवदप्रामाण्यमिति चेन्नैत्याह—मिथ्यात्वेऽपीति । स्वरूपेणातत्प्रत्यवेऽपि
सत्योपेयद्वारा प्रामाण्यमित्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । मन्त्रार्थवादोक्तिहासपुराणानां
श्रुतेऽर्थे प्रामाण्याभावेऽपि शेषविध्यनुरोधेन प्रामाण्यवत्प्रकृतेऽपि श्रुतेः स्वरूपेणा-
सत्याया विषयसत्यतया सत्यत्वे प्रामाण्यमविरुद्धमित्यर्थः । वाक्यस्य शेषविध्यनु-
रोधेन प्रामाण्यं नालौकिकमित्याह—लोकेऽपीति । कर्मकाण्डश्रुतीनामुक्तरीत्या
परम्परया प्रामाण्येऽपि साक्षात्प्रामाण्यमुपेक्षितमित्याशङ्क्याऽह—प्रकारान्तरेति ।
आत्मज्ञानोदयात्प्रामाण्याप्रकारान्तरं, तत्र स्थितानां कर्मश्रुतीनामज्ञातसंबन्धबोधकत्वेन
साक्षादेव प्रामाण्यमिष्टमित्यर्थः । ज्ञानात्पूर्वं कर्मश्रुतीनां व्यावहारिकप्रामाण्ये दृष्टा-
न्तमाह—प्रामिति ।

यस्तु मन्पसे स्वयमव्याप्तिप्रमाणोऽप्यात्मा संनिधिमात्रेण करोति
तदेव च मुख्यं कर्तृत्वमात्मनः । यथा राजा युध्यमानेषु योधेषु युध्यत
इति प्रसिद्धं स्वयमयुध्यमानोऽपि संनिधानादेव जितः पराजितश्चेति च
तथा सेनापतिर्वैचैव करोति क्रियाफलसंबन्धश्च राज्ञः सेनापतेष्वेव दृष्टः,
यथा च ऋषिर्होमं यजमानस्य, तथा देहादीनां कर्माऽऽत्मकृतं स्यात्त-
त्फलस्याऽऽत्मगाभित्वात् । यथा च आमकस्य लोहभ्रामयितृत्वादव्या-
पृतस्येव मुख्यमेव कर्तृत्वं तथा चाऽऽत्मन इति । तदसत्, अकुर्वतः
कारकत्वमसङ्गात् । कारकमनेकप्रकारमिति चेत् । न, राजप्रभृतीनां

मुख्यस्यापि कर्तृत्वस्य दर्शनात् । राजा तावत्स्वव्यापारेणापि युध्यते
 योधानां योधयितृत्वेन घनदानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वं तथा जयपराज-
 यफलोपभोगे । तथा यजमानस्यापि प्रधानत्यागेन दक्षिणादानेन च
 मुख्यमेव कर्तृत्वम् । तस्मादव्यापृतस्य कर्तृत्वोपचारो यः स गौण
 इत्यवगम्यते । यदि मुख्यं कर्तृत्वं स्वव्यापारलक्षणं नोपलभ्यते राजय-
 जमानप्रभृतीनां तदा संनिधिमात्रेणापि कर्तृत्वं मुख्यं परिकल्प्येत यथा
 भ्रामकस्य लोहभ्रामणेन न तथा राजयजमानादीनां स्वव्यापारो नोपल-
 भ्यते । तस्मात्संनिधिमात्रेणापि कर्तृत्वं गौणमेव । तथा च सति तत्फ-
 लसंबन्धोऽपि गौण एव स्यात् । न गौणेन मुख्यं कार्यं निर्वर्त्यते ।

प्रातीतिकर्तृत्वस्याऽऽविद्यत्वेऽपि श्रुतिप्रामाण्यमप्यूहमित्युक्तं संप्रति कर्तृत्वस्य
 प्रकारान्तरेण पारमार्थिकत्वमुत्थापयति—यच्चिवि । स्वव्यापारभावे संनिधिमात्रेण
 कुतो मुख्यं कर्तृत्वमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—यथेति । स्वयमप्युपयमानत्वे कथं तत्फलव-
 त्वमित्याशङ्क्य प्रसिद्धिवशादित्याह—जित इति । कायिकव्यापाराभावेऽपि कर्तृत्वस्य
 मुख्यत्वे दृष्टान्तमाह—सेनापतिरिति । तस्यापि फलवत्त्वं राजवद्विशिष्टमित्याह—
 क्रियेति । अन्यकर्मणाऽन्यस्य संनिहितस्य मुख्ये कर्तृत्वे वैदिकमुदाहरणमाह—यथा
 चेति । कथमृत्विजा कर्म यजमानस्येत्याशङ्क्याऽऽह—तत्फलस्येति । स्वव्यापाराद्वैते
 संनिधेरवान्यव्यापारहेतोर्मुख्यकर्तृत्वे दृष्टान्तान्तरमाह—यथा चेति । क्रिया कुर्वकारणं
 कारकमित्यङ्गीकारविरोधान्नैतदिति दूषयति—तदसदिति । कारकविशेषविषयत्वेना-
 ङ्गीकारोपपत्तिरिति शङ्कते—कारकमिति । स्वव्यापारमन्तरेण न किञ्चिदपि कारकमिति
 परिहरति—न राजेति । दर्शनमेव विशदयति—राजेति । यथा राज्ञो युद्धे योध-
 यितृत्वेन घनदानेन च मुख्यं कर्तृत्वं तथा फलभोगेऽपि मुख्यमेव तस्य कर्तृत्वमि-
 त्याह—तथेति । यदुक्तमृत्विक्कर्म यजमानस्येति तत्राऽऽह—यजमानस्यापीति ।
 स्वव्यापारादेव मुख्यं कर्तृत्वमिति स्थिते फलितमाह—तस्मादिति । तदेव प्रपञ्चयति—
 यदीति । तर्हि संनिधानादेव मुख्यं कर्तृत्वं राजादीनामुपगतमिति नेत्याह—न तथेति ।
 राजादीनां स्वव्यापारवत्त्वे पूर्वोक्तं सिद्धमित्याह—तस्मादिति । राजप्रभृतीनां संनि-
 धेरैव कर्तृत्वस्य गौणत्वे जयादिफलवत्त्वस्यापि सिद्धं गौणत्वमित्याह—तथा चेति ।
 तत्र पूर्वोक्तं हेतुत्वेन स्मारयति—नेति ।

तस्मादसदेवैतद्गीयते देहादीनां व्यापारेणाव्यापृत आत्मा कर्ता भोक्ता
 च स्यादिति । आन्तिनिमित्तं तु सर्वमुपपद्यते । यथा स्वप्ने मायौषां

चैवम् । न च देहाद्यात्मप्रत्ययभ्रान्तिसंतानविच्छेदेषु सुषुप्तिसमाध्या-
दिषु कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थ उपलभ्यते । तस्माद्भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त एवायं
संसारभ्रमो न तु परमार्थ इति सम्यग्दर्शनादत्यन्तमेवोपरम इति
सिद्धम् ॥ ६६ ॥

अन्यव्यापारेणान्यस्य मुख्यकर्तृत्वभावे फलितमुपसंहरति—तस्मादिति । कथं तर्हि
त्वयाऽऽत्मनि कर्तृत्वादि स्वीकृतं न हि बुद्धेस्तद्विष्टं कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति न्याया-
त्तत्राऽऽह—भ्रान्तीति । कर्तृत्वाद्यात्मनि भ्रान्तमित्येतदुदाहरणेन स्फोरयति—यथेति ।
मिथ्याज्ञानकृतमात्मानि कर्तृत्वादीत्यत्र व्यतिरेकं दर्शयति—न चेति । उत्त्वव्यतिरेक-
फलं कथयति—तस्मादिति । संसारभ्रमस्याविद्याकृतत्वे सिद्धे परमप्रकृतमुपसंहरति—
इति सम्यगिति ॥ ६६ ॥

सर्वं गीताशास्त्रार्थमुपसंहृत्यास्मिन्नध्याये विशेषतश्चान्त इह शास्त्रार्थ-
दाढर्याय संक्षेपत उपसंहारं कृत्वाऽप्येदानीं शास्त्रसंप्रदायविधिमाह—

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽप्यसूयति ॥ ६७ ॥

इदं शास्त्रं ते तव हिताय मयोक्तं संसारविच्छिन्नचयेऽतपस्काय तपो-
रहिताय न वाच्यमिति व्यवहितेन संबध्यते । तपस्विनेऽप्यभक्ताय गुरु-
देवभक्तिरहिताय कदाचन कस्यांचिदप्यवस्थायां न वाच्यम् । भक्त-
स्तपस्यपि सन्नशुश्रूषुर्यो भवति तस्मा अपि न वाच्यम् । न च यो मां
वासुदेवं प्राकृतं मनुष्यं मत्वाऽप्यसूयत्यात्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपणेन
ममेश्वरत्वमजानन्न सहतेऽसावप्ययोग्यस्तस्मा अपि न वाच्यम् । भग-
वति भक्ताय तपस्विने शुश्रूषवेऽनसूयवे च वाच्यं शास्त्रमिति सामर्थ्या-
द्भ्यते । तत्र मेधाविने तपस्विने वेत्यनयोर्विकल्पदर्शनात् । शुश्रूषाभ-
क्तियुक्ताय तपस्विने सद्युक्ताय मेधाविने वा वाच्यम् । शुश्रूषाभक्ति-
वियुक्ताय न तपस्विने नापि मेधाविने वाच्यम् । भगवत्प्रसूयायुक्ताय
समस्तगुणवतेऽपि न वाच्यम् । गुरुशुश्रूषाभक्तिमते च वाच्यमित्येव
शास्त्रसंप्रदायविधिः ॥ ६७ ॥

शास्त्रतात्पर्यार्थं विचारद्वारा निर्धार्योन्तरश्लोकमवतारयति—सर्वमिति । प्रकृते
खल्वष्टादशाध्याये गीताशास्त्रार्थं सर्वं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमुपसंहृत्यान्ते च सर्वधर्मान्परि-
त्यज्येत्यादौ विशेषतस्तस्य संक्षेपणोपसंहारं कृत्वा संप्रदायविधिवचनस्यावसरे सतीदानी-

मिति योजना । किमिति विस्तरेणोपसंहृतः शास्त्रार्थः संक्षिप्तोपसंहियते तत्राऽऽह—
 शास्त्रार्थेति । संक्षेपविस्तराभ्यामुक्तोऽर्थः सर्वेषां दृढतया बुद्धिभारोहतीत्यर्थः । हिता-
 येत्येतदेव व्याचष्टे—संसारंति । कदाचनेति सर्वैः संबध्यते । प्रतिषेधसामर्थ्य-
 सिद्धमर्थं कथयति—भगवतीति । अर्थसिद्धेऽर्थे स्मृत्यन्तरमनुसृत्य मेधावित्त्वमन्त-
 र्भावयति—तत्रेति । विस्तरदर्शनात्तेषूक्तेषु विशेषणेषु मेधावित्त्वमपि प्रविशतीत्यर्थः ।
 विवरूपक्षे कथमधिकारिप्रतिपत्तिरिति तत्राऽह—शुश्रूषेति । ताभ्यां युक्ताय भग-
 वत्यसूयारहिताय तपस्विने वाच्यमिति संबन्धः । तद्युक्ताय शुश्रूषामक्त्यनसूयास-
 हितायेत्यर्थः । तपस्वित्वं मेधावित्त्वं वा निरपेक्षमधिकारिविशेषणमिति शङ्कां शान्त-
 यति—शुश्रूषेति । भगवद्विषयासूयाराहित्ये तात्पर्यं सूचयति—भगवतीति । कस्मै
 तर्हि वाच्यमेतदित्याशङ्क्य पूर्वोक्तसर्वगुणसंपन्नायेत्याह—गुरुशुश्रूषेति । अनुक्तेर-
 विशेषणोपलक्षणार्थमुभयग्रहणम् । मेधाविनस्तपस्वित्वं नातीवापेक्षते सर्वमन्यद्वावका-
 भावादपेक्षितमेवेति भावः ॥ ६७ ॥

संप्रदायस्य कर्तुः फलमिदानीमाह—

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

य इमं यथोक्तं परमं निःश्रेयसार्थं केशवार्जुनयोः संवादरूपं ग्रन्थं गुह्यं
 गोप्यं मद्भक्तेषु मयि भक्तिमत्स्वभिधास्यति वक्ष्यति ग्रन्थतोऽर्थतश्च
 स्थापयिष्यतीत्यर्थः । यथा त्वयि मया । भक्तेः पुनर्ग्रहणात्तद्भक्तिमात्रेण
 केवलेन शास्त्रसंप्रदाने पात्रं भवतीति गम्यते । कथमभिधास्यतीत्यु-
 च्यते—भक्तिं मयि परां कृत्वा भगवतः परमगुरोः शुश्रूषा मया क्रियत
 इत्येवं कृत्वेत्यर्थः । तस्येदं फलं मामेवैष्यति मुख्यत एवात्र संशयो न
 कर्तव्यः ॥ ६८ ॥

शास्त्रसंप्रदायप्रवृत्त्यर्थमुत्तरश्लोकवृत्तिं दर्शयति—संप्रदायस्येति । य इत्यध्यापको
 निर्दिश्यते । परमत्वं-ग्रन्थस्य निरतिशयपुरुषार्थसाधनत्वमित्याह—परममिति ।
 गोप्यत्वमस्य रहस्यार्थविषयत्वात् । यथोक्तसंवादस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्च भक्तेषु स्थापने
 दृष्टान्तमाह—यथेति । मयि वापुदेवे भगवति । अनन्यभक्ते त्वयि यथा मया अन्योऽ-
 र्थतः स्थापितस्तथा मद्भक्तेष्वन्येष्वपि यो ग्रन्थमिमं स्थापयिष्यति तस्येदं फलमित्युत्तरत्र
 संबन्धः । नामक्तायेति भक्तेरधिकारिविशेषणत्वोक्तेर्मद्भक्तेष्विति पुनर्भक्तिग्रहणमनर्थकमि-
 त्याशङ्क्याऽऽह—भक्तेरिति । शुश्रूषादिसहकारिराहित्यं केवलशब्दार्थः । यद्यपि मात्रश-

५४० आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशंकरभाष्यसमेता—[अ० १८-श्लो० ६९-७०]

उदेन सूचितमेतत्तथाऽपीतरेण । फुटीकृतमित्याविरोधः । प्रश्नपूर्वकमभिधानप्रकारम-
भिनयति—कथमित्यादिना । भगवति भक्तिवरणप्रकारं प्रकटयति—भगवत इति ।
यच्छब्दोपेक्षितं पूरयति—तस्येति । मामेव्यत्येवेत्यन्वयं गृहीत्वा व्याचष्टे—मुच्यत
एवोति ॥ ६८ ॥

किंच—

न च तस्मान्मनुष्येषु कस्मिन्मे प्रियकृततमः ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥

न च तस्माच्छास्त्रसंप्रदायकृतो मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये कश्चिन्मे
मम प्रियकृततमोऽतिशयेन प्रियकृततोऽन्यः प्रियकृततमो नास्त्येवेत्यर्थो
वर्तमानेषु । न च भविता भविष्यत्यपि काले तस्माद्द्वितीयोऽन्यः प्रिय-
तरो भुवि लोकेऽस्मिन् ॥ ६९ ॥

ननु सर्वेषां मुक्तिसाधनानां ध्यानस्य श्रेष्ठत्वात्तन्निष्ठस्य मुमुक्षोर्नास्ति विद्यासंप्रदाने
प्रवृत्तिरिति तत्राऽऽह—किंचेति । इतश्च विद्यासंप्रदानं मुमुक्षुणा यथोक्तविशेषणवत्ते
वर्तमानेषु मध्ये ततोऽन्यो नास्त्येव प्रियकृततमो नास्त्यतीतेषु तादृक्
श्चिदासीदिति शेषः । तस्माद्विद्यासंप्रदायवर्तुः सकाशादित्यर्थः । ध्याननिष्ठस्य श्रेष्ठ-
त्वेऽपि स्वसंप्रदायप्रवक्तुः श्रेष्ठतमत्वाद्भविता विद्यासंप्रदाने प्रवृत्तिरिति भावः ॥ ६९ ॥

योऽपि—

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥

अध्येष्यते च पठिष्यति य इमं धर्म्यं धर्मादनपेक्षं संवादरूपं ग्रन्थमा-
वयोस्तेनेदं कृतं स्यात् । ज्ञानयज्ञेन विधिजन्योपाशुमानसानां यज्ञानां
ज्ञानयज्ञो मानसत्वाद्विशिष्टतम इत्यतस्तेन ज्ञानयज्ञेन गीताशास्त्रस्याध्य-
यनं स्तूयते । फलविधिरेव वा देवतादिविषयज्ञानयज्ञफलतुल्यमस्य
फलं भवतीति । तेनाध्ययनेनाहमिष्टः पूजितः स्या भवेयामीति मे मम
मतिर्निश्चयः ॥ ७० ॥

संप्रदायप्रवक्तुः सर्वाधिकं फलं 'स वक्ता विष्णुरित्युक्तो न स विश्वाधिदैवतम्'
इति न्यायेनोक्त्वा संप्रत्यक्षेणैवास्ति फलमाह—योऽपीति । यथोक्तस्य शास्त्रस्य
योऽप्यध्येता तेनेदं कृतं स्यादिति संबन्धः । तदेवाऽऽह—अध्येष्यत इति । तेनेदं
वृत्तमित्यनेदं शब्दार्थं विशदयति—ज्ञानेति । तेनाहमिष्टः स्यामिति संबन्धः । चतु-

विधानां यज्ञानां मध्ये ज्ञानयज्ञस्य 'श्रयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः' इति विशिष्ट-
त्वाभिधानात्तेनाहमिष्टः म्यामित्यध्ययनस्य स्तुतिरभिमतेत्याह—विधीति । पशान्त-
रमाह—फलेति । फलविधिमेव प्रकटयति—देवतादीति । यद्वि ज्ञानयज्ञस्य
फलं कैवल्यं तेन द्रव्यमस्याध्येतुः संपद्यते तच्च देवताद्यात्मत्वमित्यर्थः । कथमध्यय-
नादेव सर्वात्मत्वं फलं लभ्यते तस्मात्तत्सर्वमभवदिति श्रुतिः (ते) इति तत्राऽऽह—
तेनेति । तेनाध्येना ज्ञानयज्ञतुल्येनाध्ययनेन भगवानिष्टस्तथा च तज्ज्ञानादुक्तं फलम-
विरुद्धमित्यर्थः ॥ ७० ॥

अथ श्रोतुरिदं फलम्—

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभाल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१ ॥

श्रद्धावाञ्छ्रद्धधानोऽनसूयश्चासूयावर्जितः सन्निभं ग्रन्थं शृणुयादपि
यो नरोऽपिशब्दात्किमुत्तमार्थज्ञानवान्सोऽपि पावान्मुक्तः शुभान्मग्नस्ता-
ल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणामग्निहोत्रादिकर्मवताम् ॥ ७१ ॥

प्रवक्तुरध्येतुश्च फलमुक्त्वा श्रोतुरिदानीं फलं कथयति—अयेति ॥ ७१ ॥

शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणाग्रहणविवेकबुधुत्सया पृच्छति । तदग्रहणे
ज्ञाते पुनर्ग्राहयिष्याम्युपायान्तरेणापीति प्रपूरभिप्रायः । यत्नान्तरमा-
स्याय शिष्यः कृतार्थः कर्तव्य इत्याचार्यधर्मः प्रदर्शितो भवति—

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२ ॥

कच्चित्किमेतन्मयोक्तं श्रुतं श्रवणेनावधारितं पार्थ किं त्वयैकाग्रेण
चेतसा चित्तेन किंवा प्रमादितम् । कच्चिदज्ञानसंमोहोऽज्ञाननिमित्तः
संमोहो विविचिभावोऽविवेकता स्वाभाविकः किं प्रनष्टः । यदर्थोऽयं
शास्त्रश्रवणायासस्तत्र मम चोपदेष्टृत्वायासः प्रवृत्तस्ते तव धनंजय ॥ ७२ ॥
आचार्येण शिष्याय यावदज्ञानसंशयविषयास्तत्तावदेकचोपदेष्टव्यमिति दर्शयितुं
भगवानर्जुनं पृष्ठवानित्याह—शिष्यस्येति । प्रपूरभिप्रायं प्रकटयति—तदग्रहण
इति । शिष्यश्चेदुक्तं ग्रहीतुं नेष्टे तर्हि तं प्रत्यौदासीन्यमाचार्यस्योचितं तस्य मन्दबु-
द्धित्वादित्याशङ्क्याऽऽह—यत्नान्तरमिति । कच्चिदिति 'कोमलप्रभे । तमेव व्याचष्टे—
किमेतदिति । द्वितीयं किंपदं पूर्वस्य न्याख्यानतया संबध्यते । कच्चिदिति द्वितीयं
प्रश्नं विमनते—किं प्रनष्ट इति । मोहप्रणाशस्य प्रसङ्गं दर्शयति—यदर्थ इति ॥ ७२ ॥

अर्जुन उवाच—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ।

स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

नष्टो मोहोऽज्ञानजः समस्तसंसारानर्थहेतुः सागर इव दुस्तरः ।
स्मृतिश्चाऽऽत्मतत्त्वविषया लब्धा । यस्या लाभात्सर्वग्रन्थीनां विप्र-
मोक्षः । त्वत्प्रसादात्तव प्रसादान्मया त्वत्प्रसादमाश्रितेनाच्युत । अनेन
मोहनाशप्रश्नप्रतिवचनेन सर्वशास्त्रार्थज्ञानफलमेतावदेवेति निश्चितं दर्शितं
भवति यदुक्ताज्ञानसंमोहनाश आत्मस्मृतिर्लाभश्चेति । तथा च श्रुता-
वनात्मविच्छोचामीत्युपन्यस्याऽऽत्मज्ञाने सर्वग्रन्थिविप्रमोक्ष उक्तः ।
मिथ्यते हृदयग्रन्थिस्तत्र को मोहः कः शोक एकत्वनुपश्यत इति च
मन्त्रवर्णाः । अथेदानीं त्वच्छासने स्थितोऽस्मि गतसंदेहो मुक्तसंशयः
करिष्ये वचनं तवाहं त्वत्प्रसादात्कृतार्थो न मम कर्तव्यमस्तीत्य-
भिप्रायः ॥ ७३ ॥

प्रेमोपदिष्टात्मज्ञानस्याज्ञानसंदेहविपर्ययासरहितस्य पृष्टस्य भगवदनुग्रहप्राप्तिकथनेन
भगवन्तं परितोषयिष्यन्नर्जुनो विज्ञापितवान्नित्याह—अर्जुन इति । अज्ञानोत्थस्या-
विवेकस्य नष्टत्वमेव स्पष्टयति—समस्त इति । स्वयंज्योतिषि प्रतीचि ब्रह्मण्यवि-
द्याभ्रमं विद्याऽपनयति नाविदितं प्रकाशयतीति मत्वाऽऽह—स्मृतिश्चेति । स्मृति-
लामे किं स्यादिति चेत्तदाह—यस्या इति । मोहनाशे स्मृतिप्रतिलम्भे चामाधारणं
कारणमाह—त्वत्प्रसादादिति । प्रकृतेन प्रश्नप्रतिवचनेन लब्धमर्थं कथयति—
अनेनेति । यदुक्तं स्मृतिप्रतिलम्भादशेषतो हृदयग्रन्थीनां विप्रमोक्ष स्यादिति तत्र
प्रमाणमाह—तथा चेति । ज्ञानादज्ञानतत्कार्यनिवृत्तौ श्रुत्यन्तरमपि संवादयति—
मिथ्यत इति । भगवदनुग्रहादज्ञानकृतमोहदाहानन्तरमात्मज्ञाने प्रतिलब्धे त्वदाज्ञाप्र-
तीक्षोऽहमित्युत्तरार्थं व्याकरोति—अथेति । तव वचनं करिष्येऽहमित्यत्र तात्पर्य-
माह—अहमिति ॥ ७३ ॥

परिसमाप्तः शास्त्रार्थोऽथेदानीं कथासंबन्धमदर्शनार्थम्—

संजय उवाच—

इत्थहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रौपमञ्जुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

इत्येवमहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः संवादमिमं यथोक्तमश्रौषं
श्रुतवानस्मि । अद्भुतमत्यन्तविस्मयकरं रोमहर्षणं रोमाञ्चकरम् ॥ ७४ ॥
शास्त्रार्थे समाप्ते सत्यस्यामवस्थायां संजयवचनं कुत्रोपयुक्तमिति तदाह—परिस-
माप्त इति । वासुदेवस्य सर्वज्ञस्य सर्वेश्वरस्य कृतार्थस्य पार्थस्य पृथासुतस्यार्जुनस्य
महात्मनोऽक्षुद्रबुद्धेः सर्वाधिकारिगुणसंपन्नस्य सम्यग्ज्ञं वादं संवादं गुरुशिष्यभावेन
प्रश्नप्रतिवचनामिधानामिममनुक्रान्तमद्भुतं रोमाणि हृष्यन्ति पुलकी भवन्त्यनेनेति
रोमहर्षणमाह्लादकरं यथोक्तं श्रुतवानस्मीत्याह—इत्येवमिति ॥ ७४ ॥

तं चेमम्—

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

व्यासप्रसादात्ततो दिव्यचक्षुर्लोभाच्छ्रुतवानेतं संवादं गुह्यमहं परं
योगं योगार्थत्वात्संवादमिमं योगमेव वा योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथ-
यतः स्वयं न परम्परातः ॥ ७५ ॥

प्रकृष्टं संवादं कथमश्रौषीरिति चेत्तत्राऽऽह—तं चेति । एतत्पदं संवादपरत्वात्पुं-
लिङ्गत्वेन नेतव्यमित्याह—एतमिति । परमपुरुषार्थोपयिक्त्वात्परत्वं परं गुह्यमति-
शयेन गुह्यं रहस्यमिति वा । योगो ज्ञानं कर्म च तदर्थत्वादयं संवादो योग उक्तः ।
अथवा चित्तवृत्तिनिरोधस्य योगस्याहत्वादयं संवादो योग इत्याह—संवादमिति ।
योगानामीश्वरो योगेश्वरस्तदनुग्रहहेतुत्वाद्योगतत्फलशोऽततः साक्ष द्रव्यवधानेन श्रुतवान्
परम्परयेत्याह—योगेश्वरादिति । स्वयं स्वेन पारमेश्वरेणातिरिक्ततद्धानैश्वर्यरूपेण
कथयतो व्याचक्षणादित्यर्थः ॥ ७५ ॥

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

हे राजन्धृतराष्ट्र संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतं केशवार्जुनयोः
पुण्यं श्रवणादपि पापहरं श्रुत्वा हृष्यामि च मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणम् ॥ ७६ ॥
यथोक्तं संवादं भगवतः श्रुत्वा किमुपेक्षते नेत्याह—राजन्नाति । पुण्यत्वं साध-
यति—श्रवणादपीति ॥ ७६ ॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महान्राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

सद्य संस्पृत्य संस्पृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेर्विश्वरूपं विस्मयो मे महान्दे
राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

यत्तु विश्वरूपाख्यं रूपं सगुणमर्जुनाय भगवान्दर्शितवान्ध्यानार्थं तदिदानीं स्तौति—
तच्चेति ॥ ७७ ॥

किं बहुना—

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्म-
पर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगो
नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

यत्र यस्मिन्पक्षे योगेश्वरः सर्वयोगानां (णा) भीश्वरस्तत्तमभवत्वात्सर्व-
योगवीजश्च कृष्णो यत्र पार्थो यस्मिन्पक्षे धनुर्धरो गाण्डीवधन्वा तत्र
श्रीस्तस्मिन्पाण्डवानां पक्षे विजयस्तत्रैव भूतिः धियो विशेषो विस्तारो
भूतिर्ध्रुवाऽव्यभिचारिणी नीतिर्नय इत्येवं मतिर्ममेति ॥ ७८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिम्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादाशिष्य-
श्रीमच्छंकरभगवतः कृते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये मोक्षसंन्यास-
योगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

द्वयोरपि कृष्णार्जुनयोर्नरनारायणयोः संवादस्य प्रामोण्यार्थं परममुत्कर्षं दर्शयति—
किं बहुनेति । कथं सर्वेषां योगानाभीश्वरो भगवानिति तत्राऽऽह—तत्तमभवत्वा-
दिति । सर्वयोगो ज्ञानं कर्म च तस्य बीजं शास्त्रीयं ज्ञानवैराग्यादि तद्धि भगव-
दधीनं तदनुग्रहविहीनस्य तदयोगादतो योगतत्फलयोर्भगवदनुग्रहायत्तत्त्वाद्भगवतो योगे-
श्वरत्वमित्यर्थः । श्रीर्लक्ष्मीर्विजयः परम उत्कर्षः । राज्ञो धृतराष्ट्रस्य स्वपुत्रेषु विज-
याशा शिषिलीकृत्य पाण्डवेषु जयमाप्तिमैकान्तिकीमुपसंहरति—इत्येवाभिति । उपा-
योपेयमावेन निष्ठाद्वयस्य प्रतिष्ठापितत्वात्कर्मनिष्ठा परस्परया ज्ञाननिष्ठाहेतुः, ज्ञाननिष्ठा
तु साक्षादेव मोक्षहेतुरिति शास्त्रार्थमुपसंहरतितीत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

काण्डत्रयात्मकं शास्त्रं पदवाक्यार्थगोचरम् ।

आदिमध्यान्तपट्टकेषु व्याख्याया गोचरीकृतम् ॥ १ ॥

संशेषविस्तराम्यां यो लक्षणेनैवपादितः ।

सोऽर्थोऽन्तिमेन संक्षिप्य लक्षणेन विवक्षितः ॥ २ ॥

गीताशास्त्रमहार्णवोत्थममृतं यैकुण्ठकण्ठोद्भवं

श्रीकण्ठपरनामवन्मुनिकृतं निष्ठाद्वयद्योतितम् ।

निष्ठा यत्र मतिप्रसादजननी साक्षात्कृतं कुर्वती

मोक्षे पर्यवसास्यति प्रतिदिनं सेवधमेतद्बुधाः ॥ ३ ॥

प्राचामाचार्यपादानां पदवीमनुगच्छता ।

गीतापार्ष्णे कृता टीका टीकानां पुरुषोत्तमम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमच्छ्रद्धानन्दपूज्यपादाशिष्यमगवदानन्दगिरि-

विरचिते श्रीमद्भगवद्गीताशांकरभाष्यव्याख्यानोऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

(श्लोकानामादितः समष्टयङ्काः—७००)

समाप्तिमगमदिवं गीताशास्त्रम् ॥

श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकायचरणप्रतीक-

वर्णानुक्रमः ।

श्लोकप्रतीकानि अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि अ० श्लो०
अ.	अनपेक्ष शुविर्दृष्टः १२ १६	अयतिः धृदयेपेतो ६ ३७
अक्रीति वापि भूतानि २ ३४	अनादिवाधितुं गरात् १३ ३१	अयुक्तः प्राकृतः २१३२.१८ २८
अक्षर ब्रह्म परमम् ८ ३	अनादिमध्यान्मनः १० ११	अवगानान्ति मां मूढा ९ ११
अक्षराणामकारोऽस्मि १० ३३	अनाधितः कर्मफलम् ६ १	अवाच्यवादाश्च बहून् २ १६
अमिज्योतिरहः शुद्धः ८ २४	अनिष्टमिष्टं मिथं च १८ १२	अविनाशि तु तद्विद्धि २ १७
अव्येद्योऽन्मदाद्योऽयम् २ २४	अनुदे करं वाक्यम् १७ १५	अविमक्तं च भूतेषु १३ १६
अज्ञोऽपि सत्त्वय्यमात्मा ४ ६	अनुबन्धं ह्ययं हिंसाम् १८ २५	अवकाशानि भूतानि २ २८
अज्ञाथाध्यायनश्च ४ ४०	अनेकचित्तविभ्रान्ताः १६ १६	अव्यक्ताह्वयकथः सर्वाः ८ १८
अज्ञ शूरा महेष्वाहाः १ ४	अनेकबाहूदरवयननेत्रम् ११ १६	अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः ८ २१
अयं केन प्रयुक्तोऽयम् ३ ३६	अनेकवयनयनम् ११ १०	अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽहम् २ २५
अयं विना समाधातुम् १२ ९	अज्ञाकाले च मामेव ८ ५	अयं च व्यक्तिमापन्नम् ७ २४
अयं चैवमिदं धर्म्यम् २ २३	अज्ञवस्तु फलं तेषाम् ७ २३	अज्ञाविहितं धोरम् १७ ५
अयं चैनं निरुज्जातम् २ २६	अज्ञवन्त इमे देहा ७ १८	अज्ञाज्ञानान्बन्धोऽस्त्वम् २ ११
अथवा योगिनामेव ६ ४२	अज्ञं भवति भूतानि ३ १४	अज्ञाज्ञाना पुण्याः ९ ३
अथवा बहुनैतेन १० ६२	अज्ञे च बहवः शूरा १ ९	अज्ञाज्ञाना हुत दत्तम् १७ २८
अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा १ २०	अज्ञे त्वेवमज्ञानम् १३ २५	अक्षरम् सर्वब्रह्माणम् १० २६
अथैतदप्यथाज्ञोऽपि १२ ११	अपरं भवतो जन्म ४ ४	अक्षयुक्तः सर्वज्ञ १८ ४९
अथैतत्पूर्वं हृदिताऽस्मि ११ ४५	अपरे नियताहाराः ४ ३०	अक्षिरनभिज्ञाः १३ ९
अथैतच्छब्दे यत्नम् १७ २२	अपरेयमितस्त्वय्याम् ७ ५	अक्षरमप्रतिष्ठते १६ ८
अथैतद्वा सर्वभूतानाम् १२ १३	अपर्याप्तं तदस्माकम् १ १०	अक्षरं यथा हुतः ब्रह्म १६ १४
अथैतं धर्ममिति या १८ ३२	अपाने जुह्वयति प्राणम् ४ २९	अक्षरं यथा हुतः ब्रह्म १६ १४
अथमोभिभवार्हम् १ ४१	अपि चेतुदुराचारी ९ ३०	अक्षरं यथा हुतः ब्रह्म १६ १४
अथैतत्पूर्वं प्रकृतास्त्वम् १५ २	अपि चेदसि पापेभ्यः ४ ३६	अक्षरं यथा हुतः ब्रह्म १६ १४
अथिभूतं क्षरो-भावः ८ ४	अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च १४ १३	अक्षरं यथा हुतः ब्रह्म १६ १४
अथियज्ञं कथं कोऽहम् ८ २	अफलाकारं हि भिर्यो ७ ११	अक्षरं यथा हुतः ब्रह्म १६ १४
अथिष्ठानं तथा कर्ता १८ १४	अमयं सत्त्वसंशुद्धिः १६ १	अक्षरं यथा हुतः ब्रह्म १६ १४
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् १३ ११	अभिर्लक्षयाम तु फलम् १७ १२	अक्षरं यथा हुतः ब्रह्म १६ १४
अभ्येक्ष्यते च य इमम् १८ ७०	अभ्यासयोगयुक्तेन ८ ८	अक्षरं यथा हुतः ब्रह्म १६ १४
अनन्तविषये राजा १ १६	अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि १२ ७	अक्षरं यथा हुतः ब्रह्म १६ १४
अनन्तश्चास्मि नागानाम् १० २९	अमानित्वमदमित्वम् १३ ७	अक्षरं यथा हुतः ब्रह्म १६ १४
अनन्यचेता सततम् ८ १४	अमी च त्वां वृत्ताः ११ १६	अक्षरं यथा हुतः ब्रह्म १६ १४
अनन्याधिन्तयन्तो माम् ९ ३३	अमी हि त्वां वृत्तं ११ २१	अक्षरं यथा हुतः ब्रह्म १६ १४
	अयनेषु च सर्वेषु १ ११	अक्षरं यथा हुतः ब्रह्म १६ १४

श्लोकप्रतीकानि अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि अ० श्लो०
आ.	इहैकस्थं जगत्कृत्स्नम् ११ ७	एवं सततयुक्ता ये १२ १	
आख्यादि स को भवान् ११ ३१	इहैव तैर्मितः सर्वैः ५ १९	एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म ४ १५	
आचार्याः पितरः पुत्राः १ ३४	ई.	एषा तेऽभिहिता सांख्ये २ ३९	
आच्छोऽभिजनवानादिम् १६ १५	ईश्वरः सर्वभूतानाम् १८ ६१	एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ २ ७२	
आत्मर्गभावित्वा स्तन्या १६ १७	उ.	ओं.	
आत्मौपम्येन सर्वत्र ६ ३२	उच्चैः श्रवणमथानाम् १० २७	ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ८ १३	
आदित्यानामहं विष्णु १० २१	उद्दामन्तं स्थितं वाऽपि ५ १०	ॐ तत्सदिति निर्देशो १७ २३	
आपूर्यमाणमचलम् २ ७०	उत्तमः पुष्ट्यस्त्रयः १५ १७	क.	
आब्रह्मभुवनान्नाहं का. ८ १६	उत्तमकुलधर्माणाम् १ ४४	कथिभोमयाविब्रष्टा ६ ३६	
आद्यधानामहं वज्रम् १० २८	उरधीदेयुरिमे लोकाः ३ २४	कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ १८ ७२	
आयुः सव्यवहारमेव १७ ८	उदारा सर्व एवैते ७ १८	कृत्वन्मूलवणात्पुणः १७ ९	
आरुक्षोर्मुनेयोंगम् ६ ३	उदासीनवदासीन १४ २३	कथं न ह्येवमस्माभिः १ ३९	
आवृत्तं ज्ञानमेतेन ३ २९	उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानम् ६ ५	कथं भीष्ममहं संख्ये २ ४	
आशापाशगतैर्बद्धा १६ १२	उपश्रद्धाऽनुमन्ता च १३ २२	कथं विद्यामहं योगिन् १० १७	
आश्चर्यैव परयति २ २९	ऊ.	कर्मणं बुद्धियुक्ता हि २ ५१	
आसुरीं योनिमापन्ना. १६ २०	ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वः १४ १८	कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः १४ १६	
आहाररूपवि सर्वस्य १७ ७	ऊर्ध्वमूलमथ क्षासम् १५ १	कर्मणैव हि संसिद्धिम् ३ २०	
आहुस्त्वामृपय सर्वे १० १३	ऊ.	कर्मणो ह्यपि योद्धव्यम् ४ १७	
इ.	ऊर्ध्वमिर्बहुधा गीतम् १३ ४	कर्मण्यकर्म यः पश्येत् ४ १८	
इच्छाद्वेषसमुत्थेन ७ २७	ए.	कर्मण्येवाधिकारस्ते २ ४७	
इच्छा द्वेष सुखम् १३ ६	एतच्छ्रुत्वा कथं केश ११ ३५	कर्म ब्रह्मोद्वेहं विद्धि ३ १५	
इति गुह्यतमं शास्त्रम् १५ २०	एतद्योनीनि भूतानि ७ ६	कर्मैर्ब्रह्मयाणि संयम्य ३ ६	
इति ते ज्ञानमाख्यातम् १८ ६३	एतन्मे संशयं कृष्ण ६ ३९	कर्षयन्तः शरीररूपम् १७ ६	
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानम् १३ १८	एताव हन्तुमिच्छामि १ ३५	कविं पुराणमनुशा ८ ९	
इत्यर्जुन बाहुदेव ११ ५०	एतान्यपि तु कर्माणि १८ ६	कस्माच्च ते न नमेरन् ११ ३७	
इत्यहं बाहुदेवस्य १८ ७४	एता हृष्टिमवष्टभ्य १६ ९	काङ्क्षन्तः कर्मणा क्रिदिम् १३	
इदमथ मया लब्धम् १६ १३	एता विमूर्तिं योग च १० ७	काम एष क्रोध एष ३ ३७	
इदं तु ते गुह्यतमम् ९ १	एतौर्विमुक्तः कौन्तेय १६ २२	कामक्रोधवियुक्तानाम् ५ २६	
इदं ते नातपस्काय १८ ६५	एवमुक्थो ह्यधिकेश १ २८	काममाश्रित्य दुष्प्रम १३ १०	
इदं शरीरं कौन्तेय १३ १	एवमुक्त्वाऽर्जुनः सह्ये १ ४७	कामात्पानं स्वर्गपरा. २ ४३	
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य १४ ५	एवमुक्त्वा ततो राजन् ११ ९	कामैस्तेस्तेऽर्हताज्ञानाः ७ २०	
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे ३ ३४	एवमुक्त्वा ह्यीकेशम् १ ९	काम्यानां कर्मणा १८ २	
इन्द्रियाणां हि चरताम् २ ६३	एवमेतद्यथाऽऽस्य त्वम् ११ ३	कायेन मनसा बुद्ध्या ५ ११	
इन्द्रियाणि पराण्याह ३ ४०	एवं परम्पराश्रयम् ४ २	कार्पण्यदोषोपहतः २ ७	
इन्द्रियाणि मनो बुद्धि ३ ४०	एवं प्रवर्तितं वक्तुम् ३ १६	कार्यकारणकहेतुत्वे १३ २०	
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम् १३ ८	एवं बहुविधा यज्ञा ४ ३२	कार्यमित्येव यत्कर्म १० ९	
इमं विवस्वते योगम् ४ १	एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या ३ ४३	कालोऽऽस्मि लोकहृत् ११ ३२	
इष्टानभोगान्दि ३ १२			

८ श्लोकप्रतीकनि अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकनि अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकनि अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकनि अ० श्लो०
काश्यप परमेष्वास १ १७	ज्ञानं कर्म च कर्तव्यं च १८ १९	तस्मान्नार्हा वयं हन्तुम् १ ३७	तस्य सजनयन्धर्मम् १ १२
किरीटिनं गदिनं चक्रं ११ ४६	ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानम् ७ ३	तं विद्याद्दृष्ट्वा संयोगम् ६ २३	तं तया कृपयाऽऽविष्टम् २ १
किं कर्म किमकुर्वते ४ १६	ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता १८ १८	तानहं द्विषन् कूरन् १६ १९	तानि सर्वाणि धम्यन् २ ६४
किं तद्ब्रह्म किमर्थं तन्मू ८ १	ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि १२ १२	तुल्यमिन्द्रास्तुतिर्मान् १२ १९	तेन शुभा घृति शो १६ ३
किं पुनर्ब्राह्मणं पुण्या ९ ३३	जयायसी चेत्कर्मणस्ते ३ १	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
कुतस्त्वा वक्ष्यमिदम् २ ३	जगतिषामपि सज्जयो १३ १७	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
कुलध्वये प्रणम्यन्ति १ ४०	तत् १५ ४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
कृपया परयाऽऽविष्टो १ २८	तत् पदं तत्परिणामं १५ ४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
कृपिगौरक्षणाजयम् १८ ४४	तच्च संस्पृष्टं सस्मृत्य १८ ७७	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
कैरिहैव नृणां जनेत न १४ ११	तत् शब्दाख्यं भैरव्यं १ १३	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
कोद्याद्भवति समोह २ ६३	तत् श्रेतैर्हृदयैर्गुणै १ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
ह्येवोऽधिकतरस्याम् १२ ५	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
ह्येव मां स्म गम पर्यं २ ३	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा ९ ३१	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम् १३ ३४	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्धि १३ ३	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
ग.	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
गतसङ्गस्य मुक्तस्य ४ २३	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
गतिर्भर्ता प्रभु साक्षी ९ १८	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
गणेशं संस्तुतेऽस्तात् १ ३०	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
गमादिभ्यं च भूतानि १५ १३	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
गुणानितानतीत्यं तन् १४ २०	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
गुरुनृत्वा हि महानु २ ५	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
च.	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
जबल हि मन कृष्ण ६ ३४	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
जबतुर्विधा भजन्ते माम् ७ १६	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
जातुर्वर्ण्यं मया कृष्टम् ४ १३	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
जिन्नामपरिधेया च १६ ११	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
जैष्ठ्यां सर्वकर्मणि १८ ५७	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
ज.	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
जन्म कर्म च मे दिव्यम् ४ ३	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
जगामरणमोक्षाय ७ २९	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
जातस्य हि धर्मो मृत्युः २ २७	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
जितारामन प्रशान्तस्य ६ ७	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये ९ १५	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
ज्ञानविज्ञानतृप्तये ६ ८	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१
ज्ञानेन तु नृद्विज्ञानम् ५ १६	तत् स विस्मयाविष्टो ११ १४	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१	तेन ह भुक्त्वा स्वर्गलोकम् ३ २१

श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०
देहि नो हिमन्यथा देहे	२	१३	न मां हृष्टुतिनो मृदाः	७	१५	पवनः पवतामस्मि	१०	३१
देवमेवापरे यज्ञम्	५	२५	न मे पार्थास्ति कर्त०	३	२२	पश्य मे पार्थ रूपाणि	११	५
देवी शेषा शुण्मयी	७	१४	न मे विदुः सुरगणाः	१०	२	पश्याऽऽदित्यान्वसू०	११	६
देवी संपद्भिर्मोक्षाय	१६	५	न रूपमस्येह तथो०	१५	३	पश्यामि देवास्तव देव	११	१५
दीपेरैतैः कुलघ्नानाम्	१	४३	न वेदयज्ञाध्ययनैः	११	४८	पश्येतां पाण्डुपुत्राणाम्	११	३
द्यावापृथिव्योरिदं	११	२०	नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा	१८	५३	पाद्यजन्यां हृषीकेशो	१	१५
द्युतं छलयतामस्मि	१०	३६	नहि कथितक्षणापि	३	५	पार्थ नैवेह नामुश	६	४०
द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा-	४	२८	नहि देहभूता शक्यम्	१८	१५	पिताऽसि कोकस्य चरा०	११	४३
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च	१	१८	न हि प्रपश्यामि ममा०	१२	८	पिताऽहमस्य-जगतो	९	२७
द्रोणं च भीष्मं च	११	३४	नहि ज्ञानेन चदशम्	४	३८	पुण्यो ऋग्भः पृथिव्यां च	७	९
द्राघिमौ पुत्रयौ लोके	१५	१६	नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति	६	१६	पुरुषः प्रकृतिस्थो हि	१३	२१
द्रौ भूतसर्गौ लोके	१६	६	नाऽऽदत्ते वस्यचित्तापम्	५	१५	पुत्र-पुत्र-पुत्र-पुत्र	८	२२
ध०			नान्तोऽस्ति मम हि०	१८	४०	पुरोचक्षां च मुख्यं मा	१०	२४
धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे	१	१	नान्यं दुष्टेभ्यः कर्तारम्	१४	११	पूर्वाम्यासेन सेनैव	६	४४
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः	८	२५	नाचतो विद्यते भावः	२	६१	पृथक्त्वेन तु यज्ञानम्	१८	२१
धूमेनाऽऽग्नियते वह्निः	३	३८	नास्ति बुद्धिरपुत्रस्य	२	६६	प्रकाशं च प्रवृत्तिं च	१४	२२
धूमस्य यथा धारयते	१८	३३	नाहं प्रकाशः सर्वस्य	१०	२५	प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य	९	८
धृष्टकेतुर्धृष्टकेतानः	२	५	नाहं वेदेन तपसा	११	५२	प्रकृतेः क्रियमाणानि	३	२७
ध्यानेनाऽऽरमणि पश्य०	१३	२४	निमत्तानि च पश्यामि	११	३१	प्रकृतेर्गुणसंमूढ	३	२९
ध्यायतो विषयान्पुत्र-	१२	६२	नियतस्य तु संन्यासः	१८	७	प्रकृत्यैव च कर्माणि	१३	२९
न०			नियतं कुरु कर्म त्वम्	३	८	प्रजाहाति-यदा कामान्	२	५५
ज-कर्तृत्वं न तर्माणि	५	१४	नियतं कुरु रहितम्	१८	२३	प्रयत्नाद्यतमानस्तु	६	५५
ज-कर्मणामनारम्भात्	३	४	निराशीर्यतचित्तात्मा	४	२१	प्रयाणकाले मनसा	८	१०
न बाह्यो विचार्य कृष्णः	१	३२	निर्मानमोहा भित्ततद्ग०	१५	५	प्रलपन्निस्सजन्मृहणन्	५	९
न च तस्मान्मनुष्येषु	१८	६९	निश्चयं शृणु मे स न	१८	४	प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च	१६	७
न च मत्स्वानि भूतानि	९	५	निहत्य धातैराष्ट्राभ	१	३६	" " " " "	१८	३०
न च मा तानि कर्माणि	९	९	नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति	२	४०	प्रधान्तमनसं शेषम्	६	२७
न चैतद्विषयं करतप्तो	२	६	नैते श्रुती पार्थ जायन्	८	२७	प्रधान्तात्मा विगतजी-	६	१४
न जायते म्रियते वा	२	२०	नैन छिन्दन्ति शस्त्राणि	२	२३	प्रसादे सर्वदुःखानाम्	२	६५
न तदस्ति पृथिव्या वा	१८	४०	नैव तस्य कृतेनार्यो	३	१८	प्रहस्यदद्यामि दैत्या०	१०	३०
न सद्भासयते सूर्यो	१५	६	नैव किंचित्करणमोति	५	८	प्राप्य पुण्यकृता लो०	६	४१
न तु मां चाक्यते द्रष्टुम्	११	८	प्र०			॥		
न त्वेवाहं जातु नाऽऽसुम्	२	१२	पथैतानि महाबाहो	१८	३	वन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य	६	६
न द्रोष्टवकुशलं कर्म	१८	१०	पथं पुण्यं फलं तोयम्	९	२६	वले बलवतां चाहम्	१०	११
न प्रहृष्येद्विषयं प्राप्य	५	२०	परस्तस्मात्तु-सामोऽन्यो	८	२०	वहिरन्तश्च भूतानाम्	१३	१५
न बुद्धिभेदं ज्ञानयेत्	३	२६	परं ब्रह्म परं धाम	१०	१९	बहूनां जन्मनामन्ते	७	१९
जन्ममृच्छति दत्तमने०	११	२४	परं भूयः प्रवक्ष्यामि	१४	१	बहूनि मे व्यतीतानि	४	५
जन्मः पुरस्तादथ वृष्ट-	११	४०	परिश्रान्तं च धाम्नाम्	४	४८			
जन्मा-कर्माणि सिम्पन्ति०	४	१४						

श्लोकप्रतीकानि अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि अ० श्लो०
यया स्वप्नं भयं शोकम् १८ ३०	योगस्थं कुरु कर्माणि २ ४८	विषयेन्द्रियस्यो १८ ३८
यत्किञ्चिदपि मनसा ३ ७	यानि नामानि सर्वेषाम् ६ ४७	विस्तरेणऽऽत्मनो १० १८
यस्मात्क्षरमतीतोऽहम् १ १८	योऽयुः शतं सततम् ६ १०	योगम् १० १८
यस्मात्ते द्विजते लोकौ १० २५	योऽस्य गगानवशोऽहम् १ २३	विहय गमाय २ ७१
यस्य नाहृत्तो भावो १८ १७	यो न ह्यस्ति न द्वष्टि १० १७	वीतरागभयम् ४ १०
यस्य सर्वे समारम्भाः ४ १९	योऽन्तः सुखोऽताराम ५ २४	वृष्णीना वासुदेवोऽस्मि १० ३७
य य वाऽपि स्मरन्भावम् ८ ६	या ममजननादि च १० ३	वेदानां सामवेदोऽस्मि १० २२
य लक्ष्म्याः पार लभम् ६ २२	यो मामेवमसंभूतो १५ १९	वेदाविनाशिनं नित्यम् ३ २१
य सन्यासमिति प्राहुः ६ ७	ये मां पश्यति स्म १० १०	वेद ह समतीतं नि ७ २६
य हि न व्यथयन्त्येते २ १५	यो या या या तज्ज भव ७ २१	वेदेषु यहेषु तां सु ८ २८
य शान्तिविमुक्तम् १६ २३	येऽयं योऽस्वया प्रोक्त ६ ३३	व्यवसायमिवा मुक्ति ३ ४१
यः सर्वानभिज्ञो ह ७ ५७	र.	व्याभिर्गण्य वाच्येन ३ २
यातयाम गतस्ततम् १७ १०	रजस्तमश्चाभिभय १४ १०	व्याप्रसादाच्छ्रुतव न १८ ७३
या निशा सर्वभूतानाम् ७ ६९	रजसि स्थाय सत्त्वा १४ १५	दा.
यान्ति वैश्रवता देव न ९ २५	रजो रागादकं विद्धि १४ ७	चान्नोत हं य सौख्यम् ५ २३
य मिमांसां पुष्पितां वा २ ४७	रघोऽहमस्मि नान्तेय ७ ८	शनैः शनैरपरमेत ६ ६५
याव सजायते किञ्चित् १३ २६	रा द्रुपविपुर्लक्ष्म २ ६८	शमो दमस्तप शौचम् १८ ४२
यावदेता नर शोऽहम् १ २२	राजीवमैकलप्रभु १८ २७	शरार यद्वाप्रोति १५ ८
यावानर्थ उदपाने ७ ४६	राजन्तस्मृत्त्य रसस्य १८ ७६	शरीरवाग्मनोभिर्नित् १८ १५
दुष्कर्मफलं त्यक्त्वा ७ १२	राजविद्या राजगुह्यम् ९ ३	शुद्धवृष्णे तां श्रेय ८ २६
युष्माद्वाहं हारस्य ६ १७	रक्षणा रक्षसास्मि १० २३	शुचीं दशे प्रतिष्ठाप्य ६ ११
युष्माकं सदाऽऽमानम् ६ १	रक्षादि या वसन्ती य च ११ २३	शुभं शुभफलं रेवम् ९ २८
" " ६ २८	ह। महत्त यद्भवन् ११ २३	शौचं तेजो धृतिर्दाक्ष्यम् १८ ४३
युष्मान्-युष्म विक्रान्त १ ६	ल.	श्रद्धया परया ततम् १७ ११
ये नैव सत्स्विता भाव ७ १२	लभते ब्रह्म निर्गुणम् ५ २५	श्रद्धावाननसूयध १८ ७१
य तु धर्ममृतमिदम् १२ २०	ललितास प्रसम न ११ ३०	श्रद्धयाऽर्हते ज्ञानम् ४ ३९
ये तु सर्वाणि कर्माणि १२ २१	लोकेऽस्मिन्निविता ३ ३	श्रुतिविप्रतिपत्ता ते ३ ५३
ये तत्क्षरमनिर्देश्यम् १२ २२	लोम प्रवृत्तिरारम्भ १४ १	श्रेयान्द्रव्यमयार हाव ४ ३३
ये त्वेतदभ्यस्यन्तो ३ २	य.	श्रेयस्त्वधर्मो विगुण ३ ३५
येऽप्यन्यदेवतामक्षा ९ २३	वक्त्रमहंस्थशेषेण १० १६	" " १८ ४७
ये मे मतमिदं नित्यम् ३ ३१	वचनाणि तत्त्वमाणा ११ २७	श्रेयो हि ज्ञानमभ्यास १२ १२
ये यथा मां प्रपद्यन्ते ४ ११	वायुर्गमाऽभिर्वरुण ११ ३५	श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये ४ २६
ये शान्तिविमुक्तस्य १७ १	वशांते जगन्नि यथा २ २४	श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च १५ ९
शेषामर्थे काङ्क्षितं नो १ ३३	विद्या विनयसपत्न ५ १८	श्वशुरं न्युहदर्थेव ४ २७
शेषा त्वेन गत पापम् ७ २८	विधिहानमसृष्टात्म १७ १३	स.
ये हि स्पर्शजं भोगं ५ २२	विचिन्तयेवी लब्धाः १८ ५२	स एवायं मया तेऽय ४ ३
योगयुक्तो विशुद्धात्मा ७ ७	विषया विनिवर्तते २ ५९	सत्ता कर्मण्यविद्वांस ३ ३५
योगसंन्यस्तकर्माणम् ४ ४१		

श्लोकप्रतीकानि अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि अ० श्लो०
सचेति मत्वा प्रसमम् ११ ४१	सर्वद्वाराणि संयम्य ८ १२	साधिमूताधिदेवं माम् ७ ३०	
स योगो धार्तराष्ट्राणाम् १ १०	सर्वद्वारेषु देहोऽस्मिन् १० ११	साङ्ख्ययोगी पृथग्बालाः ५ ४	
सततं कीर्तयन्तो माम् ९ १८	सर्वधर्मान्परित्यज्य ०८ ६६	सिद्धिं प्राप्नो यथा पार्थ १८ ५०	
न तथा श्रद्धया युक्तः ७ २०	सर्वभूतस्थमात्मनम् ६ २९	सीदन्ति मम गात्राणि १ २९	
सत्कारमानपूजार्थम् १७ १८	सर्वभूतस्थितं यो माम् ६ ३१	मुदुखये समे कृत्वा २ ३८	
सत्त्वं रजस्तम इति १४ ५	सर्वभूतानि बान्तेय ९ ७	सुखमात्यन्तिकं यस्तव ६ २१	
सर्वं सुखे संजयति १४ ९	सर्वभूतेषु येनैकम् १८ २०	सुखं दिवदानो त्रिविधम् १८ ३६	
सत्वात्संगपक्षे ज्ञानम् १४ १७	सर्वमेतद्वत् इन्द्रो १० १४	सुदुर्लभमिदं रूपम् ११ ५२	
सत्त्वानुरूपं सर्वस्य १७ ३	सर्वयोगिषु कौन्तेय १४ ४	सुहृन्मित्रार्पुर्दासीनः ६ ९	
सदृशं चेष्टते स्वस्याः ३ ३३	सर्वस्य चाहं हृदि १५ १५	स्वाने हृषीकेश तव ११ ३६	
सद्भावे साधुभावे च १७ २६	सर्वाणीन्द्रियकर्माणि ४ २७	स्वितप्रहस्य का भाषा २ ५४	
समदुःखसुखः स्वस्थः १४ २४	सर्वेन्द्रियगुणाभासम् १३ १४	स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बोध्यन् ५ २७	
समं दायशिरोप्रीवम् ६ १३	सहजं कर्म बान्तेय १८ ४८	स्वधर्ममपि चावेक्ष्य २ ३१	
समं पश्यन्निह सर्वत्र १३ ०८	सहजज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा ३ १०	सर्वावशेन बान्तेय १८ ६०	
समं सर्वेषु भूतेषु १३ २७	सहजयुगपर्यन्तम् १ ४३	सत्यमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मा १० १५	
समाः शत्रौ च मित्रे च १० ०८	संस्तरो नरकायैव ६ २४	नम् १० १५	
समाऽहं सर्वभूतेषु ९ ०९	संस्तव्यप्रभवान्कामान् ६ २४	सो ह्ये कर्मण्यमिरतः १८ ४५	
सर्गाणामादिनृक्ष १० ३२	संतुष्टः सततं शोभी १२ ४४	ह, १२ ४	
सर्वकर्मणि मनसा ५ १०	मंनि म्येन्द्रियममम् १२ ४	हृतो ऽप्राक्पति २ ३७	
सर्वकर्मण्यपि सदा १८ ५६	संन्यास्तु महाबाहो ५ ६	हन्व ते कथयिष्यामि १० १९	
सर्वशुच्यतमं भूयः १८ ६४	संन्यासस्य महाबाहो १८ १	हृदयं ते कथयिष्यामि १० १९	
सर्वतःपाणिपादं सत् ११ ११	संन्यासः कर्मयोगश्च ५ २	हृदयं ते कथयिष्यामि १० १९	

समाप्तेऽयं श्रीमद्भगवद्गीतापद्यानामकारादिवर्णक्रमः ॥

पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०
अदृष्टपूर्वम् ११—४५	अध्यात्मनिरुपा १५—५	अनमूयन्तः ३—३०	अनुपपन्नाः ९—२१
अदृष्टपूर्वाणि ११—६	अध्यात्मविद्या १०—३२	अनप्यवे ९—१	अनुपबन्धम् १८—२५
अदे० क ले १७—३२	अध्यात्मसंहितम् ११—१	अनसूयः १८—७१	अनुबन्धे १८—१९
अद्भुतम् ११—२०;	अध्यात्मम् ४—१९;	अनहंकारः १३—८	अनुमन्ता १३—२२
१८—७४, ७६	८—१, ३	अनंवादी १८—२६	अनुपपद्यते ११—२६
अद्य ४—३; ११—७;	अधोष्यते १८—७	अनात्मनः ६—६	अनुवर्तते ३—२१
१६—१३	अध्वम् १७—१८	अनादितात् १३—२१	अनुवर्तन्ते ३—२३
अग्रोह १६—३	अनेप ३—३; १४—६;	अनादिमत १३—१२	४—११
अग्नेरा १२—१३	१५—२०	अनादिमत्वा	अनुवर्तयति ३—१६
अरमाम् १६—१०	अनन्त ११—३७	न्तम् ११—१९	अनुविधीयते २—६७
अधर्मस्य ४—७	अनन्ताकाहुम् ११—१०	अनादिम् १०—१	अनुगतिताम् ८—९
अधर्मम् १८—३१, ३२	अनन्तरम् १२—१०	अनादी १३—१९	अनुश्रुतम् १—४४
अधर्मः १—४०	अनन्तरूप ११—३८	अनामम् २—५१;	अनुद्योयन्ति २—११
अधर्माभिमत-	अनन्तरकाम् ११—१६	१४—६	अनुद्योयितुम् २—२५
वात् १—४१	अनन्ताविषयम् १—१६	अनारम्भ त ३—४	अनुपगतते ६—४३
अधा १४—१८;	अनन्तवीर्य ११—४०	अनाद्युत्पत् २—२	१८—१०
१५—१३; २	अनन्तवीर्यम् ११—१९	अन वृत्तिम् ८—२३;	अनुधत्तानि १५—२
अध.द्याधम् १५—१	अनन्तम् १०—११, ४७	२६	अनुस्मर ८—७
अधिष्ठतरः १२—५	अनन्तः १०—२९	अन.शिला २—१८	अनुस्मरन् ८—१३
अधिकम् ६—२२	अनन्ताः २—४१	अनाधितः ६—१	अनुस्मरेत् ८—९
अधिकः ६—४६, ४६;	अनन्यवेत्ताः ८—१४	अनिष्ट १०—१९	अनेकचित्तवि-
४६	अनन्यवृत्त क् ९—३०	अनिष्ठन् २—३६	प्रान्ताः १६—१६
अधिकारः २—४७	अनन्यमनसाः ९—१३	अनिरयम् ९—३३	अनेकजन्मध-
अधिगच्छति २—६४,	अनन्या ८—२२,	अनिर्वै.म् १२—३	सिद्धः ६—४५
७१; ४—२९;	११—५४	अनिष्टम् ११—१२	अनेकविद्याभ-
५—६, २४; ६—१५;	अनन्येन १२—६	अनीश्वरम् १६—८	रगम् ११—१०
१४—१९; १८—४९	अनन्योपेन १३—१०	अनीश्वर्यम् १०—११	अनेकधा ११—१३
अधिदैवम् ८—४	अनन्त्राः ९—२०	अनुचित्तान् ८—८	अनेकधादृश्य-
अधिदैवम् ८—१	अनपेक्षाः १—११	अनुत्तमन्त ३—३१,	वक्त्रनेत्रम् ११—१६
अधिसूत्रम् ८—४	अनपेक्ष्य १८—२५	३२	अनेकवक्त्रन-
अधियज्ञ ८—२, ४	अनभिष्टङ्गः १३—९	अनुत्तमम् ७—२४	यनम् ११—१०
अधिष्ठा ३—४०;	अनभिषेध य १७—२५	अनुत्तमाम् ७—१८	अनेकधर्मम् ११—२४
१८—१४	अनभिष्टेहः २—५७	अनुत्तममनाः २—५६	अनेकान्तर-
अधिष्ठाय ४—६;	अनयोः २—१६	अनुत्तमकरम् १४—१५	धनम् ११—१०
१५—९	अनलः ७—४	अनुत्तमकारिणे १७—२०	अनेन ३—१०, ११;
अधोऽधो ९—१०	अनलेन ३—३९	अनुत्तमशक्ति १३—३८;	९—१०; ११—८
अध्यात्मवेत्ता ३—३०	अनवलोकयन् ६—१३	११—१९	अन्तर्काले २—७२;
अध्यात्मज्ञान-	अनवाप्तम् ३—२२	अनुत्तमशक्ति १५—१०	८—५
निरुद्धम् १३—११	अनवतः ६—१६	अनुत्तमपापि १—३१	अन्तर्गतम् ७—२८

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
अव्ययस्य २१—७, १०—२७	अश्रद्धाणाः ९—३ अश्रद्धया १७—२८ अश्रुप्राकुले २—१	५३, १२—१०, १०, १६—५, १८—६४, ६५	१४—११; १६—६ अस्य २—१७, ४०, ५९, ६५, ६७, ३—१८, ३४, ४०, ६—३९; ९—३, ११—१८; ३८, ४३, ५२; १३—२१, १७—३
अव्ययम् २—२०, ४—१, १३, ७—१३, २४, २५, ९—२, १३, १८, ११—२, ४, १४—५, १५—१, ५, १८—२०, ५६	क्षणम् २—१ अथोपम् १८—७४ अश्वत्थम् १५—१, ३ अश्वथ १०—२६ अश्वत्वामा १—८ अश्वानाम् १०—२७	असित. १०—१३ असिद्धौ ४—२२ असुखम् ९—३३ असृष्टानम् १७—१३ असौ १०—२६, १६—१४ अस्ति २—४०, ४२, ३—२२, ४—३१, ४०, ६—१६, ७—७, ८—५, ९—२९, १०—१८, ११, ३९, ४०, ११—४३, १६—१३, १५, १८—४०	अस्याम् ३—७३ अस्वर्यम् २—२ अद्वत्वा २—५ अहारागमे ८—१८, १९ अहम् १—२२, २३, २—४, ७, १२, ३—२, २३, २४, २७, ४—१, ५, ७, ११, ६—३०, ३३, ३४, ७—२, ६, ८, १०, ११, १२, १७, २१, २५, २६, ८—४, १४, ९—४, ७, १६, १६, १६, १६, १६, १६, १६, १६, १६, १६, १९, २३, २४, २६, २९, २९, १०—१, २, ८, ११, १७, २०, २०, २१, २१, २३, २४, २५, २८, २९, २९, ३०, ३०, ३१, ३२, ३३, ३३, ३३, ३४, ३५, ३५, ३६, ३६, ३७, ३८, ३९, ४२, ११—३३, ४२, ४४, ४६, ४८, ५३, ५४, १२—५, १४—३, ४, २५, १५—१३, १४, १५, १५, १५, १८, १६—१४, १४, १४, १९, १८—६६, ७०, ७४, ७५
अव्ययात्मा ४—६ अव्ययाम् २—३४ अशक्तः १२—११ अशम १४—१२ अशक्तम् १—४६ अशान्तस्य २—६२ अशश्वतम् ८—१५ अशाकविहितम् १७—५ अशुचिप्रता. १६—१० अशुचि १८—२७ अशुचौ १८—१६ अशुभात् ४—१५, ९—१ अशुभान् १६—१९ अशुभपवे १८—६७ अक्षेपत ६—२४, ३९, ७—२, १८—११ अक्षेपेण ४—३७, १०—१६, १७—२९, ६३	अष्टधा ७—४ अञ्जयुद्धे, १८—४९ असत्तम् ९—९, १३—१४ असत्का ३—७, १९, १९, २६ असत्कात्मा ५—२१ असत्कि. १३—९ असङ्गद्वेजेण १५—३ असत् २—१६ असत् ९—१९, १३—१२, १७—२८ असत्कृतम् १७—२२ असत्कृत ११—४२ असत्यम् १६—८ असत्तम हन् १६—१० असत्तमम् २—८ असत्तम १२—१० असत्तमस्य ६—२ असत्तम ७—२०, १०—३ १७—१९ असत्तमोह १०—४ असत्तमतात्मना ६—६ असत्तमम् ६—३५, ७—१ असत्तम १२—१० असत्तम ८—७, १८—६८ असत्तम ४—३, ३६ ८—२ १०—१७, १०—३८, १४—२० १४—४२, ४३, ५३, ४—४०	अस्तु २—४७, ३—१०, ११—३१, ३९, ४० अस्वरम् ६—२६ अस्मदीये ११—२६ अस्माकम् १—७, १० अस्मात् १—३९ अस्मान् १—३६ अस्माभि १—३९ अस्मि ७—८, ९, ९, १०, ११, १०—२१, २२, २२, २२, २२ ०३, २३, २४, २५, २५, २८, २८, २८, २९, २९, ३०, ३१, ३१, ३१, ३३, ३६, ३६, ३६, ३७, ३८, ३८, ३८ ११—३२, ४५, ५१, १५—१८, १६—१७, १८—५५, ७३ अस्मन् १—२२, २—१३, ३—३, ८—२, १३—३२, १—२२, ३—२७ अहंकारविभू. हात्मा ३—२७ अहंकारम् १६—१८	
अश्रोत्रान् २—११ अशीष्य २—२४ अधन् ७—९ अश्रन्ति ९—२० अश्रामि ९—२६ अश्रासि ९—२७ अश्रुते ३—४, ७—२१, ६—२८, १३—१२, १४—२० अश्रुत्पान; ४—४०			

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
१८—५३, ५५	आवपः १६—१५	आत्मसंयम-	७०; ७—४
अहंकारः ७—४;	आतसायिनः १—३६	योगाग्री ४—२७	आपूर्व ११—३०
१३—५	आतिष्ठ ४—४२	आत्मसंयमम् ६—२५	आपूर्वमाणम् २—७०
अहंकारात् १८—५८	आत्य ११—३	आत्मा ६—५, ५, ६, ६,	आप्तुम् ५—६;
अहंवृत्तः १८—१७	आत्मकारणात् ३—१३	६; ७—१८; ९—५;	१२—९
अहः ८—१७, २४	आमृतसः ३—१७	१०—२०; १३—३२	आप्तुयाम् ३—२
अहिताः २—३६;	आत्मनः ४—४२;	आत्मानम् ३—४३;	आप्तुवन्ति ८—१५
१६—९	५—१६; ६—५,	४—७; ६—५, ५,	आप्नोति २—१०;
अहिता १०—५;	५, ६, ११, १९;	१०, १५, २०,	३—१६; ४—२१;
१३—७; १६—३;	१—१२; १०—१८	२८, २९; ९—३४,	५—१२; १८—४७,
१७—१४	१६—३१, २२;	१०—१५; ११—३,	५०
अहितुकम् १८—२२	१७—१९; १८—	४; १३—२४, २८,	आमङ्गमुवनात् ८—१६
अहो १—४५	३९	२९; १८—१६, ५१	आयुधानाम् १०—२८
अहोरात्रविदः ८—१७	आत्मना २—५५;	आत्मीयमेव ६—३२	आयुःसम्बन्धारोग्यसु-
अंधः १५—७	३—४३; ६—५,	आत्यन्तिकम् ६—२१	कप्रतिविधर्षनाः-
अंशुमान् १०—२१	६, २०; १०—१५;	आदत्ते ५—१५	१४—८
आ.	१३—२४, २८	आदर्शः ३—२८	आरभते ३—७
आकाशस्थितः ९—६	आत्मनि २—५५;	आदिकर्त्रे ११—३७	आरभ्यते १८—२५
आकाशम् १३—३२	३—१७, ४—३५,	अदित्यगतम् १५—१२	आरम्भः १४—१२
आख्यातम् १८—६३	३८; ५—२१; ६—१८,	आदित्यवत् ५—१६	अरुक्षोः ६—३
आख्याहि ११—३१	२०, २६, २९;	आदित्यवर्णम् ८—९	आर्जवम् १३—७;
आगच्छेत् ३—३४	१३—२४; १५—११	आदित्यानाम् १०—२१	१६—१; १७—१४;
गताः ४—१०;	आत्मपरदेहेषु १६—१८	आदित्यान् ११—६	१८—४२
१४—२	मामबुद्धिम्-	आदेदेवम् १०—१२	आर्तः ८—१६
आगमापायिनः २—१४	सद्वत् १८—३७	अदिदेव ११—३८	आवयोः १८—७०
आचरतः ४—२३	आत्मभावस्थः १०—११	आदिम् ११—१६	आवर्तते १—२६
आचरति ३—२१;	आत्ममायया ४—६	आदिः १०—२, २०	आवर्तिनः ८—१६
१६—२२	आत्मयोगात् ११—४७	३२; १५—३	आविश्य १५—१३,
आचरन् ३—१९	आत्मरतिः ३—१७	आदौ ३—४१; ४—४	१७
आचारः १४—२१;	आत्मवन्तम् ४—४१	आद्यन्तवन्तः ५—२२	आविष्टम् २—१
१६—७	आत्मवद्वैः २—६४	आलम् ८—२८;	आविष्टः १—२७
आचार्य १—३	आत्मवान् २—४५	११—३१, ४७;	आवृत्तम् ३—३८,
आचार्यम् १—२	आत्मविनिमज्जः १३—७,	१५—४	३९; ५—१५
आचार्यान् १—२६	१७—१	आघन्त १२—८	आवृत्तः ३—३८
आचार्याः १—३४	आत्मविभू-	आघाय १—१०;	आवृता १८—३२
आचार्योपा-	तयः १०—१६, १९	८—१२	आवृताः १८—४८
सनम् १३—७	आत्मविशुद्धये ५—११;	आधिपत्यम् २—८	आवृत्तिम् ८—२३
आज्यम् १—१६	६—१२	आपन्नम् ७—२४	आवृत्य ३—४०;
	आत्ममर्षभा	आपन्नाः १६—२०	१३—१३; १४—९
	पिताः १६—१७	आपः ३—२३	आवेधितचेतसाम् १२—७

पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०
आवेश्य ८-१०१	६-३१; ४-१८;	११-४, ४, २१, ४१,	१५-७	
१२-२	८-१२	४१, ५०; १३-१,		
आश्रित्यते ३-३८	आस्थिताः ३-२०	१, ११, १८, २२;	इन्द्रियारामः ३-१६	
आश्रयात् १५-८	आह १-२१;	१४-५, ११, २३;	इन्द्रियार्थान् ३-६	
आश्रयाप्राप्तैः १६-१०	११-३५	१५-१७, २०;	इन्द्रियार्थेभ्यः २-५८;	
आश्रु २-६५	आहवे १-११	१६-११, १५;	इन्द्रियार्थेषु ५-१;	
आश्रयेव २-२९,	अह्वारः १७-३	१७-२, ११, १६,	६-४; १३-८	
२९, १९	आह्वारः १७-८, ९;	२०, २३, २४, २५,	इन्द्रियेभ्यः ३-४२	
आश्रयाणि ११-९	आहुः ३-४२	२६, २७, २७, २८;	इन्द्रियैः २-६४, ५-११	
आश्रयेत् १-३६	४-१९; ८-२१;	१८-३, ३, ६, ८, ९,	इमम् १-२८; २-३३;	
आश्रितम् ९-११	११-१३; १४-१६;	११, १८, ३२, ५९,	४-१, २; ९-८, २३;	
आश्रितः १२-११;	१६-८	६३, ६४, ७०, ७४	१३-३३; १७-७	
१५-१४	आहो १७-१	इदम् १-१०, २१,	१८-७०, ७४, ७६	
आश्रिताः ७-१५;	ई०	२७; २-१, २, १०,	इमाति १८-१३	
९-१३	इक्ष्वाक्ये ४-१	१७; ३-३१, ३८;	इमान् ११-१६;	
आश्रित्य ४-२९;	इक्षते ६-१९;	७-२, ५, ७, १३;	१८-१७	
१६-१०; १८-५९	१४-२३	८-२२, २८; ९-१,	इमाम् २-३९, ४२	
आश्रयस्यामास ११-५०	इच्छ १२-९	२, ४; १०-४२;	इमाः ३-२४; १०-६	
आसक्तमना ७-१	इच्छति ४-२१	११-१९, २०, २०,	इमे १-१३; २-१२,	
आसने ६-१२	इच्छन्तः ८-११	४१, ४७, ४९, ४९,	१८; ३-२४	
आसम् २-१२	इच्छति ११-७	५१, ५२; १२-२०;	इनी १५-१५	
आसाय ९-२०	इच्छति ११-७	१३-१; १४-२;	इयम् ७-४, ५	
आसीत् २-५४, ६१;	१८-६०, ६३	१६-२०, १६, १३,	इव १-३०; २-१०,	
६-१४	इच्छा १३-६	१३, १३, १३, २१;	५८, ६७; ३-२,	
आधीनम् ९-९	इच्छाद्वेषस्तुत्येन २-७	१८-४६, ६७, ६८	२, ३६; ५-१०;	
आधीनः १४-२३	इच्छति १-१५;	इदानीम् ११-५१;	६-३४, ३८; ७-७;	
अश्रुनिश्चयान् १४-६	११-३, ३१, ४६;	१८-३६	११-४४, ४४;	
आश्रुम् ७-१५;	१८-१	इन्द्रियकर्माणि ४-२७	११-१६; १५-८;	
१६-६	इज्यते १७-११, १२	इन्द्रियगोचराः १३-५	१८-३७, ३८, ४८	
आश्रुः १६-६	इज्यया ११-५३	इन्द्रियमामम् ६-२४;	इषुभिः २-४	
आश्रुः १६-७	इतरः ३-२१	१२-४	इष्टकामधुक् ३-१०	
आश्रुः १६-५	इतः ७-५; १४-१	इन्द्रियस्य ३-३४, ३४	इष्टम् १८-१२	
मासुषेषु १६-१९	इति १-२५, ६४; २-९,	इन्द्रियाभिषु ४-२६	इष्टः १८-६४, ७०	
आश्रुः १-१२;	४२, ३-२७, २८;	इन्द्रियाणाम् २-८, ९७;	इष्टानिष्टोप-	
१६-४, २०	४-३, ४, १४, १६;	११-२२	सिपु ११-९	
आस्तिक्यम् १८-४२	५-८, ९; ६-२, ८,	इन्द्रियाणि २-५८, ६-	इष्टान् ३-१२	
अस्ति ३-६, ५-१३	१०, ३६; ५-४, ६,	६१, ६८; ३-७, ४०,	इष्टाः १७-९	
आस्थाय ५-२०	१२, १९; ८-१३,	४१, ४२; ४-२६;	इष्टाः ९-२०	
आस्थितः ५-४;	२१; ९-६; १०-८	५-२२; १३-५;	इष्टः ५-४, ४०, ४१,	

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
५०:३—१६, १८,	उच्छोषणम् २—८	उदाहृतम् ११—६;	उपाधिल १४—२;	
१७, ४—२, १२, ३८;	उच्यते २—२५, ८८, १७—१९	२२;	१८—५७	
५—१९, २३; ६—४०;	५५, ५६; ३—६, ४०;	१८—२२, २६, ३९,	उप छते ९—१४, १५;	
७—२; ११—७, ३२;	६—३, ३, ४, ८, उदाहृतः	१५—१७	१२—२, ६; १३—२५	
१५—३; १६—२४,	१८; ८—१, ३, उद हृत	१७—२४	उपेतः ६—३७	
१४—१८, २८	१३—१२, १७, २०, उद्दिश्य	१७—२१	उपेताः १२—२	
३०;	१४—२७, उद्देशतः	१०—४०	उपेत्य ८—१५, १६	
ईक्षते ६—२९;	१५, १६; १७—१४, उद्देशे	६—१	उपेति ६—२७,	
१८—२०	१५, १६, २७, २८; उद्भव-	१—३४	८—१०, २८	
ईक्षपम् ११—४४	१८—२३, २४, २६,	उत्ताः १—४५	उपेक्ष्यति ९—२८	
ईक्ष् ११—४९	२८	उद्यम्य १—२०	उभयविमलः ६—३८	
ईक्षाम् २—३३;	उत १—८०,	उद्दिश्यते १२—१५, १५	उभयोः १—२१, २४,	
६—४२	१४—९, ११	उद्दिभेत् ५—२०	२६; २—१०, १६;	
ईक्षाम् ११—१५, ४४	उत्क्रामति १७—८	उन्मिषन् ५—९	५—४	
ईक्षरभावः १८—४३	उत्क्रामन्तम् १७—१०	उरय यते २—६०, उमे	२—५०	
ईक्षरम् १३—२८	उत्तमविदाम् १४—१८	६५; १४—११, उगीर—१९;	५—२;	
ईक्षरः ४—६,	उत्तमम् ४—३; ६—२७,	उपग्रायन्ते १८—२	१३—१९	
१५—८; १७,	१—२; १६—१,	उपजुहवति ४—१५	उरगान् ११—१५	
१६—१४, १८—६९	१८—६	उपदेश्यन्ते ४—३४	उल्लेखेन ३—३८	
ईक्षते ७—२२	उत्तमः १५—१७, १८	उग्रश्रुता १३—२२	उग्राय १—१२, २१,	
ईक्षन्ते १६—१२	उत्तमाहूयः ११—२७	उपधारय—६, ९—६।	२४, २५, २८, ४७;	
उ.	उत्तमौजाः १—६	उपपद्यते २—३; ६—३९,	२—१, १, २, ४, ९,	
उक्षम् ११—१, ४१,	उत्तरायणम् ८—२८	१३—१८; १८—७	१०, ११, ५४, ५५;	
१२—२०; १३—१८	उत्तिष्ठ २—३,	उपपद्यम् २—३२	३—१, ३, १०, ३६;	
१५—२०	४—४२; ११—३३	उपमा ६—१९	३७, ४—१, ४, ५,	
उक्ष. १—२४; ८—२१,	उत्थिता ११—१२	उपयान्ति १०—१०	५—१, २, ६—१,	
१३—२२	उत्सन्नकुलधर्मा	उप तम् २—३५	३३, २५, ३७, ४०;	
उक्षाः २—१८	णम् १—१४	उत्तरमते ६—२०	५—१; ८—१, ३,	
उक्ता १—४७, २—९,	उत्तादनायम् १७—१९	उत्तरमेत २—२५	९—१, १०—१, १२,	
९; ११—९, २१, ५०	उत्सायन्ते १—४३	उत्पल-यते १५—	१९, ११—१, ५, ९,	
उप्रकर्माणः १६—९	उत्सीदेयुः ३—२४	उत्पल्यते १३—३२, ३२	१५, ३२, ३५, ३६,	
उप्ररूपः ११—३१	उत्सृजामि ९—१९	उप्र-विश्य ६—२२	४७, ५०, ५१, ५२;	
उप्रम् ११—२०	उत्सृज्य १६—२३,	उपसंगम्य १—२	१२—१, २; १३—१,	
उप्राः ११—३०	१७—१	उपसंयते १७—९	१४—१, २१, २२,	
उप्रैः ११—४८	उदधाने २—४६	उग्रहृन्त्याम् ३—२४	१५—१, १६—१;	
उचैः १—१२	उदासाः ७—१८	उपायत ६—३६	१७—१, २, १८—१	
उचैःश्रवसम् १०—२७	उदासीनवत् ९—९,	उपाविशत् १—४७	२, ७३, ७४	
उच्छिष्टम् १७—१०	१४—२३	उपायिता. ४—१०,	उशमा १०—३७	
	उदासीन- १२—१५	१६—११	उपित्वा ९—४१	

पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०
ऊ.	एकांन्तम् ६—१६	२५, २६, २९, २९, २९;	४६, ४९; १२—४,
ऊर्जितम् १०—४१	एकांशेन १०—४२	३—३७, ४१;	६, ८, ९, १३; १३—४,
ऊर्ध्वमूलम् १५—१	एकेन ११—२०	४—४२; ६—२७;	५, ८, १४, १५,
ऊर्ध्वम् १२—८;	एके १८—३	११—५०; १५—३,	१९, १९, २५, २९,
१४—१८; १५—२	एतन्त्र-३, ६; ३—३२;	११, ११	३०; १४—१०, १३,
ऊर्ध्वपाः ११—२२	४—३, ४; ६—२६,	एनाम् २—२७	१७, १७, २२, २३;
मृ.	४२; १०—१४; ११—३,	एभिः ७—१३; १८—४०	१५—४, ७, ९, १५,
मृक् ९—१७	५३; १२—११; १३—१,	एभ्यः ३—१२; ७—१३	१५, १६; १६—४,
मृच्छति २—७२;	६, ११, १८;	एव १—१, ६, ८,	६, १९, २०; १७—२,
५—२९	१५—२०; १६—२१;	११, ११, १३, १४,	३, ६, ११, १२,
मृतम् १०—१४	१७—१६, २६; १८—	१९, २६, २९, ३४,	१५, १८, २७, २७;
मृतानाम् १०—३५	६३, ७२, ७५	३६, ४२; २—५,	१८—५, ५, ८, ८
मृते १४—३२	एतद्योनीनि ७—६	६, १२, १२, २४,	९, ९, १४, १९, २९,
मृदम् २—८	एतयोः ५—१	२८, २९, २९, ४७,	३१, ३५, ४१, ५०,
मृपयः ५—२५;	एतस्य ६—३३	५५; ३—४, १२,	६२, ६५, ६८
१०—१३	एतम् ६—३९	१७, १७, १८, २०,	एवम् १—२४, ४७;
मृपिभिः १३—४	एतानि १४—१२, १३;	२०, २१, २२, ४—३,	३—९, २५, २६,
मृपीन् ११—१७	१५—६; १८—६	११, १५, २०, २४,	३८; ३—१६, ४३;
ए.	एतान् १—२०, २५	२५, २५, ३६;	४—३, ९, १५, ३२,
एकत्वम् ६—३१	३५, ३६; १४—२०,	५—८, १३, १५,	३२, ३५; ६—१५, २८;
एकत्वेन ९—१५	२१, २१, २६	१८, १९, २३, २३,	९—२१, २८, ३४;
एकभक्तिः ७—१७	एतावत् १६—११	२३, २४, २७, २८;	११—३, ९; १२—१३;
एक्या ८—२६	एत मृ-३; ७—१४;	६—३, ५, ५, ६,	१३—२३, २५, ३४;
एकस्थम् ११—७,	१०—७; १६—९	६, १६, १८, २०,	१५—१९; १८—१६
१३; १३—३०	एति-९, ९; ८—६;	२१, २४, २६, ४०,	एवंरूपः ११—४८
एकस्मिन् १८—२२	११—५५	४२, ४४; ७—४,	एवंविधः ११—५३, ७४
एकम् ३—२; ५—१,	एते १—२३, ३८;	१२, १२, १४, १८,	एयः ३—१०, ३७,
४, ५; १०—२५;	२—१५; ४—३०;	१८, १८, २१, २२;	३७, ४०; १०—४०;
१३—५; १८—२०,	७—१८; ८—२६,	८—४, ५, ६, ७,	१८—५९
६६	२७; ११—३३;	१०, १८, १९, २३,	एया २—३९, ७२,
एकः ११—४२ १३—३३;	१८—१५	२८; ९—१२, १६,	७—१४
एका २—४१	एतेन ३—३९; १०—४२	१७, १९, २३, २४,	एयाम् १—४२
एकाकी ६—१०	एतेषाम् १—१०	३०, ३४; १०—१,	एयति १८—६८
एनाधरम् ८—१३	एतेः १—४३; ३—४०;	४, ५, ११, १३,	एयसि-७; ९—३४;
एकाम्रम् ६—१२	१६—२२	१५, २०, ३२, ३३,	१८—६५
एकाधेय १८—७२	एपाधि ४—३७	३८, ४१, ४१; ११—८,	ए.
	एनम् २—१९, १९,	२२, २५, २६,	ऐशान्तिकस्य १४—७२
	२१, २३, २३, २३,	२८, २९, ३३, ३३,	ऐशरम् ९—५; ११—३,
		३५, ४०, ४५, ४६,	८, ९

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
ऐरावतम् १०-२७	१३-३१	कर्मणाम् ३-४;	१८-६, ११, ४१
ओ.	५-८	४-१२; ५-१;	कर्मनुषङ्गानि १५-२
ओजसा १५-१३	५-२७	१४-१२; १८-२	कर्मिन्यः ६-६६
ओषधीः १५-१३	११-३४	कर्मणि २-४७; ३-१,	कर्मिन्द्रियाणि ३-६
ओम् ८-१३;	१-८	२२, २३, २५;	कर्मिन्द्रियैः ३-७
१७-२३, २४	३-२२	४-१८, २०; १४-९;	कर्मयन्त्रः १७-१
ओंकारः ९-१७	१८-६	१०-२६; १८-४५	कर्मयत्ताम् १०-३०
ओ.	कर्ता ३-२४, २७;	कर्मफलदाताः १२-१२	कर्मयत्ताम् ८-५, ६
औपधम् ९-१६	१८-१४, १८, १९,	कर्मफलदात्री १८-११	कर्मयत्ताम् ९-७
फ.	२६, २७, २८	कर्मफलप्रेप्सुः १८-२७	कर्मयत्ताम् २-१५;
कचित् ६-३८,	कर्मरम् ४-१३;	कर्मफलसंयोगम् ५-१७	१४-२६; १८-५३
१८-७२, ७२	१४-१९; १८-१६	कर्मफलहेतुः २-४७	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	कर्मम् १-४५; २-१७,	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.	६-१	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१२-११, १६, २४;	कर्मफलहेतुः २-४७	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	कर्मत्वम् ५-१४	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्म ३-४६, ३-५,	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	८, ८, ९, १५, १९,	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	१९, २६; ४-९,	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१५, १५, १६, १६,	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	१८, २१, २३, २०,	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	५-११, ६-१, ३;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	६-२९; ८-१,	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१६-२४; १७-२७,	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	१८-३, ३, ५, ८,	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	९, १०, १५, १८,	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	१९, २३, २४, १५,	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	४३, ४४, ४७, ४८	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मचोदना १८-१८	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	कर्मजम् २-५१	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ४-१२	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	कर्मजान् ४-३२	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजः ३-१, ९;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	४-१७, १७,	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	१४-१६; १८-७,	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१२	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
कक्ष्यल्लवणारयुष्णतौ-	१८-६०	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
१७-१९	कर्मजा ३-२०;	कर्मफलम् ५-१२;	कर्मपादौ ९-७
क			

पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०
१८—५४	कायक्लेशभ-	१०—४२; १४—२१;	१३; १२—१०;
काक्षन्तः ४—१२	यात् १८—८	१६—८	१८—४७
काक्षितम् १—३३	कायशिरोप्रविम् ६—१३	किंचन ३—२२	कुर्वन्ति ३—२५;
काक्षे १—३१	कायम् ११—४४	किंचित् ४—२०;	५—११
कामकामाः ९—२१	कायेन ५—११	५—८; ६—२५;	कुर्वणः १८—५६
कामकामी २—७०	कारणम् ६—३, ३;	७—७; १३—२६	कुलक्षयकृतम् १—३८;
कामकारतः १६—२३	१३—२१	किरीटी ११—३५	३९
कामकारेण ५—१२	कारणानि १८—१३	किरीटिनम् ११—१७,	कुलक्षये १—४०
कामको घप-	कारयन् ५—१३	४६	कुलक्षानाम् १—४२,
रायणा १६—१२	कार्पण्यदोषो-	कि स्निग्धम् ४—२०;	४३
कामकोषवि-	पहत २ : २—७	१८—४७	कुलधर्माः १—४०, ४३
शुक्लानाम् ५—२६	कार्यकारणक-	की.	कुलस्य १—४२
कामकोषोद्भवम् ५—२३	तृत्वे १३—२०	कीर्तयन्तः ९—१४	कुलजियाः १—४१
कामधुक् १०—७८	कार्यते ३—५	कीर्तिम् २—३३	कुलम् १—४०
कामभोगार्थम् १६—१२	कार्यम् ३—१७, १९;	कीर्तिः १०—३४	कुले ६—४२
कामभोगेषु १६—१६	६—१; १८—५;	कु.	कुशले १८—१०
कामरागवला-	९, ३१	कुतः २—२, ६६;	कुसुमाकरः १०—३५
निवृत्तिः १७—५	कार्यकार्य-य-	४—३१; ११—४३	कु.
कामरागवि-	वस्थिनी १६—२४	कुन्तिभोज १—५	कूटस्थम् १२—३
जिगम् ७—११	कार्याकार्ये १८—३०	कुन्तिपुत्रः १—१६	कूटस्थः ६—८;
कामरूपम् ३—४३	कार्ये १८—२२	कुह २—४८; ३—८;	१५—१६
कामरूपेण ३—३९	कालम् ८—२३	४—१५, ९—३४,	कूर्मः २—५८
कामसंकल्पव-	कालः १०—३०,	९—१२—११, १८—६३,	कु.
जिताः ४—११	३३, ११—३२	६५	कृतकृत्य १५—२०
कामहेतुकम् १६—८	कालानलसर्पि	कृतक्षेत्रे १—१	कृतनिधय २—३७
कामम् १६—०, १८;	भानि ११—२५	कृतो ३—२१,	कृतम् ४—१५, १५;
१८—५३	काले ८—२३; १७—२०	४—३७, ३७	१७—२८, १८—२३
कामः २—६२; ३—३७;	कालेन ४—२, ३८	कुरुनन्दन २—४१,	कृताज्ञातिः १—१४,
७—११; १६—७१	कालेषु ८—७, २७	६—४३, १४—१३	३५
कामात्मानः ७—४३	काशीराजः १—५	कुरुप्रवीर १—४८	कृतान्ते १८—१३
कामात् २—५५,	काश्यः १—१७	कुरुवृद्धः १—१२	कृतेन ३—१८
६२, ७१;	काश्यः ६—३७	कुरुधैर्य १०—१९	रत्ना २—३८;
६—२४; ७—३२	काम् १—१, ३२,	कुरुव ९—२७	४—२२, ५—२७,
कामाः ७—७०	किम् ३२, ३५; २—३६,	कुरुवत्तम ४—३१	२७, ६—१२, २५;
कामेयुना १८—२४	५४, ५४, ५४,	कुरु १—२५	११—१५; १८—८,
कामेः ७—२०	३—१, ३३; ४—१६	कुर्यात् ३—२५	९८
कामोपभोगप-	१६; ८—१, १, १	कुर्याम् ३—२४	कुरुनन्दनम् ४—१८
रमाः १६—११	१, १, ९—३३	कुर्वन् ४—२१, ७—७,	
काम्यानाम् १८—२			

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
कृत्स्नवत्	१८—२२		६—३५; ७—८; ८—६,			क्षत्रियस्य	२—११		गच्छन्ति	२—५१;	
कृत्स्नवित्	३—२९		१६; १—७, १०, २३,			क्षत्रियाः	२—३२		५—१८; ८—२४;		
कृत्स्नस्य	७—६		२७, ३१ १३—१,			क्षमा	१०—४,		१४—१८, १८,		
कृत्स्नम्	१—४०;		३१; १४—४, ७;			१४; १६—१			१५—५		
७—२९, १—१;			१६—२०, २३;			क्षमी	१२—१३		गजेन्द्र नाम्	१०—२७	
१०—४२; ११—७,			१८—४८, ५०, ६०			क्षयम्	१८—२५		गतरसम्	१७—१०	
१३; १३—३३, ३३			कौन्तेयः	१—२७		क्षयाय	१६—९		गतव्ययः	१५—३६	
कृपणाः	१—४९		कौमारम्	२—१३		क्षरम्	१५—१८		गतसङ्कल्प	४—२३	
कृपया	१—२७; २—१		कौशलम्	२—५०		क्षरः	८—४;		गतसंवेदः	१८—७३	
कृपः	१—८		क्र०			१५—१६, १६			गताः	११—५१	
कृपिगौरक्ष्यवाणि-			क्रतुः	९—१६		क्षात्रम्	१८—४४		'सा' तम्	९—२१	
ज्यम्	१८—४४		क्रि०			क्षान्तिः	१३—७,		। सन्	२५—११	
कृष्ण १—२८, ३१, ४१;			क्रियते १७—१८, १९;			१८—४२			६	८—१५;	
५—१; ६—३४, ३७,			१८—९, २४			क्षामये	११—४२		१ १; १५—४		
३९; ११—४१, १७—१			क्रियन्ते १७—२५			क्षिपामि	१६—१९		गतिम् ६—, ४५;		
कृष्णम्	११—३५		क्रियमाणानि ३—२७,			क्षिप्रम्	४—१२;		७—१८; ८—१३,		
कृष्णः ८—२५; १८—७८			१३—२९			६—३१			२१; ९—३३;		
कृष्णात् १८—७५			क्रियाभिः ११—४८			क्षीणवृक्षपाः ५—२५			१३—२८; १६—२०,		
के.			क्रियाविशेषव-			क्षीणे ९—२१			२२, २३		
के १२—१			हुत्ताम् २—४३			क्षुद्रम् २—३			गतिः ४—१७;		
केचित् ११—२१;			क्रु०			क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः १३—२,			९—१८; १२—५		
२७; १३—२४			कूरान् १६—१९			३४			गती ८—२६		
केन ३—३६			क्रो०			क्षेत्रक्षेत्रज्ञ- योगात् १३—२६			यस्या १४—१५;		
केनचित् १२—१९			क्रोधम् १६—१८;			क्षेत्रज्ञम् १३—२			१५—६		
केवलम् ४—२१;			१८—५३			क्षेत्रज्ञ- १३—१			गदिनम् ११—१७, ४६		
१८—१६			क्रोध. २—६२; ३—३७;			क्षेत्रम् १३—१,			गन्तव्यम् ४—३४		
केवलैः ५—११			१६—४, २१			३, ६, १८, ३३			गन्ताति २—५३		
केशव १—३०, २—५४;			क्रोपात् २—६३			क्षेत्री १३—३३			गन्धर्वयक्षा-		
३—१; १०—१४			क्षे०			क्षेमतरम् १—४६			सुरसिद्धसंघा. ११—२९		
केशवस्य ११—३५			क्षेदयन्ति २—२३			स्व.			गन्धर्वाणाम् १०—२६		
केशवार्जुनयो १८—७६			क्षेयः १२—५			सम् ७—४			गन्धः ७—९		
केशिनिपूदन १८—१			क्षेयम् २—३			खे ७—८			गन्धान् १५—८		
केषु १०—१७, १७			क्षेयम् २—३			ग. १८—६२			गम. २—१		
कै.			क्षेयम् २—३			गच्छ १८—६२			गम्यते ५—५		
कैः १—२२, १४—२१			क्षेयम् २—३			गच्छति ६—३७,			रतीयसे ११—३५		
कौ.			क्षेयम् २—३			४०			परीयः २—६		
कौन्तेय २—१४, ३७,			क्षेयम् २—३			गच्छन् ५—९			गरीयान् ११—४३		
६०, १—९, ३९, ५—२२			क्षेयम् २—३						गर्भम् १४—३		
			क्षेयम् २—३						गर्भः ३—३८		

पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०
गवि ५—१८	गुह्या ६—२२	घ्रा.	७, १०, ११, १२,
गहना ४—१७	गुरुः ११—४३	घ्राणम् १५—९	२३, २८, २८;
गाण्डीवम् १—२९	गुरून् २—५, ५	च.	९—४, ५, ५, ९,
गात्राणि १—२८	गुह्यतमम् ९—१;		१२, १४, १४, १५,
गायत्री १०—३५	१५—२०	च १—१, ४, ४, ५,	१७, १९, २४, २४,
गाम् १५—३	गुह्यतरम् १८—६३	५, ५, ६, ६, ६, ८,	२९; १०—२, ३, ४,
गिराम् १०—२५	गुह्यम् ११—१;	८, ८, ८, ८, ९,	४, ९, ९, ९, १३,
शीलम् १३—४	१८—६८, ७५	११, १३, १३, १४,	१७, १८, २०, २०,
गुडाकेश १०—२०;	गुह्यात् १८—६३	१६, १७, १७, १७,	२०, २२, २३, २३,
११—७	गुह्यानाम् १०—३८	१७, १८, १८, १९,	२४, २६, २७, २८,
गुडाकेशः २—९	घु.	१९, २५, २६, २८	२९, २९, ३०, ३०,
गुडाकेशेन १—२४	घुणन्ति १—२१	२९, २९, २९, ३०,	३०, ३१, ३२, ३२,
गुणकर्मविभा-	घुहन् ५—९	३०, ३०, ३१, ३१	३२, ३४, ३४, ३४,
गयोः ३—२८	घुह्यति २—२२	३१, ३२, ३३, ३४,	३८, ३९; ११—३,
गुणकर्मविभा-	घुह्रीत्वा १५—८;	३८, ४२, ४३;	५, ७, १५, १५, १७,
गद्यः ४—१३	१६—१०	२—४, ६, ८, ११,	२०, २२, २२, २२,
गुणकर्मसु ३—२९	घुह्यते ६—३५	११, १२, १९, २३,	२२, २४, २५, २५,
गुणतः १८—२९	मे.	२४, २६, २७, २९,	२६, २४, २४, २४,
गुणप्रवृद्धाः १५—२	मेहे ६—४१	२९, २९, ३१, ३२,	३६, ३६, ३७, ३८,
गुणभेदतः १८—१९	गो.	३३, ३४, ३४, ३५,	३८, ३९, ३९, ४२,
गुणभोक्तृ १३—१४	गोविन्द १—३२	३६, ४१, ५२, ५८,	४३, ४५, ४८,
गुणमयी ७—१४	गोविन्दम् २—९	६६, ६६; ३—४,	४९, ५०, ५३, ५४,
गुणमयैः ७—१३	प्र.	८, १७, १७, १८,	५४; १२—१, ३,
गुणसत्त्वाः १३—२१	प्रसमानः ११—३०	१८, २२, २४, ३८,	१३, १५, १५, १८,
गुणसंमूढाः ३—२९	प्रसिध्नु १३—१६	३९; ४—३, ५, ८,	१८; १३—२, ३, ३,
गुणसंख्यानि १८—१९	प्रका.	९, १७, १७, १८,	३, ३, ३, ५, ५, ५,
गुणातीतः १४—२५	प्रकाशः ४—७	२२, २७, २८, ४०,	५, ८, ९, १०, १४,
गुणान् १३—१९,	घा.	४०; ५—२, ३, ५,	१४, १७, १५, १५,
२१; १४—२०, २१,	घातयति २—२१	५, १५, १८, १८,	१५, १६, १६, १६,
२१, २६	घो.	२०, २७; ६—१,	१६, १८, १९, १९,
गुणान्वितम् १५—१०	घो.	१, १, १, १३, १६,	१९, २२, २२, २३,
गुणाः ३—२८;	घोरम् ११—४९;	१६, १६, २०, २१,	२४, २५, २९,
१४—५, २३	१७—५	२२, २९, ३०, ३०,	३०, ३४; १४—१, ६,
गुणेषु ३—२८	घोरे ३—१	३७, ४३, ४६;	१०, १०, १३, १३,
गुणैः १४—१९,	घोषः १—१९	७—४, ९, ९, ९,	१३, १७, १७, १९,
११	घ्रा.	११, १२, १२, १६,	२१, २२, २२, २२,
गुणैः ३—५, २७;	घ्रा.	१७, २२, २६, २६,	२६, २७, २७, २७;
१३—२३; १४—२३;	घ्रा.	२९, ३०, ३०;	१५—२, ३, ३, ३,
१८—४, ४१	घ्रा.	८—१, ३, ४, ५,	४, ९, ९, ९, ११

पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०
१३, १३, १३, १५,	चरम् १३—१५	छ.	जनाः ७—१६;
१५, १५, १५, १६,	चराचरस्य ११—४३	छन्दसाम् १०—३९	८—१७, २४;
१६, १८, १८, २०,	चराचरम् १०—३९	छन्दांसि १५—२	९—२३; १६—७;
१६—१, १, ४, ४,	चलन्ति ६—	छन्दोभिः १३—४	१७—४, ५
४, ६, ७, ७, ७,	चलम् ६—३५;	छलयताम् १०—३६	जन्तवः ७—१५
११, १४, १८;	१७—१८	छि.	जन्म २—२७; ४—४,
१७—१, १, ४, ६,	चलितमानसः ६—३७	गित्वा ४—४२;	४, ९, ९; ६—४२;
१०, १०, १२, १४,	चा.	१५—३	८—१५, १६
१५, १५, १८, २०,	चातुर्वर्ण्यम् ४—१३	छिन्दन्ति २—३३	जन्मकर्मफलप्रदाम्
२०, २१, २२, २३,	चाण्डमसम् ८—२५	छिन्नद्विधाः ५—२५	२—४३
२३, २५, २६, २७,	चापम् १—४७	छिन्नवैश्याः १८—१०	जन्मनम् ७—१९
२७, २७, २८, २८;	चि.	छिन्नाग्रम् ६—३८	जन्मनि १६—२०, २०
१८—१, ३, ५, ६,	चिकीर्षुः ३—२५	छे.	जन्मवन्धविनिर्मुक्ताः
९, १२, १४, १४,	चित् २—२९, २९	छेत्ता ६—३९	२—५१
१४, १९, १९, २२,	चितम् ६—१८, २०;	चेत्तुम् ६—३९	जन्ममुत्पन्नराजुःखैः
२५, २८, २९, ३०,	१३—९	ज.	१४—२०
३०, ३०, ३१, ३१,	चित्रार्थ १०—३६	जगतः ७—६; ८—२६,	जन्ममह्युबराभ्याधि-
३१, ३२, ३५, ३६,	चिन्तयन्तः ९—२२	९—१७, १६—९	दुःखदोषानुवर्शनम्
३९, ३९, ४१, ४२,	चिन्तयेत् ६—२५	जगत् ७—५, १३;	१३—८
४३, ४३, ४५, ४५,	चिन्ताम् १६—११	९—४, १०; १०—४२,	जन्मानि ४—५
५५, ५८, ६७, ६७,	चिन्त्यः १०—१७	११—७, १३, ३०,	जपगङ्गाः १०—२५
६९, ६९, ७०, ७१,	चिरात् १२—७	३६, १५—१२,	जयद्रथम् ११—३४
७४, ७६, ७७, ७७	चिरेण ५—६	१६—८	जयः १०—३६
चक्रहस्तम् ११—४६	चू.	जगत्पते १०—१५	जयाजयौ २—३८
चक्रम् ३—१६	चूगतिः ११—२७	जगत्सिवात् ११—२५,	जयेम २—६
चक्रिणम् ११—१७	चे.	३७, ४५	जयेयुः २—६
चक्षुः ५—८, ९, २७	चेकितानः १—५	जगन्मयगुणवृत्तिस्थाः	जरा २—१३
चक्षुरावात् ६—३३	चेत् २—३३, ३—१,	१४—१८	जरापरणमोक्षाय ७—२९
चक्षुरम् ६—२६, ३४	२४, ४—३६; ९—३०	जनकादयः ३—२०	जहाति २—५०
चतुर्भुजेन ११—४६	चेतना १०—२२,	जनयेत् ३—२६	जहि ११—३४, ३—४३
चतुर्विधम् १५—१४	१३—६	जनसंसदि १३—१०	जा.
चतुर्विधाः ५—१६	चेतसा ८—८, १८—५७,	जनः ३—२९	जागर्ति २—६९
चत्वारः १०—६	७२	जनाभिपाः २—१२	जामतः ६—१६
चन्द्रमसि १५—१२	चेष्टते ३—३३	जनानाम् ७—२८	जाग्रति २—६९
चम् १—३	चेष्टाः १८—१४	जनार्दन १—३६, ३९	जातस्य २—२७
चरताम् २—६७	चेष्टाधिकमुद्योत-	४४, ३—१; १०—१८;	जाताः १०—६
चरति २—७१,	रम् ६—११	११—५१	जातिधर्माः १—४३
२—३६	च्यवन्ति ४—२४		
चक्र ३—६४			

पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०
आतु २—१२; ३—५, २३	ज्ञा.	१—१; १०—६, ३८; १२—१२;	त.
पानम् ८—२७	ज्ञातव्यम् ७—२	१३—२, २, ११, १७, १८; १४—१,	तत् २—१७; ८—२२; ९—४;
पानाति १०—१९	ज्ञातुम् ११—५४	२, ९, ११, १७; १५—१५, १८—१८	११—३८; १८—४६
पाने ११—२५	ज्ञातेन १०—४२	१९, २०, २१, २१, ४२ ६३	ततः १—१३, १४; २—३३, ३६, ३८; ६—२२, २६, २६, ४३, ४५; ७—२२;
प्रायते १—२०, ४१; २—२०; १४—१५, १५	ज्ञात्वा ४—१५, १६, ३२, ३५; ५—२९; ७—२; ६—१, १३, १३—१२; १४—१; १६—२४; १८—१५	ज्ञानमिदं य- कर्मणम् ४—१९	११—४, ९, १४, ४०; १२—९, ११; १३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
प्रायन्ते १४—१२, १३	ज्ञानगम्यम् १३—१७	ज्ञानाग्निः ४—३७	तत् १—१२, ४६; २—७, १७, ५७, ५७, ६७, ३—१, २, २१, २१, २१; ४—१६, ३४, ३८; ५—१, ५, १६, ६—२१; ७—१, २३, २९, ८—१, ११, २१, २८; ९—२६, २७, १०—३९, २९, ४१, ४१, ११—४, ४२, ४२, ४५, ८९; १२—२, ३, ३, १२, १२, १३, १५, १५, १६, १७, २६; १४—७, ८, १५—४, ५, ६, ६, १२; १४—१७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २५, २८; १८—१, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २७, ३७; ३८, ३८, ३९, ४०, ४३, ९०, ७७
प्राहन्वी १०—३१	ज्ञानचक्षुषा १३—२४	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जि.	ज्ञानचक्षुषा १३—२४	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जिगीषताम् १०—३८	ज्ञानतपसा ४—१०	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जिघ्रन् ५—९	ज्ञानदीपिते ४—२७	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जिगीषयामः २—६	ज्ञानदीपेन १०—११	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जिज्ञासुः ६—४४; ७—१६	ज्ञाननिर्धृतक- स्मयाः ५—१७	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जितसङ्कतोपाः १५—५	ज्ञानप्लवेन ४—३६	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जितः ५—१९; ६—६	ज्ञानयज्ञः ४—३३	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जितात्मानः ६—७	ज्ञानयज्ञेन ९—१५	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जितात्मा १८—४९	१८—७०	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जिज्ञा २—३७; ११—३३	ज्ञानयोग्य- वस्थितिः १६—१	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जितेन्द्रियः ५—७	ज्ञानयोगेन ३—३	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जीर्णानि २—२२, २२	ज्ञानवताम् १०—३८	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जीवति ३—१६	ज्ञानवान् ३—३३;	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जीवनम् ७—६	७—१९	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जीवमृतः १५—७	ज्ञानविज्ञानतु सारना ६—८	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जीवमृताम् ७—१	ज्ञानविज्ञानना दानम् १—४१	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जीवलोके १५—७	ज्ञानविज्ञानना दानम् १—४१	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जीवितेन १—३२	ज्ञानविज्ञानना दानम् १—४१	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जु.	ज्ञानविज्ञानना दानम् १—४१	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जुहोति ९—२७	ज्ञानविज्ञानना दानम् १—४१	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जुहति ४—२६, २६, २७, २९, ३०	ज्ञानविज्ञानना दानम् १—४१	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जे.	ज्ञानविज्ञानना दानम् १—४१	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जेतति ११—३४	ज्ञानविज्ञानना दानम् १—४१	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४
जेपये ३—२६	ज्ञानविज्ञानना दानम् १—४१	ज्ञानाग्निः ४—३७	१३—२८, ३०; १४—३; १५— १६—२०, २२; १८—५५, ६४

पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०
तत्परः ४—१९	तदर्थम् ३—९	नया २—४४; ७—२२	ता. ६—४०
तत्परायणाः ७—१७	तदर्थीयम् १७—२७	तयो. ३—१४; ५—२	तानि २—६; १४—५;
तत्प्रसादात् १८—६२	तदा १—२, २१;	तान्ति ५—१४	९—७, ९; १८—१९
तत्प्र१—२६; २—१३,	२—१२, ५३, ५५;	तद्विषयसि १८—५८	तान् १—७७, २७;
२८; ६—१३, ४३;	४—७; ६—४, १८;	तच्च १—१; २—१६,	२—१४; ३—२९,
८—१८, २४, २५;	११—१३; १३—३—;	३६; ४—५; १०—४२;	३२; ४—११, ३२;
११—१३; १४—६;	१४—११, १४	११—१५, १६, २०,	७—१२, २२;
१८—४, १६, ७८	तदात्मान. ५—१७	२८, २९, ३०, ३१,	१६—१९; १७—६
तत्त्वज्ञानार्थदर्श-	तद्बुद्धयः ५—१७	३६, ४१, ४७, ५१;	तामसप्रियम् १७—१०
नम् १३—११	तद्भावभावितः ८—६	१८—३३	तामसम् १७—१३,
तत्त्वतः ४—९;	तद्बत् २—७०	तस्मात् १—३७; २—१८,	१९, २२; १८—२२,
६—२१; ७—३;	तद्विद् १३—१	२५, २७, ३०, ३५, ५०,	२५, ३९
१०—७; १८—५५,	तनुम् ७—२१; ९—११	६८; ३—१५, १९,	तामस. १८—७, २८
५५	तन्निष्ठाः ५—१७	४१; ४—१५, ४३;	तामसाः ७ —१२;
तत्त्वदर्शिनः ४—३४	तपन्तम् ११—१९	५—१९; ६—४६;	१४—१८; १७—४
तत्त्वदर्शिभिः २—१६	तपसा ११—५३	८—७, २०, २७;	तामसी १७—२;
तत्त्वविद् ३—२८;	तपसि १७—२७	११—३३, ४४;	१८—३२, ३५
५—८	तपस्यसि ९—३७	१६—२१, २४;	तावान् २—४६
त वम् १८—१	तपस्विभ्यः ६—४६	१७—१८, २४,	तासाम् १४—४
तत्त्वेन ९—२४;	तपस्विषु ७—९	६९, ६९	ताम् ७—२१; ८—१७;
११—५४	तपः ७—९; १०—५;	तस्मिन् १४—३	१७—२
तथा १—८, २६, ३४,	१६—१; १७—५,	तस्य १—१३; २—५७,	ति.
३४; २—११, १३,	७, १४, १५, १६,	५८, ६१, ६८;	तिक्ष्णस्त्व २—१४
२२, २६, २९; ३—२५	१७, १', १९, २८;	३—१७, १८; ४—१३;	तिष्ठति ३—५; १३—११;
३८; ४—११, २८,	१८—५, ५, ४२	६—३, ६, ३०, ३४,	१८—६१
२९, ३५; ५—२४,	तप.सु ८—२८	४०; ७—२१, २१;	तिष्ठन्तम् ११—२७
६—७; ७—६;	तपानि ९—१९	८—१४; ११—१२,	तिष्ठन्ति १४—१८
८—२५, ९—६, ३२,	तपोभि. ११—४८	१५—२; १८—७,	तिष्ठसि १०—१६
३३; १०—६, १३,	तपोयज्ञाः ४—२८	१५	तु.
३५; ११—६, १५,	तप्तम् १७—१७, २८	तस्याम् २—६९	तु १—२, ७, १०;
२३, २६, २८, २९,	तप्यन्ते १७—५	तस्याः ७—२२	२—५, १२, १८, १६,
३४, ४६, ५०;	तमसाः ८—९, १३—१७;	तम् २—१, १०;	१७, २९, ६४; ३—७
१२—१८; १३—१८,	१४—१६, १७	४—१९; ६—२, २३,	१३, १७, २८, ३२,
२९, ३२, ३३;	तमसा १८—३२	४३; ७—२०, २०;	४२, ४२; ५—२,
१४—१०, १५;	तमसि १४—१३, १५	८—६, ६, १०, २१,	६, १४, १६, ६—६,
१५—३; १६—२१;	तमः १०—११; १४—५,	२३;	१६, ३५, ३६, ४५;
१७—७, २६;	८, ९, १०, १०,	१०—१०; १३—१;	७—५, १२, १८, २३,
१८—१४, ५०, ६३	१०; १७—१	१५—१, ४; १७—१२,	२६, २८; ८—१६,
तदनन्तरम् १८—५५	तयोद्धारेः १६—२२	१८—४६, ६२	

पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०
२०, २२, २३; ९—१, १३, २४, २९: १०—१०; ११—८, ५४; १२—३, ६, २०; १३—२५; १४—८, ९, १४, १६; १५—१७; १७—१, ७, १२, २१; १८—६, ७, ११, १२, १६, २१, २२, २४, २४, २६	३०; १०—१, १०, १४, १९; ११—३, ८, २३, २५, २७, ३१, ३७, ३९, ३९, ४०, ४०, ४९; १२—२ ४, २०; १३—२५ ३४; १६ ८, १७, २४; १८—५९, ६३, ६४, ६७, ६७, ७२ तेजस्विनाम् ७—१०; ००—३६ छेज ७—९, १०; १०—३६; १५—१२, १२; १६—३; १८—४३ तेजोभिः १—३० तेजोमयम् ११—४७ तेजोराकिम् ११—१७ तेजोशर्ममम् १० ४१ तेज ३—३८; १—२४; ५—१५; ६—४; ११—१, ४६; १७—२३; १८—७० तेजाम् ५—१६; ७—११, २३; ९—२३; १०—१०, ११; १२—१, ५, ७; १७—१, ७ तेषु २—६०, ५—२२; ७—१२; ९—५, ९, २८; १६—७ ते. ते १—७, ३३; २—६, ५, ३४, ३९, ४७, ४७, ५२, ५३; ३—१, ८, ११, १३, ३०; ४—३, १६, ३४; ५—१९, २२; ७—२, १०, १४, ०८, २९, ३०, ८—१०, १०; ९—१, २०, २१, २३, २४, २९, ३	त्यक्तसर्वपरिग्रहः ४—२१ त्यक्तुम् १८—११ त्यक्त्वा १—३३; २—३, ४८, ५१; ४—९, २०; ५—१०, ११, १२; ६—२४; १८—६, ९, ५१ यजति ८—६ त्यजन् ८—१३ त्यजेत् १६—२१, १८—८, ४८ त्या फलम् १८—८ त्यागस्य १८—१ त्याम् १८—२, ८ त्याः १६—२; १८—४, ९ न्यायाः १२—१२ स्यामी १८—१०, ११ त्यगे १८—४ त्याज्यम् १८—३, ३, ५ अ. त्रयम् १६—२१ त्रयीधाम् ९—२१ त्रयते २—४० त्रिग १८—१९ त्रिभिः ७—१३; १६—२२; १८—४० त्रिविधम् १—२१; १७—१७; १८—१२, २९, ३६ त्रिविध. १७—७, २३; १८—४, १ त्रिविधा १७—३; १८—१८ त्रिषु ३—२२ त्रीन् १४—२०, २१, २१	पदानि अ० खो० त्रैगुण्यविषयाः २—४५ त्रैलोक्यराज्यस्य १—३५ त्रैविद्या. ९—२० त्व. त्वक् १—२९ त्वत्तः ११—२ त्वत्प्रसादात् १८—७३ त्वत्तमः ११—४३ त्वदन्य. ६—३९ त्वदन्येन ११—८७, ४८ त्वया ६—३३; ११—१, २०, ३८; १८—४२ त्वयि २—३ स्वरमाणाः ११—२७ स्वम् २—११, १२, २६, २७, ३०, ३३, ३५; ३—८, ४१; ४—४, ५, १५; १०—१५, १६, ४१; ११—३, ४, ०८, १८, १८, ०८, ३३, ३४, ३७, ३८, ३८, ३९, ४०, ४३, ४९; १८—५८ स्व २—२, ११, २१, २२, ३२; १८—६६ स्वाम् २—७, ७, ३५; १०—१३, १७; ११—१६, १७, १९, २१, २४, २६, ४२, ४४, ४६; १२—१; १८—१९ द. दक्षः १२—१६ दक्षिणायनम् ८—२५ दण्डः १०—३८ दत्तम् १०—१८

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
दत्तान्	३—१२		दने	१७—२७		दु.			१—१४.		
ददामि	१०—१०,		दानेन	११—५३		दुरत्यया	७—१५		ददम्	६—३४;	
११—८			दानेषु	८—२८		दुरासदम्	३—४३		१८—६४		
ददासि	९—२७		दानैः	११—४८		दुःस्तिम्	६—१०		दने	१५—३	
दधामि	१४—३		दास्यन्ते	३—१२		दुर्निग्रहम्	६—३५		दष्टपर्वम्	११—४७	
दधुः	१—१८		दास्यामि	१६—१५		दुर्निगिहम्	११—१७		दष्टवान्	११—५३, ५३	
दधी	१—१२, १५		दि.			दुर्वृद्धे	१—२३		दष्टः	२—१६	
दमयताम्	१०—३८		दिवि	९—२०;		दुर्मतिः	१८—१६		दष्टिम्	१६—९	
दम १०—४; १६—१,			११—१२; ११—४०			दुर्मेधाः	१८—३५		दष्ट्वा	१—२, २०, २८;	
१८—४२			दिव्यः स्थानुलेपनम्	११—११		दुर्योधनः	१—२		२—५९; ११—२०,		
दम्भमानमदा.			११—११			दुर्लभतरम्	६—४२		२३, २४, २५, ४५,		
दम्भः	१६—४		दिव्यमास्याम्भ धरम्	११—११		दुष्कृताम्	४—८		४९, ५१		
दम्भार्थे	१७—१३		दिव्यम् ४—९; ८—८,			दुष्कृतिनः	७—१५		दे.		
दम्भाहंकारसं.			१०, १०—१२;			दुष्टसु	१—११		देव ११—१५, १४, ४५		
दुक्ताः	१७—५		११—८			दुष्टम्	१६—१०		देवतः	४—१२	
दम्भेन	१६—१०;		दिव्य नाम् १०—४०			दुष्टरेण	३—३९		देवदत्तम्	१—३५	
१७—१८			दिव्यानि १०—५			दुष्टापाः	६—३६		देवदेव	१०—१५	
दया	१६—२		दिव्यानेकोद्यतायुधम्	११—१०		दुःखतरम्	२—३६		देवदेवस्य	११—१३	
दपे.	१६—४		दिग्गान् ९—२०;			दुःखोनयः	५—०२		देवद्विगुह्यं सपूजनम्		
दपेम्	१६—१८;		११—१५			दुःखोपमयप्रदाः	१७—९		१७—१४		
१८—५३			दिव्या. १०—१६, १९			दुःखसंयोगविशेषम्	६—३३		देवभोगान् ९—२०		
दशनद्वक्षिण. ११—५२			दिर्घा १—१४			दुःखहा	६—१७		देवयज्ञः ७—२३		
दर्शय ११—४, ४५			दिशाः ६—१३;			दुःखम् ५—६; ६—३२;			देवर्षिः १०—१३		
दर्शयामास ११—९, ५०			१—२०, २५, ३६			१०—४; १२—५;			देवर्षिणाम् १०—२६		
दर्शितम् १०—४७			दी.			१३—६; १४—१६;			देवस्य १०—१३		
दग् १—७			दापः ६—१९			१८—८			देववर ११—३१		
दशनन्तरेषु ११—२७			दीर्घविशालनेत्रम्	११—२४		दुःखान्तम् १८—३६			देवमताः ९—२५		
दहते २—२३			दीर्घकुलाश्रयप्रम्	११—१९		दुःखम् ८—१५			देवम् ११—११, १४		
दष्टकरालनि ११—२५			दातम् ११—२४			दुःखेन ६—७२			देवानाम् १०—२, २२		
२७			दातम् ११—२४			दुःखे २—५६			देवान् ३—११;		
दास्यम् ८—४३			दास्यन्ते ११—२४			दुःखे २—५६			७—२३; ९—२५;		
दातम् ११—२०			दास्यन्ते ११—२४			दुःखे २—५६			११—१५; १७—४		
दानिकराः १७—२५			दास्यन्ते ११—२४			दुःखे २—५६			देवाः ३—१०,		
दाना १०—१४			दास्यन्ते ११—२४			दुःखे २—५६			१२, १०—१४;		
दानम् १०—५; १६—१,			दास्यन्ते ११—२४			दुःखे २—५६			११—५२		
११—७, २० २—, ददते १७—२०, २१,			दास्यन्ते ११—२४			दुःखे २—५६			देवेश ११—२५;		
२१, २३, १८—५, २२			दास्यन्ते ११—२४			दुःखे २—५६			३७, ४५		
५, ४३			दास्यन्ते ११—२४			दुःखे २—५६					

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
ध्रुवः २—२७	२६; ८—५, १५,	३९, ४०, १०; १८—६५	नारदः १०—१३, २६
धृता १८—७८	१६, २०, २१, २७;	नमोरेन् ११—३७	नारीणाम् १०—३४
न.	९—४, ५, ५, ९,	नयत् ६—२६	नवम् २—६७
न १—३०, ३१,	२४, २९, २९, ३१;	नरक्षय १६—२१	नाशनम् १६—२१
३१, ३१, ३५, ३७,	१०—२, २, ७, १९,	नरक्षय १—४२	न क्षयाभि १०—११
३८, ३९; २—३,	१४, १८, १९, ३९,	नरके १—४४; १६—१६	न क्षय ११—१९, २९
६, ६, ८, ९, ११,	४०; ११—८, १६,	नरपुंगवः १—४	नाशितम् ५—१६
१२, १२, १२, १२,	१६, १६, २४, २५,	नरलोकाधीराः ११—२७	नास २—२२
१२, १२, १३, १५,	२५, ३१, ३२, ३७,	नरः २—२२;	शिणौ ५—२७
१६, १६, १७, १९,	४३, ४७, ४८, ४८,	५—३३; १२—१९;	नासिष्ठप्रम् ६—१३
१९, १९, २०, २०,	४८, ४८, ५३, ५३,	१६—२२; १८—१५,	नास्ति २—६६
२०, २०, २३, २३,	५३, ५३; १२—७,	४५, ७१	नि.
२३ २३, २५, २६,	८, ९, १५, १५,	नराणाम् १०—२७	निगच्छति १—३०;
२७, २९, ३०, ३१,	१७, १७, १७, १७;	नराधमान् १६—१९	१८—३६
३१, ३३, ३८, ४०,	१३—१२, १२, २३,	नराधमाः ७—१५	निगृहीता, नि २—६८
४०, ४२, ४४, ५७,	२४, ३१, ३१, ३२,	नराधिपम् १०—२७	निग्रहणामि ९—१९
५७, ६६, ६६, ७०,	३२; १४—२, २,	नरैः १७—१७	निग्रहम् ६—३४
७२; ३—४, ४, ५, ८,	१९, २२, २२, २३,	नन्दारे ५—१३	निग्रह ३—३३
१६, १७, १८, १८,	२३; १५—३, ३,	नवानि २—२२, २२	नित्यजातम् २—२६
१८, १८, २२, २२,	३, ३, ४, ६, ६, ६,	नश्यति ६—३८	नित्यतृप्तः ४—२०
२३, २४, २६, २,	६, १०, ११; १६—३,	नश्यत् ८—२०	नित्ययुक्तस्य ८—१४
२९, ३२, ३४, ४—५,	७, ७, ७, ७, २३,	नष्टः ४—२; १८—७३	नित्ययुक्तः ७—१७
९, १४, १४, १४,	२३, २३; १७—२८;	नष्टस्मानः १६—९	नित्ययुक्ताः ९—१४;
२०, २१, २२, ३१,	१८—३, ५, ७, ८,	नष्टन् ३—३२	१—२
३५, ३८, ४०, ४०,	१०, १०, ११, १२,	नष्टे १—४०	नित्यवैरिणा ३—३९
४०, ४१; ५—३,	१६, १७, १७, १७,	नः १—३२, ३३,	नित्यशाः ८—१४
३, ४, ६, ७, ८,	१७, ३५, ४०, ४७,	३६; २—६, ६	नित्यत्त्वस्यः २—४५
१०, १३, १३, १४,	४८, ५४, ५४, ५८,	न.	नित्यसंन्यासी ५—३
१४, १४, १५, १५,	५९, ६०, ६७, ६७,	नाग नम् १०—२९	नित्यस्य २—१८
२०, २०, २२;	६७, ६७, ६९, ६९	नान भावान् १८—२१	नित्यम् २—२१, ३६,
६—१, १, २,	नकुलः १—१६	नाय वर्णकृतीनि ११—५	३०; ३—१७, ३१;
४, ४, ५, ११, ११,	नकुलप्राणम् १०—२१	नानाविधानि ११—५	९—६; १०—१३;
१६, १६, १६, १६,	नदानम् ११—२८	न नाशस्त्रप्रह १—५	११—५२; १३—९;
१९, २१, २२, २२,	नमः १—१९	रणाः १—५	१८—५२
२५, ३०, ३०, ३३,	नमः स्तुतम् ११—२४	न न्यगमिना ८—८	नित्यः २—२०, २४
३८, ३९, ४०, ४०,	नमस्य-तः १—१४	नामयष्टे १—१७	नित्याभियुक्तानाम्
४०; ७—२, ७, १२,	नमस्यन्ति ११—३६	नायकः १—७	१—२२
१३, १५, २५, २५,	नमः १—३४; ११—३१,		२—१४
	३५, ३९, ३९, ३९,		

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
निद्रालस्यप्रमादेत्यम् ८—३९	निरुद्धम् ६—२०	निश्चिता १६—११	पण्डितम् ४—१३
निधनम् ३—३५	निरुध्य ८—१२	निश्चित्य ३—२	पण्डिताः २—११;
निधानम् ९—१८, ११, १८, ३८	निर्गुणत्वात् १३—३१	निष्ठा ३—३; १७—१;	५—४, १८
निन्दनाः २—३६	निर्गुणम् १३—१४	१८—५०	पतङ्गाः ११—२९
निवद्धः १८—६०	निर्देशः १६—२३	निर्गुण्यः १—४५	पतन्ति १—४२;
निवघ्नन्ति ४—४१;	निर्दोषम् ५—१९	निहतः ११—३३	१६—१६
९—९; १३—५;	निर्द्वन्द्वः २—४५,	निहत्य १—३०	पत्रम् ९—२६
७—८	५—३	नि.श्रेयसवरो ५—२	पथि ६—३८
निबन्धाय १९—५	निर्ममः २—७१;	निस्पृहः २—७१;	पदम् २—५१; ८—११;
निदग्ध ४—२२;	३—३०; १२—१३;	६—१८	१५—४, ५; १८—५६
५—१२; १८—१७	१८—५३	नी.	पद्मपत्रम् ५—१०
निर्बन्ध १—३; १८—१३,	निर्बलत्वात् १४—६	नीतिः १०—३८;	परतरम् ७—७
५०	निर्मलम् १४—१६	१८—३८	परतः ३—४२
निमित्तमात्रम् ११—३३	निर्माणमोहाः १५—५	नु.	परधर्मः ३—३५
निमित्तानि १—३०	नियोगक्षेमः २—४५	नु १—३५; २—३६	परधर्मात् ३—३५;
निमित्तान् ५—९	निर्वाणपरमाम् ६—१५	नृ.	१८—८७
नियतमानसः ६—१५	निर्विचारः १८—२६	नृलोके ११—४८	परमम् ८—३, ८,
नियन्त्य १८—७	निर्वर्णचेतसा ६—२३	नृपु ७—८	२१; १०—१, १२;
नियतम् १—४४;	निर्वैरः १८—५५	नै.	११—१, ९, १८;
७—८; १८—९, २३	निवर्तते २—५९;	नैष्कर्म्यसाक्षिम् १८—४९	१५—६; १८—६४;
निरतात्मानिः ८—२	८—२५	नैष्ठिकम् ३—४	८६
नियतादायाः ४—३०	निवर्तन्ति १५—४	नैष्ठिकः १८—२८	परमः ६—३२
नियताः ५—२०	निवर्तन्ते ८—२१;	नैष्ठिकम् ५—१२	परमात्मना ६—७;
नियतम् ७—२०	९—३; १५—६	नो.	१३—२२, ३१;
नियम्य ३—७, ४१;	निवर्तितम् १—३९	नो १५—२८	१५—१७
६—२६; १८—११	निवर्त्यसि १२—८	न्याय्यम् १८—१५	परमात्म ८—१३, १५,
नियोज्यति १८—१९	निवाटस्थः ६—१९	न्यासम् १८—२	२; १८—४९
नियोजयति ३—१	निवासा ९—१८	प.	परमेश्वर ११—३
नियोजित. ३—३६	निवृत्त नि १४—२२	पञ्चिणाम् १०—३०	परमेश्वरम् १३—२७
निरासिः ६—१	निवृत्तिम् १६—१;	पचन्ति ३—१३	परमेश्वराः १—१७
निरहकारः २—३१;	१८—३.	पचामि १५—१४	परया १—२७
१२—१३	निवे.य १२—८	पय १३—५; १८—१३,	१२—२; १७—१७
निगर्घाः ३—३०;	निवा २—६९, ६९	१५	परस्वत् ८—९
८—२१;	निधयम् १८—४	पय १३—५; १८—१३,	परस्वरम् ३—११;
निरुध्दयः ४—२०	निधयेन ६—२३	१५	१—९
निरुद्धास्तः २—५९	निधराति ६—२६	पय १३—५; १८—१३,	परस्व १७—१९
निरुद्धे १—२२	निधत्ता २—५३	१५	परम् २—१३, ५९;
	निधितम् २—७; १८—६	पय १३—५; १८—१३,	३३; ४—४; ७—३३,

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
२४, ८—१०, २८;	परिपन्थिनौ ३—२४	पाण्डव ४—३५; ६—२;	पाथेस्य १८—७४
९—११; १०—१२,	परिप्रक्षेप ४—३४	११—५५; १४—२२;	पाथैय ११—९
१२; ११—१८, ३८,	परिमाणित्वम् १५—४	१६—२५	पावकः २—३३;
३८, ४७; १३—१२,	परिश्रुष्याति १—२८	पाण्डव १—१४, २०;	१०—२३; १५—६
१७, ३४; १४—१,	परिसमाध्यते ८—३३	११—१३	पावनानि १८—५
१९; १८—७५	पर्यङ्गः ३—१४	पाण्डवोनाम् १०—३७	पि.
परितप २—३, ४—२,	पर्यङ्गा ३—१४	पाण्डवो नीकम् १—२	पितरः १—३४, ४३
५, ३३; ७—२७;	पर्यान्ति १५—१	पाण्डवः १—१	पिता ९—१७; ११—४३,
९—३, १०—४०;	पर्यवतिष्ठते २—६५	पाण्डुपुत्र जम् १—३	४४, १—४
१०—५४; १८—४१	पर्याप्तम् १—१०	पातकम् १—३८	पितामहः १—१२;
परितप. २—९	पर्युपास्ते ४—२५;	पार्ति १७—२०	९—१७
परम्पराप्राप्तम् ४—२	१—२२; १२—१,	पापकृतम्. ४—३६	पितामहन् १—६६
पर. ४—४०; ८—७०,	३, २०	पापयोनय, ९—३२	पितामहा. १—३४
२२; १३—२२	पर्युषि-म् १—१०	पापम् १—३६, ४५;	पितृकृताः ९—२५
परा ३—४३;	पवताम् १०—३१	२—३३, ३८; ३—३६;	विपुणाम् १०—३९
१८—५०	पवन. १—३१	७—१५; ७—२८	पितृन् १—२६;
पराणि ३—४१	पवित्रम् ४—३८,	पापत् १—३९	९—३५
पराम् ४—३९;	१—७, १७, १०—११	पापा. ३—१३	पी.
६—४७; ७—५,	पश्य १—३, २५;	पापेन ५—१०	पीडया १७—१९
९—३२; १३—२८;	१—५; ११—५, ६,	पापेभ्यः ४—३६	दु.
१४—१; १६—२२,	६, ७, ८	पापेषु ६—९	दुष्यन्मरणम् ७—२८;
२३, १८—५४, ६३,	पश्यतः २—६९	पाप्मानम् ३—४१	१८—७१
६८	पादति २—३९;	पादलम् १६—४	दुष्यन्मरणम् ६—११
परिक्वर्तितः १८—७,	५—३, ५; ६—३०,	पाथ १—३५;	दुष्यम् ९—२०;
२७	३०, ३२; १३—३७	२—३, २१, ३२,	१८—७६
परिक्लिष्टम् १७—२१	२७, २९, २९;	३६, ४२, ५६, ७२;	दुष्यन्मरणम् ६—११
परिमहम् १८—५३	१८—१६, १६	३—३६, २२, २३,	दुष्यन्मरणम् ८—२८
परिवक्षते १७—१३,	१७	४—११, २३; ६—४०,	दुष्यन्मरणम् ९—२०;
१७	पश्यन् ५—९;	७—१, १०, ८—८,	१८—७६
परिवर्त्तकम् १८—६४	६—२०, १३—२८	१४, १९, २३,	दुष्यन्मरणम् ७—९
परिचिन्तयन् १०—१७	पश्यन्ति १—३८;	२७; ९—१३, ३२,	दुष्या. ९—३३
परिष्ठाता १८—१८	१३—३४; १५—१०,	१०—२४; ११—५;	दुष्ये ९—२१
परिणमे १८—१७, ३६	११, ११	१२—७, १६—४,	दुष्ये हादिपु १३—९
परिदृश्य १८—६६	पश्यामि १—३०;	६३ १७—२६, २८,	दुष्ये ११—४४
परिदृष्टम् १८—७	६—३३; ११—१५,	१८—१, ३०, ३१;	दुष्यन्मरणम् १—६
परिदृष्टम् ४—८	१६, १६, १७, १९	३२, ३३, ३४, ७२	दुष्यन्मरणम् १—३४;
परिदृष्टम् १—२९	पश्येत् ४—१८	पाथः १—२९;	२१—२६
परिदृष्टम् २—२८	पा. १—१५	१८—७८	

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
पुनः ४—९, ३५; ५—१; १६, १६, २; ९—७, ८, ८, ३३; ११—१६, ३९, ४९; ५०; १५—२१; १८—२४, ४०, ७३, ७७	पुष्प मि १५—१३ पुष्पम् ९—७ पुष्पिस्ताम् २—४२ पुंसः २—६ पू. ७—४ पूज्यः ११—४३ पूतपापाः ९—७ पूताः ८—१० पूति १७—१० पूरय. ३—१९, ३५ पूर्वतरम् ४—१५ पूर्वम् ११—३३ पूर्वभ्यासेन ६—४४ पूर्व १०—६ पूर्व ४—१५, १५ पू. ७—७ पूज्य मि १—१८, १८; ५—४; १३—४; १८—१, १४ पूज्यत्वेन ९—१५, १८—१, २९ पूज्यविधम् १८—१४ पूज्यविधन् १८—२१ पूज्यविधाः १०—५ पूज्यविधते १—१८ पूज्यीम् १—१९ पूज्यम् ५—१५ १८—४ ११—४० पू. ०—१५ १—२६ १—३४ ७—८ ०—२० १—४३	प्र. १४—६ प्रकाशयति ५—१६; १३—३३, ३३ प्रकाशम् १४—२२ प्रकाशः ७—२५; १४—११ प्रकीर्त्यो ११—३६ प्रहातिजान् १३—२१ प्रकृतिजैः ३—५; १८—४० प्रकृतिर्धभवान् १३ १९ प्रकृतिर्धमर्वाः १४—५ प्रकृतिस्थः १३—२१ प्रकृतिस्थानि १५—७ प्रकृतिम् ३—३३; ४—६; १—७, ८, १२, १३; ११—५१; ०—१९, २३ प्रकृतिः ७—४; ९—१०, १३—२०; १८—५९ प्रकृतेः ३—२७, २९, ३३; ९—८ प्रकृत्या ७—२०; १३—२९ प्रजनः १०—२८ प्रज्जाति २—५५ प्रज्जाहि ३—४१ प्रज्जाति १८—२१ प्रज्जानामि ११—३१ जापतिः ३—१०; ११—३९ प्रजाः ३—१०, ३४; १०—६ प्रजा ३—५७, ५८, ६१, ९८	प्रज्ञावादान् २—११ प्रज्ञाम् २—६७ प्रणय ११—१४, ३५, ४४ प्रणयेन ११—४१ प्रणवः ७—८ प्रणयति २—६३; ६—१०; ९—३१ प्रणयन्ति १—४० प्रणयामि ७—३० प्रणिधाय ११—४४ प्रणिपातेन ४—३४ प्रतापवान् १—१३ प्रति २—४३ प्रतिज नहि ९—३१ प्रतिजाने १८—६५ प्रियते १४—१४ प्रतियोत्सवा. मि २—४ प्रतिष्ठा १४—१७ प्रतिष्ठ ६—११ प्रतिष्ठितम् ३—१५ प्रतिष्ठिता २—५७, ५७, ६१, ९८ प्रत्यक्षान्. मम् ९—३ प्रत्यनीकेषु ११—३३ प्रत्यक्ष यः २—४० प्रत्यक्षकारा. र्यम् १७—२१ प्रथितः १५—१८ प्रथितवः १—१४ प्रथिताम् ८—२८ प्रथितम् ११—२९ प्रथितान् १—११ प्रथितन्त. १९—१८ प्रथितः १८—७३ प्रथितः ११—३० प्रथितः ७—११

पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०
प्रपये १५—४	प्रयाति ८—५, १३	प्रव्यथितान्तरात्मा ११—२४	प्राणापनी ५—२७
प्रपद्यन्ते ४—११, ७—१४, १५, २०	प्रयुक्त ३—३६	प्रव्यथिता १५—२३	प्राणायामः ४—२९
प्रपन्नम् २—७	प्रयुज्यते १७—२६	प्रव्यथित १७—२६	प्राणिनाम् ५५—१४
प्रपद्य ११—४९	प्रत्यम् १४—१४, १५	प्रव्यथित १७—२६	प्राणे ४—२९
प्रपद्यद्भिः १—९	प्रत्य ७—९, ९—१८	प्रव्यथित १७—२६	प्राणेषु ४—३०
प्रपद्यामि २—८	प्रत्यन्ताम् १६—११	प्रव्यथित १७—२६	प्राणव्ययः ५०—१९
प्रपितामह ११—३९	प्रत्यये १४—२	प्रव्यथित १७—२६	प्राप्त १—५०
प्रभवति ८—१९	प्रलीन १४—१५	प्रव्यथित १७—२६	प्राप्त्या १८—७१
प्रभवन्ति ८—१८, १६—९	प्रलीयते ८—१९	प्रव्यथित १७—२६	प्राप्त्यन्ति १२—४
प्रभवम् १०—२	प्रलीयन्ते ८—१	प्रव्यथित १७—२६	प्राप्त्य २—७, ७२, ५—२०, २०, ६—४१
प्रभव ७—६; ९—१८, १०—७	प्रवक्ष्यामि ४—१६, ९—१; १३—१२, १४—१	प्रव्यथित १७—२६	प्राप्ते ५—५
प्रभविषु १३—१६	प्रवक्ष्ये ८—११	प्रव्यथित १७—२६	प्राप्त्यधि २—३७, १८—६२
प्रभा ७—८	प्रवदताम् १०—२	प्रव्यथित १७—२६	प्रक्ष्ये १६—१३
प्रभाषेत २—५४	प्रवदन्ति २—४२, ५—४	प्रव्यथित १७—२६	प्रक्षते १८—१५
प्रभु ५—१४; ९—१८, २४	प्रवर्तते ५—१४, १०—८	प्रव्यथित १७—२६	प्रक्ष्यन्ते ९—२०
प्रभो ११—४, १४—२१	प्रवर्तन्ते १६—१०, १—२४	प्रव्यथित १७—२६	प्राह ४—१
प्रमाणम् १—२९, १६—२४	प्रवर्तितम् ३—१६	प्रव्यथित १७—२६	प्रह ६—२, १३—१; १५—१, १८—३३
प्रमापि ६—३४	प्रविभक्तम् ११—१३	प्रव्यथित १७—२६	प्रयच्छिषीषव १—२३
प्रमापीनि २—६०	प्रविभक्तानि १८—९१	प्रव्यथित १७—२६	प्रियकृतम १—५९
प्रमादमोही १४—१७	प्रविलीयते ४—२३	प्रव्यथित १७—२६	प्रियता १८—९
प्रमादः १४—१३	प्रविशन्ति २—७०, ७०	प्रव्यथित १७—२६	प्रियद्वितम् १७—१५
प्रमादात् ११—४१	प्रवृत्तः ११—३२	प्रव्यथित १७—२६	प्रिम् ५—२०
प्रमादालक्ष्य-निश्रुतिभिः १४—८	प्रवृत्तिम् ११—३१, १४—६२; १६—७, १८—१०	प्रव्यथित १७—२६	प्रियः ७—१७, १७, ९—२०; ११—४४, १५—१४, १५, १०, १७, १९; १७—१८—६५
प्रमाद १४—९	प्रवृत्तिः १४—१२, १५—४; १८—४६	प्रव्यथित १७—२६	प्रिय १२—२०
प्रमुखे २—६	प्रवृत्ते १—२०	प्रव्यथित १७—२६	प्रियाया ११—४४
प्रमुख्यते ५—३; १०—३	प्रवृद्धः ११—३२	प्रव्यथित १७—२६	प्रित्तना ११—१९
प्रयच्छति ९—२६	प्रवृद्धे १४—१४	प्रव्यथित १७—२६	प्रतिपूर्वकम् १०—१०
प्रयतात्मनः ९—२६	प्रष्टुम् ११—५४	प्रव्यथित १७—२६	प्रति १—३९
प्रयत्नात् ६—४५	प्रव्यथितम् ११—२०, ४५	प्रव्यथित १७—२६	प्रियमापाय १०—१
प्रयाणकाले ७—३०; ८—२, १०		प्रव्यथित १७—२६	प्रेतान् १७—६
प्रयाताः ८—२३, २४		प्रव्यथित १७—२६	

पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०
प्रेत्य १७-२८; १८-१०	बलात् ३-३६	बुद्धियोगम् १०-१०;	१३-१२, ३०;
प्रोक्तवान् ४-१, ४	यद्व १-९; ४-१०;	१८-५७	१४-४; १८-५०
प्रोक्तम् ८-१; १३-११;	११-२८	बुद्धियोगात् २-४९	ब्रह्मकर्म १८-४२
१७-१८; १८-३७	बहिः ५-७७;	बुद्धिसंयोगम् ६-४३	ब्रह्मधर्मसमाधिना
प्रोक्त ४-३; ६-३३;	१३-१५	बुद्धिम् ३-२; १२-८	४-२४
१०-४०; १६-६	बहुदंष्ट्राकरालम् ११-२३	बुद्धिः २-३९, ४१,	ब्रह्मचर्यम् ८-११;
प्रोक्ता ३-३	बहुधा ९-१५; १३-४	४४, ५२, ५३, ६५,	१७-१८
प्रोक्तानि १८-१३	बहुना १०-४२	६६; ३-१, ४०,	ब्रह्मचारिणो ६-१४
प्रोक्तवते १८-१९	बहुवाक्यरूपादम् ११-२३	४२; ७-४, १०;	ब्रह्मणा ४-३२;
प्रोच्यमानम् १८-२९	बहुमतः २-३५	१०-४; १३-५;	६-३८; ८-१७;
प्रोक्तम् ७-७	बहुलायासम् १८-२४	१८-१७, ३०, ३१,	११-३७; १४-२७;
	बहुवक्त्रनेत्रम् ११-२३	३२	१७-२३
फ.	बहुविधाः ४-३२	बुद्धेः ३-४२, ४३;	ब्रह्मणा ४-२४
फलहेतवः ७-४९	बहुशाखाः २-४१	१८-२९	ब्रह्मणि ५-१०, १९,
फलम् २-५१; ५-४,	बह्वारम् ११-२३	बुद्धौ २-४९	२०
७-२३; ९-२६;	बह्वनि ४-५, ११-६	बुद्ध्या २-३९;	ब्रह्मनिर्वाणम् २-७३;
१४-१६, १६, १६,	बह्वनाम् ७-१९	५-११; ६-२५;	५-२४, २५, २६
१७-१२, २१,	बह्वन् २-३६	१८-५१	ब्रह्मभूतम् ७-२७
२५; १८-९, १२	वा.	बुद्ध्या ३-४३,	ब्रह्मभूतः ५-३४;
फलाकाङ्क्षी १८-३४	बालः ५-४	१५-२०	१८-१४
फलानि १८-६	बालस्पर्शेषु ५-२१	बुद्धः ५-२२	ब्रह्मभूयाय १४-२६;
फले ५-१२	बाह्यान् ५-२७	बुद्धा ४-११;	१८-५३
फलेषु २-४७	वि.	१०-८	ब्रह्मयोगयुक्तात्मा
व.	विभर्ति १५-१७	बृ.	५-२१
वत १-४५	वीजप्रदः १४-८	बृहत्तमम् १०-३५	ब्रह्मवादिनाम् १७-२४
वद्धा १६-१०	वीजम् ७-१०,	बृहत्सतिम् १०-२४	ब्रह्मनिव ५-२०
व्याप्ति १४-६	९-१८, १०-३९	वै.	ब्रह्मविदः ८-४
व्यप्रेते ४-१४	बु.	बौद्ध-यम् ४-१७,	ब्रह्मसंन्यासम् ६-२८
वन्धम् १८-३०	बुद्धयः २-४१	१७, १७	ब्रह्मसूत्रपदैः १३-४
वन्धात् ५-३	बुद्धिमाह्वम् ६-२१	बोधयन्तः १०-९	ब्रह्मसौ ४-२४, २५
वन्धुः ६-५, ६	बुद्धिनाशः २-६३	ब्र.	ब्रह्माणम् ११-१५
वन्धून् १-२७	बुद्धिनाशान् २-६३	ब्रवीति १-७	ब्रह्मोद्भवम् ३-१५
वभूव २-९	बुद्धिमेदम् ३-२६	ब्रवीषि १०-१३	ब्र.
बलवताम् ७-११	बुद्धिपताम् ४-१८,	ब्रह्म ३-१५, १५;	ब्राह्मणालिख्यविशाम्
बलवत् ६-३४	बुद्धिमान् १५-२०	४-१४, २४, २४,	१८-४१
बलवान् १६-१४	२-५०, ५	३१, ५-६, १९,	ब्राह्मणस्य २-४६
बलम् १-१०, १०,	बुद्धियुक्त ५१	७-३९; ८-१, ३,	ब्राह्मणाः ९-२३;
७-११, १६-१८,	१८-५३,	१३, २४; १०-१२;	१७-२३

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
प्राद्वर्ण	५-१८		८-२३; १३-२६;	२-१०, १४, १८,		भीष्मद्रोणप्रभु.					
प्राद्वी	२-७२		१४-१२; १८-३६	२८, ३०; ३-२५;		धृतरः	१-२५				
सू.			भरतश्रेष्ठ १७-१२	४-३, ४२; ७-२७;		भीष्मम् १-११; २-४;					
शुद्धि	२-७; ५-१		भरतसत्तम १८-४	११-६; १३-३,		११-३४					
म.			मती ९-१८; १३-२२	३३; १४-३, ८, ९,		भीष्मः १-८; ११-२६					
भक्तः ४-३; ७-२१;			भव २-४५; ६-४६;	१०; १५-१९, २०;		भीष्माभिरक्षि-					
९-३१			८-२७; ९-३५;	१६-३; १७-३;		तम् १-१०					
भक्ताः ९-३३;			११-३३, ४६;	१८-६२							
१२-१, २०			१२-१०; १८-५७,								
भक्तिमान् १२-१७,			६५								
१९			भवतः ४-४; १४-१७								
भक्तियोगन १४-२६			भवति १-४४;								
भक्तिम् १८-६८			२-६३; ३-१८;								
भक्तिः १३-१०			४-३, १२; ६-३;								
भक्त्या ८-१७, २२;			१७, ४२; ७-२३;								
९-१८, २६, २९;			९-३१; १४-३,								
११-५४; १८-५५			१०, २१; १७-२,								
भक्त्युपहतम् ९-२६			३, ७; १८-१२								
भगवन् १०-१४, १७			भवन्तम् ११-३१								
भगवाम् १०-१०			भवन्तः १-११								
भगति ६-३१;			भवन्ति ३-१४;								
१५-१०			१-५; १६-३								
भगते ६-८७;			भवः १०-४								
९-३०			भवान् १-८;								
भगन्ति ९-११, २९			१०-१२, ११-३१								
भगन्ति ७-१६, २८;			भगवययी ११-७								
१०-८			भवामि १२-७								
भगदा ९-३३			भविता १८-६९								
भगमि ४-११			भविष्यताम् १०-३४								
भगम् १०-४;			भविष्यति १६-३								
१८-३५			भविष्यन्ति ११-३३								
भगवत् २-१५, १०			भविष्याणि ७-२६								
भवानकानि ११-२७			भविष्यन्तः २-१२								
भवान्मे १८-३०			भवैव १-४६;								
भवयद् ३-३५			११-१२								
भवेन ११-४५			भस्मघात ४-३७, १७								
भरतपंथ ३-४१;			मा								
७-१९, १६; भारत			१-३८;								
			भारत								

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
३३; ४—३५; ७—६, २६; ८—२२; ९—५, ६, २५; १५—१३, १६	भोगान् २—५, ३—१२ भोगः १—३३; ५—२२ भोगी १६—१४ भोगैश्वर्यम्- तिम् २—४३ भोगैश्वर्यप्रस- क्तानाम् २—४४ भोगैः १—३३ भोजनम् १७—१०	पत्तरमा. १२—२० मत्तर- २—६१; ६—१४; १८—७ मत्परायणः ९—३४ मत्पराः १२—६ मत्प्रसादात् १८—५६, ५८ मत्त्वा ३—२८; १०—८; ११—४१ मत्संगम् ६—१५ मत्तमानि १—५, ५; ६ मदनुप्रहाय ११—१ मदधम् १२—१० मदर्थं १—६ मदपणम् ९—२७ मदम् १८—३५ मदाश्रयाः ७—१ मद्वतप्रणाः १०—६ मद्वनेन ६—४७ मद्वक्त ९—३४; ११—५७; १२—१४, १६; १३—१८; १८—६५ मद्वक्ता. ७—२३ मद्वक्तिम् १८—५४ मद्वक्तेषु १८—६८ मद्वक्त्रम् ४—१०; १४—१९ मद्वक्त्राय १३—१८ मद्वक्त्राः १०—६ मद्वजिन ९—२५ मद्व्याप्ती ९—३४, १८—६५ मद्व्योम् १२—११ मद्व्यपाश्रय ८—५६ मद्व्यसूदन १—३५, २—४; ६—३३; ८—२ मद्व्यसूदन- २—१	मध्यम् १०—२०, ३२; ११—१६ मध्ये १—२१, २४; २—१०; ८—१०; १४—१८ मनवः १०—६ मनवे ४—१ मनसा ३—६, ५, ४२; ५—११, १३; ६—२४; ८—१० मन. १—३०; २—६०, ६७; ३—४०, ४२; ५—१९; ६—१२, १४, २५, २६, ३४, ३५, ७—४; ८—१२; १०—३२; ११—४५; १२—२, ८; १५—९; १७—११ मन. प्रसादः १७—१६ मन. प्राणैर्निय- क्ष्या १८—३३ मन. वृष्टानि १५—७ मनीषिणः २—५१; १८—३ मनोदिगाम् १८—५ मनुष्यलोके १५—२ मनुष्याणाम् ९—४४; ७—३ मनुष्याः ३—२३; ४—११ मनुष्येषु ४—१८; १८—६९ मनुः ४—१ मनोवतान् २—५५ मनोरथम् १६—१३ मन्त्रव्याः ९—३० मन्त्रहानम् १७—१३ मन्त्रः ९—६ मन्दान् ३—२९

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
मन्मनाः	९—३४;	१८—६५	मर्त्यलोचम्	९—२१		महाचन्द्रम्	१—१५		मार्गशीर्षः	१०—३५	
मन्मयाः	४—१०		मर्त्येषु	१०—३		महाननः	३—३७		मार्दवम्	१६—२	
मन्यते	२—१९;	६—२२;	मलेन	३—३८		महिमानम्	११—४१		मासानाम्	१०—३५	
	३—२७;	१८—३२	महतः	२—४०		महीकृते	१—३५		माहात्म्यम्	११—२	
मन्दन्ते	७—२४		महता	४—२		महीक्षिताम्	१—२५		माम्	१—४६; ३—७;	
मन्यसे	२—२६;	११—४; १८—५९	महति	१—१४		महोपते	१—२१		३—१; ४—९, १०,		
मन्ये	१०—१४		महतीम्	१—३		महोपते	१—२१		११, १३, १४, १४;		
मन्येत	५—८		महत्	१—४५;		महोपते	१—२१		५—२९; ६—३०,		
मम	१—७, २८;		महद्भयम्	११—२३		महोपते	१—२१		३१, ४७; ७—१, ३,		
	२—८; ३—२३;		महद्योनिः	१४—४		महोपते	१—२१		१०, १३, १४, १५,		
	४—११; ७—१४,		महर्षयः	१—२, ६		महोपते	१—२१		१६, १८, १९, २३,		
	१७, २४; ८—२१;		महर्षिसिद्धसंघाः	११—२१		महोपते	१—२१		२४, २५, २६, २८,		
	९—५, ११; १०—७,		महर्षिणाम्	१०—२,		महोपते	१—२१		२९, ३०, ३०; ८—५,		
	४०, ४१; १०—१,		महात्मनः	११—१२;		महोपते	१—२१		७, ७, १३, १४, १५,		
	७, ४९, ५२; १३—३;		महात्मन्	११—१२;		महोपते	१—२१		१६; ९—३, ९, ११,		
	१४—२, ३; १५—६,		महात्मन्	११—२०, ३७		महोपते	१—२१		१३, १४, १४, १५,		
	७; १८—७८		महात्मा	७—१९;		महोपते	१—२१		२०, २२, २३, २४,		
मया	१—२२; ३—३;		महात्मा	७—१९;		महोपते	१—२१		२५, २८, २९, ३०,		
	४—३, १३; ७—२२;		महात्मानः	८—१५;		महोपते	१—२१		३२, ३३, ३४, ३५;		
	९—४, १०; १०—१७,		महात्मानः	८—१५;		महोपते	१—२१		१०—३, ८, ९, १०,		
	३९, ४०; ११—२,		महानुभावान्	२—५		महोपते	१—२१		१४, २४, २७, ११—८,		
	४, ३३, ३४, ४१,		महान्	९—६;		महोपते	१—२१		५३, ५५; १२—२,		
	४७;		महान्	९—६;		महोपते	१—२१		४, ६, ९; १३—२;		
	१६—१३, १४, १७,		महापात्रा	३—३७		महोपते	१—२१		१४—२६; १५—१९,		
	१८—६३, ७३		महापात्रा	३—३७		महोपते	१—२१		१९; १६—१८, २०;		
मयि	३—३०; ४—३५;		महापात्रा	३—३७		महोपते	१—२१		१७—६, १८—५५,		
	६—३०, ३१; ७—१,		महापात्रा	३—३७		महोपते	१—२१		५५, ६५, ६५, ६६,		
	५, १२; ८—७;		महापात्रा	३—३७		महोपते	१—२१		६७, ६८		
	९—२९; १२—२,		महापात्रा	३—३७		महोपते	१—२१				
	६, ७, ८, ८, ८, ९,		महापात्रा	३—३७		महोपते	१—२१				
	१४; १३—१०;		महापात्रा	३—३७		महोपते	१—२१				
	१८—५७, ६८		महापात्रा	३—३७		महोपते	१—२१				
मरणात्	२—३४		महापात्रा	३—३७		महोपते	१—२१				
मरिचिः	१०—२१		महापात्रा	३—३७		महोपते	१—२१				
मर्यादा	१०—६, २२		महापात्रा	३—३७		महोपते	१—२१				
मर्यादा	१०—२१		महापात्रा	३—३७		महोपते	१—२१				

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
मुक्तर	४—२३		मृत्पुम्	१३—२५		मोषाद्याः	९—१२		यज्ञतपःक्रियाः	१७—२५	
मुक्ताम्	१८—४०		मृत्युः	२—२७; १—१९;		मोदिष्ये	१६—१५		यज्ञदानतपः	१८—२३	
मुक्तः	७—२८;			१०—३४		मोहकलिलम्	२—५४		यज्ञदानतपःक्रियाः		
१२—१५; १८—७१			मे.			मोहजालसमावृता.				१७—२४	
मुक्ताया	८—५						१६—१६		यज्ञभाविताः	३—१२	
मुक्ताम्	१—२८		मे १—२१, २९, ३०,			मोहनम्	१४—८;		यज्ञवेद-	४—२०	
मुक्तानि	११—२५		४६; २—७; ३—२,				१८—३९		यज्ञशिष्टामृतमुक्ताः		
मुक्ते	४—३२		२२, २९, ३२; ४—३,			मोहयसि	—३—२			४—३१	
मुक्त्यम्	१०—२४		५, ९, १५; ५—१;			मोहम्	४—३५;		यज्ञशिष्टाशिनः	३—१३	
मुक्त्यन्ते	३—१३, ३१		६—३०, ३६, ३९,				१४—२२		यज्ञम्	४—२५, २५;	
मृत्यः	१४—१		४७; ७—४, ५, १८;			मोहः	११—१; १४—१३;			१७—१२, १३	
मुनिः	२—५६;		९—५, २६, २९,				१८—७३		यज्ञः	३—१४; ९—१६;	
५—६, २८;			३१; १०—१, २,			मोहार्	१६—१०;			१६—१; १७—७,	
१०—२६			१३, १८, १९, ११—४,				१८—७, २५, ६०			११; १८—५, ५	
मुनीनाम्	१०—१७		५, ८, १८, ३९, ४५,			मोहितम्	७—१३		यज्ञार्	३—४; ४—३३	
मुनेः	२—५९; ६—३		४५, ४७, ४९, १२—३,			मोहिताः	४—१६		यज्ञानाम्	१०—२५	
मुमुक्षुभिः	४—१५		१४, १५, १६, १७,			मोहिनीम्	९—१२		यज्ञाय	४—२३	
मुहुः	१८—७६, ७६		१९, २०; १३—३;			मोहिनीम्			यज्ञार्थात्	३—७	
मुष्पाति	२—१३,		१६—६, १३; १८—४,			मै.			यज्ञा.	४—३२;	
—	८—२७		६, १३, ३६, ५०,			मीनम्	१०—३८;			१७—२३	
मुष्पाति	५—१५		६४, ६४, ६५, ६९,				१७—१६		यज्ञे	३—१५; १७—२७	
—			६९, ७०, ७७			मीनी	१२—१९		यज्ञेन	४—२५	
मू.			मेधा	१०—३४		मि.			यज्ञेषु	८—२८	
मूद्राहेण	१७—१९		मेधावी	१८—१०		अत्रियते	२—२०		यज्ञेः	९—२०	
मूयोनिषु	१४—१५		मेघः	१०—२३		य.			यज्ञवित्तस्य	६—१९	
मूढः	७—२५		मै.						यज्ञवित्तमा	४—२१;	
मूढा. ७—१५; ९—११,			मैत्रः	१२—१३		यक्षरक्षसाम्	१०—२३			६—१०	
१६—२०			मो.			यक्षरक्षासि	१७—४		यज्ञवित्तोन्द्रियक्रियाः		
मूर्तयः	१४—४		मोक्षकाक्षभिः			यक्ष्ये	१६—१५			६—१२	
मूक्षि	८—१२					यक्ष्यद.	१७—३		यज्ञचेतसाम्	५—२६	
मूक्षानि	१५—२					यजन्तः	९—१५		यज्ञतः	२—६०	
मृ.			मोक्षपरायण	५—२८		यजन्ति	९—२३		यज्ञता	६—३६	
मृगाणाम्	१०—३०		मोक्षयिष्यामि	१८—६६		यजन्ते	४—१२		यज्ञताम्	७—३	
मृगेन्द्रः	१०—३०		मोक्षम्	१८—३०		९—२३; १६—१७,			यज्ञति	७—३	
मृतस्य	२—२७		मोक्ष्यते	४—१६,		१७—०, ४, ४			यज्ञते	६—४३	
मृतम्	२—२६		९—९, २६			यजु-	९—१७		यज्ञवाकायमानसः		
मृत्युसंसारवर्त्मनि	९—३		मोक्षकर्मणः	९—१३		यज्ञक्षपितकर्मणाः				१८—५२	
मृत्युसंसारसागरात्	१२—		मोक्षज्ञानाः	९—१३			४—३०		यज्ञतः	९—१४;	
			मोक्षम्	३—१६		यज्ञतपसाम्				१५—११, ११	

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
यतन्ति ७-२९	यथा २-१३, २२; ३-२५, ३८, ३८; ४-११, ३७, ६-१९; ७-१; ९-६; ११-३, २८, २९, ५३; १२-२०; १३-१२, ३३; १८-४५, ५०, ६३	यस्याम् २-६९ यम् २-१५, ७०; ६-२, २२; ८-६, ६, २१ यः २-१९, १९, २१, ५७, ७१; ३-६, ७, १२, १६, १७, ४२; ४-९, १४, १८, १८; ५-३, ५, १०, २३, ३४, २४, २८; ६-१, ३०, ३१, ३३, ३३, ४७; ७-२१, २१; ८-५, ९, १३, १४, २०; ९-२६; १०-३, ७; ११-५५; १२-१४, १५, १५, १६, १७, १७; १३-१, ३, २३, २७, २९; १४-२३, २३, २६; १५-१, १७, १९; १६-२३; १७-३, ११; १८-११, १६, ५५, ६७, ६८, ७०, ७१ या. यार-६९; १८-३०, ३२, ५० यातयाम् १७-१० याति ६-४५; ८-५, ८, १३, २६; १३-२८; १४-१४; १६-२२ यादय ११-१ यादयाम् १०-२९ यादक १३-३ यान् २-६१	यन्ति ३-३३; ४-३०; ७-२३, २३, २७; ८-२३; ९-७, २५, २५, २५, २५, ३३; १३-१४; १६-२० यामि १०-१६ यावत् १-२९; १३-२६ यावान् २-४६; १८-५५ दास्यसि २-३५; ४-३५ याम् ४-२; ७-२१, २१ याः १४-४ यु. युक्तदेतत् ७-३० युक्तवेष्टस्य ६-१७ युक्तमा ६-४७ युक्तमाः १०-२ युक्तत्वजावयो- धस्य ६-१७ युक्तः २-३९, ६१; ३-२६; ४-१८; ५-८, १२, २३; ६-८, १४, १८; ७-२२; ८-१०; १८-५१ युक्तात्मा ७-१८ युक्ताहारविहारस्य ६-१७ युक्ते १-१४ युक्तीः १७-१७ युक्त्वा ९-२४ युगपत् ११-१२ युगसहस्रान्ताम् ८-१७	
यत्तात्मवान् १२-११ यत्तात्मा १२-१४ यत्तात्मानः ५-२५ यत्तीनाम् ५-२६ यत्तीन्त्रियमनोमुदिः ५-२८ यत् १-४५; २-६, ७, ८, ६७; ३-२१, २१, २१; ४-२६, ३५; ५-१५, २१; ६-२१, ४२; ७-२; ८-११, ११, ११, १७, २८; ९-१, २७, २७, २७, २७, २७; १०-१, १४, ३९, १९, ४१, ४१; ११-१, ७, ३७, ४१, ४२, ४७, ५२; १३-२, ३, ३, ३, ११, १२, १२; १४-१; १५-६, ८, ८, १२, १२; १२; १७-१०, १२, १५, १८, १९, २०, २१, २२, २८; १८-८, ९, १५, २१, २२, २३, २४, २५, ३७, ३८, ३९, ४०, ५०, ६० यत्प्रभावः १३-२ यत् ६-२०, २०, ३१; ८-२५, १८-३६	यत्ता २-१३, २२; ३-२५, ३८, ३८; ४-११, ३७, ६-१९; ७-१; ९-६; ११-३, २८, २९, ५३; १२-२०; १३-१२, ३३; १८-४५, ५०, ६३ यथाभागम् १-११ यथावत् १८-१९ यदा २-५२, ५३, ५५, ५८; ४-७, ७; ६-४, १८; १३-३०; १४-११, १४, १९ यादि १-३८, ४६; २-६; ३-२३; ६-३२; ११-४, १२ यदृच्छया ७-३२ यदृच्छालाभ- संतुष्टः ४-२२ यद्वत् २-४० यन्नाह्वाने १८-६३ यम १०-२९; ११-१९ यया १-३९; ७-५; १८-३१, ३३, ३३, ३५ यत् १०-५; ११-३ यष्ट्यम् १७-११ यस्मात् १२-१५; १५-१८ यस्मिन् ६-२२; १५-४ यस्य २-६१, ६८; ४-१९; ८-२२; १५-१; १८-१७, १८			

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
युगे ४-८, ८	येषाम् १-३३; ३-३५;	योगिनः ४-२५;	९, १०, १०, १०;
युज्यते १०-७;	७-१६, १९; ७-२८;	५-११; ६-१९;	१७-१
१७-२६	१०-६	८-१४, २३; १५-११	रजोगुणसमुद्रवः
युज्यस्व २-३८, ५०	यो.	योगिनाम् ३-३३;	३-२७
युज्यतः ६-१९	यौक्तव्यः ६-२३	६-४२, ४७	रणसमुद्यमे १-२२
युज्यन् ६-१५, २८; ७-१	योःक्षेमम् १-२३	योगिन् १०-१७	रणात् २-३५
युज्यति ६-१०	योगधोरणाम् ८-१२	योगी ७-२४;	रणे १-४६; ११-३४
युज्ययात् ६-१३	योगवलेन ८-१०	६-१, ३, ८, १००	रंताः ५-२५;
युद्धविचारदा. १-९	योगभट्टः ६-४१	१५, २८, ३१, ३२,	१२-४
युद्धम् २-३२	योगमायासमा	४०, ४६, ४६, ४६;	रथम् १-२१
युद्धात् २-३१	वृत्तः ७-२५	८-२५, २७, २८;	रथोत्तमम् १-२४
युद्धाय २-३७, ३८	योगयहाः ४-२८	१२-१४	रथोपस्थे १-४७
युद्धे १-२३, ३३;	योगयुक्तः ५-६, ७;	योगे २-३९	रथोत्ते ५-२३;
१८-४३	८-२७	योगेन १०-७;	१८-१६
युधा न्यु १-६	योगयुक्तात्मा ६-२९	१२-६, १२-२४;	रंमन्त्र १०-३
युधि १-४	योगवित्तमाः १२-१	१८-३३	रंविः १०-२१;
युधिष्ठिरः १-१६	योगसंहितम् ६-२३	योगेश्वर ११-४	३३-३३
युध्वा ८-७	योगसंन्यस्तक-	योगेश्वरः १८-७८	रत्नम् १-९
युध्वाश्च २-२८;	मार्गम् ४-८१	योगेश्वरात् १८-७५	रत्नवर्गम् २-१९
३-३०; ११-३४	योगसंसिद्धः ४-३८	योगैः ५-५	रत्नः २-५९; ७-८
युयुधानः १-४	योगसंसिद्धिम् ६-३७	येत्स्यमानान् १-२३	रत्नत्मकः १५-१३
युयुत्सवः १-१	योगसेवयो ६-२०	येत्स्ये २-९;	रत्न्याः १७-८
युयुत्सुम् १-२८	योगस्य ६-४४	१८-५९	रहसि ६-१०
ये.	योगम् २-४८, ५०;	येद्व्यम् १-२२	रहस्यम् ४-३
ये १-७, २३; ३-३३,	योगम् २-५३; ४-१,	योकुक्षमन् १-२२	रा.
३१, ३२; ४-११;	४२; ५-१, ५;	योधस्यैः ११-२६	राक्षसम् ९-१३
५-२०; ७-१०,	६-२, ३, १२, १९;	योधवीरान् ११-३४	रागद्वेषवियुक्तः २-६४
१०, १४, २९, ३०;	७-१; ९-५;	योधाः ११-३२	रागद्वेषी ३-३४;
९-२२, २३, २५,	१०-७, १८; ११-८;	योनिषु १६-१९	१८-११
३२; ११-२०, २०;	१८-७५	योनिम् १६-२०	रागात्मकम् १४-७
१२-१, १, २, ३,	योगः २-४८, ५०;	योनि. १४-३	रागी १८-२७
६, २-; १३-३४,	४-२, ३; ६-१६,	यौ.	राजगुणम् १-२
१७-१, ५	१७, २३, ३३, ३६	यौवनम् २-१३	राजन् ११-९
येन २-१७; ३-२;	योगत् ६-३७	र.	१८-७६, ७७
४-३७; ६-६;	योग्य २-५०	रक्षाधि ११-३६	राजपयः ४-२;
८-२२; १०-१०;	योगारूढस्य ६-३	रक्षः १४-१६, १७	९-३३
१२-१९; १८-२०,	योगारूढः ६-४	रजसि १४-१२, १५	राजविद्या ९-२
४६	योगिनम् ६-२७	रजः १४-५, ७,	राजस्य १७-९

पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०
राजसम् १५-१२, १८, २१; १८-८, २१ २४, ३८	रामहर्षः १-२९ ल. लष्पाक्षी १८-५२ लक्ष्मम् १८-१३ लक्ष्मा ४-३९; ६-२२, १८-७३ लभते ४-१९; ६-४३; ७-२२; १८-४५, ५४ लभन्ते २-३२, ७-२५; ९-२१ लभस्व ११-३३ लभे ११-२५ लभेत् १८-८ लभ्य. ८-२२ लाभवम् २-३५ लाभम् ६-२२ लाभालाभौ २-३८ लि. लिङ्गः १४-२१ लिप्यते ५-७, १०, १३-३१; १८-१७ लिप्यन्ति ४-१४ लु. लुपिण्डोदकक्रिः १-४२ लुब्ध. १८-२७ ले. लेलिहामे ११-३० लो. लोकशयकृत ११-३२ लोकनयम् ११-२०, १७-१७ लोकत्रये ११-४३ लोकमहेश्वरम् १०-३ लोकसमूहम् ३-२०, २६	लोदस्य ५-१४, ११-४३ लोकम् ९-३३; १३-३३ लोह. ३-९, २१, ४-२१, ४०; ७-२५; १०-६; १२-१५ लोकान् १२-१७ लोहान् ६-४१, १०-१६; ११-३० ३२; १४-१४, १८-१७, ७१ लोहः ३-२४; ८-१६; ११-२३, २९ लोके २-५; ३-३; ४-१२; ६-४२, १३-१३; १५-१६, १; ११-६ लोकेषु ३-२२ लोभः १४-१२, १७, १६-२१ लोभोपहतचे. लसः १-३८ व. वक्त्रम् १०-१६ वक्त्रणि ११-२७, २८, २९ वक्ष्यामि ७-२; ८-२३, १०-३, १८-६४ वचनम् १-२, ११-६५, १८-७३ वच. २-१०; १०-१, ११-१, १८-६४ वज्रम् १०-२८ वद ३-२ वदति २-२९	पदनेः ११-३० वदन्ति ८-११ वदधि १०-१४ वदिप्यन्ति ७-३६ वयम् १-३७, ४५; २-१२ वद ८-४ वदयः १०-२९; ११-३१ वर्णचक्रका- रकैः १-४३ वर्णचक्रः १-४१ वर्तते ५-१६; ६-३१; १६-२३ वर्तन्ते ३-२८; ५-९; १४-२३ वर्तमान- ६-३१; १३-२३ वर्तमानानि ७-२६ वर्त ३-२२ वर्तत ६-६ वर्तय ३-२३ वर्तमे २-२३; ४-११ वर्षम् १-१९ वसम् ३-३४; ६-२६ वशात् ९-८ वशी ५-१३ वशो २-६१ वक्ष्यामना ६-३६ वसवः ११-२२ वसूनाम् १०-२३ वसून् ११-६ वहामि ९-२२ वहनिः ३-३० वः ३-१०, ११, १२ वा. वा १-३२; २-६,

पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०
६, २०, २०, २६, ३७, ३७; ६—३२, ३२; ८—६; १०—४१; ११—४१; १५—१०, १०; १७—१९, २१; १८—१५, १५, २४, ४०, ४०	विगतभीः ६—१४ विगतस्पृहः २—५६; १८—४९ विगतः ११—१ विगतैच्छाभयक्रोधः ५—२८ विशुणः ३—३५; १८—४७ विचक्षणा. १८—२ विचालयेत् ३—२९ विचाल्यते ६—२२; १४—२३ विचेतसः ९—१२ विजयम् १—३१ विजयः १८—७८ विमानतः ३—४६ विजानीतः २—१९ विजानीयाम् ४—४ विजितारमा ५—७ विजितोन्द्रियः ६—८ विज्ञातुम् ११—३१ विज्ञानसहितम् ९—१ विज्ञानम् १८—४२ विज्ञाय १३—१८ वितताः ४—३२ वितेशः १०—२३ विदधामि ७—२१ विदितात्मनाम् ५—२६ विदिता २—२५; ८—२८ विदुः ४—२; ७—२९, ३०, ३०; ८—१७; १०—२, १४, १३—३४; १६—७; १८—२ विद्धि २—१७; ३—१५, ३२, ३७, ४—१३, ३२, ३४, ६—२;	७—५, १०, १२; १०—२४, ३७; १३—२, १६, १९, २६; १४—७, ८; १५—१७; १७—६, १२; १८—२०, २१ विद्य. २—६ विद्यते २—१६, १६, ३१, ४०; ३—१७; ४—३८; ६—४०; ८—१६; १६—७ विद्यात् ६—२३; १४—११ विद्यानाम् १०—३२ विद्याविनयसंपन्ने ५—१८ विद्याम् १०—१७ विद्वान् ३—२५, २६ विधानोपाः १७—२४ विधिदृष्टः १७—११ विधिहीनम् १७—१३ विधीयते २—४४ विधेयात्मा २—६४ विनश्यति १८—१८ विनय १—१२ विनश्यति ४—४०; ८—२० विनश्यत् १३—२७ विना १०—२९ विनाशम् २—१७ विनाशः ६—४० विनाशाय ४—८ विनिगतम् ६—१८ विनियम्य ६—२४ विनिवर्तन्ते २—५९ विनिवृत्तक्रमाः १७—५ विनिश्चितः १३—४ विन्दति ४—३८; ५—२१; १८—४५; ४६	विन्दते ५—४ विन्दामि ११—२४ विपरिवर्तते ९—१० विपरीतम् १८—१५ विपरीतानि १—३६ विपरीतान् १८—३२ विपश्चितः २—६० विभक्तम् १३—१६ विभक्तेषु १८—२० विभावसौ ७—९ विभुम् १०—१६ विभुः ५—१५ विभूतिभिः १०—१६ विभूतिमय १०—४१ विभूतिम् १०—७, १६ विभूतीनाम् १०—४० विभूतेः १०—४० विमर्शरः ४—२२ विभुक्तः ९—२८; १४—२०; १६—२२ विमुक्तः १५—५ विमुच्य १८—५३ विमुच्यति १८—३५ विमुच्यति २—७२ विमूढः ६—२८ विमूढभावः १५—४६ विमूढारमा ३—६ विमूढाः १५—१० विमृश्य १८—६३ विमोक्षाय १६—५ विमोक्षयसे ४—३२ विमोहयजि ३—४० विराटः १—४, १७ विलमाः ११—२७ विवक्ष्यतः ४—४ विवक्ष्यते ४—१ विवस्वान् ४—१ विशेषदेशसोदितम् १३—१०

वि.

विस्फुटम् २—३१
विकर्णः १—८
विकर्मणः ४—१०
विकारान् १३—१९
विकारि १३—३
विकान्तः १—६
विगतकलनप. ६—२८
विगतज्वरः ३—३०

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
विविक्तसेवी	१८—५२		विशदी	१८—२८		वे			वैरिणम्	३—१७	
विनिधा.	१७—२५,		विपीडन्	१—२७		वेधम्	५—२३		वैश्य धर्म	१८—४४	
	१८—१४		विरीडन्त्रम्	२—१, १०		वेत्ता	११—३८		वैद्याः	९—३२	
विविधैः	१३—४		विष्टम्भ	१०—४७		वेत्ति २—१९; ४—५;			वैश्व नर-	१५—१४	
विष्टदम्	१४—११		विष्टितम्	१३—१७		६—२१, ७—३,					
विष्टदे	१४—१२,		विष्णु	१०—२१		१०—३, ५, १३—१,			कण.		
	१३		विष्णो	११—२४, १०		२३, १४—१९,			व्यक्तामप्यानि	२—२८	
विशते	१८—५५		विशर्ग.	८—३		१८—२१, ३०			व्यक्तयः	८—१८	
विशन्त्रि	८—११,		विमृजन्	५—०		वेत्त	४—५,		व्यक्तिम्	७—२४,	
	९—२१		विमृजामि	९—७, ८			१०—१५		व्यापितरिध्यति	२—५३	
विशालम्	९—२१		विमृजय	१—४७		वेद	२—२१, २१,		व्यतीतानि	४—५	
विशोक्ति	११—२१, २३,		विस्तरक.	११—९,		४—५, ७—२६,			व्ययन्ति	११—२	
	२८, २०, २९			१६—६		२६, १५—१			व्यययन्ति	१—१५	
विशिष्ट	१—७		विस्तरस्य	१०—१९		वेदयज्ञ चयनै.			व्यया	११—४९	
विशिष्यते	३—७,		विस्तर	१०—४०			११—४८		व्यभिष्टा.	११—३४	
	५—२,		विस्तरेण	१०—१८		वेदवावरता.	२—४२		व्यदादयत्	१—१९	
	७—१७, १२—१२		विश्वारम्	१३—१०		वेदमित्	१५—१, १५		व्यदुन दयन्	१—१९	
विश्रुद्ध्या	१८—५१		विस्मय.	१८—७७		वेदसिद्ध	८—११		व्यपाथिष्य	९—३२	
विश्रुद्धात्मा	५—७		विस्मयाविष्ट.	११—१६		वेदानाम	१०—२२		व्यपेतयो.	११—४९	
विश्वतोमुखम्	९—१५,		विस्मृता	११—२२		वेदान कृत्	१५—१५		व्यवसाय	१०—३६,	
	१०—१०		विहाय	२—२२, २२,		वेदा	२—४५,			१८—५९	
विश्वतोमुखः	१०—३३			७०			१७—२३		व्यसनामिवा		
विश्वभूतं	११—४६		विहारक व्यासनभोगनेषु			वेदितव्यम्	१०—१८			२—४१, ४४	
विश्वरूप	११—१६			११—४२		वेदितुम्	१८—१		व्यवहानिनाम्	२—४१	
विश्वस्य	११—०८, ३८		विहितान्	७—२२		वेदेषु	२—४६, ८—२८		व्यवसि.	९—३०	
विश्वम्	११—१९, २८,		विहिता	१७—२३		वेदे	१५—१८		व्यवसिताः	१—४५	
	४७		वी.			वेदै	१०—५३,		व्यवसितान्	१—२०	
विश्वे	११—२२		वीक्षन्ते	११—२२			१५—१५		व्यवस्थितौ	३—३४	
विश्वेश्वर	११—१६		वातपगभयक्रोध			वेद्यम्	९—१७,				
विषमे	२—७			२—५६			११—३८		कदा.		
विषयप्रवाला	१५—२		वातरागभयक्रोधा.			वेद्य	१५—१५		व्यातामनम्	११—२४	
विषयान्त्र-	६२, ६४,			४—१०		वेपथु	१—२९		व्याप्तम्	११—२०	
	४—२६, १५—९,		वीतरागा	८—११		वेपमान	११—३५		व्यभिचरेण	१—२	
	१८—५१		वीर्यवान्	१—५, ६					व्यप	१०—१६	
विषया.	२—५९					वै.			व्य सप्तस दात्	१८—७५	
विषयेन्द्रियसयोगात्			वृ.			वैनतेय.	१०—३०		व्यास	१०—१३, ३७	
	१८—३८		वृकोदर	१—१५		वैराग्यम्	१३—२,		व्याहरन्	८—१३	
विषयम्	१८—३७, ३८		वृजिनम्	४—३६			१८—५२		व्युदस्य	१८—५१	
विषयम्	१८—१५		वृजानाम्	१०—३७		वैराग्येण	६—३५		व्यूढम्	१—२	

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
पश्याम	१—३		सरीसृपमोक्षणात्			शाश्वतम्	१०—१२;		शु.		
मम	१८—६६			५—२३		१८—५६, ६२			शु.		
मनेत	२—५४		सरीरस्यम्	१७—६, ६		शाश्वतः	२—२०		शु.		
शु.			सरीरस्यः	१३—३१		शाश्वताः	१—४३		शु.		
सर्वनोति	५—२३		सरीरम्	१३—१;		शाश्वतां.	६—४१		शु.		
सर्वनोभि	१—३०			१५—८		शाश्वते	८—२६		शु.		
सर्वने पि	१२—९		सरीराणि	२—२२		शास्त्रविधानो			शु.		
सर्वयत्ने	११—८		सरीरिण.	२—१८		कम्	१६—२४		शु.		
सर्व्यम्	११—४;		सरीरे	१—२९;		शास्त्रविधिम्	१६—२३;		शु.		
१८—११			२—२०;	११—१३		१—१			शु.		
सर्वयः	६—३६;		सर्वम्	११—२५		शास्त्रम्	१५—२०;		शु.		
११—४८, ५३, ५४			सर्वदाहः	११—३९;		१६—२४			शु.		
सर्वम्	१—१२			१५—६		शि.			शु.		
सर्व्वाः	१—१३		सर्विः सर्वेष्टम्	११—१९		शिबन्दी	१—१७		शु.		
सर्व्वान्	१—१८		सर्विसूर्ययोः	७—८		शिरिणाम्	१०—२१		शु.		
सर्व्वौ	१—१४		सर्वी	१०—२१		शिरसा	१—१४		शु.		
सर्व्वः	१८—२८		सर्व्वत्	१—३१		शिर्याः	२—७		शु.		
सर्व्वशः	११—५		सर्व्वपाणय.	१—४६		शिर्येण	१—३		शु.		
सर्व्वत्वे	६—६		सर्व्वभूताम्	१०—३१		शि.			शु.		
सर्व्ववत्	६—६		सर्व्वसंपत्ते	१—२०		शीतोष्ण सुखदुः—			शु.		
सर्व्वम्	३—४३		सर्व्वानि	२—२३		खदाः	२—१४		शु.		
सर्व्वः	१६—१४		सर्व्वर.	१०—२३		शीतोष्णसुखदुःखेषु	६—७; १२—१८		शु.		
सर्व्वन्	११—३३		सर्व्वसि	७—१		शु.			शु.		
सर्व्वौ	१२—१८		शु.			शु.			शु.		
सर्व्वै.	६—२६, २५		शाखाः	१५—२		शु.			शु.		
सर्व्वद्वय	६—४४		शाधि	२—७		शु.			शु.		
सर्व्वदः	१—१३; ७—८		शान्तरनसम्	६—२७		शु.			शु.		
सर्व्वदादौ	४—२६;		शान्तः	१८—५३		शु.			शु.		
१८—५१			शान्तिम्	२—७०, ७१,		शु.			शु.		
शमम्	११—२४		४—३९; ५—१२,			शु.			शु.		
शमः	६—३; १०—४,		२९, ६—१५; ९—३१;			शु.			शु.		
१८—४३			१८—६२			शु.			शु.		
शरणम्	२—४९;		शान्तिः	२—६६,		शु.			शु.		
९—१८; १८—६२,			१२—१२; १६—२			शु.			शु.		
६६			शारीरम्	४—२१,		शु.			शु.		
शरीरयात्रा	३—८		१७—१४			शु.			शु.		
शरीरकार्मनोभिः			शाश्वतधर्मयोस्तौ	११—१८		शु.			शु.		
१८—१५			शाश्वतरस्य	१४—२७		शु.			शु.		

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
समवस्थिम् १३-२०	सम्यक् ७-४;	सर्वजगम् १२-३	सर्वदेवेषु ७-८
समवेतान् १-२५	८-१०; १-३०	सर्वयगः ९-६	सर्वशः १-१८;
समवेताः १-१	सरसाम् १०-२४	सर्वत्रसमदर्शनं ६-२९	२-५८, ६८; ३-३३,
सम्पू-१९; ६-१३,	सर्वैः ५-३९	सर्वया ६-१;	३७; ४-११;
३०; १३-२७, २८	सर्गाणाम् १०-३२	१३-२३	१०-२; १३-३९
समन्ततः ६-२६	सर्वे ७-२७;	सर्वदुर्गाणि १८-५८	सर्वसंकल्पसंन्यासी
समन्तात् ११-३०	१४-२	सर्वदुःखानाम् २-६५	६-४
समः २-४८; ४-२२;	सर्पाणाम् १०-२८	सर्वदेहिनाम् १४-८	सर्वस्य २-३०;
९-२९; १०-१८,	सर्वैः ११-४०	सर्वद्वाराणि ८-१३	७-२५; ८-९;
१८; १८-५४	सर्वकर्मणाम् १-१३	सर्वद्वारेषु १४-११	१०-८; १७-१७;
समागताः १-२३	सर्वकर्मफलयागम् १२-११; १८-२	सर्वधर्मान् १८-५६	१५-१५; १७-३, ७
समाचर ३-९, १९	सर्वकर्मणि ३-२६;	सर्वपापेभ्यः १८-६५	सर्वद्वारः १०-३४
समाचरन् ३-२६	४-३७; ५-१३;	सर्वपापैः १०-३	सर्वम् २-१७;
समाधातुम् १२-९	१८-५६, ५७	सर्वभावेन १५-१९,	४-३३, ३६; ५-३०;
समाधिरूपस्य २-५४	सर्वकामेभ्यः ६-१८	१८-६३	६-७, १३, १९;
समाधौ २-४४, ५३	सर्वकालिषु ३-१३	सर्वभूतस्थितम् ५-२९	८-२२, २८; ९-४;
समाधाय १७-११	सर्वक्षेत्रेषु १३-२	सर्वभूतस्थितम् ५-२९	१०-८, १४; ११-४०;
समाप्नोषि ११-४०	सर्वगतम् ३-१५;	सर्वभूतहिते ५-२५;	१३-१३; १८-४६
समारम्भाः ४-१९	१३-३२	१२-४	सर्व-१-५; ११-४०
समासतः १३-१८	सर्वगतः २-२४	सर्वभूताश्च भूतास्मा ५ ५	सर्वाणि २-३०, ५१;
समासेन १३-३, ६;	सर्वगुह्यनमम् १८-६४	सर्वभूतानाम् २-६९;	३-३०; ४-५,
१८-५०	सर्वज्ञानविमूढान् ३-३२	५-३९; ७-१०,	३७, ७-६; ९-५;
समाहृतम् ११-३२	सर्वतः २-४६;	१०-३९; १२-१३;	१२-६; १५-१६
समाहितः ६-७	११-१६, ४०	१४-३; १८-६१	सर्वान् १-३७;
समाः ६-४१	सर्वतः पाणिपादम् १३-१३	सर्वभूतानि ६-३९;	२-५५, ७१, ४-३३;
समिर्तिजयः ७-८	सर्वतः ११-१६, ४०	७-२७; ९-४,	६-२४; ११-१५,
समिद्धः ४-३७	सर्वतः ११-१६, ४०	७; १८-६१	१५
समीक्ष्य १-२७	सर्वतः ११-१६, ४०	सर्वभूताश्च स्थितः १०-२०	सर्वारम्भपरित्यागी
समुद्रम् २-७०;	सर्वतः ११-१६, ४०	सर्वभूतेषु ३-१८,	१२-१६; १४-२५
११-२८	सर्वतः ११-१६, ४०	७-९; ९-२९,	सर्वारम्भाः १८-४८
समुद्रतो १२-७	सर्वतः ११-१६, ४०	११-५५; १८-५०	सर्वार्थान् १८-३२
समुपस्थितम् १-२८,	सर्वतोऽक्षिरोगमुक्तम् १३-१३	सर्वभूत १३-१४	सर्वार्थसम्यग् ११-११
२-२	सर्वतोऽक्षिरोगमुक्तम् १३-१३	सर्वभूतानाम् ९-२४	सर्वाः ८-१८;
समुपाश्रितः १८-५२	सर्वतोऽक्षिरोगमुक्तम् १३-१३	सर्वयोगनिष्ठ १४-४	११-२०; १५-१३
समृद्धवेगाः ११-२९,	सर्वतः ११-१६, ४०	सर्वलोकमुद्देशम् ५-२९	सर्वे १-६, ९, ११,
२९	सर्वत्र २-५७,	सर्वलोकमुद्देशम् ५-२९	२-१२, ७०; ४-१९;
समृद्धम् ११-३३	६-३०, ३२; १२-४,	सर्वलोकमुद्देशम् ५-२९	३०; ५-१८; १०-१३;
ममे २-३८	१३-२८, ३२,	सर्वचित १५-१९	११-२२, २६, ३३;
समो ५-२७	१८-४९	सर्ववृक्षाणाम् १०-२६	३६; १४-३

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
सावर्त्यम्	१४-२		सिंहनादम्	१-१२		सुलभ	८-१४		सौमद्र.	१-६, १८	
साधिभूताधिदैवम्			सी.			सुविबुद्धमूलम्	१५-३		सौम्यत्वम्	१७-१६	
	७-३०		सीदन्ति	१-२८		सुसुम्	९-२२		सौम्यवपु	११-५०	
साधियङ्गम्	७-३०		सु.			सुहृत्	९-१८		सौम्यम्	११-११	
साधुभावे	१-२६		सुकृतदुष्कृते	२-५०		सुहृदम्	५-२९		स्क.		
साधुषु	६-९		सुकृतस्य	१४-१६		सुहृद	१-२६		स्कन्द.	१०-२४	
साधु	९-३०		सुकृतम्	५-१५		सुहृन्निगार्थुदासनमध्य			स्म.		
साधूनाम्	४-८		सुकृतिन	७-१६		स्पष्टेयबन्धु	६-९		स्तब्ध.	१८-२८	
साध्या	११-२२		सुखदुःखे	२-३८		सू.			स्तब्धा	१६-१७	
साम	९-१७		सुखदुःखसंज्ञे	१५-५		सूक्ष्मत्वात्	१२-१५		स्तुतिभि.	११-२१	
सामर्थ्यम्	२-३६		सुखदुःखानाम्	१३-२०		सूतपुन	११-२६		स्तुतिभि	११-२१	
सामवेदः	१०-२२		सुखसंज्ञेन	१४-६		सूत्रे	७-७		स्तेन	३-१२	
सामासिकस्य	१०-३३		सुखस्य	१४-२७		सूयते	९-१०		स्,		
साक्षाम्	१०-३५		सुखम्	२-६६, ४-४०, ५-३, १३, २१, २१, ६-२१, २७, २८, ३२, १०-४, १३-६, १६-२३, १८-३६, ३७, ३८, ३९		सूर्यसहस्रस्य	११-१२		स्त्रिय	९-३२	
साम्ये	५-१९		सुखानि	१-३१, ३३		सूर्य	१५-६		स्त्रीषु	१-६३	
साम्येन	६-३३		सुखिन	१-३७, ३-३३		सू.			स्थ.		
साहक रेण	१८-२४		सुखी	५-२३, १-१४		सूजति	५-१४		स्थापु	२-२४	
स ह्ययोगी	५-४		सुखे	१४-९		सूज मि	४-७		स्थानम्	५-५, ८-२८, ९-१८, १८-१३	
साध्यम्	५-५		सुखेन	६-२८		सूती	८-२७		स्थाने	११-३६	
साहयानाम्	३-३		सुखेपु	२-५६		सूयम्	४-१३		स्थापय	१-३१	
साध्ये	२-३९, १८-१३		सुखोपमणिषु			सूयवा	३-१०		स्थापयित्वा	१-३४	
स ह्येन	१३-२६		सुखौ	५-२३, १-१४		से.			सावरजङ्गमम्	१३-२६	
साध्यै.	५-५		सुखे	१४-९		सेनयो	१-२१, २४, २६, २-१०		स्थावराणाम्	१०-२५	
सि.			सुखेन	६-२८		सेनार्थ नाम्	१०-२४		स्थावराणां	१०-२५	
सिद्धये	७-३, १८-१३		सुखेपु	२-५६		सेवते	१४-२६		स्थावराणि	२-५३	
सिद्धसंघ	११-३६		सुखोपमणिषु			सेवया	४-३४		स्थितप्रज्ञस्य	२-५४	
सिद्ध	१६-१४		सुखौ	१-१६		से.			स्थितः	२-७३	
सिद्ध नाम्	७-४, १०-२६		सुदुराचार	९-३०		सेन्यस्य	१-७		स्थितधीः	२-५४, ५६	
सिद्धिम्	३-४, ४-१२, १२-१०, १४-१३, १६-२३, १८-४५, ४६, ५०		सुदुर्दर्शम्	११-५२		सो.			स्थितम्	५-१९, १३-१६, १५-१०	
			सुदुर्लभ.	७-१९		सोदम्	५-२३, ११-४४		स्थितः	५-२०, ६-१०, १४, २१, २२, १०-४२, १८-७३	
			सुदुष्करम्	६-३४		सोमदत्ति	१-८		स्थितान्	१-२६	
			सुनिश्चितम्	५-१		सोमपा	९-२०		स्थिताः	५-१९	
सिद्धि.	४-१२		सुरगणा.	१०-२		सौव	१५-१३		स्थितिम्	९-३३	
सिद्धौ	४-२२		सुरसपा	११-२१		सौ.					
सिद्धपसिद्धयोः	२-४८, १८-२६		सुराणाम्	२-८		सोम्यात्	१२-२३				
			सुरेन्द्रलोभम्	९-२०							

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
सर्वाद्रियगुणाभासम् १३-१४	११-९, ३५ ५०, १८-७४	सम्बन्धमि ४-६, ८ संभावितस्य २-३४	१६, २९, २२, ४-२, ३, ९, १४, १८, १८,
सर्वोद्देश्यविवाञ्जतम् १३-१४	संजनयन् १-१२ संजयति १४-९ ५	संमोहम् ७-२७ संमोह ७-६३	२०, ५-३, ५, १०, २१, २३, २३, २४,
सबन्ध ४-३६	संजायते २-६२, १३-२६, १४-१७	संमोहात् २-६३ स्यतेन्द्रिय ४-३९	२८, ६-१, २३, ३०, ३१, ३२, ४४, ४५,
सवयाम् १-३५ ६-४७	संज्ञायम् १-७ संज्ञायसि ४-३६	सयताम् १०-२९ संयमामिषु ४-२६	७-१७, १८, १९, २३, ८-५, १०,
सशयु १-११, २-४६, ८-७, २० २७, १३-२७	संतुष्ट ३-१७, १२-१४, १९	संयमी २-६९ संयम्य २-६१, ३-६,	१३, १९, २०, १२, ९-३०, ३०, १०-३,
१८-२९, ५४	सहस्य ते ११-२७ सनिदम्य १२-४	६-१४, ८-१२ सयाति २-२२, १५-८	७, ११-१४, ५५, १२-१४, १५, १६,
सर्वे १५-१५	संनिविष्ट १५-१५ संयसनात् ३-४	सवादम् १८-७०, ७१, ७६	१७, १३-३, २३, २७, २९, १४-१९,
सावकारम् १३-६	संन्यस्य ३-३०, ५-१३, १२-६,	सवृत्त १०-५१ सद्यस्त्व ६-३९	२५, २६, १५-१, १९, १६-२३,
सावधानम् ७-२	१८-७७	सद्यम् ४-४२ ६-३९	१७-३, ३, ११, १८-८, ९, ११,
सव्यसाचिन् ११-३३	सयासयोगयुक्तात्मा ९-२८	सद्य ८-५, १०-७, १२-८	१६, १७, ७१
सशरम् १-४७	सयासस्य १८-९ सयासम् ५-१, ६-२,	संक्षयात्मन ४-४० सद्ययात्मा ४-४०	सा २-६९, ६-१९, ११-१२, १७-२,
सह १-२२, ११-२६, २६	सयास ५-२ ६ १८-७	सशितग्रना ४-२८ सद्युद्धातिविप ६-४७	१८-३०, ३१, ३२, ३३, ४४, ३५
१३-२३	सन्ध्यासिनाम् १८-१२ सन्ध्यासी ६-१	सथिता १६-१८ ससारपु १६-१९	साक्षात् १८-७५ साक्षी ९-१८
सहजम् १८-४८	सन्ध्यासेन १८-४९ सपत् १६-५	सास दिम् ३-२० ८-१५ १८-४५	सागर १०-२४ सात्यकि १-१७
सहजव १-१६	सपदम् १६-३, ४, ५ सपद्यते १३-३०	स सद्धी ६-४३ सस्तभ्य ३-४३	सात्विक १७-८ सात्त्विकम् १४-१६,
सहजश्ला ३-१०	सपद्यन् ३-२० सप्रवीक्षित १८-४	सस्पृह जा ५-२७ सस्पृह्य १८-७६, ७७	१७-१७, २०, १८-२०, २३, ३७
सहसा १-१३	सप्रतिष्ठिता १५-३ सप्रवृत्तानि १४-१२	सहरो २-५८	सात्त्विका १७-११, १८-९, २६
सहस्रकृत्व ११-३९	संघेक्ष्य ६-१३ सप्लुतोदके २-४६	सा. १-१३, १९, २७, २-१५, २१, ७०	सात्त्विका ७-१२, १७-४
सहस्रबाहो ११-४६	सन्ध्या १-११ संजय १-२, २४,	७१, ३-६, ५, १२,	सात्त्विका १७-२, १८-३०, ३३
सहस्रयुगपर्यन्तम् ८-१७	४५, ३-१, ५		
सहस्रश ११-५			
सहस्रपु ७-३			
सकरस्त्व ३-२४			
संकर १-४२			
सकल्पप्रभवान् ६-२४			
सख्ये १-४७ २-४			
सप्रहण ८-११			
संवात १३-६			
संभय १-१			
संजय १-२, २४, ४५, ३-१, ५			

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
हृ.	हृयाः १७—८	हृ रभा ११—१४	हेतुमद्भिः १३—४
हृतज्ञानाः ७—२०	हृषितः ११—४५	हृष्यति १३—१७	हेतुः १३—२०, २०
हृत्स्थम् ४—४२	हृषीकेश ११—३६;	हृष्य मि १८—७६, ७७	हेतोः १—३५
हृदयदौर्बल्यम् २—३	१८—१	हे.	ह.
हृदयानि १—१९	हृषीकेशम् १—२१	हे ११—४१, ४१, ४१	हिते ६—४४
हृदि ८—१२, १३—१७;	हृषीकेश. १—१५, २४;	हेतव १८—१५	हीः ११—२
१५—१५	२—१०	हेतुना १—१०	
हृदो १८—६१			

समाप्तमगमदय थीमज्ञगवदीनाश्लोकान्तर्गतपदानां—
मकारादिवर्णानुक्रमः ।

भाष्ये प्रमाणतया समूहीतानां गीतावाक्यानां मन्यत्रेण स्थितवाक्यानां च वर्णानुक्रमसूची ।

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०	माध्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
अ.	गी० ९ । २२) १८ १७
अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्पगा- दित्यमुपतिष्ठते । आदि- त्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरत्र ततः प्रजाः (मनुस्मृ० ३ । ७६) ३ १४	अनादिस्वानिर्गुणत्वात् (म० गी० १३ । ३१) १ १९, १३ २, १४ ५
अज्ञानां कर्मसंगिनाम् (म० गी० ३ । २६) ... १८ ६७	अनिष्टमिष्टं मिश्रं च (म० गी० १८ । १२) १८ २
अज्ञानेनाऽऽवृत्तं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः (म० गी० १ । ११) ९ १०, १३ २, १३ २	अर्थाचितमसंबलसमुपपन्नं यद्व- च्छया (बोधायनघ० २१ । ८ । १२) ४ २२
अथ चेद्वामिमं धर्मं संग्रामं न करिष्यसि (म० गी० २ । ३३) २ १०	अविकार्योऽयमुच्यते (म० गी० २ । २५) १ १३, १८ १५
अथैतदप्यशक्तोऽसि (म० गी० १२ । ११) १२ १३	अविनाशि तु तत् (म० गी० २ । १७) १ १
अदर्शनादापातिः पुनश्चादर्शनं गतः (म० भा० खीप० २ । ११) २ २८	अशोच्यान् (म० बी० २ । ११) २ १०
अद्वेष्टा सर्वभूतानाम् (म० गी० १२ । ११) ... १३ १, १८ ६७	असङ्गशब्देन हृदेन चिद्वत्त्वा (म० गी० ११ । ३) १८ ४०
अभियज्ञोऽहमेवात्र (म० गी० ८ । ४) ... ९ २४	अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽऽ- मिति मन्यते (म० गी० १ । १७) २ २२
अनन्याश्रित्यन्तो नाय (म०	आत्मसंस्थं मनः कृत्वा (म० गी० ६ । २५) १ १३
	आदित्यचन्द्रादिपदेन ॥ एव मगवान्निष्पुणरवस्थितः (१) ९ १५
	आरुक्ष्योर्ध्वनिर्धोमं कर्म कारण- मुच्यते (म० गी० १ । ३) १ १

भाष्यान्तर्गतवक्तव्यानि । अ० श्लो०	म० अन्तर्गतवक्तव्यानि । अ० श्लो०
इ.	गी० २ । ७२) ३ १
इहैव तैर्जितं सगो येषां साम्ये	श्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य
स्थितं मनः (म० गी०	यशस्य श्रियः । वैराग्यस्या-
१ । १९) १३ २	थ मोक्षस्य पञ्चा भगवद्गी-
उ.	रण । (वि० पु० ६ । १ । ७४) ३ ३६
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मे-	ओ.
त्युदाहृतः (म० गी०	भोमित्येकाक्षरं ब्रह्म (म० गी०
१९ । १७) ... १३ २२	८ । १३) ८ ३
उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतनामा	क.
गतिं गतेषु । वेत्ति विद्या-	कथं भीष्ममहं संख्ये (म० गी०
मविद्या च स वाच्यो	२ । ४) २ १०
भगवानिति (विष्णुपु०	१ । १० । ३८) ... ३ ३६
६ । १ । ७८) ... ३ ३६	उभौ तौ न विजानीत (म०
उभौ तौ न विजानीत (म०	गी० २ । १९) १८ ६७
गी० २ । १९) १८ ६७	ऊर्ध्वमूलम् (म० गी० १९ । १) १८ ४०
ऊर्ध्वमूलम् (म० गी० १९ । १)	ए.
ए.	एकं वद विनिश्चितम् (म० गी०
एकं वद विनिश्चितम् (म० गी०	३ । २) ३ १
३ । २) ३ १	एकाकी यत्चित्तात्मा निरा
एकाकी यत्चित्तात्मा निरा	शरिपरिमृष्टः (म० गी०
शरिपरिमृष्टः (म० गी०	३ । १०) ३ १
३ । १०) ३ १	एतद्वि जन्मसामग्र्यं ब्रह्मणस्य
एतद्वि जन्मसामग्र्यं ब्रह्मणस्य	विशेषतः । प्रत्यैतत्कृत
विशेषतः । प्रत्यैतत्कृत	कृत्यो हि द्विजो भवति
कृत्यो हि द्विजो भवति	मान्यथा (मनु० स्मृ०
मान्यथा (मनु० स्मृ०	१२ । ९३) १९ २०
१२ । ९३) १९ २०	एतन्नोनीनि भूतानि (म०
एतन्नोनीनि भूतानि (म०	गी० ७ । ६) १३ १८
गी० ७ । ६) १३ १८	एषा मल्ली क्षिप्ति (म०
एषा मल्ली क्षिप्ति (म०	२ । ४७) २ १०

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०	भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
३ १, ४ १८, ५ १, १८ १७	च.
कर्मयोगेण योगिनाम् (भ०	वशुर्विधा मज्जन्ते माम् (भ०
गी० ३।३) ८ २३,	गी० ७।१६) १८ ५४
.... १८ ३	छ.
काम जानामि ते मूलं संवत्सा-	छिन्नैर्न संशयं योगमानिष्ठ (भ० गी०
त्किञ्च जायसे । मत्वा संक-	४।४२) ... ५ १
ल्पयिष्यामि समूलो न भवि-	ज.
ष्यसि (शान्ति० मोक्ष-	उपायसी चेत्कर्मणस्ते मता
प० १७७।२५) ... ६ ४	बुद्धिः (भ० गी० ३।
कुल कर्मैव तस्माच्चम् (भ०	१) ... २ १०,
गी० ४।१५) २ १०, ३ १, ५ १
.... ३ १, १८ १७	ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य
कुर्वन्नपि न लिप्यते (भ०	कर्मणः । यथाऽऽदर्शितल-
गी० ५।७) २ १०	प्रकृये पश्यत्दात्मानमा-
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति	त्मनि (मृतिः १) ३ ४
(भ० गी० ९।२१) १८ ६	ज्ञान योगेन सारूप्यानां कर्मयो-
क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि (भ०	गेण योगिनाम् (भ० गी०
गी० १३।७) ... १३ २५,	३।३) २ ३९,
... १३ ३१, १८ ५५ ५ १, १८ ३, १८ १७
ग.	ज्ञानाग्निद्वयकर्मणम् (भ०
गतागतं कामकामा लभन्ते	गी० ४।१९) ५ १
(भ० गी० ९।२१) १८ १७	ज्ञानी स्वात्मैव मे मतम् (भ०
गुणा गुणेषु वर्तन्ते (भ० गी०	गी० ७।१८) ... ९ २२,
३।२८) २ १०, १२ ४, १८ ६७
.... ४ २४	ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि (भ० गी०
गुणैरेव कर्माणि क्रियन्ते (भ०	१३।१२) १३ ७,
गी० ३।२७) ... १८ १७	... १७, १८
गुणैर्यो न विचार्यते (भ०	च.
गी० १४।२३) ३ ५,	ततः शब्दं तत्परिमाणित्यम्
	(भ० गी० १५।४) १८ २०

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०	भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
ततः एवमर्षी कौर्ति च हिंसा	त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् (भ०
पापमवाप्स्यसि (म० गी०	गी० १२ । १२) १८ ३
३ । ३३) २ १०	त्रैगुण्यविषया वेदाः (भ०
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते .	गी० २ । ४९) १८ ६
तदनन्तरम् (म० गी०	त्रैविद्या मां सोमपाः (म०
१८ । १९) १८ ६७	गी० ९ । २०) १८ ६
तिरिक्त कर्मणि घोरं मां नियो-	द.
जयसि केशव (म० गी०	ददामि बुद्धियोगं तं येन मामु-
३ । १) २ १०	पयान्ति ते (म० गी०
तत्त्ववैत्तु महाबाहो.... गुणः	१० । १०) १८ ६७
गुणेषु वर्तन्त इति मत्मानं	दूरेण ह्यवरं कर्म (म० गी०
सज्जते (म० गी० ३ ।	२ । ४९) १८ ६
१८) ... २ २१,	दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम् (म०
.... १८ ६७	गी० १ । २) २ १०
तदनुद्धयस्तदात्मानः (म०	देवी कोपा गुणमयी (म०
गी० ९ । १७) ... २ १९	गी० ७ । १४) ९ १४
ततस्तः परमुच्यते (म० गी०	द्वाविमावय पन्थानौ (मोक्ष-
१३ । १७) १३ १८	धर्मे २४ । १) २ २१,
तस्य कार्यं न विद्यते (म० १३ २
गी० ३ । १७) ... ९ १	द्वे निष्ठे मया प्रोक्ते (म०
तस्माद्युध्यस्व भारत (भ०	गी० ३ । ३) २ १०
गी० २ । १) ९ १	ध.
ते प्राप्नुवन्ति मामेव (म०	ध्यायतो विषयान् (म० गी०
गी० १२ । ४) ... १२ १२	२ । ६२) २ ३३
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नम् (म०	न.
गी० ७ । २९) ८ १	न करोति न लिप्यते (म०
तेषामहं समुद्धर्ता (म० गी०	गी० १३ । ३१) २ १०
१२ । ७) १२ १३,	न कर्मणामनारम्भात् (म० गी०
तन्नाश कर्मफलसङ्गम् (म०	३ । ४) ... ३ १६,
गी० ४ । २०) ४ २३ ९ १
	न च तेन्यसनादेव सिद्धिं सम-

माष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०	माष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
धिगच्छति (म० गी०	निष्ठा ज्ञानस्य या परा (म०
३ । ४) १ १	गी० १८ । १०) ... १८ ३
न जायते (म० गी० २ ।	निष्ठा मया पुरा प्रोक्ता (म०
२०) १८ १७	गी० ३ । ३) १८ ३
न तु संन्यासिनां प्रेत्य (म०	नेतादृशं ब्राह्मणस्योस्ति वित्तं
गी० १८ । १२) ... १८ २	यथैकता समता सत्यता
न योऽस्य इति गोविन्दमुक्त्वा	च । शीलं स्थितिर्दण्डानि-
तूष्णीं बभूव ह (म०	वानमार्जवं । ततस्ततश्चो-
गी० २ । २) ... २ १०	परमः क्रियाम्यः (शान्तिप०
नवद्वारे पुरे देही आस्ते (म०	मोक्षध० १७९, ३८) ... १ ३
गी० ९ । १३) ... २ २१	नैव किंचित्करोति सः (म०
न सत्तन्नासदुच्यते (म० गी०	गी० ४ । २०) ४ २३
१३ । १२) १३ २६	नैव किंचित्करोमि (म० गी०
न स मूयोऽभिजायते (म०	९ । ८) १८ ३
गी० १३ । २३) १३ २७	नैव किंचित्करोमीति युक्तो
न हि कश्चित्क्षणमपि (म०	मन्येत तत्त्ववित् (म०
गी० ३ । ९) १८ ४८	गी० ५ । ८] ४ २४,
न हि देहभृता शक्यम् (म०	... १ १, १८ १७
गी० १८ । ११) ... १३ २,	नैव कुर्वन्न कारयन् (म०
... १८ ३	गी० ९ । १३) ... २ २१,
नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापम् (म०	... १ १
गी० ९ । १९) ... १३ २	प,
नायं हन्ति न हन्यते (म०	पद्येते तस्य हेतवः (म० गी०
गी० २ । १९) ... १८ १७	१८ । १९) १७ १४
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञान-	पूर्वः पूर्वतरं कृतम् (म० गी०
दपि न भास्वता (म०	४ । १९) २ १०
गी० १० । ११) १८ ६१	प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः
नास्ततो विद्यते भावः (म० गी०	कर्माणि सर्वशः (म०
२ । १६) ४ १८,	गी० ३ । २७) ... १३ १
... १८ ४८,	

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ०श्लो०	भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ०श्लो०
प्रनहाति यदा कापाम् (म० गी० २ । १९) ... ३ १	गुणैः सह (म० गी० १३ । २३) १३ २६
प्रत्यक्षावगमं धर्मं (म०.... गी० ९ । २) १८ १०	य एनं वेत्ति हन्तास्म (म० गी० २ । १९) १ १,
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं ॥ 'य मम प्रियः' (म० गी० ७ । १७) ... १२ १४, २० १३ २ यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि मुनिश्चिन्तम् । (म०गी० १ । १) २ १०
ब्रह्मभ्याधाय कर्माणि (म० गी १ । १०) १ १	यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते (म०गी० १३ । १२) १३ २१,
ब्रह्मचारिन्ने स्थितः (म० गी० ६ । १४) ६ ६ २१, १८ ६७ यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र ... मोक्षं
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः (म० गी० ४ । २४) १ १	पार्थ स जीवति (म० गी० ३ । ९) ३ १६
भ. मवस्था मामभिजानाति (म० गी० १८ । ११) ... १८ १४	यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र (म० गी० ३ । ९) १८ ६
मवस्थस्याग्निना प्रेत्य (म० गी० १८ । १२) १८ २	यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् (म०गी० १८ । १) ३ ४
म. मनुष्याणां सहस्रेषु (म०गी० ७ । ३) ७ १९	यततो हि (म०गी० २, ६०) २ १८
मम माया दुरत्यया (म० गी० ७ । १४) १२ ३,	यत्करोषि यदश्नासि (म० गी० ९ । २७) १८ १७
.... १३ १	यथैषांवि (म० गी० ४ । ३७) १३ २३
मौनी संख्यो येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमनि. (म०गी० १२ । १९) ६ १	यदादित्यगतं तेजः (म०गी० ११ । १२) १३ १७
य. य एनं वेत्ति पुरं प्रवृत्तिं च	यदृच्छन् मसंतुष्ट (म० गी० ४ । २२) १ १
	यद्यदि कुले जन्तुस्तत्तत्का- मस्य चेष्टितम् (मनु० २।४) १ ४

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः

(म० गी० २ । १) ११ ७, १९

यस्तं वेद तं वेदवित् (भ०

गी० १५ । १) १५ २०

यस्यां जायति भूयानि सा

निशा पश्यतो मुने (म० गी० २ ।

१९) १८ ५०

यावानर्ष उदघने (भ० गी०

२ । ४१) ... १८ १३

येन केचिदाच्छत्रो येन केन-

चिदाशितः । अथकच-

न शागी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं

विदुः (महाभा० शांति०

मोक्षध० २४५ । १२) १२ १९

योगसंन्यस्तकर्माणम् (म० गी०

४ । ४१) ... ५ १

योगारूढस्य तस्यैव शमः कार-

णमुच्यते (म० गी० १ । ३) ५ १

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं

त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये (म० गी०

५ । ११) १ १, ३ ४

.... ३ ४

व.

रागद्वेषी ह्यास्य परिपन्थिनौ

(म० गी० ३ । ३४) ३ ३५

व.

वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः

प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः

शेषम् विशिष्टदेशमातिकु-

लधर्मापु. श्रुतवृत्तवित्तमुप-

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०

द्वेषतो जन्म प्रतिपद्यन्ते

(आप० ध० २ । २ ।

२ । ३) ... १८ ४४

वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः

(आप० ध० २ । २ । २ । ३) १८ ४४

वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः

(आप० ध० २ । २ । २ ।

३) ... १८ १७

अभुदेवः सर्वमिति (भ० गी०

७ । १९) ९ १

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमा-

श्चरन्ति निःस्पृहः (म० गी०

२ । ७१) ... १ १

वेदानिर्णं च लोकममुं च परि-

त्यज्य (आप० ध० १ ।

२३ । १३) ... १८ ५५

वेदाविनाशिनम् (भ० गी०

२ । २१) ३ ५

वेदाविनाशिनं नित्यम् (भ०

गी० २ । २१) ५ १

वेदाविनाशिनम् (भ० गी० २ ।

२१) १८ ३, १८ ११, १८ १७

वेदाविनाशिनं नित्यम् (भ०

गी० २ । २१) ... १८ १७

वद्वैश्व सन्नेहमेव वेद्यः (भ०

गी० १५ । १५) ... १९ २०

श.

अशरीरयात्राऽपि च ते न प्रति-

येदुर्ध्वम् (म० गी० ३ । ८) ३ ११

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०	भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
शरीरस्योऽपि न करोति न लिप्यते (म० गी० १३।३१) १ १३	यन्ति । अज्ञानतस्तत्र पतन्ति केचिज्ज्ञाने फले पश्य यथा विशिष्टम् (महा-
शरीरस्योऽपि न करोति (म० गी० १३।३१) ... १८ १७	भा० शा० मोक्ष० २०।१।१६) १३ २
शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽऽ- प्नोति क्लिप्तमम् (म० गी० ४।२१) ... १ १	सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽ- प्नोति (म० गी० ५।१३) ... २ २१,
शरीरं केवलं कर्म कुर्वन् (म० गी० ४।२१) १ १	३ १, ५ १९, ६ १, १८ ३, ३, ४८, ४९, ६७
श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः (म० गी० ४।३३) ४ २४, २५	सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं.... शरणं व्रज (म० गी० १८। ११) ... १ १
स.	सर्वं कर्मसिद्धे पार्थ ज्ञाने परि-
स च मम प्रियः (म० गी० ७।१७) ... ९ २२	समाप्यते (म० गी० ४।३३) १ १, १९ २०, १८ १३
सत्त्वशुद्धये कर्म कुर्वन्ति (म० गी० ५।११) ... २ १०	सर्वारम्भपरित्यागी (म० गी० १२।११) १ १
सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृ- तिसंभवाः (म० गी० १४ ९) १४ १९	सर्वारम्भपरित्यागी मौनी.... संतुष्टो येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिः (म० गी० १२।१६, १७, १८, १९) ... १८ ३
समं पश्यन्ति सर्वत्र (म० गी० १३.२८) ११ २	स हि धर्मः सुपर्वाप्तो ब्रह्मणः पदवेदेन । (आथर्ववेदिके.... पर्वाणि—११।१२) तत्रैव—अनुगीतायाम्—नेव धर्मा नवाधर्मा न चैव हि शुभाशुभी । यः स्यादेकात्मने लीनस्तूष्णीं किंचिदचिन्तयन् । (अतर्कणे) १ १ संकल्पमूलः कामो वे यज्ञाः संकल्पसंभवाः (मनु० २।२) ६ ४
समासमाभ्या विषमसमे पूनातः गी० ५० १७।२०) ... १ १९, १ १९	
समासेनैव कोन्नेय निष्ठा ज्ञा- नस्य या परा (म० गी० १८। १०) ... १३ २	
स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् (म० गी० ४।१८) ... १ १	
सर्वन्विद्याप्राप्तं तथोदयानं.... ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्ते-	

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०	भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
संन्यासस्तु महाबाहो दुःख-	स्वधर्ममपि चावेक्ष्य (भ० गी०
माप्नुमयोगतः (भ० गी० ५ ।	२ । ३१) ५ १
१) ३ ४,	स्वभावस्तु प्रवर्तते (भ० गी०
.... ५ १	५ । १४)... १३ २,
सिद्धिं प्राप्नो यथा (भ० गी० ३१
१८।१०) २ १०	एवे स्वे कर्मण्याभिरतः संसिद्धिं
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं	लभते नरः (भ० गी० १८।१५) १८ ४८
विन्दति मानवः (भ० गी० १८।	हृ०
४१) २ १०,	हृष्टो हृष्यति हृष्टो धर्ममतिक्रा-
.... १८ ४८	मति (भाष० पृ० १ ।
	१३।४) १८ ५३

इति श्रीमच्छांकरभाष्यान्तर्गतवाक्यानां वर्णानुक्रमसूची ॥

शांकरभाष्ये प्रमाणतया संगृहीतानामुपनिषद्वाक्यानां वर्णानुक्रमसूची ।

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०	भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
अ.	देवानम् (वृ० उ० ३ ।
अथ तस्य भयं भवति (तै०	४ । १०) १३ २
उ० २ । ७) ... १३ २	अपनिषादो जवनो प्रहीता प.
अथ योऽन्धा देवतामुपा	इत्यथचक्षुः स शुश्रोत्यरु-
स्तेऽन्वोऽसावन्वोऽ-	र्णः (श्वे० उ० ३ । १९) १३ १४
हमस्मि, इति न स	भ्राताणो ह्यपना. शुभ्रो ह्यस-
वेद यथा पशुरेवं स देवा-	रात्तरतः पर. (मा० उ०
नाम् (वृ० उ० ३ ।	२ । १ । २) १८ १७
४ । १०) ४ १२	अयमतिर्विश्वं नरो योऽयमनाः-
अनात्मविच्छेद्यामि (शा० उ०	द्रुपे येनेदमर्क्षं पच्यते
७ । १ । ३ । २१ । २) १८ ७३	(वृ० उ० ७ । ९ । १) १९ १४
अन्धो मणिमविन्दत् (तै०	अविद्याय मनसरे वर्तमानाः
आ० १ । ११) १३ १४	(का० उ० २ । ९) १३ २
अन्यत्र धर्माद्व्यप्राधर्मात् ...	अश्नन्मत्स्यं (का० उ०
सर्वे वेदा यत्पदमाममन्ति	३ । १९) ... १८ ९०
तपासि सर्वाणि च यद्वद	असक्तो न हि सज्जने (वृ०
न्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं	उ० ९ । ९ । २१) ९ ९
चरन्ति तत्ते पदं सम्प्र-	अथूलमनू (वृ० उ० ९ ।
हेण ब्रवीम्यो मित्येत्यत्	८ । ८) ८ ११,
(राठ० उ० २ । १३ । १३ १२
१४) ८ ११	अहश्च दृष्ट्वागमहर्जुनं च (ऋ०
अन्यदेव तद्विदितादयो अत्रि	स० ६ । ९ । १) १८ ११
दिताऽधि (के० उ० १ ।	अरूनाम् (का० उ० ३ ।
३) ... १३ १२	१९) १८ ९०
अन्वोऽपावन्वोऽहमभीति न	आत्मत. प्राण आत्मत
स वेद यथा पशुरेव स	आज्ञा आत्मन
	स्मर आत्मत आकाश

भ.प.न.तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०	माय्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
आत्मतस्तेज अ त्मत आप	कर्मध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
आत्मत आविर्भावतिरो-	सात्ता चेता केवथे निर्गु-
भावावात्मतोऽन्तम् (छा०	णश्च (श्वि० उ० १।११) ९.१०
उ० ७।२६।१) १३ ३०	एतद्वै तदसुरं गार्गि ब्राह्मणा
आत्मा वै पुत्रनामाऽसि (ते०	अभिवदन्ति (वृ० उ० १।
सं० २।११) १८ १७	८।८) ... ८ ११
आत्मेत्येवोपासीत (वृ० उ०	एतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छ-
३।४।७) १३ ४	न्तो ब्राह्मणाः प्रयजन्ति किं
आत्मेवेदं सर्वं (वृ० उ० ४।	प्रजया करिष्यामो देवां
४।१) १३ १५	नोऽयमा-याऽयं लोक (वृ०
आत्मेवेदं सर्वं (छा० उ० ७।	उ० ६।४।२२) २ ११
२५।२) ९ १,	एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने
.... १३ ३०	गार्गि (वृ० उ० १।
आदित्यवर्णम् (श्वे० ३।८) १८ ५०	८।९) ८ ३
इ.	ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म (म० गी०
इषीवातूलवत्सर्वाणि कर्माणि	८।१२) ... ८ ३
प्रदूयन्ते (छा० उ० १।	क.
२४।३) (अर्थतोऽ-	कथमसतः सज्जायेत (छा०
नुवादः) १३ २३	उ० ६।२।२) ३ १,
इह वेदवेदीदृश सत्यमस्ति न	४ १८
वेदिहोवेदीन्महती विनष्टिः	को अद्वा वेद क इह प्रबोच-
(के० उ० २।९).... १३ २	त्कुत आज्ञाता कुन इयं
ऊर्ध्वमूलोऽवावशात् एषोऽश्व-	विमुष्टिः (ते० ब्रा० २।
त्पः सनातनः (वठ० उ०	८।९) ९ १०
३।२।१) ... १५ १	क्षयिन्ने चास्य कर्माणि (मृण्ड०
ए.	उ० २।२।८) ... १३ २३
एवमेवाद्वितीयम् (छा० उ०	त.
६।२।१) ९ १	तत्र को मोहः कः शोक ए-
एको देवः सर्वभूतेषु मूढः सर्व-	कत्वमनुपश्यतः (ईशो०
व्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।	७) १८ ७३

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
 तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा
 विविदिषन्ति यत्नेन (बृ०
 उ० १।४०।२२) ३ ४
 नमेव विदिस्वाऽति मृत्युमेति
 नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय
 (श्वे० ३।८) १८ १७
 तमेवं विद्वानमृतं ब्रह्म भवति ।
 नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय
 (नृसिंहपू० उ० १) ... १३ २
 तस्मान्न्यासमेवा तपसामतिरि-
 क्कमाहुः (महाना० उ०
 २४।१) ३ १,
 १८ १५
 तस्य तावदेव चिरम् (छा०
 उ० ६।१४।२) १३ २३,
 ४ ३७
 तस्य भासा सर्वमिदं विभाति
 (श्वे० उ० १।१४) १३ १७
 इयज धर्ममधर्मं च उमे सत्या-
 नृते इयज । उमे सत्यानृते
 इयक्त्वा येन त्यजसि तं
 इयज । संसारमेव निःसारं
 दृष्ट्वा सारदिदृशया । प्र-
 व्रजन्त्यकृतोद्ग्राहाः परं
 वैराग्यमाश्रिताः (इति
 नृहस्तिः) । ३ १

द.

दूरमेते विपरीते विपुत्री अवि-
 था या च विद्येति ज्ञाता
 (क० उ० २।४) १३ २

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
 द्वया ह वै प्राजापत्या देवाद्या-
 सुराश्च (बृ० उ० १।
 ३।१) १९ ९
 ध.
 ध्यायतीव पृथिवी....ध्यायन्तीव
 व पर्वता (छा० उ० ७।
 १।१) ... १३ २४
 ध्यायतीव लेलायतीव (बृ०
 उ० १।१।७) ... ५ ३
 १३ १४, १८ १७
 न.

न कर्मणा न प्रजया धनेन
 ज्ञानेनैके अमृतत्वमानुशुः
 (तै० उ० ४।१२) ३ १
 न पृथिव्यां नान्तरिते न दिव्य-
 शिश्नेतव्यः (तै० सं० १।
 २।७) १३ २८
 न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न
 चक्षुषा पश्यति कक्ष्मनैतम्
 (श्वे० उ० ४।२०) १८ ५०
 नाविरतो दुश्चरितात् (कठो-
 प० १।२।२४) १८ ६६
 निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्
 (श्वे० उ० १।१९) १३ १२
 नेति नेति (बृ० उ० १।
 ४।२२) ४ २५,
 १३ १२

न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि

परः (तै० उ० ४।७८) ५ ६

न्यास एवात्यरेचयत् (महा-

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०	भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
ना० उ० २१ । २) ३ १,	ब्रह्मैवेदं सर्वम् (वृ० उ० ४ ।
.... १८ ११	१ । १) १३ १५
प.	अ.
पाण्डित्यं निर्विध (वृ० १ । १ ।	मारूपः (छा० उ० ३ । १४ । २) १८ १०
१) २ ११	मिथते हृदयमग्निः (मुण्ड०
पादोऽस्य विश्वा मृतानि (तै०	उ० । २ । २ । ८) १८ ७३
आ० ३ । १२) १० ४२	म.
पुत्रैपणाया वित्तैपणायाश्च लो-	मनसैवानुद्रष्टवम् (वृ० उ०
वैपणायाश्च व्युत्थायाय	१ । ४ । १९) ... २ २१
मिक्षाचर्यं चरन्ति (वृ०	माया तु प्रकृतिं विशान्मा-
उ० १ । ११) ३ १	यिर्न तु महेश्वरम् (श्वे०
प्रसारपरिमहात्पुरुष आत्मा	उ० ४ । १०) १२ १, १३ ३९
प्राकृतो धर्मनिज्ञासोत्तर-	य.
कालं लोकध्वसाधनं पुत्रं	यज्ञो वै विष्णुः (तै० सं०
द्विप्रकारं च वित्तं मानुषं	१ । ७ । ४) ३ ९,
दैवं च । तत्र मादुषं वित्तं ८ ४
कर्मरूपं पितृलोकप्राप्तिसा-	यतो वाचो निवर्तन्ते (तै०
धनं विद्या च दैवं वित्तं	उ० २ । ४ । ९) १३ १२
देवलोकप्राप्तिसाधनं सोऽ-	यत्सत्यादृशेतादृशाय आत्मा
कामयत (+ वृ० ३ । ४ ।	सर्वान्तरः (वृ० उ० १ ।
१७) २ १०	४ । १) २ १८,
व. ४ २९
बहुधाऽवस्थित स एव भगव-	यथाकृताय विनितायाधरेया.
न्सर्वतोमुखो विश्वरूपः ९ १५	संयन्नेवमेतन् सर्वं तदग्नि-
ब्रह्मण्यदेव प्रव्रजेत् (जावा०	समेति यत्किंच प्रजाः
उ० ४) ३ १	साधु कुर्वन्ति यस्तद्धेद य-
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति (मुण्ड०	त्स वेद (छा० उ०
३ । २ । ९) १३ २,	४ । १ । ४) ४ ३३
१३ २३	यदा चर्मवत् (श्वे० १ । २०) १३ २

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०	भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते (का०	स इदं सर्वं भवति (बृ० उ० १।४)
उ० १।१४) ... १२ १२	सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म
यदु ह वा आत्मसमिपमन्न	(तै० उ० २।१) ४ २९
तदवति तन्न दिनस्ति यद्भूयो	स दाधार पृथिवीम् (तै० सं०
दिनस्ति तद्यत्कनोषोऽन्नं	४।१।८) १९ १३
न तदवति (शतपथे) ... ६ १६	म यथाकामो मनानि तत्कतु-
यद्यमुष्मिँहोकेऽस्ति वा न वेति	भवति (बृ० उ० ६।४।९) ६ ४,
(तै० सं० १।१.१) १३ १२ १३ २१
येन धौरुषा पृथिवी च दृढा	स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु
(तै० सं० ४।१८) १९ १३	प्रायणान्तर्योकारमभिधा-
येन सूर्यस्तपति तेजसेद्वा (तै०	धीत कतमं याव स तेन
उ० ३।१२।९) १३ १७	लोकं जयतीनि । तस्मै स
यो अस्याध्यस्त परमे व्योमन्	होवाच । एतद्वै सत्यवान्
(तै० ब्रा० २।८।९) ९ १०	पर चार च ब्रह्म यदो-
यो वा एतदन्तरं मार्ग्यविदि-	कार यः पुनरेतं
त्वाऽसमाहोवत्तैति स कु-	त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण
पणः (बृ० उ० १।८।१०) २ ४९	परं पुरुषमभिधायीत...
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म (बृ० उ० यमामभिरुन्नीयते
१।९।२८) ... ४ २९	ब्रह्मलोकम् (प्र० उ० १।
विदिता .. व्युत्पाद्याम भिक्षा-	१।२।९) ८ ११
चर्यं चरन्ति (बृ० उ०	सर्वं तदभिमपेति यत्किनि-
१।९।१) ... १८ ९९	त्प्रजा. साधु कृद्भिर्नि यन्त
विद्वान्न विपेति कुश्चन (तै०	द्वेद यत्स वेद (छा०
उ० २।४) १३ २	उ० ४।१।४) . २ ४६
श्रेयश्च प्रेयश्च (क० उ० २२) १३ २	स्वयंजोति (बृ० ६।३।९) १८ ९०

इति श्रीमच्छाकरभाष्यान्तर्गतवाक्यानां वर्णानुक्रमसूची ॥

ग्रन्थनाम ।

मूल्यम् ।

रु० आ०

८६ विधानमाला—श्रीनृसिंहभट्टविरचिता ।... ..	४	४
८७ अग्निहोत्रचन्द्रिका—किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिकृता ।	२	१४
८८ निरुक्तम्—दुर्गाचार्यकृतवृत्तिसमेतम् । भागद्वयात्मकम् । ...	१६	४
८९ काव्यप्रकाशः—संकेताख्यटीकासमेतः ।	३	४
९० शाङ्खायनारण्यकम्—ऋग्वेदान्तर्गतबाष्कलशास्त्रीयम् । ...	०	९
९१ गौतमप्रणीतन्यायसूत्राणि—भाष्यवृत्तिभ्यां समेतानि । ...	४	८
९२ श्रीमद्भगवद्गीता—सटीकरामानुजभाष्ययुता ।	७	८
९३ दर्शपूर्णमासप्रकाशः—किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिकृतः ।	६	१२
९४ संस्कारपद्धतिः—अभ्यंकरोपाह्वभास्करशास्त्रिविरचिता ।	२	८
९५ काश्यपशिल्पम्—महेश्वरोपदिष्टम् ।	३	१
९६ करणकौस्तुभः—कृष्णदैवज्ञविरचितः ।... ..	०	९
९७ मीमांसादर्शनम्—सतन्त्रवार्तिकशास्त्ररभा० भागषट्कात्मकम् । २५	०	९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयः—म. म. अभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिप्रणीतः ।	०	९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयपरिशिष्टम्—	०	१३
९९ भास्करीयबीजगणितम्—नवाङ्कुराटीकासहितम् । ...	२	०
१०० प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः—नागेशभट्टविरचितः । कुण्डार्कयुतः । १	१	१०
१०१ शांकरपादभूषणम्—पर्वतेत्युपाह्वरघुनाथशास्त्रिकृतं द्विभा०	८	५
१०२ ब्रह्मवैवर्तपुराणम्—भागद्वयात्मकम् ।... ..	९	४
१०३ श्रुतिसारसमुद्धरणम्—गिर्यपरनामकतोदकाचार्यप्रणीतम् ।	०	१३
१०४ त्रिंशच्छ्लोकी—टिप्पणीविवृतिभ्यां समेता । धर्मशास्त्रग्रन्थः । २	२	१५
१०५ आश्वलायनगृह्यसूत्रम्—आश्वलायनाचार्यप्रणीतम् ।... ..	२	१२
१०६ दशोपनिषदः—मूलमात्रम् ।	२	०
१०७ लीलावती—श्रीमुद्रास्कराचार्यप्रणीता । टीकाद्वयोपेता द्विभागा । ३	२	०
१०८ व्याकरणमहाभाष्यम्—प्रदीपोद्द्योतयुतं (अङ्गना०) प्र. भा. । २	२	१२
श्रीमत्पद्मपुराणम्—महापुराणान्तर्गतं चतुर्भागात्मकम् । २०	२०	०
सिद्धान्तदर्शनम्—महर्षिवेदव्यासप्रणीतं निरञ्जनभाष्ययुतम् । १	१	४
आधानपद्धतिः—किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिभिः कृता । १	१	१४
पञ्चालम्भमीमांसा—किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिविरचिता । ०	०	१०
शिवभारतम्—कवीन्द्रपरमानन्दविरचितम् ।	१	०

आनन्दश्रमः ॥ अलङ्कारमुद्रितग्रन्थावल्या अकारादिवर्णानुक्रमण
ग्रन्थाङ्केन मूलबाङ्केन च सहितं सूचीपत्रम् ।

ग्रन्थाङ्काः	मूल्यम्	ग्रन्थाङ्कः	मूल्यम्
रु०	आ०	रु०	आ०
४१ अग्निपुराणम्	५	४	२० जीवन्मुक्तिविवेकः ३ १२
८७ अग्निहोत्रचन्द्रिका	२	१४	२४ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ८ ०
८४ अद्वैताभेदः	२	०	६३ ज्ञानार्णवतन्त्रम् १ ४
५७ आचारभूषणम्	४	६	८५ ज्योतिर्विन्ध्यः ३ १५
५८ आचारेन्दुः	४	०	३७ तैत्तिरीयब्राह्मणम् १४ ८
आधानपद्धतिः	१	१४	४२ तैत्तिरीयसंहिता ४८ १०
१०५ आश्वलायनगृह्यसूत्रम्	२	१२	३६ तैत्तिरीयारण्यकम् ९ १
८१ आश्वलायनश्रौतसूत्रम्	४	११	१२ तैत्तिरीयोपनिषत् १ १२
६२ ईशकेनकठाद्युप० (रामा०)	२	८	१३ तैत्तिरीयोपनिषद्वाच्यवा० २ २
७६ ईशकेनकठोपनिषदः	१	०	७८ त्रिस्थलीसेतुः ३ १२
५ ईशावास्योपनिषत्	०	१४	१०४ त्रिंशच्छ्लोकी २ १५
२९ उपनिषदां समुच्चयः	६	१२	९३ दर्शपूर्णमासप्रकाशः ६ १२
३२ ऐतरेयब्राह्मणम्	१०	१०	१०६ दशोपनिषदः २ ०
३८ ऐतरेयारण्यकम्	३	०	७४ ब्राह्मणगृह्यसूत्रवृत्तिः १ ०
११ ऐतरेयोपनिषत्	१	४	३३ धन्वन्तर्यामिनिषद्वा० सं० ६ ४
९६ करणकौस्तुभः	०	९	९८ धर्मतत्त्वनिर्णयः ० ९
७ काठकोपनिषत्	१	४	९८ धर्मतत्त्वोपरिशिष्टम् ० १३
६६ काव्यप्रकाशः	६	४	५६ नित्यापोडशिकार्णवः ३ ४
८९ काव्यप्रकाशः	३	४	८८ निरुक्तम् १६ ४
९५ काश्यपशिल्पम्	३	१	३० नृसिंहपूर्वोत्तरतापनीयोप० १ १२
६ केनोपनिषत्	१	०	९१ न्यायसूत्राणि ४ ८
५२ गणेशगीता	२	०	पद्मपुराणम् २० ०
१ गणेशार्चनीर्पम्	०	६	पञ्चालम्भमीमांसा ० १०
७३ गायत्रीपूरश्चरणपद्धतिः	१	८	७२ परिमोषेन्द्रोत्तरः २ ६
६१ गौतमसूत्रम्	२	८	४७ पातञ्जलयोगसूत्राणि ३ ०
१४ छान्दोग्योपनिषत् (शां०)	५	०	३ पुरुषसूक्तम् ० ४
६३ छान्दोग्योपनि० (रामा०)	३	१२	५५ पुरुषार्थचिन्तामणिः ४ ०
७९ छान्दोग्योप० (मिताक्षरा०)	२	०	८ १ ०